Іван НАВУМЕНКА

Іван Навуменка

Іван НАВУМЕНКА

ЗБОР ТВОРАЎ У ШАСЦІ ТАМАХ

Іван НАВУМЕНКА

ТОМ ПЕРШЫ

АПОВЕСЦІ І АПАВЯДАННІ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1981

Бел 2
Н 15

Н $\frac{70303-102}{М\ 302(05)-81}$ падпіснае 4702120200

АД ІМЯ ПАКАЛЕННЯ

Калі скончылася Вялікая Айчынная вайна, Івану Навуменку было дваццаць гадоў. У такім узросце ў чалавека ўсё, як кажуць, наперадзе. І будучыня сапраўды яшчэ чакала яго, а сам ён настойліва, мэтаімкнёна накіроўваў да яе свой лёс: працаваў (у рэдакцыі Палескай абласной газеты) і вучыўся (завочна ў Беларускім дзяржаўным універсітэце, які скончыў у 1950 годзе). Пасля скончыў аспірантуру, абараніў кандыдацкую і доктарскую дысертацыі, стаў прафесарам і сапраўдным членам Акадэміі навук БССР, выдатным выкладчыкам літаратуры, лекцыі якога акрылялі не адно пакаленне універсітэцкіх студэнтаў, і вядомым вучоным, кнігі якога пра Купалу і Коласа сталі значным набыткам беларускага літаратуразнаўства і былі адзначаны Дзяржаўнай прэміяй БССР імя Якуба Коласа. А яшчэ — ён стаў пісьменнікам, цудоўныя творы якога даўно палюбіліся чытачам і сёння вядомы далёка за межамі Беларусі...

Каб гэтак, па-сапраўднаму, ажыццявіць сваё прызванне, патрэбны былі і талент, і вялікая праца, і — воля, характар, моцная жыццёвая загартоўка. Усё гэта, вядома, было. Але калі мы гаворым пра духоўную, грамадзянскую аснову, якая вызначае творчую і чалавечую сутнасць Івана Навуменкі, то асаблівае значэнне надаём таму, што было зведана і перажыта ім на зары юнацтва і маладосці. Так, у дваццаць гадоў ён меў ужо за спіной немалы і суровы жыццёвы вопыт — вопыт, які ў многім прадвызначыў усё яго наступнае жыццё і творчы лёс. За час «самай вялікай вайны, якая калі-небудзь была на свеце» (словы з апавядання І. Навуменкі «Праз дзень пасля салюта...»), юнак не толькі зблізу пабачыў жахі акупацыі, але і пабыў спачатку, ад восені 1941 года, арганізатарам і актыўным удзельнікам камсамольскага падполля ў мястэчку Васілевічы (на Гомельшчыне), потым — разведчыкам дэсантнай групы, сувязным і байцом партызанскай брыгады імя Панамарэнкі, а пасля вызвалення Прыдняпроўскага Палесся восенню сорак трэцяга года прайшоў па франтавых

дарогах ад Карэльскага перашыйка да Усходняй Прусіі і Сілезіі. Не адзін раз давялося глядзець у твар смерці, шмат загінула баявых таварышаў, нямнога засталося жывых хлопцаў-равеснікаў.

Таму так дорага пісьменніку памяць пра перажытае, таму так часта вяртаецца ён у мінулае, да семнаццатай вясны, да вайны, да лёсу свайго пераічнага пакалення, якое надзвычай рана прылучылася да галоўнай службы часу і пачэсна выканала свой высокі грамадзянскі абавязак.

І таму так балюча гучыць у яго творах матыў памяці аб тых, хто загінуў, і так напружана пульсуе роздум аб вытоках сапраўднай чалавечай, грамадзянскай трываласці, аб сумленні, шчырасці, праўдзівасці, урэшце — наогул духоўнасці, якая магчыма толькі тады, калі ўсё гэта ёсць у чалавеку.

У прозе Івана Навуменкі, асабліва ў апавяданнях, часта ўзнікае, калі можна так сказаць, лірычны вобраз семнаццатай вясны, той прыгожай і чарадзейнай чалавечай пары, калі надыходзіць час развітацца са школай і ўступаць у дарослае, самастойнае жыццё.

Памяць пра тую вясну, пра тую цудоўную пару мы бяром з сабою ў сталасць як нешта вельмі запаветнае. Яна дарагая нам, гэтая памяць. Юнацтва, як казаў Герцэн, «самая-самая наша частка жыцця». Ці засталіся мы вернымі сабе, марам і ідэалам той пары? Чым узбагацілі сваю душу, кім сталі, як жывём? Пытанні гэтыя часта ўзнікаюць у нас тады, калі згадваем мы сваю маладосць, калі сустракаем сяброў юнацтва. Іх неаднойчы задае сабе і нам, чытачам, празаік Іван Навуменка, які так хораша піша пра маладыя гады свайго пакалення, раз-пораз вяртаецца да таго незабыўнага, што было ў яго ранняй маладосці.

Першыя апавяданні Івана Навуменкі пабачылі свет недзе ў сярэдзіне пяцідзесятых гадоў. У 1957 годзе выйшла першая яго невялікая кніжка «Семнаццатай вясной», а следам за ёй — зборнікі апавяданняў «Хлопцы-равеснікі» (1958) і «Верасы на выжарынах» (1960). Пісьменнік вельмі хутка заваяваў прызнанне чытачоў і крытыкі. Нават больш: ён захапіў сваім новым і свежым словам, адметнасцю апавядальнай манеры і тым жыццёвым матэрыялам, які, бадай што, адным з першых увёў у літаратуру.

Гэта былі апавяданні аб хлопцах і дзяўчатах, чыю семнаццатую вясну заспела вайна. Яны, гэтыя хлопцы і дзяўчаты, жылі акрылена, рамантычна, у атмасферы прыўзнятасці, вялікіх планаў, вернага сяброўства. У жыццё ішло пакаленне, якое нарадзілася і вырасла пасля Кастрычніка і выхоўвалася ва ўмовах новага грамадскага ладу. Яно атрымала з самога жыцця і з кніг

цудоўны зарад патрыятызму і веры, яно рыхтавалася да вялікіх спраў. Яно ведала, што набліжаецца той адказны момант, калі давядзецца весці змаганне за сваю Радзіму і, магчыма, аддаць за яе жыццё. Але тое, што ўяўлялася недзе там, у няпэўнай будучыні, прыйшло знянацку. Вераломны вораг раптоўна напаў на савецкую краіну якраз тады, калі юнакі і дзяўчаты, раеснікі Івана Навуменкі, спраўлялі свае выпускныя вечары.

І адразу ўсё перайначылася. Былі перакрэслены ранейшыя планы, зусім неістотным стала многае з таго, што займала сэрца і розум раней. Галоўным стала змаганне з ворагам. Гэта добра разумелі нядаўнія выпускнікі. Але шлях да змагання знайсці было не проста. Апынуўшыся на захопленай ворагамі тэрыторыі, цяжка было не паддацца разгубленасці, яшчэ цяжэй — неяк асвоіцца ў гэтых нязвыклых абставінах. І ўжо зусім складана — пры такой адкрытасці і непасрэднасці юначых сэрцаў — навучыцца канспірацыі, знайсці такія формы барацьбы, якія былі б і эфектыўнымі, і дастаткова надзейнымі. Вопыт, вытрымка, яснае разуменне сваіх задач — усё гэта давалася не адразу, было вынікам многіх роздумаў, спрэчак, трагічных памылак, а то і ахвяр.

Іван Навуменка, як мы ведаем, сам прайшоў гэты шлях суровай загартоўкі. Дужа свежымі і запамінальнымі былі яго ўражанні ад перажытага тады, у юнацтве. Яны і вызначылі змест, усю атмасферу і тон многіх яго апавяданняў, аказалі вялікі ўплыў на станаўленне таленту і ўвесь творчы лёс пісьменніка.

Але сакрэт бясспрэчнага поспеху пісьменніка, хуткага прызнання яго твораў у чытачоў не толькі ў тым, што ён узяў амаль некрануты літаратурны матэрыял (творы Б. Балтэра, В. Расляковa, К. Ваншэнкіна і іншых рускіх аўтараў, якія таксама расказалі, як нядаўнія школьнікі ўступалі ў вайну, з'явіліся крыху пазней, ды і ўзнаўляліся ў іх іншыя акалічнасці). Справа ў тым, што Іван Навуменка неяк адразу шчасліва знайшоў свой адметны ракурс для апавядання, для даверлівай размовы з чытачом. Пісьменнік не аддзяляў сябе ад сваіх герояў, колішніх рамантычных і крыху бесклапотных юнакоў і дзяўчат,— мы ўвесь час адчуваем, што ён сам быў адным з іх.

Перачытваем даўняе апавяданне «Семнаццатай вясной». Сёння, калі мы ведаем пазнейшыя творы І. Навуменкі, у якіх пановаму засвяцілася майстэрства празаіка, мы ўжо заўважым, што ў апавяданні «Семнаццатай вясной» сюжэту крыху бракуе стройнасці, што не пазбег аўтар апісальнасці і пераказу, што некаторыя інтанацыі (напрыклад, гумарыстычныя) крышачку фарсіраваны апавядальнікам. Аднак, адчуваючы гэта і ведаючы, што ў многіх пазнейшых творах пісьменнік дамогся ўжо і большага псіхалагічнага пранікнення, і большай унутранай складанасці ва

ўзаемадачыненнях сваіх герояў, больш паўнакроўных, шматаспектных узаемаадносін герояў і абставін,— мы ўсё ж аддаёмся чытанню ўсёй душой, хвалюемся, суперажываем, падначальваемся аўтарскаму настрою, вяртаемся ў маладосць, успрымаем думкі і ўчынкі, прыгоды галоўнага героя як нешта сваё, роднаснае. Мабыць, нешта падобнае перажывае і малады чытач — толькі без апасродкавання сталым вопытам, а адразу, адкрытым сэрцам, бо апавяданне «Семнаццатай вясной» вытрымана, калі можна так сказаць, у характары і эмацыянальным ключы маладосці.

Маладыя гады, маладыя жаданні, прыход неўтаймоўнага пачуцця кахання.

«Мая семнаццатая вясна была вельмі багатай на кветкі, на цеплыню, на тыя цудоўныя дні, калі, здаецца, сама зямля спявае песню сонцу, жыццю, высокаму сіняму небу».

Толькі расцвітае гэта вясна ў нярадасную часіну: «Упершыню за многія гады і мне, і маім сябрам не трэба было здаваць экзаменаў. Не было і настаўнікаў, якія вучылі нас у школе. Адны з іх пайшлі на фронт і ваявалі пад Ржэвам, а можа, пад Севастопалем, а другія таксама не задавалі нам урокаў, бо на фасадзе нашай школы трапятаў чужы сцяг з чорнай свастыкай...»

Інтанацыя змянілася — ідзе апісанне суровага акупацыйнага побыту. Але лірычная прыўзнятасць зачыну не згублена, яна толькі ўскладняецца новымі наслаеннямі. Герой апавядання пачынае расказваць пра сваіх сяброў — Цішку, Міколу і Сымона, і вось ужо сплятаюцца разам зычлівасць, усмешка, а потым — як ні «хавае» гэта ад сябе герой — прабіваецца ўсё тая ж лірычная хваля, узмоцненая каханнем, што прыйшло — зноў усмешка — так «не да часу» («я, чалавек, які не зрабіў у жыцці яшчэ ніводнага подзвігу, закахаўся самым ганебным чынам»).

Апавяданне разгортваецца далей... Усё ў ім дзівосна проста, можна сказаць, вядома, прынамсі, тым, хто зведаў фашысцкую акупацыю, каму ўсё гэта давялося перажыць на ўласным вопыце. Ну, канечне ж, пацішку збіралі боепрыпасы і ўхіляліся ад працоўнай павіннасці, выношвалі планы «бязлітаснай вайны» фашызму. Шукалі, як перайсці да актыўных дзеянняў.

І ўсё ж пісьменнік, расказаўшы вось гэта «вядомае», адкрывае нам як сапраўдны мастак нешта істотна новае. У чым яно? Не бяруся адказаць пэўна. Ёсць тут, у творы, такая жыццёвая і пачуццёвая напоўненасць, што хвалюе і змушае думаць. Здаецца, і сам аўтар, і герой, ад імя якога вядзецца апавяданне, хочуць разабрацца: што ж адбылося з героем? Пакахаў. Саромеецца сваёй апраткі. Выкрадае бацькаў сіні касцюм, у якім хоча трапіць на вочы сваёй выбранніцы. Замест спаткання з дзяўчынай (так атрымалася) у гэтым касцюме пайшоў на чыгуначную

дыверсію і ўшчэнт распатляў гэтую самую адзежыну. Потым даведаўся, што ў мястэчку ўжо ёсць падпольная група і што Стася — таксама падпольшчыца.

Справа ў тым, што ўсё гэта паказана з добрай мастацкай і жыццёвай дакладнасцю, усё разгорнута ў рэчышчы складанага настрою. Душа юнака, шчырага, непасрэднага, сарамлівага, паказана ў руху, у пошуку, у развіцці. Быццам наноў бачыць хлопец і навакольных людзей, і сябе. І душа яго багацее таму, што ён не здраджвае сваім ідэалам, не шукае зацішку. Шчырае, чалавечае і павучальнае гэта апавяданне — «Семнаццатай вясной».

Потым мы чыталі наступныя апавяданні і аповесці Навуменкі, зноў і зноў сустракаліся з ягонымі хлопцамі-равеснікамі. Асноўныя моманты, зыходныя, так сказаць, каардынаты заставаліся ў іх нярэдка падобнымі: апошні год школьнай вучобы, планы на будучыню, вайна, акупацыя, выношванне планаў барацьбы, першыя падпольныя дзеянні. І — каханне.

Эмацыянальны духоўны свет і вопыт герояў з розных твораў І. Навуменкі амаль заўсёды мае багата агульных рыс. І гэта зразумела. Пісьменнік паказвае і раскрывае самае істотнае і вызначальнае ў абліччы пакалення. Ёсць шмат агульнага і ў самой атмасферы розных навуменкаўскіх твораў, і ў дэталях, жыццёвых падрабязнасцях, якія спадарожнічаюць сюжэтнаму развіццю. Але пры ўсёй роднасці тэм, матэрыялу, сходнай танальнасці большасць апавяданняў І. Навуменкі мае і сваю мастацкую самастойнасць, высвечвае нешта адметнае ў характарах, у людскіх дачыненнях, у жыцці наогул. Жыццё і мара, каханне і барацьба з ворагам, гартаванне волі і характару, праверка чалавека на трываласць, вытокі і перадумовы чалавечага подзвігу — такая ўнутраная праблематыка твораў пісьменніка. У кожным з іх Навуменка расказвае пра сваіх герояў нешта новае.

Вось настраёвая навела «Верасы на выжарынах». Яна — аб марах дзяцінства, аб прадчуванні нечага вялікага, аб яднанні маладой душы з чарадзейным светам прыроды, аб нясмелым каханні, затоеным у сэрцы юнага героя і даверaным толькі лесу... І яшчэ аб тым, як захопнікі пасягаюць на ўсё гэта — на каханне, на мары, на лес і на лёс. Шырока адкрываецца душа героя ў перажыванні такой канфліктнай калізіі (фашысты гоняць насельніцтва высякаць лес каля чыгункі — «баяліся нападу партызан»), высвечваецца новымі гранямі змест і сэнс барацьбы і подзвігаў пакалення.

У некалькіх апавяданнях («Месячная ноч», «Па махорку», «Таполі юнацтва», «Трымценне дубовага лісця») раскрываецца амаль адна і тая ж жыццёвая гісторыя: як вайна, раскідаўшы па свеце маладых людзей, назаўсёды развяла былых закаханых,

Але ў кожным з гэтых апавяданняў ёсць яшчэ і свой унутраны змест, і свае эмацыянальныя адценні. У «Таполях юнацтва» пераважае настрой вяртання ў маладосць, да тых таполяў, пад якімі гэтак трудна і хораша, хоць і без узаемнасці, некалі закахаўся герой у сваю аднакласніцу і па якой, здаецца, сумуе і дагэтуль. У апавяданні «Па махорку» не было ні неўзаемнасці, ні здрады. Развяло маладых людзей звычайнае непаразуменне. Але высвятляецца гэта для іх, на жаль, вельмі позна.

Падзейная пляцоўка ў апавяданнях І. Навуменкі нярэдка змяняецца: пісьменнік паказвае сваіх герояў ужо не толькі на местачковых вуліцах, але і ў партызанах («Соль»), і на франтавых дарогах («Ноч у літоўскім гарадку»), і ў пасляваенным побыце. Ёсць у яго, напрыклад, цудоўнае апавяданне «Салдаты вярнуліся», дзе тонка паказана, як перастройваюцца пасля вайны на мірны лад і па-новаму спазнаюць жыццё былыя партызаны і франтавікі (а маладыя ж яны яшчэ, гэтыя франтавікі-студэнты!).

Усё гусцей становіцца ў творах пісьменніка сам настрой. У мностве разнастайных лірычных адценняў, у самых розных планах і паваротах раскрываецца лёс пакалення, расказваецца аб яго мужненні, яго пошуках, стратах і душэўных набытках. І расказана гэта з такой душэўнасцю, з такой арганічнай праўдзівасцю тону і інтанацыі, з такой дакладнасцю ў дэталях, праніклівасцю ў псіхалагічных характарыстыках, што не можа пакінуць абыякавымі нас, чытачоў.

У творах пісьменніка выразна жыве адчуванне часу — таго даўняга, перадваеннага і ваеннага, калі адбываліся падзеі, і — сённяшняга. На людзях, абставінах, учынках, дэталях побыту ў апавяданнях І. Навуменкі ёсць выразная і дакладная мета свайго часу, але пісьменнік усюды дае нам адчуць і тую часавую дыстанцыю, што аддзяляе нас ад тых падзей.

Ёсць у яго і тонкае адчуванне прыроды і магчымасцей жанру апавядання. Сярод твораў Навуменкі ёсць настраёвыя імпрэсіі («Водгулле далёкіх вёснаў...»), і любоўныя навелы («Трымценне дубовага лісця»), і гумарыстычныя апавяданні («Эх, махорачка...»), і лірычныя эцюды («Негры ў Мінску»), і псіхалагізаваныя драматычныя апавяданні. Лепшыя творы пісьменніка вызначаюцца гарманічнай ураўнаважанасцю апавядальнай мовы, арганічнай з'яднанасцю ў ёй лірызму і ўсмешкі, рамантыкі і будзённасці, унутранай абгрунтаванасцю пераходаў і рэтраспекцый.

Іван Навуменка — пясняр юнацтва. Ён умее пранікліва і тонка раскрыць маладую душу, цудоўна адчувае свайго юнага чытача, ведае, як і якія струны закрануць у яго душы, чым за-

цікавіць яго ўяўленне. Творчасць пісьменніка была справядліва адзначана прэміяй Ленінскага камсамола Беларусі.

Выдатна ўмее пісаць празаік аб дзецях і для дзяцей. Яго аповесць «Вайна каля Цітавай копанкі» вылучаецца разуменнем дзіцячай псіхалогіі, уменнем драматызаваць штодзённасць, без дакучлівай павучальнасці ставіць і вырашаць сур'ёзныя пытанні маралі і паводзін. Можна нагадаць яшчэ апавяданні «Жуль Верн» і «Пераломны ўзрост». У іх пісьменнік вельмі свабодна адчувае сябе ў дзіцячай сферы, дасціпна і з жыццёвай пераканаўчасцю паказвае справы і клопаты дзяцей, іх зносіны з дарослым светам.

Апавяданне «Пераломны ўзрост» (яго можна лічыць і невялікай аповесцю), здаецца, не адзначалася нашай крытыкай. Мне ж яно ўяўляецца адным з лепшых твораў пісьменніка. Гісторыя хлопчыка Пекі, гаротніка-сіраты, які жыве пад апекай дарослай сястры Рашэлі, расказана і паказана шматгранна, і душэўнай абвостранасцю. Няпростыя адносіны між дарослымі і дзецьмі падаюцца як у сямейнай сферы, так і ў школе. Цікава выяўлены характары настаўнікаў (асабліва славесніка Рыгора Канстанцінавіча), аднакласнікаў Пекі (асабліва хлапчука, ад імя якога вядзецца апавяданне). Школьныя ўрокі, хатнія забаўкі хлапчукоў, іх спаборніцтва ў ведах, рэўнасць, іх крыўды, іхнія думкі і мерканні пісьменнік паказаў з сапраўдным псіхалагізмам. А побач — насычанае канфліктамі дарослае жыццё. Ханжа і гультайка, жорсткая «выхавацелька» Пекі — Рашэль, яе хцівы муж Сямён Барысавіч, яе ўхажор фізкультурнік Міланцій Казельчык... Перад намі, па сутнасці, разгортваецца цэлая аповесць аб цяжкім дзяцінстве, аб выхаванні, аб адказнасці дарослых, аб дзіцячай самастойнасці, аб тым, як уплывае на дзіцячую псіхіку жорсткасць, няўвага, несправядлівасць дарослых людзей. І ўсё гэта на малой апавядальнай плошчы раскрываецца з вялікай жыццёвай паўнатой і мае сапраўдную ідэйна-мастацкую значнасць.

Чытачы, мабыць, добра памятаюць і такія апавяданні, як «У Макаў, на млын...», «Раман з эпілогам», «Іван ды Мар'я». Першае — аб часах калектывізацыі, два апошнія — аб дні сённяшнім. Іх жыццёвая аснова і псіхалагічнае напаўненне вылучаюць гэтыя творы з асноўнай плыні навуменкаўскіх апавяданняў і сведчаць аб тым, што пісьменнік выходзіць за межы традыцыйнага для яго матэрыялу і ўзбагачае свой арсенал выяўленчых сродкаў.

Пра апавяданні І. Навуменкі хочацца гаварыць шмат, бо гэта надзвычай яркая і змястоўная старонка ў нашай прозе. Апрача іх мастацкай непаўторнасці, якая выяўляецца ў тонкім псіхалагізме і асаблівай настраёвай атмасферы, варта яшчэ раз

падкрэсліць ідэйна-выхаваўчае значэнне. Яны актыўна сцвярджаюць высокія маральна-грамадзянскія якасці ў чалавеку, пабуджаюць да жыцця прыгожага, шчодрага. Бадай што цяжка назваць у беларускай літаратуры двух апошніх дзесяцігоддзяў іншага празаіка, які б так многа і плённа працаваў у навелістыцы.

Пяру пісьменніка належыць шэраг аповесцяў, а таксама некалькі раманаў (трылогія, якую ўтварылі раманы «Сасна пры дарозе», «Вецер у соснах», «Сорак трэці», і нядаўна апублікаваны раман «Смутак белых начэй»).

Некалькі аповесцяў, апублікаваных І. Навуменкам за апошняе дзесяцігоддзе («У бары на світанні», «Апошняя восень», «Развітанне ў Кавальцах», «Замяць жаўталісцяя», «Інтэрнат на Нямізе») таксама выразна паказалі, што пісьменнік настойліва імкнецца да новых жыццёвых і творчых далягладаў. Не, ён не развітваецца з тэмай свайго пакалення, якое ўвайшло ў вайну прама ад школьнай парты. У аповесці «Апошняя восень» ён зноў піша пра выпускнікоў сорак першага года, высвечвае іх унутранае жыццё праз мноства жывых і дакладных успамінаў і выяўляе глыбінную сувязь іх мар і спраў не толькі з ажыццёўленым на вайне подзвігам, але і з нашай сучаснасцю.

У нядаўна апублікаванай аповесці «Інтэрнат на Нямізе» (1978) паказваецца першы пасляваенны час, у які пакаленне равеснікаў пісьменніка працягвала сваё пасталенне, па-новаму спазнаючы складанасць жыцця. Няпроста складваецца ў мірны час лёс былога партызана і франтавіка Міколы Кавалюка. Напаўгалоднае жыццё, заблытаныя адносіны з дзяўчынай, якую ён пакахаў, напружаны пошук свайго жыццёвага шляху ў мірных умовах. Але ён выяўляе трываласць і сілу характару, больш таго — ва ўмовах жыццёва і псіхалагічна складаных ён, па сутнасці, застаецца верным ідэалам свайго юнацтва і ў каханні, і ў сяброўстве, і ў апанаванасці імкненнем да ведаў і пачэснай грамадска-карыснай дзейнасці.

Аповесці «У бары на світанні», «Развітанне ў Кавальцах», «Замяць жаўталісцяя» прысвечаны падзеям і калізіям ужо сучаснага жыцця. Аўтар звяртаецца да праблем, якія сёння, у абставінах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, набылі асаблівую вастрыню і надзённасць. Гэта праблема ўзаемаадносін чалавека і прыроды (у дужках заўважым, што Іван Навуменка ад самых першых апавяданняў вельмі хораша паказвае, як узбагачае духоўны свет чалавека адчуванне красы і жыццядзейнасці роднай прыроды). Гэта і шырокае кола праблем, звязаных з сутыкненнем актыўных, адказных адносін да сваіх абавязкаў і нядбайнасці, пасіўнасці ва ўчынках і справах. У барацьбе духоўнасці з безду-

хоўнасцю, шчырасці і бескарыслівасці з дэмагогіяй і спажывецкай пошласцю нялёгка даводзіцца героям, якім аддадзены сімпатыі аўтара. Часам не на іх карысць вырашаюцца жыццёвыя ўскладненні, нешчасліва складаецца іх асабістае жыццё, не атрымліваецца каханне. Але ў галоўным яны перамагаюць: застаюцца самімі сабою, адхіляюць лягчэйшыя, кампрамісныя рашэнні, адстойваюць свае ідэалы сяброўства, кахання, грамадзянскай і чалавечай вартасці.

У аповесці «У бары на світанні» жыццёва, востра паказваецца канфлікт паміж маладым і сумленным ляснічым Лявонавічам і яго равеснікам — дырэктарам лясгаса, нахрапістым і правырлівым Пікулікам. Падзеі аповесці разгортваюцца ў крыху элегічным ключы — яны падаюцца праз успрыняцце Лявонавіча, які знаходзіцца ў паласе суцэльных няўдач: не атрымліваецца каханне, падарвана яго гаспадарчая ініцыятыва, помслівы Пікулік дамогся звальнення «наравістага» ляснічага... Але элегічнасць яшчэ больш падкрэслівае чалавечнасць Лявонавіча, дапамагае раскрыццю яго характару, спараджае ў нас актыўнае спачуванне яго перажываннім. Зрэшты, фінал аповесці дае надзею, што не ўсё яшчэ скончана: такія шчырыя і сумленныя людзі, як Лявонавіч, заўсёды маюць падтрымку і спачуванне. Справа Лявонавіча яшчэ будзе разгледжана ў райкоме, туды едзе бухгалтар Саўчук, каб абараніць маладога ляснічага.

Разышліся жыццёвыя шляхі героя аповесці «Развітанне ў Кавальцах» настаўніка Яўгенія Раманавіча і Антаніны, а таксама Высоцкага і Галі — герояў аповесці «Замяць жаўталісця».

* * *

Раманы Івана Навуменкі з'явіліся якасна новым этапам у развіцці Навуменкі-празаіка. Гэтыя творы як бы абагулілі і ўвабралі ў сябе ўсе лепшыя набыткі пісьменніка ў жанры апавядання. Па-новаму выявіліся ў іх ранейшыя канфлікты і калізіі.

У рамане «Сасна пры дарозе» ўвайшлі ў складанае ўзаемадзеянне ў рэчышчы аднаго сюжэта розныя эпізоды і факты, што дагэтуль фрагментарна з'яўляліся ў апавяданнях. Стыхія лірызму ва ўзаемадзеянні з эпічным набыла новыя адценні. Пашырылася кола жыццёвых з'яў, ахопленых адной агульнай плынню. У складаных псіхалагічных дачыненнях паўстала жыццё цэлага мястэчка — пісьменнік разгарнуў, па сутнасці, карціну ўсенароднага быцця і супраціўлення захопнікам на акупіраванай тэрыторыі.

Побач з моладдзю, якой пісьменнік па-ранейшаму надае шмат увагі і аб якой піша пераважна ў рамантычным ключы

сваіх ранейшых апавяданняў, у раманах ужо грунтоўна, уважліва, без «пропускаў» і «пераскокаў» раскрываюцца лёсы і характары людзей сталых і, што вельмі важна для эпічнага твора, розных па сваім вопыце, поглядах, грамадскім абліччы і псіхалагічных рысах. Выведзены на старонках трылогіі і здраднікі, і паліцаі, і захопнікі, і звычайныя абывацелі. Ёсць вобразы, якія сталі сапраўдным адкрыццём Навуменкі,— вобраз «фольксдойча» Крамера, эвалюцыя свядомасці якога прасочана на дзіва тонка і з мастацкай смеласцю, вобраз Эрны Турбіной, жанчыны з нескладным лёсам і супярэчлівым характарам.

Паказаны цяжкасці падполля — правалы, няўдачы. Рознабакова раскрыта асаблівая складанасць першага года вайны, прасочана ад самага зародку развіццё партызанскага руху. З вялікай жыццёвай дакладнасцю апісаны акупацыйны побыт у мястэчку і навакольных вёсках, розныя акцыі акупацыйных улад.

Раман «Сасна пры дарозе» ахапіў прыкладна год жыцця ў акупіраваным ворагам мястэчку. Гэта быў год вялікіх выпрабаванняў і незвычайных пакут для жыхароў Бацькавіч, як і для мільёнаў савецкіх людзей, што змагаліся з фашысцкай навалай.

Па сутнасці, сюжэт «Сасны пры дарозе» — гэта гісторыя станаўлення і росту ўсенароднага супраціўлення ворагу, паказаная на прыкладзе аднаго беларускага мястэчка і яго наваколля.

Гэта абумовіла «панарамнасць» твора, яго ўнутраную шматтэмнасць, яго шматгеройнасць. Маштабная задума абавязвала пісьменніка паказаць, звязаць і суаднесці ўсе пласты «акупацыйнага побыту» мястэчка, знайсці такія пункты гледжання на падзеі, каб жыццёвы матэрыял выявіўся ва ўсім драматызме, у адпаведнай яму сацыяльна-псіхалагічнай складанасці.

Усе тыя эпізоды, факты, падрабязнасці народнага змагання з акупантамі, якія Навуменка-апавядальнік у розных ракурсах і праявах паказваў і раскрываў раней, так сказаць, паасобку, ці, як гавораць філосафы і матэматыкі, «дыскрэтна», цяпер зліліся ў адно эпічнае цэлае, увайшлі ў больш поўнае і разгалінаванае жыццёва-мастацкае ўзаемадзеянне. Раман даў пісьменніку магчымасць разгарнуць велічную і цэласную карціну з надзвычай шырокімі жыццёвымі берагамі, «зняць», калі можна так сказаць, перагародкі паміж сваімі апавяданнямі, узбуйніць іх змест новым маштабам ідэйна-мастацкага асэнсавання.

Беручыся за раман, Іван Навуменка зрабіў адказны і нялёгкі крок у сваёй творчасці. Законы вялікай эпічнай формы маюць сваю спецыфіку як у агульным плане развіцця дзеяння і паказу падзей, так і ў логіцы больш ці менш прыватных мастацкіх рашэнняў. Калі б Навуменка-раманіст па інерцыі перанёс у «Сасну пры дарозе» тую адметную лірычную танальнасць, што ўласціва

яго апавяданням, і падначаліў ёй усё эмацыянальнае выяўленне твора, раман хутчэй за ўсё мог бы атрымацца аднатонным, збедненым у кампазіцыйна-сюжэтных магчымасцях, стылёва абмежаваным. Разам з тым, раман, відавочна, шмат страціў бы, калі б Іван Навуменка назусім адмовіўся ў ім ад таго, што так вабіла нас у яго апавяданнях — ад лірызму, рамантыкі, асаблівай душэўнасці.

Празаік з гонарам справіўся з новымі творчымі цяжкасцямі. Адолеўшы многія прынцыповыя складанасці, Іван Навуменка дамогся ў рамане своеадметнага сінтэзу эпасу і лірыкі, стварыў цікавае і значнае мастацкае палатно.

Той юнацкі свет, які амаль заўсёды быў у цэнтры ўвагі пісьменніка ў яго апавяданнях, шырока разгорнуты Навуменкам і ў трылогіі, але тут ён раскрываецца пад шырэйшым вуглом гледжання, многімі бакамі з'ядноўваецца з агульнанародным быццём.

Раман пачынаецца эпічным запевам пра сасну, што «расце на сухім грудку ля чыгуначнага пераезда» («усе чатыры вятры гамоняць з сасной», «кожнаму думаецца, што яна была тут заўсёды»). Затым мы як бы зноў апынаемся ў прывычнай атмасферы ранейшых навуменкаўскіх твораў. Аўтарская ўвага засяроджваецца на рамантычным юнаку-старшакласніку Міцю Птаху і яго сябрах Івану Лобіку і Нупрэю Гілю. Мы бачым гэтых хлопцаў напярэдадні іх рашучага кроку ў самастойнае жыццё, уведваем пра іх перадваенныя настроі, планы, жаданні і тут жа бачым, як рэзка змяняе іх лёсы, жыццё ўсяго мястэчка раптоўны фашысцкі напад. У дачыненні да моладзі празаік, як і раней у апавяданнях, выяўляе сваю ўнутраную блізкасць, не адмаўляючыся ад непасрэднага лірычнага суперажывання. Паказваючы праз успрыняцце Міці многія з'явы акупацыйнага побыту, аўтар дасягае асаблівай выразнасці, бо душа Міці абвострана і з вялікай унутранай аддачай рэагуе на падзеі. Таму напачатку здаецца, што «Сасна пры дарозе» — раман аб моладзі.

Але не выпадкова на самых першых старонках рамана «чыста эпічна» расказаў аўтар пра пажылога пуцейца Сцяпана Птаха. Не выпадкова паралельна вобразам маладых герояў з'яўляюцца ў творы камуністы Шэлег, Драгун, а потым і вельмі каларытны «фольксдойч» Аўгуст Эрнеставіч Крамер. І не выпадкова пераплятаюцца потым у рамане іх лёсы. Час ідзе, раман разгортваецца, і становіцца відавочным, што пісьменнік мае на мэце паказ надзвычай шырокай карціны народнага быцця і змагання.

Па-майстэрску вызначае аўтар «Сасны пры дарозе» галоўнае. вузлавое ў шырокай панараме падзей, трапна падсвечваючы гэта галоўнае «другараднымі» эпізодамі. Як сапраўдны чалавеказнаў-

ца раскрывае вобразы і Міці Птаха, і вопытнага камуніста Шэлега, і абывацеля Крамера, які імкнецца застацца сумленным чалавекам, заняўшы пасаду бургамістра. А недзе другім планам праходзіць галерэя вобразаў, якія займаюць эпізадычнае месца ў рамане, але істотна дапаўняюць агульную карціну: пажылая настаўніца Марыя Іванаўна, падпольшчыца Дзянісава, сям'я Вадэйкаў і г. д.

Але перад намі разгортваецца не проста малюнак дачыненняў, аб'яднаных адной вялікай падзеяй. Раман пранізвае важная абагульняльная думка аб гераічнай сутнасці народнага змагання, аб духоўнай велічы савецкіх людзей, аб непарыўнай духоўнай сувязі часова захопленых фашыстамі зямель з усёй савецкай краінай. Гэта думка, апрача вобразна-сюжэтнага выяўлення ў размовах і ўчынках дзейных асоб, актыўна развіваецца самім аўтарскім апавяданнем, набываючы то лірычную ўсхвалявансць, то пафаснае гучанне.

Пераходы ад аб'ектыўнага раскрыцця падзей да лірычнай суб'ектыўнасці, ад побытавага да філасофскага ажыццяўляюцца ў рамане «Сасна пры дарозе» з арганічнай лёгкасцю. Праўда быцця і змагання ў «заштатным» мястэчку Бацькавічы набывае большую значнасць ад таго, што вобраз сасны атрымлівае яшчэ і сімвалічнае гучанне ў рамане, як увасабленне народнай жыццястойкасці. Змест рамана ўзбагачаецца пафаснымі ўнутранымі маналогамі, у якіх «узбуйняецца» і падагульваецца сутнасць перажытага героямі твора. Так, у канцы рамана аўтар, складана яднаючы Міцеў настрой з уласнай думкай, быццам знаходзіць эмацыянальны і філасофскі вынік таму, што прайшло перад героямі рамана (і перад намі, чытачамі) у «Сасне пры дарозе». У Міцевай памяці ўсплывае «вядомы верш, які напісалі немец Гейнэ і рускі Лермантаў».

«Кнігі, якія чытаў Міця, многа сказалі пра чалавека. Але не ўсё. Чалавек можа падняцца яшчэ вышэй. Хіба назавеш проста гераізмам тое, калі за Радзіму людзі аддаюць не толькі сваё жыццё, але і жыцці родных, блізкіх. Ведаюць, што іх чакае, і аддаюць. Гэта той высокі парог, пра які не напісана ў старых добрых кнігах.

Але і нізкім можа быць чалавек. Такім нізкім, як і ў далёкія часы стэпавых набегаў.

Дык у чым жа сэнс верша пра сасну, напісанага двума вялікімі паэтамі? Можа, у тым, што ўсё адолее чалавек. Адолее і будзе жыць. Ніколі не перастане марыць, змагацца за лепшыя, сонечныя дні. За прыгажосць. У гэтым аснова жыцця».

Гэтае разважанне сапраўды вынікае з рамана. Раман, канцэнтруючы ў сабе значную жыццёвую і мастацкую праўду, мае

вялікае выхаваўчае значэнне, паказвае той «высокі парог» патрыятызму і ахвярнасці, які ўласцівы быў савецкім людзям, услаўляе волю і непахіснасць нашага народа, што ва ўмовах самага суровага выпрабавання застаўся верным сацыялістычным ідэалам.

Раман «Сасна пры дарозе» заканчваецца тым, што абходчык Сцяпан Птах, бацька Міці, у час абходу свайго ўчастка трапляе на партызанскую засаду і сам дапамагае падрыўнікам спусціць з рэек фашысцкі эшалон.

Раптоўна абрываючы твор фразай: «Перад крывой пачуўся гул цягніка...» — пісьменнік пакідаў адчуванне, што дзеянне яшчэ не завершана.

І неўзабаве пасля «Сасны пры дарозе» з'явіўся новы раман Івана Навуменкі «Вецер у соснах», які засведчыў, што пісьменнік сапраўды не меў намеру развітацца са сваімі героямі. Празаік выкарыстаў магчымасць паказаць у новым рамане народнае супраціўленне ў большым маштабе, раскрыць партызанскі рух у сюжэтным развароце, які не вымагаў доўгай экспазіцыі. Так нарадзіўся працяг «Сасны пры дарозе».

Сцяпан Птах, баючыся за лёс сям'і, хацеў застацца ў баку ад падпольшчыкаў і партызанскай барацьбы. Як бачым, гэта яму не ўдалося. У рамане «Вецер у соснах» Іван Навуменка пераканаўча паказвае, што нейтральнай, староннняй пазіцыі ў велізарным супрацьборстве народа з захопнікамі быць не можа. Сумленны чалавек мог заставацца сумленным толькі пры ўмове, што пераходзіў на бок барацьбітоў. Не мог застацца «над барацьбой» ні Аўгуст Крамер, ні Эрна Турбіна, якая становіцца партызанскай сувязной.

Партызанскі рух паўстае з рамана «Вецер у соснах» ужо як вялікая баявая, палітычная і маральная сіла жыцця, як вынік маналітнай згуртаванасці партыі і народа. «За кожнай з такіх дробных груп, якія выйшлі на заданне, стаялі памочнікі з вёсак, мястэчак, гарадоў, яны наводзілі партызан на цэль, перадавалі патрэбныя звесткі, папярэджвалі аб небяспецы...» — чытаем мы на адной са старонак рамана «Вецер у соснах». Як нам здаецца, тут з публіцыстычнай аголенасцю выказана тое, што складае галоўны змест і ўнутраны пафас твора.

Раманы Івана Навуменкі маюць складаную жанравую структуру і разгалінаваны сюжэт. У іх мы знойдзем і элементы сямейнай хронікі, і прыкметы твора пра маладое пакаленне, і прыгодніцкія па сюжэтнай напружанасці раздзелы, і атрыбуты псіхалагічнага рамана. І гэта не штучная складанасць — яна адпавядае самой сутнасці апісаных падзей і выяўляе іх глыбінную праблематыку. Грамадскае і асабістае, гераічнае і трагічнае, гра-

мадзянскае і інтымнае, сямейна-бытавое і гістарычнае, узаемаадносіны чалавека і калектыву — вось праблемы, якія ставіць аўтар і якім дае пераканаўчае мастацкае вырашэнне.

Наступны раман «Вецер у соснах» стварауся як працяг «Сасны пры дарозе». Гэта цікавы і праўдзівы твор аб партызанскім руху. Беларуская літаратура мае нямала твораў, якія добра асвятляюць гэтую тэму. Можна прыгадаць «Глыбокую плынь» І. Шамякіна, «Векапомныя дні» М. Лынькова, «Партызаны» А. Адамовіча і г. д. І ўсё ж Іван Навуменка не толькі здолеў сказаць сваё слова, ён у святле шырокага кола падзей і фактаў з сапраўднай мастацкай дакладнасцю паказаў вытокі і асаблівасці барацьбы, умовы і абставіны дзейнасці атрадаў у першыя гады вайны, «шматслойнасць» партызанскага руху і яго сувязі з насельніцтвам, не абмінуў асобныя пралікі, памылкі і паражэнні партызан, раскрыў асаблівы драматызм баёў, блакад, засад.

Раман «Сорак трэці» зноў вяртае нас у добра вядомы і ўпадабаны намі свет.

Зноў Бацькавічы, роднае мястэчка герояў Навуменкі.

Зноў няўрымслівы і летуценны Міця Птах. Яго цнатлівае каханне да Сюзаны, яго рамантычнае перажыванне вялікіх падзей, яго думкі, справы.

Зноў Крамер — з яго наіўным практыцызмам і неажыццявімай (гэта ўжо становіцца відавочным і яму самому) ідэяй утрымаць акупантаў ад жорсткіх распраў і адначасова зменшыць актыўнасць партызанскага руху.

Зноў партызаны — і кіраўнікі партызанскай барацьбы, і радавыя байцы: Бондар, Мазурэнка, Драгун, Яўтушык...

Зноў прыходзяць да нас Сцяпан Птах, Міцевы сябры — Мікола, Лобік, Гарнак. І млынар Забела. І дарожны майстар Адамчук. І ўсё тая ж Эрна Турбіна з яе прагай жаночага шчасця...

Але пісьменнік хутка пераконвае нас, чытачоў, што новы раман з'яўляецца патрэбнай і самастойнай у ідэйна-мастацкіх адносінах часткай трылогіі. Дзеянне рамана «Сорак трэці» рухаецца не адной толькі інерцыяй ранейшых сюжэтных ліній. У рамане шмат знаёмага, але багата і новага — таго, што з'яўляецца ў пэўным сэнсе новым для ўсёй нашай літаратуры. Надышоў сорак трэці, змяніўся час і абставіны. У новую фазу ўступіла народнае супраціўленне. Набліжаецца доўгачаканая, выпакутаваная і заслужаная перамога. У сорак трэцім ужо ступіць савецкі воін на вызваленую беларускую зямлю — знявечаную і непераможную.

Навуменка-мастак дакладна адчувае і паказвае новую атмасферу, чуйна фіксуе перамены ў настроях і народных мсціўцаў, і розных местачкоўцаў, і ворагаў.

Гісторыя набліжана літаральна да кожнага з персанажаў. Яны жывуць і дзейнічаюць у рамане суадносна з яе вялікімі і меншымі падзеямі, і пісьменнік трапна выяўляе індывідуальна-псіхалагічнае адбіццё гэтых падзей у свядомасці і развіцці характараў сваіх герояў.

З радыё, лістовак, нават з паведамленняў саміх акупантаў усё часцей даходзяць весткі аб перамогах савецкіх войск. Раман «Сорак трэці» і пачынаецца з паведамлення аб эпахальнай падзеі — разгроме фашысцкіх войск пад Сталінградам.

А неўзабаве — хвалюючыя весткі аб новых нашых перамогах. Мацнее адчуванне сувязі партызанскай барацьбы з бітвамі на фронце. Расце, дужэе партызанскі рух. Цэнтралізуецца кіраўніцтва ім, фарміруюцца вялікія партызанскія злучэнні: «Наступае новы этап партызанскага руху. Ён не толькі ў тым, што рух становіцца масавым, што да яго далучаюцца новыя тысячы вясковых, гарадскіх жыхароў, а і ў тым яшчэ, што ствараюцца своеасаблівыя, у палітычных, эканамічных адносінах, партызанскія раёны...»

І тут, у новым рамане, пісьменнік, паказваючы партызанскую барацьбу як «патрыятычны, сацыяльны пратэст народа», што жывіцца з крыніц вялікай маральнасці і сацыялістычных грамадскіх ідэалаў, не стойвае і не абыходзіць супярэчнасці гэтага руху, смела паказвае і памылкі, няўдачы, часовыя хістанні ў асяроддзі партызан, паказвае не толькі станоўчае, але і адмоўнае, што надаралася часам у партызанскім побыце. Так, былі вялікія подзвігі, была вялікая барацьба. Бывалі і прыкрыя памылкі...

Пісьменнік не быў бы сапраўдным мастаком, калі б зусім прагледзеў, абышоў гэтыя прыкрыя прыватнасці. Не, у спрэчцы агранома Драгуна, цяпер палітрука партызанскай роты, з братам Раманам, які спадзяецца разжыцца ва ўмовах «цвёрдых» акупацыйных парадкаў, усё гэта пададзена праз успрыманне і «філасофскія» высновы ўласніка, бадай што здрадніка Рамана (дзеля ўласнай выгады дапамагаў параненаму немцу). Гэты ўсё пералічыў, усё згадаў, усё перабраў. І тое, што да вайны «ў нашым калгасе парадку не было», і што нарыхтоўшчыкі «любілі з партфелямі бегаць», і што на першым этапе вайны савецкія войскі адступілі «да Масквы», і што партызаны не адны анёлы.

Аграном пераканаўча разбівае ўсе гэтыя довады Рамана, выкрывае іх шкурніцкую сутнасць. Галоўны ж довад — само жыццё. Дарэмна намагаўся Раман ухіліцца ад ходу падзей. Яму суджана было загінуць ад куль фашысцкіх карнікаў.

Карныя экспедыцыі, блакады — страшная паласа ў гісторыі вайны. Пад вынішчальным агнём гінуць вёскі разам з людзьмі, праз суровыя выпрабаванні праходзяць партызаны.

У жывой узаемасувязі, густым перапляценні самых розных падзей — і франтавых перамог, і партызанскіх аперацый, і карных блакад, і веснавой сяўбы, і «рэйкавай вайны», душэўнага ўзрастання адных і маральнага падзення другіх — рухаецца ўперад дзеянне рамана і паўстае ў сваёй гістарычнай значнасці і вялікай жыццёвай, эмацыянальнай насычанасці год сорак трэці.

Гэта быў год новых роздумаў і новых унутраных высноў не толькі для Бондара або Міці Птаха, але і для такіх, як паліцэйскі начальнік Лубан або бургамістр Крамер.

Нешта новае чуецца ў агульнай танальнасці гэтага твора: здаецца, лірызм становіцца тут больш узнёслым, урачыстым. Неаднойчы на хвалі гэтай узнёсласці з'яўляюцца лірыка-публіцыстычныя адступленні, перастройваюцца адпаведна ёй і некаторыя ўнутраныя маналогі і нават размовы герояў. І ў гэтым — таксама атмасфера часу, новых надзей, радасных спадзяванняў. Мастацкая сіла рамана праяўляецца і ў гэтым — ва ўменні арганічна звязаць агульны пафас твора з яго асобнымі эпізодамі, давесці галоўныя аўтарскія думкі ў абалонцы добрай мастацкасці.

Можна нагадаць шмат яскравых эпізодаў, у якіх асабліва выразна выявілася майстэрства празаіка. Напрыклад, згаданую ўжо вышэй спрэчку Драгуна з братам — вострую, напружаную, са сваімі псіхалагічнымі і эмацыянальнымі адценнямі. Трапна, дакладнымі штрыхамі паказаны прыход Лубана ў партызаны. А размовы партызан... Не вялыя, выпадкова-інфармацыйныя, а жывыя, з добрай, «гаваркой» фразай і ўнутраным напаўненнем. І спрэчкі пры фарміраванні брыгад, і партызанскае застолле, у час якога весела размяркоўваюць партызаны свае будучыя пасляваенныя пасады, і сустрэча Бондара з бацькам, і выкрыццё шпіёнкі ў атрадзе.

Нават і сюжэтныя адгалінаванні, звязаныя з уцёкамі Сцяпана Птаха з канцлагера ў Германіі і гібеллю фашысцкага карніка Вілі Сташынскага па-свойму дапаўняюць важнымі штрыхамі агульны малюнак жыцця і барацьбы беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

...І вось апошняя старонка рамана «Сорак трэці», заключны акорд усёй трылогіі Івана Навуменкі:

«Добры дзень, будка, сасна, роднае мястэчка! Вось я і прыйшоў да вас, вольны, незалежны. Веру, што чужая навала не кране вас болей ніколі. Не павінна крануць. Столькі людзей за гэта загінула... Міця, выбраўшыся на грудок, стаіць пад сасной. Прыгожае адсюль мястэчка. Такое, як тады, да вайны. Толькі два гады таптаў родную зямлю вораг, а здаецца, прамінула вечнасць».

Можна не сумнявацца, што трылогія Івана Навуменкі належыць да самых значных дасягненняў не толькі самога пісьменніка, але і ўсёй беларускай літаратуры. Мастацкае, выяўленчае тут суладна паяднalася з грамадзянскім, патрыятычным. Пісьменнік, як добра зазначыў Нічыпар Пашкевіч, удала паказаў у сваіх творах «...не толькі, як праявіў сябе народ у крытычны момант сваёй гісторыі, але і што ён набыў для сваёй будучыні...».

У рамане «Смутак белых начэй», апублікаваным у 1979 годзе, Іван Навуменка таксама расказвае аб падзеях ваеннага часу. У героях рамана мы пазнаем ужо шмат у чым вядомых нам па ранейшых творах празаіка тых маладых патрыётаў, рыцараў свайго часу, якім суджана гартавацца і сталець у суровых абставінах вайны.

Былыя местачкоўцы-падпольшчыкі і партызаны трапляюць на фронт, прымаюць удзел у баях на Карэльскім перашыйку летам 1944 года. Яшчэ, здаецца, не было ў І. Навуменкі такога драматычна напружанага, збалелага твора. У рамане не проста паказваецца, як прывыкаюць хлопцы да новых, нязвыклых для іх абставін.

Праз безліч трапных, дзівосных па дакладнасці і пісьменніцкай памятлівасці падрабязнасцей раскрываецца свет чалавека на вайне, напаўняецца псіхалагічным зместам сам час, паўстае велічная і сурова-трагічная карціна змагання на тым этапе вайны, калі наша армія наносіла ворагу рашаючыя ўдары.

Моцная плынь аўтарскага лірызму зліваецца з настроямі і перажываннямі герояў твора. Ва ўмовах жорсткіх баёў ледзьве не ўсім землякам-местачкоўцам, што разам пайшлі на вайну, наканавана загінуць. І яны амаль што адчуваюць непазбежнасць гэтай гібелі, з вялікай інтэнсіўнасцю перажываючы хараство, прывабнасць жыцця. Перамога, жаданы мір — так блізка! Свет для іх не звужаецца да межаў акопа і франтавой паласы. Наадварот: яны ўвесь час у думках, марах, снах вяртаюцца да родных мясцін і разважаюць аб агульнанародным і ўсечалавечым. Драматызм рамана ўзмацняецца тым, што ваенныя «кроў, гразь і бруд», якія ў творы паказваюцца ў іх сапраўдных, рэальных праявах, кантрастуюць з высокай адухоўленасцю юнакоў-патрыётаў, якія носяць у сабе «шырокі, мнагалучны свет».

Лірызм і патэтычнасць не выроўніваюць характары герояў. Сяргей Каліноўскі, Косця Цiток, Васіль Лебедзь, Косця Русаковіч, Мялешка, Рагамед, Герасімовіч маюць сваё аблічча і характар, выразна адрозніваюцца ладам перажыванняў і паводзін. Амаль усе яны гінуць, і кожная новая смерць выклікае ў нас свой, непаўторны боль — як за людзей, якіх ведаеш і любіш.

Апісанні баёў, узаемадзеяння родаў войск, шматлікіх подзвігаў савецкіх салдат уражваюць выключнай праўдзівасцю. Аўтар умее не толькі паказаць, як разгараецца імпэт наступлення, «з нябачных, няўлоўных рухаў ствараецца пераможны дух зладжанасці, мэтазгоднасці дзеяння соцень людзей», але і баявы парыў Чубакова і Васіля Лебедзя, Адама Каліноўскага, Рагамеда, Косці Русаковіча і многіх іншых байцоў.

Прачытаеш раман, і многія, на дзіва прадметныя, канкрэтныя апісанні, як намаляваныя, стаяць перад вачамі; асеўшы ў памяці, яны потым не раз узнікаюць перад унутраным зрокам. І выразна бачыш «вогненна-сінія палосы кінжальнага кулямётнага агню» з браніраванага дота-каўпака, дзе засеў «апанаваны крыважэрнасцю воўк», і «голы, як бубен, пляц», на якім залеглі наступаўшыя, і — ва ўсіх дэталях — рухі, дзеянні Адама Каліноўскага, Рагамеда і Косці Русаковіча ў адзін з момантаў, пра якія І. Навуменка піша, што такія часта бываюць на вайне, «калі, каб выратаваць другіх, астаецца некаму памерці». Вось Адам Каліноўскі, які «залёг трохі наўзбоч ад вогненных трас», кідае, прыўзняўшыся, гранату. Тут жа падае і не варушыцца. «Прыкмеціў яго воўк». Шукае зручнага моманту Рагамед, разумеючы, што іншага выйсця няма: «Такі, як пад каўпаком, воўк... выкасіць дашчэнту роту».

Тонка, з выключнай псіхалагічнай праўдзівасцю, не парушаючы дынамікі падзей, «занатоўвае» пісьменнік апошнія думкі, успаміны герояў.

«Рагамед ні страху, ні жалю да сябе не адчувае. Настала яго чарга. Трэці раз на Карэльскім перашыйку... Шчыльна прыціскаючыся да зямлі, Рагамед паўзе. Выбірае момант, калі кулямёт на імгненне змаўкае. Прыкідваецца забітым, затым зноў і зноў паціхеньку дзярэцца да каўпака.

Цяпер ён успамінае, дзе такое было. Восенню першага года вялікай вайны. Пад Неўскай Дуброўкай... Біліся супроць дэсанта, выкінутага на пясчаную касу. Біў з-за каменя вогненна-сіні сноп кулямётнага агню. Рагамед поўз да каменя. Іншага выйсця не было. Як цяпер...»

Рагамеду не ўдалося дацягнуцца да каўпака: кулі прашылі яго «ад грудзей да нізу жывата». І Косця Русаковіч, які з самага пачатку разгадаў намер Рагамеда, цяпер наважыўся сам. «Каму яшчэ? Ён бліжэй за астатніх падабраўся да каўпака. Думка працуе ясна, выразна. Галоўнае, трэба вылезці з-пад абстрэлу.

Кулямёт па-ранейшаму захліпаецца вогненнымі пырскамі. На імгненне Косця бачыць заплаканы твар Насці... Насці дадуць пенсію, думае Косця...

Кулямёт змаўкае. У гэтае імгненне Косця з усім спрытам матляецца ўбок... Вырваўшы чаку з лімонкі, Косця шпурляе гранату пад самы вогненны струмень. Выбуху не чуе — адчувае толькі, як штосьці гарачае, пранізлівае ўпіваецца яму ў ногі, грудзі, руку. Ён яшчэ добра валодае сабой, усё бачыць і чуе. Кулямёт змоўк. Але як толькі ад зямлі падымаюцца шынялі, гімнасцёркі, пачынае сячы яшчэ з большай сілай. Напружыўшы апошнія сілы, Косця ўстае... робіць два-тры крокі, затым падае сваім доўгім целам на вогненны струмень. Байцы падымаюцца, бягуць...» Чытаеш, і бачыш, і верыш: толькі так яно магло быць.

Раман выклікае гарачы пратэст супраць вайны, раскрывае вытокі гераічнага ў савецкіх людзей, прымушае шмат над чым задумацца, уздымае нас да вышынь адказнага, напоўненага жыцця, каб быць вартымі гэтых цудоўных патрыётаў і жыццялюбаў.

Мы глыбей, паўней усведамляем, што такое шчасце, чалавечнасць, абавязак, подзвіг, Радзіма — усё гэта было вялікай і важнай часткай унутранага свету герояў рамана.

Трагізм рамана дасягае той мяжы, калі ледзьве не адзіны, хто застаўся жывым з галоўных герояў,— Сяргей Каліноўскі ў роспачы шукае сабе смерці. Гэты часовы яго стан раскрыты таксама надзвычай праўдзіва і дакладна. Але ўвесь твор прасякнуты аптымізмам, высокай верай у чалавека, у яго сілы і магчымасці. Смутак, журба не абязвольваюць нас, а ўзмацняюць сілу нашага суперажывання. Раман, канцэнтруючы асноўную ўвагу на маладых героях, трымае ў полі зроку вялікі абсяг народнай вайны і набывае маштабнасць аб'ёмнага мастацкага твора.

Пакаленне Івана Навуменкі панесла вялікія страты. У суровых выпрабаваннях яно не разгубіла, а загартавала высокія ідэалы. Ёсць асаблівы сэнс у тым, што пісьменнік, прадстаўнік гэтага пакалення, так таленавіта і акрылена сцвярджае і адстайвае камуністычныя ідэалы чалавечнасці, шчырасці, патрыятызму ў творах, якія, узнімаючы самы розны жыццёвы матэрыял, прасякнуты ўнутраным адзінствам маральных і грамадзянскіх асноў.

Сучасная беларуская проза багатая на моцныя таленты і яркія творчыя індывідуальнасці. Проза Івана Навуменкі займае сваё пачэснае месца ў беларускай літаратуры. Яе рамантычная прыўзнятасць, асаблівы лірызм, праніклівы псіхалагізм, адметнасць увасобленага жыццёвага матэрыялу, высокая маральнасць выклікаюць вялікі водгук ў чытачоў. Талент пісьменніка раскрываецца шырока і шчодра і дае падставы верыць у яго новы багаты плён.

...Перад тым як напісаць гэтую прадмову да шасцітомнага выдання Збору твораў папулярнага пісьменніка Івана Навуменкі, яшчэ раз уважліва перачытала яго творы. Перачытала з цікавасцю, і многае ў іх па-новаму адкрылася і захапіла мяне. А пасля паспрабавала ўявіць сабе чытача, які ўпершыню будзе знаёміцца з творчасцю пісьменніка, знаёміцца па гэтым выданні. Такі чытач, мяркую, будзе шмат што ўспрымаць трохі іначай, чым той, хто ведае творчасць Івана Навуменкі, даўно пачаў цікавіцца яго кнігамі. Аднак верыцца, што ён таксама з хваляваннем успрыме вялікі, асаблівы, эмацыянальна-напружаны і змястоўны мастацкі свет, створаны пісьменнікам больш як за тры дзесяцігоддзі напружанай плённай працы.

Ларыса Кароткая

Аповесці

СНЕЖАНЬ

Мне гэты боль знаёмы...
Г. Гейнэ

1

На свеце быў снежань, сумны, бясснежны. Аднастайна і нудна гулі вечарамі тэлеграфныя слупы з абарванымі правадамі. Правады былі парваны не ўсе, два ці тры асталіся цэлыя і звінелі на марозе, як струны, перадаючы свой балючы сум мёрзламу дрэву слупоў. Правады былі мёртвыя: па іх ніхто не вёў цяпер ніякіх размоў. Там, за раённым мястэчкам, тэлеграфныя слупы бралі разгон, беглі ўздоўж шашы, не баючыся ўзгоркаў і нізін, мінаючы сёлы і гарады. Куды яны беглі? Да вайны, мабыць, у самую Маскву, а цяпер — нікуды, бо пад Масквою фашысты.

Мястэчка замёрла, стаіўшыся ў змроку снежаньскай ночы. У пасажырскай зале чыгуначнай станцыі разгульвае вецер, семафор стаіць з апушчаным крылом з самага лета, а чорныя стрэлкі з выбітымі шкельцамі ліхтароў нагадваюць у цемені надмагільныя крыжы.

Да вайны ў мястэчку была электрычнасць, а цяпер яго жыхары нібы перавандравалі ў каменны век: яны асвятляюць сваё жытло пры дапамозе лучыны і валоўяга тлушчу. Зыркае яркімі агнямі толькі адзін будынак — сярэдняя школа. Там цяпер нямецкі камендант, яго канцылярыя і ахова. Людзі па вуліцах ходзяць неяк бокам, у іх неспакойныя, мітуслівыя вочы. У мястэчку паявілася некалькі самагоначных апаратаў. Але паліцэйскія стараюцца гэтага не бачыць. І самагонку гоняць кожнае ночы. Вечарамі ў мястэчку гуляюць у карты.

З нейкіх шчылін павылазілі варажбіткі. Яны кладуць рукі на стол, нешта яму загадваюць, і стол нібыта грукае ўсімі чатырма ножкамі, адказваючы на пытанні варажбітак.

Да вайны ў мястэчку было тры школы: дзесяцігод-

ка, сямігодка і пачатковая. Цяпер не працуе ні адна. Па начах надрыўна выюць сабакі. Ходзяць чуткі, што немцы збіраюцца абкласці іх падаткам. Дзіка... Глуха...

Нязменнае толькі снежаньскае неба. Па-ранейшаму ззяе на ім расцягнуты чарпак Вялікай Мядзведзіцы і цэдзіць на сумную зямлю сваё таямнічае святло далёкі Млечны Шлях...

II

Мы збіраемся ўпяцярых у хаце Цішкі Дразда. Мы — гэта гаспадар хаты Цішка, яго недалёкія суседзі Базыль Маленда і Лявон Гук, Мікола Асмалоўскі, які жыве аж на процілеглым канцы мястэчка, і я. У Цішкі нам лепш за ўсё збірацца. Бацькі ў яго няма, а маці, хворая ціхім памяшаннем розуму, на нашу гаворку не звяртае ўвагі. У Цішкавай хаце, здаецца, халадней, чым на дварэ. Сам Цішка зусім нядаўна прыдыбаў аж з-пад Арла, куды ён уцякаў ад немцаў і дзе капаў супрацьтанкавыя равы. Гаспадар з Цішкі няважны. За гэты месяц, што сядзіць дома, ён мог бы пазабіваць незашклёныя вокны фанерай або дошкамі. Але такой дробязі, як холад, Цішка, здаецца, не заўважае. Выбітыя вокны з восені яго маці пазатыкала рознымі лахманамі і рыззём. Усё асталося на тым жа месцы і пасля паяўлення гаспадара.

Мы прыходзім да сябра па адным, а сабраўшыся, пастанаўляем запаліць у грубцы. Святла ў Цішкі няма, дроў таксама. Сядзець жа ў цёмнай халоднай хаце і гаварыць пра палітыку проста сорамна, і мы накіроўваемся нарыхтоўваць дровы. Усё, што было драўлянага на Цішкавым двары, даўно пасечана і спалена. Гэты двор цяпер голы, як бубен, і мы ведаем, што тут ужо больш не знойдзеш ніякай спажывы для агню.

Узброіўшыся тупым калуном, мы ідзём да чыгункі. Там стаяць у штабялях снегаахоўныя шчыты. Шчытоў гэтых мы перацягалі за месяц процьму, але іх, здаецца, яшчэ хопіць, каб апальваць Цішкаву хату цэлую зіму. Наконт чыгункі, якую можа занесці снегам, у нас клопат невялікі. Чыгунка цяпер не наша, а нямецкая, то няхай па ёй катаюцца лепш чэрці.

Шчыты ніхто не ахоўвае, і мы прыступаем да працы. Цішкавым калуном секчы нельга, ім можна толькі ламаць і крышыць, бо яго, мабыць, не вастрылі з таго

часу, як ён трапіў да свайго нядбайнага гаспадара. Мы ломім і крышым, пакуль не ўзнікае цэлая гара дошак. Ад Цішкавага двара да чыгункі метраў трыста, і праз гадзіну мы закідваем дрывамі ўсе сенцы. Добраму гаспадару гэтых дроў хапіла б на месяц, але ў Цішкі яны разыдуцца за два дні.

— Слухай, прывядзі да ладу вокны,— просім мы Цішку.— У хаце ж хоць ваўкоў ганяй. Тут воз дроў спалі — не напаліш.

— Усё адно холадна будзе,— абыякава адказвае гаспадар.

— Заб'еш вокны, дык пацяплее.

— А як прызбу прысыплеш? — агрызаецца Цішка.— Зямля ўмерзла, як камень. А вецер жа знізу яшчэ больш дзьме.

Цішку не пераканаеш.

У грубцы трашчаць смольныя дошкі, няроўныя водбліскі святла скачуць па цёмных сценах, па стале, які завален кнігамі, па паліцы, застаўленай рознымі бутэлькамі і шклянкамі. Мы прымошчваемся каля грубкі, грэемся і маўчым. Можа, гэта і лепш, што Цішкава хата мае такі ўбогі выгляд. Ва ўсякім выпадку яна не выклікае ніякага падазрэння.

Цішкава жыллё ў гэтыя дні, мабыць, падобна да лабараторыі сярэдневяковых алхімікаў. Усюды бутэлькі і бутэлечкі, прабіркі, спіртоўкі, бляшанкі з рознымі парашкамі, кавалкі свінцу і скруткі меднага дроту. Новы чалавек, зайшоўшы ў хату, напэўна, падумаў бы, што тут шукаюць якога-небудзь філасофскага каменя. Але ніякага каменя мы не шукаем. Усе гэтыя прычындалы яшчэ некалькі дзён назад мелі для нас сваё вялікае значэнне.

Мы проста не можам жыць, каб не збірацца разам. У Цішкі мы сыходзіліся, яшчэ калі не было вайны. То былі школьныя гады. Цяпер усё гэта здаецца далёкімдалёкім, што адышло ў нябыт і болей ніколі не вернецца.

Нам да шаленства ненавісна мёртвая, затоеная цішыня, якая навісла над мястэчкам. Але што рабіць? Фашысты з'явіліся да нас не ў госці. Збіраючыся, мы лаем фашыстаў апошнімі словамі, прарочым ім хуткую пагібель. Але немцам ад гэтага, здаецца, не вельмі баліць. Яны прыгрукаталі на сваіх танках і машынах, з першага дня вайны іх самалёты запаланілі неба.

Фашысты крочаць па местачковых вуліцах, пагардліва, звысоку паглядаючы на ўсё наша. Бываюць хвіліны, калі нам хочацца ўчапіцца ў іх горлы зубамі. Але зубамі фашыстаў, мабыць, не перадушыш...

З усіх нас толькі Цішка меў нейкае дачыненне да вайсковай справы. Ён перад самай вайной скончыў дзесяцігодку, і яго ў першыя ж дні пасля нападу фашыстаў узялі на акопныя работы. Мы ўчатырох скончылі па дзевяць класаў, паспеўшы купіць толькі падручнікі за дзесяты.

Як толькі мы дачуліся, што Цішка вярнуўся дахаты, мы ўсёй талакой кінуліся да яго. Нам страшэнна хацелася ведаць, што дзеецца там, на фронце, хацелася пачуць што-небудзь суцяшальнае. Але Цішка сказаў нам нямнога, і яго весткі нас зусім не ўзрадавалі. Ён клыпаў ад Арла цэлы месяц, прынёс дадому асміну вошай і велізарны апетыт, з якога мы не маглі надзівіцца. Цяпер ён сядзеў на печы, еў бульбу і лаяўся. Пра вайну і палітыку ён не хацеў нават гаварыць.

Але адступіцца так лёгка ад сябра мы не маглі. Мы прыйшлі да Цішкі і на другі дзень, і на трэці, нанасілі яму шчытоў і за які-небудзь тыдзень адагрэлі яго. Ён стаў, як і мы, цікавіцца палітыкай.

— Праўда, што немцы ўзялі Маскву? — дапытваліся мы ў Цішкі.

— Мабыць, не, бо нашы так проста Масквы не здадуць.

— А немцы ж пішуць, што ўзялі.

— Мабыць, брэшуць. Яны яшчэ ў верасні кідалі нам лістоўкі, што забралі Ленінград. Гэта была хлусня...

В минуту унынья, о Родина-мать,
Я мыслью вперед улетаю,
Еще суждено тебе много страдать,
Но ты не погибнешь, я знаю...—

дэкламаваў Базыль Маленда някрасаўкія радкі. Нам усім было хораша і сумна ад гэтага верша, ад таго, што жыў на зямлі разумны паэт Някрасаў, які глыбока ўгадаў нашы сённяшнія пачуцці. Мы ўспаміналі гісторыю, успаміналі Карла XII і Палтаву, Напалеона і яго ганебныя ўцёкі з нашай зямлі. Але адной гісторыяй сыты не будзеш. Сапраўднасць ставіла пякельныя, балючыя пытанні і патрабавала неадкладнага адказу. Не-

шта трэба было рабіць, бо інакш загінеш ад аднаго суму.

У тыя дні і было вырашана сканструяваць радыёпрыёмнік і паслухаць, што робіцца на фронце. Як там Масква? Родная, далёкая Масква...

Веды па радыётэхніцы, набытыя намі ў школе, былі не дужа грунтоўныя. Мы нешта запомнілі пра мегагерцы і кілагерцы, штосьці ведалі наконт выпрамляльных токаў, але ад гэтых герцаў і токаў да прыёмніка, які б нам расказаў пра Маскву, было вельмі далёка.

Да вайны ў нашым мястэчку працавала некалькі бібліятэк. Мы былі запісаны ў кожнай з іх, чыталі не толькі нашых, але і зарубежных пісьменнікаў. Па радыётэхніцы ж ніхто з нас не прачытаў ніводнай кніжкі. Мы цяпер лаялі сябе за бесклапотнасць, за тое, што былі гэткімі дурнямі. Але доўга лаяць сябе нельга.

Праз два дні ў нас было, можа, цэлы дзесятак кніг па радыётэхніцы. Мы ўпяцярых абшарылі ўсе бібліятэкі, якімі ніхто не цікавіўся з таго часу, як лепшыя кнігі расцягалі ахвотнікі чытання. Цяпер мы чыталі сумныя брашуры пра радыё, як некалі прыгодніцкія кнігі Конан-Дойля.

Прайшоў усяго толькі тыдзень, а пра радыё мы ўжо ведалі страшэнна многа. Любы выкладчык фізікі, ні кропелькі не крывячы сваім сумленнем, паставіў бы кожнаму з нас бездакорную пяцёрку. Але ад гэтай пяцёркі да сапраўднага радыёпрыёмніка было ўсё яшчэ таксама далёка.

Начытаўшыся кніг па радыётэхніцы, мы зразумелі, што саматугам можна сканструяваць толькі дэтэктарны прыёмнік. Маючы яго, можна было б слухаць радыёцэнтр, размешчаны за якіх-небудзь дзвесце ці трыста кіламетраў. Ад нашага ж мястэчка да Масквы сама меней восемсот...

Дэтэктарны прыёмнік для нас не падыходзіў. Дый нават каб мы адважыліся яго канструяваць, то дзе дастанеш дэтэктар, гэты цудадзейны каменьчык «плюмбум С», які здольны ўзмацняць радыёхвалі? У мястэчку не прадавалі самых звычайных сярнічак, не то што дэтэктараў.

Нам быў патрэбен лямпавы прыёмнік, які б данёс голас Масквы цераз фронт, цераз неабсяжныя палі і лясы, праз магнітныя буры. А радыёлямпу абцугамі ды малатком не зробіш. Цяпер мы многа ведалі пра

радыё і адчувалі сябе ў сто разоў слабейшымі, чым тыдзень назад, калі яшчэ не чыталі кніжак па радыётэхніцы. Ад гэтага хацелася плакаць.

Выйсце мы бачылі толькі ў адным: дастаць гатовы радыёпрыёмнік і паспрабаваць яго адрамантаваць. Да вайны ў мястэчку было некалькі прыёмнікаў. Але мы ведалі: быў загад паліцыі — здаць прыёмнікі.

Мы збіраліся ў Цішкавай хаце і разважалі пра ўсё гэта на працягу доўгіх снежаньскіх вечароў. Мы сталі нават крыху філосафамі. «Зусім магчыма, што не ўсе здалі свае прыёмнікі,— даказвалі мы адзін аднаму.— Ёсць жа такія людзі, якія не любяць развітвацца са сваёй маёмасцю». О, каб нам цяпер трапіўся які-небудзь парушальнік паліцэйскага загаду, што ўтаіў радыёпрыёмнік! Мы б яго расцалавалі, як самага лепшага сябра, узрушылі б нават каменнае сэрца, аддалі б за прыёмнік усё, што ў нас ёсць. Мы б, нарэшце, маглі ўзяць прыёмнік хітрасцю або проста ўкрасці. Гэта цяпер не мела ніякага прынцыповага значэння.

Вечарам у халоднай Цішкавай хаце мы перабіралі ў памяці ўсіх вядомых нам уладальнікаў радыёпрыёмнікаў. Большасць з іх выехала з мястэчка. Але былі і такія, што асталіся. Іх налічылі траіх. Мы пастанавілі, не адкладваючы справы ў «доўгі яшчык», пранюхаць наконт радыёпрыёмнікаў. Былі размеркаваны ролі кожнага з нас, і з верай у поспех наша пяцёрка ўзялася за справу.

Праз два дні былі падведзены сумныя вынікі папярэдняй разведкі. Нягледзячы на ўсе нашы хітрыкі, былыя ўладальнікі радыёпрыёмнікаў вельмі лёгка нас раскусілі. Усе яны паводзілі сябе прыкладна аднолькава. Кожны маліўся і хрысціўся, што не мае [illegible] радыёпрыёмніка. У якасці доказу кожны прапаноўваў азнаёміцца з даведкай, выдадзенай паліцыяй аб узяцці прыёмніка.

Мы мусілі прызнацца сабе яшчэ і ў тым, што кожны былы радыёслухач калаціўся як асінавы ліст і пазіраў на нас ашалелымі ад страху вачамі. Можа, яны, гэтыя людзі, палічылі нас за нямецкіх шпіёнаў. За слуханне ж радыё фашысты недвухсэнсава абяцалі смяротную кару.

Перажыванні былых уладальнікаў радыёпрыёмнікаў цікавілі нас не надта. Гэтыя людзі для нас цяпер наогул не існавалі. Няхай любуюцца сваімі даведкамі...

Два ці тры дні пасля гэтага мы хадзілі, ахопленыя роспаччу. Ніякага выйсця з нашага становішча, здаецца, не было.

Мы збіраліся ў Цішкі і ад суму пачыналі сварыцца паміж сабой, абвінавачваючы адзін аднаго ў бяздзейнасці і пасіўнасці.

III

Гора навучае людзей быць мудрымі. У адзін з тых памятных вечароў Цішка выказаў геніяльную здагадку, якая з'яднала і акрыліла нас. Усё-такі нездарма ён капаў сапраўдныя акопы каля Арла, гэты наш ляны і разумны Цішка.

— Трэба прабрацца ў паліцыю,— сказаў Цішка.— Або завесці хоць якое-небудзь знаёмства з паліцэйскімі. Прыёмнікі захоўваюцца недзе тут, калі іх дагэтуль яшчэ ніхто не паламаў...

Гэта сапраўды было проста і геніяльна. Надзея напоўніла нашы сэрцы рашучасцю і прагай дзеяння. У той вечар мы не змаглі ўседзець каля Цішкавай грубкі. Не можа быць, каб паліцэйскіх цікавілі радыёпрыёмнікі. Яны жлукцяць самагонку і швэндаюцца па вечарынках. Аб усім астатнім іхні клопат, здаецца, невялікі.

Была поўнач, калі мы рушылі ў напрамку да паліцыі. Мястэчка спала. Трапяткія водсветы лучыны не мільгалі ўжо ні ў адным акне. У бязвоблачным зімовым небе ззялі абыякавыя зоркі. Аднастайна і сумна гулі правады на тэлеграфных слупах. Недзе вылі ад суму сабакі.

У вокнах памяшкання паліцыі мы не ўбачылі агню. Паліцэйскія патрулі, якія звечара брындалі па вуліцах, відаць, утаймаваліся. Мы два разы прашыбавалі міма ўправы, і ніхто нас не аклікнуў. Гэта надало нам рашучасці. Па нашых разліках, прыёмнікі маглі захоўвацца ў вялікай будыніне, якая стаяла крыху воддаль ад паліцэйскай канюшні. Паліцаі сцягвалі туды розны рэквізаваны набытак. Агародамі мы лёгка прабраліся да задняй сценкі будыніны і прыслухаліся. Ні адзін зык не парушаў цішыні на паліцэйскім двары. І ўсё ж пералазіць цераз плот было рызыкоўна. Ці ж паліцаі такія дурныя, каб не выставіць варты на сваім уласным двары? Гэта патрэбна было праверыць.

2. Зак. 937

Мы зноў прабраліся на вуліцу. Ісці цяпер талакой не выпадала. Трэба было адважыцца каму-небудзь аднаму праверыць пільнасць паліцыі. Выбар упаў на Базыля Маленду. Ён заўсёды прапаноўваў самыя смелыя планы і вызначаўся надзвычай гарачым характарам. Не так даўно Базыль падгаворваў нас пакінуць мястэчка і прабірацца на ўсход. Ён даказваў, што за які-небудзь месяц мы лёгка дабяромся да фронту і пяройдзем яго. Ісці да фронту мы ўсё ж не адважыліся. Ніхто не ведаў, дзе той фронт. Цяпер была якраз магчымасць выпрабаваць Базылёву смеласць.

Базыль згадзіўся праверыць пільнасць паліцэйскіх без ніякіх ваганняў. Мы схаваліся за вугал суседняга будынка, а Базыль, падышоўшы да самых варот паліцэйскай управы, зацягнуў песню. Ён, нібы п'яны, гарланіў на ўсю вуліцу, а мы, стаіўшыся за вуглом, не маглі ўтрымацца ад смеху. Базыля ўсё ж пачулі. Праз хвіліну рыпнула брамка, і з двара паліцэйскай управы высунулася чорная постаць.

— Гэта ты, Саўка? — гукнуў на ўсю вуліцу вартавы паліцай.— Ідзі праспіся. Заўтра ж табе на службу.

Брамка зноў зачынілася, і Базыль шчасліва далучыўся да нас. Было ясна, што ноччу двор паліцэйскай управы ахоўваецца, і так проста туды не прабярэшся.

Мы разышліся па хатах, а назаўтра зноў сабраліся ў Цішкі. Мы былі чамусьці пераконаны, што прыёмнікі абавязкова ў той вялікай будыніне, што стаіць у паліцэйскім двары. Толькі як у яе залезці? Самы смелы план выкажыў перад намі Базыль Маленда.

— Трэба, каб мяне арыштавала паліцыя,— сказаў ён.— Я там усё разнюхаю...

Базыль не збіраўся рабіць вялікага злачынства. Ён хацеў вечарам прычапіцца да якога-небудзь патруля і зачаць з паліцаямі сварку. Гэтага будзе дастаткова, каб яго арыштавалі і зацягнулі ў паліцэйскую ўправу. А паліцэйскія, па чутках, сваім вязням асабліва разгульвацца не даюць. Яны прымушаюць іх рэзаць дровы, чысціць канюшню. Адным словам, на думку Базыля, ён здолее пранюхаць наконт прыёмнікаў усё, калі яны толькі ёсць.

Што ж, такі план варта было толькі ўхваліць. Мы ў той жа дзень разжыліся пляшкай самагонкі і благаславілі Базыля на пакуты. Самі мы выпілі пакрысе, а будучаму вязню налілі поўную шклянку. Ад яго ж па-

вінна несці перагарам, інакш паліцаі яшчэ не паверацъ. У той жа вечар Базыль пасварыўся з паліцаямі і яго арыштавалі.

Мы чакалі Базыля чатыры дні. Як і раней, мы збіраліся па вечарах у Цішкі і выказвалі розныя здагадкі наконт Базылёвага лёсу. Усё-такі нялёгка яму там, у лапах гэтых дурняў. Расстраляць Базыля не маглі, на гэты конт мы былі спакойныя. Нічога ж асаблівага ён не зрабіў. Але шомпалаў яму, відаць, прыйдзецца пакаштаваць.

Базыль вярнуўся на чацвёрты дзень вечарам. Ён толькі забег дадому перакусіць, а пад'еўшы, адразу падаўся да Цішкі. Мы яго ўжо чакалі. Базыль прыйшоў злосны і хмуры. Выгляд сябра сведчыў, што яго напаткала няўдача.

— Знайшоў што-небудзь? — запытаўся Цішка.

Не гаворачы ні слова, Базыль дастаў з кішэні нешта загорнутае ў анучку. Ён разматаў гэтую анучку, і на яго далоні аказалася дзве бліскучыя радыёлямпы. Мы ледзь не заскакалі ад радасці. Чаго ж ён тады прытвараецца? Раз знайшоў радыёлямпы, значыць, ёсць і астатняе. Усё-такі малайчына ён, гэты наш няўрымслівы Базыль. Хто-небудзь другі хіба адважыўся б лезці ў самае паліцэйскае кодла? Мы ўжо адчувалі сябе ўладальнікамі радыёпрыёмніка і з нецярпеннем чакалі, што скажа Базыль.

— Не радуйцеся,— нарэшце сказаў наш сябар.— Цішка гаварыў праўду: прыёмнікі былі ў паліцыі. Але гэтыя дурні патаўклі іх прыкладамі і выкінулі на сметнік. Пяць ці шэсць штук я перакінуў цераз плот, але там, здаецца, няма нічога жывога. А батарэй колькі хочаш, я іх навыкідаў...

— З пяці адзін як-небудзь змайструем,— радуючыся, мы нават не далі Базылю дагаварыць.— Галоўнае — лямпы.

— Невядома, ці спраўныя яны. Я ж іх знайшоў там, дзе і прыёмнікі. Унутры ў іх нешта звініць, як патрасеш.

Лямпы былі бліскучыя, як новыя. Яны сапраўды крыху звінелі, калі іх злёгку патрэсці каля вуха. Але нам не хацелася верыць, што лямпы няспраўныя. Мы гарэлі жаданнем хутчэй майстраваць радыёпрыёмнік і ў тую ж ноч рушылі збіраць усё тое, што Базыль выкінуў з паліцэйскага двара.

Па дарозе Базыль расказаў нам пра свае прыгоды ў паліцыі. Ён не траціў часу марна. У першы вечар яму крыху ўсыпалі шомпалаў, але далей усё пайшло як па масле. Базыль знайшоў чым прывабіць паліцаяў. Дзве наступныя ночы ён расказваў ім казкі і розныя гісторыі, вычытаныя з кніг. Яго слухалі, разявіўшы раты, хоць ён вёрз нямецкім ахоўнікам несусветную мешаніну з самых розных прыгодніцкіх кніг. Паліцаі, аказваецца, ласыя да цікавых гісторый, як малыя. Ноччу яны проста дохнуць ад суму. Базыля нават частавалі самагонам, падахвочваючы расказаць што-небудзь новае...

Апоўначы мы забралі ў мяхі выкінутыя Базылём радыёпрыёмнікі і сухія батарэі. Паклажа была ёмістая, і гэта радавала нас. Няўжо мы не зробім з усяго гэтага хоць маленькі прыёмнічак, якім можна было б злавіць савецкую хвалю?

Цэлыя два дні мы ачышчалі патрушчаныя прыёмнікі ад іржы і гразі. Мы радаваліся, як малыя, знаходзячы ўцалелыя кандэнсатары, катушкі напружання і пераключэння, ізалятары, і стараліся не думаць пра сваю няўдзячную работу. Здавалася, усе часткі, патрэбныя для просценькага прыёмніка, былі ў наяўнасці. Заставалася скласці іх у адно цэлае па якой-небудзь схеме і хутчэй папрабаваць наш прыёмнік.

Нарэшце разборка скончылася. Аставалася манціраваць прыёмнік. Трэба было дастаць салянай кіслаты, волава, спіртоўку, каб зрабіць шматлікія спайкі. Мы паверылі ўжо, што ў нас будзе прыёмнік, і гэтая задача не ўяўлялася цяжкай. У двухпавярховай дзесяцігодцы, дзе мы вучыліся, быў хімічны кабінет. Там бы мы знайшлі ўсё патрэбнае. Але ў школе — нямецкі камендант, і да яе цяпер не падступішся. Камендант ахоўвае сябе крыху лепш, чым паліцэйскія. Двое немцаў увесь час вандруюць вакол школы з аўтаматамі.

Мы накіравалі свае позіркі на другую школу — сямігодку. Яна стаяла на самым ускрайку мястэчка, і ў ёй жыў стары, дзікаваты выкладчык батанікі і заалогіі. Ён пазачыняў вокны аканіцамі і пільна ахоўваў школьную маёмасць, хоць ніякіх заняткаў цяпер не было. У гэтай школе таксама павінны быць спіртоўкі, кіслата, і няхай нам даруе стары настаўнік...

У школу на ўскрайку мястэчка мы залезлі сярод белага дня, выбраўшы момант, калі настаўнік адлу-

чыўся са сваёй кватэры. Доўга блукалі па класах, пакуль натрапілі на прыродазнаўчы кабінет. Тут усё стаяла ў акуратным, яшчэ даваенным парадку: штатывы, спіртоўкі, прабіркі, калекцыі мінералаў і гербарыяў.

Мы набралі, колькі хацелі, спіртовак і прабірак, рэквізавалі ўвесь запас легкаплаўкіх металаў. У доўгай шклянцы стаяла заспіртаваная гадзюка. Гадзюку прыйшлося выкінуць на падлогу, а спірт мы пераліпі ў колбу. Без яго ж не будзе гарэць спіртоўка.

З гэтага часу Цішкава хата стала нагадваць келлю сярэдневяковага алхіміка.

Цэлы тыдзень, забываючы пра абед і вячэру, мы складалі і паялі свой прыёмнік. Ад кіслаты ў нас пачарнелі пальцы, з іх злазіла скура. Мы абвінавачвалі адзін аднаго ў няўмельстве, сварыліся, мірыліся, падганяючы сябе, нібы вар'яты. І ўсё — дарэмна. Прыёмнік быў глухі да радыёхваль, якія нячутна насіліся над намі. Дзве лямпы, якія раздабыў Базыль, былі няспраўныя...

Апошнюю спробу мы зрабілі ў навагоднюю ноч. Снежань кончыўся. Прыёмнік, за які мы змагаліся цэлы месяц, маўчаў. Базыль ад злосці паддаў яго наском чаравіка, а Цішка залез на печ і накрыўся кажухом. Дзесьці ля школы стралялі і пускалі ў неба ракеты фашысты. Яны віталі Новы год...

IV

У студзені пачаліся снежныя віхуры. Снегу намяло столькі, што ў ім ледзь не схавалася згорбленая Цішкава хата. Сцежку да гэтай хаты праклалі мы: Цішка ўсе гэтыя дні не злазіў з печы.

Тры дні мы не маглі наведаць сябра. На першым тыдні Новага года нас траіх пагналі чысціць ад снегу шашу. Мабілізацыю на работу фашысты правялі даволі хітра. Яны на золку ўляталі ў хату і выпорвалі адтуль па адным працаздольным. Да Цішкі немцы не зайшлі. Можа, яны паленаваліся пракладваць сцежку праз вялізныя гурбы, якія намяло на голым Цішкавым двары, а можа, проста парашылі, што ў такой хаце працаздольнага не знойдзеш. Ад работы ўхіліўся і Мікола Асмалоўскі. У яго хварэла на тыф сястра, і немцы пабаяліся паказаць нос у Міколаў двор.

Шаша пралягала кіламетраў за восем ад мястэчка. Да яе калона мабілізаваных местачкоўцаў дабіралася паўдня. Базыль Маленда, Лявон Гук і я трымаліся разам. Мы цвёрда наважылі збегчы пры першай магчымасці. Але гэта ўдалося нам толькі на трэці дзень, і мы зусім не шкадавалі, што не збеглі дачасна.

Базыль Маленда, дзякуючы свайму знаёмству з паліцаямі, выкленчыў для нас самы лёгкі ўчастак. Наш кавалак шашы, атулены лесам, быў амаль чысты ад снегу. Грэючыся два дні ля агню, мы не вельмі пераrваліся на нямецкай рабоце.

Але справа не ў гэтым.

На трэці дзень па шашы пайшлі нямецкія машыны. На салдат, што сядзелі ў абцягнутых брызентам кузавах, было смешна глядзець. Гэтыя салдаты нагадвалі старых местачковых баб. Яны паабкручвалі свае галовы і твары нейкімі хусткамі, і з гэтых хустак толькі вытыркаліся іх чырвоныя насы.

— Так уцякаў з Масквы Напалеон,— сказаў Лявон Гук.— Будуць ведаць рускую зіму. Яны падохнуць ад холаду...

З Лявонам можна было б згадзіцца, каб машыны імчаліся на захад. Але ўсе яны пакуль што трымалі кірунак на ўсход. На трэці дзень адна машына з салдатамі спынілася на нашым участку. Да яе адразу ж падбег Базыль Маленда.

— Пан, нах Москаў? — запытаў ён у высокага немца, што вылез з кабіны. Той спачатку нічога не разумеў. Тады Базыль паўтарыў сваё пытанне. Нечакана салдат схапіў яго загрудкі і пачаў трэсці. Твар немца скрывіўся ад злосці, фашыст тузаў Базыля і нешта крычаў, пырскаючы слінай. Хлопец нарэшце вырваўся з яго рук і адскочыў як апараны.

Машына кранулася, а мы стаялі і не ведалі, што падумаць. Пяць месяцаў назад, калі фашысты занялі наша мястэчка, яны самі на ўсё горла крычалі гэтае самае «нах Москаў». То чаму ж цяпер злуюцца?

Раптам нейкая велізарная хваля шалёнай радасці падхапіла нас і кінула ў лес. Мы ўжо болей не маглі аставацца на шашы, па якой імчаліся на ўсход фашысты. Трэба было нияк абмеркаваць паводзіны немца, які раззлаваўся, калі яго спыталі пра Маскву, трэба было вытлумачыць, што ўсё гэта можа азначаць.

Мы спыніліся пад старымі вольхамі і з хвіліну не маглі аддыхацца ад шпаркага бегу.

— Ясна, немцы адступаюць,— прамовіў усхваляваны Базыль Маленда.— Гэта відна па ўсім...

— Каб яны забралі Маскву, то чаго б злаваўся той даўгалыгі? — выказаў здагадку Лявон Гук.

— Праз два тыдні нашы будуць тут,— падтрымаў я сяброў.— Яны і шашу чысцяць для таго, каб уцякаць...

Мы доўга даводзілі адзін аднаму, што фашысты напярэдадні свайго поўнага краху. Летам яны былі такія самаўпэўненыя, так высока задзіралі свае насы, а цяпер падобныя на старых баб. Нашы, відаць, добра ім усыпалі...

Было незразумела толькі адно. Чаму нямецкія машыны імчацца на ўсход, а не на захад? Можа, фашысты ўцякаюць якім-небудзь іншым шляхам, а па нашай шашы проста падкідваюць падмацаванні. Усё гэта трэба было высветліць.

Мы вярнуліся на шашу, каб забраць лапаты. Зноў пачаў церушыць снег, і гэта было нам якраз на руку. Мы збіраліся непрыкметна знікнуць. Раптам Базыль нагнуўся і падняў з шашы нешта загорнутае ў газету. Ён разгарнуў сваю знаходку, і з газеты пасыпаліся розныя аб'едкі. Але гэта нас не цікавіла. Газета была нямецкая, і мы ўпіліся вачамі ў загаловак, выдрукаваны вялікімі чырвонымі літарамі праз усю паласу. «Русішэ офэнзівэ іст гешайтэрт»,— прачыталі мы. З усяго напісанага нам было вядома адно толькі першае слова...

— Што можа азначаць гэтае «офэнзівэ»? — допытваліся мы адзін у аднаго. Але ніхто не ведаў. Мы прачыталі яшчэ некалькі радкоў і паціснулі плячамі. Усе словы для нас былі цёмныя, як кітайская грамата. Пяць гадоў вывучалі мы ў школе нямецкую мову, а калі прыйшлося да справы, аказаліся самымі апошнімі ёлупамі.

Прабіраючыся прыцемкам да мястэчка, мы ўсю дарогу злосна жартавалі з уласнага ведання нямецкай мовы. Цяпер мы ўстанавілі пэўна, што нашы веды курам на смех. Мы ўтрох умелі праскланяць «дэр», «ды» і «дас» і праспрагаць «габэн». Мы яшчэ ведалі, як называюцца чарніліца, сшытак, кніга і школа. І на ўсё гэтае патрачана цэлых пяць год!

З нейкім замілаваннем успаміналі мы цяпер нашу маленькую настаўніцу нямецкай мовы. Яна жадала нам дабра, яна так горача заклікала вучыць чужую мову. А мы ў сваёй дурной упартасці нават не хацелі лічыць яе прадмет за сапраўдны. Усю дарогу мы паўмеханічна паўтаралі запаўшыя ў памяць словы, якія заўсёды гаварыў дзяжурны па класу пры ўваходзе настаўніцы: «Іх бін орднэр, ін дэр класэ фэлен...» Мы нават не ведалі, што азначалі гэтыя словы...

І ўсё ж было нешта такое, што падбадзёрвала і саргравала нас усю дарогу. У памяці паўставаў скрыўлены твар немца, які раззлаваўся, пачуўшы пра Маскву. Калі ён злуецца, то гэта добра, гэта не можа быць дрэнна. Нас саграваў яшчэ кавалак нямецкай газеты. Не прачыталі так, то прачытаем са слоўнікам. Што можа азначаць гэтае «русішэ офэнзівэ»?

Мы не заўважылі, як прыйшлі ў мястэчка. Даўшы круку, апынуліся на вуліцы, дзе жыў Мікола Асмалоўскі. Ён проста заскакаў, калі пачуў пра Маскву і раззлаванага немца. Учатырох мы борзда пашыбавалі да Цішкі Дразда. Ніводзін чалавек за гэтыя тры дні не прайшоў яшчэ па Цішкавым двары. Хата па самыя вокны была занесена снегам. Цішка, нібы мядзведзь, схаваўся ў сваім берлагу і, здаецца, не хацеў нічога ведаць пра навакольнае жыццё.

Зайшоўшы ў хату, мы засталі Цішку на печы. Ён ляжаў на самым чаране, накрыўшыся кажухом. На печы пад цэлай капой трантаў спала і Цішкава маці.

Мы запалілі спіртоўку. У хаце панаваў люты холад. У вядры, што стаяла на ўслончыку ля дзвярэй, вада прамерзла да самага дна. Там ляжаў вялікі круглы лядзяш, і невядома, як наш сябар усе гэтыя дні абыходзіўся без вады. Мы сцягнулі Цішку на падлогу. За гэтыя тры дні яго твар пакрыўся нейкім белым пухам. Сябравы вочы былі абыякавыя і сумныя.

— Знайдзі нямецкі слоўнік! — загадалі мы Цішку.

Ён яшчэ нічога не разумеў, але, адчуваючы нашу ўзрушанасць, даволі жвава выцягнуў з-пад стоса кніг тоўсты томік у чорнай ледэрынавай вокладцы.

— Знайдзі слова «офэнзівэ»!

Цішка, схіліўшыся над спіртоўкай, таропка гартаў старонкі слоўніка. Тая хвіліна, пакуль ён шукаў незнаёмае нямецкае слова, здалася нам цэлай вечнасцю.

— Наступленне,— нарэшце прамовіў Цішка.

Мы кінуліся яго абдымаць. Мы тармасілі Цішку з усіх сіл, нібы хацелі вытрусіць з нашага сябра ўсю яго безуважлівасць і абыякавасць да жыцця.

— Пастойце! — вырываўся Цішка.— Чаго вы шалееце?

Тады Базыль Маленда падаў яму кавалак нямецкай газеты. Цішка паднёс яе да мігатлівага язычка спіртоўкі і прабег вачамі загаловак, выдрукаваны вялікімі чырвонымі літарамі. Яго вочы адразу ажылі і засвяціліся нейкім радасным, незнаёмым нам раней бляскам.

— Трэба заўтра пабрыцца,— сказаў ён, правёўшы рукою па твары.— Я, мабыць, прастудзіўся, усе гэтыя дні балела галава...

Мы гэтак лямантавалі, што прачнулася Цішкава маці. Яна падняла галаву з-пад сваіх трантаў і здзіўлена пазірала на нас.

— Цішка,— нарэшце прамовіла яна.— Там у грубцы ў чыгунку бульба, ты з'еш. А гэтым салдатам не давай, ім паёк даюць.

Цішкава маці апошнія месяцы чамусьці называла нас салдатамі. Яна толькі ў рэдкія хвіліны прасвятлення розуму пазнавала нас і звала па імені.

— Хадзем наломім шчытоў,— прапанаваў Цішка.— Заўтра я пазабіваю ўсе дзіркі. У гэтай хаце акалець можна.

Зноў трашчалі ў грубцы сухія сасновыя дошкі, а мы сядзелі ля цяпла і слова за словам перакладалі артыкул з кавалка нямецкай газеты. «Рускае наступленне правалілася» — называўся гэты артыкул. Але мы не зважалі на назву. Нават з нямецкай газеты было ясна, што фашысты Масквы не ўзялі, што нашы наступаюць, што баі ідуць недзе на захад ад Калініна і Калугі.

Мы ўзносілі да неба нашых генералаў, камандуючых і маршалаў за тое, што яны так лоўка далі ў зубы фашыстам і не здалі Масквы. Мы радаваліся, як дзеці, што самі немцы цяпер пішуць пра нашы самалёты і танкі. Яшчэ зусім нядаўна яны заяўлялі, што ніякіх савецкіх танкаў і самалётаў няма. Усё-такі малайцы нашы гаспадарнікі, што ў такі патрэбны час паклапаціліся аб танках...

Мы цяпер спрачаліся толькі наконт нямецкіх «прэзенсаў», «пэрфектаў» і «партыцыпаў цвай». Яны пры чытанні набылі свой вялікі сэнс, і мы, моршчачы лоб,

стараліся свядома разабрацца ва ўсім тым, што некалі завучылі механічна. Над артыкулам мы прасядзелі цэлую ноч. І за адну гэтую ноч прыйшлося разварушыць усе нашы веды па нямецкай граматыцы. За якія-небудзь дзесяць гадзін мы, здаецца, вывучылі столькі слоў, колькі не запомнілі за пяць гадоў на ўроках маленькай настаўніцы. Гэтых слоў не трэба было паўтараць. Здабытыя ў муках з нетраў тоўстага слоўніка, яны самі запісваліся ў памяці.

Пад раніцу спіртоўка патухла. Спірт, настоены на гадзюцы, скончыўся. Ён саслужыў нам вялікую службу, гэты спірт, і проста варта было ўспомніць добрым словам дзікаватага настаўніка батанікі і заалогіі, які добрасумленна ахоўваў школьную маёмасць. Але настаўніка мы тады не ўспомнілі. Нашы думкі былі цалкам заняты франтавымі справамі.

— Гэтая газета за снежань,— сказаў Цішка.— Можа, яна надрукавана ў пачатку месяца, а можа, у канцы. Нашы за гэты час маглі адагнаць немцаў на сотні кіламетраў.

— Можа, нашы цяпер каля Оршы? — выказаў здагадку Лявон Гук.

— А можа, падыходзяць ужо к Гомелю? — прамовіў Мікола Асмалоўскі.

Ад такіх здагадак было лёгка і радасна.

Мы выйшлі ад Цішкі на світанні. У вокнах мястэчковых хат мітусіліся зыркія водбліскі палаючай на камінках лучыны. Паволі гаслі зоркі ў цёмна-сінім бязвоблачным небе. На марозе гулі ўцалелыя правады. Яны гулі, здаецца, аб нечым таемным і радасным, чаго яшчэ не ведала соннае мястэчка і што з гэтай ночы ведалі мы.

V

Сапраўдная радасць, як і гора, ніколі не прыходзіць адна. Яна вядзе за сабою і другую, і трэцюю радасць. Можа, гэта ад таго, што ў чалавека, ахмеленага ёю, вырастаюць крылы і для яго няма тады ні перашкод, ні цяжкасцей. А можа, ёсць і якая-небудзь другая прычына, якой яшчэ да сённяшняга дня не ведаюць самыя разумныя людзі. Не ведаю чаму, але ў адзін з такіх зімовых дзён я завітаў у памяшканне раённай рэдакцыі. У ім было пуста і бязлюдна. Праз выбітыя шыбкі

акон у пакоі намяло снегу. На падлозе ў беспарадку валяліся розныя паперы, падшыўкі газет, кнігі. Я прайшоў па ўсіх пакоях рэдакцыі. Усё, што магло цікавіць ласых на спажыву абывацеляў, было расцягнута. Тут не асталося ні стала, ні крэсла, ні нават самай звычайнай вешалкі ці ручкі ад дзвярэй.

Да вайны ў рэдакцыі я быў адзін толькі раз. Я спрабаваў пісаць вершы і доўга не асмельваўся іх каму-небудзь паказаць. Ва ўсякім разе, мае сябры пра гэта нічога не ведалі. Напісаўшы аднойчы добры, на маю думку, верш, я нарэшце адважыўся і пераступіў парог рэдакцыі. Мае вершы — цэлы тоўсты сшытак — у рэдакцыі зганілі самым бязлітасным чынам. У іх знайшлі ўплывы Пушкіна, Лермантава, Блока, Янкі Купалы і яшчэ многіх паэтаў, якіх мне нават не давозілася чытаць. Апошні верш, на які я ўскладаў асаблівыя надзеі, доўгавалосыя работнікі рэдакцыі назвалі проста безыдэйным. У гэтым вершы ішла размова пра вясновыя ночы, пра салаўя, пра месяц — нязменнага сведку закаханых.

І ўсё ж мяне проста так не выпусцілі з рэдакцыі. Мне далі аркуш паперы і прымусілі напісаць заметку наконт работы школьных гурткоў ППХА і ГСА. І я напісаў ужо звычайнай прозай пра лепшых актывістаў стралковай, супрацьхімічнай і санітарнай справы. Гэтая заметка была надрукавана. Тыдні за два да вайны я атрымаў за яе ганарар — два з паловай рублі.

Можа, успамін аб гэтай заметцы і прывёў мяне ў бязлюднае памяшканне рэдакцыі. Ва ўсякім выпадку, я знайшоў падшыўку раённай газеты і схаваў яе пад крысо. Мне захацелася прачытаць сваю заметку.

І яшчэ я ўбачыў на падлозе рассыпаны шрыфт. Я беражна падняў некалькі металічных літар і, уважліва іх агледзеўшы, схаваў у кішэню. Мне яшчэ не прыходзілася трымаць у руках літар, якімі друкуюць кнігі і газеты, і гэты мой учынак у тую хвіліну, мабыць, азначаў простую павагу да друкаванага слова.

Звечара таго самага дня, калі я заходзіў у былую рэдакцыю, пачаўся суцэльны прыліў удач для нашай пяцёркі.

Пералістваючы падшыўку, у якой было аж па чатыры экземпляры кожнага нумара газеты, я нечакана наткнуўся на заметку, якая прымусіла мяне задрыжаць ад узрушэння. У заметцы паведамлялася пра без-

дакорную работу лістаносца Яўхіма Цельпука з вёскі Асавец. Гэты Яўхім быў сапраўды выдатная асоба! Ён дамогся таго, што кожны калгасны двор у Асаўцы выпісваў газету. Але не гэта было самае галоўнае. Галоўнае — тое, што лепшага лістаносца Яўхіма Цельпука кантора сувязі прэміравала радыёпрыёмнікам «Калгаснік»...

Я ляцеў да Цішкі Дразда як на крылах... Нейкі ўнутраны голас мне падказваў, што цяпер промаху не будзе, варта толькі знайсці гэтага самага Яўхіма Цельпука. Вёска Асавец — не раённае мястэчка, паліцыя туды не заглядвала, і, значыць, радыёпрыёмнік мог застацца ў яго гаспадара.

Назаўтра мы ўтрох рушылі ў напрамку да вёскі Асавец. Цішка на аперацыю не пайшоў, у яго не было добрага абутку. Базыля Маленду ісці адгаварылі. З яго залішне гарачым характарам можна было загубіць справу. Ад мястэчка да Асаўца кіламетраў васемнаццаць, і палавіну шляху мы прайшлі па добрай саннай дарозе. А далей ішлі проста лесам, правальваючыся па грудзі ў снег, прабіраліся ледзь не на карачках. У Асавец заявіліся, калі кароткі зімовы дзень канчаўся.

Вёсачка нам спадабалася з першага позірку. Маленькая, усяго ў адну вуліцу, яна была па самыя парканы засыпана снегам. У сіняватым сутонні студзеньскага надвячорка нам, прамерзлым і мокрым, яна здавалася райскім прыстанкам.

У нас, вядома, быў план, тонкі дыпламатычны план. Мы не ведалі, колькі Яўхіму Цельпуку гадоў, што ён за чалавек, як ён нас сустрэне. Гэта не мела значэння. Важна было разнюхаць, ці ёсць у яго радыёпрыёмнік.

Для пачатку мы наважылі ўздзейнічаць на былога лістаносца ласкай. Дзеля гэтага мы і неслі ў лясны Асавец з паўпуда солі, самага ходкага па тым часе тавару ў розных гандлёвых і менавых аперацыях. Мы наважылі абмяняць соль на самагонку і спаіць ушчэнт уладальніка радыёпрыёмніка. З п'яным гаварыць лягчэй. У якасці апошняга козыра выступала раённая газета, дзе чорным па беламу пісалася, што Яўхім Цяльпук — актывіст і прэміяваны радыёпрыёмнікам. Гэта давала магчымасць проста прыстрашыць былога лістаносца карай нямецкіх улад...

Мы баяліся толькі аднаго: заметка даваенная, за

гэтыя паўгода магло здарыцца самае непрадбачанае. Яго маглі мабілізаваць у армію, маглі забіць фашысты, калі гэтымі мясцінамі праходзіў фронт, нарэшце, ён сам мог куды-небудзь выехаць або проста памерці. У гэты дзень мы жадалі незнаёмаму Яўхіму Цельпуку добрага здароўя ў сто разоў больш, чым каму-небудзь другому на белым свеце.

Наш страх быў дарэмны. Першы стрэчны паказаў нам хату былога лістаносца, дадаўшы, што яе гаспадар, мабыць, дома. У гэтую хату мы ішлі, як у сваты. Нашы сэрцы то нястрымна калаціліся, то заміралі, а твары чырванелі і бляднелі адначасова.

— Спакойна,— сказаў на самым парозе Лявон Гук.— Больш вытрымкі!

Сёння Лявон мусіў выконваць ролю галоўнага дыпламата.

Нарэшце мы ў хаце. Яна выбеленая, чыстая, на комінку, як у вершы Якуба Коласа, ярка палае смольны корч. Насустрач нам падняўся з-за стала нізенькі рукахавы чалавечак з выгнутымі, як абады, нагамі. Твар у яго паголены, чысты, і цяжка сказаць, колькі яму гадоў. Дык вось які ён, жаданы Яўхім Цяльпук!

— Вам солі не трэба? — пачаў сваю дыпламатыю Лявон Гук.— Мы [illegible] мястэчка.

— Чуеш, Мар'я! — сыпануў чалавечак дробным гарохам.— Звер сам бяжыць на стральца. А ты вохкала, а ты енчыла, што солі няма. Дасць бог дзень, дасць і падмогу. А што вы, хлопчыкі, за вашу соль хочаце?

З-за коміна сялянскай печы на нас глядзела немаладая кабета. Яе позірк здаўся нам насцярожаным і нават крыху спалоханым.

— Хочам разжыцца самагонкі,— гаварыў далей Лявон.— Надыходзіць жа Новы год, калі лічыць пацаркоўнаму.

— Так-так-так,— сыпаў чалавечак.— А ці многа ў вас солі?

— Паўпуда.

— То я, мабыць, усяе не куплю. У мяне нейкія там тры пляшкі заваляліся. Хіба паклікаць суседзяў?

— Не трэба суседзяў,— збянтэжыўся Лявон.— Хопіць з нас трох пляшак.

Цяпер ужо і гаспадар пазіраў на нас з незахаваным падазрэннем.

Па няпісаных расцэнках за кілаграм солі давалі

паўлітра самагонкі. Выключная таннасць нашай солі, відаць, здзівіла гаспадара. Але мы не далі яму апамятацца. Мы высыпалі соль з мяшка проста на белы абрус, якім быў засланы стол.

— А божа ж мой! — енчачы, саскочыла з печы гаспадыня.— Чаго ж ты, Яўхім, не пасадзіш людзей? Сядайце, хлопчыкі...

Мы селі на доўгую лаву. Гаспадар яўна разгубіўся ад нашага велікадушша. Ён бегаў па хаце, мітусіўся і не ведаў, за што ўзяцца. На стале ж цэлая гара бялюткай як снег солі, сапраўднае багацце...

— Хіба скочу да кума Кузьмы,— нарэшце знайшоў выйсце гаспадар.— Можа, у яго яшчэ прыхаплю пару пляшак...

— Не трэба,— усхапіўся Лявон.

Але гаспадар быў ужо ў сенцах.

Праз паўгадзіны мы сядзелі за сталом. З найвялікшай асцярожнасцю гаспадыня ссыпала соль у гладышкі, і на белым абрусе паявілася скаварада смажанай яечні і дзве вялікія місы з капустай і агуркамі. З пяці набытых намі пляшак гарэлкі мы дзве паставілі на стол. Мы неўзаметку пераміргваліся: гаспадар ростам з вераб'я, яму многа не трэба...

Гарэлку наліваў Лявон. Гаспадару ён наліў ледзь не цэлую шклянку, а нам па палавіне.

— Каб жылося і вялося,— звярнуўся ён да гаспадара.— Не ведаю толькі, як вас завуць.

— Яўхім Калістратавіч.

— Вып'ем, каб дома не журыліся, Яўхім Калістратавіч.

— На здароўечка! — зычыла гаспадыня. Цяпер яна стаяла ля печы і пазірала на нас добрымі вачамі.

Мы прамерзлі і згаладаліся. Пасля выпітай гарэлкі ва ўсім целе разлілася прыемная цеплыня. Каб не сп'янець, мы старанна закусвалі. Гаспадар жа толькі прыкусіў агурка і сядзеў, падпёршы падбародак рукамі.

— Вып'ем яшчэ па адной,— прапанаваў Лявон.

Як і першы раз, ён наліў гаспадару ледзь не поўную шклянку, а нам трошкі меней палавіны. Гарэлка знікла ў горле маленькага Яўхіма Калістратавіча неяк імгненна. Ён зноў закусіў толькі кавалачкам агурка і моўчкі сачыў за намі. У нас жа пачырванелі твары і стала дваіцца ў вачах. Відаць, добрай самагонкі пры-

нас гэты самы Яўхім Калістратавіч. Мы ж нават не выпілі па цэлай шклянцы, а ўжо так моцна зашумела ў галовах. І гаспадар, і гаспадыня здаваліся нам цяпер такімі добрымі, мілымі людзьмі, а іх выбеленая хата — нейкім райскім кутком. Дзе, цікава, хавае гэты лістаносец свой радыёпрыёмнік? Можа, пад печчу, а можа, у склепе?

— Вы не той самы Яўхім Цяльпук, пра якога пісалі ў раённай газеце? — раптам спытаў Лявон Гук.

Ад гэтых слоў нашага галоўнага дыпламата з мяне зняло ўвесь хмель як рукой. Ды ён жа проста дурань, наш Лявон. Пра гэта трэба было спытаць у самым канцы, калі б мы ўжо раскусілі, што за птушка пакупнік нашай солі. Але маскіравацца позна, нашы карты раскрыты...

— Той самы,— спакойна адказаў гаспадар.— Мяне за маю работу і прыёмнікам прэміявалі...

Мы разявілі раты ад здзіўлення. Што ж ён думае пра нас, гэты лістаносец, калі так ахвотна ва ўсім прызнаецца? Але наступаць дык наступаць...

— А дзе ж цяпер ваш радыёпрыёмнік «Калгаснік»? — націскаючы на апошняе слова, спытаў я.

— Здаў у паліцыю. Сам Кузьма не дасць схлусіць. Ён цяпер у нас за старасту, а да вайны ўчастковым міліцыянерам быў. Ён жа сам і завёз у раён...

Мы ўтраіх анямелі як рыбы. Дык вось, аказваецца, у якое кодла мы трапілі. Трэба хутчэй браць лахі пад пахі ды ўцякаць, пакуль нас не звязалі і не завезлі ў паліцыю. Але гаспадар, здаецца, не збіраўся нікога клікаць, і мы не крануліся з месца. Што ж, міліцыянер стаў старастам, а самы актыўны лістаносец — яго падбрэхічам. Няхай радуюцца, толькі ці не прыйдзецца хутка заплакаць?.. У маіх грудзях нарастала нейкая хваля дзікай злосці, якую нельга было стрымаць.

— А вы не чулі,— пазіраючы гаспадару ў вочы, пачаў я,— як паляцелі немцы ад Масквы? Восенню пісалі, што ў бальшавікоў няма ўжо ні танкаў, ні самалётаў, а цяпер адумаліся. Хваляцца, што падбіваюць сотнямі кожны дзень, а самі ўсё роўна ўцякаюць. Гэта ў нямецкай газеце напісана...

— У якой газеце? — падхапіўся гаспадар.

— У нямецкай,— падтрымаў мяне Лявон Гук.— Газета за мінулы месяц, мы самі чыталі. Немцы адсту-

пілі ад Калугі і Калініна. Пішуць, што скарацілі фронт...

— Так-так-так,— забарабаніў пальцамі па стале лістаносец.— Нам цяпер у вёску не ідзе ніякіх газет. Жывём, як у той бочцы. З вамі, хлопчыкі, гэтай газеты няма?

Мы пераглянуліся. Наша паведамленне так узрушыла былога лістаносца, што гэта нельга было не ўбачыць. Вочы яго ажылі, засвяціліся радасцю, а сам ён проста не мог уседзець на месцы.

— Хіба кума Кузьму паклікаць? — раптам прапанаваў ён.

— На чорта той Кузьма? — насцеражыўся Лявон.— Няхай лепш збірае немцам падаткі.

— І то праўда,— згадзіўся гаспадар.— Кузьма сам па сабе, а я сам па сабе. Давайце лепш вып'ем, хлопчыкі. Заўтра дастанем яшчэ. Пераначуеце ў мяне, куды вы ноччу пойдзеце...

Мы выпілі яшчэ і, адкінуўшы ўсялякую дыпламатыю, расказалі пра ўсё, што вычыталі ў нямецкай газеце. Мы, мабыць, добра сп'янелі, бо дапоўнілі гэты расказ сваімі ўласнымі меркаваннямі аб поўнай безнадзейнасці становішча немцаў на фронце. Яўхім Цяльпук лавіў наша кожнае слова. Ён ажывіўся, павесялеў і глядзеў на нас вачамі добрага бацькі.

У рэшце рэшт, забыўшы пра ўсякую перасцярогу, мы на чым свет стаіць пачалі лаяць гаспадара за тое, што ён так неразумна здаў свой прыёмнік гэтаму цяперашняму старасту. Лістаносец згодна ківаў галавой.

Была ўжо глыбокая ноч, калі гаспадар унёс у хату вязанку сена. Мы паваліліся на гэтую пасцель як снапы...

А назаўтра здарыўся цуд. Лістаносец даў нам паснедаць і, калі мы ўжо сабраліся дахаты, таямніча зашаптаў:

— А мой «Калгаснік» пры мне, цэленькі. Толькі нямы ён, хлопчыкі. Батарэі яшчэ да вайны спрацаваліся...

У тую хвіліну мы, мабыць, проста аслупянелі. Дык вось які ён, перадавы лістаносец Яўхім Цяльпук! Уся наша дыпламатыя паляцела ўчора сабаку пад хвост. Гэты стары так лоўка абвёў вакол пальца нас, трох дурняў.

— Тады аддайце нам прыёмнік,— ужо без ніякай

хітрасці выпаліў Лявон Ґук.— У вас жа ён без справы, а ў нас сухія батарэі ёсць...

— Ёсць, кажаце? — узрадаваўся лістаносец.— То давайце так, хлопчыкі. Я вам прыёмнік, а вы мне батарэі. Перад Новым годам забягаў да мяне адзін чалавек і вельмі цікавіўся гэтымі самымі батарэямі.

— Дамо вам батарэй. Іх можна назбіраць цэлы воз,— хваліліся мы.

— Прыносьце батарэі і возьмеце прыёмнік.

Але чакаць мы не маглі. Мы гатовы былі пакінуць у заклад свае галовы, але толькі ўзяць радыёпрыёмнік. Мы так шчыра кляліся раздабыць батарэі, што стары нарэшце нам паверыў.

— Бярыце, раз вам так не церпіцца,— сказаў ён.— Я сам прыеду па батарэі. А дзе ж вас шукаць?

Мы пераглянуліся, не ведаючы, што адказаць. Але лістаносец адразу разгадаў прычыну нашага замяшання.

— Я вас не баюся, то не бойцеся і мяне. Мне, хлопчыкі, яшчэ ў першую вайну прыйшлося пакаштаваць нямецкага хлеба. Тры гады прабыў я ў германскім палоне і яшчэ год ваяваў з белапалякамі. Чырвоны ўзводны камандзір быў. Так што немцу я друг невялікі...

Лявон Гук даў лістаносцу свой адрас.

— А вы ад сябе прыйшлі, хлопчыкі, ці вас хто паслаў? — спытаў Яўхім Цяльпук.

— Ад сябе, а што?

— Мяне ў раёне ведалі, дык я думаў...

Мы аддалі лістаносцу газету, дзе пісалася пра яго работу. Ён узяў яе і ўсміхнуўся.

— Хітрыя вы ўсё ж. Да мяне сяды-тады забягае адзін чалавек, то я яму пра вас раскажу. Ён вам яшчэ спатрэбіцца...

VI

І вось апошняя старонка гэтага зусім не выдуманага апавядання. Маленькі акуратны «Калгаснік» мы ўстанавілі ў Цішкі. Бутэлькі з кіслатой, прабіркі разам з нашым няўдалым прыёмнікам выкінуты прэч, каб не выклікаць нічыйго падазрэння. Вечарамі, па адным, мы з'яўляемся да Цішкі і з нецярпеннем чакаем, калі Масква пачне перадаваць апошнія паведамленні. Хто-небудзь адзін астаецца на двары, каб папярэдзіць

у выпадку небяспекі. Дзяжурыць на двары ніхто не хацеў. І таму прыйшлося ўвесці строгі графік.

Мы і да прыёмніка ўжо ведалі, што Масква наша, што нашы наступаюць, але калі праз трэск і шум у эфіры пачулі голас даваеннага дыктара, то не здолелі ўтрымаць слёз. Мы плакалі і не саромеліся гэтых нашых слёз. У той першы вечар мы пасядзелі каля прыёмніка ўсё ўпяцёх, змяняючы адзін аднаго на пасту.

Першыя дні мы хадзілі, ахутаныя нейкім ружовым туманам. Свет перамяніўся, усё стала на сваё месца. Тая праўда, у якую мы паверылі да вайны, аказалася самай моцнай і надзейнай праўдай.

Вельмі хутка, за нейкія лічаныя дні, прыйшла цвярозасць. Масква наша, яна змагаецца, але фронт яшчэ вельмі далёка. Трэба нешта рабіць, каб гэты фронт хутчэй дакаціўся да роднага мястэчка.

— Трэба перапісваць зводкі і даваць людзям чытаць,— прапанаваў Базыль Маленда.— Вядома, надзейным людзям. А то мы толькі грэемся ля печы.

Базыля мы падтрымалі. Ужо на трэці ці на чацвёрты дзень пасля паяўлення прыёмніка нашы зводкі пайшлі па руках. Стаіўшыся, каб не прапусціць ніводнага слова, мы ўчатырох запісвалі гэтыя зводкі. Акрамя шуму і завывання ў эфіры, праз якія ледзь чутна даносіўся голас дыктара, нам перашкаджала яшчэ Цішкава маці. Яна заўсёды палохалася, калі мы ўключалі прыёмнік.

— Цішка, баюся я,— крычала яна з печы.— На гарышчы нехта гаворыць. Гэта, мабыць, злодзей. Ідзіце праганіце злодзея...

— Сціхні ты! — злаваўся Цішка.— Накрыйся з галавою і спі. Гэта вецер.

Але хворая жанчына не супакойвалася. Яна накрывалася коўдрай і хліпала да самага канца перадачы. Яе страх праходзіў толькі тады, калі пачыналі перадаваць музыку.

— Цішка, дзе гэта граюць? — пыталася маці.— Такая музыка была на маім вяселлі...

І ўсё ж мы слова ў слова перапісвалі зводкі.

Але менавіта ў тыя зімовыя дні пачалося нешта большае, чым проста зводкі. Аднойчы, зусім нечакана, я абмацаў у сваёй кішэні тыя некалькі металічных літарак, якія знайшоў на падлозе ў разрабленай рэдакцыі. Думка нарадзілася імгненна, як электрычная іс-

кра... І вось ужо хлопцы разглядаюць літаркі з такім выглядам, нібы ў іхніх руках нейкія незвычайныя каштоўнасці, здабытыя з марскога дна.

— Трэба надрукаваць лістоўку,— заявіў гарачы Базыль Маленда.— Тады заварушыцца ўсё нямецкае кодла. Няхай фашысты ведаюць, што ім хутка капут. І нашы людзі падымуцца.

У тую ж ноч мы прабраліся ў рэдакцыю і, поўзаючы па падлозе, назбіралі, можа, цэлы кілаграм металічных літарак. Літаркі былі рознай велічыні, і назаўтра мы іх цэлы дзень сартавалі. У нас аказалася сотні ўсіх літар алфавіта, за выключэннем «Ф». «Ф» не было ніводнай. Дзеля гэтай літары прыйшлося яшчэ раз поўзаць па падлозе ў рэдакцыі. Але і сярод новага кілаграма шрыфту не трапілася ніводнага «Ф».

— Гэтая літара наогул не характэрна для нашай мовы,— сказаў разумны Цішка.— Яна прыйшла з царкоўных кніг. Таму мы яе і не знайшлі. Абыдземся і без «Ф».

Але без «Ф» мы не абышліся. У той адозве да насельніцтва, якую сябры даручылі напісаць мне, некалькі разоў траплялiся словы «фашысты», «фрыцы», «фронт». Слоў гэтых з тэксту лістоўкі мы выкінуць не змаглі, хоць цэлы вечар шукалі ім замены. З другога ж боку, нельга было напісаць «хвашысты» або «хронт», хоць Цішка і даказваў, што гэта сапраўдная норма нашай мовы.

Выйсця, здавалася, не было. У той вечар мы прынялі зводку, дзе гаварылася аб тысячах захопленых у фашыстаў гармат, танкаў, аўтамашын, кулямётаў, і гэтае радаснае паведамленне яшчэ больш павялічыла нашу роспач. Людзі на фронце рабілі цуды, а мы з-за адной нікчэмнай літары не маглі выпусціць нават лістоўку.

— Дапішам «Ф» тушшу,— прапанаваў Цішка.— Ніхто і не заўважыць.

Але так рабіць не выпадала. Лістоўку мы падпісалі «Падпольны камітэт», і саматужніцтва тут было не да месца. Які ж гэта падпольны камітэт, калі ў яго рэдакцыі не хапае сапраўдных літар? Ніхто проста не паверыць нашай лістоўцы.

Але выйсце, вядома, знайшлося, бо мы ўжо навучыліся выкручвацца, як чэрці. Мы ўспомнілі пра дзяўчыну, якую звалі Кацця. Гэта Кацця працавала да вай-

ны наборшчыцай у рэдакцыі. Варта было толькі праверыць, чым яна дыша, і неяк з ёю звязацца.

Гэтая ідэя нас проста захапіла. Мы ўсе адчувалі сябе слабымі друкарамі і ў глыбіні душы, мабыць, пабойваліся, каб не паўтарылася гісторыя з першым прыёмнікам. Ніхто з нас не ведаў, як аддзяліць слова ад слова, з чаго зрабіць фарбу, каб яна не размазвалася па паперы, дзе нарэшце знайсці гэтую праклятую літару «Ф».

Выведаць пра Кацю ўсё, што патрэбна, было даручана Базылю Маленду. Яго порсткая натура найбольш падыходзіла да такой справы. Базыль сабраў звесткі за адзін дзень, і яны нам здаліся не вельмі суцяшальнымі.

— Гэтая Каця проста дзяўчына, і ўсё,— паведаміў сябар.— Ходзіць на вячоркі, танцуе часцей за ўсё з васпаватым Антонам, што гандляваў да вайны газай. Гэты Антон штодня брындае да яе ў хату. Кажуць, ён збіраецца ажаніцца.

Так, трэба было дзейнічаць, пакуль васпаваты Антон канчаткова не затлуміў галаву нашай дзяўчыне. Другога чалавека, які б меў хоць якое-небудзь дачыненне да друкарскай справы, мы не ведалі, і таму барацьбу за Кацю не выпадала адкладваць ні на хвіліну. Нашы позіркі спыніліся на Міколе Асмалоўскім. Вось каго трэба выставіць супроць васпаватага Антона!

З нашай пяцёркі Мікола быў самы прыгожы. Ніхто з нас яшчэ ні разу не закахаўся, але мы ведалі, што да вайны дзяўчаты вельмі цікавіліся Міколам. Яны першыя пісалі яму запіскі, запрашалі на вальсы на нашых школьных вечарах. Расказвалі нават, што дзве самыя адменныя прыгажуні з дзевятага класа аднойчы пасварыліся паміж сабой з-за гэтага самага Міколы.

— Ты павінен падружыцца з Кацяй,— загадаў Міколу Базыль Маленда,— і перацягнуць яе да нас. Толькі каб гэты Антон нічога не ведаў. Можаш спачатку прыкінуцца, што закахаўся. Табе даецца чатыры дні.

Мікола згадзіўся. Мы ўважліва абмеркавалі становішча. Сапраўды, Кацю, пра якую мы амаль нічога не ведалі, трэба прывязаць да нас моцнай вяровачкай. Яна ж не дурная і ведае, што зробяць немцы, калі дазнаюцца, хто друкаваў лістоўкі. І нічога дрэннага няма ў тым, што Мікола спачатку прыкінецца закаха-

ным. Трэба ж неяк увайсці ў Каціна давер'е. А гэтага Антона чорт не возьме, паспее ажаніцца пасля вайны.

У той жа вечар Мікола адправіўся на пагулянку. Як толькі ён выйшаў за дзверы Цішкавай хаты, Базыль Маленда зарагатаў, як дурны:

— Гэтая Каця павісне яму на шыю, вось пабачыце. Дзе яна такога хлопца знойдзе?.. Толькі як жа Мікола з ёю пацалуецца? У яе ж зубы, бы ў таго каня...

Базылю мы далі рашучы адпор. Мы ведалі ў твар Кацю і не лічылі яе непрыгожай. І зусім не абавязкова Міколу цалавацца. Трэба проста хоць на тыдзень адарваць дзяўчыну ад гэтага Антона, якому прыспічыла ў такі час жаніцца.

А далей пачаліся такія імклівыя падзеі, што мы ні кропелькі не каяліся наконт прынятага рашэння. У суседнім пагранічным раёне, дзе асталося шмат неўзарваных дотаў, раптам, па чутках, аб'явілася цэлая партызанская дывізія. Вечарамі адтуль даносілася нават гарматная страляніна. Праз наша мястэчка ў напрамку гэтага раёна праехала цэлая нямецкая часць. Фашысты ішлі на партызан з танкеткамі і гарматамі.

Мы кожны вечар наладжвалі Міколу допыт наконт яго адносін з наборшчыцай Кацяй і падганялі сябра як маглі. Мікола злаваўся.

— Каця ўсё разумее без вашага дурнога кахання,— агрызаўся ён.— Але нельга ж адразу прапанаваць ёй такую справу. Я ёй расказваю пра фронт, пра Маскву, і яна радуецца. Дзяўчына наша, не бойцеся.

— Агітацыяй, значыць, займаешся,— падколваў Міколу Базыль.— Глядзі толькі, каб яе не сагітаваў Антон. Гэтаму на палітыку напляваць...

— Не сагітуе, не лезь, куды не просяць.

У адзін з тых вечароў у Цішкаву хату прыбег узрушаны Лявон Гук.

— Лістаносец наш прыехаў,— паведаміў ён.— Я яму батарэі аддаў, але з ім яшчэ нейкіх двое. Адзін хоча з намі пазнаёміцца. Яму, відаць гэты самы Яўхім Калістратавіч расказаў.

Мы параіліся і вырашылі спаткацца з чалавекам, які шукае з намі знаёмства. Не мог жа Яўхім Цяльпук прывесці да нас дрэннага чалавека. Праз паўгадзіны ў Цішкавай хаце сядзеў заатэхнік Самасейка, які да вайны працаваў у райза. Ён ад нас не таіўся і адразу

прызнаўся, што мае ўсе правы цікавіцца нашай работай.

— Радыё слухаеце? — спытаў ён.— І цікавыя навіны перадаюць?

Мы раскрылі яму ўсё, што ведалі пра становішча на фронце. Тады Самасейка спытаў пра нашыя ўласныя планы. Ад яго мы таксама не таіліся і паказалі лістоўку, якую збіраліся надрукаваць.

— Падпольны камітэт,— усміхнуўся ён.— А ў вас ёсць такі камітэт?

— Гэта каб паверылі людзі,— прызналіся мы.— Каб напалохаліся фашысты...

— То называйце сябе камітэтам,— сказаў ён сур'ёзна.— Такія добрыя хлопцы. Але ж не толькі адны вы добрыя. Ёсць яшчэ ў мястэчку людзі.

Мы расказалі Самасейку пра Кацю.

— Абы-каго не бярыце,— папярэдзіў ён.— Прынюхайцеся спачатку. І не трэба, каб усе ведалі адзін аднаго.

Мы пераканаліся ў той вечар, што Самасейка меў права гэтак з намі размаўляць. У зарасніках на балоце, куды мы яго правялі, былога заатэхніка на дзвюх фурманках чакалі людзі з вінтоўкамі. Без вінтовак былі толькі Яўхім Цяльпук і яго кум, стараста Кузьма, які некалі служыў міліцыянерам. Яны трымалі ў руках толькі пугі.

А яшчэ праз некалькі дзён мы мелі надрукаваную лістоўку. Яе набрала Кацця, яна знайшла ў рэдакцыйным хляве і літару «Ф», і фарбу. Мы зрабілі толькі невялікую раму і драўляны валік. А зводкі кожнага вечара гаварылі нам пра імклівае наступленне нашых. Мы адчувалі, як раслі ў нас, наліваліся сілаю крылы...

1958

МОЙ СЯБАР ПЯТРУСЬ

1

У мяне быў сябар, Пятрусь Цімашэнка,— самы лепшы сябар, якога можна займець толькі ў гады юнацтва, калі сэрца адкрыта насцеж усяму прыгожаму і цудоўнаму, што ёсць на зямлі.

Успамінаю нашу ціхую школу, наш дзевяты клас. Школа, атуленая навіссю старых клёнаў і бяроз, стаяла на самым ускрайку мястэчка. Паблізу была кузня, у ёй працаваў стары каваль Вавіла. За доўгія гады, праведзеныя ў школе, мы дасканала вывучылі і характар Вавілы, і нават прыёмы яго кавальскага майстэрства. Стары каваль ніколі не біў сваім молатам па жалезе болей сямі раз. Седзячы ў класе на ўроках і зачуўшы гукі, якія несліся з кузні, мы лічылі ўдары і ніколі не памыляліся. Мы ўжо ведалі, што пасля сёмага ўзмаху молата Вавіла або кідае кавалак жалеза ў горан, або, прыхінуўшыся да сцяны старой, згорбленай кузні, адпачывае... Далей за школай, калі мінуць засыпаны жаўтапесам і зарослы горкім палыном пустыр, былі могілкі. На вялікім перапынку мы бегалі туды дурэць. На могілках раслі разложыстыя хвоі і заўсёды панавала ўрачыстая цішыня. Гэтую цішыню парушалі мы, ніколькі не турбуючыся, што трывожым вечны спакой сваіх продкаў. У тыя далёкія школьныя часы ніхто з нас яшчэ не думаў аб смерці.

Школьныя гады... Можна забыць многае ў жыцці — сустрэчы і расставанні, гора і радасць. Але ніколі не забудзеш свайго першага і апошняга — школьных гадоў. Прыходзіш ты ў школу малым, жаўтаротым вараням і пакідаеш яе чалавекам, які ўжо шмат чаго ведае і яшчэ болей — хоча. Той год нашага навучання ў дзевятым класе быў апошнім школьным годам.

Старэйшыя класы, ад сёмага да дзесятага, займаліся ў той год у другую змену. У восем гадзін вечара заняткі канчаліся і пачыналася, уласна кажучы, самае цікавае. Наша школа лічылася ўзорнай, і ўсе мы — і настаўнікі, і вучні — высока трымалі яе прэстыж. Вечарамі разгортвалі сваю чыннасць шматлікія гурткі, рэдкалегіі і сходы. Клас стараўся перад класам навыперадкі. Насценгазетамі была завешана ўся сцяна ў доўгім, вечарамі паўзмрочным калідоры. Спрачаліся гуртакоўцы, рэпеціраваліся новыя п'есы, праводзіліся сходы — гэтым быў запоўнены амаль кожны школьны вечар.

Успамінаю незабыўныя вечары ў нашым клубе. Клубам законна ганарылася школа. Дзеля таго каб мець такое цудоўнае памяшканне, прыйшлося ахвяраваць двума сумежнымі класамі. Разабралі сцяну, якая падзяляла класы, і атрымаўся выдатны клуб, які рэдка калі пуставаў па вечарах. Я ўжо казаў, што наша школа была ўзорнай, а гэта да многага абавязвала. Мы не прапускалі ніводнай каляндарнай даты, не адзначыўшы яе сходам, дакладам, дыспутам і вельмі часта — паказам мастацкай самадзейнасці.

Калі я сёння ўспамінаю школу, у маіх вачах паўстае вобраз майго сябра Петруся. Ён быў тады маім богам і маім сумленнем, і — не буду таіцца — я часамі быў закаханы ў яго. У гэтым рухавым, невысокім і не надта дужым на выгляд хлопцу таілася нейкая магутная энергія. Пятрусь быў нашым нязменным дакладчыкам, арганізатарам, застрэльшчыкам. Яго хапала на ўсё: на тое, каб выступіць у дыспуце, сыграць галоўную ролю ў аднаактоўцы, уцягнуць у асаавіяхімаўскі гурток новых членаў. Ён сёння мог зрабіць самае шырокае паведамленне аб сінтэзе штучнага бялка, а заўтра прачытаць даклад аб матывах рэвалюцыі ў паэзіі Блока. Ён быў вельмі здольны, Пятрусь Цімашэнка, і, безумоўна, ведаў аб гэтым сам. У той час і настаўнікі, і мы, яго сябры, прарочылі Петрусю вялікую будучыню.

Нас было чацвёра дружбакоў, як у рамане французскага пісьменніка Дзюма пра мушкецёраў. Петруся мы называлі Атосам. Яго праніклівы розум даваў поўную падставу для такога прозвішча. Рослы і добры характарам, Грыша Паяльнік быў аднадушна прызнаны Партосам, Ён зусім не займаўся фізкультурай, але

быў намнога дужэйшы за кожнага з нас. Мікола Забалоцкі і я па чарзе называліся то д'Артаньянам, то Арамісам. Што датычыць мяне, то я не валодаў ні бясстрашшам і адвагай д'Артаньяна, ні хітрасцю Араміса. Найбольш хітрым з нашай чацвёркі быў, вядома, Мікола Забалоцкі. Ён заўсёды трымаўся крыху наводшыбе і акрамя нас меў яшчэ многа сяброў.

Называлі мы сябе мушкецёрамі, калі вучыліся ў шостым класе, а калі былі вучнямі дзевятага, то ўжо злёгку пакеплівалі са свайго былога мушкецёрства. Вернымі Петрусю засталіся Грыша Паяльнік і я. Мы давалі адзін аднаму ўсе рэдкія кнігі, якія хто-небудзь з нас даставаў, не мелі адзін перад другім ніякіх сакрэтаў. Мікола Забалоцкі хоць і не рваў з намі сяброўства, але часта гуляў у хованкі. Ён мог цішком ад нас прачытаць якую-небудзь кнігу і прызнацца ў гэтым праз месяц, мог па цэлым тыдні не прыходзіць да Петруся. Яшчэ ў дзевятым класе Мікола пачаў увіхацца за дзяўчатамі. Вучыўся ён горш за кожнага з нас, але на заляцанні быў вельмі дасціпны. З яго жартаў смяяліся нават тыя дзяўчаты, якіх мы лічылі вельмі разумнымі і гордымі. Міколу мы за вочы асуджалі і пасмейваліся з яго заляцанняў.

Калі гаварыць пра нас, чатырох, то ніхто, акрамя Петруся, не можа быць сапраўдным героем гэтага апавядання. Мы ўтрох не мелі нават палавіны тых якасцей, якімі валодаў наш сябар, і, мабыць, па гэтай прычыне мы так моцна цягнуліся да яго.

Успамінаючы тыя далёкія дні, я часта думаю пра майго сябра як пра чалавека. Якія сілы бушавалі ў яго сэрцы, якой пуцяводнай зоркай кіраваўся ён у жыцці? Мне цяжка адказаць цяпер на гэта, нікольні не паграшыўшы супраць праўды. У адным толькі я перакананы цалкам і поўнасцю: Пятрусь не быў верхаглядам, хвальком або выскачкай. Прырода ў збытку адпусціла яму энергіі і здольнасцей, а гэта, узятае разам, як нельга лепш пасавалася да нашага шумлівага школьнага жыцця. Пятрусь быў нашым школьным куміразм, і быў ён ім па праву...

На першамайскай і кастрычніцкай дэманстрацыях Пятрусь нёс сцяг нашай дзесяцігодкі, а ад імя вучняў ён выступаў з трыбуны перад усім мястэчкам. Там, на трыбуне, ён стаяў побач з сакратаром райкома, старшынёй райвыканкома і дырэктарам шпаларэзнага за-

вода. Петруся ніколькі не палохала, што на яго глядзяць сотні цікаўных, дапытлівых вачэй. Сябар смела трымаў сваю звонкую прамову і заўжды ва ўзнагароду атрымліваў самыя дружныя апладысменты. Ні Грыша Паяльнік, ні я, ні тым болей Мікола Забалоцкі такога б ніколі не змаглі.

І яшчэ адна маленькая дэталь, без якой партрэт Петруся, здаецца, будзе не поўны. У нашым мястэчку было тры бібліятэкі, і мой сябар запісаўся ў кожную з іх. Ён многа чытаў, нават вельмі многа. Проста цяжка было ўявіць, калі ён паспявае рыхтавацца да ўрокаў, шматлікіх дакладаў, дыспутаў і адначасова столькі чытаць. Пятрусь вёў падрабязны канспект прачытаных кніг. Я не раз трымаў гэты канспект у руках — таўшчэзны самаробны сшытак у цвёрдай вокладцы. У ім, калі не памыляюся, было запісана пяцьсот ці шэсцьсот назваў розных кніг. Не ведаю чаму, але гэты канспект мне не падабаўся. Хачу быць шчырым: я не зайздросціў Петрусю, хоць сам прачытаў значна менш за яго. Мой таварыш запісваў у свой тоўсты сшытак кароткі змест кожнай кнігі, падкрэсліваючы чырвонай рыскай самае галоўнае. Вось гэтае падкрэсліванне мне, мабыць, і не падабалася. Сам я не вельмі памятаў герояў [redacted] тых кніг, якія давялося прачытаць, забываў іншы раз нават прозвішча аўтара. Але з кожнай добрай кнігі мне нешта запаміналася. І тое, што я памятаў, іншы раз нават цяжка было выказаць словамі — гэта было толькі пачуццё, якое валодала мной у час чытання кнігі. Пра свае ж пачуцці Пятрусь ніколі не пісаў у тоўстым сшытку [redacted] цвёрдымі кардоннымі вокладкамі.

Мы, Петрусёвы сябры, амаль штодня бывалі ў доме Цімашэнкаў. Іхняя хата стаяла недалёка ад маёй: звычайная сялянская хата, пабудаваная ўжо ў савецкі час, таму прасторная і прыветлівая. За Петрусёвым агародам пачыналася сенажаць, а далей — сасновы бор, самае любімае месца нашага дзяцінства. У лес мы хадзілі па ягады і па грыбы. Калі яшчэ не было грыбоў, часта блукалі па бары проста так — ганялі вавёрак і кідаліся сасновымі шышкамі. Петрусёў бацька працаваў у калгасе старшым конюхам, і жылі Цімашэнкі добра, нягледзячы на тое, што ў іх была вялікая сям'я і едакоў хапала. Як цяпер бачу Ігната Дзянісавіча, Петрусёвага бацьку. Ён быў дужы і рослы і меў

надзвычай вясёлы нораў. Стары Цімашэнка вельмі ганарыўся сваім Петрусём.

— У каго ён пайшоў, проста розуму не дабяру,— гаварыў ён пра сына.— Здаецца, у нашай радні нікога такога галавастага не было. Можа, хіба ў дзядзьку Кузьму ўдаўся: той яшчэ за царом выбіўся ў валасныя пісары. Башкавіты быў чалавек.

Пра царскага пісара дзядзьку Кузьму Пятрусь слухаць не хацеў і заўсёды перабіваў бацькаву гаворку.

Мы любілі хадзіць да Цімашэнкаў. У іх хаце заўсёды панаваў вясёлы тлум, і сумаваць там не прыходзілася. Пятрусь сапраўды быў выключэннем у сям'і. Ён ведаў адно: кнігу і свае грамадскія абавязкі, якіх у яго было вельмі многа.

Чамусьці ўспамінаецца адзін выпадак. Неяк вечарам у нядзельны зімовы дзень мы з Грышам сядзелі ў Петрусёвай хаце і гулялі ў шашкі. Пятрусь, абклаўшыся газетамі і часопісамі, пісаў даклад: мецiўся нейкі чарговы дыспут. У хату раптам зайшоў Ігнат Дзянісавіч і ў нерашучасці спыніўся перад сталом.

— Параконку я захваціў, ледзь упрасіў старшыню,— нейкім вінаватым голасам сказаў ён.— Можа б, ты трохі падсабіў, Пеця. Сена ж выйшла зусім, карова сцены грызе.

Ехаць па сена Пятрусь згадзіўся. Але ён захапіў з сабой і кнігу.

— Навошта яна табе? — здзівіўся бацька.

— Буду чытаць па дарозе. Заўтра ж дыспут...

Калі гаварыць праўду, то я крыху зайздросціў Петрусю: бацька не толькі любіў яго, а і паважаў. Вечарамі на лавачцы, перад Петрусёвай хатай часта збіраліся мужчыны, і Ігнат Дзянісавіч расказваў пра сына на людзях. Вочы яго ззялі пры гэтым непадзельным бацькоўскім гонарам. Стары каваль Вавіла, які жыў паблізу ад нас і дзеці якога даўно паразляталіся з роднага гнязда, пераадольваючы зацяты кашаль, у такія хвіліны гаварыў:

— Дзеці дзецьмі і застануцца, у іх свая дарога. За іх душой хварэеш, корміш, а як падрастуць, то бацька болей не трэба. Напіша ліст, і за тое дзякуй. Цяперашнія дзеці на бацькоў не глядзяць і такога жыцця, як было наша, не хочуць...

Петрусёў бацька не згаджаўся са старым Вавілам. Ён менавіта тым і ганарыўся, што яго Пятрусь не па-

добны на яго самога. Не раз даводзілася чуць, як, жартуючы, вызначаў ён жыццёвую дарогу сваіх дзяцей.

— Алёшу я перадам сваю пугу і лейцы,— падміргваючы, гаварыў Ігнат Дзянісавіч.— Да навукі ён не вельмі здатны, але конюху лішняя навука і непатрэбна. Ведай сабе «тпру» ды «но», і хопіць...

— Я на шафёра навучуся,— заяўляў пакрыўджаны Алёша.— Вашых коней хутка не будзе, адны машыны застануцца...

— У шафёры цябе не прымуць,— падколваў меншага сына бацька.— Каб шафёрам стаць, трэба хоць сямігодку скончыць. А ты хіба яе скончыш? У трэцім класе два гады сядзеў, у чацвёртым зноў другагоднік. Да сівых валасоў можа і скончыш сем класаў. Пятрусь толькі на тры гады старэй за цябе, а ўжо, бачыш, у дзевятым...

Пакрыўджаны Алёша, шморгаючы носам, адыходзіў убок. Ён не раз меў такія праборкі ад бацькі, але яго поспехі ў вучобе ад гэтага не паляпшаліся. У тым, што шафёру трэба абавязкова скончыць сем класаў, меншы Петрусёў брат, відаць, моцна сумняваўся і пагэтаму на навуку асабліва не налягаў.

Янку і Стасі, якія разам хадзілі ў другі клас і сваіх сімпатый да будучых прафесій яшчэ цалкам не выявілі, Ігнат Дзянісавіч таксама прадугледзеў жыццёвы занятак.

— Янка ў мяне будзе садоўнікам,— атэставаў трэцяга сына Ігнат Дзянісавіч.— Ён вельмі любіць яблыкі. Праўда, ён іх цяпер пакуль што крадзе, але як вырасце, то красці перастане і будзе есці свае. Праўда, Янка?

Белагаловы Янка, якога аднойчы злавіў у сваім садзе каваль Вавіла, ад такой характарыстыкі ледзь не плакаў. Той выпадак, калі хлопец залез у сад старога каваля, можна было даўно забыць: тады ж Янка яшчэ зусім не хадзіў у школу. Але бацька аб гэтым не забываў...

Стасі Ігнат Дзянісавіч прарочыў быць настаўніцай, і дзяўчынка аж чырванела ад задавальнення. Яна, паміж іншым, вучылася ў адным класе з Янкам і заўсёды дакладвала бацьку аб усіх выбрыках брата.

Пяцігадовая Ліда наконт будучай прафесіі наводзіла спраўкі сама. Peравальваючыся на сваіх ножках,

якія былі выгнуты, як абады, яна падыходзіла да бацькі, узлазіла яму на калені і пыталася:

— А кім я буду, тата?

— Цябе я аддам замуж, донька,— гаварыў бацька, цалуючы дачку.— Будзеш глядзець нас з маці, калі мы састарымся...

— Я хачу за Сялгея.

— Можна і за Сяргея, ён кавалер хвацкі...

Сяргея, сына Цімашэнкавых суседзяў, часцей за ўсё можна было бачыць у канаве ля хаты, дзе ён разам з Лідай ляпіў з зямлі аладкі і блінцы. Характар у гэтага хлопца быў, відаць, памяркоўны, бо ён ні разу не падняў рукі на Ліду, нягледзячы на сваю мужчынскую перавагу. Быў, праўда, у хлопца адзін хіб: ён дужа не любіў сваёй ніжняй адзежыны і выбягаў у летнія дні на вуліцу у адной доўгай сарочцы.

Гаворка пра будучыя жыццёвыя дарогі пітомцаў Ігната Дзянісавіча звычайна канчалася на Петрусю. Яго шанавалі ў сям'і не толькі бацька і маці, але і меншыя Петрусёвы браты і сёстры. Ён ішоў нейкім сваім адменным шляхам, упарта адстойваючы сваю незалежнасць ад розных будзённых спраў. З гэтым усе прымірыліся, бо Пятрусь не быў гультаём. Ён ні разу за ўсе гады вучобы не прынёс у дзёніку не тое што двойкі, а нават звычайнай тройкі і сваім аўтарытэтам проста абяззбройваў меншых шкаляроў, для якіх суцэльныя пяцёркі былі чымсьці недасягальным. Петруся і ў сям'і лічылі героем. Стася, шчаслівая ад таго, што бацька наканаваў ёй быць настаўніцай, пыталася:

— А наш Пятрусь кім будзе, тата?

— Наш Пятрусь будзе там.— І Ігнат Дзянісавіч уздымаў палец угору, паказваючы гэтым самым, што яго сын дасягне нейкіх незвычайных жыццёвых вышынь.

Ён ганарыўся Петрусём, гэты просты, працавіты чалавек, які еў хлеб са сваіх мазольных рук.

Быў у сям'і Цімашэнкаў яшчэ адзін чалавек, пра якога ніколі не ўспаміналі, калі ішла няхай сабе паўжартаўлівая гаворка пра тое, хто кім будзе. У вузкім прамежку паміж грубкай і сцяной стаяла плеценая калыска. У ёй, не ўстаючы ад нараджэння, ляжала самая меншая дачка — трохгадовая Сцёпа. У Сцёпы былі ясныя, як нябесны блакіт, вочы, надзвычай прыгожы твар і непамерна вялікая, недзіцячая галава. Дзіцё

нарадзілася з хваробай, якую ніхто не мог вылечыць...

Перабіраючы ў памяці ўсё, што мела хоць якое-небудзь дачыненне да майго сябра, не магу не расказаць пра адзін выпадак з тых далёкіх, авеяных подыхам ранняга юнацтва дзён. У камсамол мы ўступілі яшчэ ў восьмым класе, а калі ўжо былі ў дзевятым, райком камсамола даваў нам іншы раз даручэнні не толькі па школьнай лініі. Памятаю, той апошняй перадваеннай зімой нас паслалі наладзіць выпуск насценгазеты ў нашым калгасе. У брыгаду, накіраваную на помач калгаснаму актыву, уваходзілі два дзесяцікласнікі і мы з Петрусём. Старшым у брыгадзе быў Пятрусь. Газету мы выпусцілі добрую: з малюнкамі, карыкатурамі і нават вершамі. Мы пастараліся паказаць дасягненні калгаса, не абмінулі недахопаў. Пятрусь жорстка раскрытыкаваў парадкі з выкарыстаннем цяглавай сілы. Ён не паглядзеў на тое, што старшым конюхам працаваў яго бацька. У той заметцы, якую Пятрусь напісаў сам, Ігнату Цімашэнку папала, бадай, болей, чым каму-небудзь другому...

Ігнат Дзянісавіч пасля гэтага доўга жартаваў.

— І гэта называецца сын,— гаварыў ён, стараючыся надаць свайму голасу суровасць.— З роднага бацькі пры ўсім народзе зняў штаны і адсцябаў. Во, які цяпер свет пайшоў. Чакай ад дзяцей дабра.

Пры гэтым вочы Петрусёвага бацькі ззялі непадзельным гонарам і захапленнем. Усё-такі толькі ў яго аднаго быў такі адметны, такі разумны і смелы сын...

II

Той чэрвеньскі дзень запаў мне ў памяць на ўсё жыццё. Я і сёння памятаю яго да малюткіх дробязей. Ён быў сонечны, ціхі, лагодны, гэты звычайны чэрвеньскі дзень. Зранку на кірмаш, які заўсёды бываў у нашым мястэчку па нядзелях, цягнуліся падводы з навакольных калгасаў. Вішчалі на вазах звязаныя парсюкі, гергеталі гусі. З сенажаці несла церпкім водарам скіданага ў копы мурагу. З камінoў хат, не спяшаючыся, падымаліся шызаватыя дымкі і нябачна раставалі ў сінім, бязвоблачным небе.

Заняткі ў нас скончыліся. Мы былі пераведзены ўжо ў дзесяты клас, і ад гэтага на душы было і радасна, і трывожна. Вучыцца заставалася адзін толькі год.

А там — бывай, родная школа, зялёная местачковая вуліца, цёплая бацькоўская хата! Новы, невядомы свет, у які нам трэба было ступіць, вабіў сваімі таямнічымі, неакрэсленымі далямі і сваімі неразгаданымі радасцямі. Вабіў і трошкі палохаў. Як стрэне гарадское, інстытуцкае жыццё нас, простых местачковых хлопцаў?..

Пятрусь ужо зрабіў свой выбар. Ён збіраўся паступаць толькі ва універсітэт, на гістарычны факультэт. Ён любіў разважаць філасофскімі катэгорыямі, тасуючы цэлыя стагоддзі і эпохі, нібы спрытны ігрок калоду карт. Я адчуваў, што Пятрусь абраў свой шлях правільна. Яго натура не мірылася з дробязным, звычайным, будзённым, ён заўсёды разважаў так, нібы ад яго аднаго залежаў будучы лёс усяго чалавецтва.

Грыша Паяльнік наважыў падавацца ў політэхнічны інстытут. Яго нахіл да тэхнікі праявіўся цалкам. Маўклівы па натуры, ён мог цэлы дзень корпацца ў механізме гадзінніка або перакладваць з месца на месца розныя гаечкі і вінцікі. Мікола Забалоцкі хітрыў і ніколі не гаварыў, куды ён думае прабівацца.

Мае сімпатыі да будучай прафесіі яшчэ цалкам не акрэсліліся. Іншы раз мне хацелася вывучыцца на ляснічага, садзіць сосны і бярозы, слухаць спеў звонкіх лясных птушак. На другі дзень я ўжо аддаваў перавагу вандроўнаму занятку геолагаў, і яны мне здаваліся самымі значнымі людзьмі на зямлі. Гэтая супярэчнасць нараджала ў душы пякельны неспакой, таму я ніколі нікому не прызнаваўся ў сваіх намерах адносна будучай вучобы.

У той памятны дзень мы пайшлі з Петрусём на кірмаш. Чаму іменна на кірмаш, пра гэта я не магу сказаць пэўна нават сёння. Купляць мы нічога не збіраліся. Парсюкі, кадкі, гліняныя гаршкі, якімі гандлявалі там у нядзельны дзень, нас зусім не цікавілі. Проста, мабыць, хацелася пацерціся між людзей, паслухаць пявучую вясковую гаворку, ад якой мы пачалі ўжо парадкам адвыкаць за дзевяць гадоў навучання ў школе. Пасля мы збіраліся наведаць Грышу Паяльніка, які жыў ля станцыі.

На кірмашы мы спыніліся ля лерніка. Сляпы стары круціў ручку свайго немудрашчага інструмента і пад аднастайны акампанемент леры нечакана звонкім, маладым голасам спяваў старадаўнюю песню. Памятаю, што гэтая песня была зусім не сумнай. Вакол стар-

ца сабраўся натоўп. У музыкаву шапку з цвёрдым мікалаеўскім казырком расчуленыя кабеты раз-пораз кідалі медзякі і грыўні, нейкі вайсковец асцярожна паклаў, нагнуўшыся, скамечаную ў потных руках пяцёрку, а сляпы ў расхрыстанай шэрай світцы, не зважаючы на гэтыя шчодрыя дары, круціў ручку сваёй леры і спяваў на дзіва прыгожым голасам.

І раптам шматгалосы кірмаш анямеў. З рэпрадуктара, падвешанага на высокім слупе, які стаяў пасярэдзіне пыльнай кірмашовай плошчы, пачуліся нязвычныя сваёй суровасцю і важкасцю словы. Не ўсе яшчэ дайшлі да сэнсу гэтых слоў, але агульны гіпноз за якія-небудзь лічаныя хвіліны ахапіў усю шырокую кірмашовую плошчу. І толькі цягучыя гукі леры і звонкі голас сляпога музыкі яшчэ некалькі імгненняў панавалі над прыціхшым натоўпам. Але хутка і яны сціхлі.

А з рэпрадуктара на галовы людзей падалі важкія, нібы каменні, словы...

Мы з Петрусём стаялі поруч і, затаіўшы дыханне, слухалі радыё. У маёй галаве не было ніякіх думак. Толькі недзе ў глыбіні душы нарастала трывожнае, неасвядомленае пачуццё. Твар майго сябра быў засяроджаны і суровы. Здавалася, што ў гэтую хвіліну ён рашае нейкую цяжкую задачу. Галасна, з надрывам, залямантавала жанчына, на другім канцы кірмаша адгукнулася другая, і натоўп заварушыўся. Я бачыў, як малады лейтэнант раптам пачаў абмацваць нагрудныя кішэні і, выцягнуўшы з правай нейкую паперку, локцямі расштурхаў натоўп і подбегам пашыбаваў па вуліцы.

— Вайна,— сказаў мне Пятрусь.— Цяпер фашызм будзе знішчаны. Пайшлі ў райком.

— Можа, зойдзем па Грышу,— прапанаваў я.

— Некалі,— адмовіўся Пятрусь.— Ды ён, такое цялё, пакуль усё абдумае...

Людзі разыходзіліся з кірмаша. Мужчын вялі пад рукі жанчыны, якія плакалі і, здаецца, хацелі замарудзіць крок. На самым ускрайку кірмашовай плошчы, там, дзе расставілі свой тавар ганчары, мы ўбачылі нешта незвычайнае. Малады, высокі ганчар, які толькі што прадаваў гаршкі, макітры і гладышкі, выцягнуўшы з воза аглоблю, малаціў ёю сваю гліняную прадукцыю.

Нехта смяяўся, нехта пляскаў будучаму воіну ў далоні...

Пятрусь быў цяпер ва ўзбуджаным, прыўзнятым настроі. Ён маляваў мне карціны вайсковых аперацый, выказваў смелыя стратэгічныя прагнозы, і я толькі дзівіўся: адкуль ён усё гэта ведае?

У райкоме камсамола стаяў шматгалосы тлум. Невялічкі пакой райкома быў шчыльна забіты моладдзю.

— Без панікі, таварышы! — крычаў сакратар, нядаўні брыгадзір трактарнай брыгады, з медалём «За працоўную доблесць» на лацкане пінжака.— Ніякіх дырэктыў пакуль што няма. Значкісты ППХА — у райсавет Асаавіяхіма, там арганізоўваюцца супрацьхімічныя дружыны...

Зазваніў тэлефон, і сакратар падняў трубку.

— Ваенкамат просіць дзесяць чалавек пісаць і разносіць позвы,— сказаў ён і, заўважыўшы Петруся, загадаў: — Цімашэнка, набірай каманду! Пад тваю асабістую адказнасць...

У сваю каманду Пятрусь, вядома, залічыў і мяне. Мы, пастроіўшыся па два, рушылі ў ваенкамат. Мы ішлі гордыя і рашучыя, бо выконвалі, па сутнасці, вайсковае заданне. Па дарозе Пятрусь мне шапнуў:

— Можа, упросім ваенкома, каб запісаў добраахвотнікамі. Скажам, што нам па семнаццаць гадоў.

Але ні ўпрошваць ваенкома, ні нават выпісваць позвы нам не прыйшлося. За сталамі ваенкамата ўжо сядзелі другія людзі і пісалі гэтыя самыя позвы. Нам загадалі пачакаць, і мы, можа, цэлую гадзіну ляжалі ў садку на мураве, наглядаючы, як імкліва папаўняецца ваенкаматаўскі двор тымі, хто прыйшоў на прызыў.

— У самой Германіі падымецца рабочы клас,— разважаў Пятрусь.— Хіба ж нямецкія рабочыя пойдуць ваяваць супраць нашых рабочых? Ніколі не пойдуць. Там жа, у Германіі, нарадзіліся Маркс і Энгельс...

Пятрусь гаварыў хораша і складна. Я шчыра ганарыўся перад хлопцамі, якія ляжалі разам з намі ў садку, што ў мяне такі разумны і баявы сябар. Водбліск Петрусёвага розуму і дасціпнасці клаўся і на мяне, бо хлопцы ведалі, што Цімашэнка са мной дружыць.

Мне на ўсё жыццё запомніўся той ваенкаматаўскі садок. Мірна і ціха шасцелі лісцем старыя яблыні, на якіх паявілася ўжо завязь, у траве бесклапотна скакалі конікі, па-звычайнаму ціўкалі кашлатыя вераб'і.

а недзе там, ля Брэста, ішла вайна. Яе подых адчуўся з першага дня і тут, у нашым мястэчку. На плошчы перад райвыканкомам грымеў рэпрадуктар: па радыё перадавалі маршы і ваенныя песні. Сюды, на ваенкаматаўскі двор, валам валілі людзі з куфэркамі, з торбамі за плячамі. Захліпаўся гармонік, і, заглушаючы яго далікатны голас, надрываліся ў песнях прызыўнікі. Мне іх песні не здаліся вясёлымі. І, можа, таму, пасля першых гадзін узбуджэння, на душы ў мяне стала трывожна і маркотна. Я прачытаў многа кніг пра розныя войны, і мне падабалася ўсё, што там пісалася. Але, мабыць, чытаў я гэтыя кнігі з затоенай надзеяй, што на маім вяку войнаў не будзе...

Пад вечар ужо нізенькі маёр паклікаў нас у адзін з ваенкаматаўскіх кабінетаў і, спытаўшыся, хто з якой вуліцы, выдаў пад распіску па стосе позваў. У Петрусёвым пачку была позва на яго бацьку.

Майму бацьку не трэба было ісці на вайну, ён не належаў ужо да прызыўнога ўзросту, і я назаўтра падаўся да Петруся, каб правесці на фронт яго бацьку. Там я ўбачыў малюнак, пра які цяжка расказаць. Цімашэнкава сям'я плакала, не плакалі толькі Пятрусь і маці. Ігнат Дзянісавіч ужо сабраўся, напакаваная торба ляжала на табурэтцы, але ў яго, відаць, не ставала сілы развітацца з сям'ёю.

Белагаловая Ліда цёрлася аб бацькавы калені і, відаць, зусім не думаючы пра развітанне, нешта канючыла сваім тонкім дзіцячым галаском. Трынаццацігадовы Алёша глытаў буйныя, як у бабра, слёзы, а Янка і Стася лямантавалі на ўвесь голас. Сцёпа плакала таксама. Яе плеценую калыску выцягнулі з-за печкі і, абклаўшы падушкамі, пасадзілі між імі дзяўчынку, каб яна бачыла бацьку. На вялікую недзіцячую галаву Сцёпы, у яе затуманеныя слязамі вочы цяжка было глядзець.

Пятрусь трымаўся мужна, выраз яго твару быў суровы і нават злосны. А маці моўчкі прышывала гузік на сарочцы Ігната Дзянісавіча. Яна, мабыць, выплакала свае слёзы за ноч, і вочы яе былі сухія і страшныя... Я памятаю, як страшна, па-жаночаму, загаласіў Ігнат Дзянісавіч, адрываючы ад сябе Янку, Стасю і Ліду, як кінулася яму на шыю Петрусёва маці, як Пятрусь, не вытрымаўшы, выскачыў з хаты... Нібы цяпер бачу Петрусёвага бацьку на станцыі, дзе ён, ужо спа-

койны і разважлівы, развітаўся са старэйшым сынам, які адзін з усёй сям'і праводзіў яго.

— Глядзі дзяцей і маці, сынок,— сказаў Ігнат Дзянісавіч, пацалаваўшы Петруся.— Перарвалася твая вучоба, але вайна, можа, доўга не працягнецца. Ты старэйшы, на цябе ўвесь клопат ляжа...

На станцыю падагналі эшалон, раздалася зычная каманда садзіцца па вагонах.

III

Петрусёў бацька паехаў ваяваць. У мястэчку арганізаваўся знішчальны батальён, і мы дамагліся, каб у яго залічылі і нас з Петрусём. Грышу Паяльніка ў батальён не залічылі, хоць ён і хадзіў у райком. Мікола Забалоцкі на нейкі час зусім знік з нашых вачэй. Казармы батальёна размяшчаліся ў школе, дзе мы вучыліся.

Ішоў першы тыдзень вайны. Весткі з фронту былі нярадасныя. Пятрусь быў то задуменны і маўклівы, то раптам на яго нападала нейкая нервовая ўзбуджанасць.

— Не разумею, чаму нашы не затрымаюць гэтых фашыстаў? — гаварыў мой сябар, і па яго твары ў такую хвіліну прабягаў цень пакуты.— Сілы ў нас мала, ці што?

Праз якую-небудзь гадзіну ці дзве Пятрусь раскладваў перада мной карту, вырваную са школьнага атласа, і горача пачынаў даводзіць, што нашы рыхтуюць фашыстам самую звычайную лавушку, што мы іх заціснем паміж Дняпром і Бярэзінай і знішчым нямецкія танкавыя кліны. Вельмі моцна хацелася верыць у Петрусёвы стратэгічныя прагнозы...

Разам з намі ў знішчальным батальёне быў і настаўнік з нашай жа школы, Іван Іванавіч Іванюк, якога хлопцы называлі да вайны «Іванам у кубе». Іванюк выкладаў гісторыю ў сёмым класе, і мяне з Петрусём яму прыйшлося вучыць адзін толькі год. Настаўнік быў старэй за нас усяго гады на чатыры, бо ў двухгадовы інстытут, які ён скончыў, прымалі тады з дзевятага класа. Мы памяталі Іванюка яшчэ вучнем, даўгалыгім чорным хлопцам у латаным пінжаку з кароткімі рукавамі. Таму, яшчэ будучы вучнямі, мы трымалі сябе з Іванам Іванавічам без лішняй афіцыйнасці,

за што ён, здаецца, зусім не крыўдзіўся. Цяпер жа, лежачы побач з настаўнікам на саломе, мы пераступілі апошнюю мяжу, якая нас падзяляла, і вялі з ім бясконцыя размовы і спрэчкі. Адносна ходу вайны Іванюк ведаў не болей за нас, а ў спрэчках на гэтую тэму верх заўсёды заставаўся за Петрусём.

Наш знішчальны батальён павінен быў лавіць шпіёнаў, дыверсантаў, ракетчыкаў і пераапранутых у чырвонаармейскую форму нямецкіх парашутыстаў. Узбраенне на першым часе нам выдалі проста смешнае: толькі трое байцоў мелі асаавіяхімаўскія дробнакаліберныя вінтоўкі і двое — міліцэйскія наганы. Астатніх узброілі вучэбнымі вінтоўкамі, у якіх былі пазразаныя ўдарнікі і папакручваны вялікія дзіркі над парахавымі камерамі. Маючы такую вінтоўку, можна было колькі хочаш цэліцца, ляскаць затворам, але толькі не страляць.

Але мы носа не вешалі. У «Івана ў кубе» была такая ж вінтоўка, як і ў нас, і мы ўтраіх бясстрашна патрулявалі ноччу па трывожных вуліцах мястэчка, па палатне чыгункі, гатовыя аглушыць любога дыверсанта ляскам нашых заржавелых затвораў.

Аднойчы ўночы, калі мы былі вольныя ад каравульнай службы, увесь батальён паднялі па баявой трывозе. Да школы пад'ехала некалькі грузавікоў з патушанымі фарамі. Пакуль нам тлумачылі баявую задачу і рассаджвалі па машынах, на ўсходзе ледзь-ледзь зашарэла. На гэты раз было сапраўднае баявое заданне. Нам сказалі, што над лесам, на захад ад нашага мястэчка, цэлую ноч гулі самалёты і што там, паводле самых дакладных звестак, скінуты нямецкі парашутны дэсант.

Машыны прагрукаталі соннымі вуліцамі мястэчка і ўзялі кірунак у сасновы бор. Мы з Петрусём ехалі лавіць дыверсантаў у той самы бор, дзе зусім нядаўна збіралі грыбы. Таму зусім не верылася, што ў лесе, дзе нам быў знаёмы кожны пяньчук і лагчынка, могуць прытаіцца нямецкія парашутысты.

Але здарылася іменна нечаканае. Ледзь толькі машыны заехалі ў лес, як дарогу, метрах у трыццаці ад пярэдняга грузавіка, перабег чалавек. Раздалася каманда, машыны спыніліся, і ўсе, хто сядзеў у кузавах, рассыпаліся ў ланцуг. Мяне трэсла, як у ліхаманцы, Пятрусь, які ляжаў у кустах побач са мной, быў

таксама неспакойны. Ён ляжаў адпаведна з усімі правіламі баявога статута пяхоты, гатовы ў любое імгненне ўзняцца і кінуцца насустрач ворагу.

Нам загадалі падняцца, і пасля таго як мы прабеглі метраў па дваццаць, нас зноў палажылі на зямлю. Так мы падымаліся, беглі і лажыліся разы тры. Фашысты чамусьці не стралялі. Кустоўе скончылася. Цяпер, нават лежачы на зямлі, мы мелі магчымасць праглядваць ладны кавалак лесу. І на дарозе, і ў лесе было ўсё спакойна.

— Батальён! — раптам раздалася зычная каманда.— Падрыхтавацца к бою!

Мы дружна заляскалі затворамі...

Нечаканае пачалося іменна пасля гэтай каманды. З лесу да нас бег чалавек і махаў белай хустачкай.

— Не страляйце! — крычаў ён на чыстай рускай мове.— Мы свае!

Нехта з тых, хто меў дробнакаліберную вінтоўку, аднак, не вытрымаў і стрэліў.

— Не страляй, сволач! — крыкнуў той, што бег насустрач нашаму ланцугу.— Галаву адкручу...

Чалавека, які прыбег да нас, акружылі і павялі ў кусты. Ён быў у новенькай гімнасцёрцы, у новых ботах і выдатна размаўляў па-руску. Іменна такімі і ўяўляліся нам фашысцкія парашутысты, пераапранутыя ў савецкую форму.

— Мы здаёмся,— хвалюючыся, тлумачыў ён.— Памылкова нас скінулі на сваёй жа тэрыторыі... Памыліўся лётчык...

Чалавек свіснуў, і праз хвіліну з таго самага бору, які мы з Петрусём так выдатна ведалі, пачалі выходзіць людзі. Яны, здаецца, вылазілі з-пад зямлі, саскоквалі з дрэваў, падымаліся з-за пнёў. Трое выбраліся з тых самых кустоў, дзе мы ляжалі некалькі хвілін назад. Яны, выходзіць, маглі ўдарыць нам у тыл.

Гледзячы на нас, гэтыя людзі пасмейваліся, але зброю здавалі ахвотна. У іх былі новенькія аўтаматы, ручныя кулямёты, безліч гранат, напакаваныя нечым скрынкі. У палон мы забралі тады чалавек дваццаць...

Палонных везлі на першых дзвюх машынах. Мы з Петрусём трапілі ў ахову, трымалі ў руках новенькія аўтаматы, і нам зусім не хацелася верыць, што злоўленыя парашутысты — нашы. Мы адчувалі сябе пераможцамі і нікольки гэтага не хавалі.

У мястэчку парашутыстамі заняліся вайскоўцы, якія аднекуль прыехалі, і праз гадзіну стала ясна, што нашы палонныя не немцы. Толькі цяпер мы зразумелі, чаму так лёгка здаўся дэсант, узброены новенькімі аўтаматамі і кулямётамі. Парашутысты, аказваецца, вельмі хутка ўстанавілі самі, што яны знаходзяцца не на варожай тэрыторыі. Яны паспелі выслаць разведку ледзь не ў самае мястэчка, апыталі двух пуцявых абходчыкаў і лесніка і таму не азваліся ніводным стрэлам у той час, калі мы ляскалі затворамі сваіх вінтовак.

Пятрусь не знаходзіў сабе месца ад абурэння і гневу.

— Гэта ж проста здрада,— гарачыўся ён.— Хто гэта паверыць, што лётчык збіўся з курсу. Сёння ж напішу Варашылаву. Няхай ён разбярэцца, хто вінаваты...

Парашутысты ляжалі на мураве каля нашай школы і вясёлымі вачамі глядзелі на Петруся. Ім, відаць, падабаўся яго імпэт і няўрымслівая натура.

— Пабеража сілы, хлопец,— сказаў адзін з дэсантнікаў, пажылы і задуменны.— Вайна, галубок, толькі пачынаецца, і, можа, табе яе прыйдзецца канчаць. А лётчык збіцца мог, не здзіўляйся. Мы пакуль ляцелі да вас, два разы перасякалі лінію фронту. Пяць разоў нас абстрэльвалі... Ты думаеш, што фронт падобны на школьную лінейку? Ён, брат, так цяпер пятляе і матляе, што сам чорт заблудзіць. Дый ад вашага мястэчка фронт усяго за сорак кіламетраў. Зразумеў?

Пра тое, што фронт так блізка ад нас, мы яшчэ не ведалі. Немцы, праўда, занялі ўжо Смаленск, але па нашых палескіх балотах яны не вельмі прасунуліся і стаялі на адным месцы ўжо ледзь не два месяцы. Апошнія два дні мы, праўда, чулі частыя выбухі, але тлумачылі гэта работамі на аэрадроме. У трыццаці кіламетрах ад мястэчка будаваўся аэрадром, і там яшчэ да вайны рвалі дынамітам пні і карчы.

Вечарам гэтага самага дня нас з Петрусём выключылі са спісаў знішчальнага батальёна. Выключылі не адных нас: хлопцам, якія былі старэй на год, а то і на цэлых два таксама загадалі разысціся па дамах і не з'яўляцца болей у школу. Прычын гэтай нечаканай дэмабілізацыі нам ніхто не тлумачыў. Але мы разумелі самі: рыхтуецца нешта сур'ёзнае.

Вучэбныя вінтоўкі ў тых, хто застаўся ў батальёне,

пазабіралі і спалілі, а байцоў узброілі дзесяцізарадкамі і аўтаматамі. «Івана ў кубе» мы з Петрусём сустрэлі пасля гэтага праз дзень, ён стаяў на пераездзе з перавешаным праз шыю аўтаматам. На наша пытанне, што робіцца цяпер у батальёне, ён нічога не адказаў, нібыта мы з ім былі зусім не знаёмыя і яшчэ ўчора раніцай не лавілі разам дэсантнікаў.

Мы болей нічога не дапытваліся ў Іванюка. Ясна было адно: насоўваецца нешта сур'ёзнае, страшнае, невядомае. Ноччу праз мястэчка адыходзілі нашы часці. Днём у небе віселі нямецкія «рамы». Два разы фашысты кідалі на станцыю бомбы. Адна нямецкая бомба не ўзарвалася: мы хадзілі глядзець, як яе адкопвалі чырвонаармейцы. Расказвалі, што ў той бомбе замест толу быў самы звычайны пясок. Пятрусь пасля гэтага выпадку крыху акрыяў.

— Я ж табе гаварыў,— даводзіў ён мне,— што нямецкія рабочыя не будуць ваяваць супраць нас. На фронце адны фашысты. Нашы іх пераб'юць, і тады вайна скончыцца...

Я хацеў верыць Петрусю, але сапраўднасць была больш складанай, заблытанай, чым гэта ўяўлялася нам да вайны. Балюча было чуць нярадасныя франтавыя звесткі. Здараліся хвіліны, калі хацелася забыцца, заснуць на які месяц ці два і прачнуцца, калі ўсё стане ясным і зразумелым.

Той тыдзень, калі, «дэмабілізаваныя» са знішчальнага батальёна, мы блукалі з сябрамі без справы, прайшоў для мяне ў нейкім паўсне. Памятаю, што два ці тры дні я зусім не хадзіў да Петруся. Мне хацелася пабыць аднаму. У кампаніі з сябрам я неяк міжволі падпадаў пад яго ўладу, жыў яго думкамі і настроямі. Сэрцам я, мабыць, адчуваў ужо, што мой сябар мае рацыю не ва ўсім, што ён мысліць залішне катэгарычна, не прымаючы пад увагу вельмі многіх рэчаў, з якіх складаецца жыццё.

Мястэчка, напалоханае налётамі варожай авіяцыі, капала бліндажы. Людзі хавалі свой набытак у зямлю, каб ўратаваць яго ад агню і грабяжу. Для жывёлы па лясах рабіліся загарадкі. Вечары былі трывожныя ў сваёй маўклівай зацятасці. Ніхто не спяваў песень, нідзе не рыпаў гармонік. Людзі, якія сядзелі на прызбах і лавачках, размаўлялі напаўголасу. Па вуліцах хадзілі маўклівыя патрулі. Толькі неба, яснае жнівеньскае

неба, па-ранейшаму было засеяна безліччу зорак, на сваім звычайным месцы была Вялікая Мядзведзіца, сузор'е Арыёна, нізка над гарызонтам вісела чырванаватая планета Марс, якая нагадвала ліхтарык, запалены ў небе.

IV

Нарэшце настаў дзень, калі стала зусім ясна, што ў мястэчка прыйдуць фашысты. Трэба было нешта рабіць. Моцна і ўладна пацягнула мяне да Петруся. Я пайшоў да яго і ўбачыў сябра ў кампаніі з Грышам Паяльнікам і Міколам Забалоцкім.

У Петруся, вядома, быў ужо ясна выпрацаваны план далейшых дзеянняў: гэта мне кінулася ў вочы адразу. Схіліўшыся над картай Савецкага Саюза, дзе такія населеныя пункты, як наша мястэчка, не былі нават адзначаны кропкамі, Пятрусь гаварыў пра неабходнасць адыходу ў глыбінныя раёны краіны. Ён вадзіў пальцам па карце, разасланай на самаробным століку, а хлопцы яго ўважліва слухалі. Мяне ён прывітаў толькі кіўком галавы. Гаворка адбывалася ў садку, і ніхто з дамашніх Петруся не мог яе чуць.

— Пераправімся праз Дняпро,— гаварыў Пятрусь,— і пойдзем праз Украіну. Калі вайна зацягнецца, папрацуем дзе-небудзь у калгасе, а потым возьмуць нас у армію. А тут заставацца нельга. Што нам тут рабіць з фашыстамі?

Мы маўчалі. Пятрусь заўсёды меў перад намі тую перавагу, што ведаў наперад, што рабіць. У кожнага з нас, мабыць, ужо ўзнікала патаемная думка аб тым, якія прыняты захады ў выпадку прыходу немцаў. Аставацца ў мястэчку не выпадала. Нават цяжка было ўявіць, што прыйдзецца жыць пад уладай фашыстаў, адмовіцца ад вучобы, ад тых прывабных, таямнічых даляў, якія абяцала жыццё.

— Пойдзем,— ціха прамовіў Грыша Паяльнік, які заўжды слухаўся Петруся.— Учатырох не прападзём. Толькі трэба трымацца адзін другога...

— А што твая маці скажа,— перабіў Грышу Мікола Забалоцкі.— Можа, яна табе ўжо харчы сабрала?

Гэта было балючае пытанне. Мы ведалі, як нялёгка будзе нашым маткам адпусціць нас у далёкую, ахопленую вайной дарогу, у невядомасць. Мы ведалі пра слё-

зы, пра ўгаворы, пра той вялікі боль, які аставім ім, калі пойдзем... Але трэба было рабіць выбар.

Рашылі, што пойдзем заўтра раніцай...

— Вось што, хлопцы! — з нейкай дрыготкай у голасе сказаў Пятрусь на развітанне.— Маткі ж такую агітацыю развядуць... Не паддавайцеся. А лепш за ўсё прыходзьце вечарам да мяне. Пераначуем дзе-небудзь на старане.

Мы згадзіліся.

Надвячоркам сабраліся ў Петрусёвым двары. У кожнага за плячамі быў ёмкі клунак, напакаваны харчамі, бялізнай і іншымі прадметамі, неабходнымі для далёкай дарогі. Ніхто нас не праводзіў, гэтага мы самі не хацелі. Па агульнай дамоўленасці мы захапілі з сабой усе дакументы, якія ў нас былі: пасведчанні за дзевяты клас, камсамольскія білеты, кніжкі значкістаў ГПА, ЮВС, ППХА, ГСА, мандаты Асаавіяхіма і Саюза ваяўнічых бязбожнікаў.

Пятрусь выскачыў з хаты з рашучым, насупленым тварам. Следам за ім выйшла маці. Убачыўшы нас, яна перастала плакаць.

— Хоць перахрышчу вас на дарогу,— сказала яна нерашуча.— Такая дарога...

— Не трэба,— адмовіўся Пятрусь.— Пайшлі!..

І мы пайшлі...

Таемна шасцелі лісцем разгалістыя івы, якіх многа ў родным мястэчку, раз-пораз перабягалі дарогу шэрыя і чорныя каты, някормленыя і рашучыя. Вуліца была бязлюднай. Мястэчка рыхтавалася да сустрэчы з невядомасцю, якая насоўвалася з чужога, страшнага Захаду. Зусім не такім нам некалі ўяўляўся адлёт з родных мясцін у далёкі свет. Не было ні вакзала, ні перона, ні дзяўчат, якія вучыліся разам з намі...

Для начлегу абралі нізенькую хацінку амаль на самай ускраіне мястэчка. Гаспадыня, бабулька, якой мы раней, здаецца, ніколі не бачылі ў твар, ахвотна пусціла нас начаваць.

— Усе смерці баяцца, паўцякалі ў лес,— паведаміла яна.— А я не баюся, я свой век пражыла. Вы адкуль жа ідзяце, хлопчыкі, можа, з Ленінграда? Мой жа ўнучак там на сталяра вучыцца. Можа, сустракалі? Сямён Грэчка яго прозвішча. Божа, божа, людскія дадому дабіраюцца, а нашага няма...

Мы не сказалі бабульцы аб тым, што ідзём не дадо-

му, а з дому, і проста не захацелі начаваць гэтую апошнюю ноч пад родным дахам. Не сказалі пра тое, што ведаем яе ўнука Сямёна Грэчку. Ён вучыўся разам з намі да сёмага класа, а потым паехаў у рамеснае вучылішча.

Куль саломы, раскіданы па падлозе, клункі пад галовамі, раўнадушныя зоркі, якія падміргвалі праз акенца з яснага жнівеньскага неба,— наш першы падарожны начлег. Перад тым як легчы спаць, Мікола Забалоцкі папрасіўся дадому. Ён сказаў, што забыў дома компас, і абяцаў яго прынесці праз гадзіну. Міколава просьба нам не спадабалася.

— Абыдземся,— нездаволена прамовіў Пятрусь.— Язык і без компаса да Кіева давядзе...

Мы сапраўды трымалі кірунак на Кіеў. Ісці праз Гомель было ўжо нельга. Яго занялі немцы.

Перад тым як легчы спаць, мы дамовіліся падняцца на світанні. Да Дняпра трэба было прайсці кіламетраў сто з гакам. Пра велічыню гаку можна было толькі здагадвацца, арыентуючыся па карце Еўрапейскай часткі СССР, якую мы захапілі з сабой.

Леглі мы спаць учатырох, а прачнуліся ўтрох. Міколы Забалоцкага не было. Спачатку мы падумалі, што ён проста раней устаў і выйшаў на двор. Але не было і Міколавага пухлага клунка. Усё стала ясна.

— Збег, як самы апошні здраднік,— пагардліва сказаў Пятрусь.— Ён заўсёды віхляў, быў добры і вашым і нашым. Баба з калёс, каню лягчэй...

Мы зганьбілі Міколу і яго паводзіны і, нават не снедаючы, рушылі ў дарогу. Спачатку краявіды былі знаёмыя: сасновыя пасадкі, дзе дрэвы растуць нібы па шнурку, роўнымі радамі, вясёлыя бярэзнікі, проста лес, у якім дружна і міралюбна суседнічаюць альха і рабіна, ясень і дуб. Тут нам прыходзілася бываць. У апошні год навучання ў школе, ранняй вясной, у гэтых самых лясах і пералесках праводзілася вялікая вайсковая гульня, арганізаваная школьным камітэтам Асавіяхіма. Мы смела таптаулі тут верасы, ляскаталі трашчоткамі, якія замянялі кулямёты, пераможна наступалі. Тады мы, вядома, не думалі, што вельмі хутка без ніякага бою нам прыйдзецца пакідаць родныя палі і лясы.

У многіх месцах стаіць нязжатая збажына. На жытнёвым полі каласы пахіліліся долу, асыпаюцца ячмень

і пшаніца. А надвор'е — жні, касі, малаці... Свеціць сонца, далячынь заслана лёгкай наміткай смугі, на небе ні хмурынкі. Дажджу не будзе, хлебароб! Але ніхто не косіць і не жне...

Спыніліся на снеданне пад вялікім дубам, адмераўшы кіламетраў дванаццаць. Дзеля гэтага прыйшлося крыху збочыць з прасёлкавай дарогі на ўскраек лесу. У лесе на розныя лады заліваюцца птушкі, якія ўжо вывелі сваіх птушанят. Ім весела, птушкам: дні яшчэ цёплыя і да выраю далёка...

У клунку кожнага ■ нас пакуль яшчэ ёмкі запас: хопіць самае малае на тыдзень. Ёсць акрамя хлеба і праснакоў сала, вяндліна, яйкі, цыбуля. Грышу маці паклала нават мяшэчак цукру і вялікі кубак — для гарбаты. Ядзім, абагуліўшы прыпас і не саромеючыся адзін другога.

— Колькі ў каго грошай? — падсілкаваўшыся, пытае Пятрусь.

Твар у яго засяроджаны і сур'ёзны: наш камандзір нешта абдумвае.

У мяне чырвоненькая трыццатка, тры рублі срэбрам і на сто рублёў аблігацый. Бацька ўжо з год на пенсіі, вялікіх грошай у доме не было. У Петруся трохі больш, як у мяне,— сорак два рублі, у Грышы — цэлых семдзесят. Але затое ў іх няма аблігацый.

— Хопіць грошай,— гаворыць Пятрусь.— На білеты хопіць. А даедзем да Курска, заробім. Не ўломкі ж...

— У Міколы было аж дзвесце рублёў,— паведамляе Грыша.— Ён сам мне хваліўся...

Мы не хочам слухаць пра Міколу. У яго было грошай болей, чым у нас траіх, і ён усё-такі збег. Хіба немцам трэба яго грошы?

Сонца ўжо досыць высока, цяпер, мабыць, гадзін дванаццаць. Недзе пад самымі аблокамі пачынае нудна гудзець нямецкая «рама». Усе гэтыя дні мы бачылі толькі нямецкія самалёты. Нашых не відаць. Ад гэтага неяк сумна і маркотна. Нашы адступалі пераважна ноччу, мабыць, з-за нямецкіх самалётаў, якія ўладна вартуюць нябесны блакіт. Уперадзе раздаецца некалькі выбухаў. Гэта, напэўна, на шашы. Мы таму і пайшлі прасёлкавай дарогай, каб не трапіць пад бамбёжку.

Мы ідзём, ідзём, ідзём... Уперадзе Пятрусь, за ім — я, апошні Грыша. На нашым шляху трапляюцца вельмі

прыгожыя мясціны, але нам некалі імі любавацца: трэба ісці...

Наш другі начлег — проста ў лесе, на сухім грудку. З-пад навісі дрэў блішчаць толькі рэдкія зоркі. Затое вакол нас тысячы маленькіх зорачак-светлячкоў. Мы ніколі не думалі, што іх у лесе так многа. Працягнеш руку — і бяры. Бяскрыўдныя жывыя вугалькі не пякуцца, не кусаюцца, а толькі свецяць. Мы ў чужым, незнаёмым лесе, але засынаем імгненна і спім мёртвым сном. Колькі адсюль да роднага мястэчка? Мабыць, кіламетраў пяцьдзесят...

Прачынаемся, калі сонца ўжо вісіць над самым лесам. Адзенне крыху макраватае ад расы. Ныюць ногі, плечы, рукі. Гэта толькі першыя пяцьдзесят кіламетраў. Колькі ж іх яшчэ прыйдзецца нам адмераць?..

Снедаем адразу, каб прывал зрабіць у абед. У Грышаў цукар набілася поўна мурашак. Выганяць іх адтуль некалі, няхай ласуюцца. Яшчэ высвятляецца, што Грыша ўзяў з сабой кніжку «Плутонія» акадэміка Обручава вагой з паўкілаграма. Навошта яму «Плутонія»? Сёння мы далёкія ад фантазіі і ведаем, што ў цэнтры Зямлі няма ніякай пустаты. Там самыя цяжкія металы і сплавы. Але раз Грыша ўзяў «Плутонію», няхай нясе...

Лясы, сенажаці, палі, на якіх, як і там, ля роднага мястэчка, асыпаецца збожжа... Арыенцір верны: калі многа поля, то блізка вёска. Яна то вынырне з-за паваротні дарогі, атуленая зелянінай прысад, то рассыплецца хаткамі па беразе невялікай рачулкі, якая спяшаецца да бацькі-Дняпра, то стоіцца пад аховай векавога, шумлівага бору.

Родныя вёскі, лясы, сенажаці і ты, крывая прасёлкавая дарога!.. Калі мы вернемся жывымі з вайны, мы абавязкова пройдзем гэтым самым маршрутам. Пройдзем, як гаспадары, не спяшаючыся, не аглядваючыся. Нап'ёмся вады з кожнага ручайка, пасядзім пад кожнай прыгожай бярозай, якая сама, здаецца, просіць пад свой зваблівы цень. Вашых назваў мы не забудзем, ціхія палескія вёсачкі... Не забудзем хат, ля якіх частаваліся добрым, з хлебнымі скарынкамі, бярозавікам, лавачак пад вішнямі — мясцін кароткага прыпынку, добрых жаночых твараў, на якіх былі адначасна і боль, і спагада...

Вёскі, якімі мы праходзім, амаль бязлюдныя. Су-

стракаем пераважна жанчын і дзяцей. Калі пытаем, ці займаюць нашы абарону, яны спалохана паглядаюць на нас і паказваюць у бок шашы. У небе гудуць нямецкія самалёты, недзе збоку і спераду разлягаюцца глухія выбухі...

Подых вялікай ракі мы адчулі вечарам, калі сонца схавалася за лес і мяккі жнівеньскі змрок ахутаў зямлю. Лес кончыўся, пайшло кустоўе, вербалозы. У твар патыхнула прыемным вільготным халадком.

Да прыдняпроўскай вёсачкі дабраліся амаль што апоўначы. Яна не спала. З двара ў двор бясшумна, нібы цені, хадзілі людзі, ведучы ціхую, напаўголасу, гаворку. Мы былі стомленыя, знясіленыя дарогай, але трывога вёсачкі перадалася і нам. Хутка мы ведалі прычыну.

— Пераправу немец разбамбіў,— сказала нам немаладая спалоханая кабета.— Восем налётаў было. Народу пагінула, аж страшна. А начаваць, людцы, ідзіце ў царкву, там у нас гэты клуб быў. Там учора і чырвонаармейцы начавалі...

Клуб размяшчаўся якраз пасярэдзіне вёсачкі, у цэнтры невялікай плошчы, і сваім знешнім выглядам сапраўды нагадваў царкву. На ім захаваўся нават круглы, нібы цыбуліна, купал, толькі ўжо без крыжа. Мы неслі ў сваіх кішэнях мандаты Саюза ваяўнічых бязбожнікаў і былі цвёрда пераконаныя ў тым, што бога няма, але начаваць у такім клубе не хацелася. Лепш ужо дзе-небудзь пад кустом або пад чыстым небам. Нават Пятрусь на хвіліну завагаўся. Але адступаць было нельга, адступіць, значыць, спалохацца. Пятрусь першым узышоў на прыступкі вялікай, шэрай у змроку ночы, будыніны.

На падлозе ў клубе саламяная труха, цяжкі, спёрты дух і цемень, хоць выкалі вока. Уражанне такое, нібы мы зайшлі ў цёплы, па-гаспадарску дагледжаны хлеў. Відаць, нямала народу знаходзіла сабе тут начлег і прытулак у гэтыя цяжкія часы. Мы вобмацкам сабраліся да першага ад дзвярэй кутка, награблі саломы і ляглі. Вочы прывыклі ўжо да цемені, і высока на сцяне можна было адрозніць праёмы вузкіх акенцаў. Нам не спалася.

— Заўтра знойдзем лодку і пераправімся на той бераг,— зашаптаў Пятрусь.— Не можа быць, каб не знайшлося лодкі. Ёсць жа ў вёсцы рыбакі.

— Што тут за людзі? — пачуўся раптам хрыпаты, натужны голас.

Мы ўтрох уздрыгнулі і сцішыліся, а на нас насоўвалася высокая чорная постаць. Чалавек спыніўся насупраць кутка, дзе мы стаіліся, і чыркнуў запалкай. На нас пазіраў аднавокі чалавек з шырокім, зарослым чорнай шчацінай тварам.

— Куды гэта вы сабраліся, тэхнікі? — спытаў ён, прымошчваючыся побач з намі ля сцяны.— Дадому прабіваецеся?

— Мы не тэхнікі,— адказаў Пятрусь.— Мы вучыліся ў школе.

— Я-то бачу, што вы яшчэ не інжынеры. А мусіць жа, хацелася імі стаць. Бегалі б з партфельчыкамі, курылі б папяроскі і пісалі б пратакольчыкі. Не паспелі, родненькія, не паспелі...

Чалавек вёў сябе нахабна, і яго размова пачынала нас злаваць.

— Мы ідзём у тыл,— не вельмі дружалюбна прамовіў Пятрусь.— А вы хто такі?

— Дык вось дзе поп закапаў сабаку! — аднавокі зарагатаў.— Можа, вам там булак мамка напякла ў тыле? Цёпленькіх, гарачанькіх, толькі ешце... Вы думаеце, немец да вашага тыла не дабярэцца? Дабярэцца, даражэнькія, не турбуйцеся. Ён-то ведае свой інтарэс, інакш бы і вайны не пачынаў. Канец прыйшоў бальшавічкам, папомніце маё слова...

— Вы гаворыце, як вораг савецкай улады,— усхапіўся Пятрусь.— Вы рады, што фашысты нашу зямлю захопліваюць. Глядзіце, каб за такія словы...

— А дзе ж тая савецкая ўлада? — голас аднавокага стаў едкі і насмешлівы.— На тым беразе Дняпра. Ды там ці доўга ўтрымаецца. Учора такога драла камісары давалі, што толькі гай шумеў. А немцу я не кум і не брат. Але і баяцца мне яго нечага. І вы дарэмна ад матак уцякаеце. Хіба вы дзяўчаты, каб немцаў баяцца. Дзяўчыне трэба сваю чэсць зберагчы, а то яе ніхто замуж не возьме, а вам што? Вы ж камісарамі не былі, партфельчыкамі не махалі... Хто я, пытаеце? Па пашпарту Верабей, а па-сапраўднаму Вішняк. З Чарнігаўшчыны я, і туды цяпер іду. Няхай толькі немец зойме.

— Вы, мабыць, кулак,— жорстка сказаў Пятрусь.— Інакш, чаму б вы не любілі савецкую ўладу?

— Няхай сабе кулак,— згадзіўся аднавокі.— А савецкую ўладу мне і любіць няма за што. Дурная была савецкая ўлада, бо не ведала, на каго апірацца. Ёй бы трэба за гаспадара, за жылістага чалавека трымацца. Гэты б не падвёў. А яна хацела з галечай ды з камісарамі рай на зямлі будаваць. Вось цяпер і кусаюць сябе за локаць на тым беразе таварышы, ды позна...

— А чаму на тым беразе? — нібы здзівіўся Грыша.— Там, ля шашы, мы самі бачылі, можа, цэлая дывізія нашых. Танкаў, гармат — процьма...

Затаіўшы дыханне, чакалі мы, што скажа на гэта кулак, і ў думках дзякавалі Грышу за знаходлівасць.

Аднавокі падхапіўся. Яму нібы заткнулі рот: такі ён стаў адразу маўклівы і ціхі. Ён, відаць, зразумеў, што адкрыўся залішне рана і не перад тымі, перад кім трэба. Праз хвіліну чорная постаць мільганула ў праёме дзвярэй.

— Пайду пакуру,— кінуў нам Вішняк.— Душна тут...

— Контра,— вылаяўся Пятрусь.— Заўтра каму трэба скажам пра гэтага тыпа. Якую агітацыю разводзіць!..

Упершыню ў жыцці мы чулі голас адкрытага ворага. Ён ненавідзеў і пляваў на ўсё тое, што мы лічылі святым і недатыкальным, без чаго не ўяўлялі свайго жыцця. Мы радаваліся, што перахітрылі кулака, і разам з гэтым нас не пакідала трывога. Ніякіх жа нашых гармат і танкаў мы не бачылі... Няўжо мы не перабяромся на той бераг?..

Стома ўзяла сваё, і на нейкую гадзіну мы забыліся пакутлівым, трывожным сном. На світанні ля клуба нешта грымнула, і мы, схапіўшы клункі, ірвануліся да дзвярэй. У ранішнім тумане, які поўз ад ракі, нічога нельга было разгледзець. Разарваўся снарад у адным канцы вёскі, у другім. Загарэлася хата. Білі з таго боку, адкуль мы прыйшлі. Недзе блізка раўлі танкі. Усё стала зразумелым...

Мы пабеглі бульбоўнікам у напрамку да хмызнякоў. Беглі што было сіл, не робячы ніякага перадыху. Вось і кустоўе, пад нагамі хлюпае і чвякае. Не шкадуючы ні рук, ні твараў, мы драліся праз лазу, забіраючыся ўсё глыбей у балота, нібы хацелі паспець на снеданне к самім чарцям. Нарэшце збавіцельная выспачка. А ў вёсцы грыміць, трашчыць, скавыча... Зда-

валася, з таго кавалачка зямлі, атуленага зялёнымі прысадамі, пачынаецца скандэнне свету...

Страляніна скончылася гэтак жа раптоўна, як і пачалася. Вёсачка гарэла. За ёй узыходзіла сонца, ахутанае дымам, шэрае... Мы ўпершыню на свае вочы пабачылі, што такое вайна...

— Спазніліся на той бераг,— сумна прамовіў Пятрусь.— Цяпер самае галоўнае — не трапіць у лапы да фашыстаў.

V

У сваё мястэчка, нібы на смех, мы вярнуліся першага верасня. Па вуліцы не пайшлі. Па-першае, сорамна было людскога вока, па-другое, мы наогул не ведалі, што дзеецца ў мястэчку. Нашы клункі за тыдзень падрожжа значна апусцелі і зменшыліся ў сваіх памерах. Былі з'едзены хлеб, сала, яйкі, ва ўсіх траіх заставалася толькі цыбуля. З выгляду мы мала чым адрозніваліся ад валацуг. Апошнія пяць дзён, баючыся напаткаць немцаў, мы туляліся па лясах, ішлі дамоў наўздагад. На́чавалі ў лесе або ў стагах сена. Усе трое парадкам абнасіліся, асабліва хапіла чаравікам і штанам. Дарога да роднай хаты аказалася куды цяжэйшай, чым дарога да Дняпра.

Па ваколіцы, якой мы дабіраліся дамоў, слаўся туман. У маўклівым задуменні стаялі местачковыя прысады. Зялёныя шапкі вербаў, таполяў і клёнаў кранула першая асенняя пазалота. З аколіцы была добра відаць наша школа, размешчаная на ўскраі мястэчка. Хто там цяпер? Дзевяць гадоў першае верасня было нашым вялікім святам. Дзень гэты зваў у школу, у навуку, у новае жыццё. Сёння ён не зваў нікуды...

Грыша хутка аддзяліўся ад нас і пайшоў агародамі. Яму заставалася толькі перашмыгнуць вуліцу, і ён дома. Мы з Петрусём пайшлі ўдвух. Першым з местачкоўцаў, хто ўбачыў нас, быў каваль Вавіла. Ён у гэты ранні час касіў атаву.

— Я казаў адразу, што прыблудзіце дадому,— паведаміў каваль.— Позна выйшлі. Назаўтра і немец прыехаў. Бою ў нас, дзякуй богу, не было. Так што ўсе жывыя і здаровыя...

На нашых тварах, мабыць, не было ніякай радасці

ад сустрэчы з роднымі мясцінамі, таму стары каваль адразу перамяніў тон.

— Дурненькія вы яшчэ і зялёныя,— зашаптаў ён, наблізіўшыся да нас.— Шкадуеце, што на вайну не трапілі... Гэтая вайна не на месяц і не на два. Яшчэ ўсяго будзе, яшчэ хопіць і вам. Падавіцца немец, папомніце мае словы. Мае тры сыны недзе там.— Голас старога Вавілы задрыжаў.

Цяпер ад каваля мы чулі тыя самыя словы, якія некалі сказаў дэсантнік. Але ўся іх глыбіня раскрылася перад намі значна пазней.

Так мы вярнуліся дамоў. Бясконца радаваліся нашы маткі, падстаўляючы нам самае лепшае з яды, і сумавалі мы самі.

У мястэчку панавала няпэўнасць. Адтуль, з-за Дняпра, яшчэ нейкі час даносіліся глухія раскаты артылерыйскай кананады. Потым і яны сціхлі. Тыдні два не было наогул ніякай улады. Перадавыя нямецкія часці прайшлі, пакінуўшы пасля сябе расчыненыя магазіны і крамы, у якіх салдаты рэквізавалі ўсё, што можна было есці і піць. Пасля немцаў пачалі цягнуць мясцовыя тарбахваты. Цягнулі ўсё, што траплялася пад руку: соль, газу, канторскія сталы, ліставое жалеза і нават гіпсавыя барэльефы рымскага філосафа Сенекі, вялікая партыя якіх перад вайной была заслана ў культмаг. Для тых, у каго вочы завідушчыя і рукі заграбушчыя, наступіла раздолле. Адзін аматар дармаўшчыны, недалёкі Петрусёў сусед, перавалок за вечар у сваю клуню ўвесь набытак парфумнага аддзела з раённага магазіна.

— Думаў, што-небудзь людскае ў тых пачках,— скардзіўся ён пазней.— А там гэты самы зубны парашок. Навошта ён мне. Хіба, можа, баба прыспасобіцца ім хату бяліць?.. Розныя там крэмы і памады не прападуць, усё-такі тлушчы: можна і самому нацерціся, і дзверы змазаць, каб не рыпелі, і калёсам, калі трэба, падмазку даць. Дый зноў жа на абутак. Дзе ж ты таго дзёгцю цяпер дастанеш? А што з гэтым парашком рабіць, проста не ведаю...

Уладальнік раённага прыпасу зубнога парашку чухаў патыліцу і ныў, што самае лепшае пахапалі другія. У яго былі вялікія жоўтыя зубы, якія адвеку не бачылі зубной шчоткі, і ненасытная прага ў маленькіх хцівых вачах. Нечым ён нагадваў таго аднавокага кулака, з

якім мы сутыкнуліся ў памятную ноч ля Дняпра. На гэтых людзей было агідна глядзець...

Вечарамі мы збіраліся ў Петруся. Гаварыць не было пра што, і мы сядзелі ў садку і наглядалі, як высыпаюць на небе густыя зоркі ранняй восені. Раз-пораз налятаў пасмялелы вецер, накідваўся на яблыню, і яна, баронячыся, скідала на зямлю нераспелы плод. У нашу кампанію вярнуўся Мікола Забалоцкі. Сваё дэзерцірства ён тлумачыў тым, што, прыйшоўшы дамоў за компасам, застаў хворую маці. Мы не прагналі Міколы, хоць была відавочнай яго хлусня. Самі ж мы таксама нічога не дасягнулі...

Мікола прыходзіў з мандалінай і па вечарах наігрываў мелодыі даваенных песень. Іграў ён хораша, а мы сядзелі, слухалі і маўчалі. Мінулае, школьнае паўставала перад вачамі. Няўжо яно не вернецца, няўжо мы не сядзем за парты апошняга класа, няхай сабе ў сярэдзіне зімы?..

Надзея, мабыць, не пакідала нашых сэрцаў, бо ў хуткім часе мы таксама сталі рабаўнікамі і зладзеямі. Праўда, кралі мы не парфуму і не соль, а кнігі. Мікола Забалоцкі, які заўсёды лепш за нас траіх ведаў аб справах у мястэчку, аднойчы расказаў, што ў бібліятэках парасчынены дзверы і што кнігі цягаюць усе, каму не лень. Гэта быў сігнал да дзеяння.

— Кнігі трэба ратаваць! — рашуча сказаў Пятрусь.— Парасцягваюць, а пасля паспрабуй збяры. Можа нашы да зімы вернуцца, то тады што рабіць? Можа, будзем у бібліятэцы ў шашкі гуляць?..

Мы бачылі ранейшага Петруся — дзейнаснага, уладнага, рашучага. Ён гаварыў аўтарытэтна, перакануўча, і яму нельга было пярэчыць.

Некалькі вечароў мы вазілі кнігі тачкамі. Складвалі іх у Петруся, у Грышы, у мяне і нават у Міколы Забалоцкага. Цяпер у кожнага з нас была ёмістая бібліятэка, сотні кніг, набыць якія да вайны мы нават не марылі. Сядзі і чытай. Але чамусьці не чыталася...

У мястэчку пачаў усталёўвацца акупацыйны рэжым. Аднекуль прыехаў гебітскамісар — сухі, з шалёнымі вачамі і даўгім носам немец, які сваім абліччам быў вельмі падобны на тыя карыкатуры Гітлера, якія змяшчаліся ў нашых газетах. Гебітскамісар заняў памяшканне райвыканкома, дзе атабарылася і яго ахова. Першы загад новай улады быў, мабыць, цалкам разлі-

чаны на тое, каб запалохаць да мурашак на целе мясцовае насельніцтва. За ўсё смерць. Смяротная кара чакала тых, хто хаваў пераапранутых чырвонаармейцаў, хто асмеліўся абразіць салдат вялікай непераможнай Германіі, хто сабатаваў нямецкія мерапрыемствы і загады...

У якасці першага акта сваёй чыннасці немцы разбурылі помнік Леніну, які стаяў на плошчы перад выканкомам. На гэтай плошчы яшчэ нядаўна шумелі мітынгі, самадзейны аркестр выконваў «Інтэрнацыянал», стаялі местачкоўцы ў сваіх лепшых вопратках. Цяпер тут гаспадарылі немцы ў чужых, зялёна-шэрых шынялях. На ўсё гэта было балюча і крыўдна глядзець.

Канчаўся верасень, першы месяц акупацыі. Пра фронт хадзілі самыя неверагодныя чуткі. Гэтыя чуткі ўшчэнт разбівалі нашу патаемную надзею сесці за школьныя парты хоць у сярэдзіне зімы. Задумлівы парашутыст і каваль Вавіла казалі праўду: вайна толькі разгаралася, і канца яе не было відаць...

Насоўвалася зіма, і трэба было думаць пра тое, як яе перажыць. Нашы бацькі не мелі ні хлеба, ні газы, ні дроў. Становішча Петрусёвай сям'і было самае горшае. Там сем ратоў кожны дзень прасілі есці.

Падзялілі калгасную бульбу, і з паўгектара прыйшлося на долю Цімашэнкаў. Петрусёва дзялянка знаходзілася паблізу ад чыгункі. Мы з Грышам Паяльнікам пайшлі памагаць Петрусю, і нам, траім, у тыя дні было вельмі пакутліва. Па чыгунцы не імчаліся цягнікі, не звінелі рэйкі, не чуваць было далёкіх гудкоў. Толькі зрэдку ўздоўж палатна звілістай сцяжынкай ішлі нейкія людзі ў абшарпанай вопратцы. Па сваёй зямлі яны ішлі, нібы зладзеі, крадучыся і азіраючыся, гатовыя ў любую хвіліну шмыгнуць у кусты. Гледзячы на іх, мы ўспаміналі сваё няўдалае адступленне, і нам было крыўдна да слёз. Хто яны, гэтыя людзі? Куды яны ідуць? Што чакае іх, бяздомных валацуг?

Петрусю было асабліва цяжка. Ён быў старэйшы ў сям'і, і на яго галаву лёг асноўны клопат. Ні Грыша, ні я не неслі на сваіх плячах такога цяжару. Таму мы шчыра імкнуліся дапамагчы сябру і развясельвалі яго як маглі.

У адзін з тых асенніх дзён насупраць Петрусёвай бульбы спынілася дрызіна, і з яе выйшла некалькі

немцаў з вінтоўкамі на плячах. Гэтыя немцы адрозніваліся ад тых, якіх мы ўжо бачылі. Яны былі ў чорных шынялях, у чаравіках, і ў іх абліччы не заўважалася нічога вайсковага. Немцы аглядалі чыгуначны масток. Мы хутка пасмялелі і падышлі да іх.

— Арбайтэр? — нечакана спытаў Пятрусь па-нямецку.

Немцы ўзрадаваліся.

— Я, я, арбайтэр,— ахвотна адказаў адзін з іх, тоўсценькі, з добрым жаночым тварам.— Шпрэхен зі дойч?

Гэты тоўсценькі яўна хацеў завязаць гаворку, але ў Петруся прапала ахвота да яе. Я разумеў сябра...

Немцы хутка паехалі, і мы вярнуліся на бульбу.

— Рабочыя, а служаць Гітлеру! — узбуджана гаварыў Пятрусь.— Вінтоўкі пабралі. У каго ж яны будуць страляць, у сваіх братоў рабочых!..

Сапраўднасць разбурала ранейшыя ўяўленні. Яна блытала ў нейкі супярэчлівы клубок нашы думкі і пачуцці, забівала надзеі і сілу.

І вось здарылася...

У адзін з такіх асенніх дзён я з раніцы прыйшоў да Петруся і па яго твары ўбачыў, што адбылося нешта незвычайнае. Сябар быў узбуджаны, рухавы, яго вочы проста гарэлі.

— Выйдзем на двор,— сказаў ён.

Мы выйшлі, і Пятрусь пацягнуў мяне пад паветку.

— Ты ведаеш, хто прыходзіў?

Я нічога не ведаў, але па голасу сябра, па яго нервовых, рэзкіх рухах адчуў, што ён скажа нешта вельмі важнае. Ён расказаў мне амаль усё, утаіўшы толькі тое, аб чым я пакуль што не павінен быў ведаць. Ноччу да Петруся прыходзіў «Іван у кубе», які цяпер у партызанскім атрадзе. Ён прынёс заданне. Партызаны хочуць ведаць пра ўсё, што дзеецца ў мястэчку.

Быў асенні хмуры дзень, у галінах яблынь і груш шастаў неспакойны вецер, імкліва нясліся па небе цяжкія шэрыя воблакі. Была перад вачамі тая ж самая вуліца, тыя ж самыя хаты і дрэвы, але нешта ў іх obліку адразу перамянілася. Здавалася, што хаты глядзяць на свет сваімі вокнамі з нейкай хітрынкай, што ў шораху асенніх лісцяў ёсць нешта таямнічае і шматзначнае, што за кожным подыхам ветру хаваюцца нейкія асцярожныя, прыглушаныя крокі.

— Можа, і Грышу скажам? — нясмела прапанаваў я.— Ён жа свой...

— Пакуль не трэба,— запярэчыў Пятрусь.— Сказалі прыглядзецца. Там далей пабачым.

На Петруся ўскладалася больш, чым на мяне. Ён камандаваў, ён павінен быў дастаўляць звесткі Іванюку, сустракацца з партызанамі. Я ў яго нічога болей не пытаўся.

Тыя два тыдні, якія нам з Петрусём давялося быць партызанскімі разведчыкамі, праляцелі ў нейкім паўсне. Мы неслі на сабе цяжар тайны і па гэтай прычыне пазбягалі сустрэч нават з Грышам Паяльнікам. Цэлыя дні мы швэндаліся па мястэчку, вывіжоўваючы сакрэты немцаў. Праўда, асаблівых сакрэтаў выведаць не ўдалося. Мы маглі паведаміць партызанам толькі тое, аб чым знала ўсё мястэчка. І гэтыя весткі былі найбольш сумныя. Фашысты расстралялі сям'ю ляснічага нібыта за сувязь з партызанамі. Забілі яго самога, жонку і дваіх дзяцей. Гебітскамісар гразіўся паступіць гэтак жа з кожнай сям'ёй, якая будзе выяўлена як партызанская. Фашысты арганізавалі паліцыю. Туды падаўся ўсялякі зброд, і звечара паліцаі ходзяць па мястэчку, патрулююць...

Недахоп чыста вайсковых звестак мы кампенсавалі падрабязным апісаннем розных агіднасцей, якія чынілі фашысты і іх паслугачы. У сваіх зводках мы не шкадавалі едкіх слоў, а часам і проста лаянкі, каб заклеймiць дзеянні ворага.

Два разы Пятрусь хадзіў на сувязь з «Іванам у кубе». З апошняй сустрэчы ён вярнуўся хмуры і змрочны. Весткі былі нярадасныя. Партызанскі атрад збіраўся перабірацца на зіму ў другі раён. Аб прычыне Іванюк не сказаў Петрусю нічога. Але мы здагадаліся самі. Па мястэчку ўжо хадзілі настойлівыя чуткі, што ў лесе быў з немцамі бой, які для партызан скончыўся не вельмі ўдала. Фашысты пабілі многа нашых.

Менавіта пасля гэтых звестак усё закружылася, нібы ў шалёным танцы. Пятрусь усе тыя дні хадзіў сам не свой. Ім валодаў паныльі, чорны настрой. Ён нерваваўся, злаваўся без прычыны, яму цяжка было патрапіць сказаць слова. У той памятны вечар ён якраз выйшаў ад мяне і на вуліцы трапіў у рукі паліцэйскага патруля...

Каб Пятрусь лепш валодаў сабой, магчыма, усё і

абышлося б. Але ён завёў з паліцаямі спрэчку, нагаварыў ім не вельмі прыемных слоў, і яго затрымалі.

Назаўтра Петруся білі. Білі шомпаламі. Аб гэтым ведала ўсё мястэчка, бо на тэлеграфных слупах паліцаі расклеілі загад, дзе выхваляліся сваёй экзекуцыяй.

Назаўтра ж вечарам Пятрусь заявіў мне і Грышу, што ідзе ў партызаны. Петрусёва маці бачыла няўрымслівасць сына і таму не пярэчыла. Пятрусь сказаў нам гэта сам.

Пятрусь пайшоў у лес даганяць нашых партызан, якія перабраліся ў другі раён. Яго сям'я засталася ў мястэчку. У той першы ваенны год яшчэ не было, мабыць, партызанскіх атрадаў, у якія прымалі з сем'ямі.

З месяц сям'ю Цімашэнкаў не чапалі. Фашысты, напэўна, проста не ведалі, што Пятрусь у лесе. Суседзі аб гэтым шапталіся, кідалі спалоханыя позіркі на Петрусёву маці, калі яна выходзіла з двара, але да фашыстаў не дайшло. Вечарамі, асцерагаючыся людскога вока, мы з Грышам іншы раз заходзілі ў Петрусёву хату. Маці, убачыўшы нас, плакала. Мы яе супакойвалі як маглі. Алёша, якому было ўжо трынаццаць гадоў, усё разумеў і трымаўся мужна. Янка і Стася не разумелі нічога і хваліліся, што хутка вернецца з вайны іх татка і прыедзе Пятрусь, які цяпер у дзядзькі купляе хлеб. Па-ранейшаму стаяла ў прамежку паміж сцяной і грубкай плеценая калыска, у якой нерухома ляжала яснавокая Сцёпа, а на печы, згарнуўшыся абаранкам, спала Ліда. Версію аб тым, што Пятрусь пайшоў у суседні раён да дзядзькі купляць хлеб, мы ахвотна падтрымлівалі і па магчымасці пашыралі самі. Ад Петруся вестак не было...

Тое, што зрабіў Пятрусь, для мяне і Грышы Паяльніка значыла вельмі многае. Першы час мы не маглі нават адкрыта глядзець адзін аднаму ў вочы. Пятрусь быў героем, чалавекам з вялікай літары, а мы — нічым. Ён не паглядзеў на сям'ю, на тую небяспеку, якая ёй пагражала, і пайшоў у лес. Мы не пайшлі, не здолелі пайсці. Бывалі хвіліны, калі мы проста абураліся на сваіх бацькоў за тое, што яны жывуць на свеце, думаюць аб розных дробязных справах і зусім не збіраюцца ў лес, у партызаны. Яны звязвалі нам рукі, гэтыя нашы бацькі...

Пасля хвілін узрушэння прыходзіла цвярозасць і разважлівасць. Гаворачы пра Петруся, мы іншы раз

нават крытыкавалі яго за гарачы характар і самалюбства.

Цяпер, на адлегласці, якая нас падзяляла, мы, здаецца, бачылі недахопы Петрусёвай натуры. Ён мысліў залішне катэгарычна, не прымаў пад увагу многіх жыццёвых абставін, не ўмеў цярпець. І ўсё-такі ён, Пятрусь Цімашэнка, быў сапраўдным героем, а мы з Грышам Пяльнікам — толькі звычайнымі людзьмі.

У адсутнасць Петруся мы арганізаваліся. У нашу невялікую групку акрамя Грышы Паяльніка і мяне ўвайшло яшчэ трое местачковых хлопцаў, якія разам з намі вучыліся ў школе. З Міколам Забалоцкім ні я, ні Грыша дружбы не рвалі, але і ў групе ён не быў. Міколу правяралі. Наша група ставіла перад сабой сур'ёзныя задачы, і ў ёй не было месца палахліўцам і розным хісткім элементам.

Мы збіралі боепрыпасы, абмяркоўвалі планы наладжвання сувязі з Петрусём, і ў гэты час здарылася няшчасце з сям'ёй Цімашэнкаў. Легенда аб Петрусёвым дзядзьку аказалася ненадзейнай. Яна дайшла да вушэй немцаў, і фашысты ёй не паверылі. Два ці тры разы яны прыходзілі да Цімашэнкаў, патрабавалі зварату Петруся ў мястэчка, пагражалі. Нарэшце Петрусёву сям'ю арыштавалі.

Мабыць, самі фашысты саромеліся таго, што робяць, бо прыехалі арыштоўваць Цімашэнкаў ноччу. На волі яны не пакінулі нікога, нават хворай Сцёпы. У адну з зімовых начэй Цімашэнкаў расстралялі...

* * *

З Петрусём я пабачыўся, бадай што, праз год. Была ранняя восень другога года вайны. Яшчэ шчодра свяціла сонца, у лесе цінькалі бесклапотныя сініцы, магутныя ў сваёй велічы стаялі старыя дубы. У Сталінградзе фашысты рваліся да Волгі, а ў нашым раёне, болей чым за тысячу кіламетраў ад фронту, налічвалася ўжо цэлых дванаццаць вёсак, куды ні немцы, ні паліцэйскія не патыкалі і носа. Гэта былі партызанскія вёскі. Цвёрдая нямецкая ўлада была толькі ў мястэчку. Туды сплылася ўся збынь, выгнаная з партызанскай зоны.

Мы з Грышам Паяльнікам у гэты час былі таксама ў партызанах, толькі не ў тым атрадзе, дзе Пятрусь.

Нашых бацькоў фашысты не расстралялі, бо яны перабраліся ў партызанскую зону. Мікола Забалоцкі ў лес не пайшоў.

Пра Петруся ўжо грымела слава па ўсім раёне. Ён стаў адменным падрыўніком, на яго рахунку было, здаецца, каля дваццаці варожых эшалонаў. Я сустрэўся з Петрусём і, успамінаючы гэтую стрэчу сёння, праз многа год, не магу сказаць, каб яна была вельмі радаснай. Пятрусь выглядаў значна старэй сваіх год, твар яго быў худы, абветраны і нават злосны, калючыя, жорсткія вочы запалі глыбока і пазіралі на свет насцярожана і недаверліва. Мы пагаварылі і разышліся. Пра сям'ю Пятрусь не пытаў, ён усё ведаў.

Другая сустрэча адбылася восенню таго года, у які скончылася вайна. Абодва мы прыехалі ў водпуск з вайсковых часцей. Мы з сябрам схадзілі на могілкі, пастаялі ля жалезнай агароджы, якую паставіў на магіле Петрусёвай сям'і каваль Вавіла. Ён і сам неўзабаве памёр, стары каваль, але ля яго магілы не было яшчэ ніякай агароджы.

Я бачыў: Петрусю цяжка. Ён у гэты дзень быў нейкі мяккі і расслаблены.

— Ведаеш,— сказаў ён ціха.— Вельмі я баяўся сустрэцца з бацькам. Думаў, што скажу яму?.. А цяпер і бацькі няма, астаўся я адзін...

Пра тое, што Петрусёў бацька загінуў на фронце, я ўжо ведаў, але ў мяне не было ніякіх слоў, каб уцешыць сябра. Праўдзівей кажучы, мне належала сказаць Петрусю многа. Сказаць пра тое, што ён паступіў правільна той памятнай восенню сорак першага года. Загінула шасцёра з Петрусёвай сям'і, але хто палічыць, у сэрцах колькіх людзей гэтая смерць абудзіла ненасытную прагу помсты ворагу... Адно наша мястэчка дало бадай цэлую партызанскую роту. Але ў мяне не павярнуўся язык вымавіць гэтыя словы.

Пятрусь прабыў у родным мястэчку толькі адзін дзень. Вечарам ён паехаў назад, у вайсковую часць.

1958

ТРЫМЦЕННЕ ДУБОВАГА ЛІСЦЯ

I

Каханне прыходзіць і ў трыццаць гадоў, і, як пішуць у кнігах, у сорак, нават пазней, але свайго першага кахання чалавек не забудзе ніколі. Маё першае выбухнула досыць рана, на шаснаццатым годзе жыцця, калі я вучыўся ў дзевятым класе. Мая абранніца Люся Співак — маленькая, прыгожая, маўклівая — сядзела за трэцяй партай ад дзвярэй, я — за трэцяй ад акон, і тое, што мы знаходзіліся прыкладна на адной геаграфічнай шырыні, было вельмі спадручна ў справах кахання. Позіркамі мы з Люсяй абменьваліся штохвілінна, і гэтых нашых узаемных позіркаў ніхто асабліва не заўважаў, бо нам варта было толькі ледзь-ледзь павярнуць галовы — і мы бачылі адно другога.

Я па тым часе займаўся справамі сур'ёзнымі: рэдагаваў класную насценгазету, вёў дзённік, дзе шырока выказваў адносіны да міжнародных падзей, і чытаў тоўстыя кнігі па гісторыі старажытнага Рыма. Я збіраўся стаць гісторыкам, летапісцам падзей і загадзя рыхтаваў сябе да гэтага.

Свой вольны час я планаваў досыць сурова, адводзячы пэўную колькасць гадзін на падрыхтоўку да ўрокаў, на мастацкія кнігі і, зрэшты, на свае навуковыя вышукі. Вядома, каханне ў маёй праграме не было запланавана і выбухнула стыхійна.

Пачалося з Люсі, а праўдзівей кажучы,— з насценгазеты. Газета выходзіла штотыдзень, і выпускалі яе мы ўдваіх з Каробкам Паўлам. Я пісаў заметкі, а флегматычны насмешлівы Павел маляваў карыкатуры. Тое, што пад заметкамі красаваліся розныя прозвішчы-псеўданімы, было чысцейшым падманам: ніхто ніякіх матэрыялаў нам не даваў. Кожны чацвер мы з Паўлам

заставаліся ў класе пасля ўрокаў, і назаўтра на сцяне вісеў свежы нумар насценгазеты. Мы, абодва рэдактары, вучыліся досыць добра, зрываў не ведалі, таму крытыкаваць тых, хто вучыўся горш, не баяліся.

І вось здарылася. На Люсю Співак да гэтага выпадку я не звяртаў ніякай увагі, бо нічым асаблівым яна ў дзевятым класе не вызначалася. Вучылася не надта, ведала тройкі, нават двойкі, у грамадскай рабоце не ўдзельнічала. Якраз у той дзень, як нам трэба было выпускаць чарговы нумар газеты, Люся правінілася. Наш географ, чорны, як турак, і страшэнна насмешлівы чалавек, адабраў у яе на ўроку альбом. Ён расказваў пра эканоміку Канады, а Люся ў гэты час спакойна разглядала фотакарткі сяброўак, наклееныя на старонкі звычайнага сшытка. Я ўжо загадзя, яшчэ на ўроках, смакаваў словы, з якімі накінуся ў насценгазеце на Люсю, а Каробка Павел (ён сядзеў побач са мной) маляваў алоўкам на кавалачку прамакальнай паперы карыкатуру. На гэтай карыкатуры Люся была не вельмі падобнай на сябе: з вялікімі грудзямі і моднай прычоскай, але мы абодва лічылі, што для крытыкі такі малюнак падыходзіць як найлепей.

Наш дзевяты клас займаўся ў другую змену, і дамоў мы вярталіся прыцемкам. Але цяпер быў красавік, ішла апошняя чвэрць навучальнага года, і на двары нават пасля шасці ўрокаў панавала сіняватая перадвячэрняя празрыстасць. Зямля падсохла, было цёпла, і хлопцы пасля ўрокаў галёкалі на школьным двары ля турніка. Мы з Каробкам сядзелі ў класе і выпускалі насценгазету.

У гэты вясновы вечар я адзін на адзін спаткаўся з Люсяй. Яна не пайшла дамоў, а стаяла ў нашым доўгім калідоры ля акна і, відаць, чакала мяне. Я выйшаў з класа, і яна амаль падбегла да мяне, узбуджаная, разгубленая.

— Не пішы пра мяне, Сяргей,— ціха сказала яна, апусціўшы вочы.— Я табе потым скажу... Не пішы.

Па яе твары пайшлі чырвоныя плямы, яна ледзь не плакала. Дый наогул ва ўсёй яе нерашучай і як бы вінаватай паставе было штосьці такое, што прымусіла мяне збянтэжыцца. Ніколі са мной вось так, як цяпер Люся, не размаўлялі дзяўчаты.

У той вечар як рэдактар я схібіў. Каробку сказаў, што пра Співак заметку даваць не будзем, адкладзём

да наступнага тыдня. Ён нездаволена хмыкаў, бо ў яго прападала амаль гатовая карыкатура, а я тым часам пачаў пісаць перадавіцу пра паўтарэнне пройдзенага матэрыялу і падрыхтоўку да экзаменаў.

Назаўтра, перад пачаткам урокаў, калі палавіна класа, стоўпіўшыся каля насценгазеты, чытала заметкі, лаючы мяне і Каробку, да маёй парты падышла Люся і паклала падручнік трыганаметрыі. Я зірнуў на яе здзіўлена, хацеў аддаць кнігу, бо падручнік па трыганаметрыі ў мяне быў свой, але Люся, пачырванеўшы, памкнула на сваё месца. Я раскрыў кнігу і ўбачыў там запіску...

Запіску я прачытаў на вялікім перапынку, выйшаўшы на школьны двор і стаіўшыся пад старымі, яшчэ голымі пасля зімы таполямі.

На аркушыку паперы, вырваным са сшытка, Люся чырвонымі чарніламі напісала, што любіць мяне яшчэ з восьмага класа, з таго часу, калі пасля вясковай сямігодкі паступіла ў нашу школу...

Прыйшоўшы надвячоркам дадому, я толькі нанасіў вады і накалоў дроў, а за кніжкі не сеў. Мне хацелася некуды ісці, бегчы, у грудзях нарастала хваля нястрымнага, хмельнага шчасця. Мяне любіць дзяўчына!.. Пачуццё было падобнае на тое, якое прыходзіць сонечнай летняй раніцай, калі, прачнуўшыся, усім целам адчуваеш, што дзень, які пачынаецца, падорыць многа-многа радасці. Цішком шуснуўшы ў чысты пакой і, каб не ўбачылі меншыя браты, зачыніўшыся, я зняў са сцяны люстэрка і пачаў разглядаць свой твар. Твар мой мне ніколі не падабаўся, а цяпер здаўся асабліва непрыемным. Вушы адтапыраныя, губы тоўстыя, нос як бульбіна. І яшчэ гэтыя вяснушкі на шчоках і на лбе. Валасы стаяць старчаком, як іголкі ў вожыка, мне іх ніколі не ўдавалася як след прычасаць. І за што толькі Люся мяне палюбіла?.. Я глядзеўся ў люстэрка, стараючыся знайсці на сваім твары што-небудзь прыгожае, адыходзіў на два-тры крокі, каб ацаніць сваю паставу, але прывабнага знаходзіў вельмі мала. Нейкі ўнутраны голас усё ж гаварыў мне, што, відаць, я маю нейкія прывабныя рысы, калі мяне палюбіла такая дзяўчына, як Люся. Я быў повен радасці, шчасця і нібы вырас ва ўласных вачах.

У мяне былі сябры, абодва яны вучыліся ў дзесятым класе, і амаль штодня я хадзіў то да аднаго, то

да другога. Але ў гэты вечар мяне да хлопцаў не пацягнула: мне хацелася пабыць аднаму.

Над мястэчкам спускаўся шараваты вясновы змрок, дзесьці рыпаў гармонік, спявалі дзяўчаты, і я выйшаў на вуліцу. З вуліцы рушыў на чыгунку. З дзяцінства любіў я вандраваць каля чыгункі. Па ёй у абодва канцы несліся імклівыя цягнікі, з акон вагонаў выглядалі пасажыры, незнаёмыя і загадкавыя. Мне заўсёды здавалася, што людзі, якія едуць у прыгожых пасажырскіх вагонах, бачылі нешта асаблівае, што не хутка ўбачу я, і ўсім ім я шчыра зайздросціў.

Чыгункай я пакрочыў у напрамку да лесу. Лес быў не блізка. Каб дайсці да яго, трэба было мінуць дзве будкі, прайшоўшы вярсты чатыры. Абапал чыгункі чарнелі кусты, ляжала поле, адтуль даносіліся церпкія, вострыя пахі прэлай вясновай зямлі. Я ішоў, лічачы крокамі шпалы, і думаў пра Люсю. Цяпер яна мне здавалася асаблівай, не падобнай на іншых дзяўчат, якія вучыліся ў нашым класе. Яна заўсёды задуменная, маўклівая, а калі пачынае смяяцца, то неяк раптоўна і нечакана. Яна вучылася не вельмі добра, але і не горш за многіх іншых, і цяпер мне пра гэта зусім не хацелася думаць. Яна ж вельмі прыгожая, Люся... Чаму я не заўважаў гэтага раней? Мне хацелася ўявіць Люсін твар, паставу, голас, і я раптам адчуў, што не магу гэтага зрабіць. Я мог выклікаць ва ўяўленні вобраз кожнай дзяўчыны, якую ведаў, а Люсін не мог. Абрысы яе твару на імгненне паўставалі, як хісткія цені і адразу расплываліся, як бы знікаючы ў тумане. Гэта было дзіўна і трывожна.

Калі я дайшоў да першай будкі, пачуўся далёкі гул цягніка. Я ведаў, што гэта хуткі Ленінград — Адэса. Я сышоў на ўзбочыну насыпу, і паўз мяне, абдаўшы хваляй цёплага, пыльнага паветра, пранеслася доўгая чарада вагонаў.

У вокнах прыгожых спальных вагонаў мільгалі незнаёмыя постаці, твары, з некаторых акон білі яркія, зыркія палосы святла, некаторыя былі асветлены ледзь-ледзь як бы серабрыстым ззяннем месяца. Дзіўна, але ў думках цяпер я звязваў гэты здаўна прывабны для мяне цягнік з Люсяй. Я марыў пабыць у абодвух гарадах, якія злучаў цягнік, што спыняўся на нашай невялікай станцыі толькі на адну хвіліну. Адзін апеты паэтамі горад паўстаў на беразе паўночнага мо-

ра, другі вырас на берагах сіняга Понта Эўксінскага, хвалі якога перасякалі старажытныя фінікійцы, і грэкі, і рымляне. Гэта я ведаў з кніг. Я яшчэ ніколі не бачыў мора і марыў пра яго.

Назаўтра я напісаў Люсі запіску. Чырвонага чарніла ў мяне не было, і зранку я схадзіў у кніжную краму, купіў сабе парашок і, маючы на мэце будучае, развёў цэлую бутэлечку чырвонага, як кроў, чарніла. Запіску Люсі я перадаў такім жа парадкам, як і яна мне,— праз падручнік трыганаметрыі. Я напісаў, што люблю яе, Люсю...

З гэтага дня пачалося ў нас вялікае яднанне позіркаў. Я не мог праседзець і пяці хвілін, каб не павярнуць галавы ўправа і хоць краёчкам вока не зірнуць, што робіць мая Люся. Настаўнікаў я не слухаў, нічога з таго, што тлумачылі яны, не запамінаў, бо ўвесь час думаў пра Люсю. Поўнячыся невыказнай, нястрыманай радасцю ад таго, што мая дзяўчына блізка, што магу яе бачыць кожную хвіліну, я забываў пра ўсё на свеце. Усё, пра што я цяпер думаў, што хацеў зрабіць, было звязана з Люсяй. Я марыў пра інстытут, пра вялікі горад, у якім буду вучыцца, і заўсёды побач з сабой бачыў Люсю. Яна як бы благаслаўляла мяне на ўсе тыя вялікія справы, што чакалі здзяйснення ў маім жыцці.

Люся таксама часта пазірала ў мой бок, і іншы раз нашы позіркі сустракаліся. Люся чырванела. Ад гэтага яна рабілася яшчэ прыгажэйшай, нейкай бездапаможнай і як бы вінаватай. Супярэчлівая хваля пяшчотнасці, ласкі, жалю, адданасці захліствала мяне ўсяго, і я ледзь не задыхаўся ад паўнаты і разнастайнасці гэтых пачуццяў. Я быў шчаслівы. Я ўвесь быў ва ўладзе няўрымслівых, супярэчлівых сіл, упершыню за свае шаснаццаць год адчуўшы, якое багатае і цудоўнае жыццё.

Запіскамі мы абменьваліся ледзь не штодня. Акрамя таго, што пісалі аб сваіх пачуццях, мы адно другому падрабязна паведамлялі, што зрабілі за мінулы дзень. Мяне цяпер страшэнна цікавілі ўсе акалічнасці Люсінага побыту, усё тое, што яна рабіла, куды хадзіла, што чытала. Яна кватаравала ў сям'і чыгуначнікаў-пенсіянераў, а бацькі яе, сельскія фельчары, жылі ў вёсцы за дванаццаць кіламетраў ад нашага мястэчка. Вёска насіла прыгожую назву — Бараўцы. Я ні-

колі яе не бачыў, але ўяўляў зялёнай, атуленай стромкімі сіняватымі соснамі. У Бараўцах Люся нарадзілася, скончыла сямігодку і вось ужо хутка два гады вучыцца ў нашай местачковай школе. Яна жыла амаль самастойна: сама гатавала сабе сняданкі і абеды, мыла кофтачкі і блузкі, а я ўсё яшчэ сядзеў на шыі ў бацькоў, і нават тое чарніла, якім пісаў Люсі запіскі, было куплена за бацькавы грошы. Гэта мяне вельмі прыгнятала і як бы не дазваляла ў поўную меру выявіць свае рыцарскія пачуцці. Часамі я як бы стараўся зірнуць на сябе збоку, вачамі староннягa назіральніка, і тады сам сабе здаваўся смешным. Закаханы рыцар, а пяцьдзесят капеек на кіно просіць у маці!

Пра Люсю, пра нашы ўзаемаадносіны, запіскі я ні слова не гаварыў сваім сябрам-дзесяцікласнікам — Васілю Сасноўскаму і Сцяпану Гузу. З хлопцамі я дзяліўся ўсім, не маючы ад іх ніякіх сакрэтаў, але пра Люсю сказаць не мог. Штосьці не дазваляла. Можа, я проста саромеўся. Яны вучыліся ў дзесятым класе, былі кожны ледзь не на два гады старэйшыя за мяне, але дзяўчат, з якімі б яны перапісваліся, у іх не было. Гэта я ведаў дакладна. Хлопцы канчалі дзесяцігодку, рыхтаваліся да выпускных экзаменаў, я ж займаўся чорт ведае чым. Баючыся цікаўных меншых братоў, якія любілі ўсунуць свае насы, куды іх не просяць, я хаваў Люсіны запіскі не ў кнігі, не ў мінулагоднія канспекты, складзеныя ў самаробную драўляную скрынку, якая стаяла пад ложкам, а пад страхой адрыны, што дажывала веку на агародзе. Каб хто ў тыя дні мной асабліва зацікавіўся, то змог бы адразу заўважыць, што я залішне часта наведваюся ў адрыну і падоўгу там затрымліваюся. Але мной ніхто не цікавіўся, і, вярнуўшыся са школы, я шыбаваў у адрыну, даставаў з-пад страхі ўсе Люсіны запіскі і перачытваў іх нанава, пачынаючы ад самай першай. Я ўжо не мог жыць без таго, каб штодня не адчуць слодычы пачуцця, якое дорыць узаемнае каханне.

Лік запісак павялічваўся: мы кожны дзень пісалі адно другому па тры і па чатыры старонкі, вырваныя са сшытка, і ўсё ніяк не маглі нагаварыцца. Сустракаліся мы толькі ў школе.

Як мы з Люсяй ні таіліся ў сваіх пачуццях ад другіх, хутка нашы адносіны перасталі быць тайнай для класа. Першымі адчулі нязвычнае ў маіх і Люсіных

узаемаадносінах дзяўчаты. Мала таго што ўсе яны змаўкалі, загадкава ўсміхаліся, як толькі я ўваходзіў у клас, яны яшчэ пачалі праяўляць незвычайную ўвагу да Люсі. Яны віселі ля яе парты на ўсіх перапынках, і дарэмна я шукаў выпадку незаўважна для другіх перадаць Люсі кнігу. Я падыходзіў да Люсі, а дзяўчаты ў гэты час акружалі яе шчыльным кальцом. Люся пунсавела, як дзікая ружа, і ў гэты час я перадаваў ёй кнігу. Хлопцы былі меней цікаўныя, але здагадаліся і яны. Яны маўчалі, ні аб чым мяне не распытвалі, і я ім быў удзячны за гэта.

Дзіўная рэч, мяне Люсіна каханне акрыляла. Нягледзячы на тое, што я амаль не слухаў настаўнікаў, вучыцца я стаў нават лепш, чым раней. Маё ўкладанне па рускай літаратуры настаўнік, не пашкадаваўшы дваццаці хвілін, зачытаў перад усім класам. Я атрымаў пяцёркі па ўсіх кантрольных, якія былі ў апошняй, чацвёртай чвэрці. Люся стала вучыцца прыкметна горш. Яна часта стаяла каля дошкі, не могучы прамовіць слова, чырванеючы, і ў гэтыя хвіліны маё сэрца сціскалася ад болю. Я адчуваў сябе вельмі вінаватым і нічым не мог дапамагчы Люсі, якую любіў болей за ўсё на свеце...

II

Наш дзевяты клас стаў дзесятым.

Мы скончылі экзамены трохі раней за дзесяцікласнікаў, і цяпер, пакуль выпускнікі не атрымалі атэстатаў, у школе было як бы два дзесятыя класы. Новы дзесяты клас рашыў наладзіць выпускны вечар. Пра харч і музыку ўзяліся паклапаціцца дзяўчаты. Нам, хлопцам, яны загадалі прынесці віна. Вечар наладжваўся ў прасторнай хаце адной нашай вучаніцы, якая жыла на Вакзальнай вуліцы. На гэтай жа зялёнай вуліцы, усцяж засаджанай таполямі, кватаравала і Люся.

Я ад вечара чакаў незвычайнага. Мне стукнула шаснаццаць гадоў, я лічыўся дзесяцікласнікам, мяне кахала самая прыгожая ў класе дзяўчына! Упершыню ў жыцці я апрануўся ва ўсё новае. Мае бацькі як бы ў аддзяку за поспехі ў навуках купілі мне шарсцяны касцюм, шаўковую сарочку і бліскучыя туфлі з тупымі насамі. Я адчуваў сябе зусім дарослым, самастойным і ў збытку піў слодыч гэтага цудоўнага пачуцця.

Вечар разгортваўся ўдала. Дзяўчаты прыйшлі ў новых сукенках, з адмысловымі завіўкамі і прычоскамі. Многіх я памятаў з першага класа, прызвычаіўся да іх, не заўважаючы, што яны досыць прыгожыя. Мы, усе хлопцы і дзяўчаты, непрыкметна адно для другога выраслі і пасталелі за дзевяць гадоў навучання і, можа, упершыню на вечары, які наладзілі самі, без удзелу настаўнікаў, гэта адчулі. За сталом панавала вясёлая далікатнасць. Тут было зусім не тое, што на шумных школьных зборышчах. Мы ўступілі ў новае жыццё і як бы адчувалі важнасць моманту.

Мяне пасадзілі побач з Люсяй. Я не надта ўмеў карыстацца відэльцам, саромеўся сваёй нехлямяжасці і маўчаў. Але так цягнулася нядоўга. Мы, хлопцы, выпілі па паўшклянкі віна, дзяўчаты — па чарачцы, і перш чым падняць другі тост, усе пасмялелі і ажвавелі. Віно прыемна кружыла галаву, рухі сталі ўпэўненымі, і цяпер я зусім не зважаў на тое, што не ўмею трымаць відэлец. «Я люблю цябе»,— нахіліўшыся да Люсінага вуха, шапнуў я. Упершыню ў жыцці вымаўляў я гэтыя словы ўслых. Мне хацелася зараз жа пачуць адказ, але Люся маўчала. Я зноў прашаптаў тыя самыя словы і ўбачыў, як пачырванела маленькае Люсіна вуха. Я хацеў, каб Люся што-небудзь сказала, але замест слоў яна знайшла маю руку і ледзь-ледзь яе пацiснула. Хваля пяшчотнасці заліла мяне ўсяго, я сядзеў побач з Люсяй і адчуваў сябе шчаслівейшым на свеце...

Потым мы танцавалі. Дзяўчаты разжыліся патэфонам і пласцінкамі. Усе пласцінкі былі вальсамі, і гэта было добра, бо такая музыка як найлепш пасавала да гэтага вечара і да нашага настрою. З хлопцаў танцаваць, бадай, не ўмеў ніхто, але кружыліся ўсе. Я скінуў пінжак, каб лішне яго не камячыць. Прыемна было адчуваць сябе дарослым, дужым, апранутым у новую шаўковую сарочку, якая ціха шасцела ад кожнага дотыку. Я кружыўся з другімі дзяўчатамі, а Люсі не запрасіў ні разу. Штосьці не дазваляла яе запрасіць. Можа, я саромеўся вось гэтак, амаль не ўмеючы, з ёю танцаваць, тоячы надзею стаць калі-небудзь сапраўдным кавалерам і станцаваць так, каб намі захапіліся. Мне было радасна, што Люся побач, у тлумным, вясёлым гурце, і мяне нікольні не бралі завідкі, што яна кружыцца з другімі. Усё ў нас з ёю было наперадзе...

Натанцаваўшыся, хлопцы з дзяўчатамі праходжваліся па вуліцы. Мы выйшлі з двара разам з Люсяй. Было ўжо не рана, гадзін адзінаццаць вечара. Пясчаная, засаджаная таполямі вуліца танула ў шараватым паўзмроку, і я падумаў, што, калі толькі Люся згодзіцца, мы болей не вернемся ў тлумны гурт. Цяпер, калі мы засталіся з Люсяй удваіх, мне не было ніякай справы ні да вечара, ні да хлопцаў-аднакласнікаў, ні да віна, якое засталося не выпітым.

Вечар быў цёплы, вуліца пустая, таямніча, загадкава шасцелі лісцем таполі. На станцыі пыхкаў манеўровы паравоз, з прыстанцыйнай плошчы, дзе на высокім слупе вісеў рэпрадуктар, даносіліся прыглушаныя гукі музыкі. Я ўзяў Люсю пад руку. Сваім локцем я адчуваў цеплыню яе локця, плячом датыкаўся да яе пляча. Яна была маленькая, Люся, толькі па плячо мне, і мне прыходзілася трошкі драбніць крок, каб ісці з ёй у нагу. Мы маўчалі. Я адчуваў, што трэба штосьці сказаць, завязаць гаворку, але ніякіх слоў не знаходзілася. Мы так дайшлі да доміка, дзе яна кватаравала. Прысадзісты гэты, вясковага тыпу домік адрозніваўся ад астатніх толькі тым, што стаяў у глыбіні двара, а перад дваром, на ўзмежку вуліцы, раслі не таполі, а раскідзістыя вербы. Люся нерашуча спынілася перад веснічкамі і глядзела на мяне. Цяпер мне трэба было штосьці сказаць, прапанаваць, інача яна магла даць мне «дабранач» і пайсці дамоў. Я ўбачыў лавачку, яна стаяла пад навіссю іў.

— Давай пасядзім,— прамовіў я.— Яшчэ рана...

Люся не пярэчыла, і мы прыселі на лавачцы. Гэтак жа, як і раней, таямніча шасцелі таполі, начная вуліца была ва ўладзе прыглушаных шорахаў і зыкаў. Неба па-летняму густа засеялі зоркі, а аколіцы, з асушанага балота патыхала вільготнай зябкасцю. Я прытуліў Люсю да сябе, дакрануўся шчакой да яе шчакі. Яна маўчала, як бы нечага ад мяне чакаючы. Тады, набраўшыся адвагі, я пацалаваў яе ў губы. Пацалунак быў кароткі, нясмелы, але і ад яго яна ціхенька, як спалоханая птушка, усклікнула, а ў мяне закружылася галава і перахапіла дыханне...

Прыйшоў адэскі цягнік. Ён заўсёды прыходзіў а палове дванаццатай ночы. На станцыі ўсчалася гамонка, тлум, але адразу ж цягнік рушыў, і было выразна чуваць, як два дыктары — мужчына і жанчына — чыта-

юць наперабой апошнія паведамленні. Я міжволі прыслухаўся. Перадавалі абвяржэнне ТАСС. Урачыста і важна дыктар кідаў словы аб тым, што Германія не збіраецца нападаць на Савецкі Саюз, што пэўная канцэнтрацыя нямецкіх узброеных сіл тлумачыцца іх перагрупіроўкай. Пазней я многа-многа разоў прыгадваў гэтае абвяржэнне, да дробязей узнаўляючы ў памяці чэрвеньскую ноч, калі яго перадавалі, бо за пяць хвілін да таго, як пачаў гаварыць дыктар, я ўпершыню пацалаваў дзяўчыну...

Рабілася халаднавата, я акрыў Люсіны плечы сваім пінжаком. Слоў у нас па-ранейшаму не знаходзілася, але цяпер гаварыць было і неабавязкова. Я абнімаў, прыхінаў Люсю да сябе — і раз за разам цалаваў. Яна не працівілася, як бы цалкам аддаючыся пад уладу мне, мужчыну.

Было ўжо далёка за поўнач, калі мы падняліся з лавачкі. Мы стаялі ля веснічак, ніяк не могучы разысціся. Нарэшце Люся прыўзнялася на насках сваіх туфляў-лодачак, абхапіла мяне за шыю сашчэпленымі далонямі рук і сама пацалавала мяне ў губы.

— Чаму я не такая высокая, як ты! — усклікнула яна, і столькі ў яе голасе было непаддзельнай, шчырай горычы, што ў мяне міжволі зашчымела сэрца. Мне хацелася сказаць ёй, што я і люблю яе за тое, што яна маленькая, што здаецца бездапаможнай, што нагадвае кветку лілею, найпрыгажэйшую кветку нашых лясных сажалак і азёр. Але Люся мяне ўжо не слухала, я чуў, як яна настойліва стукала ў шыбіну акна сваім пенсіянерам, якія, мусіць, даўно спалі.

. . . .

Вядома я быў дзівак. Назаўтра была нядзеля, і я ведаў, што Люся пойдзе ў свае Бараўцы, да бацькоў, бо рабіць у мястэчку ёй няма чаго. Да Бараўцоў было дванаццаць вёрст, і я мог бы правесці Люсю. І колькі б мы нагаварыліся і нацалаваліся за гэтыя дванаццаць вёрст!.. Але да Люсі я не прыйшоў, і яна пайшла ў Бараўцы адна. Мяне ж так поўнілі пачуцці, што я, як і ў той першы раз, калі атрымаў ад Люсі запіску, падаўся па шпалах да будкі, а потым яшчэ далей — у лес. У кустах перагукваліся птушкі; на лясных палянах весела і шчодра цвілі званочкі, пралескі, анюціны вочкі, медуніца. Я чакаў цуду. Мне чамусьці здавала-

ся, што вось-вось на лясной дарозе паявіцца Люся і мы сустрэнемся з ёю. Ілюзія была настолькі выразная, што я, як бы вырваўшыся з межаў рэальнасці, дзве ці тры гадзіны чакаў Люсю. Потым да мяне ўсё ж дайшло, што ў Люсі ёсць свой лес і свая лясная дарога і ў гэтым маім лесе ёй пакуль што няма чаго рабіць. Я кінуўся па чыгунцы назад у мястэчка, прыбег да Люсіных гаспадароў, але яе ўжо не было. Яна, відаць, чакала мяне, бо пайшла апоўдні...

III

Эшалоны, эшалоны, эшалоны... Тыдзень, як ідзе вайна, і наша маленькая станцыя нагадвае вялізны чалавечы мурашнік. Доўгімі саставамі запруджаны ўсе станцыйныя пуці, эшалоны стаяць і на падыходзе да станцыі, перад самымі семафорамі. Тлум, мітусня, першыя нямецкія бомбы...

Даруйце нам, нашы дзяўчаты, што мы былі дрэннымі кавалерамі і не ўмелі вас кахаць. Мы, можа, і навучыліся б, але вайна залішне зацягнулася, дый і мала нас вярнулася з вайны.

З дзевятага класа пайшло на фронт шаснаццаць, прыйшло толькі чацвёра. Ляжаць яны, хлопцы дваццаць чацвёртага і дваццаць пятага года нараджэння, у брацкіх магілах ля вёсачак і безымянных вышынь ад Дняпра да нямецкай Эльбы. Даруйце ім, дзяўчаты...

Не судзіце строга і тых з нас, хто не вам, каханым, а другім, выпадкова стрэчаным на ваенных дарогах, аддаў першую маладую пяшчотнасць. Мы самі марылі не пра такое каханне, і не кожны з нас хоча яго ўспамінаць...

Ішоў першы тыдзень вайны, і амаль усе мы, хлопцы з дзевятага класа, якім па гадах яшчэ было далёка да арміі, ляжалі на падлозе, на разасланай саломе ў нашай жа школе, якая стала цяпер казармай знішчальнага батальёна. Мы выбралі сабе пакой дзесятага класа. У ім мы не вучыліся, але чамусьці нам хацелася ляжаць у гэтым класе. Пакой размяшчаўся на другім паверсе, быў светлы, сонечны і на дзіва ўтульны. Два акны яго выходзілі на ўсход і поўдзень, два — на захад, так што мы бачылі, калі не былі ў нарадзе, як сонца падымаецца і як хаваецца за далёкі лес. Парты з класа вынеслі, і яны вялізнымі штабялямі стаялі на

зарослым муравой школьным двары. Двор гэты заўсёды за лета зарастаў, але ў верасні, калі яго пачыналі таптаць сотні ног, станавіўся пясчаны і голы, як майдан. Дошка ў класе вісела на ранейшым месцы. З яе толькі сцерлі непрывычнае для нас рашэнне задачы па геаметрыі, у якую раптам залезлі сінусы і косінусы.

Школа стала казармай толькі напалавіну. Снедаць і абедаць мы хадзілі дадому, а астатні час мусілі быць у школе.

Ноччу мы патрулявалі на прыціхлых сонных вуліцах мястэчка. Мы ўпершыню адчулі, якую вялікую ўладу дае вінтоўка, няхай сабе і несапраўдная, малакаліберная. Можна было клацнуць затворам, крыкнуць «стой!», і той, каго аклікалі, станавіўся, іншы раз падымаў рукі ўгору, вінавата апраўдваўся. Ночы былі летнія, зорныя, цёплыя, на лавачках і прызбах адны, без хлопцаў, сумавалі мястэчковыя дзяўчаты. Мы ім загадвалі разысціся, стараліся гаварыць з імі строга і афіцыйна, але дзяўчаты не надта мелі нас за байцоў і падколвалі як маглі. І было сумна і трывожна ў гэтыя летнія ночы. Нашы адступалі. Насоўвалася невядомасць. Вайна аказалася зусім не такой, як пісалі пра яе ў газетах і паказвалі ў кінафільмах.

У адзін ■ тых дзён мой сусед і напарнік Каробка Павел, з якім мы выпускалі класную насценгазету, вярнуўшыся з абеду, сказаў мне, што бачыў у мястэчку Люсю. Яна нібыта прыходзіла да дырэктара па школьныя дакументы. Я адчуў нядобрае і ўскочыў на ногі. Тое, што Люся прыйшла па дакументы, магло азначаць адно: яе бацькі — сельскія медыкі, як і многія другія, збіраліся эвакуіравацца ў тылавыя раёны. Трэба было абавязкова пабачыцца з Люсяй. Я пабег да ўзводнага камандзіра, участковага міліцыянера, ціхага, памяркоўнага чалавека, які па праву камандзіра ляжаў на саломе ў настаўніцкай, і сказаў яму, што ў мяне захварэла маці. Ён адпусціў мяне да вечара.

Дзень быў сонечны, але халодны, пыльны. Вецер насіў па вуліцах абрыўкі газет і папер, сыпаў пяском у вочы. Я рушыў на кватэру да Люсіных гаспадароў — яна туды не заходзіла, потым бегаў з вуліцы на вуліцу — па хатах дзяўчат, якія вучыліся ў нашым класе і да якіх магла зайсці Люся. Нідзе яна не была. Толькі на вуліцы Камунараў, самай доўгай і пыльнай вуліцы мястэчка, мне нарэшце пашанцавала. Я зайшоў

у хату да Параскі Бастун, дзяўчыны ціхай і прыветлівай, і дазнаўся, што гадзіну назад у яе была Люся, што яна сапраўды ўзяла дакументы, бо яе бацькі збіраюцца эвакуіравацца. Выйшаўшы ад Параскі, я зразумеў, чаму Люся да яе заходзіла. Параска жыла ў самым канцы вуліцы, далей, за чарадой таполяў, вуліца пераходзіла ў пясчаны шлях, які вёў на Бараўцы. Люся, відаць, спяшалася, таму завітала да адной Параскі. Дзень той, да невыноснага сумны, маркотны, запомніўся абрыўкамі папер, якія насіліся па ўсіх вуліцах і завулках, і пылам, які запарушваў вочы, трашчаў на зубах...

Праз месяц сам я ў кампаніі трох дружбакоў прайшоў праз Бараўцы. Са знішчальнага батальёна нас адлічылі як непаўналетніх. Вось-вось мястэчка мусілі заняць немцы, і мы наважылі прабівацца на ўсход. Чыгунка ўжо не дзейнічала, і мы рушылі пешшу. Нам зусім не было патрэбы завітваць у Бараўцы, вёска ляжала ў баку ад чыгункі, але я ўгаварыў хлопцаў, і яны згадзіліся даць кругу. Бараўцы аказаліся зусім не такімі, як я ўяўляў. Стаялі яны на пясчанай раўніне, і лес ад вёскі быў далёка, як і ў нашым мястэчку. У адным я не памыліўся: вёска танула ў зеляніне садоў. Здалёк яна нагадвала зялёны востраў сярод залацістага збожжавага мора.

Мы прайшлі праз вёску надвячоркам, сонца садзілася за цемнаватай сцяной далёкага бору, і яго праменні неяк зласліва-трывожна адбіваліся ў вокнах прыземістых, старых хат. На шырокай, зарослай па ўзбочынах палыном і бур'янам вуліцы ляжалі доўгія цені. Галіны яблынь і груш гнуліся да зямлі ад садавіны, на вуліцы панавала бязлюддзе і было сумна-сумна. Мне зусім не хацелася дапытвацца, дзе Люсін дом — гэта цяпер не мела ніякага значэння. Люся не жыла ў Бараўцах, і не варта было варушыць успаміны. У канцы вёскі мы напіліся вады, зайшоўшы ў двор і выцягнуўшы з бяздоннай калодзежнай глыбіні драўлянае, пакрытае зялёнай слізззю вядро, і рушылі палявой прасёлкавай дарогай, што вілася сярод нязжатага, пераспелага жыта ў бок чыгункі. Прайшоўшы Бараўцамі, я, відаць, у душы лічыў, што развітаўся з Люсяй.

Праз тыдзень мы шыбавалі па чыгунцы дадому. Мы дайшлі да Дняпра, але прабіцца на ўсход не здолелі. На тым беразе ўжо ішлі баі...

Аб тым, што Люся не вырвалася са сваіх Бараўцоў і нікуды не эвакуіравалася, я дазнаўся позняй халоднай восенню. Вестка мяне ніколькі не ўзрадавала, і не ўзнікла ніякага жадання пабачыцца з дзяўчынай. Немцы стаялі пад Масквой, наперадзе была няпэўнасць, думаць пра Люсю зусім не хацелася.

IV

Я пабачыў яе амаль праз год пасля таго, як пачалася вайна, і ляцеў у Бараўцы як на крыллях, поўны радасных, салодкіх надзей. У нас у мястэчку была падпольная група. Мы сёе-тое рабілі, але болей спрачаліся пра становішча на фронце і пра тое, калі немцаў нарэшце разгромяць. У гэтую групу ўваходзіў і я. Мы збіралі зброю, ладзілі сувязі з партызанамі, і адзін з хлопцаў, які стаяў блізка да нас, хоць падпольшчыкам і не быў, паведаміў, што ў яго стрыечнага брата, які жыве ў Бараўцах, ёсць вялікі запас патронаў. У Бараўцы належала ісці гэтаму хлопцу, але папрасіўся я, і, вядома, з-за яе, Люсі.

Стрыечны брат нашага местачкоўца аказаўся чалавекам хмурым, недаверлівым, хітрым і віляў, і ніякіх патронаў раздабыць у яго не ўдалося. Але я, здаецца, быў не вельмі гэтым засмучаны. Як і тады, калі я першы раз завітаў у Бараўцы, быў надвячорак, пра тое, каб ісці ў мястэчка, нельга было і думаць, і трэба было паклапаціцца пра начлег.

Я пайшоў да Люсі. Яе дом быў, бадай, самы лепшы ў вёсцы — з жоўтымі аканіцамі, вялізнымі вокнамі, з высокім дашчаным парканам. Тое, што выявілася за парканам, яшчэ болей мяне ўразіла. Быў ганак з навесам, абвіты суцэльнай зелянінай дзікага вінаграду, вялікі дагледжаны сад, ацэментаваны калодзеж.

Люся мяне сустрэла, ніколькі не здзівіўшыся, як бы ведала загадзя, што я прыйду. Яна была апранута ў шаўковую белую блузку і чорную шарсцяную спаднічку і, бадай, зусім не змянілася за гэты цяжкі год.

— Гэта Сяргей,— сказала яна маці і працягнула мне руку.

Маці таксама ніколькі не здзівілася, як бы даўно ведала, хто я і чаго прыйшоў да яе дачкі. У Люсі было яшчэ дзве сястры і брат, малодшыя за яе і вельмі на яе падобныя. Я бянтэжыўся, не ведаў, што гава-

рыць, куды дзець рукі, але ўсе ў хаце трымаліся далікатна, як бы маючы мяне за добрага знаёмага.

Дом у Люсі быў выдатны — чатыры пакоі, пафарбаваныя белай фарбай дзверы, аклееныя прыгожымі сінімі шпалерамі сцены, фіранкі на вокнах, канапы, фабрычныя, з гнутымі спінкамі крэслы. У маіх грудзях варухнулася нядобрае да Люсі пачуццё. Яна належала зусім да другога, не таго, што я, свету. Мой бацька, звычайны чыгуначнік, які цяпер быў, магчыма, на фронце ці на чыгунцы пад бомбамі ў савецкім тыле, не мог даць мне такіх раскошаў.

Калі зусім сцямнела, прыйшоў Люсін бацька. Ён, здаецца, касіў і, пакуль там, на кухні, не пераапрануўся ў гарнітур, не выйшаў да мяне ў сталовую і не павітаўся. Ён быў досыць высокі, гаваркі, рухавы, з акулярамі ў залатой аправе і з вялікай лысінай.

— Што чуваць на белым свеце, малады чалавек?— спытаў ён добра пастаўленым голасам, таксама ніколькі не здзівіўшыся з таго, хто я і чаму прыйшоў з мястэчка ў Бараўцы.

Вячэралі за сталом, засланым белым абрусам, пры яркай дванаццацілінейнай лямпе. Былі талеркі, нікеліраваныя бліскучыя відэльцы і лыжкі. Малодшыя вячэралі на кухні. За сталом Люсіны бацькі, Люся і я. Мне як даросламу госцю налілі кілішак гарэлкі. Затым другі. Я чокнуўся з Люсіным бацькам і можа таму, што з раніцы нічога не еў і прайшоў дванаццаць вёрст, адразу сп'янеў.

Дрэнны я быў у той вечар падпольшчык! Я лаяў на чым свет стаіць немцаў, пераказваў зводкі з фронту, якія мы запісвалі, слухаючы савецкае радыё, досыць выразна намякаў, што бяру ўдзел у іншых, яшчэ больш небяспечных справах. Люсіны бацькі слухалі мяне знешне абыякава, не асуджаючы і не ўхваляючы ўсяго таго, што я гаварыў. Гэта мяне бянтэжыла, нервавала. Мне хацелася, каб яны выказалі свае адносіны да ўсяго таго, што робіцца на свеце, але яны маўчалі.

— Усё яшчэ можа быць,— нарэшце сказаў бацька, устаючы з-за стала.— Позна, спаць пара. Хоць маладыя людзі яшчэ могуць пагуляць...

Гэты быў як бы дазвол на тое, што мы з Люсяй можам выйсці на вуліцу.

Мы выйшлі, селі на лавачцы. Як і год назад, я абнімаў і цалаваў Люсю. Было на свеце зусім не тое, што

летась. І тут, у Бараўцах, былі паліцэйскія і быў стараста, але я не хацеў пра гэта думаць. Па летнім небе плыў месяц-поўня, у яго серабрыстым, таямнічым святле хаты, парканы, дрэвы ў садах набывалі хісткія, няпэўныя абрысы. Я адчуваў, што Люся далёкая ад усяго таго, чым займаўся і пра што думаў я. Я не дакараў яе за гэта нават у думках. Тое, што рабілі мы, было мужчынскай справай. Ёй не варта было ў гэта лезці.

Цудоўная, ціхая плыла ноч, і толькі адно мне не падабалася. Увесь час паўз лавачку, на якой мы сядзелі, дэфіліраваў Люсін брат. Думаць, што ён проста прагульваецца, не выпадала: было позна, дый такія падлеткі, як ён, звычайна любілі гуляць талакою. Ясна — ён сачыў за Люсяй, за намі, і паслалі яго, відаць, бацькі.

Няўжо я быў падобны на спакусніка?..

Мне паслалі спаць на канапе, у асобным пакоі. У паласе месячнага святла, якое падала праз акно ў пакой, было добра відаць белае як снег прасцірадла, якім заслалі канапу. Я быў няпэвен наконт сваіх ног: наскі мае хутчэй нагадвалі калошкі, я іх надзеў болей для фасону, бо ў чаравіках ступня была голая. Прайшоў я дванаццаць вёрст па пяску, і можна было лёгка ўявіць, якім заўтра будзе прасцірадла. Я яго ціхенька зняў, згарнуў і паклаў на стол. Каб не забрудзіць нагамі канапы, падушку адсунуў ледзь не на сярэдзіну свайго ложа з тым разлікам, каб ногі віселі ў паветры. Ноччу я амаль не заснуў. За сцяной ляжала Люся, мая Люся... Спала яна ці думала пра мяне? Уражанні мінулага дня, вечара сплялiся ў гарачы, супярэчлівы клубок і не давалі мне спакою. Яшчэ я баяўся таго, што калі я засну, то раніцай Люсіна маці ці сама Люся зойдуць у пакой і ўбачаць, якія ў мяне брудныя, чорныя ногі...

Раніцай, адмовіўшыся ад снядання і выпіўшы толькі шклянку малака, я рушыў у мястэчка. Люся мяне праводзіла да веснічак...

Болей чым праз год, калі немцаў адагналі за Дняпро, Люся прыйшла ў мястэчка, каб правесці мяне на фронт. Паміж гэтымі двума нашымі спатканнямі ляжала цэлая паласа вялікіх і малых падзей. Летам, месяц пасля наведвання Бараўцоў, немцы мяне арыштавалі. Расстралялі дваіх нашых, маглі расстраляць і мяне. Але тыя, што пайшлі на смерць, ака-

заліся хлопцамі цвёрдымі і падпольных сакрэтаў не выдалі. Там, у турме, я, здаецца, нават не ўспомніў пра Люсю. Потым я быў у партызанах, хадзіў з вінтоўкай пад мястэчка. Страшэнна хацелася, каб Люся мяне ўбачыла з вінтоўкай, з чырвоным паскам на пілотцы, але наш атрад дзейнічаў па гэты бок чыгункі, і ў Бараўцы я трапіць не мог...

І вось Люся прыйшла ў мястэчка і прыслала да мяне дамоў Параску Бастун з наказам, каб я вечарам прыйшоў на кватэру да Параскі. Была позняя восень, зямлю хапіла першым прымаразкам, і я не ішоў, а ляцеў у канец вуліцы Камунараў, грукаючы разлезлымі чаравікамі па замерзлай зямлі.

Люся сустрэла мяне ў той самай, што і летась, белай шаўковай блузцы, толькі засціранай і не новай. На цвічку каля грубкі вісела яе парудзелае школьнае паліто.

Мы з Люсяй былі ўжо дарослыя, нам было па васемнаццаць гадоў, але пра што трэба гаварыць, мы не ведалі. Я, распрануўшыся, глядзеў на яе, яна — на мяне, і мы абое маўчалі. Параска паклапацілася: мы з Люсяй сядзелі ў чыстай, натопленай палавіне хаты, а ў пярэднім пакоі, каб не замінаць нам, лягла спаць Парасчына сям'я. Я нарэшце асмялеў, штосьці расказваў пра сваё партызанства, а Люся па-ранейшаму глядзела на мяне і маўчала.

Параска ведала, што я іду на вайну. З вайны не вярнуўся яе старэйшы брат, які загінуў яшчэ ў сорак першым, і яна, відаць, зусім не падзяляла нашага з Люсяй настрою.

Яна з рашучым выглядам, які зусім не пасаваў да яе прывабнага твару, увайшла ў пакой і разаслала нам пасцель. Адну на дваіх...

За акном ляжала месячная асенняя ноч, з крэсла я перасеў на ўслончык да Люсі, і, абняўшыся, прыціснуўшыся спінамі да цёплай грубкі, мы гэтак сядзелі. Пасцель нас чакала... Я думаў пра адносіны, якія існуюць паміж мужчынам і жанчынай, чакаў, што ўсё гэта будзе і ў мяне з Люсяй. І ўсё ж штосьці замінала. Што? Не ведаю сам. Можа, звычайная юнацкая сарамлівасць, якой нялёгка пераступіць высокі парог той спрадвечнай тайны, якая аддзяляе мужчыну ад жанчыны. А можа, і другое, яшчэ болей высокае. Не такой уяўлялася мне наша з Люсяй пасцель. Тое, што мусі-

ла здарыцца, паўставала ва ўяўленні ў зусім інакшым, прывабнейшым, прыгажэйшым святле. Тут жа была звычайная, разасланая Параскай пасцель, сялянская хата, парудзелыя, не надта добра выбеленыя сцены...

З Люсяй я праседзеў усю ноч. К раніцы нашы твары былі стомленыя, з сінякамі пад вачамі, і мы хавалі адзін ад другога позіркі...

— Можа, і я пайду ў армію,— сказала яна мне на развітанне і заплакала.— Сустрэну там цябе...

Люся дала мне сваю фотакартку. Мяркуючы па даце, яна падпісала яе мне яшчэ ў Бараўцах.

V

Там, у акупацыі, я ўсё-такі мала ўспамінаў Люсю, не шукаў з ёю сустрэч. Яна, яе каханне было для мяне як бы ў запасе. Скончыцца вайна, і тады прыйдзе ўсё, думаў я. У мяне нават не ўзнікала думкі, што Люся можа знайсці другога, лепшага за мяне. Я ведаў, што яна мяне любіць, яна сама пісала і гаварыла аб гэтым. Гэта было як бы гарантыяй таго, што наша каханне непахіснае.

Скончыцца вайна, тады прыйдзе ўсё...

Два ці тры разы мне перадавалі, што там, у Бараўцах, Люся ходзіць на вечарынкі, бавіць час з хлопцамі на лавачках. Я лічыў гэта глупствам. Няхай гуляе, калі ёй гэта падабаецца. Я думаў пра фронт. Я дакладна памятаў усе даты нашага наступлення, ведаў, у які дзень выбіты фашысты з кожнага, няхай сабе самага маленькага, горада Савецкага Саюза. За два гады вайны я добра вывучыў геаграфію тэатра ваенных дзеянняў. І я лічыў усё гэта куды болей важным і значным, чым маё каханне да Люсі.

Скончыцца вайна, тады прыйдзе ўсё...

Вайна не скончылася, а яно прыйшло. Хоць я лічыў сябе стратэгам, салдат з мяне выйшаў кепскі. Я дрэнна праціраў ствол аўтамата, і ў ім утварыліся ракавіны, якіх мог не заўважыць хіба толькі сляпы. Мяне лаяў камандзір аддзялення, маленькі, чорны, з прамалінейным, як аршын, характарам узбек. «Ті, Дубравэц, палітычна несазнатэльны...» На другі дзень пасля выдачы я згубіў кацялок, і мне не было ў што браць суп і кашу. Калі начавалі каля вялізнага, раскладзенага з сасновых суччаў кастра, абпаліў сабе

крысо шыняля. Так я і хадзіў у падсмаленым шынялі, у абмотках, якія чамусьці заўсёды спаўзалі, з худым, выцягнутым, нібы гарохавы струк, тварам, на якім пачаў расці белы мяккі пух. На Карэльскім перашыйку, сярод вялізных абымшэлых валуноў на брустверы траншэі, пракладзенай сярод камення, у мяне над галавой разарвалася міна. Асколкі пайшлі наўскасяк. Маленькаму ўзбеку, камандзіру аддзялення, які сядзеў ля супрацьлеглай сценкі, распарола жывот, і ён крычаў: «Дубравэц, страляй мінэ, я не хачу мучыт...» Я не хацеў страляць, а каб і наважыў, то не змог бы: з носа і вушэй цякла кроў, а правая пераламаная рука вісела як бізун...

У брызентавай палатцы медсанбата, куды мяне разам з другімі прывезлі на чорным параненым кані, морфію мне не далі — ці не было яго, ці мне не трэба было даваць. Я ляжаў на стале, аброслы буйной рыжай шчэццю, доктар штосьці рабіў з рукой, а чорнавалосая, з сінімі, як васількі, вачамі жанчына стаяла нада мной і выцірала мне марляй з ілба пот...

Дзён пра пяць я ўжо ганарыўся, што паранены: рука вісела на марлевай перавязі, перакінутай праз шыю, і пісаць лісты я не мог. Я прадыктаваў маладой, майго ўзросту, санітарцы два: адзін Люсі, другі — маці...

Я ўжо быў паўгода на вайне і яшчэ не атрымаў ад Люсі ніводнага ліста. Я лічыў, што яна, як і я, у арміі, пісаў яе бацькам у Бараўцы, каб дазнацца адрас, але адказу не было. Аднойчы, пасля таго як можна было думаць ужо, што яе лісты проста не даходзяць (за паўгода тры разы мянялася мая палявая пошта), я выйшаў з медсанбата, і мне здалося, што я ўбачыў Люсю. Яна, маленькая, з цёмна-русявымі завіткамі з-пад пілоткі, ішла на роўным схіле камяністага ўзгорка, на ўздым, і я здрыгануўся ад шчасця. Яна была тут, побач са мной!.. Я даганяў яе хвілін дзесяць, задыхаўся, узмакрэў, не дабегшы, аклікнуў яе, і яна азірнулася. Я памыліўся, гэта была не Люся...

Тут, на сапраўднай вайне, Люся была са мной кожную хвіліну. Ад дзяўчат з нашага класа, якія паспелі ўжо скончыць дзесяцігодку, я дазнаўся, што Люся не ў арміі, а вучыцца на настаўніцкіх курсах у бліжэйшым ад нашага мястэчка гарадку. І яшчэ ўведаў я сумную вестку: Люсінага бацьку, хоць ён быў і нема-

лады, мабілізавалі ў армію і ён, фельчар, памёр там ад тыфу. Цяпер я разумееў, чаму не піша мне Люся.

Восенню, ужо ва Усходняй Прусіі, мяне цюкнула яшчэ раз: маленькі, велічынёй з гарошыну, асколак засеў у патыліцы. Мне зноў пашанцавала: асколак мог быць большы, мог глыбей залезці. Тады ж, восенню, амаль праз год пасля таго, як мы правялі ноч у хаце Параскі Бастун, я атрымаў ад Люсі першы ліст. За гэты год я неяк выкараскаўся з нягод, якія так часта выпадалі мне на пачатку вайсковай кар'еры: насіў на пагонах сержанцкія лычкі, быў камандзірам аддзялення. Цяпер на такіх, якім сам я быў год назад, я глядзеў трошкі з пагардай, трошкі шкадаваў іх. Было ў мяне і франтавое каханне — цягнулася яно болей за месяц. Маю абранніцу звалі Галяй. Была яна курносенькай, насмешлівай сувязісткай з суседняга батальёна, і здарылася так, што мы разам ахоўвалі маёмасць палка, пакінутую да часу ў нямецкім гарадку.

Хадзіў да Галі, а думаў пра Люсю, якая прыслала два лісты і зноў змоўкла. Хваліўся падоранай фотакарткай, і ўсе, каму паказваў, пацвярджалі, што надзвычай прыгожая. Больш бывалыя, па-салдацку бессаромныя, выскаляліся, што, маўляў, такая ў дзеўках не засядзіцца і асабліва ўздыхаць не будзе. Усе ва ўзводзе ведалі, што лісты ад Люсі я атрымліваю надзвычай рэдка...

Быў верш, якога я нікому не паказваў, лічыў несамастойным, бо напісаны ён быў на матыў славутай у часы вайны «Сіняй хусцінкі»:

В левый карман гимнастерки
Карточку я положу,
И на привале с нежной печалью
Я на нее погляжу.

Карточку эту простую,
В школьной тетрадке храня,
Ты подарила и говорила,
Что не забудешь меня...

Потым была Перамога. Былі чысценькія нямецкія гарады, белыя сцягі, якія, на дзіва ўсім нам, вывешваліся амаль з кожнага акна. Былі бясконца доўгія калоны панурых, з апушчанымі галовамі ваеннапалонных. Была ні з чым не параўнаная, бясконцая сваімі пераліvамі радасць: «Мы перамаглі ў такой вайне — і я ў ёй удзельнічаў!..»

VI

У адпачынак я прыехаў у пачатку зімы, праз два гады пасля таго, як пайшоў у армію. Таварны цягнік, на платформе якога дабіраўся да сваёй станцыі, цягнуўся марудна, падоўгу прастойваючы на ўсіх паўстанках і раз'ездах. Узбоч чыгункі — лес. Дрэвы хапіў прымаразак: яны стаялі голыя і сумныя, і толькі лясны, не ўкрыты яшчэ снегам, дол чырванеў і залаціўся барвамі апалага лісця.

Нарэшце і мая станцыя. Яна знаёмая, ранейшая: прысадзістыя, пафарбаваныя жоўтай фарбай пакгаузы, выкладзены з чырвонай цэглы гмах вадакачкі, вялізныя, з шырокімі разгалістымі шатамі прыстанцыйныя таполі.

Пасля пацалункаў, абдымкаў з анямелай ад шчасця маці, з разгубленым, бездапаможным, як дзіця, бацькам, з братамі, вырасшымі, тонкімі, якія глядзелі на мяне ў нямым захапленні, пасля суседзяў, якія валам павалілі ў хату, роспытаў, радасных воклічаў, віншаванняў, першае маё пытанне — пра Люсю. Бацькі пра яе ведаюць. Пісаў і ім, пытаўся пра яе, калі яшчэ ішла вайна.

Надвячоркам, толькі накінуўшы на плечы шынель, каб усе бачылі мой ордэн і тры медалі, я падаўся на вуліцу. Як радасна пазнаваць знаёмыя твары, якімі роднымі і блізкімі здаюцца нават тыя, на каго раней не звяртаў увагі, з кім, можа, і не вітаўся! Сёння ўсе са мной шчырыя, радасна здзіўленыя. Чалавек вярнуўся з вайны, вырас, пасталеў! Мужчыны, як з роўным, вітаюцца са мной за руку. Толькі асцярожна, як бы ненарокам, каб не пакрыўдзіць мяне, той-сёй скажа пра аднагодкаў, якія пайшлі разам са мной, але вось не вярнуліся.

Лёс мне зычыў выпіць у гэты вечар келіх шчасця да дна. Я паспеў толькі дайсці да цэнтральнай плошчы, такой жа пыльнай, неахайнай, з абшарпанай драўлянай трыбунай пасярэдзіне, як напаткаў адну са сваіх аднакласніц, цяпер ужо студэнтку настаўніцкага інстытута, якая прыехала дамоў за харчовым падмацаваннем. Яна мне і сказала, што Люся ў мястэчку, купляе карову і, здаецца, яшчэ не паехала. Пра карову я чамусьці не падумаў, кінуўся на ранейшую Люсіну

кватэру, і прадчуванне мяне не падвяло. Люся была там.

Якая сляпая, невідушчая можа быць радасць, калі сама не хоча бачыць таго, што ператворыць яе ў боль і пакуту! Люся сустрэла мяне няласкава. Яна стаяла разгубленая, спалоханая і зусім не таіла сваіх пачуццяў. З выгляду была змізарнелая, бляклая — як бы цяжкая хвароба падтачыла яе і яна толькі-толькі стала на ногі. Але ўсё ж гэта была Люся, і, ахоплены нястрымным, няўрымслівым шчасцем, я не хацеў нічога заўважаць. Штосьці пытаўся пра здароўе, пра бацьку, які памёр, пра тое, ці многа пісала яна мне лістоў на фронт.

Яна збіралася на цягнік — цяпер на чыгунцы, па якой мы некалі дыбалі ў водступ, хадзіў цягнік,— я адгаворваў яе, яна казала, што заўтра ёй трэба пільна быць у Бараўцах. Я згадзіўся зараз жа правесці яе да самых Бараўцоў. І здарыўся цуд. Люся як бы павесялела. Яна ўзяла з сабой маленькі вузельчык, і мы рушылі.

Калі выбіліся за мястэчка, з-за хмар выплыў месяц — поўны, серабрысты,— і на дзіва прыгожым уявілася мне ўзгоркаватае, узаранае поле, шырокі, з раз'езджанымі каляінамі шлях, прыдарожныя, ахутаныя хісткімі ценямі кусты. Здаецца, звінела над усёй гэтай прыгажосцю нячутная песня — яе спявала шэрая ралля, попельна-шызае неба, далёкія серабрыстыя зоркі. Мною авалодаў бес натхнення, і я гаварыў, гаварыў, не даючы Люсі прамовіць слова, ні аб чым яе не распытваючы. Мы ішлі з ёй па шляху ў Бараўцы, па тым самым шляху, па якім болей як чатыры гады назад я не здагадаўся яе правесці, але цяперашні «я» не ішоў ні ў якое параўнанне з тым, даўнейшым, які не быў ні на вайне, не меў ордэна і медалёў, нічога-нічога не бачыў і не ведаў.

Мы ўвайшлі ў лес. Голыя разгалістыя вяршаліны вольхаў і бяроз ледзь чутна шумелі. Тут было змрачней, месячнае святло лілося зверху, вызначаючы сярод цёмнай сцяны дрэў светла-шэрую паласу шляху.

— Каробка Павел загінуў. Ты ведаеш, Люся?

— Ведаю.

— І Барчэўскі, і Петравец, і Аляшкевіч...

— Ведаю.

Мяне пачаў агортваць неспакой: усё-такі Люся га-

ворыць са мной нехаця, неахвотна. Што я ёй кепскае зрабіў? Але гэта быў толькі хвілінны настрой, ён адразу ж схлынуў з душы, як толькі мы выбіліся з лесу на залітую месячным святлом паляну. На ёй стаялі рэдкія, маладыя яшчэ дрэўцы, і цяпер — мяне нікольκі не падводзіў слых — я пачуў ледзь улоўную, ціхую музыку. Як бы навокал звінелі маленькія сярэбраныя званочкі...

— Ты чуеш, Люся?

— Чую. Падымаецца вецер. Трэба хутчэй дадому.

Я адчуў, што сапраўды вецер узмацніўся і пад яго павевамі звініць сухое, неапалае лісце на маладых дубках, што стаяць на паляне.

— Давай пасядзім, Люся.

Яна села на ўзбочыне шляху, побач са мной, апусціўшы ў канаву ногі, абутыя ў чаравікі з высокімі халяўкамі. Перад намі ляжала залітая срэбрам паляна, і па-ранейшаму ледзь чутна звінела лісце.

— Я вінаваты перад табой, Люся. У мяне было з адной... Сама ведаеш што... Але я люблю цябе...

Яна раптам забілася, як птушка, злоўленая ў сіло, і, гучна захлынаючыся рыданнямі, заплакала. Я гладзіў яе па валасах, яна сядзела, уткнуўшы галаву ў калені.

— Ну скажы што-небудзь... Я ж цябе люблю...

— Даруй мне, Сяргей,— прамовіла яна на дзіва спакойным голасам.— Я не твая. Трэба было раней сказаць ці напісаць. Я замужам. Яшчэ не запісаны, але ўсё адно...

Я ўсхапіўся на ногі, праз хвіліну зноў сеў побач з Люсяй, паклаў ёй руку на плячо. Яна асцярожна зняла маю руку. На паляне як бы пацямнела. На круглы серабрысты месяц набягалі шэра-шызыя, як дым, воблачкі, а месяц некуды імкліва ляцеў. Па-ранейшаму ледзь чутна звінела дубовае лісце. На паляне раслі зімовыя дубы, і лісце на іх трымцела праз усю зіму, да сталай, цёплай вясны, пакуль на разгалістых, каструбаватых галінах не праклюнецца новы зялёны лісток...

1964

ПЕРАЛОМНЫ ЎЗРОСТ

I

Пека быў добры хлопец. У гэтым я пераканаўся, як толькі мы пазнаёміліся. Ён першы падышоў да мяне і прывітаўся, хоць гэта належала зрабіць мне, як гаспадару хаты. Справа ў тым, што Пека прыехаў да нас кватараваць. Прыехаў з горада ў наша ціхае мястэчка, якое ў той памятны год стала раённым цэнтрам. Я трошкі баяўся гарадскіх, трошкі іх недалюбліваў і, можа, таму ў дзень прыезду Пекі паставіўся да яго не зусім прыхільна.

Магчыма, была і другая прычына, чаму мне не адразу ўдалося разгледзець у асобе Пекі поўнага свайго аднадумца. З кузава паўтаратонкі, што спынілася каля нашай хаты, саскочыла маладая жанчына велічэзнага росту. Такіх высокіх жанчын я яшчэ не бачыў ніколі. У нашым мястэчку такіх не было. Таму я на першым часе ўсю сваю ўвагу накіраваў на гэтую высокую, якая цяпер ужо лічылася нашай кватаранткай.

З кузава злезлі яшчэ двое — тоўсты мужчына і хлапец маіх год. Але я на іх не глядзеў. Я дапамагаў зносіць рэчы ў другі пакой нашай хаты, якую мае бацькі аддалі пад кватэру прыезджым, і сачыў толькі за высокай тонкай кватаранткай. Яна з непрывычкі стукнулася галавой аб верхнюю дошку каліткі і пасля ўжо ўсе астатнія разы згіналася дугой, калі хадзіла ад машыны ў хату.

Рэчы мы пазносілі, і новыя гаспадары, зачыніўшыся, пачалі іх расстаўляць і ўладкоўваць. Іх кватэра адразу стала лепшай, чым наша. На двор яны выходзілі праз пярэдні пакой, які застаўся нам, і цяпер усё жыццё нашай сям'і было навідавоку. Мне стала крыху сумна ад гэтага, і каб развеяць маркотныя думкі, я выйшаў на вуліцу. Я не прыходзіў дамоў да самага

вечара. А вечарам у нас якраз і адбылося знаёмства з Пекам. Пека, мабыць, чакаў мяне. Ён сядзеў на лавачцы і чырыў дубцом па зямлі.

— Добры дзень,— сказаў ён.— Мяне завуць Пека. Давай дружыць.

— Пека? — здзівіўся я.— Хіба ёсць такое імя?

— Ну, па-звычайнаму Пятро. Гэта мяне так Рашэль называе.

— Якая Рашэль? Твая маці?

— Мацеры ў мяне няма,— сумна прамовіў Пека.— I бацька памёр таксама. Рашэль — сястра...

Мне стала шкада Пекі. Я ўжо вінаваціў сябе за тое, што так няласкава яго сёння сустрэў. Хвілін праз дваццаць мы ведалі адзін пра другога ўсё. Пека, як і я, перайшоў у пяты клас, і мы адразу дамовіліся, што ён запішацца ў «Б» клас, каб нам разам вучыць урокі. Ад свайго новага сябра я дазнаўся, што ён умее гуляць у шахматы і збіраецца змайстраваць уласны радыёпрыёмнік. Я ў той час не гуляў у шахматы, а што датычыцца радыёпрыёмніка, дык нават не дакранаўся да яго. Вядома, я адразу адчуў павагу да Пекі, хоць мяне і калола зайздрасць. Але мае ўласныя козыры былі яшчэ не раскрыты, і я спадзяваўся узяць рэванш.

— Ты чытаў «Капітана Гатэраса»? — спытаў я ў Пекі, спадзеючыся на адмоўны адказ.

Гэтая кніга дарэвалюцыйнага выдання трапілася мне без вокладак, і я таіў цвёрдую надзею, што ён яе не чытаў.

— Гэта Жуля Верна? — Пека ніколькі не здзівіўся пытанню.— Чытаў яшчэ летась...

Пачатак для мяне складаўся няўдала. Чарга задаваць пытанне была за Пекам, і я насцярожана прыціх.

— А ты чытаў «Рабінзона Крузо»?..

Не прачытаць «Рабінзона» было б проста сорамна, на гэтым мяне Пека злавіць не мог. Я прачытаў аж тры кнігі пра розных Рабінзонаў, аб чым яму адразу заявіў. Мы досыць доўга шпілялі адзін другога пытаннямі наконт прачытаных кніг і ўрэшце пагадзіліся, што сілы ў нас прыкладна роўныя. Былі кнігі, якіх не чытаў я, траплялiся i такія, якіх не чытаў мой сябар. Галоўнае, мы абодва любілі кнігі і пазналі адзін у адным людзей, блізкіх па духу. Мы ў той вечар так захапіліся ацэнкай вартасці розных пісьменнікаў, што

нават не пачулі, як да паркана, які аддзяляў лавачку ад двара, падышла доўгая Пекава сястра.

— Пека! — пачуўся яе прарэзлівы голас.— Ідзі спаць. Ты ўжо сёння сабе зарабіў...

Пека падхапіўся і, угнуўшы галаву ў плечы, ціху пашкандыбаў у двор. Мне стала крыху няёмка за сябра. Нічога ж дрэннага мы не рабілі.

Але гэты выпадак на першым часе неяк забыўся. Былі справы важнейшыя за крыклівую Пекаву сястру, і мы аддаваліся ім усім сэрцам. Яшчэ не кончыліся канікулы, і я [redacted] раніцы хадзіў на заробкі — ссякаў на нашай станцыі траву паміж шпаламі і зносіў яе прэч. За гэта мне плацілі цэлых сто дваццаць рублёў у месяц — грошы па даваенным часе немалыя. Прыходзіў я дадому гадзіны ў чатыры, і Пека ўжо чакаў мяне. У маю адсутнасць ён бавіў час з трыма маімі братамі. Але з імі Пеку было, вядома, нецікава. Двое маіх братоў — Піліп і Кузя — зусім яшчэ не хадзілі ў школу і скакалі верхам на бярозавых кійках, а Васіль, на тры гады малодшы за мяне, перайшоў толькі ў другі клас і не прачытаў яшчэ ніводнай кнігі.

Я прыходзіў, умываўся, хуценька абедаў, і мы з Пекам хаваліся пад павець. Туды разам з намі імкнуліся прабрацца і мае браты, але я іх без літасці праганяў. Пад павеццю мы майстравалі радыёпрыёмнік, і лішнія вочы там былі зусім непатрэбны. З прыёмнікам справа і без таго не клеілася. Пакуль што мы зрабілі толькі невялікую скрыначку і перамотвалі катушкі. Галоўную дудку ў нашай агульнай справе іграў, вядома, Пека, я ж быў толькі за падсобную сілу. Сябар часта паказваў мне чудадзейны каменьчык — дэтэктар, даказваючы, што да пачатку заняткаў мы будзем мець радыё. У яго такі былі залатыя рукі, у гэтага Пекі. Ён умеў чытаць надрукаваныя ў кніжцы схемы, вельмі спрытна карыстаўся стамескай, напільнікам, кусачкамі. Я пачынаў верыць, што да пачатку заняткаў у нас будзе радыё і што мы [redacted] Пекам прынясём у наш пяты «Б» клас самую цікавую навіну.

Але на нашым канструктарскім шляху стаялі неадольныя перашкоды. Розных вінцікаў, шрубак, маткоў меднага дроту ў Пекі хапала, на недахоп матэрыялаў мы паскардзіцца не маглі. Перашкоды былі куды больш сур'ёзныя. Вечарам якраз прачыналася Пекава сястра Рашэль. Яна вяла сябе наогул дзіўна.

Ноччу Рашэль чытала і клалася спаць пад самую раніцу. Раніцай уставала, снедала і зноў засынала. Прачыналася Рашэль у той самы час, калі ў нас ішла гарачая работа. Вядома, каб не мая чыгунка, мы б пачыналі майстраваць радыёпрыёмнік днём. Але выбіраць не прыходзілася: новыя штаны, сарочка і чаравікі, у якіх я збіраўся з'явіцца ў пяты клас, у многім залежалі ад майго заробку.

Прачыналася Рашэль, і наша майстраванне канчалася.

— Пека! — крычала яна.— Прынясі вады!..

Пека хуценька складваў прычындалы і з усіх ног бег гаспадарыць. Лёс абеду, які можна было назваць і вячэрай, залежаў ад яго аднаго. Пека насіў ваду, абіраў бульбу, распальваў прымус. Рашэль толькі стаяла і камандавала. Я не зайздросціў Пеку. Я меў уласны заробак і ганарыўся тым, што мной у сям'і ніхто не папіхае. Маці пры маім прыходзе з чыгункі хуценька ставіла на стол абед, і я іншы раз нават шпурляў лыжку, калі лічыў страву нясмачнай...

Усё ж неяк мы майстравалі гэты прыёмнік. Магчыма, мы што-небудзь і зрабілі б, каб не адзін прыкры выпадак. Аднойчы, калі мы прыступілі да самай тонкай работы — перакладвалі лісцікамі слюды пласцінкі будучага кандэнсатара,— Рашэль прачнулася раней звычайнага. Мабыць, занятыя працай, мы не пачулі, калі яна клікала Пеку.

— А гэта што такое?! — закрычала яна.— Ты гэта чым запэцкаў майку?

Пекава майка была зусім яшчэ чыстая, на ёй толькі самае прыдзірлівае вока магло заўважыць маленькую плямінку. Гэтую плямінку Пека пасадзіў яшчэ ўчора, калі мы прыпайвалі катушкі. Рашэль проста шукала прычэпкі, каб адпомсціць Пеку за тое, што ён не з'явіўся, калі яна яго звала.

— Я памыю майку,— лепятаў мой сябар пабялелымі губамі.— Я не чуў, як ты звала...

Рашэль болей не крычала. Яна схапіла скрыначку, дзе ўжо былі прыпаяны тры гатовыя катушкі, і пакрочыла прэч. Пека стаяў спалоханы і маўклівы.

— Ты болей гэтай дрэнню займацца не будзеш!— ужо на парозе крыкнула Пеку сястра.— Ты сабе сёння зарабіў...

Я не разумеў, чаму Пека так баіцца сваёй сястры.

Ён вылазіў са скуры, каб ёй дагадзіць, хадзіў пры ёй пакорлівы і маўклівы, хоць па натуры быў вясёлы і рухавы хлопец. Мае меншыя браты Васіль, Піліп і Кузя, да якіх я таксама адносіўся не вельмі далікатна, мяне ніколечкі не баяліся. Яны дражніліся са мной, як з роўным, кралі мае рэчы і, калі ім ад мяне пападала, у ахвоту скардзіліся на мяне матцы. Ніякай улады над імі я не меў. Пека ж дрыжаў перад сястрой як асінавы ліст.

Прыёмніка мы так і не змайстравалі. Пека пасля гэтага выпадку некалькі дзён дагаджаў сястры як толькі мог. Але калі ён заікнуўся наконт радыё, яна нават не захацела яго слухаць.

— Ты перайшоў толькі ў пяты клас,— рашуча заявіла Рашэль.— З радыётэхнікай вы пазнаёміцеся ў сёмым класе, калі па фізіцы будзеце праходзіць электрычнасць. Цяпер гэта табе не трэба.

Рашэль была настаўніцай. Яна хоць і не працавала ў школе, але дужа ганарылася сваёй прафесіяй і заўсёды навучала маю маці, як трэба выхоўваць дзяцей. Пеку яна трымала на строгім рэжыме. Ён уставаў і клаўся спаць у вызначаныя гадзіны, не меў права есці яблыкаў, не памыўшы іх у кіпятку, не мог чытаць кніг, якіх Рашэль не дазваляла. Сама яна, праўда, не прытрымлівалася ніякага рэжыму і па-ранейшаму ўначы чытала, а ўдзень спала.

Муж Рашэлі, якога звалі Сямёнам Барысавічам, дома не стыкаўся. Ён быў нарыхтоўшчыкам і цэлы тыдзень ездзіў па раёне. Працаваў Сямён Барысавіч ад некалькіх арганізацый і нарыхтоўваў усё: скуры, грыбы, рогі і капыты, шэрсць, мёд, лекавыя травы і нават яловыя шышкі. Прыязджаў ён дадому ў суботу, апаўдня, мыўся, галіўся і садзіўся пералічваць грошы. Грошай у яго было заўсёды шмат — поўная раменная сумка.

Хоць Рашэль і была настаўніцай, але мне яна не падабалася. Каб не Пека, я наогул бы ўхіляўся ад усялякіх сустрэч з ёю. З Пекам жа мы пасябравалі, і я часта без яго не мог абысціся. Мы ўжо гулялі з ім у шахматы, і на гэта кожны раз трэба было прасіць дазволу ў доўгай Рашэлі.

— Будзеш гуляць адну гадзіну,— сонным голасам дазваляла Пеку сястра.— У тваім узросце не трэба затлумліваць галавы...

Пека мяне амаль заўсёды абыгрываў, і я ніяк не мог адыграцца. У тую самую хвіліну, калі я, здавалася, быў на парозе да вернай перамогі, паяўлялася кватарантка і падымала Пеку ад шахматнай дошкі. Яна была як заведзеная, гэтая Рашэль. Яна прыходзіла тады, калі менш за ўсё была патрэбна, прымушала рабіць тое, чаго ніхто не хацеў. Я проста зненавідзеў яе піскяявы голас, яе недарэчную даўжэзную постаць. Пека ж маўчаў і цярпеў. Ён ні разу не агрызнуўся, не запярэчыў сястры. Я нават крыху недалюбліваў за гэта свайго новага сябра. Манах ён нейкі, ці што?..

Нарэшце канікулы скончыліся. У першы дзень заняткаў я апрануў усё новае — сарочку, штаны, чаравікі. Я адчуваў сябе імяніннікам і з нецярпеннем крочыў па двары, чакаючы Пекі, каб пайсці разам у школу. У душы я таіў надзею, што ў яго новага адзення няма, і па гэтай прычыне мой настрой быў самы ўзнёслы. Новыя штаны былі са складкай і не тапырыліся пухірамі на каленях, белая сарочка прыемна шасцела пры кожным руху. Мне здавалася, што на мае абновы пазірае кожны, хто праходзіць паўз нашу хату. Але на парозе паявіўся Пека, і мая радасць адразу знікла. Ён быў апрануты куды лепш, чым я. На ім быў сапраўдны суконны касцюм, блішчастыя, и вузкімі наскамі туфлі і прыгожая з адкладным каўнерыкам шаўковая сарочка. Усё-такі доўгая Рашэль не пашкадавала грошай на Пеку.

II

Мы сталі вучыцца ў пятым класе. Пека яшчэ ў першыя дні праславіўся як самы здольны вучань. На другі ці на трэці дзень заняткаў усяму нашаму класу далі рускую дыктоўку. Настаўнік Рыгор Канстанцінавіч, мабыць, спецыяльна для таго, каб праверыць нас, падабраў самы цяжкі тэкст. Я і яшчэ адна вучаніца — другагодніца — напісалі дыктоўку на «здавальняюча», а Пека — на «добра». Ён зрабіў толькі дзве памылкі. Усім астатнім вучням паставілі дрэнныя і вельмі дрэнныя адзнакі. Мы ўтрох былі героямі дня, і самым галоўным героем быў, вядома, Пека. Рыгор Канстанцінавіч яго хваліў перад усім класам. Я крыху

зайздросціў Пеку, бо ў чацвёртым класе самым моцным па рускай мове лічылі мяне.

Нам з Пекам падабалася вучыцца ў пятым класе, дзе выкладалі некалькі настаўнікаў. Пяты клас проста нельга было параўнаць ні з трэцім, ні з чацвёртым. Тут было і цікавей, і весялей. Настаўнікі ў нас падабраліся добрыя, і амаль усе яны называлі нас, пяцікласнікаў на «вы». Спачатку гэта здавалася мне дзіўным, але паступова я прызвычаіўся да такога абыходжання.

У тыя далёкія гады я глядзеў на настаўнікаў як на нейкіх вышэйшых істот. Я не дапускаў нават думкі, што яны могуць быць самымі звычайнымі людзьмі, могуць памыляцца або рабіць якія-небудзь брыдкія ўчынкі. Я цвёрда верыў, што нашы педагогі жывуць нейкім асаблівым, ідэальным жыццём.

Настаўнікі ўяўляліся мне нават у сваім дамашнім побыце гэткімі ж строгімі і разумнымі, як і на ўроках. Раз яны вучаць нас стараннасці, праўдзівасці, сумленнасці, то і самі павінны быць такімі. Інакшай думкі я не дапускаў.

Рашэль, якая хвалілася тым, што цэлых два гады працавала ў школе, сваімі паводзінамі неяк супярэчыла гэтаму майму ўяўленню. Яна па-ранейшаму ўночы чытала, а ўдзень спала або сноўдалася па двары.

Я не хацеў лічыць Рашэль за настаўніцу. Але яна ўсё ж настаўніцай была, у гэтым прыйшлося пераканацца. Яна ведала на памяць безліч вершаў, прачытала страшэнна многа кніг. Іншы раз Рашэль правярала Пекавы сшыткі, і я бачыў, што яна не прапускала ніводнай самай маленькай памылкі. Яна вельмі добра ведала ўсе граматычныя правілы і, не заглядваючы ў слоўнік, гаварыла, як трэба напісаць тое або іншае слова. Я не памятаю, каб Рашэль хоць раз памылілася...

Мы з Пекам вучыліся даволі роўна. Ён па-ранейшаму пісаў рускія дыктанты лепш за мяне, але па астатніх прадметах я ад яго не адставаў. Урокі мы рыхтавалі разам, на нашай палавіне хаты, і гэта давала нам вялікую эканомію ў часе. Задачы, якія нам задавалі на дом, мы дзялілі папалам і рашалі кожны сваю частку, а потым адзін у другога перапісвалі рашэнне. Гэтак жа мы паступалі і з нямецкім перакладам. Яшчэ лепш ішла справа з вуснымі прадметамі. Тут было

працей. Адзін з нас чытаў, а другі слухаў. Потым мы закрывалі кнігу і, дапамагаючы адзін аднаму, успаміналі і пераказвалі прачытанае.

Дзякуючы такой, намі ж выдуманай, сістэме на падрыхтоўку ўрокаў мы трацілі не больш дзвюх гадзін. Увесь астатні час мы аддавалі кнігам. Гаспадарчы клопат з Пекавай галавы спаў, бо цяпер Рашэлі прыслужвала мая маці. Пад выглядам падрыхтоўкі ўрокаў мы на працягу доўгіх асенніх вечароў глыталі кнігу за кнігай. Мы чыталі ўсё, што трапляла пад руку. Рашэль аб гэтым, вядома, не здагадвалася. Яна б ніколі не дазволіла Пеку чытаць кнігі, якія не мелі ніякага дачынення да школьнай праграмы.

З Пекам я сябраваў, мы абмяркоўвалі з ім многія рэчы, але адно ў ім было незразумела. Ён ніколі не гаварыў праўды сваёй доўгай сястры. Змаўкаў, калі яна выходзіла са свайго пакоя, і амаль увесь свой час праводзіў на нашай палавіне хаты. Пека жыў нейкім двоістым жыццём. Дома, паблізу ад сястры, ён быў ціхі і пакорлівы, не павышаў голасу і не смяяўся. На вуліцы ж або ў школе Пека мяняўся на вачах. Ён быў, бадай, самы гарэзлівы хлопец у нашым пятым класе. Ён дужаўся з аднакласнікамі, бегаў па партах, прыкладваў кожнаму мянушкі. Адзін раз ён нават разбіў да крыві нос вучню чацвёртага класа за тое, што той назваў яго канапатым. У Пекі сапраўды ўвесь твар быў у вяснушках, і крыўдаваць за мянушку яму не выпадала, бо і сам ён ахвотна даваў іх кожнаму. Мы ледзь тады ўгаварылі таго вучня не скардзіцца ў школе...

Гэтая няўрымслівасць сябра не падабалася мне. Я яго так і не мог зразумець. Калі ён сапраўды такі гарачы і смелы, то чаго ён баіцца сваёй Рашэлі, не скажа ёй насупраць і слова? Чаму ён дома адзін, а ў школе другі?

Іншы раз мне здавалася, што Рашэль вельмі добра ведае свайго брата і таму стараецца моцна трымаць яго ў руках. Нездарма ж яна настаўніца. Але такая думка вельмі хутка знікла. Рашэль не цікавілася нікім, апрача самой сябе. Яна, праўда, любіла ўсіх павучаць і абгаворваць, але рабіла гэта, мабыць, проста так, па прывычцы.

Наогул Пекава сястра задала мне загадку, якую я доўга не мог разгадаць. Мабыць, з-за яе я пачаў пільх

ней прыглядацца да настаўнікаў, якія нас вучылі, знаходзячы іншы раз у іх паводзінах нешта такое, што ў маім уяўленні крыху псавала іх абсалютную ідэальнасць.

Я пачаў прыкмячаць, што ў кожнага настаўніка свой характар, свае звычкі і нават свае ўласныя патрабаванні да вучняў. Нават злаваліся настаўнікі, калі хто-небудзь парушаў дысцыпліну, па-рознаму.

Бадай, найбольш паважаным з усіх педагогаў, якія нас тады вучылі, быў настаўнік рускай мовы, Рыгор Канстанцінавіч. Пра яго строгасць старэйшыя вучні гаварылі, акругляючы вочы. Памятаю першы ўрок гэтага настаўніка. Высокі, чорнавалосы, ён увайшоў у клас павольнай, размеранай паходкай. Рыгор Канстанцінавіч не адразу павітаўся з намі, а спачатку доўгім позіркам абвёў клас, нібы прыкідваючы, чаго кожны з нас варты. Цэлы ўрок настаўнік знаёміўся з намі. Ён распытваў, што мы чыталі, якія кнігі нам падабаюцца, дзе працуюць нашы бацькі. Толькі на трэці дзень заняткаў Рыгор Канстанцінавіч даў нам тую славутую дыктоўку, якую, за вылікам траіх, увесь клас напісаў на «дрэнна». Тлумачыў ён вельмі проста і даходліва. Яго нельга было не зразумець. Але ён быў сапраўды строгі і не дараваў нічога.

Адзнакі Рыгор Канстанцінавіч ставіў справядліва. Ён мог паставіць здавальняюча і за восем памылак, калі бачыў, што вучань стараецца. І наадварот, зніжаў адзнаку таму, хто ў новай дыктоўцы зрабіў тую ж памылку, што і раней. Я не памятаю, каб Рыгор Канстанцінавіч калі-небудзь крычаў. Ён, здаецца, зусім спакойна выклікаў вінаватага і пачынаў яго ўшчуваць. Настаўнік не лаяўся і нікога не абражаў, але калі ён пачынаў гаварыць, то было чуваць, як б'ецца муха аб аконнае шкло.

Мы паважалі гэтага настаўніка. Яго пахвала лічылася самай вышэйшай у школе. Рыгор Канстанцінавіч быў заўсёды роўны, стрыманы, акуратны. Ён не мяняў сваіх поглядаў і рабіў заўсёды так, як гаварыў. Здавалася, што гэты чалавек выпраменьвае са сваіх вачэй нейкую разумную сілу, супраць якой не мог устояць ніхто.

Рыгор Канстанцінавіч быў нашым класным кіраўніком і, вядома, вельмі хутка дазнаўся аб выбрыках Пекі.

— Сілы ў цябе многа, ці што? — пытаўся ён у сябра.— Не ведаеш, куды яе дзець? А можа, ты задавацца пачаў, Пятро Мацюшэнка? Вучышся добра і таму лічыш, што табе ўсё дазволена?

Пека ніколі не апраўдваўся ў такія хвіліны. Ён стаяў за сваёй партай чырвоны і разгублены. Мне здавалася, што сябру страшэнна сорамна.

Рыгор Канстанцінавіч не называў нас на «вы». Але размаўляў ён з намі, як з дарослымі.

III

У нашым пятым класе вучылася смяшлівая і вясёлая дзяўчынка Ліна. Вучылася яна няроўна. Здаралася, што ў адзін і той жа дзень у яе дзённік траплялі і выдатная, і дрэнная адзнака. Усё залежала ад Лінінага настрою. Іншы раз, нават добра ведаючы ўрок, яна не ішла адказваць і потым з выглядам пакутніцы не ўставала з-за парты нават на перапынках.

Але ў першым паўгоддзі мы прывыклі бачыць Ліну нейкай вогненна-вясёлай. Яна насілася па класе як апантаная. Ганялася за хлопцамі, гуляла з імі ў «цот і лішку», стукалку і, нават ператварыўшы пры дапамозе шпілек сваю спаднічку ў нешта накшталт штаноў, вярцелася на турніку. Ліна ведала амаль усе хлапечыя тайны, сябравала пераважна з хлопцамі і пра свой жаночы род гаварыла надзвычай зняважліва.

Пасля ўрокаў я і Пека часцей за ўсё ішлі разам з Лінай, бо нам было па дарозе. Дзяўчынка жыла ў гасцініцы, дзе яе бацька працаваў загадчыкам. Дарогай Ліна балбатала безупынку. Яна прыехала ў наша мястэчка аж з Каўказа і вельмі ахвотна расказвала пра смелых і адважных чачэнцаў, пра тое, як яны крадуць сабе ў жонкі дзяўчат і як танцуюць з кінжаламі ў зубах. За гэтыя расказы дзяўчынцы нават далі ў класе мянушку — чачэнка.

На нашым школьным двары Ліна сама аднойчы танцавала каўказскі танец, трымаючы ў зубах звычайны сталовы нож, бо кінжала ў школе не знайшлося.

Ад нас з Пекам у дзяўчынкі не было ніякіх сакрэтаў. Яна скардзілася, што страшэнна не любіць арыфметыкі і пасля кожнай развязанай задачы ў яе баліць галава. Мы з Пекам шкадавалі дзяўчыну і навыперадкі давалі ёй спісваць нашы рашэнні. Я хутка заўва-

жыў, што Ліна ахвотней бярэ Пекавы сшыткі. А Пека, нягледзячы на тое, што арыфметыку мы заўсёды рыхтавалі разам, трымаў сябе так, нібы толькі ў яго аднаго задачы выйшлі па адказу. Гэта мяне крыўдзіла, і бывалі хвіліны, калі Пека здаваўся мне проста ненавісным.

Хутка я пераканаўся, што Ліна наогул хіліцца да Пекі. Па дарозе яна размаўляла часцей за ўсё з ім, звонка смяялася пасля кожнага яго жарту, а я быў, як у той гульні,— трэцім лішнім. Ліне, відаць, падабалася, што Пека гучней, чым другія, крычаў на перапынках, бегаў па партах, дужаўся з кожным, каго ні стрэне. У маёй натуры ніякай няўрымслівасці не было, і таму Ліна проста не выдзяляла мяне сярод іншых хлопцаў.

З Пекам у мяне адносіны псаваліся. Я ведаў, як ён баіцца сваёй Рашэлі, як ходзіць перад ёй на задніх лапках, і таму зусім не лічыў яго смелым. «Варона,— помсліва думаў я пра Ліну.— Што, яна такога знайшла ў гэтым канапатым Пеку?»

Аднойчы, калі канчалася ўжо другая чвэрць, я падклаў і Пеку, і Ліне добрую свінню. Тры разы ў тыдзень Рашэль пускала свайго брата пакатацца на каньках. Пускала яна яго ўсяго на адну гадзіну, і таму я не любіў выбірацца на лёд разам з Пекам. Увойдзеш у самы смак, ляціш на дзеравяшках па звонкім лёдзе, забываючы аб усім на свеце, а Пека раптам заве дамоў. Яго гадзіна кончылася...

На гэты раз я пакінуў лёд раней за Пеку. У той вечар на нашу замерзлую рачулку прыйшла Ліна. Можа, яна згаварылася з Пекам, можа, дзяўчынка дазналася сама, якой цудоўнай бывае рачулка зімовым вечарам, калі над зямлёй вісіць сіняе сутонне, а лёд звініць і патрэсквае, але яна прыйшла.

Ліна ўмела катацца на каньках, гэта я ўбачыў адразу. Пека імчаў першым, за ім Ліна, а трэцім я. Мне здалося, што Пека і Лінай хочуць наўмысна адарвацца ад мяне, каб застацца адным, і я звярнуў убок, каб ім не перашкаджаць. Мне ад гэтага стала неяк горка і крыўдна, і зняўшы свае дзеравяшкі, я ціха паклыпаў дадому.

Дома я сеў за арыфметыку. Нам далі рашыць два вельмі цяжкія прыклады на дзяленне дробаў. Гэтыя дробы былі нейкія чатырохпавярховыя, і прайшла цэ-

лая гадзіна, пакуль я рашыў першы прыклад. Пекі ўсё не было. Я ўяўляў, як, пабраўшыся за рукі, Пека з Лінай носяцца па лёдзе, і мяне ўсё болей апаноўвала злосць. «Ён хоча, каб я рашыў і яго прыклад,— і нянавісцю думаў я пра Пеку.— Я рашу, але заўтра паглядзім...» Два разы выходзіла са свайго пакоя доўгая Рашэль і пыталася, дзе Пека. Я адказваў, што не ведаю.

Пека прыйшоў можа гадзіны праз тры. Ён быў расчырванелы і ўзбуджаны. «Рашыў задачы?» — спытаў ён у мяне шэптам. Я кіўнуў галавой. «Заўтра пойдзем у школу раней, я ў цябе перапішу...» Выскачыла Рашэль і накінулася на Пеку. Ён спачатку нешта даводзіў ёй пра рэпетыцыю харавога гуртка, але яна не слухала. Яна лямантавала як шалёная, а Пека стаяў насуплены і няшчасны. Мне ў гэтую хвіліну нават стала крыху шкада сябра, і я ўжо зусім на яго не злаваўся.

Але назаўтра прага помсты авалодала ўсёй маёй істотай. Калі па дарозе ў школу мы праходзілі паўз гасцініцу, з яе двара выскачыла Ліна. Яна, мабыць, спецыяльна падпільноўвала Пеку. Са мной Ліна нават не павіталася. Яна гаварыла толькі з Пекам, успамінала рачулку, пытаючыся, калі ён пойдзе зноў катацца на коньках. Я ішоў ззаду і поўніўся злосцю.

— Ты рашыў прыклады? — перад самай школай пацікавілася Ліна.

— Рашыў,— абыякавым голасам адказаў мой сябар.

— Дасі мне перапісаць?

— Дам...

У мяне закіпела ў грудзях. Я ледзь не закрычаў ад абурэння на гэтых дваіх, якія без ніякага сумлення не хацелі заўважаць ні мяне, ні нават маёй працы. Але я ўсё ж стрымаўся. Я толькі адстаў крокаў на дваццаць ад Пекі і Лінай.

— Ты хутка? — на самым ганку паклікаў мяне Пека.

— Хутка...

Але ў клас я не пайшоў. Як толькі Пека і Лінай схаваліся ў калідоры, я сігануў за вугал школы. Я стаіўся ў штабялях дроў і з нейкім радасна-помслівым пачуццём маляваў сабе карціну, якімі вачамі глядзіць цяпер Ліна на свайго смелага і разумнага Пеку, у яко-

га не зроблены ніводзін прыклад. Я нават замерз, седзячы на дровах, але ў клас пайшоў толькі пасля таго, як празвінеў званок.

Арыфметыка была на першым уроку. Пека, вядома, засыпаўся. Настаўнік, ведаючы, што прыклады цяжкія, пасля дзвюх дзяўчынак, якія сказалі, што сшыткі з рашэннем забыліся дома, выклікаў Пеку. Пека пачырванеў як бурак.

— І я забыўся сшытак дома,— нарэшце прамовіў ён.

Пека схлусіў няўдала. Яго сшытак ляжаў на парце, і настаўнік, каб пераканацца, што Пека хлусіць, спецыяльна ўзяў гэты сшытак і пагартаў.

— Вы і не браліся за рашэнне, Мацюшэнка,— сказаў настаўнік Пеку.— У вас жа толькі ўмова ў сшытку... Улічваючы вашы мінулыя заслугі, дрэннай адзнакі я вам не стаўлю, але заўвагу запішу. Дайце дзённік...

Пека ў той дзень са мною не размаўляў. А вечарам здарылася нешта незвычайнае, нешта такое, што назаўсёды прымірыла мяне з маім сябрам і прымусіла глядзець на яго зусім новымі вачамі. Вечарам Пека не выйшаў у нашу палавіну хаты, каб рыхтаваць са мной урокі. Па суботах ён часта не паказваўся са свайго пакоя, і я таксама не сеў рашаць задачы, спадзеючыся заўтра памірыцца з Пекам і засесці за арыфметыку разам з ім. Я сядзеў на прыпечку і чытаў кнігу, як раптам з Пекавай палавіны хаты данеслася нейкае раўнамернае цёпканне. Здавалася, што нехта выбівае пыл з заляжалага старога паліто. Такія гукі даносіліся з пакоя нашых кватарантаў не ўпершыню, і я заўсёды дзівіўся, чаму Рашэль выбівае адзенне ў хаце, а не на двары.

У гэты час мяне тузануў за нагу мой самы малодшы брат Кузя. Акрамя яго і мяне, у хаце болей нікога не было. Маці даіла карову, бацька быў на рабоце, а двое братоў коўзаліся недзе на рачулцы.

— Пеку б'юць, а ён не плача,— сур'ёзна сказаў Кузя і, пакінуўшы мяне, прыпаў вокам да шчыліны ў дзвярах Пекавага пакоя.

Гэтыя словы працялі мяне, нібы электрычны ток. Страшная здагадка скаланула ўсю маю істоту, і я выскачыў на двор. Зазірнуўшы ў акно, я ўбачыў распластанага ніц на канапе Пеку і Сямёна Барысавіча, які

ўзмахваў над ім складзеным у дзве столкі гумавым шлангам. Доўгая Рашэль, адклаўшы ўбок кнігу, спакойна наглядала за гэтай экзекуцыяй...

У той вечар я доўга не прыходзіў дадому. Я вінаваціў сябе ў сотнях самых цяжкіх грахоў перад Пекам. Мне цяпер было ясна, як пакутуе мой сябар, жывучы ў сваёй доўгай сястры. Яго, выходзіць, білі ўсе тыя суботы, калі ён па незразумелай прычыне не выходзіў на нашу палавіну хаты.

Я даў самому сабе слова, што не буду злаваць на Пеку з-за Ліны і нікому не раскажу пра гумавы шланг. Я толькі не ведаў, як буду глядзець у вочы свайму сябру. Пека ж сам не хоча, каб хто-небудзь дазнаўся, што яго б'юць, бо ён ніколі не закрычаў пад гэтым гумавым шлангам. Доўгую Рашэль і тоўстага Сямёна Барысавіча з гэтага часу я проста зненавідзеў.

Дома ўжо ўсе ведалі, што Сямён Барысавіч караў Пеку. Відаць, аб гэтым паспяшыў раззваніць Кузя. Мае браты, Васіль і Піліп, сядзелі на печы маўклівыя і насупленыя і не грызліся, як звычайна, адзін з адным. Толькі Кузя ў сваіх паласатых штанах, якія яму нядаўна перашылі з навалочкі, даволі бадзёра вытанцоўваў па хаце. Хлопец пакуль што карыстаўся ўсімі перавагамі свайго пяцігадовага ўзросту і таму ніколі не губляў добрага настрою. Яго яшчэ ніхто не крануў нават пальцам, яму не трэба было рашаць арыфметыку і дапамагаць маці, і жыццё ўяўлялася хлопцу адной суцэльнай гульнёй. Кузя лез за стол разоў дзесяць у дзень: ён снедаў, абедаў і вячэраў з кожным, хто прыходзіў у хату. Кузя і цяпер, мабыць, чакаў мяне, каб павячэраць у трэці раз.

— Пека не плакаў, калі яго білі,— яшчэ раз паведаміў мне Кузя.— Ён тоўсты, і яму зусім не баліць...

Васіль і Піліп пасля гэтых слоў пашыліся яшчэ глыбей у змрок. Яны не падзялялі Кузевага аптымізму. Кожны з іх меў за сабой сякія-такія грашкі, і таму на печы ў гэты вечар панавала трывожная сваёй затоенасцю атмасфера.

— Бач, прыціхлі,— заўважыў бацька.— Вас бы вось так прычашчаць паплiскай перад нядзеляй, мо перасталі б тады гыркацца...

Назаўтра мы з Пекам памірыліся. Ён ні словам, ні рухам не паказаў, што яго ўчора білі. Я таксама зрабіў выгляд, што нічога не ведаю. Усё было б добра,

каб не Кузя, які ўсунуў свой замурзаны нос у гэтую справу.

— Табе з, праўда, уцора не балела, як дзядзя біў? — спытаў Кузя ў Пекі.— Па цым цябе ён біў?

Я ўпершыню даў Кузю шлепака, і ён зарумзаў. Пека выскачыў з хаты. На яго вачах былі слёзы...

Не, я не зайздросціў Пеку. Ён падабаўся Ліне, лепш за мяне апранаўся, смачней еў, у яго былі бліскучыя снягурачкі, але я яму ні кропелькі не зайздросціў...

Пека паводзіў сябе ў школе ўсё горш і горш. Ён стаў нейкі нервовы, ва ўсякім самым бяскрыўдным слове бачыў насмешку над сабой і нікому не даваў спуску. Іншы раз на сябра нападала празмерная ўзбуджанасць, і ён тады насіўся па класе як віхор, смяяўся, выраблаў розныя мартаплясы. Але жартаваў Пека жорстка. Ён кідаў дзяўчатам у чарніліцы павукоў, складаў пра хлопцаў крыўдныя вершыкі, вывіжоўваў чужыя сакрэты, расказваючы іх потым усім. Вучыўся ён па-ранейшаму добра, і таму настаўнікі, нават класны кіраўнік Рыгор Канстанцінавіч, яму многае даравалі. Па дысцыпліне ў другой чвэрці выдатнай адзнакі Пеку ўсё ж не паставілі.

— Мы перахвалілі цябе, Мацюшэнка,— сказаў Рыгор Канстанцінавіч на класным сходзе.— Гэта ж сорам: ты адзін з усяго класа пішаш на «выдатна» дыктоўкі і так дрэнна сябе трымаеш. Прыйдзецца пагаварыць з тваімі бацькамі...

Пека сядзеў, апусціўшы галаву. Мне было шкада сябра, але я не мог яму нічым дапамагчы. Я нікому не расказаў, што Пеку дома б'юць, і ён плаціў мне за гэта ўдзячнасцю. Мяне ён ніколі не закранаў ні сваім колкім жартам, ні насмешкай.

У наступную суботу Сямён Барысавіч зноў частаваў Пеку гумавым шлангам. Цяпер, мабыць, за тое, што ён не прынёс у дзённіку выдатнай адзнакі па дысцыпліне...

— Ты не расказвай нікому,— ужо не таячыся, папрасіў мяне Пека.— Я да лета пацярплю, а потым паеду куды-небудзь...

— Куды ты паедзеш? — спалохана перапытаў я.

— А што? Мне будзе ўжо чатырнаццаць гадоў. Паступлю куды-небудзь на завод. Ты толькі маўчы...

IV

У трэцяй чвэрці нічога не змянілася. Пека на перапынках падымаў уверх нагамі ўвесь клас. Кожны дзень ён выдумляў што-небудзь новае. Выклікалі ў школу доўгую Рашэль, з ёю гаварыў сам Рыгор Канстанцінавіч, запісвалі Пеку ў дзённік заўвагі па дысцыпліне, але ён не зважаў ні на што. Ён стаў такі калючы і едкі, што здавалася, помсціў усяму свету.

З Лінай у Пекі адносіны сапсаваліся таксама. Дзяўчынка ў другой палове года неяк нечакана перамянілася. Раней яна была першай у класе весялухай, а наконт розных выдумак магла б паспрачацца з самім Пекам. Цяпер яна ўжо рэдка лётала па класе і рагатала. Ліна стала нейкай задуменнай і сумнай. Яна ўсе перапынкі прастойвала ля акна, углядаючыся ў прастор, які адкрываўся воку з вышыні другога паверха. Я стаў заўважаць, што Ліна пазбягала Пекавай кампаніі.

Я ведаў, што Ліна на два гады старэйшая за мяне і Пеку. Яна, каб не бацькавы пераезды з месца на месца, вучылася б ужо ў сёмым класе. Але чаму Ліна перастала сябраваць з Пекам, я не ведаў. Яна ж і раней была старэйшая за Пеку, але гэта ёй не шкодзіла ім захапляцца. Я ў душы трохі радаваўся, што Ліна не звяртае цяпер ніякай увагі на Пеку. Але гэтую радасць я хаваў за знешняй абыякавасцю да дзяўчынкі.

Аднойчы пасля заняткаў у нашай школе адбыўся цікавы выпадак. Сабакі прыгналі на школьны двор тхара. Яны так на яго насядалі, што звярок сам узбег на каменны ганак і кінуўся ў калідор. Ужо ў калідоры пагналіся за тхаром мы і насіліся за ім да таго часу, пакуль ён не ўскочыў у грубку, дзверцы якой былі адчынены. Звярок быў цяпер у пастцы, мы яго хацелі ўзяць жывым. Адтуль ён пазіраў на нас злымі зялёнымі вачамі і шыпеў, нібы кот. Калі мы пачалі пароць у грубку палкамі, тхор палез у комін. Ён не хацеў здавацца.

— Мы яго зараз падсмалім,— спакойна сказаў Пека, дастаючы з партфеля два спісаныя сшыткі.— Давайце, у каго ёсць непатрэбная папера. Выскачыць з грубкі як міленькі...

Ад гэтых слоў я страшэнна раззлаваўся і ўпершыню схапіў сябра загрудкі. На мяне напала нейкая ша-

лёная злосць, і ў першае імгненне я не мог нават вымавіць слова.

— Ты ж ведаеш, што тхор жывы і яму будзе балець,— крычаў я ў канапаты Пекаў твар, які быў для мяне цяпер проста ненавісны.— Табе ж баліць, калі цябе б'юць...

Пека адразу звяў. З нейкім сполахам на твары ён вырваўся ад мяне і, апусціўшы галаву, моўчкі пайшоў да выхада. Хлопцы здзіўлена паглядзелі яму ўслед. Ахвота лавіць тхара прапала, і ўсе адышліся ад грубкі.

Пасля гэтага выпадку я доўга не мог сабрацца з думкамі. Каяцца перад Пекам мне не хацелася, і разам з тым у вачах стаяла паніклая постаць сябра і яго спалоханы твар. «Чаму ён такі жорсткі? — пакутліва думаў я.— Яго ж крыўдзяць болей, чым усіх. Дык навошта ж на другіх замахвацца? Ён жа ведае, што другім баліць таксама...»

Адказу на гэтае пытанне, якое даўно набалела ў душы, я не знаходзіў. Мне было ўжо трынаццаць гадоў, я прачытаў сто ці болей кніг, ведаў усе рэкі, горы і буйныя гарады на карце зямнога шара і не мог сам сабе адказаць на гэтае простае пытанне.

Мае разважанні парушыла Ліна. Яна дагнала мяне на вуліцы і пайшла поруч. Ліна таксама была нечым усхваляваная.

— Тхор уцёк,— паведаміла яна і без ніякай сувязі са сказаным дадала: — Не люблю задавак і хуліганаў...

Гэтыя словы паласнулі мяне, нібы нажом. Затаіўшы дыханне, чакаў я, што скажа Ліна далей. Яна не ўмела хаваць сваіх думак, аб гэтым я ўжо ведаў даўно.

— Гэты твой Пека проста брыдкі,— сказала Ліна.— Ён з усіх насміхаецца і хоча паказаць, што самы разумны. А ты добры...

Болей Ліна не сказала нічога. Яна пайшла ў сваю гасцініцу, паскардзіўшыся, што зусім не бралася за паўтарэнне арыфметыкі. Але і таго, што дзяўчынка сказала, было дастаткова, каб перавярнуць усю маю душу. Мне было прыемна, цёпла, радасна ад гэтых слоў, якія датычылі толькі мяне. Я прыскорыў крок, каб мяне не дагналі аднакласнікі...

З Пекам мы зноў памірыліся. Прыйшоўшы назаўтра ў клас, ён пераканаўся, што я нічога лішняга пра

яго не сказаў, і першы працягнуў мне руку. Мне было трохі ніякавата перад сябрам. Я ўжо ведаў, што думае пра яго Ліна, але ні за якія грошы не адкрыў бы гэтага Пеку. Мне нават здавалася, што я нешта ўкраў у сябра, і таму часта ўзнікала жаданне зрабіць для яго што-небудзь добрае, дагадзіць яму.

Пека па-ранейшаму на перапынках галёкаў, Ліна стаяла ля акна і аб нечым думала, а я стараўся на яе не глядзець. З той памятнай размовы я наогул усяляк пазбягаў Ліны і баяўся сустрэцца з ёю адзін на адзін. Мне было дастаткова таго, што дзяўчынка пра мяне добра думае.

А далей пайшлі падзеі, якія прымусілі мяне яшчэ больш паламаць галаву над загадкамі жыцця. Рыгор Канстанцінавіч даў нам аднойчы напісаць пераказ, які называўся «Мой настаўнік». Ён два разы прачытаў перад класам успаміны лётчыка пра свайго настаўніка. Гэта былі цікавыя ўспаміны. Лётчык яшчэ ў дзяцінстве астаўся без бацькоў. Яны загінулі ў грамадзянскую вайну. Хлопец звязаўся з беспрытульнымі, краў, ездзіў з горада ў горад. Некалькі разоў яго лавілі, накіроўвалі ў прытулкі, але ён адтуль уцякаў і зноў бадзяўся з беспрытульнымі. Але аднойчы на шляху хлопчыка трапіўся чалавек, ад якога ён не захацеў уцякаць. Гэта быў настаўнік дзетдомаўскай школы, і дзякуючы яму той хлопчык пачаў вучыцца і потым стаў славутым лётчыкам. На ўсё жыццё захаваў ён удзячнасць да настаўніка.

Мяне гэтае апавяданне ўсхвалявала. На пераказ нам было адведзена два сумежныя ўрокі, і я скончыў яго перад канцом другога ўрока, не паспеўшы нават як след праверыць напісанае. Я баяўся, што нарабіў многа памылак. Мяне адольваў страх яшчэ і па той прычыне, што я залішне далёка адышоў ад арыгінала, перасыпаўшы свой пераказ падрабязнасцямі, якіх зусім не было ў апавяданні лётчыка. Але мой страх аказаўся дарэмным. На наступны дзень Рыгор Канстанцінавіч, перш чым раздаць сшыткі, вынуў з вялікага стуса мой і аставіў у сябе на стале. Ён прачытаў напісаны мной пераказ усяму класу, заявіўшы, што гэта самае лепшае ўкладанне.

— За гэту работу я пастаўлю «выдатна»,— сказаў Рыгор Канстанцінавіч,— а Пятру Мацюшэнку «здавальняюча». Што з табой творыцца, Мацюшэнка? Ты

лепш за ўсіх пісаў дыктоўкі і пераказы, а цяпер гэтак спасаваў? У цябе не атрымалася ніякага пераказу, бо ты яго проста не скончыў. Прыйдзецца зноў пагаварыць з тваёй сястрой...

Мне было вельмі шкада Пекі. Ён сядзеў з апушчанай галавой на самай першай парце, і яго твар залівала густая чырвань. Я здагадаўся, чаму Пека не здолеў добра напісаць гэтае ўкладанне. Ён, мабыць, у тыя хвіліны, калі пісаў, успамінаў свой намер уцячы ад доўгай Рашэлі і проста не захацеў хлусіць перад настаўнікам. Я нават крыху злаваўся на Рыгора Канстанцінавіча: ён жа настаўнік і павінен раскусіць гэтую Рашэль. Няўжо ён не ўбачыў, што яна хлуслівая, жорсткая, і што з-за яе пакутуе Пека.

Кончылася трэцяя, самая вялікая чвэрць. У дзённіку я прынёс лепшыя, чым Пека, адзнакі. Нават па рускай мове ў Пекі ўжо не было пяцёркі. Па паводзінах яму паставілі «здавальняюча». Але сябра на гэты раз не білі. Рашэль разам са сваім Сямёнам Барысавічам паехала некуды ў горад, і Пека сталаваўся ў нас.

Я усё болей і болей думаў пра Ліну. Мне зусім не хацелася з ёю сустракацца, размаўляць, я любіў пра яе толькі думаць. Я не ведаў, ці прыгожая яна, ці разумная, гэта зусім мяне не цікавіла. Са школы разам з Лінай я ўжо болей ніколі не хадзіў, стараючыся зінікнуць з класа раней ці пазней за яе. Мне не хацелася якім-небудзь учынкам асароміцца перад дзяўчынкай. Ліна таксама не шукала сустрэч са мною. Але я ніколі за гэта на яе не крыўдзіўся. Мне было дастаткова таго, што Ліна жыве на свеце, вучыцца са мной у адным класе і на ўроках крадком я магу на яе пазіраць. Іншы раз, калі Ліна запіналася, адказваючы ўрок, мне рабілася яе шкада.

У пачатку апошняй, чацвёртай, чвэрці ў нашай школе адбыліся перамены. Рыгора Канстанцінавіча ад нас забралі, і ён стаў працаваць загадчыкам райана. Яго замяніла Рашэль. Яе ж прызначылі і класным кіраўніком у пяты клас.

— Я б ніколі не пайшла працаваць у сямігодку,— заявіла Рашэль маёй маці.— Інстытут я канчала не для гэтага. Усё з-за Пекі. Ён жа зусім адбіваецца ад рук. Куды там толькі глядзяць настаўнікі, не разумею...

У школе Рашэль перастала быць Рашэллю. Яна

сказала перад усім класам, што яе завуць Агрыпінай Іванаўнай. Пеку яна называла ў класе Пятром.

Прызначэнне Рашэлі настаўніцай ударыла па мне вельмі балюча. Я не любіў Пекавай сястры і дома гэтага ніколечкі не хаваў. На яе пытанне я адказваў «так» або «не», у пакой нашых кватарантаў не заходзіў, стараючыся не трапляцца Рашэлі на вочы. Мяне брала крыўда за нашага дырэктара: няўжо ён не разабраўся, што Рашэль дрэнная настаўніца, што ёй не месца ў школе. Шкада было і Пекі, ён цяпер цэлы дзень быў на вачах у сваёй сястры.

Я лічыў, што наш пяты клас адразу разбярэцца, хто такая Рашэль. Але я памыліўся. Новая настаўніца зайшла ў клас, асвяціўшы свой твар усмешкай, яна гаварыла нейкім новым, маладым голасам, жартавала, і з яе жартаў некаторыя нават смяяліся. Мы з Пекам не смяяліся. Нам было не да смеху.

Я не слухаў, як тлумачыла Рашэль. Мы разбіралі аповесць «Ташкент — горад хлебны», настаўніца расказвала пра пакуты галоднага Мішкі Дадонава, выклікала нават мяне прачытаць нейкі ўрывак, але ўсё гэта прайшло ў нейкім паўсне. Я не верыў ніводнаму слову Агрыпіны Іванаўны, мяне зусім не ўзрушалі тыя задушэўныя ноткі, якія час ад часу прарываліся ў яе голасе. Нарэшце ўрок скончыўся, і я ўздыхнуў з палёгкай.

— Ну, як новая настаўніца? — спытаў я ў свайго суседа па парце.

— Нічога сабе,— бесклапотна прамовіў ён.— Тлумачыць падрабязна. Толькі вельмі высокая яна. А вам з Пекам цяпер добра, вы можаце нават не вучыць яе прадметаў. Дрэннай адзнакі яна ж вам не паставіць...

Мой сусед нічога не хацеў разумець.

Для нас з Пекам наступілі нярадасныя дні. Тым, хто не ведаў Пекі, магло здацца, што ён пераменіўся. Пека сапраўды стаў зацяты, маўклівы, ён не галёкаў і не бегаў, як раней, па партах. Некаторыя ўрокі ён праседжваў, не зварухнуўшыся, уставіўшыся позіркам у якую-небудзь адну кропку. Толькі зрэдку, пераважна ў тыя дні, калі ў нас не было ўрокаў Агрыпіны Іванаўны, Пека рабіўся ранейшым. На яго тады нібы находзіла нейкая пошасць, і ён пацвельваўся, высмейваў кожнага, хто яму не падабаўся, выдумляў розныя штукі.

— Пра што ты думаеш? — спытаўся я аднойчы ў Пекі.

— Ты ведаеш,— адказаў ён з яўнай неахвотай.— Я табе казаў ужо. Толькі ты маўчы.

Пека чакаў лета... Я не чакаў нічога. Для мяне страцілі былую прывабнасць дыктоўкі і пераказы, урокі літаратурнага чытання, якія некалі так цудоўна праводзіў Рыгор Канстанцінавіч. Мне проста не хацелася слухаць Агрыпіны Іванаўны, хоць усё, здаецца, яна тлумачыла правільна.

У адзін з тых дзён настаўніца сказала, што мы будзем пісаць пераказ «Мой настаўнік».

— Мы пісалі ўжо гэты пераказ,— загуў клас.

Агрыпіна Іванаўна спачатку разгубілася, але потым узяла сябе ў рукі.

— Па плану вы павінны пісаць пераказ «Мой настаўнік» не ў трэцяй, а ў апошняй чвэрці,— заявіла яна.— Ранейшы настаўнік проста зрабіў памылку.

На гэты раз пераказ я напісаў за адзін урок. Ён атрымаўся ў мяне ў тры разы карацейшы, чым раней, бо я нічога не хацеў выдумляць. Пека выцягнуў стары сшытак і проста перапісаў з яго. Так рабілі і іншыя.

Праз два дні Агрыпіна Іванаўна раздала сшыткі. Цяпер я параўняўся з Пекам: і мне, і яму настаўніца паставіла «здавальняюча».

Я дарэмна баяўся: вялікага аўтарытэту Агрыпіна Іванаўна ў нашым пятым класе не заваявала. Нам не падабалася, што яна лічыць нас нейкімі дзецьмі і задае іншы раз проста смешныя пытанні.

— Няхай думае ўвесь клас,— пачынала настаўніца ўрок.— Як называлася вёска, дзе жыў Мішка Дадонаў?

Тут нечага было думаць. Разгарнуўшы кнігу, кожны мог адразу прачытаць назву гэтай вёскі.

— Як звалі няньку Пушкіна?

— Арына Радзіёнаўна,— хорам гудзеў клас.

— На якім кані сядзеў Кутузаў у час Барадзінскага бою?

— На белым...

Ад гэтых пытанняў паразумнець было цяжка. Можна было забыць нават тое, што ведаеш. Агрыпіна Іванаўна да кожнага самага маленькага вершыка прыдумвала процьму такіх пытанняў. Атрымлівалася, што мы не вучні пятага класа, а нейкія выхаванцы дзіця-

чага сада, якім трэба ўсё разжаваць і гатовае пакласці ў рот. Настаўніца не дазваляла нам самастойна ступіць нават кроку. У яе было загатоўлена пытанне на кожны радок верша, на кожны самы маленькі кавалачак тэкста. Для гэтых кавалачкаў мы прыдумвалі загалоўкі, потым складалі падрабязны план кожнага ўрыўка, потым намячалі пытанні, на якія патрэбна было адказваць. Гэтыя загалоўкі, урыўкі, пытанні абрыдлі нам, як камары ў вясновы надвячорак. Урокі літаратурнага чытання мала чым адрозніваліся цяпер ад урокаў арыфметыкі.

Як нешта дзіўнае, што мінула і ніколі не вернецца, успамінаў я заняткі, якія праводзіў Рыгор Канстанцінавіч. Наш былы настаўнік не баяўся, што мы не зразумеем цяжкага матэрыялу, і заўсёды размаўляў з намі, як з дарослымі. Тое, аб чым ён расказваў, было заўсёды новым і цікавым.

Параўноўваючы літаратурнае чытанне з геаграфіяй і батанікай, я прыходзіў да сумнага вываду, што гэтыя два прадметы куды цікавейшыя. Географ і батанік расказвалі пра горы, каменне, вятры, едкі люцік і балотны хвошч з большым захапленнем, чым Агрыпіна Іванаўна пра Пушкіна, Лермантава і Максіма Горкага.

Яшчэ больш не падабалася нам Агрыпіна Іванаўна як класны кіраўнік. Яна зусім не цікавілася нашымі схільнасцямі, характарамі, турботамі. Яна, здаецца, ведала толькі адно: кожны вучань павінен весці сябе прыкладна, а вучыцца добра. Гэта настаўніца паўтарала нам на кожным класным сходзе.

— Гэта ж сорамна не вучыць урока,— распякала яна каго-небудзь з вучняў.

Або:

— Як вам не брыдка парушаць дысцыпліну?

Усе запаведзі, якімі Агрыпіна Іванаўна імкнулася дамагчыся поўнага перавыхавання класа, мы ведалі вельмі добра. Але, нават вывучыўшы іх на памяць, мы чамусьці не рабіліся лепшымі.

Клас вельмі хутка даў сваю ацэнку Агрыпіне Іванаўне:

— Далёка ёй да Рыгора Канстанцінавіча,— была аднадушная думка.— Нейкая яна кіслая.

— Палка,— сказала аднойчы пра настаўніцу Ліна.

Мы з Пекам маўчалі...

Пека хадзіў сумны, вучыўся ён у апошняй чвэрці

значна горш, чым у пачатку года. Многія ў нашым класе ўжо заўважылі, што Пека не любіць і баіцца сваёй сястры. Аб гэтым нейкім чынам здагадваліся нават настаўнікі. Я заўважыў: і географ, і батанік, і асабліва настаўніца нямецкай мовы палепшалі да Пекі. Яны стараліся падбадзёрыць яго і пры ўсякім зручным выпадку падхвальвалі.

Наступіла вясна. Яна ў гэтым годзе была цёплая, ранняя. У красавіку ўжо ярка свяціла сонца, дзяўчаты штодня прыносілі ў клас букецікі курасляпу. Пеку з надыходам вясны стала вальней. Амаль па ўсіх прадметах было паўтарэнне, і ён не браўся за кнігі, спадзеючыся на сваю памяць. І да ўрокаў і пасля іх Пека дома амаль не стыкаўся. Ён швэндаўся па мястэчку, гадзінамі прастойваў на станцыі, праводзячы зайздросным позіркам цягнікі. Яны імчаліся не спыняючыся. Агрыпіна Іванаўна ў апошні час паслабіла свой кантроль над Пекам. Можа, яна рыхтавалася да ўрокаў, правярала нашы сшыткі, а можа, была якая-небудзь іншая прычына.

З наступленнем вясны тоўсты Сямён Барысавіч зноў па цэлых тыднях прападаў на раёне. Без яго да Агрыпіны Іванаўны пачаў часта заходзіць Міланцій Казельчык, наш фізкультурнік. Міланція Іосіфавіча за настаўніка мы не лічылі, дый ніякім настаўнікам ён фактычна і не быў. Ён працаваў масавіком у клубе, і яго проста папрасілі праводзіць спевы і фізкультуру, бо спецыяльнага настаўніка, мабыць, не было. Тую гадзіну ў тыдзень, якая была адпушчана на фізкультуру, мы прагульвалі, бо Міланцій Іосіфавіч гімнастычнымі практыкаваннямі не вельмі цікавіўся. Ён пераважна націскаў на розныя гульні. Хлопцы ў гульнях удзельнічаць не хацелі, і настаўнік займаўся з адны-мі дзяўчатамі. Ён наладжваў карагод і, вытанцоўваючы сваімі доўгімі нагамі пасярэдзіне круга, падпяваў: «А лягушкі скачуць так, так лягушкі скачуць...» Дзяўчаты кружыліся і смяяліся ад задавальнення, а хлопцы, стоячы воддаль, пасмейваліся з дзяўчат і з фізкультурніка разам. За доўгія ногі Міланція Казельчыка празвалі «Бусел», і гэтая мянушка прыжылася. Пра фізкультурніка яшчэ расказвалі, што яго жонка сама ходзіць атрымліваць мужаву зарплату, бо, відаць, яму не вельмі давярае...

«Бусел» зрабіўся частым госцем у нашым доме.

Іншы раз з пакоя Агрыпіны Іванаўны даносіліся трэньканне гітары і суладныя спевы. Два ці тры разы наша кватарантка ў час прыходу «Бусла» пасылала Пеку па гарэлку. Мне было непрыемна, што Міланцій Казельчык ходзіць да нас. Але я пра гэта стараўся не думаць. Я думаў пра Ліну. Мы па-ранейшаму ніколі не хадзілі разам са школы і не размаўлялі адзін на адзін. Так мне было лепш. Аднойчы дзяўчынка захварэла і некалькі дзён не прыходзіла на заняткі. Мне ўсе тыя дні было страшэнна сумна.

Вясной усё ж стала весялей. У светлыя зорныя вечары наша вуліца аж звінела ад смеху. Мы радаваліся цеплыні, надыходзячаму лету, цікавым прыгодам, якія чакалі нас наперадзе. Пра Агрыпіну Іванаўну ў такія вясёлыя гадзіны я зусім забываў. Яе для мяне не існавала. З Пекам было другое. Ён і ў часы самай хмельнай весялосці раптам мяняўся, рабіўся змрочны і зацяты.

Ліна на нашай вуліцы ніколі не паяўлялася. Гэта было лепш. Пры Ліне, мабыць, я не адважыўся б вярзці, што ўзбрыдзе на язык, дурэць і адчуваць сябе такім вольным казаком. Мяне палохала нават думка, што дзяўчынка можа падумаць пра мяне нядобра...

Праходзячы аднойчы паўз гасцініцу, я ўбачыў у акне Лінінай кватэры святло. Акно захінала фіранка, і разгледзець з вуліцы, што робіцца ў кватэры, было нельга. Але ў гэты момант мне так моцна захацелася паглядзець на Ліну, што пераадолець спакусы я не змог. Азірнуўшыся, ці не крочыць хто-небудзь за мной услед, я пераскочыў нізенькі парканчык, які аддзяляў гасцініцу ад вуліцы, і, стаўшы на дыбачкі, прыліп да акна. Я ўбачыў Ліну, яна стаяла ў сіняй просценькай сукенцы ля стала і нешта прасавала. Хваля яшчэ не знанай мне раней пяшчоты заліла ўсю маю істоту, і я адскочыў ад акна.

У той вечар мне было і сумна, і радасна адначасова. У душы жыло адчуванне, што я развітваюся з нечым прызвычаеным, спакойным і ўступаю ў паласу жыцця, якая невядома што абяцае. І яшчэ я ўпершыню пашкадаваў у той вечар, што мне ўсяго толькі трынаццаць гадоў...

Прыйшоўшы дадому і дачакаўшыся, калі Пека пойдзе спаць, я напісаў верш. Ён прысвячаўся Ліне. Верш гэты выліўся з маёй душы неяк сам сабой, без ніякіх асаблівых намаганняў:

Прыляцела ты з Каўказа,
Нібы горная арліца,
І ўсе хлопцы з нашага класа
Табой не могуць надзівіцца.
Ты часта сумная бываеш,
Але не трэба сумаваць,
Хмары вецер паразганяе,
І сонца вечна будзе ззяць...

Мне захацелася зарыфмаваць слова «Ліна», якое звінела так прыемна і мілагучна. Да гэтага слова было столькі багатых рыфмаў — дзяўчына, маліна, хвіліна, каліна. Але напісаць на паперы імя дзяўчыны я не адважыўся. Я зверху напісаў толькі адну літару «Л».

Я, вядома, не збіраўся аддаваць або нават паказваць гэты верш Ліне. Мне было проста радасна ад думкі, што я магу патаемна ад усіх размаўляць з дзяўчынай.

Назаўтра першым быў урок літаратурнага чытання. Агрыпіна Іванаўна сыпанула класу цэлую прыгаршчу сваіх пытанняў, потым загадала скласці падрабязны план нейкага ўрыўка. Каб ухіліцца ад гэтага сумнага занятку, я ціхенька выцягнуў свой верш і, паклаўшы яго між старонак падручніка, стаў перачытваць. Я, мабыць, вельмі моцна захапіўся, бо зусім не чуў, як да мяне сярод насцярожанай цішыні класа падышла Агрыпіна Іванаўна.

— Дык вось які вы план складаеце,— сказала яна і ўзяла з маіх рук падручнік.

Я анямеў. Кроў прыліла да майго твару, у вушах нешта стукала, а рукі і ногі проста здранцвелі. Настаўніца між тым адышлася ад стала і прабегла вачамі мой твор. На яе вуснах зайграла нейкая брыдкая ўсмешка. Доўгая Агрыпіна Іванаўна, здаецца, збіралася прачытаць верш усяму класу. Але здранцвенне прайшло, і мая істота напоўнілася нейкай дзікай злосцю.

— Аддайце кнігу! — устаўшы з месца, патрабаваў я.

У маім голасе, відаць, гучала пагроза, бо настаўніца схамянулася і, як мне здалося, нават неяк спалохана зірнула на мяне.

— Вазьміце,— прамовіла яна нарэшце.— Вашы паводзіны абмяркуем на класным сходзе. Сорамна займацца на ўроку такімі справамі.

Агрыпіна Іванаўна не адважылася прачытаць мой верш, але я не сумняваўся, што яна раззвоніць аб усім у настаўніцкай. Белы свет для мяне пацямнеў. Я проста не ведаў, як з гэтага часу буду глядзець у вочы настаўнікам, як мне жыць далей. Я б, здаецца, даў адсячы сабе руку ці нагу, каб толькі як-небудзь патушыць гэта.

Некалькі дзён я проста не знаходзіў сабе месца. Мне здавалася, што ўсе настаўнікі глядзяць на мяне з захаванай насмешкай, кожную хвіліну я чакаў, што хто-небудзь з іх пачне гаворку пра мой верш. Мне было так балюча і сорамна, што не хацелася нават жыць. Нарадзілася жаданне заснуць на які год ці два і прачнуцца, калі ўсе забудуць гэтую гісторыю...

Мяне не пакідала роспач.

Дома я крычаў на сваіх меншых братоў, агрызаўся на просьбы маці, шалеў ад кожнага самага бяскрыўднага слова, сказанага мне. Пека, наадварот, быў ціхі і пахмуры, як ніколі. Ён хадзіў, апусціўшы галаву, і думаў нейкую сваю цяжкую думу. Але мне ў гэтыя дні было не да Пекі, я жыў сваім горам.

І вось аднойчы здарылася нечаканае. Я прыйшоў вечарам у хату і злосна шпурнуў кніжкі ў кут. Маці паставіла мне есці. Апетыту ў мяне не было ніякага, і, боўтнуўшы лыжкай раз ці два, я моўчкі адставіў яду ўбок. Заняты сваімі думкамі, я зусім не заўважыў, што ў хаце стаіць мёртвая, насцярожаная цішыня. Не распранаючыся, я прылёг на канапу. У гэтую хвіліну з ложка падняўся бацька. Спакойна зняўшы з цвіка папругу, ён падышоў да канапы і стаў мяне бязлітасна хвастаць.

— Не падымай вэрхалу,— прыгаварваў ён,— не надувай губ, еш, калі табе паставілі...

На печы зарумзалі мае браты Васіль, Пілін і самы малодшы Кузя. Я маўчаў, сцяўшы зубы. Нарэшце ганебная экзекуцыя кончылася. Я ўстаў і пайшоў да дзвярэй.

— Гэта табе за мінулы тыдзень,— сказаў мне бацька ўслед.— Заробіш яшчэ — атрымаеш у наступную суботу. Пеку адвучылі, адвучу і я цябе. Бач, ходзіць, надтуліўшы хвост...

Мяне душылі слёзы, але зусім не ад болю. Мне было сорамна самога сябе. Хацелася праваліцца скрозь зямлю, збегчы куды-небудзь у белы свет. Я адчыніў

хлеў, узлез на вышкі і лёг на леташняе сена. У працілеглым канцы хлява трывожна зашчабяталі сонныя ластаўкі. Мяне агарнулі невясёлыя думкі. «Дурныя людзі,— думаў я,— сварацца, падколваюць адзін другога, б'юцца... Навошта ўсё гэта? Хіба нельга жыць у дружбе і згодзе? Вось як гэтыя ластаўкі. Нездарма яны такія прыгожыя». Я сапраўды ніколі не бачыў, каб ластаўкі біліся, і думка пра птушак спадабалася мне.

Але пра ластавак я думаў нядоўга. Пякучая крыўда хутка вярнула мяне да зямных спраў, ад якіх ніяк нельга было адкруціцца. Мая годнасць была прыніжана, знявечана, абліта гразёю. Я ўмеў рашаць самыя цяжкія задачы з простымі і дзесятковымі дробамі, амаль не рабіў памылак у дыктоўках, мог паказаць на карце любую раку, возера або мора зямнога шара, і мяне адлупцавалі, як нейкага дурнога шчанюка. Халодны боль сціскаў маё сэрца, калі я ўспамінаў Ліну. Што б яна падумала, каб даведалася, што мяне вучаць жыць папругай?..

У хлеў прыйшла маці. Яна здагадалася, што ў мяне нядобра на душы, і хацела мяне суцешыць.

— Ідзі ў хату,— ласкава сказала яна.— А то яшчэ прастудзішся. Гэта Рашэль падвяла бацьку. Сказала пра цябе, што і ў школе ты калючы, і хвалілася, што Пека яе клопатам стаў цяпер як шаўковы. А я сама не хачу гэтай бойкі...

Я быў удзячны маці, хоць яна не зусім разумела мяне. Я не крыўдаваў на бацьку за тое, што ён пахадзіў па мне папругай. І раней здаралася, што бацька або маці давалі мне кухталя. Але то было пад гарачую руку і за які-небудзь учынак, дзе я сам адчуваў сябе вінаватым. Тое забывалася адразу. А тут ён адлупцаваў мяне без ніякай маёй віны, думаючы, што я зраблюся пасля гэтага лепшым. Дый не маленькі ж я цяпер, каб вучыць мяне папругай. Найшоў каго слухаць... Рашэлі...

— Прынясі мне кажух,— папрасіў я маці.— Буду начаваць тут.

Назаўтра раніцай прыйшоў мяне суцяшаць Пека. З хвіліну ён пасядзеў моўчкі, потым зашаптаў:

— Я табе памагу, калі хочаш. Толькі ты маўчы. Я сабраў ужо трыццаць чатыры рублі, на білет хопіць. Мы можам паехаць і без білетаў. На заводзе скажам,

што нам па шаснаццаць гадоў, і паступім на работу. Я думаю ехаць паслязаўтра. Рашэлі якраз дома не будзе.

— Куды ты паедзеш? — спалохана спытаў я.

Мне было вядома аб Пекавым намеры, але я звязваў яго з нейкай далёкай будучыняй. Цяпер жа гэтая будучыня насунулася, прыйшла, і мне стала проста страшна.

— У горад паеду,— рашуча шаптаў Пека.— Паступлю вучнем на завод, я рослы, прымуць. Ты можаш пазней прыехаць, калі баішся. Я табе ліст прышлю...

— Прападзеш ты,— угаворваў я сябра, страшачыся яго рашучасці.

— Не прападу, не малы... Там мяне ніхто не будзе лупцаваць, зваць дармаедам... Дык ты згодны?

— Ты яшчэ падумай, Пека,— спрабаваў угаварыць я сябра.— Здадзім экзамены, тады паглядзім...

— Нечага глядзець,— злосна адрэзаў Пека.— Не хочаш, не трэба. Толькі трымай язык за зубамі.

Ён пайшоў, а я яшчэ доўга думаў, лежачы на вышках, на леташнім сене. Два разы, асцярожна адчыняючы дзверы, заходзіла маці і клікала мяне снедаць. Нарэшце прыйшоў бацька.

— Не злуйся,— сказаў ён мне нейкім ломкім, незнаёмым голасам.— Глядзі ты, які пан стаў. Пальцам нельга крануць. Бацька ж табе не вораг. Мяне, брат, не так лазой частавалі, і то я свайму бацьку толькі дзякую за гэта.

Я ўжо не злаваўся. Маё гора было маленькім, дробязным у параўнанні з горам, якое выпала на долю Пекі. Яго ж ніколі не перапрошвалі ні доўгая Рашэль, ні тоўсты Сямён Барысавіч, хоць крыўдзілі яны майго сябра амаль штодня. Колькі павінна было накапіцца ў Пекавай душы такой крыўды, каб хлопец адважыўся бегчы ў белы свет!..

З гэтымі невясёлымі думкамі я прыйшоў у школу. Я адчуваў, што нешта трэба рабіць, але яшчэ добра не ведаў што. Пека быў ужо ў класе. Ён прадаваў свае кнігі. Цікавых кніг у Пекі было болей, чым у мяне, і раней ён іх вельмі шанаваў. Цяпер жа прадаваў проста за бясцэнак. І яшчэ я ўбачыў на правай руцэ ў сябра компас. Гэты компас каштаваў у нашай кніжнай лаўцы чатыры рублі і восемдзесят капеек.

Непрыкметна для Пекі я выйшаў з класа. Цяпер

я ўжо ведаў, што рабіць. У настаўніцкую да дырэктара мне ісці не хацелася. Там была Рашэль, і яна магла перашкодзіць справе. Я накіраваўся ў райана, дзе працаваў загадчыкам наш былы настаўнік Рыгор Канстанцінавіч. Я наважыўся ўсё расказаць яму...

Мне прыйшлося доўга блукаць па калідорах двухпавярховага будынка райвыканкома, пакуль я трапіў у патрэбны кабінет. На ўрокі я ўжо спазніўся, але гэта мяне ніколькі не хвалявала. У кабінеце Рыгора Канстанцінавіча было многа людзей. Я папрасіў дзяўчыну, якая сядзела за сталом у пярэднім пакоі, выклікаць загадчыка. Яна не згаджалася, тады я сеў на стул і пачаў чакаць. Нарэшце Рыгор Канстанцінавіч выйшаў сам.

— А ты чаго тут? — здзівіўся ён.— У школе ж урокі...

— Пека заўтра ўцячэ,— сказаў я.— З яго здзекуюцца...

— Які Пека? — не зразумеў Рыгор Канстанцінавіч.— Хто здзекуецца?

— Ну, Пятро Мацюшэнка. Ён жа ў вас лепш за ўсіх дыктоўкі пісаў.

Хвалюючыся і ад гэтага збіваючыся на кожным слове, я расказаў усё. Твар Рыгора Канстанцінавіча спахмурнеў, а дзяўчына, якая раней не хацела мяне слухаць, аж разявіла ад здзіўлення рот.

— Ну, малайчына, што прыйшоў.— Рыгор Канстанцінавіч паляпаў мяне па плячы.— Трэба было раней толькі... Я і сам заўважаў нешта нездаровае. Думаў — пераломны ўзрост; бываюць, брат, у нашых маладых душах розныя рэвалюцыі. Вось табе і ўзрост... Ну, ідзі ў школу...

З гэтага часу і загарэлася. Я паспеў толькі на трэці ўрок. У сярэдзіне гэтага ўрока Пеку выклікалі ў настаўніцкую. На перапынку ў клас з пабялелым тварам забягала Агрыпіна Іванаўна. Яна некага шукала вачамі і адразу знікла. Пека, вядома, нікуды не паехаў назаўтра...

Праз два дні ў нашай школе быў настаўніцкі сход. Агрыпіне Іванаўне, відаць, моцна ўляцела, бо, прыйшоўшы дамоў, яна доўга хліпала і на нешта скардзілася. Выклікалі ў школу і Сямёна Барысавіча. Ён вярнуўся адтуль злосны і пахмурны. Пеку болей ніхто не крануў нават пальцам.

Дзяжурныя, якія бегалі ў настаўніцкую за крэйдай, геаграфічнымі картамі і глобусам, расказвалі, што на сцяне вісіць загад, у якім Агрыпіне Іванаўне за непедагагічныя паводзіны аб'яўлена суровая вымова з апошнім папярэджаннем. Я ў настаўніцкую не хадзіў з-за прынцыпу.

Пека разам са мной трымаў экзамены за пяты клас. Я атрымаў пахвальную грамату, а Пека не. Яму вывелі тры гадавыя чацвёркі. Я быў рады, што Агрыпіна Іванаўна пад маёй граматай не распісалася.

У тое ж лета нашы кватаранты выбраліся з мястэчка. Але ў гэтым мы з Пекам былі зусім не вінаваты. Сямён Барысавіч, прыехаўшы адзін раз дамоў у сярэдзіне тыдня, застаў у сваёй кватэры фізкультурніка Міланцiя Казельчыка. Гэта не спадабалася тоўстаму нарыхтоўшчыку, ён некалькі дзён хадзіў злосны і нарэшце заявіў, што яго пераводзяць у другі раён.

Доўгую Рашэль я пашкадаваў адзін толькі раз. Перад самым выездам яна, выціраючы слёзы, скардзілася маёй маці:

— Не думайце, што я такая ўжо шчаслівая. Не было каму біць маладую. Пагналася за дастаткам... і таму пайшла замуж за гэтага чурбака.

Я шчыра спачуваў у тую хвіліну Рашэлі. Але добрае пачуццё да нашай кватаранткі, якое мільгнула толькі на хвіліну, хутка забылася.

З Пекам мы перапісваліся пасля гэтага два гады. Скончыўшы сямігодку, ён паступіў у рамесніцкае вучылішча...

1958

У БАРЫ НА СВІТАННІ

I

Насып чыгункі-аднапуткі, бліскучыя рэйкі губляюцца ў сіняватай смузе. Ад месца, дзе я стаю, нічога не ўбачыш, бо наперадзе пагорак. Мясцовы цягнік ледзь адольвае яго. Я чакаю, калі пакажацца з-за пагорка чорна-шызы клуб дыму. Таварны цягнік з Мікацэвіч на Міхалевічы ідзе ў поўдзень, і ўсе, хто едзе ў Махавец, лёгка саскокваюць у гэтым месцы.

З чыгункі добра відаць Махавецкая школа. Яна таксама на пагорку. Пакрыты ацынкаванай бляхай дах блішчыць. Чымсьці гэта непрыемна. Лепш бы дах пафарбаваць.

Сяло атулена прысадамі. Паўднёвая частка прылягае да колішняга панскага парку, што паступова пераходзіць у звычайны лес. Паўночны край схаваны за цёмным сасоннікам, бярэзнікам — яго насадзіла лясніцтва на сыпучых пясках. У прамежку паміж чыгункай і сялом — поле. Жыта, ячмень зжаты, саўгасныя будынкі амаль закрыты для вока сціртамі саломы. Але яшчэ многа саломы на полі, яна нават не ў копах, а ў валках. Як асталася пасля камбайна, так і ляжыць. Авёс таксама стаіць непрыбраны.

Адсюль, з чыгункі, Махавец прыгожы. Схаванае за пагоркамі, за асмужанымі прысадамі паселішча як бы нясе на сабе выраз таямнічасці. Можа, таму, што праз навісь зеляніны праглядваюцца толькі паасобныя дахі. А так сяло звычайнае. Доўгая пясчаная вуліца, а наабапал хаты. Дайшоўшы да парку, вуліца як бы робіць калена, паварочваючы да чыгункі.

Вакол прастор, шырыня, і я люблю тутэйшыя мясціны. Адразу за Махаўцом працяг балота, затым лес. За чыгункай — таксама лес. Сасонкі, беразнякі, ду-

бовыя гаі. Лясы па левую руку цягнуцца да самага Дняпра, правастароннія — да Прыпяці. Адлегласць да дзвюх вялікіх рэк аднолькавая. Але ў самім Махаўцы рэчкі няма. Гэта, вядома, кепска.

Я кіруюся да месца, дзе насып узбягае на пагорак. Дакладна яго ніколі не вызначыш. Проста адчуваеш, што ўзышоў, бо вачам адкрываецца новы далягляд. Там, унізе, таксама трымціць смуга. Лес паабапал чыгункі як бы ахутан вэлюмам празрыстага туману. Зумкаюць зеленаватыя мушкі, імкліва праносяцца ў разагрэтым паветры. Палыны ўзбоч насыпу выпетралі, прывялі. Іх церпкі, горкі пах перабівае астатнія пахі.

Лета адкрасавала. Трава на пясчаных узлобках выгарала, парудзела, хоць, адчуўшы гарачыню, па-летняму трашчаць у ёй вялікія і малыя конікі. Павольна, як бы з адчуваннем уласнай годнасці плаваюць у паветры жоўтыя стракозы. Над полем узлятае чародка шпакоў. Яны цяпер сама жыруюць.

Лета перастýпіла ў пару млявага, лянівага згасання, і я не люблю гэтых апошніх, запоўненых непатрэбнай гарачынёй дзён. Хораша цяпер толькі ў лесе. Лес яшчэ жыве. Хоць адспявалі, адшчабяталі птушкі, але дрэва яшчэ гоніць да лісцяў сок, яшчэ ў самай сіле дуб, вольха, асіна, ясень, не кажучы пра сасну. Не вельмі прыкметная пражаўцень кранула толькі бярозу. Але бяроза ўвогуле пачынае рана старэць.

Даўно не было дажджоў, таму грыбы толькі-толькі праклёўваюцца.

Паказаўся дым цягніка. Я адступаю з насыпу і саджуся на край узбочыны. Стасю адсюль я ўбачу. Калі пракладвалі чыгунку, узлобак узгорка раскапалі, і жоўта-чырвоныя берагі логвішча навісаюць над насыпам. Цягнік ідзе марудна. Ад Мікацэвіч да Міхалевіч менш за пяцьдзесят кіламетраў, але язды паўтары гадзіны. Па той прычыне, што рэйкі тут кароткія і нетрывалыя. Некалі партызаны крамсалі, шкуматалі чыгунку, а калі прыйшлося аднаўляць, то, акрамя пасечаных, пагнутых рэек, другіх не было. Іх рэзалі, сяк-так прышывалі. Так з таго часу і засталося. У Мікацэвічах ветка канчаецца, там тупік, за суткі праходзяць два паязды. Відаць, наверсе думаюць, што для такой чыгункі досыць і кароткіх рэек.

З тармазной пляцоўкі саскокваюць трое. Стасі сярод іх няма. Я падымаюся з узбочыны і зноў спускаю-

ся на насып. Міма праплываюць платформы, гружаныя рудстойкай і бярозавым кругляком. Паравоз не ўперадзе састава, а ў канцы. Перавесіўшыся да палавіны з акна паравознай будкі, выскаляе зубы і махае мне рукой памочнік машыніста Міця. Шапка на яго галаве казырком назад. Я махаю Міцю ў адказ. Усіх тутэйшых паравознікаў, кандуктараў я ведаю, бо ў Махаўцы таксама бывае пагрузка. У Мікацэвічах леспрамгас, а ў нас — лесаўчастак. Летам ён працуе слаба, таму пагрузка рэдкая.

Я цяпер іду на лесаўчастак. Там крамка, і калі яна не зачынена, я куплю дзве бутэлькі віна, а вечарам пайду ў госці да фельчара Шпака. Адпачынку засталося тыдзень, і свой вольны час належыць праводзіць весела, а не валэндацца як непатрэбнаму.

На пляцоўцы лесасклада кары, трэсак, аскабалкаў нарасло на цэлы метр. Сям-там параскіданы кучы плашак, бярвенняў, у некалькіх месцах ад доўгага ляжання дубовыя кражы зусім паўязджалі ў грунт. Між імі густа параслі лебяда і быльнёг. На адным бервяне скача сямейка плісак. Недзе тут, мабыць, вывеліся. Птушкі любяць дрэва нават тады, калі яно мёртвае.

Насустрач мне ў тапачках на босую нагу размашыста крочыць высокі і дужы фізік Васіленка. Ён у шырокім саламяным капелюшы, нясе на плячах граблі. Пад сіняй, напушчанай на штаны безрукаўкай пакалыхваецца ладны жывот.

— Прывітанне, Лявонавіч! — бадзёра выгуквае ён.— Куды дзержыш пуць? Даўно не бачыў цябе.

Я адказваю, што ў адпачынку, а ўчора толькі прыехаў.

Фізік прыкметна весялее.

— Слухай,— пераходзіць ён на даверлівы тон.— Тут без цябе твае памочнікі трохі дроў наламалі. Будай на мяне акт саставіў. Парві ты, братка, тую паперыну, каб не мазоліла вачэй.

Я ведаю пра акт. Настаўнікам, у каго ёсць каровы, пакосы выдзелены ў Будным. Трохі далекавата, але нічога не зробіш. На бліжэйшыя дзялянкі ахвотнікаў хапае. Прыходзяць зацверджаныя пячаткамі паперы з райвыканкома, з лясгаса. А Васіленка сваё скарыстаў і яшчэ залез у лесапасадкі.

— Ладна,— гавару я.— Толькі тут справа не ў нас. Ляснік Гаркуша бучу падняў. Гэта яго надзел.

— Ваш Гаркуша гатоў увесь свет заграбастаць! — гарачыцца Васіленка.

Я маўчу. Васіленка не лепшы за Гаркушу. Дзе кепска ляжыць, урве. Некалі быў дырэктарам школы, але знялі, мабыць, за доўгія рукі.

— Заўтра канферэнцыя,— паведамляе фізік.— Трэба ехаць, а тут з гэтым праклятым сенам звязаўся. Хіба прыемна брацца загрудкі з Гаркушам? Прападзі яно пропадам! Але, думаеш, настаўнік дастане шклянку малака, калі не будзе трымаць карову? Хваробы, браток ты мой!.. .

Напамінак пра настаўніцкую канферэнцыю адразу ўздымае мой дух. Дык вось чаму Стася не прыехала! Канферэнцыя працягнецца два ці тры дні, і ёй трэба быць у Мікацэвічах. А ў школе тым часам ніякай работы.

Я развітваюся з Васіленкам. Леспрамгасаўская крамка якраз адчынена. Дзве бутэлькі яблычнага віна мы вып'ем са Шпаком за мілую душу. Будзем сядзець за сталом пры адчыненым акне, глядзець, як згушчаюцца на двары павольныя жнівеньскія змрокі, закусваць свежымі, знятымі з грады памідорамі, маласольнымі гуркамі...

II

Прагналі статак, у паветры гаркаваты пылок. Спёка ўжо спала, але назапашаным за дзень цяплом яшчэ дыхаюць парканы, сцены хат, дахі. З балацявіны пачынае цягнуць між тым прыемным халадком, там пакрысе наматваецца на вяршаліны нізкіх дрэўцаў туман, і яго хісткая белая лава хутка акрые ўзмежкавыя лазнякі, падпаўзе да самых агародаў.

Да чаго ж харошыя жнівеньскія вечары! Яны як бы нясуць на сабе вобраз вечнага спакою, суладнасці, перад якім нікнуць дзённыя турботы і згрызоты, трацяць значэнне сваркі, звяга, усё тое, чым намазоліць сабе чалавек сэрца за дзень. Жнівеньскае неба — як хорам. Здаецца, усё лета зоркі раслі, памнажаліся, набіраліся моцы, каб толькі цяпер высыпаць так густа і ўрачыста.

У Шпака мы выпілі, і ў яго за сталом мне прыйшло ў галаву, што трэба ехаць у Мікацэвічы. І вось полем я іду да чыгункі. Мне здаецца, што калі сёння ці заў-

тра не пабачу Стасю, то здарыцца штосьці непапраўнае, за што я ўсё жыццё буду сябе дакараць. Можа, вінават зорны вечар. Можа, я проста адчуў, што ў такі вечар нельга блукаць аднаму і трэба, каб побач быў нехта блізкі. Адносіны ў мяне са Стасяй дзіўныя. У Махаўцы я ўжо два гады, яна — год, за гэты час мы многа разоў бачыліся, гаварылі, хадзілі па полі, па чыгунцы, але ні аб чым не дамовіліся. Жывучы побач, мы затым па месяцу, па два пазбягалі сустрэч, а выпадкова сустрэўшыся, перакідваліся словамі як звычайныя знаёмыя.

Станцыі ў Махаўцы няма. Ёсць пуцейская казарма, пафарбаваная ў жоўты колер — у ёй жывуць пуцявыя абходчыкі. Зімой, калі пасажырам ад холаду, ветру невыкрутна, адзін з абходчыкаў не замыкае калідорчык. Пасажыры там грэюцца.

Лесаўчастак побач з казармаю. Я зноў іду туды. Крамка даўно зачынена, але ў мяне дружба з вартаўніком Кузьмой Кавальчуком, і ён заўсёды выручае.

— Куды едзеш? — пытае Кузьма.

— У Мікацэвічы.

— А ўчора адтуль прыехаў?

— З дому.

— Як там дзед?

— Дзякуй, мацуецца.

— Ты калі-небудзь спытай у свайго дзеда пра мяне,— гаворыць Кузьма.— Ён павінен помніць. Я быў дзесятнікам, дастаўляў у Лоеў клёпку і абручы. Іх потым грузілі на баржу. Гэта было ў трыццатым годзе, цябе яшчэ тады на свеце не было.

Кузьма бярэ грошы, выносіць мне з хаціны-старожкі дзве бутэлькі яблычнага віна. Я хаваю іх у кішэні.

Цягнік трохі спазніўся. У Мікацэвічы едуць некалькі настаўнікаў, але я трымаюся воддаль, бо не хачу, каб мяне бачылі. Саджуся ў апошні вагон. У ім цёмна, і купэ амаль пустыя.

Самы памятны момант у маіх адносінах са Стасяй — наша першая сустрэча. Гэта было год назад, таксама ў жніўні. Я ехаў з канторы саўгаса дамоў у лясніцтва, а Стася — з Мікацэвіч паглядзець Махавецкую школу, куды яе накіравалі. Мы сустрэліся на шашы. Эх, шаша, шаша!.. З таго незабыўнага дня я люблю тваю незаасфальтаваную, з рабрыстага граніту брусчатку, пасадкі выносных сасоннікаў на пясчаных

выспах, абсягі неасушаных балот з парудзелай асакой, асіннікі, альшанікі — усё, міма чаго мы ехалі.

Стася дзеля першага наведвання школы апранулася нават залішне сціпла — паркалёвая сукенка ў чырвоную крапінку, просценькія туфлі. На руках — шэры плашчык. Я ўбачыў яе, і мне здалося, што яна — пасланец лёсу. Я ж яе ведаў... Прыгожы твар як бы з выразам яснай журботнасці, зграбная пастава...

У Мінску на вуліцы Свярдлова размяшчаецца хмуры будынак універсітэцкага інтэрната. Стася там жыла. А насупроць гэтага будынка наш тэхналагічны, а праўдзівей, лясны інстытут, у якім я пяць гадоў вучыўся. Стасю я адразу пазнаў, бо сустракаў не раз на вуліцы, бачыў у тралейбусе, яшчэ тады, у Мінску, выдзеліў яе з гурту другіх студэнтак. Я мог бы дакладна назваць некалькі выпадкаў, дзе, калі і з кім бачыў яе.

Усё гэта там, на шашы, я ёй адразу і выпаліў, не тоячы радасці і ўзбуджэння. Яна ўзрушылася таксама. Не, мяне яна не ведала, хоць сказала, што твар мой ёй знаёмы. Мы стаялі на шашы, размаўлялі, адно аднаму ўсміхаліся, і тут мной авалодаў бес натхнення.

Нашы са Стасяй каардынаты на шашы вызначаліся тым, што мы маглі паехаць у два гарады, якія гэта шаша злучала. Я і прапанаваў рушыць у Гомель ці Мазыр, пакупацца ў Сожы або Прыпяці, схадзіць у тэатр (у Мазыры гастраляваў Станіслаўскі тэатр). Стася згадзілася на Мазыр.

Калі шанцуе, то шанцуе. Як спецыяльна выкліканы, каля нас спыніўся новы самазвал, мы залезлі ў кабіну, і за якія-небудзь лічаныя сорак — пяцьдзесят хвілін чарнявенькі вясёлы шафёр дамчаў нас да Мазыра...

Апошні вагон пагойдвае. Мабыць, ад гэтага ў купэ пыльна. Пыл выбіваецца з розных шчылін. Я адчуваю яго ў сябе на руках, на губах, у роце. Міма акна праплываюць старыя хвайнякі. Праз навісь бліжэйшых дрэў праглядваюць зоркі. У прагалінах, на лясных палянках — копы, вастраверхія стажкі сена. Я закурваю цыгарэту, затым адкаркоўваю бутэльку. Адпіваю з рыльца трохі віна.

У купэ заходзіць праваднік. Крыху памуляўшыся, садзіцца насупроць мяне. Запалены ліхтар ставіць на лаўку.

— Да Мікацэвіч?

— Да Мікацэвіч.

— Свечак няма,— як бы апраўдваецца праваднік.— Выйшлі свечкі. Канец месяца.

— А электрычнасць?

— Ноччу даём. А звечара — свечкі. Палавіну дарогі едзем завідна...

Бутэлька стаіць на адкідным століку пры акне. Я яе злёгку прытрымліваю. Праваднік глядзіць на бутэльку і маўчыць.

— Пылу многа,— кажу я.— У горле асядае. Можа, хочаце прамачыць горла?

— Стары, халера, вагон. Разбіты. А яшчэ вокны адчыняюць. Не начысцішся.

Вагон сапраўды скрыпіць і рыпіць. Асабліва на стыках.

Праваднік бярэ бутэльку і робіць некалькі асцярожных глыткоў. Потым старанна выцірае рыльца рукой. (Як бы яго рука чысцейшая, чым рот.) Я таксама трохі адпіваю. Рэшту стаўлю на столік.

Заскрыгаталі тармазы, заскрыпеў вагон. Сказаўшы «дзякуй», праваднік знікае. Цягнік спыніўся. Гэта станцыя Качаны. Я гляджу ў акно і бачу ахутаныя шэрым мроівам ночы дамкі, якія стаяць між хвой... У вокнах яшчэ гарыць святло. Я запальваю сярнічку, гляджу на гадзіннік. Адзінаццаць. А палове дванаццатай буду ў Мікацэвічах.

У Качанах невялікі шпаларэзны завод, і вясной я прыязджаў сюды разжыцца круглай пілой для нашай цыркуляркі. Лес на шпалы сюды завозяць здалёку. З Карпат, з Сібіры. У нашым лясніцтве годнага для шпал лесу мала.

Ціха, амаль нячутна цягнік крануўся. Я выпіваю трохі віна.

У Мазыры мы са Стасяй прабылі два дні. Пусціўшы ў ход свае здольнасці, я нават уладкаваў яе ў гасцініцу. Мы паглядзелі два спектаклі і тры кінакарціны. На вуліцы сустрэлі дзяўчыну, з якой Стася разам вучылася, і я заўважыў, што яна яўна ганарыцца тым, што спецыяльна прыехала дзеля тэатра ў горад і не адна прыехала. Стася і яе аднакурсніца здаліся мне тады зялёнымі дзяўчатамі. Я думаў, іх можна зблытаць з дзесяцікласніцамі. Але я памыляўся...

Стася дзень пабыла ў Махаўцы, у школе, наняла кватэру. Да заняткаў заставалася многа часу, і, не вытрымаўшы, я паехаў у Мікацэвічы. Але там чакала мяне расчараванне. Стася сустрэла мяне як звычайнага знаёмага. Ні радасці, ні прыветлівасці на твары. Як бы не было Мазыра, узаемнай узрушанасці, нашага імклівага збліжэння.

Мне завязала язык. Не было аб чым гаварыць. Стася дала мне ў рукі два старыя «Огоньки», я маўкліва іх палістаў, з паўгадзіны пасядзеў і пайшоў з хаты.

Трошкі паразмаўляла са мной Стасіна маці. У яе голасе я пачуў нібы спагаду.

Вагон скрыпіць і рыпіць. Я дапіваю рэшткі віна, а бутэльку стаўлю пад лаўку. Яна адразу падае, качаецца пад нагамі. Тады я выкідваю яе ў акно. Тое, што Стася так абыякава да мяне паставілася, я ўспрыняў балюча. Але пакінуць яе не мог. Яна мне падабалася, і з гэтым нельга было нічога зрабіць. Я мог падоўгу пра яе думаць. Ні да кога, апроч яе, мяне не цягнула...

Нарэшце Мікацэвічы. З вагона я выходжу апошні. На платформе натоўп. Перад дзвярамі некалькі немаладых жанчын з клункамі і чамаданамі. Пасадка яшчэ не хутка, але яны, не чакаючы яе, залезуць у вагон, будуць драмаць або паціху перамаўляцца.

На пясчаным пляцы перад будынкам вакзала гамана і крык. Драўляны гарадок Мікацэвічы ад станцыйнага пасёлка кіламетраў за пяць. К часу, калі прыбывае цягнік, тут збіраюцца паўтаратонкі, службовыя «газікі», калгасныя і саўгасныя машыны. Мікацэвічы — адзіная станцыя на тры раёны, якія чыгункі не маюць, таму ўвесь гэты край сустракае сваіх пасажыраў уласным транспартам.

Я мінаю станцыю і іду па вуліцы, на якой жыве Стася. Вуліца мне падабаецца. Адным сваім канцом яна выходзіць да станцыі, а другім паглыбляецца ў сасоннік. Бадай у кожным двары сад і многа сланечнікаў. Яны падступаюць пад самыя сосны. Ды вось у такім прыгожым месцы Стася жыла да семнаццаці гадоў, пакуль не паехала ва універсітэт, а цяпер жыве наездам. У яе яшчэ ёсць замужняя сястра, якая мае свой дом недзе на гэтай жа вуліцы. Бацька Стасі быў

чыгуначнік; ён памёр, калі ёй было дзесяць гадоў. У гэтых адносінах мы роўныя: мой загінуў, калі мне не споўнілася і васьмі.

Вуліца засыпана жужалем, і ён скрыпіць пад нагамі. Некаторыя вокны яшчэ свецяцца. Пахне яблыкамі і сухім начным лесам. Нізка, над самымі соснамі, вісіць срабрысты паўбоханчык месяца. Акно ў пакойчыку, які займае Стася, свеціцца таксама. Мая трывога знікла, бо стукаць у цёмнае акно я б, можа, і не адважыўся.

Я заходжу ў дворык, пераскокваю нізкі парканчык гародчыка і праз палоску аконнага праёма, не зацягнутую фіранкай, гляджу ў пакой. Стася нешта прасуе. Тады я асцярожна стукаю ў шыбіну.

— Ты? Чаму так позна? — Але яе голас даволі прыветлівы.

— Толькі прыехаў.

— Заходзь у хату.

— Позна. Разбуджу маму.

— Дык што будзем рабіць?

— Пасядзім.

— Тады пачакай. Пайду пераапрануся.

Я прысеў на ганку. Адна трухлявая дошка трохі паднялася — яе варта б прыбіць. З левай ад мяне рукі — стары куст бэзу, пасярэдзіне дворыка — груша. Я вымаю з кішэні бутэльку віна і стаўлю на дол, пад бэз.

Стася выходзіць, садзіцца побач са мной. Паверх сукенкі яна апранула шэры шарсцяны джэмперык. Я адразу абнімаю яе, і яна не адхіляецца. Мы сядзім і маўчым, хоць не бачыліся хутка два месяцы.

— Давай вып'ем,— гавару я і бяру з-пад бэзу бутэльку.

Яна прыгожа, з лёгкім, падобным на галубіны, вуркатам смяецца. Смех у яе вынікае аднекуль ■ глыбіні, і я заўсёды яго люблю.

— За што будзем піць?

— За ноч. За зоры. Бачыш, колькі высыпала...

Я падаю Стасі бутэльку, і яна робіць маленькі глыток. Я выпіваю больш, потым закурваю цыгарэту.

— Заўтра ў вас канферэнцыя?

— Але. У мяне выступленне на секцыі.

— Калі ў школу?

— Прыеду за дзень да заняткаў. Што там рабіць?

Мне няўтульна, і я зноў бяру ў рукі бутэльку. Стася піць не хоча, але я сілай прыстаўляю рыльца бутэлькі да яе вуснаў. Потым мы зноў сядзім і маўчым. Я цалую Стасю. Яна не адхінаецца, аддаючыся мне пад уладу. Але сама ніводным рухам не выказвае да мяне прыхільнасці. Яшчэ не было выпадку, каб яна адказала на пацалунак. Нічога не змянілася за гэтыя два месяцы. Мной авалодвае абыякавасць. Можна сядзець вось тут, на ганку, глядзець на жнівеньскія зоркі, маўчаць. А можна і не сядзець. Маўчаць яшчэ лепш аднаму.

— Заўтра паеду,— кажу я.— А цяпер пайду начаваць да ляснічага. Табе таксама трэба выспацца. У вас канферэнцыя.

Яна кладзе мне руку на плячо.

— Пасядзі яшчэ. Я ўсё роўна не засну.

Мы сядзім і маўчым яшчэ з паўгадзіны. Апісаўшы на небе срабрыстую паску, згарэла зорка. Сёння яны падаюць адна за адной. У жніўні заўсёды так. Вуліца спіць. Добра відаць застылыя нерухомыя вяршаліны хвой. Там, за агародамі, адразу бор. Я мог бы спытаць у Стасі, ці хадзіла яна па лесе, калі вучылася ў школе, мог бы ўвогуле бясконца распытваць яе аб тым, як ёй паводзілася на гэтай вуліцы. Але яна не пускае мяне ў сваё ранейшае жыццё, маўчаннем або аднаскладовымі адказамі ахоўваючы нават далёкія да яго подступы. Я мог бы шмат расказаць пра сябе, але Стася ні аб чым не пытае.

— Адпачынку засталося тры дні,— кажу я.— А там работа. Адна таксацыя выматае дух.

— А што такое таксацыя? — пытае Стася.

— Калі вызначаюцца запасы, якасць, прырост драўніны і многае іншае.

На станцыі гукнуў паравоз. Яшчэ праз хвіліну пачуўся перастук колаў. Цягнік, якім я прыехаў, рушыў назад на Міхалевічы. Я мог бы смела паехаць ім назад. Нічога не змянілася б.

— Будзеш піць? — пытаю я ў Стасі, беручы бутэльку з віном.

— Не хачу.

У бутэльцы яшчэ амаль палавіна. Я выпіваю ўсё сам. У галаве трохі пашумлівае.

— Пайду,— гавару я.— Табе трэба выспацца. Заўтра ў вас канферэнцыя.

— Сёння канферэнцыя,— адказвае Стася.— Ужо сёння. Гадзіны ў чатыры закончым, а тады прыходзь да мяне.

Мяне ахоплівае радасць. Я спрабую абняць Стасю і пацалаваць, але яна ўхіляецца. Ледзь не сілай вырываецца з абдымкаў.

— Спакойнай ночы,— гаворыць яна зусім спакойна.

III

Дзень не такі гарачы, як учора. Неба светла-сіняе, глыбокае, з рэдкімі белымі аблачынкамі.

Ляснічы Ганчарык, у якога я начаваў, таксама ў адпачынку. Але, у адрозненне ад мяне, ён не змарнаваў вольны месяц. Да свайго добрага, на чатыры пакоі дома прыбудаваў веранду, зашкліў яе з верху да нізу і нават зрабіў каляровыя вітражы. На гэтай верандзе мы сядзім і снедаем.

Ганчарыку больш чым пяцьдзесят. Сын яго ў арміі, дачка ў Мінску, на хімфаку універсітэта. Яна цяпер дома, на канікулах, гэтая чарнявая, тоненькая, на дзіва падобная да маці дачка-студэнтка. Праходзячы паўз мяне, яна апускае вочы.

Ганчарык налівае па паўшклянкі вішнёвай настойкі.

— Квартальны план выканаеш? — пытае ён.

— Мабыць, выканаю. Трэба дашчэчку падагнаць. З транспартам цяжка.

Нашы лясніцтвы напалову на гаспадарчым разліку. На ахову, добраўпарадкаванне, пасадку лесу грошы нам выдзяляюць, на астатняе — шукаем дадатковых прыбыткаў. Рэжам дашчэчку, робім дранку, будуем разборныя фінскія домікі.

— Як твая рацыяналізацыя?

Ганчарык пытае пра дровы. Продаж насельніцтву дроў я вяду па-свойму. На тэрыторыі лясніцтва шэсць вёсак, і каб выпісаць метр сухастою, трэба ісці ў кантору. Я зрабіў прасцей: даў леснікам квітанцыі, дазволіўшы прадаваць дровы на месцы. Выгода відавочная, бо прыбытак вырас.

— Трэба асцярожна,— гаворыць Ганчарык.— Я сям-там раблю гэтак жа. Але не ўсім можна давяраць. Наломяць дроў.

Довад здаецца смешным, і я пярэчу. Я даўно падлічыў, колькі драўніны ідзе на апал і колькі яе фактычна выпісваецца. Ламачча і сушняку ў лесе — хоць адбаўляй, лясніцтва — не блізка, таму не кожны пойдзе выпісваць ламачча. То хіба пра ўсё гэта не ведаюць леснікі?

Ганчарык згаджаецца. Зрэшты, мы абодва ведаем, што лясныя законы вельмі мяккія. У лесе можна раскладаць вогнішчы, будаваць шалашы, вырэзваць кійкі, і таму, хто гэта робіць, нават слова не скажаш. Тое самае з дрывамі, з сенам. Усе думаюць, што лесу многа і яму ад такіх дробязяў нічога не зробіцца. Мы ж ведаем, што гэта не так.

Ганчарык просіць пазычыць пяцьдзесят рублёў. Дачка едзе ў Мінск, ёй трэба на дарогу, а з касы ён браць не хоча. Я даю яму грошы. Праз тры дні мой адпачынак канчаецца, а за сталаванне я плачу толькі трыццаць рублёў.

Затым я іду ў Мікацэвічы. Іду сасоннікам, які цягнецца ледзь не да самага паселішча. Мястэчка носіць сваю назву з незапамятных часоў. Яно пераважна драўлянае, але за апошнія гады паднялося нямала двух- і нават трохпавярховых камяніц. У новых будынках магазіны, кінатэатр, Дом культуры. Найбольш відныя трохпавярховыя памяшканні займаюць дзве сярэднія школы. Яны на процілеглых канцах цэнтральнай вуліцы, якая надае Мікацэвічам гарадскі выгляд.

Я люблю вось такія мястэчкі, дзе сельскае, ціхае пачынае спалучацца з імклівым тэмпам сучаснага жыцця. Па забрукаванай буйным каменнем вуліцы праносяцца грузавікі, грукоча трактар, цягнучы нагружаную бочкамі фуру, з адчыненых акон раённых устаноў даносяцца трэск арыфмометраў, тэлефонныя размовы, якія вядуць галасістыя сакратаркі.

Па дашчаным тратуары, раз-пораз пырскаючы смехам, выдыбаюць даўганогія дзяўчаты ў кароценькіх спаднічках. Падстрыжаныя пад бокс хлопцы ў пярэстых, расквечаных безрукаўках пахаджваюць гуртам, і на кожны такі гурт абавязкова ёсць гітара з доўгай почапкай — каб можна было павесіць інструмент на шыю. На плошчы, а таксама ў многіх іншых мясцінах павешаны рэпрадуктары, якія грымяць з ранку да позняга вечара, так што, знаходзячыся ў любым пунк-

це мястэчка, можна пачуць самае новае з усяго таго, што робіцца на свеце.

Шмат дзе сцены, парканы заклеены афішамі: кіно ў Мікацэвічах ідзе адначасова ў трох месцах: у Доме культуры, у кінатэатры «Буравеснік», а таксама ў клубе спіртзавода. Няма таго дня, каб не было танцаў — яны наладжваюцца там жа, дзе кіно, а ў летні час яшчэ і ў парку.

Па суседству з цэнтральнай вуліцай пралягае другая. Там лавачкі пад вішнёвай навіссю, гародчыкі з кветкамі; ля студні спатыкаюцца і абгаворваюць апошнія навіны суседкі. Што датычыць ускраінных вуліц, завулкаў, то там парадак, як у звычайнай вёсцы, і ранкам гаспадыні выганяюць на пашу кароў, у дварах рохкаюць свінні, зацята кудахчуць куры.

Перад Домам культуры, у якім праводзіцца настаўніцкая канферэнцыя, пярэсты натоўп. Відаць, скончыўся даклад і аб'явілі перапынак. Там недзе сярод настаўніц, якія дзеля канферэнцыі апранулі лепшыя сукенкі, Стася. Яна запрасіла да сябе. Такое ўпершыню. Мне чамусьці трывожна і радасна.

У глыбіні душы я трохі зайздрошчу настаўнікам. Хоць раз у год яны збіраюцца на канферэнцыю, іх выслухоўваюць раённыя кіраўнікі, і ўвогуле сваім трохдзённым знаходжаннем у мястэчку яны як бы заяўляюць аб сабе. Лясных работнікаў на канферэнцыі ніхто не склікае. Лес расце сам — думаюць усе. Адны мы ведаем, што гэта памылка.

Мне трэба сюды-туды забегчы. У міжраённай меліяратыўнай канторы пагаварыць наконт машыны, выклянчыць на пару дзён машыну яшчэ дзе-небудзь. Трэба дамовіцца наконт цэглы, цвікоў, напільнікаў, рыдлёвак, шпагату, фарбы, бляхі. Ніхто нам гэтых рэчаў проста так не дае. Ляснічы мусіць выкручвацца...

Вечарам падняўся вецер. Ён дзьмуў з захаду, быў вільготны і моцны. Па ўзмежках, ля парканаў панікла зялёная яшчэ трава, глуха шасцелі кіяшныя бадылі ў агародах. У паветры насіліся шматкі паперы, апалае лісце. У сасонніку вецер гуляў наверсе, расчэсваючы чубы кашлатым хвоям. Сосны запелі аднастайную песню, якая прадвяшчала, што лета канчаецца, наступае восень.

Я люблю баравы пошум. Можна сесці пад сасну, закрыць вочы: тады здаецца, што ты не ў лесе, а ў моры, і не вецер гуляе ў вяршалінах хвой, а калышуцца, пеняцца, даганяюць адна другую марскія хвалі.

Мора я бачыў...

Калі я падышоў да Стасінага дома, вецер аціх, але стаў накрапваць дождж. Неба зацягнулі калматыя воблакі. Было яшчэ рана, але стаяў паўзмрок, і было такое ўражанне, што на дварэ позняя восень.

У Стасіным пакойчыку ўсё па-ранейшаму. Сям-там паадставалі ад сценкі, тапырачыся, старыя шпалеры. У кутку ля перагародкі стаіць канапка з прадаўленымі бакамі. Верхняя палічка этажэркі шчыльна застаўлена нумарамі «Иностранной литературы».

Я паставіў на стол бутэльку віна. Стася прынесла чаркі, талерку яблыкаў, нож.

Маці няма. Перш чым сесці за стол, я падышоў да Стасі, памкнуўся яе абняць, але яна ўхілілася. Мне здалося, што чымсьці яна ўзбуджана.

На сцяне такаюць ходзікі. На цыферблаце намаляваны кацяняты, і заўсёды калі я заходжу ў Стасін пакойчык, то гляджу на іх. Кацяняты мне падабаюцца. Яны простыя і гуллівыя, іх круглыя вочкі, здаецца, выказваюць поўны давер да жыцця.

— Як канферэнцыя? — пытаюся я.

— Звычайна.

— Хвалілі вас?

— Не вельмі.

Мы выпіваем па кілішку. Стася дае мне палавіну яблыка. Рука ў яе дрыжыць. Чаму яна хвалюецца? Твар яе шчыры, адкрыты, і я думаю аб тым, што на фота ён шмат чаго траціць. Залішне многа на ім светаценяў, таго няўлоўнага, што фотаапаратам схапіць немагчыма. Стася заўсёды задуменная, гэта, бадай, галоўны выраз яе твару. Задуменнасць ёй вельмі пасуе.

Пастукалі ў дзверы, Стася падхапілася, пачырванела. У пакой зайшоў сярэдняга росту чарнявы старшы лейтэнант з блакітнымі пятліцамі лётчыка. На мундзіры і фуражцы, якую ён трымае ў руках, дажджавыя кроплі.

— Знаёмцеся,— ужо зусім спакойна гаворыць Стася.

Старшага лейтэнанта завуць Віктарам. Пра сябе ён болей нічога не сказаў. Стася прынесла кілішак, і я на-

ліў лейтэнанту віна. Мы выпілі, але гаворка не клеіцца.

Стася ўключыла святло, і я разгледзеў лейтэнанта ўважлівей. Яму гадоў дваццаць пяць, у яго смуглявы, нават цыганаваты твар, з выразам як бы нейкай жорсткасці. Па тых паасобных словах, якімі ён перакідваецца са Стасяй, я зразумеў, што лейтэнант быў тут учора.

Справа праясняецца.

Мяне, як заўсёды, апаноўвае абыякавасць. Лейтэнант, наадварот, нервуецца. Ён ёрзае па крэсле, падхопліваецца, падыходзіць да акна.

Я наліў яшчэ па кілішку. Віктар выпіў і, сказаўшы, што яго нехта чакае, выскачыў за дзверы. На мяне нават не зірнуў.

— Ты з ім даўно знаёма? — спытаў я ў Стасі.

Яе твар перасмыкнуўся, як ад болю.

— Са школы.

— Дзе ён жыў?

— Тут, на суседняй вуліцы...

Што ж, зразумела. Адразу за агародам бор: гонкія ўрачыстыя сосны. Ён прыгожы, гэты Стасін бор. У ім многа сцяжынак, утульных месц, яны былі і тады, калі Стася хадзіла ў школу. З соснамі, ляснымі сцяжынкамі ў яе, мабыць, шмат звязана, таму яна не пускала мяне ў свой бор. Каханне пачынаецца не ў дваццаць сем, а ў семнаццаць, яно моцнае, цэльнае, гэтае першае каханне...

Я разумею Стасю, бо ў мяне таксама быў бор. Я паступаў у мараходнае вучылішча ў Калінінградзе, а не паступіўшы, амаль год плаваў матросам на гандлёвым ціхаходзе «Калуга», потым яшчэ два гады служыў у замежных гарнізонах. А калі вярнуўся, сцежкі ў маім бары зараслі. Мая дзяўчына проста забыла пра іх. Тры гады ў маладым жыцці — многа. Звычайная гісторыя...

— Ён столькі мне пакуты прынёс,— гаворыць Стася.— Няхай ідзе. Няма чаго яму тут рабіць.

А ў самой на твары ледзь не роспач. Яна зусім не ўмее таіць пачуццяў. «У цябе яшчэ не кончана, мая дзяўчынка,— думаю я.— Ты проста сама сябе не ведаеш. Таму не расказала сваёй гісторыі. А я б расказаў, толькі ты не спытала. Яна цябе зусім не цікавіла...»

Калі ў сенечках пачуліся цвёрдыя крокі і ў пакойчык зайшоў змакрэлы старшы лейтэнант, я ведаў, што рабіць. Для прыліку пасядзеўшы некалькі хвілін, я развітаўся. Гэтага хацеў цыганаваты лётчык. Ён стаяў, мусіць, на вуліцы і чакаў. А можа, проста не мог саўладаць з пачуццямі...

Рыцары мусяць змагацца за даму сэрца!.. Гэта іх абавязак.

Я таксама змагаўся. А цяпер лічу, што рабіў несур'ёзна. Яшчэ ў школе ў маёй дзяўчыны было шмат кавалераў. Я дамогся таго, што астаўся адзін. А калі паехаў, яны ўсе вярнуліся...

Калі я дабег да станцыйнага буфета, то ўвесь змок. Да поезда яшчэ далёка — ён нават не прыбыў з Міхалевіч. Я сеў за столік і заказаў бутэльку віна. Трэба было абагрэцца...

У мяне была кропля надзеі, што Стася накіне плашчык і прыйдзе ў станцыйны буфет. Яна ведае, што на дажджы, апроч гэтага месца, мне некуды дзецца... Я патрошку піў віно і паглядаў на дзверы. Стася не прыйшла...

Затое зала пакрысе набівалася студэнтамі. Яны вярталіся ў свае інстытуты, бо канікулы канчаліся. Дзяўчат было болей, чым хлопцаў. Хлопцы, іх равеснікі, служаць у арміі, ахоўваюць граніцу — мужчынам у гэтым свеце трошкі болей клопатаў, чым жанчынам. Студэнткі з мокрымі пасмачкамі валасоў весела шчабяталі, смяяліся. Яны куплялі ліманад, цукеркі і амаль усе здаваліся мне прыгожымі. Некаторыя з іх цішком зыркалі на мяне.

Паглядаючы ў сваю чаргу на студэнтак, я думаў аб тым, што магу, зрэшты, пазнаёміцца з якой-небудзь адной, якая мне найбольш спадабаецца. Мы будзем адно аднаму пісаць лісты, тады я паеду да яе ў госці — у Гомель або Мінск, там паходзім па тэатрах, пасядзім у рэстаране, калі-небудзь яна завітае да мяне, у мой лес. Не ўсе ж студэнткі асядуць па гарадах, хоць, магчыма, яны гэтага хочуць. Я яшчэ не стары, мне дваццаць сем, дзяўчатам па дваццаць, і, мабыць, знойдзецца адна, якая не прыкіпела душой да свайго нарачонага, як Стася да лётчыка.

Стасю я наважыў забыць. Усё-такі яна кепска зрабіла. Навошта запрашала, калі ведала, што прыйдзе лётчык? Каб падштурхнуць яго, ці як? А мне, выхо-

дзіць, увесь гэты год была наканавана роля запасной пешкі...

Калі прыбыў цягнік з Міхалевіч, я зайшоў у вагон і, каб мяне ніхто не ўбачыў, заняў цёмнае пустое купэ.

IV

Цягнік рушыў, у суседнім купэ ўспыхнула святло. У маім — паўзмрок, аднак знайшліся ахвотнікі і на яго. Насупроць селі два маладыя, у расхлістаных сарочках хлопцы, паставіўшы на столік каробку партатыўнага магнітафона. Ля супрацьлеглага акна прымасціліся дзве студэнткі. Каб заняць сярэднія полкі, яны загадзя паклалі на іх свае чамаданы. Адна са студэнтак, наколькі я паспеў разгледзець, даволі прывабная.

Я ніколі не любіў сучаснай замежнай музыкі, але цяпер, калі хлопцы сталі пракручваць стужку магнітафона, стаў уважліва ўслухоўвацца. Слоў не разбіраў, але галасы спевакоў, як і самі мелодыі, вабілі задушэўнасцю і непадробным смуткам. Людзі страцілі штосьці дарагое, запаветнае, а цяпер пакутуюць ад гэтага. Песні былі розныя, розныя галасы, але настрой адзін. Аб беззваротна страчаным.

Мне падабаюцца мелодыі, і я думаю аб тым, што варта купіць магнітафон,назапісваць музыкі і вечарамі пракручваць.

Пазіраю ў акно. Калі ехаў у Мікацэвічы, глядзеў на заходні бок, цяпер — на ўсходні. Малюнак другі. У прагалах між сасоннікамі зыркаюць яркія агні. Іншы раз яны сягаюць высока ў неба і відны здалёк. У такіх месцах стаяць буравыя вышкі, а навокал палаткі і вагончыкі буравікоў. З таго часу, як пад Рэчыцай знайшлі нафту, усё палескае Прыдняпроўе ажыло. Нафту шукаюць у многіх іншых мясцінах, таму проста ў лесе вырастаюць часовыя паселішчы.

Хлопцы выйшлі на першым прыпынку. Хутчэй за ўсё яны з буравой, што ў Дуброве. Студэнткі залезлі на полкі. Знаёміцца з імі позна. Тая, што здалася прыгажэйшай, лягла якраз на полку над маёй галавой. Я ўстаю, выходжу курыць, а затым зноў вяртаюся на сваё месца. Каб лепш разгледзець твар студэнткі, падоўгу стаю ля акна. Мая галава на ўзроўні сярэдняй полкі, і нават у паўзмроку я добра бачу гэты твар. Ён

спакойны і далікатны. Акрыўшыся лёгкім палітончыкам, студэнтка спіць. У яе, відаць, няма асаблівых клопатаў і турбот.

Так я даехаў да Махаўца.

У мяне ў запасе два дні адпачынку, але я прыступаю да работы. Дождж, які пачаўся ўчора, усё яшчэ церусіць, таму, маючы намер выбрацца ў лес, я апранаю гумавы плашч.

Будынак лясніцтва новы, прасторны, стаіць у прыгожым месцы — там, дзе ліпавая алея, насаджаная некалі тутэйшым панам, пераходзіць у лес. Апроч канторы, у гэтым будынку кватэра памочніка ляснічага і мая. Сваю я саступіў бухгалтару Саўчуку і займаю пакойчык. Сталуюся ў Саўчука. Ён быў тут ляснічым, але выйшаў на пенсію, застаўшыся на пасадзе бухгалтара.

Саўчук ужо ляскае на лічыльніках. Маўкліва падсоўвае мне стосік папер. За час адпачынку я нават па цыркулярах засумаваў. Уважліва іх перачытваю, адкладваю ў асобную папку дзве паперкі, якія трабуюць хуткіх мер. У адной паведамляецца, што з будучага года павялічваюць план цэха шырпатрэбу, а ў другой — напамінак аб справе лесніка Гаркушы. Яшчэ летам прыязджала камісія, яна пацвердзіла, што Гаркуша самаўпраўна прадае дровы. Справа заблытаная, і я не спяшаўся звальняць лесніка з работы.

У поўдзень саджуся на матацыкл. Дарогу добра прыбіла дажджом. Яна наезджаная і шырокая. Еду спачатку зірнуць на лесапасадкі.

На махавецкім полі густа падняўся лес. Яго насеяў яшчэ Саўчук. Прыняў па акце ад калгаса гектараў сто пясчанай няўдобіцы, на якой нават лубін не рос, і засадзіў бярозай і сасной. Сасонкі яшчэ невысокія, але ўжо ўвабраліся ў сілу. Пасля дажджу адліваюць сівізной. А бярозы высока шуганулі. Паміж дрэўцаў прабіваецца малады верасок. Летась махавецкія жанкі ледзь не панадрываліся, носячы адсюль казлякі і зялёнкі.

Я думаю, што настаў час зрабіць тут прачыстку і асвятленне. Лясок пры дарозе, па ім мяркуе кожны аб парадках у лясніцтве. А безгаспадарчасці яшчэ многа. Не паспяваем рабіць самае неабходнае.

На прачыстку, асвятленне наймаем школьнікаў. Звяно лесакультурнікаў ледзь трывае. Расцэнкі нізкія, дзяўчаты ходзяць на работу толькі таму, што выдзя-

ляем сенакосы і трохі зямлі пад бульбу. У саўгасе супроць нашага можна зарабіць удвая.

Мінуўшы вёску Сівалобы, я памчаў па шашы. Вось тое месца якраз, дзе летась мы спаткаліся са Стасяй. Успамін балюча кальнуў. Стася, відаць, не разумее нават, як мяне пакрыўдзіла, сутыкнуўшы са сваім Віктарам. Лепш бы не запрашала...

Я зварочваю з шашы і еду зноў пясчанай дарогай. Свежага следу няма. Леспрамгас цяпер з лесу нічога не возіць.

Паабапал дарогі бор. Кавалак лесу, якім яшчэ можна ганарыцца, бо мала ўжо засталося такіх бароў. Магутныя выносныя сосны з купчастымі вяршалінамі, якія сплятаюцца між сабой у самым паднябессі. Бор гэты — як хорам. Ва ўсякае надвор'е, у кожную пару года ў ім урачыста і хораша. Асабліва люблю я бор летам, калі востра пахне смалой, хвояй, а па сінім небе плывуць белыя аблачынкі. Можна легчы на сухі верас, падкласці рукі пад галаву і хвілінамі маўчаць, слухаючы цішыню.

Я пабываў у многіх гарадах у нас і за мяжой, хадзіў па карцінных галерэях. Але нідзе так не апаноўваў мяне святочны настрой, як у гэтым бары. Чалавек, мабыць, не падняўся яшчэ над прыгажосцю, якую стварае прырода.

Пераскочыўшы драўляны, раз'езджаны масток, пад бярвеннямі якога булькае балотная рачулка, мінуўшы некалькі кварталаў чарналесся, маладых саснякоў, я нарэшце заглушыў матор. Сёлетняй вясной мы размясцілі лесакультуры на суцэльных высечках. Дваццаць гектараў сасны вось тут, на гэтай змрочнай, цёмнай паляне, якая нагадвае пажарышча. Злева ад паляны крута ўздымаецца сцяна сасонніку, масіў як па-жывому перасечан папалам. Звычайна лес пачынаецца ніжэйшымі, радзей пасаджанымі дрэвамі, а тут адразу нібы выведзеная пад лінейку стромая сцяна. Таму што тут плошча суцэльнай высечкі. Пні, пні скрозь на паляне. І яшчэ барозны.

Сасонкі ў баразнах ледзь прыкметныя. Мясцінамі ніжнія іголкі саджанцаў пажаўцелі — дрэўцы ўсё яшчэ хварэюць. Лета пякло, як ніколі. Але ў цэлым становішча здавальняючае.

Дождж паціху церусіць. Я саджуся на матацыкл і еду далей. Каля вёсачкі Азярыны быў пажар. Яго па-

Якаў Піліпавіч Навуменка, бацька пісьменніка
і сястра маці Анастасія Пятроўна. 1950 год.

Марыя Пятроўна, маці Івана Навуменкі,
з унукам Жэнем. 1960 год.

тушылі, але гектараў дзесяць лесу спустошана. Абгарэлыя сосны стаяць, як чорныя свечкі. Іх трэба пусціць на дровы, а плошчу раскарчаваць. Але сёлета рукі не дойдуць.

З узгорка як на далоні віднеюцца Азярыны. Строгай забудовы няма — хаткі, як статак гусей на лузе. Дый самі па сабе яны не вабяць — маленькія, з падслепаватымі акенцамі. Немцы, помсцячы партызанам, спалілі вёсачку датла, забудова рабілася на скорую руку, і гэтая спадчына ліхалецця дажыла да сённяшняга дня. Я заўсёды з цяжкай душой праязджаю праз Азярыны. Трэба будаваць новыя хаты, а лесу бракуе. Па законах ляснога гаспадарання мы мусім спілоўваць столькі, колькі драўніны прырастае за год. Але ўжо многія гады яе бярэцца ў два, а то і ў тры разы болей прыросту.

Калі я паказваюся ў якой-небудзь вёсцы, мяне пытаюць пра лес і пра сена. У раённага работніка таксама пытаюць пра гэта і яшчэ пра цэглу. У абсягу лясніцтва некалькі вёсак, і ў адной з іх — у Табунах — някепска разгарнулася будаўніцтва з цэглы. Але добры прыклад слаба пашыраецца, бо дастаць цэглу гэтак жа цяжка, як дзерава.

Ля Доўгага Броду спатыкаю свайго памочніка Будая. Сядзіць у кабіне разам з трактарыстам, тралюе цераз балота асіну. З асінавых бярвенняў мы вырабляем дошчачку.

— Не хацеў цябе будзіць,— смяецца Будай.— Ты ж у адпачынку. Чаму адбіраеш мой хлеб?

Трактарыст паласуе балота адзін. Мы закурваем, гаворым аб гаспадарчых справах. З Будаём ладзім. Ён нетаропкі, разважлівы, мае вялікую цікаўнасць да ўсяго, што робіцца па-за межамі лясніцтва.

Расказваю, што патрабуюць зняць Гаркушу.

Будай не любіць дзейнічаць не падумаўшы. Гаркуша — ляснік не надта, але ж не так хутка знойдзеш лепшага.

— Гаркуша Гаркушай, а дырэктар і да цябе прыдзіраецца,— гаворыць Будай.— Што вы там, у інстытуце, не падзялілі?

Я маўчу. З дырэктарам лясгаса Пікулікам мы сапраўды разам вучыліся. Але я яго мала ведаю. Ён канчаў, а я толькі паступіў. У інстытуце ён нічым асаблівым не вызначаўся. Студэнт як студэнт. Прызна-

чылі яго ў лясгас тады, калі я ўжо працаваў ляснічым.

Будай гаворыць праўду — дырэктар на мяне трохі наскаквае. Летась пазбавіў прэміі. За тое, што не дацягнулі нарыхтоўку сасновай лапкі. Але мы перакрылі план па шырпатрэбе. Нават намнога. Другія лясніцтвы не мелі палавіны нашага, а прэмію атрымалі.

Будай пасмейваецца:

— Не ўмееш шыі гнуць. Начальства любіць пакорлівых.

Трактарыст заглушыў трактар, падышоў да нас. Завуць яго Усевалад. Хлопец харошы, працавіты, але непаседлівы. За апошнія пяць гадоў тры разы звальняўся з лясніцтва, але вяртаўся. Быў у Карэліі, на Калыме і ў Казахстане. Нідзе не спадабалася.

— Перакусім, ляснічы,— гаворыць Усевалад, шчэрачы белыя, як часнок, зубы.— Мы з вамі халасцякі, а Мітрафану Іванавічу жонка пончыкаў напякла. Закаштуем...

Я адчуваю, што галодны. Фактычна не снедаў, выпіў шклянку чаю. Будай разгортвае пакункі. Жонка яго, Аліна, клапоціцца пра мужа і наклала ў сумку бутэрбродаў, вяндліны, памідораў, яблыкаў, салёных агуркоў. У маленькім тэрмасе — гарачая кава. Нават пра сурвэтку, якую можна разаслаць на зямлі, жонка памочніка ляснічага не забылася. У карабку ад запалак — соль...

Усевалад разгортвае зашмальцаваную ватоўку, якая ляжыць пад кустом, дастае паўлітэрку. Такія вось неспадзяваныя снеданні, абеды ў кампаніі з падначаленымі або нават малазнаёмымі людзьмі выпадаюць даволі часта. Я ведаю, што раблю кепска, бо штосьці трачу ў вачах людзей. Але супакойваю сябе тым, што другія робяць гэтак жа. Такая служба.

Мы выпіваем па чарзе, наліваючы гарэлку ў накрыўку тэрмаса. Чалавек — тонкая істота, для яго мае значэнне не толькі тое, што п'е, а — і з якога посуду. Я не паважаю пластмасавых стаканчыкаў, чарак. Папярхнуўся, і цяпер — гарэлка трапіла не ў тое горла. Лепей ужо проста з рыльца.

Чым добрая служба леснікоў, дык гэта вось такой магчымасцю паляжаць на чыстым паветры, на ўлонні прыроды. Не трэба курорты. Месца мы не выбіралі, дзень хмуры, імжысты, але ўсё адно прыемна глядзець

на сіняватую граду далёкіх саснякоў, на вяршаліны асін, у якіх многа жоўта-чырвонага лісця. У кустоўі цінькаюць сініцы. Восень хутка.

Мне здаецца, у характары мужчын застаецца трохі дзіцячага. Як дзеці, любяць збірацца, адзін перад другім выхваляцца, падколваць. Забаву замяняюць чаркай.

Усевалад зноў налівае ў накрыўку, але я адмаўляюся.

— Звальняцца не будзеш? — пытае Будай ва Усевалада.

Той ужо выпіў, закусіў, лёг, падаслаўшы ватоўку, на спіну і пазірае ў неба.

— Не ведаю. Яшчэ не засумаваў.

— А як засумуеш?

— Звольнюся.

— Чаго ты шукаеш у Карэліі, на Калыме? Не магу такіх, як ты, летуноў зразумець! Носіцеся, бадзяецеся па свеце. Для чаго?

Ва Усевалада смуглявы, абветраны твар, трохі жорсткія шэрыя вочы. Жуе былінку. Чаго ён лятае па свеце? Бо на адным месцы сумна. Пакуль малады, можна пабадзяцца. Пабачыш новыя мясціны, людзей. Хоць, зрэшты, усюды аднолькава. Усюды людзі імкнуцца да аселасці. Асабліва жанчыны. Пазнаёмішся з якой-небудзь, а яна на другі дзень намякае пра загс, пра кватэру...

Будай прагна слухае. Я ведаю, што сам ён ніколі не адважыцца сарвацца з наседжанага месца. Хіба толькі калі перавядуць у суседняе лясніцтва. Жыве са сваёй Алінай, у яго ўсё да ладу, усё як трэба. Тым не меней вятры вандравання вабяць і яго.

Будай чакае лясгасаўскай машыны. Ён мусіць пераправіць вытраляваны лес у Махавец. Я заводжу «Іж». Нашуся да вечара, спатыкаюся з леснікамі, тэхнікамі. Усе павінны ведаць, што ляснічы прыступіў да выканання абавязкаў.

V

Стася не прыехала. Назіркам я прайшоў міма дома, у якім яна кватаруе. Фортачка ў акне зачынена. Да заняткаў застаўся дзень... Затым я падаўся да фельчара

Шпака, але дома не застаў. Шпак на паляванні. Сядзіць у лазе, ля балотных азярын, пільнуе атлусцелых чыркоў. Ён заўсёды на паляванні. Рыцыну, розныя парашкі выдае жонка. Гэткім манерам Шпак жыве ў Махаўцы гадоў дваццаць. Ніводнай скаргі за гэты час на яго не было.

Я рушыў дамоў, наважыў пачытаць. Але перад самым лясніцтвам мяне пераняў фізік Васіленка. З ходу загукаў:

— Дзве гадзіны шукаю цябе, Лявонавіч! Пайшлі, брат, пайшлі, а то і так парадкам спазніліся... Куды пайшлі? На вясёлае зборышча, вядома. Хіба ты забыў, што Махавец даў свету шэсцьдзесят настаўнікаў?! Па колькасці інтэлігенцыі, якая выйшла з сяла, Махавец займае першае месца ў раёне. Так, так, першае! Вось табе дакладныя лічбы. Шэсцьдзесят настаўнікаў, трыццаць два аграномы, урачы, інжынеры, дваццаць шэсць афіцэраў, з іх два палкоўнікі і генерал... Лічыш, што на дзве сотні двароў мнагавата? Сам ведаеш, зямля тут кепская, таму людзі шукалі іншага спосабу жыцця...

Зрэшты я ўсё разумею. З Махаўца сапраўды паходзіць нямала настаўнікаў, якія працуюць у навакольных вёсках. Хто несямейны — праводзілі канікулы ў бацькоў, а цяпер раз'язджаюцца па школах. Такая ж вечарынка была летась, але я тады не пайшоў.

У душы варушыцца кволая надзея, што пабачу Стасю. Можа, яна прыехала, сядзіць там, куды вядзе мяне Васіленка? Чаго б у адваротным выпадку ён так стараўся? Але я адганяю гэтую думку. Стася на вясёлыя зборышчы не ходзіць. Тут, у Махаўцы, паводзіны яе бездакорныя. Адносна Стасі мне ўсё зразумела: ёсць Віктар, ён засланіў ёй свет.

Хутчэй за ўсё, Васіленка дбае пра некага другога. Мяне стараюцца ажаніць, таму ахвотна запрашаюць на імяніны і вечарынкі.

Праводзіны наладжаны ў доме настаўнікаў-пенсіянераў Свірыдзецкіх. Дом гэты проста выдатны і, можа, найлепшы ў Махаўцы. Ён цагляны, прасторны, атынкаваны, пабелены, з мезанінам і чатырохскатным бляшаным дахам. Пры доме вялікі сад з дарожкамі, апавітай плюшчом, дзікім вінаградам крытай альтанкай і самаробным фантанам. Псуе выгляд дома і саду залішне высокі паркан, пацягнуты зверху калючым дро-

там. Свірыдзецкім, няхай сабе яны на пенсіі, не варта было нацягваць на паркан гэты дрот...

Кампанію засталі ў зборы. За сталом чалавек дваццаць. З добра знаёмых мне — Будай і майстар цэха шырпатрэбу Аніскавец, чорны, напалавіну сівы, з нерухомай правай рукой. Мяне пасадзілі паміж Тарэзай і Вандай, дочкамі Свірыдзецкіх. Будай, які сядзіць насупраць, падміргвае, пасміхаецца, прыкрыўшы даланёю рот.

Тарэза і Ванда даволі прыгожыя. Падобныя адна на другую мала. Старэйшая Свірыдзецкая болей кідкая тварам і паставай. Усміхаючыся, яна па-кашэчы звужвае вочы і аблізвае чырвоныя сухія вусны. Ванда — сціплейшая, пагляд яе вачэй з доўгімі вейкамі мяккі і даверлівы.

Мы выпіваем за пачатак навучальнага года, затым па чарзе за настаўніц. Запруда няёмкасці прарвана, усчынаецца гамонка, перамовы. Я павёў сябе трохі з выклікам, наліўшы ў шклянку не гарэлкі, а віна. Тарэза памкнулася адабраць віно, і нашы рукі скрыжаваліся. Яна стрэліла ў мяне звужанымі вачамі.

— Хіба вы не мужчына?

— Магу паказаць пашпарт, Тарэза Браніславаўна.

— Але мужчыны п'юць што-небудзь моцнае.

— Грузіны, французы п'юць пераважна віно. Хіба яны кепскія мужчыны?

Нечакана я пачуў імя Стасі. Размаўлялі паміж сабой Аліна і чорненькая, як мушка, жонка майстра Аніскаўца.

— Лётчык жанаты. Болей як два гады. Дзіцё ёсць. А з ёй гуляе, як кот з мышшу...

Не ведаю, гаварылі яны для мяне ці проста так. У Махаўцы нас са Стасяй ніхто не бачыў. За ўвесь год быў у яе толькі два разы. І яшчэ некалькі разоў мы прагульваліся за сялом. Але было цёмна, і, здаецца, ніхто па дарозе не стрэўся...

Мной апаноўвае радасць. У другім святле паўстае Стасіна запрашэнне быць у той вечар з ёю. Яна хацела мяне мець як апору, як абаронцу, а я ганебна збег. Я нягодны і нікчэмны! Чакаў яшчэ, што Стася прыйдзе на станцыю. Чаго ісці? Жанчыны любяць сапраўдных мужчын, нязломных і цвёрдых. А я кісель, ныцік, рэфлектыўны тып, няздольны ні да чаго сур'ёзнага.

Павярнуўшыся да суседкі, я сказаў:

— Вы хочаце, каб я выпіў гарэлкі, Тарэза Браніславаўна? Я магу выпіць. Толькі наліце мне вы. За ваша здароўе!

Прыжмураныя вочы стрэлілі як бы з выклікам. Я чокнуўся з Тарэзай, выпіў. Стаў яе крадком разглядаць. Прывабная жанчына, а ў жыцці не надта шчаслівая. Была замужам за раённым пракурорам, але ён пакінуў яе. Разам з хлопчыкам. Не паглядзеў, што панізяць па службе. Яна жыла яшчэ з адным. Калі праўда тое, што я чуў, то шлюб быў дзіўны: ён, яна паасобна клалі грошы на ашчадную кніжку, а на сталаванне ўносілі роўныя долі.

— Колькі вы ловіце рыб? — спытала Тарэза.

— Якіх рыб?

— Ну, самых звычайных, якія жывуць у рацэ. Вы ж ляснічы, у вас ёсць ружжо і гэтыя, як іх называюць, спінінгі.

Навошта ёй ведаць? Ёсць інтарэс, яна хоча разгадаць мой характар. Колькі я лаўлю рыб? Магу сказаць, тут няма сакрэту. Я вырас на Дняпры, у дзяцінстве, юнацтве трохі лавіў. Чырванапёрак, язёў, ляшчоў. Аднойчы злавіў сома. А цяпер не лаўлю зусім. Тут няма ракі. І на паляванне не хаджу. Толькі аднойчы забіў лісіцу. Яе шкурка цяпер у мяне. Нават пачала псавацца.

— А вы б маглі зняць боты з забітага чалавека?

Што адказаць? На вайне я не быў. Нарадзіўся ў той год, калі вайна пачалася. У арміі служыў з шасцідзесятага па шэсцьдзесят другі. У час манеўраў у нашым палку загінуў сяржант. Яго пахавалі ў ботах.

— Чаму вы так дзіўна пытаецеся?

Тарэза смяецца. Вочы яе павільгатнелі і яшчэ больш звузіліся. Мяне агортвае сум. Здаецца, яшчэ ніколі не было так сумна ў застоллі. Нічога нельга з сабой зрабіць, і не трэба ад сябе хавацца...

У тостах, выгуках, не цікавых для мяне размовах прайшла яшчэ гадзіна. Я ўжо не мог болей трываць.

Тарэза ўключыла радыёлу. Пачаліся танцы. Я выняў з пачкі цыгарэту, паціху выбраўся на двор. Каб ніхто не затрымаў, выйшаў за веснічкі. Неба патроху праясняецца. У прагалах між воблакамі бліШчаць зоркі. Яшчэ рана, толькі адзінаццаць гадзін, а поезд з Мікацэвіч прыходзіць у дзве. Стася мусіць прыехаць,

бо да заняткаў застаўся адзін дзень. Яна сама гаварыла, што прыедзе за дзень.

Я не магу без Стасі. Цяпер зусім не думаю пра лётчыка. Ён знік, растаў у тумане. Стася звала мяне, і ў той вечар мне трэба было быць з ёю. Што з таго, што Віктар вярнуўся? Яна ж прасіла прыйсці, адчуваючы, што ён з'явіцца. Я не ведаў толькі, што лётчык жанаты. А гэта мяняе справу.

На чыгунку яшчэ рана, і я паварочваю да пасадак. Крочу па дарозе ўперад-назад, уперад-назад. Гудуць стомай ногі. За дзень я парадкам нахадзіўся. Расхінаючы мокрыя галіны, я лезу ў глыб сасонніку. За каўнер капае. Я знімаю пінжак, кладу споднім бокам на дол і лажуся. Цішыня. Чуваць, як падаюць з галін важкія кроплі. Я закурваю цыгарэту, затым непрыкметна для сябе засынаю.

Прахопліваюся ад таго, што замёрз. Праз навісь галін відаць густа засеянае зоркамі неба. Запальваю сярнічку і падношу да гадзінніка. Яшчэ толькі палавіна першай. Выбіраюся з пасадак на дарогу і іду да чыгункі. Цяпер я па-другому ацэньваю вечар, калі ў Стасіным пакойчыку нас было трое. Тры нябесныя целы з перакрыжаванымі арбітамі. Ясна, у тых дваіх сіла прыцягнення роўная адштурхоўванню. Таму не сышліся. Але і разысціся не могуць. Што сваім з'яўленнем прынёс я? Нічога. Нябесныя целы імкнуцца адарвацца адно ад другога, але прывязаны сілай прыцягнення. Мая арбіта істотнага ўплыву не мае. Значыць, свабоды волі няма. Усё ўзаемаабумоўлена. Што ведаем мы пра каханне? Што ведаеце вы, паважаныя суддзі, члены мясцовых камітэтаў, камісій, калі разглядаеце справы пра тое, што ён пайшоў ад яе ці яна ад яго?

Што, напрыклад, скажаце пра мой выпадак? Калі я канчаў дзесяцігодку, у мяне была дзяўчына. Я за яе змагаўся. Вандруючы па-за домам, служачы ў арміі, думаў толькі пра яе. А яна не думала. Калі вярнуўся, яна не мела нічога супроць, каб працягваць добрыя адносіны. Нават магла выйсці за мяне замуж. Але я не мог. Таму цяпер не хачу змагацца нават за Стасю.

Што значыць — змагацца? Чаго можна дамагчыся ў такой барацьбе? Жыць так, як жыла Тарэза са сваім другім мужам, уносячы з ім роўную долю за сталаванне?..

Мая прамова пад зоркамі адраса не мае. Я адчу-

ваю, што магу любіць Стасю да самазабыцця. Я ведаю — яна той чалавек, які можа мяне разумець і, калі карыстацца высокімі словамі,— натхняць, даваць крылы, напоўніць навакольны свет радасцю. Але хвалі разбіваюцца аб каменную скалу. Вось зараз я яе сустрэну і магу да дробязей прадказаць, якая гэта будзе сустрэча. Яна выйдзе з вагона, я падыду, павітаюся. Ноч позняя, дзве гадзіны ночы, у яе голасе будзе трошачкі цеплыні. Яе ўсё-такі кране мая самаахвярнасць. Не кожны сустракае сваю, няхай сабе добрую знаёмую, у дзве гадзіны ночы. Потым мы пойдзем па дарозе, я буду падтрымліваць яе пад руку. Што-небудзь спытаю, яна адкажа. Ветліва, уважліва. Але не спадзявайцеся, што яна пацікавіцца, што я рабіў два дні, як сябе адчуваў. Не, гэтага не будзе. Ні слова не скажа, чаму прыехала ў апошні дзень, не растлумачыць наконт Віктара. Думай, што хочаш. Я магу нават пацалаваць яе, яна не адхінецца, але гэта будзе толькі мой пацалунак. Перад сваёй кватэрай скажа «дабранач». Пойдзе спаць. У яе не ўзнікне жадання трохі павандраваць перад хатай, патрымацца са мной за рукі. Вы адчулі, што я пры гэтай сустрэчы прысутнічаю і ў той жа час мяне як бы няма? На маім месцы мог быць другі, выпадковы спадарожнік, і ўсё было б такім самым, хіба што без пацалунка...

Цікава, а як было з Віктарам? Не ведаю, не ведаю. Гэта справа не мая. Толькі хваляванне на Стасіным твары я бачыў. І перад тым, як ён прыйшоў, і тады, калі вярнуўся другі раз, яна страшэнна хвалявалася...

Поезд спазніўся. Рашучыя словы, едкую, толькі што выдуманую прамову я адразу забыў. Я баяўся, што Стася не прыедзе. Нарэшце бліснула светлае вока цягніка. Колькі я памятаю, не было выпадку, каб напярэдадні поезда свяціліся два электрычныя ліхтары...

Стася выйшла з апошняга вагона. Яе стройную постаць я ўбачыў адразу. Я падышоў і павітаўся. Па яе голасу адчуў, што яна нават як бы здзівілася, убачыўшы мяне. Я ўзяў яе саквояж, і мы пайшлі па дарозе. Наперадзе нас, гучна размаўляючы і смеючыся, ішлі трое. Двое мужчын і жанчына. Па голасу я пазнаў фельчара Шпака. Дзіўна, чаго ён ездзіў у Мікацэвічы? Жонка сказала, што ён на паляванні.

— Заўтра будзе добрае надвор'е,— кажу я.— Бачыш, колькі высыпала зорак,

Стася ідзе моўчкі. Але я на яе не злуюся. Злуюся, калі яе няма. Усё, што я нядаўна думаў, дакляраваў сам сабе, глупства. Мне радасна, што я іду побач са Стасяй, магу дакрануцца да яе рукі, адчуваць яе каля сябе. Добра, што яна ў Махаўцы. За гэты месяц, што ад'ехаўся адсюль, я проста спакутаваўся.

— Слухай, давай пераменім жыццё. Ну, як мы гэты год пражылі? Ты ў сваёй каморцы, я ў сваёй. Хочаш, я куплю магнітафон? Паставім у цябе, і я буду прыходзіць слухаць.

— Не гавары так, Саша.

— Чаму не гаварыць?

— Не трэба.

Цяпер мы ідзём моўчкі. Сцежка няроўная, і я злёгку падтрымліваю Стасю. Нарэшце выйшлі на дарогу. Я адпусціў яе руку і закурыў.

— Дай і мне,— просіць яна.

— Ты ж не курыш.

— Цяпер хачу закурыць.

Я даў цыгарэту і запаліў запалку. Твар яе трохі бледны. Але нават прыгажэйшы, чым раней. Курыць няўмела. Раз-пораз цягне дым і адразу выпускае.

Калі мы выйшлі на вуліцу, дзе стаіць яе дом, гучна заспявалі пеўні. На другім канцы сяла лянiва брахнуў сабака. Зоркі свяцілі ярка і роўна. Было цёпла.

Мы спыніліся ля веснічак.

— Сёння я пайду да цябе,— сказаў я.— Ты ведаеш, што я цябе люблю. Больш не магу...

Яна стаяла і маўчала. Абедзвюма рукамі я прыхінуў яе да сябе, стаў цалаваць яе вусны, твар, шыю. Яна не працівілася. Я задыхаўся, прыціскаў яе да сябе цясней і цясней. Я чуў, як часта б'ецца яе сэрца і як часта яна дыхае. Я быў вышэй за яе, абдымаючы, прыціскаючы да сябе, непрыкметна адарваў яе ад зямлі. Яна абхапіла мяне за шыю рукамі і павісла на мне, як на дрэве. На імгненне я адчуў дотык яе вуснаў, але на адно толькі імгненне. Яна расчапіла рукі і груба, з незнанай раней у ёй сілай мяне адштурхнула. Гэты жорсткі, грубы жэст зняважыў і ў адзін момант ацвярозіў.

— Скажы,— стараючыся схаваць задыханасць, прамовіў я,— у цябе было гэта з Віктарам? Скажы сумлена, больш я ніколі не спытаю!..

— Не твая справа! — з выклікам прамовіла яна.

— Тады скажы, чаму два дні таму прасіла, каб я прыйшоў да цябе.

— Ты мог не прыходзіць.

— Нас ніхто не чуе, Стася. У другім месцы я б табе не сказаў. Хіба сумленна год вадзіць за нос? Ты ведала, што я цябе люблю...

— Мог зразумець сам.

— Што зразумець?

— Што я цябе не люблю.

— Што ж, дзякуй за шчырасць. Болей я не прыйду, Стася...

Я павярнуўся і пайшоў прэч. Яна стаяла і глядзела мне ўслед. Мне нават здалося, што яна плакала...

VI

Стасі бачыць не хачу.

На душы востры, няўтольны смутак. Сінеча неба спакойная, улагоджаная. Цвітуць верасы, на балотных імшарынах шчодра высыпалі журавіны. Як чырвоныя завізкі, апаясваюць яны купіны, струхлелыя пенчукі. Усе дні праводжу ў лесе. У шмат якіх кварталах вядзецца высечка догляду — там я паказваюся, каб зірнуць на работу, а тады да вечара вандрую, падбіраючы плошчы пад будучыя пасадкі. Капаю ямкі, даследую грунты, падлічваю колькасць лічынак хрушча.

У лясных кварталах, аддаленых ад дарог, вёсак,— стоена-дрымотная цішыня.

Птушкі адспявалі, кветкі адцвілі, жыццё свой круг заканчвае... У развітальных праменнях надвячоркавага сонца пабліскваюць на сетачках павуціны, нацягнутай між дрэў, шматколерныя кропелькі. Востра пахнуць багуны.

У адзін з тых цёплых, па-летняму сонечных дзён я ляжаў на паляне і, каб перабіць голад, еў насабіраныя ў шапку журавіны. Паляна — месца былога хутара. З левага боку відзён рад здзічэлага, нізкарослага вішанніку, трохі правей — купка раскарачаных, пакрыўленых яблынь. Перад месцам, дзе я ляжу, некалі стаяла хата. Ад яе засталася куча абымшэлай цэглы. Але яшчэ і цяпер на месцы двара расце не жорсткая лясная трава, а свойская зялёная мураўка.

Мясціна глухая, вёрст дзевяць ад Махаўца, і я ста-

раюся ўявіць сабе, як і чым жылі тут людзі. Летам можа, нават някепска: штодня завітваў нехта з вяскоўцаў, навакол багата ягад, грыбоў. А зімой? Дарогі няма, сцежкі замяце, закідае снегам. Па начах жудаснае воўчае выццё.

Заняты развагамі, я трохі запознена пачуў ціхі, журботны звон, які нёсся з паднябесся. Нарэшце ўбачыў у блакіце неба два жураўліныя трохкутнічкі. Боль кальнуў сэрца. Няўжо і я пакіну тут след не большы, чым гэты лясны хутар? З'еду, нічога не зрабіўшы, і ніхто пра мяне не ўспомніць...

Вечарамі чытаю. Нікуды не хаджу. Ніколі я стολькі не чытаў, як у гэтым верасні. Ёсць штосьці прывабнае ў тым па-свойму строгім рытме, у якім цяпер праходзяць мае дні. Днём да знямогі нашуся па лесе, а вечарам — з кнігай. Два папярэднія гады я пражыў у Махаўцы, па сутнасці, расхлябана. Пускаў вольны час на ўзвей-вецер. А можна многа зрабіць. Падрыхтавацца, напрыклад, і здаць кандыдацкі мінімум. Ці вывучыць замежную мову...

Мінуў верасень.

Сяджу ў лясніцтве, праглядваю паперы, што сабраліся за апошнія дні. Лесніка Гаркушу, якога мы з Будаем колькі маглі ашчаджалі, уласным загадам звольніў дырэктар лясгаса. Трохі дзіўна...

Пытаю, што думае аб гэтым Саўчук. Ён моршчыць лоб, доўга маўчыць.

— Нешта ёсць,— нарэшце гаворыць ён.— Час пакажа. Не трэба спяшацца.

Саўчук мудры. Некалі сам быў дырэктарам лясгаса, гадоў дваццаць адпрацаваў ляснічым, а цяпер перасеў у бухгалтарскае крэсла і не наракае на лёс.

Нібы спецыяльна паклікалы, у пакой заходзіць Гаркуша. Нізкі, прыгорблены, з-пад навіслага лба паблісквающь малыя шэрыя вочкі.

— Садзіцеся, Гаркуша,— кажу я.— Справы ў нас з вамі няважныя.

— Пакрыўдзілі вы мяне, начальнікі. Абняславілі. А я душой богу вінават.

Я доўга тлумачыў Гаркушу як і што. Ён усё-такі вінаваты. Леснікам дальніх кардонаў мы дазваляем прадаваць дровы на месцы, даём бланкі квітанцый. У інтарэсах справы. А яго абход пад бокам. Жыхары Махаўца самі могуць прыйсці ў лясніцтва, выпісаць,

што трэба. Таму ён не мог сваёй уладай даваць дазвол няхай сабе на гнілое ламачча.

— Без дазволу бяруць, таварыш ляснічы. Хіба вы не ведаеце? Так заведзена. Хто пойдзе выпісваць ламачча?

Я абяцаю даць Гаркушу месца ў лесакультурным звяне. Як быў, так і астанецца ў лясніцтве. Заработак, прывілеі тыя ж. Звягі не будзе. Толькі няхай зойдзе пазней, калі шум трохі аціхне...

— Дарэмна ты з ім разводзіў анцімоніі,— нездаволена гаворыць Саўчук.— Яшчэ дасца ён нам у знакі. Нехарошы чалавек...

Прыехаў з лесу Будай, мы заняліся з ім квартальнымі справаздачамі.

Пад вечар таго ж дня на дарозе насупроць будынка лясніцтва спыніўся «казёл» дырэктара лясгаса. Сам дырэктар, малады, танклявы, у кароткай скуранай куртачцы, выйшаў з машыны, але ў кантору не рушыў — прахаджваецца па дарозе, пазіраючы на нашы вокны. Чакае, што выскачыць нехта з нас. Няцяжка здагадацца — едзе на паляванне.

Я абурыўся да шаленства. Многа на сябе берыцё, шаноўны таварыш Пікулік! Хочаце, каб ляснічы выбег насустрач, сеў у машыну, дагаджаў, прыслужваў. Як некалі леснікі ў Коласавай «Новай зямлі». А дулю з макам не хацелі? Калі трэба дапамога, то мейце ласку завітаць да нас, папрасіць, пагаварыць...

Збянтэжаны Будай кінуўся да дзвярэй, але я спыніў яго. Дырэктар паехаў адзін...

Праз хвіліну Будай, рагочучы, выдыбваў па пакоі.

— Будзе грому. Памянеш маё словы. Толькі не ведаю, калі і з якога боку грымне...

VII

У бары, на світанні, трубяць ласі. Танканогі гарбаносы прыгажун самец выходзіць з выгараў на мяжу бору і ўзболатку, зарослага нізкім, чэзлым хвойнікам, кліча сваю бязрогую сяброўку. Трубныя, поўныя палымянай прызыўнасці гукі стогалосым рэхам разлягаюцца ў лясным наваколлі. З балотнага зарасніку вынырне статак ласіх, якая-небудзь з іх наблізіцца да гарбаносага прыгажуна, будзе лашчыцца, церціся

аб яго шыю, але ён не кранецца з месца. Ён па-ранейшаму трубіць, пасылаючы прызыўную песню толькі адной, якая забавілася, заблудзілася або падбілася ў дарозе. А калі яна не з'явіцца, лось паныла пакіруе ў чашчобу, каб зноў выйсці на світанні заўтра і паслязаўтра...

Вёрст за дваццаць ад ласінага бору здабываюць нафту, яшчэ бліжэй, ужо ў абсягу лясніцтва, стаіць буравая ўстаноўка. Буравікі ласёў не чапаюць, і яны не рушылі з лесу. Лось даверлівы, яго можна нават прыручыць...

Днём праз месца, дзе досвіткам трубяць ласі, блазнаваты Ільюша праганяе статак. Каровы пасуцца на ўзболатку, а ён, стары, дзіўны чалавек, што даўно выгадаваў сына, садзіцца пад бярозу, вымае з-за пазухі жалейку. Мяккія, чароўныя гукі поўняць лес. Пражыў Ільюша вясковае аднастайнае жыццё, з маленства да старасці пасе скаціну, але калі паслухаць, як і што іграе, можна падумаць, што аб'ездзіў свет, усё пабачыў, перажыў. Жалейкі, акрамя як у Ільюшы, я нідзе болей не чуў...

Мінуў амаль і кастрычнік.

Будай напрарочыў: пайшлі непрыемнасці. У адзін з тых дзён у лясніцтва прыехала камісія. Трое лясгасаўскіх служачых перакапалі дакументацыю, апытвалі леснікоў, гойсалі па лесе, абмерваючы штабялі дроў.

Аб тым, што леснікі дальніх кардонаў самі афармляюць квітанцыі на дровы, у лясгасе ведалі. Была відавочная выгода. Я нават лічыў, што такім манерам ажыццяўляю эканамічную рэформу. Ляснік жа не толькі вартаўнік, а фактычны гаспадар у лесе. Але цяпер усё павярнулася супроць мяне. Устанавіўшы факт з дрывамі, лясгасаўскія служачыя настойліва дапытваліся, з кім і як часта я выпіваю...

Камісія паехала. Услед за ёй паехаў у райком Саўчук. Абараняць мяне. Праверку, як ён высветліў, лясгас распачаў не сваёй ахвотай. Прыслалі паперу з міністэрства, а ў ёй наварочана бог ведае што...

Саўчук лічыць, што заварыў кашу Гаркуша. Выгароджваючы сябе, топіць другіх... Вечарам упершыню за ўсю восень блукаю каля Стасінай кватэры. Учо-

ра бачыў яе здалёк. Ішла задуменная, невясёлая. Мне цяпер хочацца сустрэць Стасю на дарозе і развітацца.

Я некалькі разоў прайшоў ад школы да дома, у якім яна кватаруе. Вокны пакойчыка цёмныя. Я доўга стаю пад школьнымі вокнамі.

Не, я падманваю сябе, што хачу развітацца са Стасяй. Я не магу без яе. Мінула амаль два месяцы, і не было дня, не было, можа, хвіліны, каб Стася так або інакш не прысутнічала ў думках, адчуваннях, ва ўсім, што я гаварыў ці рабіў. Першыя дні ў душы жыла вострая абраза. Гонар мой быў зняважаны, абражаны, утоптаны ў зямлю. Пастулова гэта сплыло. Я стаў вінаваціць сябе. Хто так размаўляе з дзяўчынай, як я ў тую ноч? Хто я для Стасі? Чаму яна павінна да мяне хінуцца?

Быў Віктар, яна любіла яго. Можа, нават любіць. Але ён жанаты. Хіба Стася не клікала мяне, ведаючы, што Віктар прыйдзе? А я ганебна ўцёк, потым яе зняважыў...

Зрэшты, усё гэта глупства. Я люблю Стасю. І нічога не магу з сабой зрабіць. Калі ■ ёю — мне радасна, калі іду, сяджу, размаўляю з ёй, то ўвесь ва ўладзе ўзбуджанасці, прыўзнятасці. Ні з якой другой дзяўчынай чаго-небудзь падобнага не было нават блізка. Дык чаму ўцякаю ад Стасі?..

Нягледзячы на згрызотлівыя, супярэчлівыя думкі, да Стасі я не пайшоў. Што ёй скажу? Што мяне звальняюць ■ работы. Падасць на развітанне руку, пажадае шчаслівай дарогі. Не, развітвацца не трэба...

Назаўтра я быў у лясгасе. Пікулік нават здзівіў: ласкавы, абыходлівы. Даў прачытаць матэрыял, падрыхтаваны камісіяй. Паперына, паводле якой гэтая камісія стваралася, спаласавана рэзалюцыямі міністра, начальніка аддзела міністэрства, начальніка абласнога ўпраўлення. Закруціў Гаркуша машыну...

— Падай заяву аб звальненні,— сказаў Пікулік.— Не крыўдуй, дэмакратыю з леснікамі выдумаў ты сам.

З Мікацэвіч да станцыі, як і тады, у канцы лета, я прайшоў борам. Зірнуў на Стасін дамок. Свеціцца завешанае фіранкай акно. Да ганка прынік куст бэзу, шастае голымі цёмнымі галінамі груша.

Дома я склаў некаторыя рэчы ў чамадан, напісаў заяву ва ўпраўленне. Даводзіў, што ад адказнасці не ўхіляюся, але практыку з павышэннем ролі лесніка

лічу правільнай. Вывады камісіі наконт выпівак, панібрацтва з падначаленымі абвяргаць не хацелася...

Што ж, бывай, Махавец! Праз тыдзень ці раней прышлюць загад па ўпраўленні, і я паеду. Я магу рушыць, куды захачу. Нават у тайгу...

Быў выхадны дзень, я слухаў радыё, трохі чытаў. Пад вечар прыйшоў фельчар Шпак.

— Дзе ты бадзяешся? — спытаў ён.— Прыходзіў учора, пазаўчора...

Пра мае справы Шпак збольшага ведае. У Махаўцы ўсе ведаюць адзін пра другога.

— Паеду,— сказаў я.— Мяне, відаць, звольняць.

— А на каго настаўніцу пакінеш?

— Якую настаўніцу?

— Тую, што прыходзіў да цягніка сустракаць. Яна ўчора праходжвалася ў цябе пад вокнамі. Пазаўчора таксама. Мне ўжо няёмка яе адзінокую сустракаць.

У мяне перахапіла дыханне. Але я не хацеў паказваць Шпаку ўзрушанасць. Таму закурыў цыгарэтку.

— Ты таксама не шчыры,— сказаў я.— Я да цябе неяк прыходзіў. Жонка сказала — на паляванні, а тым часам ты вылез з вагона. Прыехаў з Мікацэвіч.

— Было дзела. Калі яго разблытаюць, то цябе, можа, не звольняць...

...У бары на світанні трубіць лось. Танканогі, гарбаносы прыгажун выходзіць на край бору і ўзболатку, прызыўна кліча сяброўку. Выходзіць дзень, другі, тыдзень. Яе няма. Яе забіў дырэктар лясгаса Пікулік. Ляснік Гаркуша памагаў яму. Іх «засеклі». У Пікуліка ёсць ліцэнзія, але на тыдзень раней, у другім лясніцтве, ён забіў яшчэ аднаго лася. На адну ліцэнзію двух...

— Ты быў, значыць, тады ў следчага? — пытаю я.

— Але. Пасля таго яшчэ два разы.

— Чаму дырэктар звольніў Гаркушу?

— Каб перакласці віну на саўдзельніка.

— А я тут пры чым?

— Пры тым, што ў лясніцтве няма парадку. Самаўпраўна прадаюць дровы, забіваюць ласёў.

— Думаеш, не Гаркуша пісаў у міністэрства?

— Думаю, Гаркушу было не да гэтага.

Потым мне цюкнула. Я ўспомніў дзіўныя пытанні, якія задавала мне Тарэза на настаўніцкай вечарынцы:

«Колькі вы ловіце рыб? А вы б маглі зняць боты з забітага чалавека?..»

— Следчы той самы, што раней быў пракурорам?

— Той самы. А што?

— Нічога. Думаю, што ўсе, хто працуе ў лесе, не могуць забіваць ласёў нават па ліцэнзіі...

У бары трубяць ласі, і калі гарбаносы не даклічацца сваёй сяброўкі, ён месяц-два пакутуе, а потым шукае сабе другую спадарожніцу. Але можа і не знайсці...

Я выйшаў на двор. Было цёмна. Імжыў дробны дождж. На засаджанай старымі ліпамі алеі напаткаў Стасю.

— Не крыўдуй на мяне,— сказала яна, спыніўшыся.— За тую ноч...

— Я не крыўдую. Я цябе люблю, Стася.

— А я не магла так проста да цябе прыйсці. Я яго любіла. Ты ж таксама каго-небудзь любіў?..

— А цяпер не любіш?

— Яго няма. Ён загінуў. Паўтара месяца назад. Адразу, як адсюль паехаў...

Мне здалося, што яна прамовіла гэтыя словы залішне спакойна. Як бы трэба было, каб іменна так здарылася. У голасе яе мне пачуліся нават ганарлівыя ноткі...

Пра таго, другога, я падумаў упершыню.

— Ён выпрабоўваў самалёты, Стася?

— Выпрабоўваў...

Я прыхіліў яе да сябе, цалаваў у вусны, у твар. Яе рукі былі халодныя. Мне хацелася хутчэй іх сагрэць...

1971

Апавяданні

СЕМНАЦЦАТАЙ ВЯСНОЙ

Мне ішоў семнаццаты год. Мая семнаццатая вясна была вельмі багатай на кветкі, на цеплыню, на тыя цудоўныя дні, калі, здаецца, сама зямля спявае песню сонцу, жыццю, высокаму сіняму небу.

Даўно ўжо з усіх кветак я найбольш палюбіў бэз. Бэз расцвітаў якраз у час нашых школьных экзаменаў. Букет ружова-сініх кветак заўсёды стаяў на стале, засланым чырвоным абрусам. За сталом сядзелі строгія экзаменатары, а на стале былі акуратна раскладзены білеты. Зверху білеты былі ўсе аднолькавыя. Які выбраць?

Падыходзячы да стала, я заўсёды хваляваўся. У такія хвіліны я, вядома, не звяртаў увагі на бэз, хоць стаяў ён у мяне пад самым носам. Затое пасля экзамену пах бэзу да самага вечара п'яніў мне галаву...

Ніколі яшчэ бэз не расцвітаў так, як сёлета. Ён сінеў цэлымі азяркамі па садах, палісадніках, у нашым станцыйным скверыку.

Але бэз у гэтую вясну на першым часе не хваляваў мяне і не радаваў зусім. Упершыню за многія гады і мне, і маім сябрам не трэба было здаваць экзаменаў. Не было і настаўнікаў, якія вучылі нас у школе. Адны з іх пайшлі на фронт і ваявалі пад Ржэвам, а можа, пад Севастопалем, а другія таксама не задавалі нам урокаў, бо на фасадзе нашай школы трапятаў чужы сцяг з чорнай свастыкай.

У нашай школе цяпер размясціўся нямецкі камендант. Ён не думаў аб тым, што нам трэба вучыцца. Камендант дбаў аб другім. Ён павесіў загад, за невыкананне якога дакляраваў адну толькі смяротную кару. Камендант абяцаў смерць кожнаму, хто захоўваў агнястрэльную зброю, хто распаўсюджваў злосныя чуткі

пра непераможную германскую армію, хто мог паявіцца на вуліцы ў начны час.

Што датычыць мяне і маіх сяброў — Цішкі Дразда, Міколы і Сымона Біцюгоў,— то мы пакуль што добрасумленна выконвалі толькі апошні пункт загаду. Як гэта і было дазволена, мы расхаджвалі па вуліцах толькі да адзінаццаці гадзін вечара.

Часцей за ўсё мы наведваліся ў наш станцыйны скверык. Пад вечар там збіралася моладзь. На лавачках сядзелі хлопцы і дзяўчаты. Яны размаўлялі і нават іншы раз смяяліся, быццам на свеце не было ні каменданта, ні вайны. Іншы раз у скверыку рыпаў гармонік, а на заасфальтаванай яшчэ да вайны пляцоўцы наладжваліся танцы. Ніхто з нашай чацвёркі ні разу не пайшоў танцаваць. Мы лічылі, што весяліцца, танцаваць у такі час, калі ідзе вайна, калі ліецца кроў, проста ганебна.

— Здраднікі,— са злосцю пазіраючы на тых, што танцуюць, шаптаў Мікола Біцюг.— Знайшлі час весяліцца — гранату б сюды.

— Не трэба раскідвацца гранатамі,— падсякаў Міколу Сымон Біцюг.— Дый у цябе ж яна толькі адна.

Мікола, які заўсёды выказваў самыя крайнія погляды, насупліваўся і змаўкаў, а ў вачах у Цішкі Дразда запальваліся вясёлыя агеньчыкі. Цішка наогул любіў пасмяяцца, любіў вясёлыя гісторыі, і цяпер пасля Сымонавых слоў ён, мабыць, маляваў сабе карціну, як доўгі і няскладны Мікола шпурляе гранату ў дзяўчат, што танцуюць на заасфальтаванай пляцоўцы.

Нягледзячы на рознасць поглядаў і характараў, мы ўчатырох сыходзіліся ў адным: нельга сядзець склаўшы рукі, трэба дзейнічаць. Мы лічылі сябе баявой групай, і на гэта былі ўсе падставы. На нашым узбраенні ўжо быў вінтовачны абрэз, дзве лімонкі з капсулямі, з паўпуда аманалу і кавалак бікфордавага шнура. Мы былі заклапочаны планамі далейшага ўзбраення і ў хуткім часе збіраліся аб'явіць германскаму фашызму бязлітасную вайну.

А пакуль што мы з горда ўзнятымі галовамі праходзілі па скверыку, скоса пазіраючы на нямецкія франтавыя зводкі, павешаныя на дошцы аб'яў. Па праўдзе кажучы, асаблівай увагі на гэтыя зводкі не звяртаў ніхто. Дый весялосць тут, у скверыку, працягвалася

нядоўга. У палавіне адзінаццатай на алеі паяўлялася здаравенная постаць паліцэйскага Кірылы Сёхмана, і ўсе збіраліся дамоў. Кірыла тут, у скверыку, адчуваў сябе вельмі значнай асобай. Ён быў важны, надзьмуты і раз-пораз пазіраў на свой наручны гадзіннік, які раздабыў нядаўна.

Цішка Дрозд у такія хвіліны сіпеў прыдушаным смехам, і мы, каб быць далей ад граху, шыбавалі дадому. Мы добра ведалі, што за птушка Кірыла Сёхман. Да вайны стаяў ён пры дзвярах клуба кантралёрам, але абакраў касіра, і яго засудзілі. А цяпер ён зноў аднекуль прыплыў. Не варта было з такім тыпам звязвацца.

Адным словам, на нашу агульную думку, усе мы ўчатырох былі добрымі хлопцамі. Мы ні разу не паддаліся на прыманку маладосці, не пайшлі танцаваць, не зналіся з дзяўчатамі. Мы рыхтавалі з сябе барацьбітоў, бязлітасных, мужных, зацятых. І хоць на зямлі была вясна, хоць так прывабна расцвітаў бэз, мы трымаліся стойка, адкладваючы сардэчныя справы на час пасля вайны.

Першым здрадзіў нашай агульнай справе я. У гэты час, калі ішла вайна і калі там, на фронце, паміралі сапраўдныя героі, я, чалавек, які не зрабіў у жыцці яшчэ ніводнага подзвігу, закахаўся самым ганебным чынам.

Пачалося ўсё вось з чаго. Аднойчы ў скверыку я ўбачыў незнаёмую дзяўчыну. У белай сукенцы, і белым капялюшыкам на галаве, яна мне адразу кінулася ў вочы. Яна была зусім не падобная на дзяўчат, якіх я сустракаў дагэтуль. Трымалася яна смела, незалежна і, шчабечучы нешта вясёлае, звонка смяялася.

Я ўбачыў белую тоненькую дзяўчыну і ў першы вечар, і ў другі, і ў трэці. І ўвесь час яна была вясёлая, смяялася. Адзін раз яна нават танцавала...

Першы час я праходзіў міма дзяўчыны з самым незалежным выглядам. Я не кінуў у яе бок ніводнага прыязнага позірку, стараўся на яе не паглядаць. Я лічыў яе асобай пустой, нікчэмнай, не вартай увагі нагул. У думках я вінаваціў тоненькую дзяўчыну за яе бестурботны смех, за яе звонкае шчабятанне. Як магла яна смяяцца ў такі час!

Вядома, дзяўчына ў белай сукенцы нічога не ве-

дала пра мае абвінавачванні. Яна кожны вечар прыходзіла ў скверык, яе жывыя сінія вочы весела пазіралі на свет, і яна, нібы назло мне, звонка шчабятала.

Я быў поўны абурэння і гневу. Справа ў тым, што хоць я яшчэ і не зрабіў ніводнага подзвігу, але ў глыбіні душы лічыў сябе здольным на гераічныя ўчынкі. У сваім уяўленні я маляваў сябе ў розных геройскіх ролях. Вось я на вачах у дзяўчыны забіваю нямецкага каменданта, забіваю Кірылу Сёхмана, забіваю цэлы дзесятак фашыстаў, нарэшце, падаю забіты сам... Белая дзяўчына перастала смяяцца, у яе вачах захапленне, роспач, пакута. Яна плача, вінаваціць сябе за свой смех. Яна становіцца другой...

Адзін раз дзяўчына прыйшла ў сквер з кветкамі. У яе руках быў бэз і белая чаромха. Яна трымала кветкі беражна, як трымаюць якую-небудзь вельмі каштоўную рэч. Яшчэ праз колькі часу я пачуў, як яна спявала. Яе голас можна было пазнаць сярод тысячы другіх галасоў... І вось хутка я адчуў, што мне няма куды схавацца ад жывых сініх вачэй з-пад белага капялюшыка, ад звонкага шчэбету, ад гэтай цудоўнай белай птушкі. Яе вобраз стаяў перад маімі вачамі, дзе б я ні быў, што б я ні рабіў. Я ўжо не мог пражыць дня, каб пад вечар не схадзіць у скверык, не пабачыць тоненькай дзяўчыны.

Я стаў задумлівы, разгублена адказваў на пытанні сваіх сяброў і свой душэўны стан не змог схаваць ад іх вачэй.

— Ты гэта што ж, Цімох, можа, хочаш у кусты? — грозна падступіў да мяне аднойчы Мікола Біцюг.— Нешта ты круціш, хаваешся ад нас. Кожны вечар у скверы тырчыш. Ты вады не муці, кажы праўду. Спалохаўся?..

Я ледзь не кінуўся на Міколу з кулакамі, каб змяшаць яго з граззю за яго дурныя здагадкі. Цішка Дрозд мірыў нас пасля гэтага цэлую гадзіну. Сябры ўздыхнулі лягчэй, бо ўбачылі, што адступацца ад іх я не збіраюся. І ўсё ж я не мог расказаць ім праўды.

Хутка я ўжо ведаў імя дзяўчыны — Стася. Нядаўна яе прыслалі аднекуль працаваць у нашу аптэку. Там жа ў аптэцы, у доміку, схаваным у засені бэзавых кустоў, Стася і жыла.

Мне было непрыемна, што Стася працуе ў нямецкай установе. З другога боку я апраўдваў Стасю тым,

што аптэка нарэшце не такая ўжо фашысцкая ўстанова. Можа, Стасю прымусілі працаваць, можа, без працы ёй нельга. Яна ж жыве адна, без бацькі і без маці...

Я нячутна паўтараў імя Стасі тысячу разоў у дзень, яно звінела ў маіх вушах як музыка. Я мог думаць пра сваю дзяўчыну цэлымі гадзінамі, прыдумваў розныя варыянты нашай размовы, нашай сустрэчы. Але пакуль што ніякай размовы не было, я не сказаў сваёй каханай ніводнага слова. Я прыходзіў у сквярык, і калі заўважаў Стасю, сэрца ў грудзях пачынала біцца, нібы птушка, злоўленая ў сіло.

Аднойчы, калі я праходзіў міма лавачкі, на якой сядзела Стася са сваімі сяброўкамі, мая дзяўчына акінула мяне хуткім позіркам. Мне здалося, што гэты позірк быў насмешлівы. Мой твар гарэў ад сораму, мне было ў той вечар балюча і крыўдна, як ніколі. Не сказаўшы нічога сваім сябрам, я падаўся дадому. І тут, па дарозе да роднай хаты, на адзіноце, я неяк нечакана ўпершыню паглядзеў на самога сябе збоку, чужымі вачамі.

Так, выгляд мой быў зусім не фацэтны, ён ніяк не падыходзіў для таго, каб знаёміцца з гэтай чыстай, белай дзяўчынай. На нагах у мяне было штосьці накшталт чаравікаў. Але што гэта былі за чаравікі! Гэта былі нейкія чарапахі, шырокія, распоўзлыя. Чаму я не заўважыў раней, што мае штаны даўно час павесіць на пудзіла ў агародзе? Гэтыя штаны мелі дзве латкі на каленях і ў дадатак яшчэ два агромністыя акны ззаду. Вырас я і з сарочкі; тое, што ў мяне былі закасаны рукавы, мабыць, мала дапамагала справе. Эх ты, кавалер, закаханы рыцар!..

У тую ноч я не спаў. Выхаду са свайго становішча я не бачыў ніякага. Святочных гарнітураў у мяне не было, і зарабіць або купіць іх па тым часе нечага было і думаць.

Памятаю, што такія развažанні мяне нават супакоілі, а тоненькая чыстая дзяўчына зрабілася для мяне крыху далёкай і чужой. «Няхай ходзіць у сваёй чысценькай сукенцы,— помсліва думаў я.— Справа ж не ў капялюшыках і сукенках. Знайшлася княгіня!..»

Некалькі дзён я не хадзіў у сквярык. Якраз у гэты час разнесліся чуткі, што немцы думаюць аднаўляць чыгунку. Чуткі гэтыя пацвердзіліся, бо на чыгунцы

ішла ліхаманкавая работа. Мы вырашылі, што надышоў час дзейнічаць. Мікола Біцюг высушыў аманал на печы, Цішка Дрозд сцягнуў старую бабуліну кофту з шырокімі рукавамі. Адзін рукаў мы напакавалі аманалам, зашылі і гэтую нашу міну схавалі да часу. Было аднагалосна вырашана, што сваёй мінай мы ўзарвём масток кіламетры за чатыры ад станцыі. Масток хоць і невялікі, але ў вызначаны дзень немцы па нашай чыгунцы не паедуць. Паедуць яны жыватамі...

Якраз у гэты час адбыліся падзеі, якія прымусілі нас яшчэ больш сур'ёзна паставіцца да задуманай дыверсіі. У ясную вясновую ноч ні з таго ні з сяго згарэла парня. На гэтай парні гнулі вобад, які адпраўлялі некуды на нямецкіх машынах. Апрача гэтага, у некалькіх месцах нашага раённага гарадка былі расклееныя антыфашысцкія лістоўкі, надрукаваныя на машынцы. Гэтыя падзеі нас і ўзрадавалі, і засмуцілі.

Мы былі перакананы, што спалілі парню і расклеілі лістоўкі партызаны, якія ноччу прабраліся ў гарадок. З невялікім партызанскім атрадам, які дзейнічаў кіламетраў за сорак ад нас, у другім раёне, мы мелі ўжо сувязь, хоць і нетрывалую. Калі ўсё гэта зрабілі нашы партызаны, то чаму яны наважылі абысціся без нас? Сякія-такія паслугі мы ж ім ужо рабілі. Можа, партызаны нам больш не давяраюць?

Каб вывесці ўсё гэта на чыстую ваду, Сымон Біцюг адправіўся ў госці да сваёй цёткі. Цётка, канечне, была тут толькі прыклёпам, Сымон пайшоў на сувязь з нашымі партызанамі.

Мы ж утраіх таксама не спалі ў шапку. У гэтыя дні мы выказалі вялікае жаданне нанасіць сваім маткам арэхавых кійкоў на фасолю і пад памідорныя кусты. Кійкоў мы нанасілі на пяць гадоў уперад, але справа зноў жа была не ў кійках. Арэшнік рос якраз недалёка ад мастка, які мы наважылі пусціць у паветра. Масток і подступы да яго мы агледзелі добра, самаробную міну занеслі і схавалі паблізу ад мастка.

Былі ў нас поспехі і ў справе самаўзбраення. Нам удалося разжыцца старой заржавелай вінтоўкай, якую мы ўтраіх чысцілі і прыводзілі ў належны выгляд цэлы дзень. Цяпер мы ў дадатак да абрэза мелі сапраўдную вінтоўку, з якой не сорамна было прыйсці да партызан.

Праўда, на грунце асабістай прыналежнасці вінтоў-

кі паміж намі адбылася спрэчка. Мікола Біцюг патрабаваў, каб вінтоўку аддалі яму. Свае патрабаванні Мікола падмацоўваў тым, што ён здаў норму на поўнага варашылаўскага стралка, а мы з Цішкам — толькі на юных стралкоў. Міколу мы далі суровы адпор, і ён, пакіпяціўшыся, быў вымушаны здацца.

Адным словам, цяпер мы адчувалі сябе больш упэўнена. Мы чакалі Сымона, чакалі вестак ад партызан, і ва ўсіх нас быў прыўзняты, гераічны настрой. У адзін з тых дзён я зноў пайшоў у скверык і зноў убачыў Стасю.

Праходзячы паўз яе, я стараўся не пазіраць у яе бок. І не вытрымаў. А яна — мне гэта нікольні не здалося — паглядзела на мяне зусім сур'ёзна. Яна не насміхалася з мяне! Я зноў стаў вясёлы, расказваў цікавыя гісторыі сваім сябрам, і яны смяяліся. Я хацеў, каб Стася звярнула ўвагу на наш смех, на мяне. Здаецца, яна глядзела ў мой бок.

Раптам я прыдумаў выхад, адзіны, які толькі мог быць на свеце. Мой бацька, чыгуначнік, яшчэ да вайны выпісаў сабе форменны сіні касцюм. Гэта быў выдатны касцюм, нездарма з бацькавага заробку вылічвалі за яго пакрысе амаль цэлы год. Цудоўнае сіняе сукно было, мабыць, самага вышэйшага гатунку. Бацька толькі і паспеў адзін раз на Першае мая перад самай вайной апрануць касцюм. Цяпер касцюм быў клапатліва схаваны, як самая каштоўная рэч у хаце, і неаднойчы ў цяжкія часіны я чуў, як асцярожна маці намякала, што за яго, каб прадаць, далі б хлеба пудоў дзесяць...

Разлічваць на тое, што мне дадуць апрануць сіні касцюм, не прыходзілася. Прасіць аб гэтым было б проста сорамна. Я наважыў зрабіць усё інакшым парадкам. Прасцей за ўсё было вынесці адзенне ў адрыну і там паціху апрануцца, а пасля скінуць. Тым больш што ўвесь касцюм мне быў не патрэбен. З мяне хопіць адных сініх штаноў. І нічога ім за адзін вечар не зробіцца...

План мой быў разлічан да дробязей. Увесь наступны дзень я гарэў ад нецярпення, уяўляючы, як падыду да Стасі, як загавару з ёй, што ёй скажу. Пад вечар мне ўдалося ажыццявіць першую частку майго плана як найлепш. Я выйшаў агародам у новых сініх штанах, з-пад якіх зусім не відаць было маіх чаравікаў-

чарапах, у вымытай кашулі. Я быў ужо ў скверыку і чакаў, што вось-вось прыйдзе мая белая дзяўчына...

Але прыйшла не Стася. Прыбег узбуджаны Мікола Біцюг і рашуча пацягнуў мяне ў цёмны куток сквера.

— Цімох, пайшлі,— уладарна сказаў ён мне.— Заўтра раніцай першы цягнік пойдзе. Хутчэй...

Што ж, трэба было ісці...

Я нічога не сказаў Міколу наконт новых сініх штаноў, а ён, усхваляваны, нават не заўважыў іх. Трэба было зайсці яшчэ па Цішку Дразда. Ён жыў на Вакзальнай вуліцы, якая цягнулася поруч з чыгункай, і ад яго нам лепш за ўсё было выходзіць, бо не трэба было перасякаць пераезда.

Дачакаўшыся, пакуль зусім сцямнее, мы выйшлі. Мы захапілі з сабой абрэз і дзве гранаты, вінтоўка была схавана ў лесе. Да арэшніку мы зрабілі вялікі крук на поплаве, потым ішлі жытамі. Мае новыя сінія штаны прамоклі ад расы да самых каленяў, але я лічыў, што гэта дробязь — высахнуць. Ішлі мы смела, бо ў нас была зброя.

Нам прыйшлося чакаць у арэшніку да самай поўначы. Запелі першыя пеўні, дзесьці ў кустах трывожна закігікала нейкая птушка. Тады мы, прыгнуўшыся, пабеглі да мастка. Мы ведалі, што чыгунка ахоўваецца не надта. Узброеная варта была толькі ў будках. У паўкіламетры ад мастка гарэў агонь, і каля яго сядзелі дзядзькі з доўгімі кійкамі. Гэта была так званая «добраахвотная» варта чыгункі, у якую фашысты заганялі сілком.

Мікола з вінтоўкай залёг на насыпе, а мы з Цішкам завіхаліся каля міны. Пад мастком было сыра і глуха. Здаецца, прайшло вельмі многа часу, пакуль мы прыладзілі бікфордаў шнур і ўставілі запал. Чыркнулі сярнічкай, і шнур затрашчаў, выпускаючы цэлыя пучкі іскраў. Мы беглі ад мастка што было сіл.

Выбух засціг нас ужо ў арэшніку. Гэта быў страшэнны выбух. Здаецца, асвяціўся ўвесь лес. Мы ўпалі, потым зноў пабеглі ў самы гушчар. З будкі пачалася бязладная страляніна. Мы адбегліся, мабыць, кіламетраў пяць. З мяне пот ліў цурком, а мокрыя сінія штаны лёпалі па нагах так гучна, нібы хто-небудзь біў па голым целе далоняй.

Каля будкі ўжо не стралялі, і мы прыпыніліся.

Трэба было вызначыць цяпер, дзе мы. Моўчкі мы прайшлі цугам, адзін за другім, яшчэ з паўкіламетра і выйшлі на сенажаць. Над ёй густой шчыльнай заслонай вісеў туман. Гэта была Гарадзінка, асушанае яшчэ да вайны балота. Тут мы адшуквалі некалі яйкі дзікіх качак, кнігавак, пекураў, аднойчы збіралі стрэленыя гільзы пасля вайсковых манеўраў. Сенажаць мы ведалі, і можна было тут, у кустах, схаваць нашу зброю. Але рабіць гэтага ніхто з нас не захацеў. Упершыню ў жыцці мы адчулі, што значыць зброя ў руках. З ёю можна было ісці смела, не баючыся ніякага д'ябла. Са зброяй мы крочылі гаспадарамі па роснай топкай Гарадзінцы.

Недалёка ад Цішкавага двара быў вялікі кар'ер. Тут капалі гліну ўсе, каму яна была патрэбна. Мы якраз і збіраліся спусціцца ў кар'ер, каб абмеркаваць нашы далейшыя паводзіны. Але тут здарылася нечаканае.

— Стой, рукі ўгору! — раўнуў нехта немым галасам, і ў некалькіх кроках ад нас проста з зямлі вырасла чорная постаць. Мы рванулі назад, а той, што крычаў, стрэліў. Куля свіснула каля самых маіх вушэй. Мы ўпалі на зямлю, а чорная постаць, клацаючы затворам, насоўвалася на нас. Я чуў, як Мікола спусціў курок. Асечка. Постаць упала. У тое ж імгненне Цішка бухнуў са свайго абрэза, а я, ірвануўшы чаку, шпурнуў лімонку...

Страшэнны, дзікі крык падняў мяне з зямлі і кінуў у кар'ер. Гэты крык стаяў у маіх вушах, калі я каціўся на дно кар'ера, калі поўз агародамі, прабіраючыся праз парканы і драцяныя агароджы. Маіх сяброў побач не было. Я вырашыў паўзці дадому. Увесь шлях да роднай хаты думка ў мяне працавала чотка і ясна. Я рабіў перадышкі, вымяркоўваў, кудой мне найлепш прабірацца.

І вось я ў сваёй адрыне. Я адразу схаваў прамоклае адзенне і пераапрануўся ў старое. Дзесьці там, на станцыі, усё яшчэ раз-пораз стралялі. Захліпаючыся, брахалі сабакі. За сцяной глуха ўздыхала карова, перажоўваючы жвачку. Рыпнулі дзверы, і да хлява, ледзь чутна ступаючы босымі нагамі па зямлі, падышла маці. Не адчыняючы варот, яна спалоханым шэптам дакарала мяне за тое, што я не шаную ні сябе, ні

сям'і. А я, стараючыся гаварыць сонным голасам, спытаў, дзе гэта і чаму страляюць. Няхай пакуль што нічога не ведае маці. Ёй будзе так спакайней.

Калі развіднела, я агледзеў сваё адзенне. Ад новых сініх штаноў засталося адно толькі званне. Яны падраліся ў некалькіх месцах, а на левай калашыне не хапала вялікай латкі. І тут толькі я адчуў, што ў мяне баліць нага. Галёнка была распаласавана, мабыць, аб калючы дрот.

Увесь дзень я, здаецца, зусім не думаў пра Стасю. Пасля ўсяго, што здарылася, яна стала маленькай, непрыкметнай і адышла ў думках кудысьці далёка-далёка. Я трывожыўся аб сябрах. У поўдзень мне расказалі, што на наш гарадок рабілі налёт партызаны, што яны ўзарвалі мост і паранілі Кірылу Сёхмана, які пад раніцу сканаў. Па загаду каменданта на станцыі і каля школы спешна будаваліся дзоты. Пра сваіх сяброў я не пачуў нічога страшнага і паступова супакоіўся.

Нямецкі поезд у той дзень не пайшоў...

А яшчэ праз два дні да мяне завітаў Сымон. Ён вярнуўся з сувязі і прынёс добрыя весткі. Партызаны пра нас ведаюць, і сувязь цяпер будзе рэгулярная.

— Мікола за новую міну ўзяўся,— паведаміў Сымон.— Ён на сёмым небе і цябе, ого, як хваліць...

Я паказў Сымону нагу. Рана нарывала, я лячыў нагу сам як мог. Сымон занепакоіўся.

— Ты нікуды не выходзь,— папярэдзіў ён.— Я прынясу ўсё, што трэба. І наогул нам не трэба разам хадзіць.

Ён вярнуўся толькі пад вечар. Прынёс бінты, ёд, нейкую слізкую мазь. Я паглядзеў на сябра здзіўленымі вачамі.

— Мы, брат, дурні вялікія,— бінтуючы мне нагу, гаварыў Сымон.— Ходзім табуном, самі ж стараемся выдзяляцца, у вочы кідацца. Людзі ў сто разоў разумней за нас робяць. Ты думаеш, парню спалілі і лістоўкі раскідалі партызаны? Такія ж, як і мы, партызаны, толькі не такія вароны.

— Сымон,— не вытрымаў я,— скажы, ты хадзіў у аптэку?

Сэрца ў мяне тахкала так моцна, што, мабыць, пачуў і ён.

— Хадзіў, але ты нічога не ведаеш,— жорстка па-

глядзеў на мяне Сымон.— Нічога не ведаеш, зразумеў? Запамятай гэта...

Не, цяпер я ведаў усё. Ведаў, якім быў сляпым і недалёкім. Такую дзяўчыну хацеў прывабіць сінімі штанамі. Эх ты, дурніца... Тоненькая белая дзяўчына паўставала цяпер у маіх вачах у нейкім новым, казачным святле.

У гэтую вясновую ноч я зноў пачуў, як прыемна пахне расцвіўшы бэз. Ён пахнуў так заўсёды, калі мы хадзілі здаваць экзамены.

1956

ВЕРАНІКА

Наш дзесяты клас быў гераічны. Нас у класе было шаснаццаць хлопцаў, і амаль усе мы марылі пра подзвігі. Чатырнаццаць з шаснаццаці збіраліся паступаць толькі ў ваенныя вучылішчы. Астатніх двух — Федзю Пячкура і Валерыя Самасада, якія разлічвалі трапіць у «цывільныя» інстытуты,— мы за вочы называлі дэзерцірамі. Адносна Федзі думкі, праўда, крыху разыходзіліся. Федзеў бацька, стрэлачнік, сагітаваў сына прабівацца ў чыгуначны інстытут. Ён даказваў, што інжынер-чыгуначнік — самая лепшая прафесія на свеце. Федзя, які жыў ля самай чыгункі і іншы раз дапамагаў бацьку чысціць стрэлкі, пагаджаўся з гэтым, за што мы і лічылі яго адступнікам, бо яшчэ год назад Федзя таксама стаяў за ваеннае вучылішча. Усё ж Федзю рабілася сякая-такая скідка. У ваенны час чыгуначнікам таксама прыходзіцца нялёгка, гэта мы добра ведалі.

Валерыю Самасаду скідкі не рабілася ніякай. Ён збіраўся паступаць на біялагічны факультэт, лавіў матылькоў, засушваў усялякую траву. І таму ў нашых вачах ён быў страчаны для арміі чалавек. Валерый і сам не таіў сваіх чыста цывільных намераў. Ён ніколі не купляў часопіса «Огонек», дзе штотыдзень друкаваліся агляды з еўрапейскага, афрыканскага і азіяцкага тэатраў ваенных дзеянняў, не цікавіўся ваеннай справай і нават не здаў нормы на значок «Юны варашылаўскі стралок». Валерый мог цэлую гадзіну расказваць пра якога-небудзь жука-вадзяніка, якога ён злавіў сачком у сажалцы, і мы на Валерыя хутка махнулі рукой.

Усе ж астатнія цвёрда наважылі прысвяціць сябе вайсковай справе. Былі ў нас свае авіятары, артыле-

рысты, маракі, агульнавайсковыя камандзіры, нават ваенны ўрач і інтэндант. Падрыхтоўка да паступлення ў ваенныя вучылішчы ішла адпаведна намі ж распрацаванай сістэме. Кожны з нас раніцай абліваўся халоднай вадой і ўсялякім спосабам развіваў сваю мускулатуру. Найбольшых поспехаў у гэтым дамогся Слава Загароўскі. Калі ён у локці згінаў руку, яго мускулы станавіліся цвёрдымі, як камень. На турніку Слава падцягваўся чатырнаццаць разоў і на адной правай руцэ — пяць разоў. Ён далей за ўсіх кідаў гранату, хутчэй за ўсіх бегаў. Пад вадой Слава мог трымацца цэлых сто сем секунд.

Аднойчы, яшчэ ў час канікулаў, мы рашылі праверыць сваю вытрымку на голад. Слава нічога не еў чатыры дні. Ён піў толькі ваду. Усе астатнія вытрывалі без яды па два дні. Толькі Грыша Селязень пражыў без харчу ўсяго адзін дзень. Пад вечар ён не вытрываў і наеўся. Расказвалі, што Грыша ўвабраў усё тое, чаго не з'еў за дзень галадоўкі.

Калі гаварыць пра Грышу, то мы не былі ўпэўнены, што яго прымуць у ваеннае вучылішча. Ростам ён быў ніжэй за ўсіх, на турніку падцягваўся ўсяго два разы, ды і то яго туды падсаджвалі. Любая дзяўчына магла кінуць гранату далей за Грышу. І ўсё-такі Грыша Селязень не адступаў ад свайго намеру трапіць у ваеннае вучылішча. Ён шэсць разоў узапар прагледзеў кінакарціну «Если завтра война», лепш за другіх ведаў воінскія знакі на пятліцах і рукавах, вывучыў на памяць біяграфію Аляксандра Суворава.

Тады мы параілі Грышу паступаць у інтэндацкае вучылішча. Нельга было ўсё ж адмаўляць яго вайсковых заслуг. А што датычыць фізічнай загартоўкі, то для інтэндантаў яна не так ужо і патрэбна. Сядзі сабе на складзе і лічы патроны. Грыша згадзіўся стаць інтэндантам. Ён ірваўся ў войска і таму не адмаўляўся ні ад якой службы.

Адным словам, наш дзесяты клас, калі гаварыць аб яго мужчынскай частцы, быў амаль цалкам гераічны. Усе мы, хто рыхтаваўся ў ваенныя вучылішчы, здалі нормы на чатыры абаронныя значкі: ГПА, ГСА, ППХА, ЮВС, не прапускалі ніводнага ваеннага фільма і прагна чыталі ўсё, што паведамлялася пра бai на еўрапейскім кантыненце, у Лівійскай пустыні і на прасторах вялікага Кітая.

Наша захапленне вайсковай справай было не выпадковым. Мы цвёрда ведалі, што калі-небудзь капіталісты нападуць на нас, бо яны ж не хочуць перамогі сусветнай рэвалюцыі. І нашы хлопцы рыхтаваліся да абароны.

Вядома, была і другая прычына, чаму мы проста не маглі жыць без подзвігаў. Амаль кожны з нас падаў заяву на атрыманне пашпарта, і нас вось-вось павінны былі занесці ў спіскі для галасавання. Усе нашы хлопцы без выключэння завялі сабе прычоскі. Мы адпрасоўвалі сабе штаны і пільна сачылі за тым, каб была роўная складка. Мы іншы раз парушалі рэжым школьніка і пасля кінасеанса аставаліся на танцы. Нас пачыналі хваляваць зорныя майскія вечары, прыцішаны шэпт на лавачках у скверыку і задуменныя пералівы гармоніка дзе-небудзь на ціхай вуліцы. Вось чаму нам больш за якую-небудзь другую падабалася песня «Любімы горад». У ёй спявалася пра вялікія подзвігі, аб якіх мы марылі, і пра вялікае каханне, якога мы чакалі як узнагароды за гэтыя подзвігі.

Што ж датычыць кахання, то ў нашым дзесятым класе па-сапраўднаму закаханы быў толькі Слава Загароўскі. Пра гэта ведалі не толькі вучні, але, мабыць, і настаўнікі. Толькі сам Слава ніколі не раскрываў свой сакрэт. Ён быў горды і зацяты, гэты Слава, і хлопцы ніколі да яго не прыставалі з роспытамі.

Яшчэ калі мы вучыліся ў дзевятым класе, да нас прыйшла новая вучаніца — Вераніка Хмялеўская. Бацьку яе, палкоўніка, паранілі на фінскай вайне, і ён прыехаў жыць у нашу ціхую Малінаўку. Вераніка была вельмі прыгожая. Такая прыгожая дзяўчына яшчэ не вучылася ў нашай школе. На яе можна было глядзець, не адрываючы вачэй, усе шэсць урокаў. Вераніка прыгожа хадзіла, прыгожа сядзела за партай, прыгожа размаўляла. У яе ўсё было прыгожае: смуглявы твар, пастава, сінія вочы, доўгая каса, смех — усё тое, што дадзена чалавеку ад нараджэння і чаго не купіш ні за якія грошы.

Калі гэта можна назваць закаханасцю, то ўсе нашы хлопцы не былі раўнадушныя да Веранікі. На перапынках мы дурэлі, бараліся, мераліся сілай. І ўсё гэта рабілі, мабыць, толькі для таго, каб звярнуць на сябе ўвагу Веранікі. Нават Валерый Самасад аднойчы цэлы дзень нешта даводзіў Вераніцы пра райскую птушку,

Іван Навуменка з кнігай, атрыманай ім
за выдатныя поспехі ў вучобе. 1938 год.

Такім Іван Навуменка быў у снежні 1943 года, калі з партызанскага атрада прыбыў у Маскву.

якая жыве ў далёкай Інданезіі. Але дзяўчына не выказвала ні да кога асаблівай прыхільнасці. Яна размаўляла з усімі аднолькава: ветліва, прыязна, і болей нічога.

Зусім іншае хутка адчуў клас у адносінах Веранікі да Славы Загароўскага. Гэтых адносін мы доўга не маглі разгадаць. Слава ні ў чым не ўступаў Вераніцы. Яму прырода таксама не пашкадавала ні прыгажосці, ні розуму, ні сілы. Ён законна лічыўся адным з першых у класе.

Нашы хлопцы не сумняваліся: любая дзяўчына з дзесятага класа дазволіла б сябе праводзіць дадому, каб з ёй пайшоў Слава. Да прыходу Веранікі самай прыгожай у класе лічылася Ліда Шашолка. Калі яшчэ ў дзевятым класе быў навагодні бал-маскарад, яна, надзеўшы маску цыганкі, цэлы вечар хадзіла ўслед за Славам і набівалася яму паваражыць. Ліда ў той вечар танцавала толькі з ім. Пасля хлопцы цішком перадавалі адзін аднаму атрыманыя ад дзяўчат звесткі, што Ліда нібыта прызначала Славу спатканне і што ён ад гэтага спаткання адмовіўся. Ліда нам не вельмі падабалася. Залішне ўжо яна задзірала нос. Таму на яе прыгажосць ніхто не звяртаў увагі: мы былі задаволены Славам, што ён не захацеў сябраваць з гэтай ганарыстай Лідай.

І вось прыйшла да нас Вераніка. Была ўжо апошняя чвэрць навучальнага года. Вераніка паявілася ў класе ў той дзень, калі мы павінны былі рашаць кантрольную па геаметрыі з прымяненнем трыганаметрыі. Задачы абяцалі нам цяжкія. На іх рашэнне адвялі цэлых два ўрокі. Нам было не да Веранікі ў гэты дзень.

Але іменна тады клас і зразумеў, што за дзяўчына прыйшла да нас. Калі настаўнік раздаваў нам праштампаваную паперу на чарнавікі і чыставікі, ён у нерашучасці спыніўся перад задняй партай, за якую села новенькая дзевяцікласніца.

— Вы ж прапусцілі цэлых два тыдні,— сказаў настаўнік.— Можаце цяпер не пісаць. У нас будзе яшчэ адна кантрольная, у самым канцы чвэрці.

Вераніка ўзяла лісткі, нічога не адказаўшы.

У той дзень мы не звярталі ўвагі на новенькую. Хапала нам клопатаў і без яе.

Вераніка напомніла дзевятаму класу аб сваім існа-

ванні сама. Празвінеў званок з першага ўрока, але ніхто не падымаў галавы ад сваіх лісткоў. Задачы настаўнік сапраўды даў цяжкія. І вось у гэты момант з-за сваёй задняй парты паднялася Вераніка і падышла да стала. Яна паклала перад настаўнікам рашэнне, перапісанае начыста. Клас застыў у нямым чаканні. Настаўнік таксама не ведаў, што рабіць.

— Вы пасядзіце,— сказаў ён.— Я зараз праверу.

Вераніка пайшла на сваю заднюю парту. Клас нічога не рабіў. Усе пазіралі на настаўніка і чакалі, што ён скажа.

— Правільна! — узрадавана прамовіў нарэшце настаўнік.— Усё правільна. Цяпер я за вас не баюся.

Слава Загароўскі, які сядзеў на першай парце, моцна пачырванеў. Яшчэ не было выпадку, каб ён першы не рашыў задачы ці не напісаў укладання. Цяпер жа яго абагналі. І абагналі не тыя, ■ кім ён усё-такі мераўся сілай, а нейкая дзяўчынка, якой дагэтуль ніхто не ведаў.

У класе ў той дзень гаварылі толькі пра Вераніку. На ўроках хлопцы непрыкметна кідалі позіркі на заднюю парту, дзе сядзела новенькая. Выказваліся розныя здагадкі і меркаванні, якія, аднак, яшчэ болей заблытвалі справу. Нехта сказаў, што Вераніка другагодніца і таму так хутка рашыла задачу. Гэтая здагадка была абвергнута самімі дзяўчатамі. Яны ўжо ведалі пэўна, што Вераніка ніякая не другагодніца. Было выказана меркаванне, што Вераніка так добра ведае матэматыку таму, што вучылася ў ленінградскай школе. Ленінград — гэта ж не Маліна ўка. Там і настаўнікі лепшыя, і патрабаванні большыя. Але і гэтая думка пераважнай большасцю галасоў была адхілена. Мы ведалі, што наша школа не благая, бо ўсе, хто ездзіў паступаць у ленінградскія і маскоўскія інстытуты ці вучылішчы, яшчэ не правальваліся на экзаменах.

Найбольш верагоднае меркаванне выказаў Грыша Селязень. Ён заўсёды аб усім самым важным даведваўся першы. Пасля Грышавага паведамлення справа нібыта стала яснай, мы праніклiся яшчэ большай павагай да Веранікі.

— Бацька Веранікі палкоўнік-артылерыст,— дакладваў Грыша.— А ў артылерыі без матэматыкі ні кроку, гэта ж ясна. Вось ён і займаецца з дачкою матэматыкай.

Сапраўды з Грышам можна было згадзіцца. Але мінуў тыдзень, і прыйшлося адкінуць гэтую апошнюю здагадку. Вераніка рабіла трыумфальнае шэсце па ўсіх навуках, якія выкладаліся ў дзевятым класе. Яе ўкладанне па рускай літаратуры зачытвалі перад усім класам. Яна першай зрабіла кантрольны пераклад з англійскай мовы. Ёй паставілі выдатныя адзнакі па фізіцы, хіміі, геаграфіі, чарчэнню.

— Зубрылка,— сказала аднойчы ў адрас Веранікі Ліда Шашолка.— Сядзіць дома і зубрыць дзень і ноч. Ведаю я такіх...

Лідзе хлопцы не далі дагаварыць. Болей за яе самую не зубрыў ніхто. Але ж гэта не дапамагала ёй стаць выдатніцай.

Пазней выявіліся і другія таленты Веранікі. Яна ўмела іграць на піяніна і добра спявала. Здала яна таксама нормы на ўсе абаронныя значкі. Кніг Вераніка перачытала столькі, што ёй можна было толькі зайздросціць.

— У прыродзе сустракаюцца выключныя экземпляры,— выказаўся аднойчы Валерый Самасад.— Ім дадзена болей, чым астатнім. Гэта можна наглядаць у царстве раслін, жывёл і таксама на людзях. Вераніка — багата адароны чалавечы тып...

— Сам ты тып,— абрэзалі Валерыя.— Раўняе жывёлу з чалавекам.

З таго часу і пачалося прытоенае, глыбока схаванае спаборніцтва паміж Славам Загароўскім і Веранікай. Слава, вядома, уступаў дзяўчыне. Ён не прачытаў столькі кніг, ён нават баяўся падыходзіць да школьнага піяніна, якое стаяла ў піянерскім пакоі. Калі Вераніка адказвала ўрок, ёю можна было заслухацца. Мала таго што гаварыла яна выразна, правільна будуючы кожны сказ, у яе яшчэ быў надзвычай прыемны голас, і сама яна ў гэты час проста ззяла...

Слава таксама меў тысячу выдатных якасцей, якія маглі падабацца любой дзяўчыне. Ён быў самы смелы, самы разумны, самы моцны. Рэдка ж спалучаюцца ў адным чалавеку ўсе гэтыя адменныя якасці. Але Вераніка нібыта не заўважала Славы. Яна глядзела на яго, як і на ўсіх астатніх, і не аддавала яму ніякай перавагі перад другімі.

А далей пайшло яшчэ горш.

Аднойчы перад самымі экзаменамі Слава зрабіў

выдатную стойку, якая назаўсёды запомнілася ўсім, хто тады вучыўся ў дзевятым класе. Ён стаў на рукі на першай парце і так прайшоў увесь рад, да самай апошняй парты. Хлопцы былі ў захапленні. Слава высока трымаў гонар тых, хто наважаў прысвяціць сваё жыццё высакароднай вайсковай справе.

Але Вераніка не толькі не ўхваліла гэтага ўчынку, а нават зняважыла Славу.

— Не вялікі гонар падняць ногі вышэй галавы,— сказала яна.— Збіраешся паступаць у цырк, то навошта скакаць па партах...

Горш абразіць было нельга. З гэтага часу пайшла ўжо адкрытая вайна Веранікі са Славам. Не праходзіла дня, каб яны не абмяняліся якімі-небудзь колкасцямі. Вераніка зневажала Славу як магла. Яна высмейвала кожны яго крок, кожнае яго слова. Слава не заставаўся даўжніком. Ён таксама не шкадаваў з'едлівых кепікаў у адрас Веранікі. Так яны закончылі дзевяты клас.

У дзесятым класе працягвалася тое ж самае. Вераніка не прызнавала за Славам ніякіх дадатных якасцей. Яна яго падкалвала яшчэ больш, чым раней. Хлопец плаціў дзяўчыне тым самым. Але дзесяцікласнікі паразумнелі. Хітрыя ад прыроды дзяўчаты хутка скемілі, што гэта вайна ідзе не так сабе. Здагадка паміж тым пакрысе пацвярджалася. Калі Славу намякалі, што ён нераўнадушны да Веранікі, то хлопец адразу мяняўся з твару. Ён чырванеў, гарачыўся, бянтэжыўся і гэтым самым выдаваў сябе з галавой. Ліда Шашолка проста ненавідзела Вераніку. Яна заўсёды станавілася на бок Славы ў яго паядынках з Веранікай, але гэтай падмогі Слава быццам не заўважаў.

Пасля аднаго выпадку мы пераканаліся, што і Вераніка нападае на Славу не проста так. На Кастрычніцкія святы ў школе быў наладжаны вечар. На яго прыйшлі не толькі вучні, але і выпускнікі школы, якія вучыліся цяпер у інстытутах. На вечары быў і свой школьны лейтэнант. Ён закончыў дзесяцігодку два гады назад і прыехаў у Малінаўку на пабыўку. Вераніка прыйшла на вечар у новай сукенцы, і з яе не спускалі вачэй ні студэнты, ні лейтэнант. Усе запрашалі Вераніку танцаваць. Але яна адмаўлялася. Яна сядзела ціхая і задуменная. Такой яе не бачылі ніколі.

Быў на вечары і Слава. Ён сеў побач з Лідай Ша-

шолкай, і яны аб нечым доўга размаўлялі. Пасля пайшлі танцаваць. Ліда танцавала ўвесь час са Славам, здавалася, што ім абоім было вельмі весела.

Вераніка не даседзела да канца вечара. Яна знікла неяк ціха і непрыкметна. Ніхто не бачыў, калі яна пайшла.

Пасля гэтага Вераніка перамянілася. Яна стала нейкай строгай, задуменнай. На Славу яна болей не нападала. Яна проста старалася яго не заўважаць.

Пра тое, што паміж Славам і Веранікай нешта ёсць, цяпер ужо ведаў увесь наш клас. Толькі гэта былі дзіўныя, незразумелыя адносіны. І Слава, і Вераніка пазбягалі адзін аднаго, ніколі паміж сабой не размаўлялі і не сустракаліся. З нашага дзесятага класа болей ніхто не быў закаханы, і мы з трывогай глядзелі на гэтых дваіх, якія так упарта таіліся адно ад другога.

Так прайшоў той апошні год нашага навучання ў школе. За гэты год мы ўсе пасур'ёзнелі і сталі трошачкі болей шанаваць адзін аднаго. Нам усім трэба было рабіць нейкі крок у невядомае жыццё, і гэта прыкметна зблізіла, з'яднала клас. Толькі Слава і Вераніка па-ранейшаму пазбягалі паміж сабою сустрэч і размоў.

Надыходзіў май, наш апошні школьны май. Усім класам мы згаварыліся пайсці ў лес па дзеразу. Гэты паход у лес мы прыдумалі не толькі для таго, каб нарваць лапак і ўпрыгожыць сваю школу, мы хацелі якнебудзь звесці Славу з Веранікай і пакінуць іх дзе-небудзь адных. Няхай бы яны нарэшце пагаварылі. Хопіць ім гуляць у хованкі...

Свой план мы здзейснілі. Мы зрабілі так, што Слава з Веранікай засталіся ўдваіх на адной дзялянцы. Яны проста не маглі не пагаварыць адно з другім. Мы радаваліся, што яны нарэшце паміж сабой аб усім дамовяцца.

Але ніякай добрай гаворкі паміж Славам і Веранікай, відаць, не адбылося. Слава выйшаў з лесу маўклівы і змрочны. Веранікі мы наогул не маглі дачакацца. Яе ў лесе не было...

Мы неслі ў школу дзеразу і размаўлялі аб усім пабочным. Адчувалі сябе ўсе няёмка. Каля рэчкі нас дагнала Вераніка. Яна была вясёлая, узбуджаная. Слава на дзяўчыну не глядзеў. Вераніка весялілася, а ён рабіўся ўсё больш змрочны...

З гэтага часу ўсё зноў пайшло па-ранейшаму, Вера-

ніка пры ўсякім выпадку падкалвала Славу, высмейвала і пацяшалася з яго. Толькі Слава цяпер маўчаў. Нешта нібы звязала яму язык. Мы думалі, што гэтым незразумелым адносінам не будзе канца.

Але канец наступіў. Ён наступіў нават раней, чым яго чакалі. Наш дзесяты клас вытрымаў свае апошнія экзамены, і цяпер ішла падрыхтоўка да развітальнай урачыстасці. Вераніка, Слава і Валерый Самасад заслужылі атэстаты выдатнікаў, а ўсе астатнія самыя звычайныя атэстаты. Гэтыя атэстаты нам павінны былі выдаць на школьным вечары. Мы, чатырнаццаць хлопцаў, свайго намеру не змянілі. Мы збіраліся паступаць у ваенныя вучылішчы.

Але вечара ў той год не было. Атэстаты нам аддалі без ніякай урачыстасці. Пачалася вайна, напаў Гітлер.

Усіх хлопцаў на трэці дзень вайны выклікалі ў ваенкамат. Нам знялі машынкай прычоскі і ўсім шаснаццаці загадалі быць вечарам на станцыі. На станцыю прыйшлі праводзіць нас усе дзяўчаты дзесятага класа. Прыйшла і Вераніка. Яна стаяла ў купцы дзяўчат маўклівая і, здавалася, нават спалоханая. Дзяўчаты гаварылі, жадалі нам хуткай перамогі і звароту дамоў, а яна маўчала. У яе не было для нас ніякіх слоў.

Мы і на гэты раз здагадаліся, што трэба зрабіць. Мы трошкі адышліся ўбок з такім разлікам, каб Вераніка асталася адна са Славам Загароўскім. І яна асталася. Вераніка нешта гаварыла Славу, яна была ўсхваляваная і ад гэтага яшчэ болей прыгожая. Але нам было няёмка падслухоўваць чужую размову. Таму ніхто не ведаў, што сказала тады Вераніка Славу. Мы толькі бачылі, як яна паправіла на штрыфелі Славінага пінжака значок «Юны варашылаўскі стралок».

Такой Вераніку мы запомнілі назаўсёды. Болей яе нам не прыйшлося пабачыць. Нас вярнулася з вайны толькі шасцёра, і ўсё ж мы не змаглі абараніць Вераніку. Яе расстралялі фашысты ў нашай Малінаўцы яшчэ ў сорак другім годзе за тое, што яна друкавала на машынцы лістоўкі. Расстралялі Вераніку каля самай рэчкі, у бярозавым гайку, там яна і пахавана. Мы, шасцёра, хто прайшоў вайну і застаўся жывы, помнім Вераніку. Але двое нашых, мабыць, не толькі помняць яе. У Малінаўку сяды-тады прыязджае Слава Загароўскі. Ён цяпер падпалкоўнік, і ў яго на скронях лёгкая сівізна. Слава жанаты, у яго двое дзяцей, Але на бераг

нашай невялічкай рэчкі, дзе пахавана Вераніка, ён прыходзіць заўсёды адзін. Ён падоўгу ходзіць там і пра нешта думае.

Прыходзіць на гэты бераг, калі прыязджае ў Малінаўку, і другі чалавек — Валерый Самасад. Ён цяпер дацэнт. Тады, у дзесятым класе, ніхто з нас не здагадваўся, што Валерый таксама кахаў Вераніку...

1957

ЭХ, МАХОРАЧКА...

Бывае ў жыцці так, што самая позняя восень вясной здасца. Усё залежыць ад таго, які настрой у чалавека і чаго чалавек ад жыцця чакае. Мы з сябрам Цішкам Драздом ад жыцця чакалі шмат чаго, і таму нам было вельмі весела. Па-першае, мы чакалі нашых. Нашы былі ўжо на Дняпры, і ў ясныя асеннія вечары да партызанскага лагера на косетаўскіх балотах даносілася артылерыйская кананада. У такія хвіліны ўсе, хто быў у лагеры, вылазілі з шалашоў і прагна лавілі прыглушаны гул далёкай страляніны.

— Рады, дразды, бач, дзюбы раскрылі!..— падыходзіў да нас дзядзька Апанас Мядзведзька. У сваім зялёным нямецкім шынялі і авечай кучомцы з чырвонай стужкай ён, гэты дзядзька, быў вельмі смешны. Але мы не смяяліся з яго ўбору, бо ў нас з Апанасам Мядзведзькам была асаблівая дружба.

Апанас Мядзведзька быў не абы-які дзядзька,— ён быў чалавек геройскі. Пра свае баявыя справы дзядзька Апанас расказваў не надта часта. Ведалі мы, што да вайны ездзіў ён машыністам, вадзіў хуткія кур'ерскія паязды. Неяк так здарылася, што разбамбілі яго поезд, і застаўся Мядзведзька на захопленай немцамі зямлі. Спрабавалі фашысты пасадзіць дзядзьку на паравоз. Але не вельмі пакаталіся, як кажуць: дзе селі, там і злезлі. У адну паездку стукнуў ён вартавога немца шуфлем у каршэнь, а сам сігануў з прыступак у цёмную ноч. Вядома, ад нямецкага поезда засталіся адны ўспаміны. Так Мядзведзька трапіў у наш партызанскі атрад «Смерць фашызму».

Як спецыяліста чыгуначнай справы накіравалі дзядзьку ў падрыўную групу. Падрыўніком ён, мусіць, быў адменным, бо заўсёды перад заданнем сам каман-

дзір атрада выклікаў дзядзьку да сябе ў шалаш і доўга з ім раіўся. Адным словам, дзядзьку Апанаса паважалі і любілі ў нашым атрадзе ўсе. Мы ж пазнаёміліся з Апанасам Мядзведзькам на грунце махоркі, і гэта асаблівая гісторыя.

Справа ў тым, што дзядзька Апанас быў заядлым курцом, нездарма ў яго аж вусы былі жоўтыя. А тытуню ж, вядома, у партызанах не садзілі. Ад недахопу курэння дзядзька проста хварэў. У такія дні, калі ў яго капшуку не было ні каліва, дзядзька хадзіў страшэнна злосны і на чым свет стаіць лаяў немцаў. Ды і не адзін толькі дзядзька Апанас цярпеў голад на махорку. Смешна было глядзець, як да якога-небудзь партызана, які разжыўся тытуню на закрутку, прыстройвалася цэлая чарга. Гаспадару цыгаркі жаласліва пазіралі ў вочы і прагна чакалі, калі ўжо тая цыгарка пойдзе па кругу. Няхай бы тады паспрабаваў хто лішні раз зацягнуцца!

Мы з Цішкам Драздом прыйшлі ў атрад з раённага гарадка, а да гэтага былі сувязнымі. Там, у гарадку, засталіся нашы сябры-падпольшчыкі, і да іх па розныя звесткі пра немцаў амаль кожны тыдзень пасылаў нас камандзір атрада. Вось пра гэта і даведаўся нейкім чынам Апанас Мядзведзька.

— Хадзіце, хлопчыкі, да мяне,— паклікаў ён нас аднойчы ў свой шалаш.

У дзядзькавым шалашы ляжалі розныя прычындалы падрыўной справы: жаўтаватыя шашкі толу, скруткі бікфордавага шнура, мяшочкі сухога пяску, узятага з чыгуначнага насыпу. Але дзядзька запрасіў нас не для таго, каб хваліцца сваёй гаспадаркай. Ён дастаў з кутка цынкавую каробку ад запалаў, але ў той каробцы ніякіх запалаў не было. Там быў чысты сотавы мёд. Мёду нам з Цішкам Апанас Мядзведзька тады не пашкадаваў. І мы доўга не маглі ўцяміць, з якой ласкі стаў ён да нас такі добры. Але хутка ўсё праяснілася.

У той дзень, як камандзір атрада зноў паслаў нас з Цішкам у гарадок да падпольшчыкаў, у ляску, ужо за лагерам, дагнаў нас дзядзька Апанас. Ён так бег, што на лбе ў яго аж раса выступіла. Мы спыніліся і не ведалі, што рабіць. Пра тое, што мы ходзім да падпольшчыкаў і прыносім розныя звесткі, не павінен быў ведаць ніхто, акрамя камандзіра. Адно неасцярожнае

слова — і загубіш шмат людзей, тых, што ваююць без зброі ў падполлі. Таму слова «канспірацыя» мы з Цішкам цвёрда памяталі. Але Апанас Мядзведзька нездарма быў стрэляны птушкай, ён ведаў, з якога боку падысці.

— Чуў я, хлопчыкі, што вы ў Зазыбы ідзяце,— не маргнуўшы вокам, прагаварыў ён.— Зайдзіце, будзьце ласкавы, да Фёдара Пінчука, ён з самага ўскрайку жыве, дзічка ў яго пад вокнамі. Няхай дасць махоркі. Скажыце, Мядзведзька прасіў. Ён мне ніколі не адмовіць...

Хітры быў чалавек Апанас Мядзведзька! Зазыбы былі нашай, партызанскай вёскай, і ісці туды нам было нечага.

Мы з Цішкам кіўнулі ў знак згоды. А па дарозе наважылі, што прынясём Мядзведзьку махоркі, хоць і не пойдзем у Зазыбы. Нашы падпольшчыкі не тое што махоркі, птушынага малака дастануць, калі трэба для справы. А дзядзька Апанас варты таго, каб пачаставаць яго тытунём. Ну, а калі ведае крыху, куды мы ходзім, бяда невялікая, чалавек свой...

Мы з Цішкам не курылі і не ведалі смаку гэтай справы, хоць разумелі ўжо, што тытунь у партызанскім жыцці — рэч немалаважная.

У лагер мы вярнуліся не толькі са звесткамі для камандзіра, але і з некалькімі пачкамі тытуню для дзядзькі Апанаса. Тытунь мы прынеслі нямецкі, хоць акцыянерная кампанія Фрыца Вольфа і К^{0}, як было напісана на пачках, мусіць, і не здагадвалася, што яе прадукцыяй забяспечваецца самы непрымірымы вораг Германскай імперыі — дзядзька Апанас. Дзядзька ж Апанас ледзь не палез да нас цалавацца, калі мы аддалі яму тытунь. Зразумела, яму тлумачыць не трэба было, што махорка гэтая не той маркі, якую вырабляў Фёдар Пінчук з Зазыбаў.

Але варта было пабачыць дзядзьку Апанаса пасля таго, як ён зацягнуўся нямецкай махоркай.

— Смердзюхі, увесь свет захацелі заваяваць, а махоркі людскай зрабіць не ўмеюць,— лаяўся дзядзька, але цыгаркі не кідаў.— Гэта ж не махорка, а пацяруха нейкая. Ні табе крэпасці, ні смаку, як салома. Вось да вайны махорка была, дразды! Купіш пачак за пяцьдзесят капеек, а яна што твой чай. Ядраная, моцная, ліха яе матары! Зацягнешся — і адразу чорцікі з рож-

камі ў вачах заскачуць. Эх, хутчэй бы закурыць нашай махорачкі...

Сказаць, каб дзядзька лішне грэбаваў нямецкай махоркай, усё ж нельга было. Курыў ён яе зацята, і калі мы адпраўляліся на сувязь, хітравата падміргваў нам: прынясіце, моў, яшчэ. І мы прыносілі, хоць кожны раз ад дзядзькі моцна пападала і Гітлеру, і ўсёй яго радні за нізкую якасць тытунёвай прадукцыі.

І вось загрымела на Дняпры. Днём грымоты былі далёкімі, прыглушанымі, а вечарам зямля гула безупынна, нібы хтосьці біў па ёй вялізнымі молатамі. Гэты гул мы слухалі як найпрыгажэйшую музыку. Слухалі і не маглі наслухацца. Часам нават не верылася, што праз які-небудзь тыдзень-два мы ўбачымся з нашымі, з тымі, хто ідзе ад самай Масквы і Сталінграда, што зноў можна будзе хадзіць па зямлі, не баючыся напаткаць варожую кулю.

Дзядзька Апанас проста памаладзеў. Ён ужо зусім не здаваўся нам смешным у сваім даўгаполым нямецкім шынялі. Адзін раз мы засталі дзядзьку за незвычайным заняткам: ён галіўся. Дрымучая дзядзькава шчэць не хацела паддавацца пераломленай брытве, але Апанас Мядзведзька быў не з такіх, каб адступаць.

— У войску павінен быць парадак,— растлумачыў ён нам.— Асабліва, калі войскі сустрэнуцца,— рэгулярнае і партызанскае...

Вечарамі, калі здаралася быць у лагеры, мы сыходзіліся ўтрох, лажыліся на сена і слухалі далёкія гарматныя грымоты. Любілі мы пазіраць і ў зорнае неба. У ім цяпер часта мільгалі агеньчыкі нашых самалётаў. Яны ішлі на захад. Любілі мы слухаць таксама дзядзькавы размовы.

— Прыйдуць нашы,— развіваў планы на будучае дзядзька,— дык я першай справай на газеты накінуся. Кожную газетку за гэтыя два гады, што без мяне выходзіла, прачытаю. А пасля сяду на паравоз — і даёш Берлін! Я, дразды, яшчэ палятаю па чыгунках...

Назаўтра мы зноў накіраваліся да сваіх сувязных у гарадок. Звесткі былі важнымі — уся станцыя была забіта эшалонамі. Немцы збіраліся ўцякаць. У лагер мы неслі гэтыя радасныя звесткі і некалькі пачак нямецкай махоркі для дзядзькі Апанаса. Мы лічылі, што гэтая махорка будзе апошняй і насіць яе нам больш не прыйдзецца.

Апанаса Мядзведзькі ў лагеры не было, ён пайшоў з групай на чыгунку. Нас жа камандзір атрада, не даўшы ні хвіліны адпачыць, паслаў на новае заданне. Але мы і не адчувалі стомы, бо такое заданне, якое цяпер выпала на нашу долю, можна было выканаць толькі адзін раз у жыцці. Фронт быў блізка, і камандзір пасылаў нас для сувязі з наступаючымі часцямі нашай арміі.

Мы ішлі ўсю доўгую асеннюю ноч, а назаўтра раніцай, у саўгасе, паблізу ад гарадка, убачылі нашых. Трое хлопцаў-разведчыкаў, крыху старэйшых за нас, былі першымі воінамі, каго мы ўбачылі. Мы прывіталіся, як салдаты, як даўно знаёмыя. Разведчыкі, пагаварыўшы з намі, папрасілі нас крыху пачакаць і адышліся ў лес. Там, пэўна, была рацыя, бо праз гадзіну ў саўгас уступілі часці.

Двое разведчыкаў з дазволу камандавання пайшлі з намі ў партызанскі лагер, каб устанавіць сувязь. Дарогай яны папрасілі ў нас закурыць, і мы аддалі ім апошнюю нямецкую махорку, якую не паспелі аддаць дзядзьку Апанасу. Мы думалі, што яны будуць лаяць тытунь таксама, як і дзядзька Апанас, але яны курылі і не казалі нічога.

Мы зноў лёгка прайшлі ўсю дарогу да лагера, і першым, каго мы ўбачылі, быў дзядзька Апанас. Ён подбегам шыбаваў да нас, падбіраючы полы свайго нямецкага шыняля, і на вачах у яго, здаецца, былі слёзы. Ён нічога не змог сказаць пры сустрэчы, толькі паціснуў разведчыкам рукі і пайшоў поруч з намі.

— Дайце, хлопцы, закурыць,— нарэшце прамовіў дзядзька, і яго голас задрыжаў.— Сыгралі мы ўжо немцам на чыгунцы развітальны марш...

Разведчыкі пераглянуліся, зірнулі на нас і працягнулі Мядзведзьку свае кісеты. Ён таропка скруціў цыгарку, прыкурыў і глыбока зацягнуўся.

— Ну, дзякуй вам, хлопчыкі, адразу пачуў сапраўдны смак. Вы не ведаеце, якую мы дрэнь курылі цэлыя два гады...

Мы з Цішкам таксама закурылі тады за кампанію. І мы зразумелі яшчэ, што позняя восень можа быць на дзіва падобнай да сонечнай вясны. Эх, махорачка!..

1955

СІДАР І ГАРАСЬКА

У поўдзень, як стане сонца над самай галавой, рэйкі награюцца так, што на іх боязна ступіць босай нагой. Калі ад таго месца, дзе рамонтная брыгада робіць разгонку, паглядзець уздоўж чыгуначнага палатна, то здаецца, што якраз каля крывой гэтае палатно становіцца рэчкай, а над ёю трымціць-пераліваецца туманная бель. У хвіліны гэтакай нясцерпнай спякоты брыгада звычайна ладзіцца на абед. Пуцейцы, пераважна дзядзькі ў гадах, спакваля ідуць у халадок, дастаюць акрайцы хлеба і бутэлькі з малаком. Без абеду аціраецца адзін толькі Гараська, цыганаваты хлопец з вачаміслівінамі, самы малодшы з пуцейцаў. Жыве Гараська самапасам, начуе ў нейкай цёткі, якая яму радней як дзесятая вада на кісялі. Пра гэтую цётку расказваюць, што ў яе зімой лёду не дастанеш. Але Гараська не з тых, што асабліва задумваюцца над нягодамі лёсу.

Якраз апаўдня, нібы па гадзінніку, на гарызонце з'яўляецца доўгая, як дзіда, постаць пуцявога абходчыка Сідара, будка якога стаіць непадалёку ад месца работы. Сідар так павольна перастаўляе свае ногі, якія ў яго амаль не згінаюцца ў каленях, што здаецца, быццам ён ідзе па вузкай, небяспечнай кладцы. Гараська ў гэты час ужо напагатове. Прыладзіўшыся на броўцы, ён пільна сочыць за Сідарам.

— Руб дваццаць, сыр з маслам,— дэкламуе ён у такт павольным Сідаравым крокам.

У кустах чуецца прыцішаны рогат. Усе з цікавасцю чакаюць дармавога спектакля, які кожны дзень разыгрываецца Гараськам.

— Пастаў Сідару на галаву шклянку з вадой, то ўвесь абход зробіць і кропелькі не разалье,— выказвае свае нагляданні Гараська.

Але самае цікавае адбываецца тады, калі Сідара запрашаюць перакурыць. Гараська, уставіўшы вочы ў дол, ціхенька падсядае да дзядзькоў. На яго твары такі выраз спакою і паслухмянасці, што Сідар, які раз-пораз кідае насцярожаныя позіркі ў бок хлопца, канчаткова супакойваецца і заводзіць гаворку.

— Дзядзька Сідар,— лагодным галаскам пад'язджае Гараська.— Казалі, што ўчора вы ў грыбы хадзілі. Дык як, растуць ужо грыбы?

— Якія цяпер грыбы? — не чакаючы падколу, павольна цягне Сідар.— Увесь лес абхадзіў і знайшоў толькі два баравікі.

— А пастухі казалі, што вы нешта ўсё вакол кароўяга тырла кружылі. Якія ж там грыбы ў алешніку?..

Дзядзькі, пападаўшы ў траву, сіпяць прыдушаным смехам, і Сідар нарэшце разумее, што ўсю гэтую гутарку Гараська распачаў не так сабе.

— А каб табе твой паганы язык адсох!..— злуецца абходчык і ўскладвае на плечы свае прычындалы.— Каб цябе чэрці ў тым алешніку кружылі, дзе ты мяне ў грыбах бачыў...

Невядома, колькі б працягвалася гэтая несціханая вайна паміж абходчыкам Сідарам і цыганаватым Гараськам, каб не адбыліся падзеі іначшага маштабу, якія надоўга прымусілі забыць пра гэтыя жыццёвыя дробязі.

Аднойчы, калі рамонтная брыгада размясцілася на абед, усе ўбачылі нешта незвычайнае. Па шпалах, сігаючы ва ўсе свае доўгія ногі, бег Сідар. Ён быў без шапкі, у расхлістанай сарочцы, і з твару яго ручаямі цурчэў пот.

— Хлопцы, вайна! — не дабегшы да пуцейцаў, закрычаў ён хрыплым, натужным голасам.— Германец напаў...

Пуцейцы склалі інструмент на ваганетку з чырвоным сцяжком і павольна рушылі на станцыю. Ззаду ўсіх крочыў Гараська, ён ішоў задуменны і маўклівы.

Перад прыходам немцаў рамонтная брыгада распалася. Адны пайшлі ў армію, другіх эвакуіравалі ў глыбінныя раёны. Сідар, які быў хворы на нагі, застаўся ў сваёй будцы, а Гараська некуды знік з вачэй.

Прыкладна праз год доўгая постаць Сідара зноў пачала маячыць па чыгуначным палатне. Толькі цяпер

па рэйках на ўсход каціліся ўжо нямецкія эшалоны. Яны часта везлі гарматы, танкі і іншую вайсковую амуніцыю. Сідар спачатку ні ў якія абходчыкі ісці не думаў. Ён корпаўся дома і асабліва не любіў паказваць носа далей будкі. Усё неяк сталася само сабой. Вясной у будку ўваліліся некалькі чалавек у чорных мундзірах нямецкіх чыгуначнікаў. Яны, нават не прывітаўшыся з Сідарам, з выглядам гаспадароў сталі аглядаць памяшканне.

— Ты работаць мусіш,— тыцнуўшы пальцам у грудзі Сідару, заявіў тоўсценькі майстар.— Будка ёсць германская маёмасць. Не пойдзеш — з будкі заўтра вон...

— Хворы ж я чалавек, раматус у мяне,— спрабаваў адмовіцца Сідар.

— За сабатаж! — вось што! — тоўсценькі майстар, шчоўкнуўшы сабе па горле, намаляваў пальцам у паветры пятлю...

Назаўтра Сідар пайшоў у абход. Праўда, на яго службу новыя гаспадары, мабыць, пакладаліся не вельмі. Узбоч палатна яны павысякалі лес і кусты, а на кожным кіламетры чыгункі пазаймалі будкі, набудавалі бліндажоў і паставілі туды сваю варту. Двое салдат з гэтай варты ўвесь час шпацыравалі па Сідаравым абходзе.

Аднойчы, калі Сідар сядзеў у будцы і абедаў поснай заціркай, адчыніліся дзверы і на парозе з'явіўся Гараська. Сідар не бачыў яго бадай з самага пачатку вайны, і было ў Гараськавым абліччы нешта новае, незнаёмае раней. Вочы-слівіны пазіралі неяк удумліва і насцярожана, абветраны твар здаваўся памужнелым. Сустрэў гаспадар Гараську не надта ветліва.

— Дык вы, дзядзька, значыць, на ранейшай службе? — Гараська, не пытаючыся дазволу, сеў на лаўку і ўтаропіўся ў Сідара.

— А ты што за такі спрос?

— Дык я так, па старому знаёмству. Цікава, а шмат вам немцы плоцяць? Можа, і павышэнне па службе вам выйдзе?

— Адчапіся ты ад мяне, хлопец...— Сідар адклаў лыжку і засмучана паглядзеў у акно.— Трэба мне гэтая служба як сабаку пятая нага. Дзень пражыў, і дзякуй богу. Добра, што жывыя засталіся. Такая сіла ў немца, што ты зробіш...

— Невясёлае жыццё,— сказаў Гараська на развітанне і пайшоў да выхаду. Ён з незалежным выглядам прайшоў паўз Сідаравы вокны і пашыбаваў у кірунку станцыі.

Пра Гараськава наведванне Сідар хутка забыў. Хапіла ўсялякіх клопатаў і без гэтага. Сваю службу нёс ён спраўна, хоць і не вельмі стараўся. Усё ішло пакуль што ціха, а большага ён і не хацеў. Неяк Сідар, робячы абход, заўважыў шрубу, якая вытаркалася са шпалы. Немцы перашылі чыгунку на свой манер: кастылі яны замянілі непадатлівымі шрубамі, якія трэба было завінчваць ключом. Сідар хацеў закруціць шрубу, але яна не паддавалася. Ён налёг ключом мацней, і заржавелая галоўка шрубы адламалася. У тую ж хвіліну ад моцнага ўдару ў скронь Сідар упаў на палатно, і ў яго вачах паплылі чырвоныя кругі. Расплюшчыўшы вочы, ён убачыў над сабой тоўсценькага майстра, які, нібы ашалелы, скакаў па шпалах.

— Шуруп ёсць нямецкі маёмасць! — крычаў майстар.— Ты ёсць шкоднік, ты псуеш дзяржаўную маёмасць... Цябе трэба пад суд! Ідзі прынясі шуруп...

Сідар доўга поўзаў па адхоне, шукаючы галоўку шрубы. Знайшоўшы, ён моўчкі аддаў кавалак іржавага жалеза майстру. Той ужо ўтаймаваўся і, шпурнуўшы шрубу, павучаў:

— Ты павінен быць прыклад у рабоце. Германія любіць сумленны рабочы...

Па рэйках ляскалі нямецкія эшалоны, якія ішлі на ўсход, і Сідар усё часцей думаў аб тым, як выбрацца куды-небудзь з будкі. Тады б можна было лягчэй расквітацца з гэтай службай. На якое ліха яна яму здалася... Але праходзілі дні, тыдні, і ўсё заставалася па-ранейшаму.

Аднойчы ў месячную летнюю ноч Сідар павольна чыкільгаў па сваім абходзе. Уперадзе, крокаў за сто, раз-пораз слізгаючы электрычнымі ліхтарыкамі па рэйках, ішлі нямецкія вартавыя. Сідар дайшоў ужо да месца на крывой, а за ім канчаўся яго абход. Раптам з адхону ўзнялася чорная постаць, і ў тую ж хвіліну Сідар ляжаў на броўцы, прыціснуты да яе нечымі дужымі рукамі.

— Не ўздумай толькі крычаць...— пачуў Сідар узбуджаны шэпт.— Нямецкі вартаўнік!..

Сідар расплюшчыў вочы, і ад страху і здзіўлення

па яго целе папаўзлі мурашкі. Проста яму ў твар дыхаў узбуджаны Гараська, а каля мастка завіхаліся яшчэ двое.

— Вось і сустрэліся, дзядзька Сідар,— шаптаў Гараська.— Ды ты не бойся, маўчы толькі, мы цябе не зачэпім...

— Пашкадуйце мяне, хлопчыкі. Заб'юць жа мяне...

— Паўзі пад адхон,— пачуў Сідар уладарны шэпт і кулём скаціўся з броўкі.

Тыя хвіліны, што ён ляжаў пад адхонам, здаліся Сідару доўгімі-доўгімі. Ён адчуваў, што ўсё яго цела пакрылася ліпкім халодным потам. Нарэшце там, перад крывой, пачуўся гул поезда, які хутка нарастаў. Сідар зразумеў, што цяпер усё скончана, і неяк адразу пакінуў хвалявацца. У галаве наступіла поўная яснасць. Чамусьці ўспомніўся тоўсценькі майстар, які ўдарыў яго ў скронь і прымусіў поўзаць па адхоне, шукаць заржавелую шрубу.

— Запалкі адсырэлі, Гараська,— пачуў Сідар прыглушаны голас.— Не паляцца.

— Давай сюды, халява!..

Гул нарастаў, поезд быў ужо блізка ад мастка.

— У мяне ёсць запалкі, на, вазьмі, Гараська,— сказаў Сідар на поўны голас.

Гараська кошкай каўзануўся па насыпе і дрыжачымі рукамі ўзяў карабок. Сідар падняў галаву і глядзеў, як ён падпальваў чорны шнур, што вёў да скрынкі, прымацаванай пад мастком. Яны ўчатырох беглі па бульбянішчы да хмызнякоў.

— Дзякуй табе, дзядзька, вось што,— прыблізіў да Сідара ўзмакрэлы твар Гараська. Ён дыхаў часта-часта, і Сідар чуў, як тахкала яго сэрца...

— Мы так зробім, што не зачэпяць цябе. Дапамагай нам тут, а?..

У адно імгненне Сідару звязалі рукі і спуталі доўгай вяроўкай ногі.

— А гэта дакумент для немцаў, не крыўдуй, дзядзька,— і Гараська, размахнуўшыся, ударыў Сідара кулаком у пераносіцу. У тую ж хвіліну над крывой узняўся вялізны слуп агню...

1955

ВЕРАСЫ НА ВЫЖАРЫНАХ...

Вочы, вушы, сэрца, гарачая кроў ёсць у звяроў, у птушак, у жывёл, а мара — толькі ў аднаго чалавека...

Мяне навучыў марыць лес. Лесам быў акружаны наш невялікі чыгуначны пасёлак з усіх чатырох бакоў. За доўгія гады гаспадарання чалавека сасновыя бары, бярэзнікі і дубровы значна адступілі, вызваліўшы месца сенажацям і палям. Але ўсё роўна сонца з-за лесу ўзыходзіла і за лес заходзіла. Таго, што называецца стэпавым прасторам, шырынёй, мы ў дзяцінстве не бачылі, але гэта не зніжала нашага парывання зазірнуць за полаг тае невядомасці, якая адкрывалася недзе за роднымі барамі і гаямі.

У сінюю бязмежную далеч бегла чыгунка. Летам, у спякотныя дні, над рэйкамі трымцела белаватая смуга. Чыгуначнае палатно здалёк, за які-небудзь кіламетр, здавалася ў такія хвіліны рэчкай, па якой гуляюць-пераліваюцца імклівыя хвалі. Колькі разоў, уведзеныя ў зман гэтым прыгожым міражом, мы, пасялковая басота, мералі крокамі гарачыя рэйкі, каб нарэшце дайсці да таго месца, адкуль пачыналася гэтае дзіўнае відовішча. Але ўсякі раз рэчка адступала, яна была заўсёды наперадзе, прайдзі хоць кіламетр, хоць два, хоць дзесяць...

Па рэйках імчаліся цягнікі. На вагонах аднаго з іх, які, не спыняючыся, пралятаў паўз нашу маленькую станцыю дакладна ў дзве гадзіны дня, былі таблічкі з надпісам «Ленінград — Адэса». Мы хадзілі ў школу і ведалі, што абодва гэтыя вялікія гарады стаяць ля мора. Якое яно толькі, мора? І як гэта можна паверыць, што, стоячы на адным яго беразе, ніколі не ўбачыш другога? Мы зайздросцілі кандуктарам, якія, безумоўна, бачылі мора.

Мора было марай. Лес яе калыхаў і пеставаў. Праз усё дзяцінства прайшла яго бясконцая казка аб нечым неразгаданым, патаемным і разам з гэтым такім родным і блізкім душы. Лес, як і чалавек, бываў сумны і радасны, гнеўны і добры, у яго было тысяча казак і тысяча песень. Настрой лесу мяняўся кожнага дня і кожнай гадзіны. Тая самая хваіна вечарам была зусім не такая, як раніцай. Яна станавілася сур'ёзная і зацятая, яна нібы гаварыла: «Ідзіце дадому і не перашкаджайце мне думаць. Прыйдзеце заўтра, усё будзе па-другому». Ласкавая з раніцы лясная палянка, атуленая соснамі і бярозамі, к вечару нават крыху палохала сваёй самотнасцю і трывожна-насцярожаным настроем. Здавалася, яна чакае нейкіх новых гасцей, і гэтыя нябачныя госці ўжо нячутна спускаюцца на яе з вяршалін сосен і бяроз на крылах доўгіх ценяў...

Чамусьці з дзяцінства найбольш палюбіўся кавалак лесу, заціснуты паміж чыгункай і шырокім пясчаным шляхам, які вёў у суседняе сяло Макаўкі. Шлях называўся Макаўскім, а лес — Казіны Рог. Мы доўга ламалі галаву, чаму такі прыгожы лес завуць казіным. Ніякіх коз там не было і ў паміне.

У Казіным Розе нельга было заблудзіцца. Па левы бок ляжала чыгунка, па правы — Макаўскі шлях. Далёкія гудкі цягнікоў падхоплівала звонкае лясное рэха і несла іх на сваіх крылах ад сасны да сасны, ад бярозы да бярозы.

Лес быў як жывы. Ён, здавалася, скакаў і прытупваў, калі па рэйках імчаўся цягнік; у радасна-нямым здзіўленні сустракаў ён, бадзёры і ўмыты, першыя праменні сонца; ён злаваўся і стагнаў, калі над зялёнымі шапкамі соснаў і бяроз грымеў летні гром...

Казіны Рог пачынаўся пяццю велічэзнымі дубамі. Яны стаялі спакойна і паважна, нібы вартавыя, што самі ўсведамляюць адказнасць сваёй вялікай службы. Пад дубамі мы звычайна абуваліся. Абувацца было абавязкова. Лес меў свае тайны і законы, якія нельга было пераступаць. Няверных ён мог пакараць.

Крыклівыя, галасістыя, уступалі мы пад зваблівыя шаты. Суніцы, чарніцы, маліна, арэхі — гэта было дзяцінства. Чарнаротая талака трымалася разам, яна пабойвалася ваўкоў, і ў глыбіні яе расхрыстаных грудзей, мабыць, сядзеў яшчэ не развеяны страх перад лесавіком. Лесавік уяўляўся дзедам з сівой імшанай

барадой. Ён быў злы, бязлітасны, ён мог да ночы кружыць вінаватага на адным месцы, не даючы яму выйсці з лесу. Так нас палохалі нашы жывыя дзяды.

Дзяды расказвалі яшчэ адну байку. Яна датычыла кветкі-папараці. У ноч на Івана Купалу нібыта расцвітала яна нябачаным дзівосным хараством. Таму, хто сарваў бы яе, жыццё абяцала свае бясконцыя дары.

Паход у начны чэрвеньскі лес ляжаў ужо на рубяжы той новай паласы жыцця, калі дзяцінства канчалася, а юнацтва яшчэ не надышло. Ідучы ў цёмны росны лес глядзець, як расцвітае кветка-папараць, мы не вельмі верылі ў дзедаўскую легенду. Непапраўны ўдар нанесла ёй школьная батаніка, якая растлумачыла, што папараць зусім не цвіце, што яна размнажаецца спорамі. Але ў лес, ды яшчэ ноччу, мы ўсё-такі пайшлі. Чаму? Цяжка знайсці ўсеабдымны адказ на гэта. Праўдзівей за ўсё таму, што трэба было канчаткова скінуць полаг невядомасці, які ахінаў казачную кветку. Трэба было развітацца з дзяцінствам...

Ранняе юнацтва прынесла новыя мары. Іх стала яшчэ больш, чым раней. Яны віліся, як сіні дым у яснае надвор'е: неакрэсленыя, лёгкія, бяздумныя. Крыклівая талака распалася, яна саступіла месца сяброўству, якое прымала ў сваё кола па строгаму адбору. Сяброўства патрабавала блізкасці імкненняў і душ.

Сябрам тых год быў Клім, па-школьнаму — Кім, вясёлы, шчыры хлопец з добрым шырокім тварам, густа засеяным вяснушкамі. Мы вылучылі адзін аднаго, калі вучыліся яшчэ ў шостым класе, і два гады яднання нашых душ праляцелі як у дзіўным сне. Жыццё Кіма не песціла, ён жыў у сястры, якая трымала яго ля сябе, кіруючыся адным толькі голым абавязкам. Можа, таму і быў Кім такі падатлівы на ласку, на шчырае слова, на дружбу.

Золкай вясной, калі сіні снег яшчэ хаваецца ад першых промняў сонца па ярах, у засені разгалістых хвой і бяроз, вытыркаецца на балотным куп'і першая трава — чорнагалоў. Не баіцца яна ні замаразкаў, якія зацягваюць з ночы храпасткім шкельцам лёду лужыны і канавы, ні снежных завірух, што разгуляюцца, бывае, і ў красавіку, ні галалёдзіцы, ад якой губляюць вецце нават асілкі-дубы. Чорнагалоў трывае. Высунуўшы на свет сваю чарнаватую пупышку-порхаўку, ён пераносіць усё.

У дні кароткіх вясновых канікул, якія надыходзяць пасля самай доўгай, трэцяй, чвэрці, мы з Кімам гналі на чорнагалоў схудзелую за зіму карову. Карова была адна, а нас, пастухоў, двое. Але гэта не бянтэжыла. Нам трэба быў лес, яго патаемны, бясконцы шум, яго вясновы водар. Лес будзіў мары, ён расказваў казкі, адна за другую цікавейшыя.

Мы клаліся на барвенак, гэткі ж зялёны і пахучы, як і летам, і гадзінамі слухалі працяглае шаптанне хвой. Там, над вяршалінамі дрэў, некуды спяшаліся хмары, зрэдку выблісквала сонца, а мы ляжалі і маўчалі. Нам было добра. Мы адчувалі сябе злітымі ў адно з гэтым зялёным лясным шумам, са шпаркім бегам хмарак, з бязмежнасцю сіняга неба. Іншы раз узнікала да болю ясная ілюзія, што мы не ляжым, а плывём і разам з намі плывуць хвоі, бярозы, увесь лес.

— Што ты чуеш, Кім? — пытаўся я ў такія хвіліны ў сябра.

— Чую шум марскога прыліву, плёскат хваль аб камяністы бераг, крыкі чаек...

Кім, значыць, плыў таксама. Ён адчуваў тое самае, што і я. Нашы сэрцы біліся на адной хвалі, і мы абодва трызнілі аб моры.

Ілюзія знікала, і тады мы проста вандравалі па вясновым лесе, ласаваліся леташняй ягадай касцяніцай, якая пасаладзела за зіму, палохалі шустрых вавёрак. У абед раскладалі агонь, пяклі бульбу, чыталі Новікава-Прыбоя і Станюкевіча.

Лес калыхаў нашу мару аб моры...

Пасля восьмага класа Кім, адмовіўшыся ад клопатаў сваёй сястры, паехаў у Адэсу. Яму ўдалося паступіць у мараходнае вучылішча. Ён пісаў мне аб салёных марскіх хвалях, аб лятучых дэльфінах і заўсёды называў Чорнае мора сінім. Ён лавіў сваю жар-птушку.

Я ж яшчэ цэлы год таптаў папараць у Казіным Розе. У вачах стаяла мора. Па-ранейшаму шапталі аб ім купчастыя хвоі, і пад іх музыку я маляваў сабе карціны прыліваў і адліваў. Але зусім непрыкметна для мяне з белай марской пены паўстала яна, мая Лёрэлея. Яна не мела рыбінага хваста, не расчэсвала косы залатым грабянцом, не спявала зваблівых песень. Мая русалка вучылася ў дзесятым класе, звалася Юлькай і наўрад ці заўважала сарамяжнага дзевяцікласніка,

у якога пры сустрэчы з ёй ледзь не выскоквала з грудзей сэрца.

Той апошняй школьнай восенню прыгожа цвілі верасы. Яны разліліся ружовымі азёрамі ў Казіным Розе, па выжарынах і рэдкалессі, цягнуліся аж да самага сяла Макаўкі. Штодня на світанні я бег па грыбы. Лес сустракаў мяне густым, як малако, туманам, цёплай парнасцю і звонкім перагукваннем жаночых галасоў. Галасы звінелі злева, справа, наперадзе, але я не баяўся канкурэнцыі. Мае грыбы раслі толькі для мяне.

Абуўшыся пад пяццю дубамі і ўступіўшы ў лес, я забываў на ўсё. Знаёмая, зведаная стыхія летуценнасці захоплівала мяне цалкам і несла на сваіх лёгкіх нябачных хвалях. Паўсядзённасці не існавала. Не было прасторы і часу. Былі толькі мора і Юлька. Мора плыло пад нагамі ружовым разлівам верасоў, шумела вяршалінамі соснаў, а Юлька ішла побач. Я слухаў яе пявучы голас, дакранаўся да яе рукі, лавіў позірк яе вясёлых вачэй.

Пра Юльку ведаў увесь лес. Знаёмыя сосны прыгадвалі, аб чым я размаўляў з ёй учора і пазаўчора, бярозы шасцелі пажоўклым лісцем у такт яе ціхім крокам, лясны ручай паўтараў пералівы яе мяккага голасу...

К поўдню раменная почапка маёй лубкі муляла плячо, прыемнай стомай гулі ногі, і я варочаўся да сапраўднасці. На неабсяжных выжарынах цвіў верас, урачыстыя ў сваім асеннім спакоі, стаялі сосны і бярозы. Цяпер я хацеў сустрэць жывую Юльку. Хацеў, каб яна пабачыла, колькі ў мяне баравікоў і які я адменны грыбавік. Я ведаў, што Юлька на гэтыя верасы не прыйдзе. Яна жыла на другім, процілеглым ад майго, канцы пасёлка, і там быў свой лес і свае грыбы. Але я спадзяваўся на нейкі цуд і чакаў сустрэчы.

Той восенню я Юльку ў лесе не сустрэў...

* * *

Кім прыйшоў вясной. Яго не было ў нашым пасёлку ледзь не два гады. Вярнуўся ён да сваёй сястры страшэнна схудзелы і змораны і адразу захварэў на сыпны тыф. Я некалькі разоў наведваў таварыша і аднойчы чуў, як ён трызніў.

— Мора гарыць! — крычаў ён.— Страляйце, страляйце, яны ляцяць!..

Ён лаяўся страшнымі словамі і некаму пагражаў.

Праз дзень ці два пасля гэтага стала ясна, што крызіс мінуў і Кім ачуняе. Яго сястра хадзіла з мокрымі вачамі, здаецца, яна па-сапраўднаму шкадавала брата.

Я радаваўся звароту Кіма. Ён, здавалася, прынёс мінулае, радаснае, што за гэтыя цяжкія месяцы стала далёкім-далёкім. З таго часу, як пачалася вайна і ў наш пасёлак прыйшлі фашысты, я не думаў пра мора і рэдка ўспамінаў Юльку. Найбольш я думаў пра вайну. Юнацтва, якое толькі-толькі ўступала на сваю жыццёвую сцежку, прагнула подзвігаў.

Некалькі хлопцаў з тых, што разам са мной хадзілі ў школу, збіралі зброю. Нам памагаў лес. Ён прыхаваў для нас пад сваімі шатамі патроны, запалы. Не знайшлі мы пакуль што толькі вінтовак. З самай вясны вандравалі мы па верасах, капаліся ў пакінутых акопах, але вінтовак не было. Лес шумеў насцярожана і грозна, у яго песні чуўся пякучы боль. Мы вярталіся дамоў з пустымі рукамі...

Гэта здарылася ў тыя дні, калі Кім пачаў толькі ачуньваць. У нашу хату ўварваліся ўзброеныя фашысты і загадалі мне збірацца. Яны яшчэ загадалі ўзяць з сабой пілу і сякеру. Спачатку я нічога не разумеў.

Усё стала зразумела, калі калону мабілізаваных пасялкоўцаў павялі чыгункай у напрамку да лесу. Мы ўжо ведалі, што гоняць нас валіць лес. Фашысты аднаўлялі чыгунку, яны баяліся нападу партызан і таму вырашылі высекчы дрэвы на дзвесце метраў узбоч палатна. У калоне разам са мной ішло і некалькі тых, з кім мы разам шукалі зброю.

Даруй мне, родны Казіны Рог!.. Ты калыхаў маё дзяцінства, ты нашаптаў мне тысячы казак-сноў. Быў ты маім найлепшым другам і таварышам, а я прыйшоў цябе нішчыць. Сваімі рукамі я падразаў і сек тыя бярозы і сосны, што столькі год спявалі мне дзівосную песню пра шырокае мора. Чаму я не адсек лепш гэтыя паганыя рукі?.. Прабач мне, дружа, я быў без зброі, а над каркам маім стаяў вораг...

Даруй мне і ты, вясёлая Юлька! Я трызніў табой у сне і наяву, я марыў пра столькі подзвігаў у гонар твайго светлага імені. Ведаюць пра гэта дубы і бярозы, якіх я сёння знішчаю. Я столькі чакаў з табой сустрэчы на

родных верасах, і вось сустрэўся. Цябе таксама прыгналі сюды, нявольніцу... Лепш бы не глядзелі на гэты свет мае вочы. Даруй мне, Юлька!

Мы пілавалі і секлі Казіны Рог цэлы тыдзень. Калі ўсё гэта скончылі, з палатна чыгункі быў відзён Макаўскі шлях. Немцы для дакладнасці абстрэлу на дальніх дрэвах папрыбівалі першыя літары лацінскага алфавіта.

Восенню зноў цвілі верасы. Мядовы іх водар быў густы і п'янкі. Гэта, можа, ад таго, што мы цяпер не таптралі верас нагамі, як некалі, а паўзлі па ім на жыватах. Нам з Кімам далі міну, восем паўкілаграмовых шашак толу і націскны ўзрывальнік, астатняе залежала ад нас саміх. Мы выбралі ўчастак чыгункі, ля якога нядаўна шумеў Казіны Рог.

Мы ляжалі ў верасе за якую-небудзь паўсотню метраў ад палатна дзве ночы і два дні. Ноччу цягнікі не хадзілі. Першы дзень мы вывучалі абставіны, знаёміліся з характарам патрулёў. Нам не хацелася падкладаць міну проста так. На ёй змог узарвацца выпадковы паражняк.

К канцу другога дня, калі за паваротам схаваліся спіны трох патрулёў, я прыслухаўся і спытаў:

— Што ты чуеш, Кім?

— Чую шум цяжкага цягніка, ён за два кіламетры ад нас.

Мы чулі аднолькава востра. Устаўшы са свайго берлагу, кінуліся да палатна. За хвіліну цяжкі таварны цягнік праходзіць паўкіламетра, за тры хвіліны была пастаўлена міна. Цягнік ужо імчаўся на нас. За тыя секунды, што аставаліся да выбуху, мы ляцелі па верасе між ссечаных пнёў да Макаўскага шляху. Маладыя дрэўцы, што падняліся за лета, бязлітасна сцёбалі нас па нагах і руках. Казіны Рог пусціў буйныя парасткі, ён не хацеў паміраць...

1959

ТРОЕ З ЗЯЛЁНАЙ БУДКІ

Калі б у Сашы Пеціка спыталі, чаму ён стаў цырульнікам, то ён, пэўна, не адказаў бы. Ну, стаў, і ўсё. Трэба ж каму-небудзь быць і цырульнікам, калі ў людзей адрастаюць бароды і вусы. Каб раптам пераводзіліся цырульнікі, то яшчэ невядома, ці былі б тады прыгажуны і прыгажуні. Хадзілі б вахлакамі...

Адным словам, Пецік не надта ламаў галаву над тым, чаму ён у дваццаць гадоў узяўся за нажніцы і брытву. І ўсё было б добра, каб не Віка, якая кожную раніцу прадавала газеты ў зялёным кіёску. Мала сказаць, што Віка невысока ставіла Пецікаву пасаду, яна проста насміхалася з Пеціка. Ёй, мабыць, падабаліся лётчыкі, лейтэнанты — розныя героі. А што гераічнага мог зрабіць Пецік са сваімі нажніцамі і брытвай?

Вядома, Пецік мог і не сустракацца з Вікай, не слухаць яе насмешак і кпінаў. Але што ты зробіш з сабой, калі ў Вікі вялікія сінія вочы, калі яна ўмее так залівіста смяяцца, а яе белыя, нібы пух, валасы свабодна варушыць кожны павеў ветру... Пецік, можа б, і развітаўся са сваёй прафесіяй, каб дагадзіць дзяўчыне, але яго нечакана прызначылі загадчыкам цырульні. Цяпер пад Пецікавым кіраўніцтвам было чатыры майстры, і яго ўцёкі з работы можна было расцаніць як самае звычайнае дэзерцірства; на такое Саша Пецік пайсці не мог.

І ён стаў працаваць, стаў заводзіць новыя парадкі ў цырульні. Але ўсё ж нешта трэба было рабіць з Вікай. Пасля таго як яна даведалася, што Пецік стаў загадчыкам цырульні, насмешкі яе не толькі не зменшыліся, а сталі яшчэ болей калючымі і крыўднымі. Так далей трываць нельга было.

Пецік знайшоў выйсце. Ён жадаў толькі аднаго — каб Віка пераканалася, што яго работа мае свой сэнс і што недарма з самай раніцы ў цырульні выстрайваецца доўгая чарга.

Малады загадчык наважыў адкрыць новы — завівачны цэх, жаночае аддзяленне цырульні. У глыбіні душы Пецік таіў надзею, што некалі да яго прыйдзе сама Віка, і ён сваімі рукамі з яе белых, пушыстых валасоў зробіць цудоўныя завіткі. Тады Віка сама ўбачыць, чаго варты яго лёгкія рукі...

Пецік спецыяльна для вывучэння завівачнай справы паехаў у абласны горад. Там ён прабыў цэлых два тыдні. Ён прывёз з горада патрэбны інструмент і прыступіў да справы. Загадчык уласнаручна ўстанавіў электраабсталяванне, і ў раённым гарадку паявіліся аб'явы, што з наступнага тыдня цырульня пачынае рабіць завіўку.

Была вясна, шапталіся маладым лісцем майскія таполі, і ў душы Пеціка расцвіталі новыя надзеі. Ён думаў аб тым, што праз які тыдзень папрыгажэюць усе дзяўчаты ў яго пасёлку, а самай прыгожай будзе, вядома, Віка.

Майскім вечарам, калі лагодная свежасць і цеплыня атульвае кожную жывую істоту, ішоў Пецік на спатканне з Вікай. Ішоў, але не дайшоў.

Хлопец раптам убачыў, як на вуліцы стала светла-светла, а людзі кінуліся ў напрамку да станцыі, дзе стаяла цырульня. Пажар! Страшная здагадка скаланула Пецікава сэрца. Ён не памыліўся — гарэла яго цырульня.

Пажар патушылі, а праз месяц у народным судзе разглядалі справу Аляксандра Пеціка. За адно толькі тое, што Пецік няправільна ўстанавіў электраабсталяванне, з-за чаго ўзнік пажар, маладога загадчыка, магчыма, і не судзілі б. Але раз ужо здарыўся такі выпадак, то была прарэвізавана ўся дзейнасць цырульні. У Пеціка выявілі недастачу цэлых чатырох літраў адэкалону «Бэз». Тут ужо крымінальны кодэкс ніколькі не хацеў лічыцца з тым, што па шчырасці сваёй душы Пецік асвяжаў твары кліентаў звыш усялякіх норм, зацверджаных прэйскурантам.

Згодна з суровымі даваеннымі законамі, Пеціку далі тры месяцы прымусова-выпраўленчых работ. На другі ж дзень міліцыянер павёў яго на станцыю, каб ад-

правіць на будаўніцтва нейкай шашы пад Кіевам. Добра хоць, што Віка падышла на станцыю...

Але ніякай шашы Пеціку будаваць не прыйшлося. Пачалася вайна, і было не да шашы.

Невялікі пасёлак, у якім за ўсю яго гісторыю так і не быў адкрыты завівачны цэх, жыў трывожным жыццём фашысцкай акупацыі. Пра Пеціка забыліся, тым болей што цяпер ніякай цырульні ў пасёлку не было. Можа, калі і помніла Пеціка, то толькі адна Віка. Усё-такі ён яе любіў...

І вось амаль на трэцім годзе вайны, вясной, у пасёлку зноў паявіўся Пецік. Быў ён у вузенькіх плісавых штоніках, у нейкім старамодным чорным пінжаку, з верхняй кішэні якога звісаў срэбраны бралок гадзінніка. Усё гэта сведчыла, што Пецік, нягледзячы на нягоды вайны, мае пэўныя жыццёвыя поспехі. Ды і сам Пецік не таіў гэтага. Пры першай жа сустрэчы з Вікай ён паведаміў, што працаваў у цырульні ў самым Кіеве, галіў і стрыг розных нямецкіх генералаў і цяпер мае дастатковы капітал, каб адкрыць уласную цырульню і нават наняць уласных майстроў. Віка прыжмурыла вочы і, нягледзячы на тое, што не бачыліся яны амаль два гады, заявіла, што спяшаецца дадому. Яна пайшла, нават не падаўшы на развітанне рукі. Але гэтая няўвага, здаецца, ніколькі не кранула Пеціка. Наадварот, на яго твары свяцілася задавальненне, і можна было падумаць, што гордая Віка нагаварыла Пеціку самых пяшчотных слоў.

У той жа дзень Пецік пашыбаваў у нямецкую камендатуру, якая размяшчалася на станцыі. Чакаючы прыёму да каменданта, малады камерсант трымаў у потнай руцэ даведку з самай сапраўднай турэмнай пячаткай. І калі хлопца пусцілі да каменданта, ён чамусьці пачаў не з таго, што галіў у Кіеве нямецкіх генералаў і запрацаваў пэўны капітал, а націскаў на сваё турэмнае зняволенне пры бальшавіках. Таўставаты, з добра паголеным тварам немец разглядаў Пецікаву даведку.

— З турмы? — спытаў камендант.— Пойдзеш у паліцыю.

Пецік збялеў. На першым часе ён не ведаў, што адказаць.

— Я майстар, цырульню хачу адкрыць,— прамовіў ён нарэшце.

Камендант паглядзеў на Пецікавы вузенькія штонікі, на срэбраны бралок, і да яго, відаць, дайшло.

— А чаму тут турма? — паказаў ён пальцам на даведку.

— Я цырульню спаліў! — бачачы, што справа ідзе на лад, у нейкім натхненні выпаліў Пецік.

— А навошта паліць цырульню? — На твары немца адбілася самае сапраўднае замяшанне, і ён здзіўлена пазіраў на Пеціка.

— Я ўкраў адэкалон,— ліў на сябе памыі Пецік, не бачачы ўжо ніякага паратунку.

Пры апошнім адказе твар у каменданта прасвятлеў. Ён нарэшце зразумеў Пеціка.

— Цяпер ты не будзеш красці адэкалон і паліць цырульня,— пахлопаў Пеціка па плячы камендант.— Адэкалон будзе твой, уласны, а свайго не паляць і не крадуць...

Дні праз два пасля гэтага на зялёнай будцы, дзе некалі Віка прадавала газеты, паявілася шыльда з надпісам: «Цырульня». Зверху вялікімі літарамі надпіс быў зроблены па-нямецку, а ўнізе, ледзь прыкметна,— на той мове, якой Пецік пакуль што карыстаўся сам. Надпіс каменданту, відаць, спадабаўся, бо ён у другі раз пахлопаў маладога камерсанта па плячы, пачаставаўшы пры гэтым цыгарэтай.

З самай раніцы ў дзвярах новай цырульні, апрануўшы бялюткі халат, стаяў Пецік. Бароды і валасы паадрасталі за два гады Пецікавай адсутнасці аж занадта, так што работы хапала. Без чаргі мелі права на абслугоўванне толькі немцы і паліцэйскія. Гэтага правіла малады гаспадар цырульні трымаўся няўхільна, за што, калі гаварыць па праўдзе, яго гонар не надта шанавалі астатнія кліенты. Але ўсё гэта, мабыць, не вельмі хвалявала Пеціка. Тых майстроў, якіх малады камерсант абяцаў наняць у размове з Вікай, пакуль што не было. Нават каб іх і наняў Пецік, то яшчэ невядома, дзе б яны размясціліся. Маленькая будка, дзе стаяла адно крэсла, адзін столік і вісела даволі патрэсканае люстра, пакуль што была мала падобна на той салон, якім выхваляўся Пецік.

У маладога гаспадара паявіліся сякія-такія падначаленыя. Станцыйная прыбіральшчыца цётка Мальвіна за дваццаць марак у месяц згадзілася мыць сурвэткі, халат і падлогу. Беспрацоўны пры немцах тэлегра-

фіст Сіла Прохаравіч, якому адцяла нагу гадоў дваццаць назад, калі ён яшчэ ездзіў кандуктарам, узяўся за такую ж невысокую плату грэць і падносіць ваду. Адным словам, Пецік меў усе падставы быць задаволеным. На сцяне яго цырульні вісеў самы сапраўдны патэнт, дзе чорным па белым было напісана, што гаспадаром цырульні з'яўляецца іменна ён, Пецік. З цёткай Мальвінай і Сілам Прохаравічам Пецік падтрымліваў па гэтай прычыне строга афіцыйныя адносіны. Няхай не забываюць, што гаспадар тут ён. Толькі з Вікай было дрэнна зусім. Яна нават перастала прыкмячаць Пеціка. Калі дзяўчыне здаралася праходзіць міма цырульні, яна ў яе бок нават не глядзела. Усё гэта бачыў Пецік. Бачыў, але чамусьці не вельмі злаваўся на Віку. Ён па-ранейшаму праводзіў яе прыязным позіркам, у яго святлеў твар, калі праходзіла дзяўчына, наўмысля адварочваючыся. Хто ведае, аб чым думаў у такія хвіліны Пецік, якія планы песціў у сваёй душы...

Пецік любіў пазіраць у адчыненае акно на чыгунку. А па чыгунцы на ўсход імчаліся нямецкія паязды. Яны везлі гарматы, танкі, салдат. Іншы раз вагоны былі закрытымі і нельга было разгледзець, што ў іх унутры. Але ж, вядома, раз цягнікі імчаць на фронт, то вязуць яны не дровы.

Нават тут, на невялікай станцыі, у глыбокім нямецкім тыле, адчувалася, што ідзе вайна. Але пра вайну Пецік гаварыць не любіў. Ён ні разу не павёў пра яе размовы ні з цёткай Мальвінай, ні з Сілам Прохаравічам. А калі пра вайну, пра партызан загаварвалі Пецікавы кліенты, у тым ліку паліцэйскія і немцы, ён маўчаў як рыба. Вайна яго не датычыла. Ён рабіў сваю справу і болей нічога на свеце не хацеў ведаць.

Дні ішлі. І кожны з іх быў падобны адзін на другі. З раніцы Пецік адмыкаў сваю цырульню, цётка Мальвіна выцірала падлогу і патрэсканае люстра, Сіла Прохаравіч грэў ваду. Пецік галіў і стрыг, як гэта было заведзена, без чаргі немцаў і паліцэйскіх і ў парадку жывой чаргі цывільнае насельніцтва. Ён праводзіў уважлівым позіркам кожны цягнік, які праходзіў або спыняўся на станцыі. І ў гэтым не было нічога дзіўнага. Кожная, нават маленькая праява знешняга жыцця павінна цікавіць чалавека, які цэлы дзень толькі і

бачыць, што нос свайго кліента, і ходзіць два крокі ўзад і ўперад па цеснай каморцы.

Прайшоў месяц. Ужо можна было вызначыць кола Пецікавых кліентаў. Раз у два дні з раніцы прыходзіў галіцца сам камендант. Пецік галіў яго асобнай брытвай, якую даставаў з верхняй палічкі. Адэкалоніў каменданта гаспадар таксама з асобнай бутэлечкі, на якой была залатая этыкетка.

Грошай з каменданта Пецік не браў. За гэта гаспадар кожны раз узнагароджваўся цыгарэтай.

Паліцэйскія галіліся нерэгулярна. Яны то стаялі каля зялёнай будкі талакой, то іх не было відаць па цэлым тыдні. Усё залежала ад нейкіх там аперацый, у якіх яны ўдзельнічалі. Але гэтымі аперацыямі Пецік не дужа цікавіўся.

З астатніх кліентаў Сіла Прохаравіч і цётка Мальвіна хутка выдзелілі двух пастаянных. Першы быў юнак Цішка, які працаваў рамонтным рабочым на чыгунцы. У Цішкі на верхняй губе рос толькі рэдзенькі пушок, але ў цырульню ён завітваў кожны дзень. Цётка Мальвіна першы час нават гневалася: «Бачыш ты, падшыванец, знайшоў час красу наводзіць». Але пазней усё высветлілася. Цішка прыходзіў не столькі галіцца, колькі вёў з Пецікам розныя гешэфты. Ён кожны дзень прыносіў Пеціку пачак цыгарэт, які выгандлёўваў, мабыць, у нямецкіх салдат.

Другім пастаянным кліентам быў землеўпарадчык Трапеза, які цяпер славіўся ў пасёлку як самы адменны майстар шклення акон і розных бляшаных спраў. Трапеза прыходзіў у цырульню пад вечар, пасля свайго звычайнага дзённага абходу, ставіў на падлогу драўляную скрынку са шклом і рознымі прычындаламі і садзіўся галіцца. Галіўся ён кожны дзень. Цётка Мальвіна аднойчы не вытрымала:

— Багата, відаць, жывеш, што так чамадорышся. Да вайны з барадою бегаў, а цяпер маладзіцца... Людзі недзе ў акопах, а ён сабе адзікалоны...

— Нам, дробным рамеснікам, цяпер самае жыццё,— без ніякай злосці адбіў цётчын націск Трапеза.— Патэнт у кішэні, сам сабе гаспадар, ніякага чорта лысага не ведаеш. Зарабіў марку — і куды хочаш яе. Хлеба не купіш, гарэлку не прадаюць, то хоць пагаліцца за ўласны капітал...

Гаваркі быў чалавек Трапеза і ніколі не лез за словам у кішэню.

Кожны новы дзень прыносіў у пасёлак якія-небудзь навіны. То партызаны зноў нямецкі эшалон узарвалі, то нехта заразіў усю паліцыю дызентэрыяй і бобікі коўзаюцца жыватамі, то бургамістрава жонка вусатая Анеля, якая цэлы год хвалілася, што яе запішуць у немцы, нібыта пра нямецкае падданства болей ні гуку. Але ўсе гэтыя навіны не рабілі, здавалася, ніякага ўздзеяння на Пеціка. Ён выконваў сваю работу — галіў, стрыг, вечарам падлічваў выручку, і ўсё. Цётка Мальвіна ніяк не магла дабраць розуму, што ён за чалавек. Разбагацець захацеў, то, мабыць, хваробу на гэтых марках разбагацееш. Шалудзіваму сабаку іх толькі пад хвост. Мабыць, недарэка нейкі. Навучыўся мылам бароды мусоліць, і болей яму нічога не ў галаве. Нездарма ж да вайны цырульню спаліў...

Сіла Прохаравіч трымаўся некалькі іншай думкі пра Пеціка. «Хоча перачакаць час»,— заяўляў ён цётцы Мальвіне па-змоўніцку.— У бобікі не пайшоў і ў лес баіцца ісці. Адным словам, ні вашым ні нашым. Але да ўласнасці прыверржаны, і значыцца, чалавек не наш. Трымай пры ім язык за зубамі...»

А Пецік галіў, стрыг, пільным позіркам праводзіў кожны эшалон, які ішоў праз станцыю на ўсход. Кожны дзень у цырульню з пачкамі цыгарэт завітваў віхрасты пуцеец Цішка, пад вечар заглядваў и драўлянай скрынкай Трапеза, які напаўняў сваім зычным галасам усю зялёную будку. Усё ішло сваім заведзеным парадкам. Толькі Віка зусім не паяўлялася на гарызонце, які адкрываўся з зялёнай будкі.

Але аднойчы заведзены парадак нарушыўся. Трапеза ў той дзень прыйшоў не вечарам, а з самай раніцы. Ён сеў на крэсла, і Пецік адразу намыліў яму зусім яшчэ чысты пасля ўчарашняга брыцця твар. Трапеза не гарланіў, як заўсёды, на ўсю будку, а, здаецца, нешта паўшэптам даводзіў Пеціку. Яны так зашапталіся, што не заўважылі, як у будцы паявіўся камендант. Камендант нездаволена чмыхаў, стоячы на парозе, а Пецік увіхаўся каля Трапезы. Нарэшце гаспадар заўважыў каменданта і так штурхануў свайго кліента пад бок, што той ускочыў як кіпенем апараны.

Трапеза з намыленым тварам і з разгубленай ус-

мешкай прытуліўся ў кутку, а камендант важна сеў перад патрэсканым люстрам.

Пецік галіў немца з падкрэсленай увагай, ён віўся каля яго ўюном. Камендант на гэты раз пачаставаў Пеціка адразу дзвюма цыгарэтамі. Адну з гэтых цыгарэт Пецік пасля прапанаваў Сілу Прохаравічу, але той, моўчкі шчоўкнуўшы бляшанай каробкай, пачаў рабіць самакрутку.

Увесь гэты дзень Сіла Прохаравіч быў не ў гуморы, а ў абед, за вочы, пры цётцы Мальвіне аблаяў Пеціка самымі апошнімі словамі. Але цётка Мальвіна маўчала. Яна мыла падлогу і нібы не чула таго, што гаварыў ёй Сіла Прохаравіч. Пецікаў памочнік пакіпяціўся і, не сустракаючы спачування, пакульгаў дадому сёрбаць, як ён гаварыў, поліўку з макухі.

А цётка Мальвіна маўчала вось чаму. Учора вечарам яна забегла ў цырульню забраць вядро. Пецік стаяў адзін у халаце, пазіраў у акно і барабаніў пальцамі па шкле. Цётка зайшла за занавеску і пачала там корпацца. Ёй здалося, што ад сценкі ў самым кутку адстала дошка. Яна націснула яе каленам, тады дошка адкрылася, як дзверцы. На падлогуываліліся два бруcкі. Цётка Мальвіна ўзяла гэтыя бруcкі і, нічога не разумеючы, паднесла Пеціку. Таго перасмыкнула як ад апёку.

— Гэта мыла нямецкае,— залепятаў ён пабялелымі губамі.— Пены з яго ніякай, трэба выкінуць к чорту. Толькі грошы заплаціў здуру...

Ён хуценька схаваў бруcкі ў кішэню. Пры гэтым на падлогу ўпаў белы металічны карандашык. Пецік, хаваючы карандашык, усё даводзіў, што раздабыў яго для манікюру, гэта значыць, каб фарбаваць пазногці.

Цётка Мальвіна зрабіла выгляд, што паверыла. Яна спакойна ўзяла вядро і выйшла. Але сэрца з яе грудзей ледзь не выскаквала. Ёй было так страшна, аж да дрыжыкаў у каленках, разам з тым весела. Дык вось, значыць, якая птушка гэты Пецік. Няхай сабе залівае пра нямецкае мыла, так яму цётка Мальвіна і паверыла! Яна ж на свае вочы бачыла, як такімі брускамі ўзарвалі нашы вадакачку, калі адыходзілі. А карандашык — пазногці фарбаваць, кажа... Так нафарбуеш, што не застанецца ні пазногцяў, ні саміх пальцаў. Цімка, Гаўрыліхі-стрэлачніцы сынок, хацеў з

такога карандашыка свістульку зрабіць, дык і цяпер ходзіць з трыма пальцамі на дзвюх руках...

Цётка Мальвіна не спала ўсю ноч. Ёй было і боязна, і разам з тым пад грудзі падкатвала нейкае радасна-помслівае пачуццё. Сам камендант галіцца ходзіць... Цыгарэткамі частуе... Немец ты дурны! Пачакай, ён табе такую цыгарэтку пакажа, што забудзеш, як бацьку роднага завуць. Гэты, відаць, жук усе трубы прайшоў. Нездарма ж ён тое мыла нямецкае прыпасае. Паязды амаль штодня падрываюцца на мінах, хіба ж гэта так сабе. Але ж і хітры! Маці родная да розуму не дайшла б. Ад яе, ад Мальвіны, хаваецца. Няхай што хочуць гавораць пра Мальвіну, але яна скрозь зямлю бачыць. Не на тую напаў. Але яна яму не вораг. Што ёй гэты немец, царства нябеснае адкрыў? Хай яму сем скул у горла.

Цётка Мальвіна наважыла маўчаць. Раз ён, гэты Пецік, хаваецца, хоча ёй нос уцерці, яе хата з краю. Толькі яшчэ прыйдзе ко́за да воза. Няхай сабе Мальвіна дурная, але хто ведае пра тое, што ў яе цэлых два месяцы лячыўся ранены чырвонаармеец, а пасля пайшоў сваёй дарогай? Ніхто не ведае. То-та ж!

Назаўтра цётка Мальвіна адразу ж выявіла, што дошка ў кутку болей не адчыняецца. Пецік трымаўся неяк насцярожана, раз-пораз кідаючы на цётку дапытлівыя позіркі. Не схавалася ад цёткі і тое, што з самай раніцы прыбег гэты самы Трапеза. Відаць, таксама птушка стрэляная. Так яна і паверыла, што яму прыемна цягаць на спіне гэтую драўляную скрынку. Дробны рамеснік! Ведаем мы такіх рамеснікаў!

Калі Сіла Прохаравіч за вочы напаў на Пеціка, цётка Мальвіна толькі сама сабе ўсміхалася. «Няхай плявузгае, аднаногі дурань! Жыццё пражыў, а розуму не набраўся. Сляпы, як кацянё. Але ад яго плявузготы нікому ні горача, ні боляча»,— думала цётка.

Але надышла чарга адкрыць тое-сёе, чаго ён не прыкмячаў раней, і Сілу Прохаравічу. Пасля таго выпадку, калі Пецік хацеў пачаставаць старога камендантавай цыгарэтай, Сіла Прохаравіч проста знелюбіў свайго гаспадара. Ён цяпер сядзеў у цырульні ў выпадках толькі самай пільнай неабходнасці, калі трэба было распаліць стары прымус і нагрэць вады. Сіла Прохаравіч нават падумваў над тым, што варта кідаць гэтую ягоную службу. На якое яна ліха здалася яму!

Заробіць ён на кавалак хлеба і венікамі. Адно, што ўтрымлівала старога тэлеграфіста на яго службе,— дык гэта магчымасць пагаварыць з людзьмі. А дома за венікамі нават словам не перакінешся ні з кім.

Аднойчы, надвячоркам ужо, калі на дварэ церусіў дождж, Сіла Прохаравіч прымасціўся ў кутку пры ўваходзе і, здавалася, драмаў. Кліентаў нікога не было. Пецік стаяў ля акна і, як заўсёды, пазіраў на чыгунку. Ён глядзеў на нямецкага вартавога з чорным аўтаматам цераз шыю, які стаяў пад драўляным грыбам на пероне, на абмытыя дажджом бліскучыя рэйкі і барабаніў пальцамі па шкле. Як толькі Пецік забарабаніў, Сіла Прохаравіч адразу насцярожыўся. Яго чуткае, натрэніраванае гадамі вуха адразу ўлавіла да болю знаёмы перастук марзянкі. Некалі ж, не заглядваючы ў тэлеграфную ленту, чытаў Сіла Прохаравіч самыя доўгія тэлеграмы. «Віка, Віка... Віка»,— выбіваў між тым пальцамі па шкле Пецік. Сіла Прохаравіч аж прыўстаў ад здзіўлення. Ён не памятаў, каб гэты малакасос калі-небудзь працаваў на тэлеграфе...

— Не сеюць, брат, цяпер ні вікі, ні чачавіцы,— не вытрымаў нарэшце Сіла Прохаравіч.— Так што і ўспамінаць не варта.

Пецік здрыгануўся ўсім целам і не адварочваў твару ад акна. Так ён прастаяў, можа, з хвіліну.

— Гэта мы некалі ў асаавіяхімаўскім гуртку азбуку Морзэ вучылі,— сказаў нарэшце спакойным голасам гаспадар цырульні.— Толькі забыў я ўсё...

— Чаму ж забыў, знакі ясныя,— пахваліў Сіла Прохаравіч.— Колькі ты прымаў у хвіліну?

— Нічога не памятаю, забыў.— Пецік, відаць, зусім не быў настроены весці размову пра азбуку Морзэ.

Здагадка ніколі не прыходзіць адна. Яна цягне за сабою і другія здагадкі. Прыйшоў Цішка, аддаў Пеціку пачак цыгарэт і сеў стрыгчыся. І ўпершыню за ўвесь гэты час Сіла Прохаравіч раптам вельмі ясна зразумеў, што стрыгчыся Цішку яшчэ не трэба, бо стрыгся ён усяго тыдзень назад і, значыць, ёсць іншая прычына, якая прывяла яго ў гэтую зялёную будку. Старому стала аж неяк крыўдна. Ён выйшаў на двор. Дождж ужо суняўся, паветра было чыстае, дыхаць стала лягчэй. Сіла Прохаравіч паглядзеў на рэйкі, якія бліскучаю стужкай беглі на ўсход, і чамусьці падумаў, што не ўсе дарогі ў жыцці такія прамыя, як гэтыя вось

стальныя рэйкі. Падумаў ён і пра свайго сына, які, мабыць, таксама там недзе ваюе. Якімі дарогамі ходзіць ён — прамымі ці такімі вось пакручастымі?..

З гэтага дня Сіла Прохаравіч заўсёды выходзіў на двор, калі ў цырульні паяўляўся Трапеза або забягаў Цішка. Ён добраахвотна станавіўся на варту і пільна сачыў, каб у такія хвіліны хто-небудзь лішні не зайшоў у цырульню. Калі падыходзіў чужы чалавек, Сіла Прохаравіч наўмысля размаўляў з ім, як глухі, не шкадуючы горла. Заўважаў гэта Пецік ці не? Мабыць, заўважаў, хоць і не падаваў ніякага знаку.

Ішлі дні. Так прайшоў месяц, а можа, і болей. За гэты час на чыгунцы адбыліся перамены, якіх мог не заўважыць хіба толькі зусім сляпы чалавек. Цяпер куды болей эшалонаў імчала ўжо на захад, а не на ўсход. У ясныя вечары можна было ўлавіць вухам гукі далёкай артылерыйскай кананады. Наступалі нашы...

Неяк на станцыі скапілася некалькі эшалонаў, бо недзе на захад ад пасёлка партызаны ўзарвалі чыгунку. Эшалоны ніяк не маглі адправіцца са станцыі.

Пецік у гэты дзень быў асабліва трывожны. Ён не адрываў свайго позірку ад акна, часта курыў і, па ўсім было відаць, не знаходзіў сабе месца. Сіла Прохаравіч з неспакойным сэрцам пазіраў на гаспадара цырульні. Цётка Мальвіна хадзіла крадком, баючыся што-небудзь зачапіць. Раптам магутны ўзрыў страсянуў зялёную будку цырульні. Дзынкнула шыба, а з верхняй палічкі ўпала і разбілася бутэлечка з залатой этыкеткай — каменданцкі адэкалон.

Эшалон разарвала быццам папалам: на месцы аднаго вагона дыміліся нейкія абломкі, а кола занесла аж на перон, пад самы грыб, дзе стаяў вартавы. На станцыі паднялася мітусня і страляніна.

Усе трое ў цырульні стаялі з пабялелымі тварамі. Цётка Мальвіна раптам кінулася збіраць ашкелкі разбітай бутэлечкі.

— Ці ты здурнела? — закрычаў Сіла Прохаравіч і на сваёй дзеравяшцы скочыў да зашчапкі.

— У цябе тут нічога няма? — Ён прыблізіў свой твар да самага твару Пеціка.— Давай хутчэй, а то позна будзе...

Пецік паглядзеў на Сілу Прохаравіча, на цётку Мальвіну і зняў са стала люстра. Адхінуўшы ў сцяне

дошку, ён выхапіў дзве падобныя на чорныя чарапашкі магнітныя міны.

— У мяне тут брудная вада ў вядры,— раптам знайшлася цётка Мальвіна.— А яны, гэтыя дынаміты, у вадзе не ўзрываюцца?

— Не ўзрываюцца,— усміхнуўся Пецік.

— Ты ідзі, цябе не зачэпяць,— зашаптаў Сіла Прохаравіч.— Прыткні іх дзе-небудзь у кар'еры...

Станцыю ачапілі. Са станцыйных будынкаў не выпускалі нікога. Немцы трусілі рэчы ў кожным доме, дзе жыў чыгуначны люд. Праз гадзіну і ў зялёную будку зайшоў камендант з салдатамі. Твар у яго быў злосны, нахмураны. Камендант нікога не пазнаваў.

У зялёнай будцы нічога падазронага не знайшлі. Але ні Пеціка, ні Сілы Прохаравіча са станцыі пакуль што не выпусцілі. Іх разам з рабочымі загналі ў пусты пакгауз. Там яны сядзелі ўсю ноч. А назаўтра з раніцы затрыманых паасобку выклікалі да каменданта. Сілу Прохаравіча павялі першым. Праз паўгадзіны выклікалі і Пеціка. Немец зноў разглядаў яго даведку з турэмнай пячаткай.

— Будзеш адзначацца ў паліцыі,— заявіў камендант.— Кожная раніца...

Цырульня ў гэты дзень не працавала. Пецік сядзеў у скверыку задумлівы і сур'ёзны. Раптам ён убачыў Віку. Яна некуды спяшалася. Дзяўчына, заўважыўшы яго, падышла першая. Можа, яна прачула ўжо, што ён сядзеў пад замком гэтую ноч?

— Вобыскі ідуць,— чамусьці адразу паведаміла Віка.— Учора, пасля таго як вагон узарваўся, немцы яшчэ дзве міны з-пад вагонаў знялі. З нашых, кажуць, нехта падвесіў. Паліцэйскія шэпчуцца, што вучоных сабак прывязуць немцы. Сабакамі будуць шукаць...

Пецік падскочыў з лаўкі як на пружынах.

— Мне па справе трэба, да пабачэння, Віка,— кінуў ён на хаду і пашыбаваў са скверыка.

Дзяўчына здзіўлена паглядзела яму ўслед.

Праз якую гадзіну Пецік быў ужо дома ў Сілы Прохаравіча.

— Дайце мне моцнага тытуню,— гаварыў ён спяшаючыся.— І каля будкі пасыпце тытунём. Сабакамі будуць шукаць, вас жа схопяць, калі што...

У той жа дзень Пецік знік з пасёлка.

Паявіўся ён зноў, калі прыйшлі нашы. Пецік быў у

вайсковай форме і прыехаў на вайсковай машыне. Ён адразу прайшоў у сваю зялёную будку, якую не кранулі ні бамбёжкі, ні іншыя віхуры вайны. Цётка Мальвіна аж праслязілася:

— Я ж з першага дня ведала, хто ты такі, Пецік. Думаеш, я не бачыла, што ў цябе не мыла нямецкае, а гэтыя, як іх, дынаміты. Толькі чаму ж ты хаваўся, мы ж свае.

— Канспірацыя, цётка Мальвіна. Так трэба...

— А з тытунём добра выйшла,— уставіў слова Сіла Прохаравіч,— толькі, кажуць, той сабака самога каменданта за руку і хапіў, як міну абнюхаў. А азбуку Морзэ ты, Пецік, усё ж добра ведаеш. Мяне не правядзеш, дваццаць год на тэлеграфе...

— Ведаю, Сіла Прохаравіч. Рацыя ж у нас была. Нездарма ж мы немцаў адэкалонілі і эшалоны лічылі. А вам дзякуй, моцныя вы людзі, дапамаглі... Не крыўдуйце, што маўчаў,— канспірацыя...

Пецік спяшаўся. І спяшацца была прычына — непадалёку ад зялёнай будкі нецярпліва пахаджвала Віка.

Пецік развітаўся і пабег.

— А гэта што за слова такое — канпарацыя? — спытала цётка Мальвіна ў Сілы Прохаравіча.

— Не канпарацыя, а канспірацыя,— паправіў Сіла Прохаравіч.— Ну, як бы табе ясна давесці... Канспірацыя — гэта, калі ў якой важнай справе за народ трымацца, давяраць такім вось, як мы з табою. Адзін жа нічога не зробіш без народа і нічога ад яго не схаваеш...

Цётка Мальвіна была задаволена.

1956

СОЛЬ

Калі ты, чалавек, маеш хлеб і да хлеба, ты яшчэ маеш не ўсё. Калі на тваіх плячах добрая апранаха, а на нагах спраўныя ялавыя боты, ты яшчэ не багач. Калі ў руках тваіх новенькі, апошняй маркі аўтамат, то гэта яшчэ не азначае, што ты непрыступны для ворага. Трэба з'есці не адзін пуд солі, каб у гэтым пераканацца...

Мы з Міколам Дашуком, вядома, не мелі асаблівых заслуг перад партызанскім рухам. У атрад мы прыйшлі позна. На гэта былі свае прычыны. Зрэшты, сёе-тое мы рабілі і да таго, як упрыгожылі свае шапкі чырвонымі паскамі і ўскінулі на плечы трохі заржавелыя ад доўгага ляжання вінтоўкі.

У атрад мы з'явіліся, як кажуць, на ўсё гатовае. У яго спісах значылася звыш трох соцень рознага люду. Спецыяльны чалавек па прозвішчы Дудка, які да вайны прадаваў маркі і канверты ў паштовым кіёску, вёў падрабязны летапіс баявых спраў і аперацый атрада. Тое, што Дудка паспеў запісаць за паўгода баявой дзейнасці, заняло дзве тоўстыя бухгалтарскія кнігі, разграфленыя па старонках на крэдыт і дэбет.

Атрад атабарыўся ў глухой балотнай вёсцы Бабры, у якую вяла толькі адна лясная дарога. Яе завалілі падпілаванымі соснамі, замініравалі, каб лагера партызан не дасягнулі карнікі. Большасць навакольных вёсак фашысты спалілі яшчэ зімой, калі тут лютавала эсэсаўская дывізія. Бабры ўцалелі. Хаты, хлявы і адрыны былі тут пераважна прасторныя, складзеныя з новага лесу. Месца хапала і жыхарам, і партызанам.

Хоць вайна ўжо ішла трэці год, бабраўчане яшчэ не бачылі немцаў.

Партызаны неслі каравульную службу, пасты і сакрэты былі расстаўлены на балотных выспах і ляс-

ных сцежках. На чыгунку час ад часу хадзіла падрыўная група.

У межах таго абсягу, які кантраляваўся партызанамі, баявой работы атраду знаходзілася няшмат. Паліцэйскія і гарнізоны навокал былі развеяны, нямецкая ўлада трымалася толькі ў мястэчку і ў тых вёсках, што прылягалі да чыгункі. Разграміць жа местачковы гарнізон, куды сцякалася ўся шваль з раёна і дзе стаяў нямецкі полк і два мадзьярскія батальёны, у партызан не ставала сіл. Пра гэта нават не прыходзілася думаць. Вось у такі час мы з Міколам Дашуком і прыйшлі ў партызаны.

Стаяла ціхая пагодлівая восень, дубы і клёны навокал вёскі палалі, як вялізныя вогнішчы. Жанчыны капалі бульбу, мужчыны крылі новай саломай хлявы. Каб не людзі з вінтоўкамі, якія дэфіліравалі па вуліцах і талакой стаялі ў кожным двары, можна было б падумаць, што вёска жыве звычайным, неваенным жыццём.

Мы, калі ішлі ў партызаны, спадзяваліся, што прымем удзел у якіх-небудзь аперацыях атрада, пойдзем у засаду ці на чыгунку. Хацелася пастраляць з нашых вінтовак, якія ляжалі ў нас у мястэчку без справы болей за год. З іх мы яшчэ ні разу не стрэлілі. Але наша начальства разважыла інакш.

— Пойдзеце назад у мястэчка,— сказаў Хацееў, камандзір атрада, чарнявы, шчуплаваты чалавек з задумлівымі вачамі.— Трэба разжыцца солі...

Хацееў ведаў пра нас рэчы, пра якія другія ведалі мала. Месяцаў пяць назад, вясной яшчэ, атрад захапіў дзвесце кароў, сагнаных немцамі ў кашару з навакольных вёсак. У Дудкі пра гэтую справу ў яго бухгалтарскай кнізе было напісана цэлыя чатыры старонкі. Там называліся прозвішчы партызан, што вельмі хітра наладзілі засаду, высачылі месца, куды немцы ганялі кароў на пашу.

Гэта быў абсалютны фальш. Кароў спецыяльна прыгналі ў лес нашы местачковыя хлопцы. Месца, куды іх прыгнаць, праз сувязную дзяўчыну назначыў камандзір атрада. Але абвяргаць Дудку не мела сэнсу. Тыя ж хлопцы і цяпер яшчэ жылі ў мястэчку. І чым менш людзей ведала пра іх сапраўдную работу, тым было лепш.

— Дык вы пойдзеце нібыта ў разведку,— загадаў

Хацееў.— І каб нікому ні гуку. Ведаеце ж, як дарага абыходзіцца нам соль...

Гэта мы ведалі. Атрад еў мяса без солі. Ежу праўлялі каліем — мінеральным угнаеннем, што тамсям засталося ў кучах на асушаным балоце. Але каліевая соль не натрыевая, яе могуць паглынаць расліны, а не людзі. У партызан ад калію балелі жываты, выпадалі зубы, іх твары сталі азызлыя, сінія.

Той, хто займеў хоць шчапоць сапраўднай солі, насіў яе загорнутай у насовачку, як самую каштоўную рэч.

Немцы, мабыць, здагадваліся, што раён астаўся без солі. На ёй, не могучы разграміць партызан сілай, яны рабілі палітыку. Каб купіць у мястэчку кілаграм солі, трэба было прынесці курыцу або дваццаць яек. Цана немалая, але, нягледзячы на гэта, з вёсак у мястэчка валам валілі жанкі і дзяўчаты, каб выменяць хоць які-небудзь фунт гэтай горкай солі. Колькі загінула іх, безыменных пакутніц, у нямецкіх засценках толькі за тое, што ішлі яны з партызанскай зоны...

Мы, калі жылі яшчэ ў мястэчку, пасылалі соль у лес. Мелі надзейнага чалавека, крамніка Андрэя, які яе даставаў. Але, не ўяўляючы па-сапраўднаму бяды, мы куды вышэй ставілі ўзрыў вадакачкі ці падпал парні, дзе выраблялiся калёсныя абады, за тыя сціплыя пуды таннага прадукту, які хавалі ў стог на балоце, каб яго ўзялі адтуль сувязныя. Але што значылі тыя адпраўленыя намі тры ці чатыры пуды солі для атрада, які налічваў трыста чалавек? Пуд тут з'ядалі за тры дні.

І вось цяпер мы ідзём назад, да сваіх сяброў, каб дамовіцца з імі наконт цвёрдых двух пудоў на тыдзень. Інакш будзе кепска.

Мы прыйшлі ў мястэчка ноччу і, каб не пераходзіць чыгункі, дзе лёгка было нарвацца на нямецкі патруль, спыніліся ў Міколавага дзеда, двор якога стаяў наводшыбе. Мы забраліся ў хлеў на вышкі і сустрэлі ўсход сонца моцным сном. Назаўтра, папярэджаныя дзедам, да нас з'явіліся сябры. Яны прыйшлі па адным, узрушаныя, усхваляваныя. У іх было столькі навін!..

Партызан, падпольшчыкаў, усіх тых, што змагаліся ў цяжкіх умовах фашысцкай акупацыі, некаторыя ўяўляюць сёння, калі даўно адгрукатала вайна, людзьмі зацятымі, суровымі, недаверлівымі. А між тым, вялікая гэта няпраўда і памылка! Не было на свеце

больш даверлівых людзей, чым падпольшчыкі і партызаны. Не правяралі ў той час мандатаў, не давалі даведак з пячаткамі. Без іх знаходзіў чалавек дарогу да сэрца свайго паплечніка і аднадумца. Мабыць, на вайне, калі навісае пагроза не над адным асобным чалавекам, а над цэлым народам, мы проста лепш і праніклівей умеем бачыць, хто наш друг, а хто вораг...

Вочы нашых сяброў ззялі радасцю і захапленнем. На нас яны цяпер глядзелі як на пасланцаў таямнічага і бясстрашнага партызанскага свету, перад якім схілялі свае смелыя, гарачыя галовы. Гэтак жа сама тыдзень ці два назад мы з Міколам глядзелі на тых, хто прыходзіў да нас з лесу...

Дамовіліся хутка. Сябры запэўнілі, што соль будзе. Пра Андрэя, які гандляваў гэтай соллю ў нямецкай краме, яны сказалі:

— Цяжка яму. Ведаеце ж, якія немцы: з-пад сябе падбяруць. Соль адпускаецца ў краму разважанай па кілаграму ў мяшэчку. А ў Андрэя сям'я: дзяцей адных сямёра. Чуць які недахват, самі ведаеце...

І соль пайшла. Па два пуды ў тыдзень. Яе мы знаходзілі ва ўмоўленых мясцінах: у лаўжах, пад выварацнямі, у стозе зляжалага, накошанага, мабыць, яшчэ да вайны сена. Мы насілі гэтую соль, трымаючы на адным плячы вінтоўку, а на другім — крапіўны мех, гордыя і радасныя ўсведамленнем таго, што робім.

Важнасць нашых паходаў пад мястэчка была відавочнай. З атрадам, які атабарыўся ў Бабрах, здарыўся цуд. Зніклі азызлыя, абыякавыя твары, па вечарах у вёсцы зарыпаў гармонік. У людзей былі тыя самыя вінтоўкі і гранаты, тая самая вопратка і абутак, але ім далі цвёрдыя дзесяць грамаў солі на дзень — і ўсё перамянілася...

Саляная эпапея працягвалася ледзь не тры месяцы. Ужо зімой атрад, які называўся цяпер брыгадай, зрабіў кароткі налёт на адну чыгуначную станцыю і, маючы дакладныя звесткі ад сувязных, выгрузіў з вагона столькі солі, колькі змаглі яе панесці на плячах дзвесце чалавек...

І неяк так здарылася, што самі мы з Міколам Дашуком забылі аб справе, у якой разам з местачковымі падпольшчыкамі бралі ўдзел. Праўдзівей кажучы, нейкія там трыццаць пудоў солі, што прывалаклі мы партызанам, здаліся дробяззю ў параўнанні з цяжкімі

блакаднымі часамі, якія прыйшлося пераажыць брыгадзе перад прыходам нашых.

Пра соль нагадаў нам той, хто яе даставаў,— былы нямецкі крамнік Андрэй. Ён неяк дазнаўся, што мы з Міколам едзем з інстытута на канікулы, і прыйшоў спецыяльна на станцыю, каб нас сустрэць.

— Хлопцы, можа б, якую-небудзь даведку мне далі,— папрасіў ён.— Я цяпер у «Плодагародніне» працую, але зневажаюць некаторыя. Не вераць, што памагаў партызанам.

Мы паабяцалі дастаць патрэбную даведку з подпісамі і пячаткай, але ў час тых канікул нічога не здолелі зрабіць. Былі на гэта свае прычыны. Камандзір, які больш за ўсіх ведаў аб местачковых справах, загінуў. Паразляталіся па свеце і многія партызаны.

Дудка, летапісец атрада,— першы, да каго мы звярнуліся з просьбай наконт даведкі Андрэю,— сустрэў нас непрыхільна.

— Не ведаю ніякай солі,— заявіў ён, адтапырыўшы тоўстую ніжнюю губу.— Будуць цяпер прымазвацца ўсялякія. Вы хоць і вучыцеся, але ў палітыцы ні бум-бум...

Дудка пазіраў на нас звысоку. Ён узначальваў цяпер раённую кантору сувязі, насіў шапку з какардай, форменны дыяганалевы касцюм і бліскучыя хромавыя боты.

Але, як кажуць, не толькі тое сонца, што ў акне. Калі паабяцалі Андрэю — зробім. Жыве ж яшчэ многа людзей, якія елі нашу соль і, вядома, не забылі яе смак...

1961

У ШАЛАШАХ

Бою за мястэчка фактычна не было. Дывізія наступала з усходу, ахапіўшы нямецкі гарнізон па флангах, а партызанам паставілі задачу ўзарваць чыгунку з заходняга боку і асядлаць грунтовы шлях.

Сваю задачу мы выканалі лёгка. Была цёмная асенняя ноч без зорак і месяца. Дзьмуў золкі вецер. Нас з Дашуком, як местачкоўцаў, яшчэ звечара выклікалі да камандзіра атрада.

— Будзеце праваднікамі,— сказаў ён.

Мы згадзіліся, хоць мелі права на адпачынак. Нас з Міколам пасылалі ўстанаўліваць сувязь з камандаваннем дывізіі, калі нашы былі яшчэ за сорак кіламетраў ад мястэчка. Мы не спалі тры ночы і хісталіся ад стомленасці.

Калі падышлі да чыгункі, усе пачалі акопвацца. Капалі хто чым: нажамі, кінжаламі, грэблі зямлю рукамі: лапат з сабой ніхто не насіў. Мы з Міколам не акопваліся і, ляскаючы ад холаду зубамі, прыляглі пад кустом. Хацелася спаць, але заснуць пры такой халадэчы не было магчымасці. У мястэчку ў двух ці трох месцах нешта гарэла. Гэта было наша роднае мястэчка, у ім мы раслі і вучыліся, там засталіся нашы бацькі і сябры, але пра ўсё гэта мы не думалі. Нам хацелася спаць.

Немцы трымалі сябе далікатна. Партызаны акапаліся за паўвярсты ад чыгуначнай будкі, дзе размяшчалася нямецкая варта, пра маскіроўку асабліва ніхто не дбаў: размаўлялі, курылі, нехта знянацку нават стрэліў, але тыя, што сядзелі ў дзотах, набудаваных вакол будкі, нібы набралі ў рот вады.

Чыгунку можна было ўзарваць ноччу, але нашы камандзіры чакалі раніцы. Мажа, яны разлічвалі пус-

ціць пад адхон які-небудзь бронецягнік? Ніякіх падмацаванняў па чыгунцы ў мястэчка, аднак, не прыйшло, і рэйкі ўзрывалі на шэрым золку. Немцы гэта добра бачылі, але маўчалі. Маўчалі і тады, калі цераз палатно доўгім цугам, нават не прыгінаючыся, павалілі са сваіх неглыбокіх акопаў партызаны. Страляць немцы пачалі толькі тады, калі апошні партызан схаваўся ў хмызняку.

Хітрасць гэтую разгадалі пазней. Для прыліку пастракатаўшы з аўтаматаў, немцы ўцяклі. У іх, відаць, не было ніякай ахвоты абараняць мястэчка.

У поўдзень мястэчка стала наша. З захаду да яго падышла нейкая нямецкая часць і заняла пазіцыі ў лесе. Дзве танкеткі, пушчаныя, відаць, у мэтах разведкі, падарваліся на мінах, пастаўленых на шляху. Танкістаў, якія сабіраліся сігануць у кусты, зрашэцілі кулямі партызаны. Праз паўгадзіны немцы пачалі абстрэльваць мястэчка з гармат. Так яно стала прыфрантавым.

Партызан запісвалі ў армію. Нам з Дашуком далі адтэрміноўку на двое сутак. Жыхароў у мястэчку амаль не было, яны выбраліся ў шалашы. Недзе там знаходзіліся нашы бацькі і знаёмыя. Нас адпусцілі з імі развітацца.

Памятны той дзень позняй восені выдарыўся цёплы, сонечны. Мы адчувалі сябе героямі і нават забылі пра сон.

Але няхай бы лепш надвор'е было дажджлівым. Не паспелі мы пахадзіць па мястэчку вольнымі грамадзянамі і гадзіны, як на яго наляцелі нямецкія бамбардзіроўшчыкі. Потым яшчэ і яшчэ. Многія будынкі загарэліся. На вуліцах, запруджаных вайсковымі абозамі, утварылася мешаніна з конскіх трупаў, раскіданых фурманак, пакарэжаных кухань.

Мы падаліся ў шалашы і знайшлі іх толькі вечарам. Наша з Дашуком вуліца атабарылася аж каля Трох азёр у прыгожым бярэзніку. Ніякіх азёр тут ужо не было, яны даўно высахлі і зараслі ляшчынай.

Шалашы ў лесе стаялі прыкладна ў такім парадку, як і хаты на местачковай вуліцы.

Нашы маткі не таілі радасці, нас віншавалі і запрашалі ў госці амаль у кожны шалаш, але мы кінуліся на салому і праспалі без просыпу ноч і палавіну наступнага дня.

Прачнуліся ад несціханага глухога грому. Дрыжала зямля. Мястэчка ў многіх месцах гарэла. Немец садзіў па ім цяжкімі снарадамі.

Тое, што мы ўбачылі, прачнуўшыся, узрушыла нас і здзівіла. Каля нашага шалаша сядзелі ў адной кампаніі кандуктар Пліс, удава Залаценкава і — што самае галоўнае — Бабурыха побач з Міліцыяй. Яны мірна размаўлялі, выпівалі і закусвалі, і, гледзячы на іх лагодныя, з усімі адметамі ціхмянасці твары, можна было падумаць, што сабраліся найдружнейшыя суседзі і сваякі.

У кампанію запрасілі нас, і мы не пераставалі здзіўляцца.

— Прапала мая кароўка, але ліха з ёю,— гугнявіў тоўсты Пліс.— Абы самі былі жывыя.

— Зімой дзецям без малака нельга,— разважліва прамовіла Залаценкава.— Калі мая пярэдайка не запусціцца, то будзеце браць малако ў мяне.

Гэтыя словы чула Плісава жонка і згодна ківала галавой.

Снарады бухалі адзін за адным, мястэчка гарэла. Надыходзіў вечар. У лесе мукалі прывязаныя да бяроз каровы.

— Выпаліць, як пры белапаляках,— прамовіў нехта.— Хутчэй бы яго адганялі.

— Хопіць, людцы, бедаваць! — падхапілася Міліцыя.— Ціхон, там у сене яшчэ дзве пляшкі, прынясі! — загадала яна свайму мужу. І заспявала прарэзлівым голасам:

І піць будзем, і гуляць будзем,
А прыйдзе смерць, паміраць будзем!..

Маўклівы Ціхон рупна прынёс дзве вялікія чорныя пляшкі. Міліцыя разліла гарэлку па шклянках.

— Вып'ем, кума! — тыцнула яна пад бок Бабурыху.— Не бядуй, хвала богу, што сама і дзеці цэлыя. Няхай згараць нашы хаты, няхай усё згарыць. Жыць будзем. З людзьмі не прападзеш. Паможам па суседству. А там і мужык з вайны вернецца...

Звінелі шклянкі, і дзесьці ў мястэчку рваліся снарады. Словы, з якімі людзі звярталіся адзін да аднаго, былі поўны спагады і добразычлівасці, яны гучалі шчыра і ішлі, здаецца, з глыбіні душы. Нешта з'яднала

не зусім дружную вуліцу. Нешта пераламалася ў адносінах добра знаёмых нам суседзяў.

А мы думалі: чаму гэта? І ў памяці паўставала нядаўняе мінулае.

Уся вуліца ведала, што Плісава жонка страшэнна раўнуе свайго кандуктара да ўдавы Залаценкавай. Былі ў яе якія-небудзь падставы ці не, гэта невядома. Але крыку, ляманту, зняважлівай лаянкі было шмат. Плісіха ніколі не прапускала выпадку, напаткаўшы дзе-небудзь Залаценкаву, збэсціць яе апошнімі словамі.

Адносіны Бабурыхі і Міліцыі былі яшчэ горшыя. Іх хаты стаялі якраз насупраць, цераз вуліцу, і сварка паміж жанкамі, брыдкая, надакучлівая калатнеча, не спынялася ад ранку да вечара. Суседкі, зневажаючы адна другую, даходзілі да найвышэйшай віртуознасці, іх языкі плялі такія страшныя праклёны, што, калі б здзейснілася хоць малая іх доля, яны б абедзве з усёй раднёй і сваяцтвам даўно ляжалі на могілках.

Убачыла, да прыкладу, Міліцыя, як Бабурыха падняла на вуліцы жмак сена, што ненарокам упаў з чый-го-небудзь воза.

— Усё хапаеш, усё цягнеш, каб з цябе кішкі выцягнула! — лямантавала яна, высунуўшы з веснічак свой худы, пабіты воспаю твар.— На чужое квапішся, не хочаш сама рабіць, каб табе дошкі зрабілі. Калі ўжо ты наясіся, каб цябе пранцы з'елі!..

Бабурыха таксама не пазычала праклёнаў. Лаянка чуваць была за вярсту.

Суседкі грызліся, выганяючы на пашу кароў, сустракаючыся ля студні, ідучы ў краму за соллю ці запалкамі. Забрукавалі ўжо местачковую вуліцу, гулі на ёй трактары і машыны, загарэлася электрычнасць у хатах, а лаянка не спынялася. Мы чулі яе, калі хадзілі і ў першы, і ў дзесяты клас.

І вось усё перамянілася. Плісава жонка і ўдава Залаценкава, Міліцыя і Бабурыха сядзелі побач, як галубкі. Гэта было падобна на казку. Пір у асеннім бярэзніку, ля шалашоў, цягнуўся да поўначы. Мястэчка гарэла...

У нас з Дашуком быў яшчэ адзін клопат, таму мы не вытрымалі на гэтай мірнай бяседзе да самага канца. Нам рупіла да сваіх дзяўчат. Дзяўчаты нас чакалі.

За тыя некалькі гадзін, якія заставаліся да раніцы, нам трэба было сказаць ім вельмі шмат.

На світанні выбухі сціхлі. Нехта прынёс вестку, што немцаў адагналі. Нехта дасціпны дазнаўся нават, што наша вуліца не згарэла, выгараў толькі цэнтр і тыя дамы, што прылягалі да плошчы.

У шалашах заварушыліся. Запрагалі кароў, ладкавалі на вазы набытак. Наша адтэрміноўка скончылася.

Пакідаючы шалашы і матак, якія выціралі фартухамі слёзы, мы пачулі прарэзлівы голас Міліцыі:

— Мяне не правядзеш, сувой палатна ты ўзяла, каб цябе за жывот узяло...

У Міліцыі з Бабурыхай пачыналася ранейшае.

Сыпаўся з бяроз жоўты ліст. Местачкоўцы маглі збіраць свае манаткі хоць да паўдня, а нам трэба было даганяць сваіх. Мы пайшлі...

1961

МЕСЯЧНАЯ НОЧ

Гэта было дзіўна, але гэта было так: праз тры дні пасля вызвалення мястэчка ад немцаў на нашай невялікай станцыі спыніўся першы эшалон. Пры адступленні спецыяльныя нямецкія каманды рвалі і шкуматалі чыгунку як маглі — пусцілі ў паветра ўсе масткі, нялюдскім прыстасаваннем, прычэпленым ззаду поезда, рэзалі напалам шпалы, крамсалі рэйкі. Таму цяжка было паверыць, што ўшчэнт знявечаную чыгунку магчыма за такі кароткі тэрмін аднавіць.

Але яе аднавілі. Жывым пацверджаннем гэтаму быў не толькі эшалон, састаўлены з цяплушак, кожная з якіх пускала ў чыстае асенняе паветра шызыя слупкі дыму, але і нямецкія самалёты, што ў той жа дзень наляцелі на станцыю. Увогуле, нашай беднай станцыі за вайну дасталося. Бамбілі яе немцы ў сорак першым годзе, бамбілі нашы ў сорак трэцім, а цяпер вось зноў немцы. Фронт спыніўся за якіх-небудзь дзесяць вёрст ад мястэчка, і бамбёжка, відаць, мусіла стаць справай штодзённай.

Я ў тыя дні жыў у незвычайным узбуджэнні. Мястэчка стала нашым, па яго вуліцах хадзілі самыя сапраўдныя савецкія салдаты з медалямі на гімнасцёрках, з непрывычнымі пагонамі на шынялях, але ўсё адно тое, што адбылося, успрымалася як сон. Яшчэ тыдзень назад зводкі, якія штовечар запісваліся з голасу дыктара ля партызанскага прыёмніка ў пяць рук, паведамлялі пра баі на Дняпры, пра вызваленне Кіева, а тут нечаканы рывок — і немцы прыціснуты да Прыпяці.

Дывізія, якая выгнала немцаў з мястэчка, прыйшла аж з далёкіх прыволжскіх стэпаў. Пра яе нялёгкі шлях сведчыла самае разнастайнае цягло, запрэжанае

ў вайсковыя фурманкі: нябачаныя ў нашай мясцовасці маленькія конікі, рагатыя ўкраінскія валы і нават вярблюд, які, здаецца, звысака і пагардліва пазіраў на шэрыя палескія хаты.

Партызаны пайшлі на фронт, адразу папоўніўшы вайсковыя часці. Але маладзейшыя, каму толькі споўнілася па васемнаццаць гадоў, мусілі прызывацца праз ваенкамат.

У адзін з тых дзён мяне і маіх сяброў-местачкоўцаў Івана Пятрушку і Васіля Рабчыка выклікаў да сябе камісар партызанскай брыгады Грэк, які цяпер ужо быў сакратаром райкома.

— Пойдзеце, хлопцы, на станцыю і выступіце перад калектывам ваенізавана-чыгуначнага атрада,— сказаў ён.— Настойліва прасілі. Гераічныя дзяўчаты ў тым атрадзе. Гэта яны нам чыгунку аднавілі. Раскажыце ім, адным словам, пра нашы справы...

Перад вайной я скончыў дзевяць класаў, і, калі не лічыць адказаў на ўроку, мне ніколі ні перад кім не прыходзілася выступаць. Было трохі ніякавата і страшнавата. Але, з другога боку, страшэнна вабілі да сябе людзі, якія гэтыя два [redacted] лішкам гады вайны былі па той бок фронту, не ведалі немцаў, не жылі, як мы, без газет і радыё. Вельмі хацелася дазнацца, як адчувалі сябе яны ўсе гэтыя цяжкія месяцы, што і як думалі. Я ўжо, колькі мог, прыставаў з роспытамі да байцоў і камандзіраў, што стаялі ў нашай хаце і ў хатах маіх сяброў, але цікаўнасць была далёка не задаволена.

І вось мы ўтрох пайшлі на станцыю. Быў лістападаўскі вечар. Восень да апошняга часу стаяла на дзіва цёплая, і толькі з учарашняга дня ўзяло на прымаразак, зямля стала грудам. Эшалон пасля бамбёжкі загналі на тупіковыя пуці, пад цень шэрых складскіх памяшканняў.

Мы прайшлі ўздоўж цяплушак, вярнуліся назад і пастукалі ў дзверы самага доўгага вагона, праз шчыліны акон якога прабіваліся палоскі святла. А яшчэ праз хвіліну мы сядзелі ў самім вагоне, паблізу ад разагрэтай дачырвана жалезнай печачкі, на якой дыхалі парай кацялкі і чайнікі. З нараў, пастаўленых у вагоне ў два ярусы і бякла асветленых святлом некалькіх каганцоў, на нас пазіралі два ці тры дзесяткі цікаўных дзявочых вачэй. Апрануты дзяўчаты хто ў што: звычайныя кофтачкі суседнічаюць з вайсковымі, але без

пагонаў гімнасцёркамі, ватныя штаны — са звычайнымі картовымі спаднічкамі.

Першы пачаў гаварыць я. У вагоне панаваў паўзмрок, і можа, таму я не надта хваляваўся. Не мудрагелячы, расказаў, як мы з хлопцамі яшчэ ў першыя месяцы акупацыі наладжвалі радыёпрыёмнік, як збіралі зброю, наладжвалі сувязі з партызанамі, як дваіх нашых яшчэ ў сорак другім годзе фашысты арыштавалі і расстралялі, як па заданню парашутыстаў-дэсантнікаў на гэтай самай станцыі мы лічылі нямецкія эшалоны, як, нарэшце, пайшлі ў партызаны і што там рабілі.

Увесь той час, пакуль я расказваў, у вагоне стаяла мёртвая цішыня. Дзяўчаты, якія пад нямецкімі бамбёжкамі праклалі, можа, сотні кіламетраў рэек і шпал, глядзелі на нас, звычайных местачковых хлопцаў, як на герояў.

Потым пасыпаліся пытанні. На іх прыйшлося адказваць і мне, і маім сябрам. Мы гаварылі, гаварылі і ніяк не маглі нагаварыцца. А далей — зусім неверагоднае. Нас, у каго ў мястэчку ўсё-такі былі хаты, маткі, бульба, гэтыя дзяўчаты, якія па году ці два не бачылі родных і блізкіх, пачалі частаваць гарохавым супам, салодкім, з сапраўдным цукрам, чаем, сухарамі...

Выйшлі з вагона апоўначы. Ва ўсё неба над станцыяй вісеў круглы шар месяца-поўні. На захадзе некалькі разоў грымнула: азвалася нямецкая, а затым наша гармата. Купка дзяўчат рушыла нас праводзіць. Спачатку вандравалі па рэйках гуртам, а потым неяк зусім непрыкметна разбіліся на пары.

Я апынуўся разам са сваёй равесніцай масквічкай Галяй, па-дзявочаму стройнай нават у ватоўцы, у зімовай салдацкай шапцы, з-пад якой выбіваліся русыя завіткі валасоў, глядзеў прыгожы, прадаўгаваты твар і задуменныя, здаецца, шэрыя вочы.

Я заўсёды любіў сваю станцыю, любіў разложыстыя стогадовыя таполі, якія яе ахінаюць, а тут яшчэ дзіўная месячная ноч і гэтая масквічка, якая скончыла не дзевяць, а дзесяць класаў, вучылася паўгода ва універсітэце, але ставіцца да мяне як да роўнага. Хіба ж магла быць лепшая ўзнагарода за два гады няпэўнасці, згрызот, надзей і чаканняў, якія выпалі на пару майго яшчэ зусім не сталага юнацтва.

Я гаварыў пра кнігі, пра тое, што пасля вайны абавязкова паступлю на літаратурны факультэт, дзе вучылася і Галя, дэкламаваў вершы — усё, што ведаў, з Пушкіна, з Блока, з Янкі Купалы і Максіма Багдановіча.

— Ты пойдзеш на фронт? — нечакана для мяне спытала студэнтка. У яе нізкаватым, грудным голасе пачулася як бы трывога.

— Гэтымі днямі нас прызавуць.

— У цябе ёсць дзяўчына? Ну, якая будзе цябе чакаць...

— Няма.

— Хочаш, будзем перапісвацца. У мяне быў друг. Студэнт. Вельмі падобны да цябе. Зусім, зусім такі, як ты. Восенню сорак другога загінуў. Ужо цэлы год няма. Я не хачу, каб ты загінуў. Чуеш? Не хачу!..

Яна на імгненне абхапіла мой твар рукамі, ушчыльную прыблізіла да свайго. Я ўбачыў прыгожыя, як бы спалоханыя вочы, адчуў дотык пасмачкі валасоў, гарачыню яе шчакі...

Мяне прызвалі праз тры дні. Я, вядома, мог за гэтыя дні наведацца да эшалона, выклікаць з цяплушкі сваю студэнтку, запісаць на ўсякі выпадак яе маскоўскі адрас. Але цяпер ужо саромеўся ўласнага нехлямяжага выгляду, разлезлых чаравікаў, перашытага з нямецкага шыняля лапсердака. Мог напісаць адразу з запаснога палка. Але хацелася — з фронту. А потым пісаў, пісаў да самага канца вайны і не атрымліваў адказу. На нейкай з бясконцых прыфрантавых чыгунак загубіўся эшалон чыгуначнага атрада, у якім служыла студэнтка Галя, адзіная з дзяўчат, што сказала мне такія дарагія і такія патрэбныя для вайны словы.

1969

ПА МАХОРКУ

I

Дні незабыўныя, поўныя хмельнай радасці. Тыдзень, як мястэчка, раённы цэнтр, названы нават у зводцы Саўінфармбюро, стала нашым: у кожным доме стомленыя, у абшарпаных шынялях, стаптаных чаравіках байцы. Дывізія ішла на Палессе ад самай Волгі. Партызаны ў масе байцоў здаюцца нават зухаватымі — яны ў скураных тужурках, у нямецкіх, мадзьярскіх, славацкіх і яшчэ бог ведае якіх мундзірах.

З партызан у мястэчку пакінуты толькі тыя, хто прызначан на якую-небудзь пасаду. Астатнія — іх непараўнальная большасць — на перадавой. Фронт блізка: ён цяпер якраз у тых мясцінах, дзе стаялі лясныя будданы.

Я таксама атрымаў пасаду, але гэта ненадоўга. Мне васемнаццаць гадоў, і да мяне яшчэ не дайшла чарга прызыву.

Прызначан я старшым падатковым інспектарам раённага фінансавага аддзела. Так захацеў загадчык райфа Змітро Ткач, нядаўні камандзір партызанскай роты.

Пра абавязкі падатковага інспектара ў мяне ўяўленне цьмянае: я нават не ведаю, якімі падаткамі абкладаецца насельніцтва. Ткач вопытнейшы — да вайны ён быў сакратаром сельсавета. Удвух з ім мы на ўласны страх і рызыку захапілі дом, у якім жыў паліцай, прывалаклі два пісьмовыя сталы, і на гэтым дзейнасць райфа пакуль што прыпынілася.

Мястэчка бамбяць немцы, ніхто не прысылае ў нашу кантору інструкцый, няма ў нас нават звычайнай паперы, каб напісаць які-небудзь цыркуляр. Ткач жыве тут жа, у райфа, у пакойчыку-бакоўцы, спіць на ложку без матраца, ломіць на дровы плот, якім абга-

роджаны дом, і калі ідзе сёрбаць бульбяны суп у наспех наладжаную сталовую, бярэ з сабой аўтамат, які звычайна стаіць у кутку ля ложка. Я таксама расхаджваю па мястэчку з аўтаматам, хоць у партызанах яго ў мяне і не было. Дзеля форсу я выменяў аўтамат за наган у байца-сувязіста.

Праз тыдзень ці два мяне прызавуць у армію, я гэта ведаю, таму гляджу на сваю пасаду, як кажуць, скрозь пальцы. Ведае гэта і Ткач, таму не прынявольвае мяне, не прызначаючы пэўных гадзін пачатку і сканчэння рабочага дня. Я прыходжу ў райфа, і мы пачынаем чытаць газеты, якія загадчык дастае ў дывізійным палітаддзеле. Мы чытаем доўга, са смакам, не мінаючы ніводнай заметкі, бо за два гады акупацыі не так часта траплялі нам у рукі савецкія газеты. Становішча на фронце добрае, нашы наступаюць, але канца вайны не відаць. Яшчэ і Ленінград у паўкальцы блакады, і Мінск у немцаў, і нечакана фашысты зноў захапілі Жытомір.

Дні стаяць хмурныя — цёплая восень кончылася. Пачынаецца трэцяя ваенная зіма. Трохі страшнавата ад думкі, што прыйдзецца пачынаць вайсковую службу зімой, ляжаць у халодных акопах, мерзнуць на снезе. Холаду я заўсёды баяўся і баюся.

У адзін з тых дзён Ткач нарэшце даў мне заданне. Ён занядужаў, не галіўся, выгляд меў хмурны.

— Чым хваліцца перад дзеўкамі аўтаматам, схадзі ты лепш у Брусы,— сказаў ён мне.— Скажаш маці, што я жыў-здароў, і папросіш махоркі. Я табе камандзіроўку выпішу.

Брусы — вёска, дзе нарадзіўся і працаваў сакратаром сельсавета Ткач. Яна ў другім, таксама напалавіну вызваленым, раёне, вёрст за пяцьдзесят.

Ісці ў Брусы я згадзіўся з радасцю. Па дарозе на Брусы, калі даць трошкі круку, ляжыць другое мястэчка — Глыбінка, у якім жыве знаёмая мне дзяўчына Клара Сінельнікава. Я не бачыў яе ўсю вайну, але ведаў, што яна дома. Я заўсёды распытваў пра яе ў людзей, якія трапляліся з таго боку.

Я сабраўся ў дарогу і рушыў чыгуначнай веткай-аднапуткай, якая вядзе ледзь не да самых Брусоў, каб на трыццатай вярсце збочыць на Глыбінку. Зямля ўжо замерзла, але снегу няма. Лес стаіць голы і шэры. Я крочу хутка, мяркуючы за кароткі дзень дайсці да

Глыбінкі і там пераначаваць. Па дарозе трапляюцца чырвонаармейцы — адзінокія і групамі. Яны ідуць у бок майго мястэчка.

Знаёмства з Кларай у мяне дзіўнае. Да вайны я вучыўся ў дзевятым класе і трошкі — самахоць — захапляўся скрыпкай. Мне было няцяжка сыграць на слых усе мелодыі, якія я ведаў, ды і сам я спрабаваў сёе-тое выдумляць. Скрыпка трапіла да мяне ад дзеда па бацьку, які некалі іграў на местачковых вяселлях. У нашай сям'і з заняткаў дзедавых падсмейваліся, таму я не асабліва выхваляўся на людзях сваімі талентамі. У школе, аднак, ведалі, што я іграю, і, калі ўзнікла патрэба каго-небудзь паслаць на абласную алімпіяду ў Мазыр, паслалі мяне.

Там, у Мазыры, мы і сустрэліся з Кларай. Сыграў я на алімпіядзе кепска — горш, чым умеў, таму што вельмі хваляваўся. Клара спявала. Яна выступіла добра, намнога лепей за мяне. І ёй доўга пляскалі. Голас у яе быў прыемны, мяккі, але яшчэ болей, чым яе голас, спадабалася мне яна сама — даўганогая, русявая.

Алімпіяда праходзіла вясной — раставаў снег, на Прыпяці пачынаўся крыгаход. Я першы раз быў у горадзе, і Мазыр — хоць гэта горад і не надта вялікі — зрабіў на мяне надзвычайнае ўражанне.

Удзельнікі мастацкай самадзейнасці жылі ў школе — былі якраз вясновыя канікулы, і вечарам Клара падышла да мяне і запрасіла пагуляць. Мы доўга хадзілі па ахінутых сінім змрокам вуліцах. Пад нагамі хрумсцела тонкая наледзь, з Прыпяці чуўся глухі шоргат — ламаліся крыгі.

Клара вучылася ў дзесятым, і мне, дзевяцікласніку, было з ёй трохі ніякавата.

— Ты куды будзеш паступаць? — спытала Клара.

Я мерыўся ў артылерыйскае вучылішча: па матэматыцы, фізіцы ў мяне добрыя адзнакі, ды і наогул вайсковая справа падабаецца.

— А я яшчэ добра не ведаю, куды паступлю,— прызналася яна.— Хачу ў кансерваторыю. Але ці прымуць? Туды такі вялікі наплыў...

Я сказаў, што яе прымуць абавязкова. Я гаварыў шчыра, сам верачы ў тое, што дэкларую, і Клара пачала ставіцца да мяне яшчэ прыхільней.

— Давай будзем перапісвацца,— прапанавала яна.

У яе словах я пачуў, відаць, трохі больш, чым яны

значылі на самай справе. Той вясновы вечар з хрумсткай наледдзю на шэрым асфальце, з цёмна-сінімі сілуэтамі дрэў я запомніў надоўга.

Ехалі мы з Кларай у адным вагоне. Каб дабрацца да Глыбінкі, яна на маёй станцыі мусіла перасесці ў цягнік, які хадзіў па ветцы-аднапутцы. Прытуліўшыся адно да аднаго, мы маўкліва стаялі ля акна. Ноч была месячная, ясная, імкліва прабягалі ахутаныя сінім змрокам кусты, паляны, чорныя дрэвы. Сярэбраным бляскам адсвечвалі азярынкі талай вады.

Цягнік на маю станцыю прыбыў апоўначы, чакаць Кларынага трэба было яшчэ гадзін пяць — ён адпраўляўся на світанні. Я ўзяўся паказаць Клары мястэчка. Каб мы прыехалі днём, я можа б, на такое і не адважыўся, бо хадзіць з дзяўчатамі саромеўся.

Мы хадзілі па вуліцах, гразь трохі зашэрхла, а ў месячным святле мне самому мястэчка здалося вельмі прыгожым. Тое, што не радавала вока днём — пакрыўленыя хаты з залатанымі дахамі, паламаныя парканы, беспарадак у забудове,— усё гэта ад позірку схавалася. Ахутаныя хісткімі ценямі, будынкі, дрэвы ўяўляліся не горшымі, чым у Мазыры.

Нахадзіўшыся, мы, каб адпачыць, узабраліся на ўзгорак, з вышыні якога адкрываецца від на мястэчка і на яго ваколіцы.

Я асмялеў і, не зважаючы на тое, што Клара вучыцца ў дзесятым класе, пацалаваў яе. Яна палажыла мне руку на плячо. Так, абняўшыся, мы сядзелі і цалаваліся да самага світання.

Клара паехала. Яна дала мне адрас і прасіла, каб я абавязкова ёй напісаў. Мы дамовіліся, што будзем пісаць адно другому да таго часу, пакуль не скончым вучыцца і не знойдзем кожны сваёй дарогі. Пра далейшае не гаварылі. Яно як бы разумелася само па сабе.

Напісаў я Клары не хутка, тады, як пачалася вайна,— праз тры месяцы. Я ведаў, што ў кансерваторыю яна не паступіць, і хацелася яе суцешыць. Я паведамляў, што ў мястэчку не застануся, каб у далейшым паступіць у ваеннае вучылішча.

І вось я іду да Клары. Прабіцца на ўсход мне не ўдалося — немцы перанялі,— у ваеннае вучылішча не паступіў. Але я цэлы год быў у партызанах і маю некаторыя падставы глядзець на сябе з павагай. Чаму

менавіта цяпер мне захацелася пабачыцца з Кларай, я і сам добра не ведаю. Хутчэй за ўсё таму, што перада мной — новая дарога ў вайну, у невядомасць.

Пра Клару гэтыя два гады я думаў часта. Яна ўяўлялася мне найлепшай з дзяўчат, якіх я ведаў. Мне хацелася зрабіць нешта асаблівае, выключнае, што ўзвысіла б мяне ў вачах дзяўчыны, дазволіла стаць упоравень з ёй. Былі думкі пра музыку — яна мяне па-ранейшаму вабіла.

На скрыпцы я даўно не іграў. Ды і не было болей скрыпкі. Можа, у самой музыцы і тоіцца прычына, па якой я, як на крылах, лячу ў Глыбінку да Клары. Мне здаецца, што лепш, чым яна, мяне ніхто не зразумее. Армія, якая прыйшла ў мястэчка, прынесла новыя песні, якіх да вайны не было. Я ўжо ведаю і «Зямлянку», і «Аганёк» і вельмі востра адчуў, што чалавеку, які ідзе на вайну, вельмі патрэбна тая, якая б думала пра яго, яго чакала. У даваенных песнях нічога гэтага не было: там імчалі тачанкі, бадзёра выдыгалі тры вясёлыя, трохі самаўпэўненыя танкісты і нават Кацюша, выходзячы на бераг, сумавала неяк залішне весела, як бы ўпрысядкі скакала.

Чыгунка-аднапутка — мёртвая. Сям-там рэйкі пакалечаны, парваны толам. У двух ці трох месцах на адхоне ляжаць бокам патрушчаныя вагоны. Я ведаю, што гэта партызанская работа. Сам я ў гэтых мясцінах не быў, але, гледзячы на адмеціны лясной вайны, адчуваю прыліў гордасці. Мне здаецца, што сёе-тое я нясу Клары.

Ад чыгункі да Глыбінкі — шэсць вёрст. Трыццаць кіламетраў я адолеў даволі хутка.

Бралася на вечар. З насыпу я звярнуў на езджую дарогу, якая пятляе між зялёных сасоннікаў. Мясціны скрозь высокія, пясчаныя, і мне прыемна ад думкі, што аколіцы Кларынага мястэчка прыгожыя. Па дарозе цягнуцца вайсковыя абозы, вурчаць маторамі грузавікі, цягачы. Фронт і тут блізка — кіламетраў за трыццаць.

II

Глыбінка — поўная войска. Проста на дварах дымяць кухні, бегаюць з кацялкамі байцы, ля студняў пояць коней. Я памятаў Кларын адрас, але цяпер, калі

пачало вечарэць, гэта не мела значэння. Я завітаў у першую хату і спытаў, дзе жыве настаўнік Сінельнікаў. Правесці мяне да Клары падахвоціўся хлапчук, які, калі я зайшоў у хату, вячэраў разам з пажылымі байцамі-пастаяльцамі.

Мы з хлапчуком прайшлі з канца ў канец усю доўгую вуліцу і завярнулі ў правулак. Чорнымі праёмамі акон зірнула каменная двухпавярховая школа — такая ж, як і ў маім мястэчку. Школу немцы спалілі, нават у змроку відаць закопчаныя сцены. У блізкім суседстве са школай — Кларын дом.

Я падзякаваў хлапчуку і ўзяўся за клямку фортачкі. Кларын дом з чатырохскатным дахам, вялікімі вокнамі, у якіх святло. Я прайшоў па двары — вузкім прамежку паміж яблыневым садам і палісаднікам — і спыніўся перад ганкам. Сэрца ў мяне як не выскаквала з грудзей. Усю дарогу ішоў спакойны, а тут захваляваўся... Ганак мяне ўразіў. Ён, як шацёр: да самага даху навес-франтончык шчыльна аплялі сухія цяпер сцяблінь дзікага вінаграду.

Я ступіў пад шацёр, намацаў клямку, прайшоў у цёмныя сенечкі. Разгубіўшыся, я так доўга ў іх праваўтузіўся, пакуль знайшоў дзверы на кухню.

На мяне непрыхільна глядзела паўнатварая, мажная жанчына, у пярэстым, на манер сарафана, пярэдніку.

— Вам каго?

Услед за мной зайшоў са двара рослы хлапчук з бярэмам дроў, з грукатам кінуў іх на абабітую ля печкі бляхай падлогу.

— Вы да каго? — зноў спытала гаспадыня.

— Клара Сінельнікава тут жыве? — прамовіў я глухім, незнаёмым мне самому голасам.

Жанчына адчыніла пафарбаваныя ў белы колер дзверы, прайшла цёмны пакой, потым адчыніла наступныя. У тым далёкім пакоі было светла, там размаўлялі і смяяліся.

— Клара, да цябе.

Я пазнаў яе адразу, хоць за два з палавінай гады яна вельмі змянілася.

Такая ж даўганогая, рослая, але круглейшая, павальнейшая ў рухах. На мяне са здзіўленнем глядзела сталая дзяўчына.

— Клара, помніш — выступалі ў Мазыры?

— Валодзя! — чырванеючы, усклікнула яна, і на твары яе адбілася збянтэжанасць.— Адкуль ты? Я думала...

— Іду ў Брусы па камандзіроўцы... Вось зайшоў... Хацеў пабачыць...

Яна збянтэжылася яшчэ болей.

— У цябе час ёсць? Можа б ты заўтра зайшоў? Заўтра раніцай. Добра, Валодзя?

— Клара, што ты гаворыш,— азвалася маці.— Куды ён пойдзе? Няхай начуе ў нас.

Я стаяў як аглушаны і ў першую хвіліну не мог прамовіць і слова.

— Распранайся, Валодзя,— замітусілася Клара.— Даруй, я не падумала...

Цяпер мне было ўсё адно. Можна было распрануцца, павесіць на цвік тут, на кухні, сваю апранаху, а можна было і пайсці, прыткнуцца нанач у якой-небудзь местачковай хаце. За год партызанства я начаваў у многіх хатах. Тое, што сказала Клара, не магло быць памылкай. Яна проста забыла пра мяне. Як бы мяне не існавала.

За час, пакуль я распранаўся, Клара супакоілася. Запаліла лямпу ў суседнім пакоі, запрасіла мяне туды. Гэта была сталовая: стаяў стол, засланы белым абрусам, некалькі крэслаў з гнутымі спінкамі, на абклеенай зеленаватымі шпалерамі сцяне паважна такаў старамодны гадзіннік. Мы прыселі на крэслы. У суседнім пакоі гучна размаўлялі.

— Я нічога пра цябе не ведала. Ты, здаецца, пісаў, што ідзеш на ўсход?

У голасе Клары прагучалі ранейшыя, знаёмыя мне ноткі. Яна як бы выклікала на інтымнасць.

— Не ўдалося,— коратка адказаў я.

— Ты быў дома пры немцах?

— У партызанах.

Яна з цікавасцю на мяне зірнула. Але ўсё адно не адчувала, што я не той, даўнейшы, з кім яна сустрэлася ў Мазыры на алімпіядзе. Яна стала дарослай, але пасталеў і я. У вайну людзі хутка сталеюць.

— Што ты думаеш рабіць цяпер?

— Пайду ў армію.

На момант на яе твары мільгануў цень заклапочанасці, быў такі выраз, як бы яна старалася ўспомніць штосьці забытае, але важнае. Праз хвіліну зноў стала

ранейшая і трымала сябе так, нібы яна настаўніца, а я вучань.

— Напішы мне, Валодзя. Абяцай, што напішаш. Помніш, мы дамовіліся, што будзем сябрамі...

Мне стала ўсё нецікава. Было б лепш, каб я не астаўся тут начаваць. Але я астаўся. І цяпер было няёмка пакідаць Кларын дом, паказваючы, што я на яе крыўдую. За што я мог крыўдаваць? Нас нішто не звязвала, апрача таго, што мы два дні прабылі разам у Мазыры, ехалі ў адным вагоне, і я паказаў ёй ноччу сваё мястэчка.

У пакой зайшла чарнявая дзяўчына з гітарай, і Клара ёй узрадавалася. Яна хуценька мяне з ёй пазнаёміла, назваўшы партызанам, узяла яе паліто, і праз хвіліну мы ўтраіх далучыліся да кампаніі, якая сядзела ў суседнім пакоі за сталом і частавалася. Тут былі чатыры афіцэры: два досыць пажылыя, капітан і маёр, і два зусім маладыя лейтэнанты. Дзяўчат разам з той, што прыйшла з гітарай, таксама чатыры. Клара і тут назвала мяне партызанам. Мяне пасадзілі за стол, налілі паўшклянкі гарэлкі, прымушаючы выпіць першым. Клара падбадзёрвала позіркам — пі!.. Я выпіў, і ў мяне перахапіла дыханне — гэта быў спірт.

— Партызан, а піць не ўмее,— адзін з лейтэнантаў гучна засмяяўся.

Пасля гэтага ніхто на мяне не звяртаў увагі. Клара паружавела, пажвавела, ёй, відаць, спадабалася, што са мной, няпрошаным госцем, добра абышліся. Дзяўчаты выпілі патрошку, афіцэры са мной яшчэ па паўшклянкі. Дзіўна — я не п'янеў!.. Мне толькі зрабілася яшчэ сумней.

На дзяўчатах і на Клары — святочныя сукенкі. Клара з усіх чатырох самая прыгожая, і найбольшыя знакі ўвагі выказваў ёй той самы лейтэнант, які засмяяўся, калі я няўдала першы раз выпіў. Ён, гэты лейтэнант, прыгажэй астатніх. Прадаўгаваты чарнявы твар, мужны профіль, нос з гарбінкай. Такія твары адбівалі на рымскіх манетах.

Лейтэнант з тварам рымскага імператара папрасіў Клару заспяваць. Яна пачала «Кацюшу». Яе суседка затрэнькала на гітары, няўмела падыгрываючы. Я злаваўся на Клару нават не за «Кацюшу». Няхай спявае, калі ёй хочацца. Было крыўдна, што яна забыла, што

я трошкі ўмею іграць. Я б і на гітары сыграў лепш за гэтую дзяўчыну.

Я падняўся, падзякаваў. Клара выйшла за мной у сталовую. На стале стаяла прыкручаная лямпа, агеньчык ледзь блішчаў.

— Ляжаш на канапе,— ціха сказала Клара.— Я прынясу коўдру.

Канапа стаяла ў закутку, за дубовай шафай. Клара пайшла па коўдру, я — на двор. Падаў снег. За той час, што я прабыў у Кларыным доме, белым пухам пакрылася зямля, дахі, стрэхі хлявоў. Я вярнуўся — на канапе ляжала коўдра. Я зняў пінжак, чаравікі і, болей не распранаючыся, лёг. Я чакаў, што Клара выйдзе. Яна выйшла, паўхвіліны пастаяла ля майго ложка, нагнулася. Яе валасы казытнулі мне твар. Шапнула «спі» і пайшла...

Няўжо яна не разумела, што я не засну?

За дзвярамі гаманілі, спявалі, потым пачалі танцаваць. Мяне душылі крыўда і роспач. Я разумеў, што Клара нічым мне не абавязана, што мы з ёй выпадковыя знаёмыя і яна вольная рабіць што хоча. Але ўсё адно было крыўдна.

Гадзіны праз тры баляванне скончылася, і кампанія рушыла на вуліцу. Кавалеры пайшлі праводзіць дам. З імі пайшла і Клара. Я чакаў, што яна хутка вернецца, але вярнулася толькі двое афіцэраў. Відаць, яны былі пастаяльцамі ў Кларыным доме.

Было далёка за поўнач, і заставацца далей на канапе за шафай я не мог. Я ціха ўстаў, абуў чаравікі, апрануў свой лапсярдак і выйшаў на вуліцу...

III

У сваё мястэчка з Брусоў я вяртаўся другой дарогай, якая пятляла па лесе па той бок чыгункі-аднапуткі. Гэты маршрут я выбраў наўмысна, як бы стараючыся сабе самому даказаць, што ні ў якім выпадку не хачу спаткацца з Кларай. Я нёс мяшэчак з махоркай і раз-пораз курыў, скручваючы тоўстыя цыгаркі. Упершыню адчуў я смак тытуню. Спрабаваў я курыць і да гэтага, але то было не болей як вучнёўства. Я нават не зацягваўся.

Маладосць падатная на крыўду. Разумеючы, што Клара мела ўсе падставы забыць пра мяне, я тым не

меней лічыў сябе абражаным, зняважаным і маляваў у сваім уяўленні карціну наступнай сустрэчы з Кларай. Бачыў я сябе франтавіком-ветэранам з многімі заслугамі, ордэнамі, і чамусьці мне вельмі хацелася прыехаць у Кларына мястэчка параненым. Я іду па вуліцы, рука вісіць на марлевай перавязі, і нечакана сустракаю Клару. Яна глядзіць на мяне са здзіўленнем, з захапленнем, ёй толькі сорамна, што тады, калі я першы раз завітаў у яе дом, яна так няласкава мяне сустрэла. Але я непрыступны і горды. Ківаю Клары, як звычайнай знаёмай, і іду сваёй дарогай...

Другая ноч застала мяне ў лясной, спаленай немцамі вёсцы. Хат не было, паміж хвоямі чарнелі зямлянкі. Я доўга блукаў, пакуль уладкаваўся на начлег. І ў гэтай вёсцы поўна салдат, людзей у зямлянках — не пралезці. Мяне затрымаў патруль, і пажылы сяржант, свецячы сабе ліхтарыкам, доўга разглядаў маё камандзіровачнае пасведчанне, пад якім стаяла пячатка МТС.

— Колькі табе гадоў? — спытаў ён.

— Васемнаццаць.

— Салдатам будзеш, а не падатковым інспектарам...

Сержант уладкаваў мяне ў перапоўненую зямлянку. Я даў яму жменю махоркі. І па жмені байцам, якія мяне прынялі. Мяшэчак апусцеў напалавіну...

IV

Планета Зямля не такая вялікая, і лёс мне зычыў яшчэ раз сустрэцца з Кларай. Аж праз дваццаць з лішнім гадоў пасля той ночы, калі, зняважаны, я збег з яе дома. Усе гэтыя гады я пра Клару не думаў. Калі і выплываў успамін пра яе, то толькі ў сувязі з тым, што некалі і мне было васемнаццаць гадоў.

Здарылася якраз так, што сустрэўся я з Кларай у дні душэўнага ўзлёту, у найшчаслівейшы ў сваім жыцці месяц.

У Гомелі я сеў у цягнік дажджлівым восеньскім вечарам. Калі зайшоў у купэ, там ладкавала рэчы высокая, досыць маладая жанчына.

Я павітаўся, павесіў паліто, паклаў у скрыню пад лаўкай чамадан і, няпэўна занепакоены, выйшаў у калідор.

Мне здалося, што ў купэ — Клара Сінельнікава.

Уваходзілі, нязграбна несучы паперадзе сябе чамаданы, новыя пасажыры, праважатыя, ляскалі дзверы купэ, панаваў той непрыемны гармідар, які ўтаймоўваецца звычайна за пяць хвілін да адыходу цягніка. Я стаяў каля акна, курыў, глядзеў на шэры мур станцыйнага будынка.

Поезд крануўся.

Прайшла правадніца, спытаўшы, ці трэба мне пасцель, другая разносіла па купэ чай. У імжыстай цемені млява свяціўся горад, няроўныя ланцугі агнёў дрыжалі. Мужчыны, пераапрануўшыся ў піжамы, выходзілі ў калідор пакурыць.

Паплылі слаба асветленыя вуліцы прадмесця. Жоўта-шэрае зарыва горада вісела ззаду. Я зайшоў у купэ. Памылкі не было — зноў мне прыйшлося ехаць у адным вагоне з Кларай. Яна — сядзела пры століку, памешваючы лыжкай чай. Распаўнелая саракагадовая жанчына, але тыя ж вочы, тыя ж доўгія ногі ў белых чаравіках з высокімі халяўкамі.

— Вы мяне не пазнаяце?

Яна ўсміхнулася.

— Пазнаю.

— А мне прыйшлося гадаць — вы ці не вы?

— Ешце вінаград,— сказала яна, зняўшы сурвэтку з талеркі.

— Хто вы? — спытаў я аб першым, што мяне найбольш цікавіла.— Памятаеце алімпіяду ў Мазыры...

— Не артыстка. Майго голасу хапае, каб пець за сталом. А вы, я бачу, таксама не ваенны.

— Не.

Вінаград трохі з кіслінкай. Цягнік, загрукаўшы на стыках, прыкметна прыцішвае бег. Наперадзе станцыя. Па цёмным аконным шкле з надворнага боку цякуць сярэбраныя струменьчыкі.

— Я дзіцячы ўрач,— сказала Клара.— Жыву ў Маскве. Даўно ўжо — дзесяты год.

— А я інжынер. Геолаг. Тут, на Палессі, мы знайшлі нафту. Два тыдні назад. Вы чулі пра нафту, Клара?

— Чула,— сказала яна.— А што тут асаблівага? Усюды нешта знаходзяць.

Цягнік спыніўся, і праз хвіліну крануўся зноў. У калідоры ціха — у вагон ніхто не сеў. Я не адразу

знайшоўся, што адказаць. У тыя дні я быў узрушаны: мне здавалася, што ўсе гэтак жа, як і я, павінны радавацца і захапляцца тым, што на Палессі, у краі пяскоў і балот, нафта.

— І каля вашай Глыбінкі будзе нафта. Там вельмі перспектыўны раён.

— У мяне там нікога няма,— з сумам прамовіла яна.— Бацька памёр даўно, маці пазалетась. Брат прадаў дом. Ён таксама інжынер. Толькі не геолаг, а тэхнолаг. Працуе ў Днепрапятроўску.

Пранёсся сустрэчны пасажырскі цягнік. У такт двайному перастуку колаў светлымі палоскамі мільгалі вокны вагонаў.

— Вы жанаты? — спытала яна.

— Вядома.

— Ёсць дзеці?

— Ёсць.

— А я разышлася. Жыву з сынам. Ён ужо дзесяцігодку канчае.

— Куды думае паступаць? — спытаў я зусім недарэчна.

— Ды вы ўсе аднолькавыя! — у Кларыным голасе ноткі раздражнення.— Спіць і ў сне бачыць сваю радыётэхніку. Тэхніка, тэхніка — як бы на ёй свет клінам сышоўся... І муж быў такі. Ён канструктар. Прыйдзе апоўначы з завода, уткнецца ў газету. Як я пражыла дзень, што думала,— яго не цікавіць. Яму хапае тэхнікі і палітыкі. І вы, відаць, такі?

— Такі.

Я ўсміхнуўся: калі мераць Кларынымі меркамі, то я яшчэ горшы. Дома не бываю месяцамі, а калі прыеду, то таксама накідваюся на газеты.

— Проста пакаленне такое чэрствае,— працягвала Клара.— Інстытуты пад канчалі, а культура пачуццяў — як у феадалаў... Жонка павінна натхняць, ствараць настрой, утульнасць. Яе абавязак бегаць па магазінах, прасаваць сарочкі. А яна ж таксама працуе, інстытут скончыла, у яе свае пытанні да жыцця. Ці не праўда?

Яна зірнула на мяне — яе шэрыя вочы цямнелі. Прабівалася на твары лёгкая ружовасць. Я маўчаў. У мяне не знаходзілася слоў, каб сказаць ёй што-небудзь пераканаўчае. Доўга маўчала і яна. Нарэшце спытала:

— Вы былі на фронце?
— Быў.
— Чаму не напісалі мне?
— Пакрыўдзіўся.
— А за што было крыўдзіцца? Вы не лепшы за другіх. Таксама гледзіцё на жанчыну як на істоту, якая павінна толькі ляскаць у далоні, захапляючыся вамі. Я тады трапіла ў няёмкае становішча. Прыйшлі нашы — радасць! Гэтыя ваенныя — яны ж франтавікі — запрасілі да сябе. Маладыя хлопцы, заўтра на фронт пойдуць. Можа, загінуць. Пакуль выбралася дадому — мой рыцар уцёк. Калі хочаце ведаць, я думала пра вас і чакала ад вас ліста...
У яе словах чулася нейкая праўда, і было да болю крыўдна ад думкі, што нешта вельмі ў жыцці важнае я зразумеў не так, як трэба...
Я выйшаў у калідор пакурыць. У акне мільгалі тэлеграфныя слупы, цёмныя лавы яловых пасадак, а ў іх прагалах — ахутаныя шэранню ночы палі. Дождж тут не ішоў, і было святлей. Калі я вярнуўся ў купэ, мая пасцель была заслана. Начнічок разліваў сіні паўзмрок. Клара ляжала на сваім месцы, акрыўшыся коўдрай, адвярнуўшыся тварам да сценкі. Я зняў пінжак і лёг. Мякка пастуквалі колы, вагон пагойдваўся, ледзь чутна паскрыпвала аконнае шкло — яго не шчыльна прыгналі да рамы...

1960

ДОМ НАД МОРАМ

Па ўзбярэжжы цягнуліся дачы, вілы, курорты. Белы дом, на шостым паверсе якога мы аблюбавалі пакой пад назіральны пункт, высіўся на самым беразе вузкага, нібы высунуты язык, заліва, якім мора ўядалася ў пясчаную нямецкую зямлю.

Тэрмас з супам прынёс нам пад вечар старшына Нізкалобаў.

Сіняя фуфайка і брыджы старшыны былі ў пяску: адкрыты пляж абстрэльвалі, і метраў дзвесце прыходзілася паўзці на жываце.

У гэтым курортным доме над морам мы жылі ў вялікай раскошы, не бачанай за ўсю вайну. Не такая ўжо цяжкая справа наглядаць за праціўнікам пад аховай тоўстых сцен і перадаваць звесткі па тэлефоне.

— Ахтунг! Танкі! — скамандаваў памкамузвода Смірноў, калі каржакаватая постаць Нізкалобава паказалася ў праёме дзвярэй.— Мерзлякоў застаецца ля стэрэатрубы, астатнія ў гасціную!

Мерзлякоў, які толькі што пачаў дзяжурыць, быў незадаволены.

— Мне няма? — спытаў ён на ўсякі выпадак у старшыны, прымошчваючыся на мяккім, пружыністым крэсле ля акна.

— Ад вашай прэкрасный Елена вы атрымалі ўчора,— напомніў старшына.— На кожны дзень дзяўчынка не хапае пачуццяў.

Нізкалобаў, чуваш, хмуры і змрочны з выгляду, любіў гаварыць павучальна.

Мы перайшлі ў гасціную, пакой, які сваімі вокнамі выходзіў толькі на мора. Бяспека тут была паўнейшая, выключаючы прамое пападанне снарада ці

бомбы. Зацягнулі вокны самаробнымі шторамі з чорнай траскучай паперы і запалілі дзесяць свечак.

— Ілюмінацыя з прычыны прыбыцця ў наш горад імператара Хірахіта,— сказаў Смірноў.

Смірноў жартаваў, мог жартаваць і старшына. Мы ж, пяцёра, стаялі з сур'ёзнымі тварамі і глядзелі на брызентавую сумку Нізкалобава. У гасціную мы прыйшлі не дзеля супу, што плёскаўся ў дваццацілітровым тэрмасе.

Нізкалобаў ведаў, што нам трэба, але марудзіў. Ён сеў на мяккі пуф, выцер насоўкай чырвоны спацелы твар і закурыў.

— Не цягні жылы, старшына,— сказаў Філімонаў.— Давай буду танцаваць.

— Табе няма. Твой Дашка яшчэ піша...

Астатнія не адважыліся выпрабоўваць лёс.

Памкамузвода Смірноў лёг на двухспальны дубовы ложак і барабаніў абцасамі па падлозе. Ён атрымліваў лісты толькі ад маці і сястры і быў спакойны.

Старшына сядзеў і курыў. Мы стаялі і чакалі. Нашаму цярпенню прыходзіў канец.

— Сёння кавалеры ордэна «Славы» нешчаслівыя,— нарэшце прамовіў Нізкалобаў.— Мае шчасце толькі адзін кавалер. Зато я вас частую за заўтрашні Першы май...

Нізкалобаў выцягнуў з-пад палы дзве фляжкі ў мяккіх, варсістых футлярах.

— З вадой ці так? — спытаў ён.— Нежанаты, сто градусаў...

Ён мог аб гэтым і не пытаць. Кавалеры ордэна «Славы» разбаўленага спірту не пілі.

— Каму шчасце? — дапытваўся Філімонаў.— Таму піць не дамо. Хопіць ліста.

— Піць усім, па чарзе. Свята...

Смірноў падняўся і схадзіў да Мерзлякова. Над залівам вісела ноч. Вясновае неба засеялі зоркі. Туману не было, люстраная гладзь затокі здавалася чорнай. Процілеглы бераг маўчаў.

— Філімонаву і Серадзе не піць,— вярнуўшыся, загадаў Смірноў.— Зменіце Мерзлякова апоўначы. Чарга дзяжурыць Булавенку, але ён будзе іграць. Заступіце раніцай.

— Булавенку і ліст,— паведаміў Нізкалобаў.— Два лісты. Ён шчаслівы.

— «И в Омске есть, и в Томске есть моя любимая...» — заспяваў Смірноў.

— Танцуй, Булавенка! — загадаў Нізкалобаў.

Усе пачалі біць у далоні, зацягнуўшы гугнявымі галасамі вясёлы матыў. Лёня Булавенка, высокі, белабрысы, шоргаючы кірзавымі ботамі па падлозе, пайшоў па крузе.

— Упрысядкі!

Няўклюдна выкідваючы ногі, Лёня зрабіў яшчэ адзін круг.

— Танец лебедзяў першага класа,— зазначыў Нізкалобаў, аддаючы Булавенку два яго лісты.

Свечкі разлівалі мяккае, спакойнае святло. На сцяне віселі два пейзажы: вадзяны млын пад развесістай вярбой і статак кароў і авечак на лузе. На гэтым жа лузе паненкі ў белых суkенках, што раздуваліся кнізу, як парасоны, збіралі кветкі, а кучаравенькі пастушок, падобны на анёла, дзьмуў у дудачку. Ля процілеглай сцяны стаяла піяніна. Пакой таму і абралі пад гасціную. На піяніна іграў Булавенка, выхаванец дзіцячага дома.

Святочны выгляд гасцінай псавалі абшарпаныя плашч-палаткі і зялёныя, з чорнымі крапінамі, маскхалаты, кінутыя на спінкі крэслаў. Аўтаматы сціпла туліліся ў кутку. Танканогі кафейны столік, на якім стаяла шэсць задымленых кацялкоў, дзець было некуды, ён стаяў у самым цэнтры гасцінай.

— Піць! — загадаў Нізкалобаў.— Берлін заўтра наш. Вайне канец!..

Гэта было падобна на казку. Першамай, канец вайны. Шкада, што мы не былі цяпер у Берліне.

Лёня Булавенка не вячэраў, ён чытаў лісты. Мы ведалі, хто іх напісаў. Адзін — Каця з Дарагабужа, там полк стаяў на папаўненні, другі — полька Эва-Іяланта з літоўскага гарадка Калварыя, ля самай прускай граніцы. Гарадок мы занялі паўгода назад, восенню.

Філімонаў і Серада, павячэраўшы, пайшлі змяняць Мерзлякова, хоць маглі адпачываць яшчэ цэлую гадзіну. Але яны не хацелі сядзець проста так. Калі прыйшоў Мерзлякоў, аддалі яму яго норму, аставіўшы некранутым тое, што належала дзяжурным. Праз паўгадзіны ўсё перамянілася...

Старшына Нізкалобаў заплакаў. Ён плакаў заўсё-

ды, калі выпіваў. На мяккіх нямецкіх крэслах сядзела пяцёра кавалераў ордэна «Славы», старажылаў узвода пешай разведкі, што памяталі адзін другога яшчэ са Ржэва. У разбітым Ржэве фарміраваўся полк.

— Мамедава няма! — плачучы, крычаў старшына.— Спіць у зямлі наш друг Мамедаў!..

Мамедаў быў трэцім па ліку камандзірам узвода. Яго смяротна паранілі два тыдні назад.

— Перастань, старшына,— да Нізкалобава падышоў Смірноў і паклаў яму рукі на плечы.— Ніхто нікога не забыў...

Гарэлі свечкі ў высокіх медных кандэлябрах. Недзе блізка адзін за другім разарваліся тры снарады. Прастракатала кулямётная чарга. Смірноў кінуўся да дзяжурных.

— Усё ціха,— сказаў ён вярнуўшыся.— Баяцца гансікі. Іграй, Булавенка!..

Булавенка ўжо сядзеў за піяніна. Ён нам іграў усе ночы з таго часу, як мы пасяліліся ў белым курортным доме над морам.

Тонкія пальцы Булавенкі бегалі па клавішах, нараджаючы мяккія гукі. Для той музыкі, якой жадалі ўсе, не хапала прывычнай абстаноўкі. Нізкалобаў гэтага не разумеў: ён не жыў апошнія шэсць дзён у белым доме над морам.

— Патушыць свечкі! — загадаў Смірноў.

Маскіроўку знялі, і тады ўсё стала на месца. Вокны гасцінай глядзелі на мора. Адтуль не стралялі. Узыходзіў месяц, і яго святло вырывала з бязмежнай марской роўнядзі шырокую сінюю паласу. На ёй гойдаліся серабрыстыя кругі. Здавалася, што пад самымі вокнамі некуды цячэ спакойная, цёплая рака. Яе хвалі з лёгкім аднастайным шумам набягалі на пясчаны бераг. Такім морам мы любаваліся ўсе апошнія ночы...

Булавенка зайграў вальс. Мы прысунулі свае крэслы да акна і глядзелі на мора. Мы ведалі адзін пра другога ўсё, нават тое, аб чым кожны ў гэтую хвіліну думае. Усе мы думалі пра дзяўчат, якія прысылалі нам на фронт трохкутнічкі. Мы ведалі, што ў іх пісалася кожнаму. За два гады наступлення мы ўсе адспавядаліся адзін перад другім душой, і ў нас не было тайнаў. Траім дзяўчатам пісалі пра каханне і траім пра дружбу. Жанатых сярод нас не было. Трое кавалераў «Славы» яшчэ ні разу не цалавалі дзяўчат. Проста

не паспелі. Старэйшаму было дваццаць два, малодшаму — дваццаць.

Булавенка іграў, узмахваючы рукамі, як крыламі, а мы маўчалі. У нас было лёгка і ціха на душы. Красавік нёс вясну. Зямля была чужая, але вясна па ёй ішла, як і там, на родных прасторах.

— «Аганёк...» — закамандаваў Смірноў.

Тыя, каго дзяўчаты праводзілі на вайну, маглі ўспомніць ганак, веснічкі, аганёк у знаёмым акне.

Самога Смірнова на вайну дзяўчына не праводзіла. З Кларай ён пазнаёміўся, калі ляжаў у шпіталі ў Пензе. У медсястры былі вялікія, нібы здзіўленыя, вочы. Гэта мы ведалі з фотакарткі. Клара здрадзіла яму вясной сорак чацвёртага, пасля таго як Смірноў, мінуўшы перасыльныя пункты і запасны полк, вярнуўся ва ўзвод, адкуль выбыў ранены.

Спачатку Клара перастала пісаць. Потым, можа, на дзесятым неадказаным лісце прыйшла звычайная паштоўка, напісаная цвёрдым мужчынскім почыркам. У ёй невядомы Кларын муж, якога мы адразу залічылі ў інтэнданты, раіў кінуць жарты і не турбаваць яго жонкі. Пасля Клары Смірноў спяваў «Аганёк» па-другому. У яго песні дзяўчына, махнуўшы на развітанне хлапцу, што пайшоў ваяваць, у той жа вечар сядзела на ганку з другім. З часу здрады Клары тэма дзявочай нявернасці заняла пэўнае месца ў нашых размовах...

— «Цёмную ноч...» — папрасіў Нізкалобаў.

Паплыла мяккая, крыху журботная мелодыя. За акном была не асенняя, а светлая, вясновая ноч. Не свісталі кулі, і ў парваных правадах не шумеў вецер. Працяжна, нібы зачараванае, уздыхала мора. Яно навявала светлы сум. Мы ўспаміналі дзяўчат. Ці чакалі яны нас гэтыя доўгія мяцежныя гады? Вядома, чакалі. Можа, яны, як і мы, таксама сядзелі ў гэты час ля акон і марылі аб стрэчы...

У суцэльную легкадумнасць дзяўчат, нягледзячы на здраду Клары, мы не верылі. Такога не магло быць. Дзяўчаты мусілі нас чакаць. За ўсё, што мы пабачылі на вайне, мы мелі поўнае права на іх вернасць...

Плылі ў вясновую сінь за акно мяккія акорды, уздыхала мора, і, можа, заслухаўшыся гэтай музыкай вясны і надзей, не падавалі свайго голасу гарматы...

Булавенка па сваёй ахвоце зайграў пра Лізавету, што не спіць да самай раніцы, чакаючы весткі ад дру-

га. Ён хацеў нас развесяліць. Піяніна проста грымела... Пра якую толькі Лізавету думаў сам Булавенка? Яму пісалі дзве дзяўчыны. З імі абедзвюма Лёня быў знаёмы па адным дні. Полька Эва-Іяланта не вельмі добра валодала рускай мовай, і ў сваіх лістах яна называла Булавенку Лоняй.

Старшына Нізкалобаў заснуў у мяккім крэсле пад музыку Булавенкі. Гэта мы выявілі толькі тады, калі канцэрт кончыўся і калі, задрапіраваўшы вокны маскіровачнымі шторамі, зноў запалілі свечкі. На якой толькі песні старшына заснуў? Урэшце, гэта не мела значэння. Пра дзяўчат ён не думаў, бо меў жонку, дзяцей, дом. Старшына, мабыць, лепш за нас разумеў, што ноч дадзена на тое, каб спаць.

З раніцы, адбыўшы сваю чаргу на назіральным пункце, Булавенка спаць не лёг. Ён быў узбуджаны і вясёлы. У той час, калі ўсе спалі, ён пісаў лісты.

Дзень быў па-сапраўднаму майскі. Свяціла сонца, і тысячай усмешак яму адказвала мора. Яго бяскрайняя шырыня ўдалечыні злівалася з небам. Над люстранай гладдзю вады насіліся чайкі. Рэдка пастрэльвала наша артылерыя, і яшчэ радзей адгукаліся немцы. Сыпануў дождж і перастаў гэтак жа нечакана, як і пачаўся. Пад вокнамі дачы ярка зазеляненелі газоны.

У поўдзень трэба было аднесці афіцэру разведкі карту, на якую мы штодня наносілі новыя агнявыя пункты праціўніка. Ісці ў штаб папрасіўся Булавенка.

Праз некалькі хвілін яго забіла асколкам пад самымі вокнамі белага дома, на пясчаным пляжы...

У брызентавай сумцы Булавенкі мы знайшлі ўсе лісты, якія пісалі яму Каця з Дарагабужа і Эва-Іяланта з літоўскага гарадка Калварыі. Там ляжалі і два неадасланыя Булавенкавы трохкутнічкі. Мы іх дзяўчатам не паслалі. У іх Лёня пісаў толькі пра тое, што вайна канчаецца. У адным лісце ён абяцаў заехаць у Калварыю, у другім — у Дарагабуж.

Пасля смерці Булавенкі мы заўважылі тое, чаго не заўважалі раней. На фотакартках Эва-Іяланта і Каця былі вельмі падобныя адна на другую. Можна было падумаць, што яны сёстры. Мы напісалі кожнай, што Булавенка яе любіў.

К вечару процілеглы бераг здаўся. Вялі палонных.

1958

ТАПОЛІ ЮНАЦТВА

Вечар быў асенні, з дажджом, ветрам, непралазнай гразёю на вуліцы. Жоўтае лісце таполяў падала густа і шчодра, яно заслала ўвесь абнесены жалезнай агароджай прыстанцыйны скверык. Дзверы ў скверыку сталі наўкруг, пасярэдзіне меркавалася зрабіць фантан, але яго так ніколі і не зрабілі: ці то не хапала сродкаў, ці проста хто-небудзь палічыў гэта залішняй раскошай для звычайнай чыгуначнай станцыі. Замест фантана паставілі воданапорную калонку. Вада з-пад адкручанага крана біла такая сцюдзёная, што ад яе зводзіла зубы. Вечарам, пры святле схаванай у лісці дрэў электрычнай лямпачкі, пругкі струмень з-пад крана зіхацеў, як сярэбраны.

У той апошні перадваенны год я жыў няўклюдна, бесталкова. З атэстатам выдатніка закончыў дзесяцігодку, без экзаменаў паступіў у політэхнічны інстытут, мне далі інтэрнат, стыпендыю. Але, не правучыўшыся месяца, я без усякай прычыны пакінуў інстытут, прыехаў у сваё мястэчка. Бацька лаяўся, маці ціха ўздыхала. Каб зачапіць за што-небудзь рукі і не быць нахлебнікам у сям'і, я паступіў картатэтчыкам у бухгалтэрыю кравецкай арцелі. Вядома, пасада і работа мяне зусім не цікавілі. Толькі два дні ў тыдзень — у суботу і нядзелю — настрой у мяне падымаўся. У гэтыя дні прыязджала дамоў мая аднакласніца Гэля Машчынская, якая вучылася ў педагагічным інстытуце ў бліжэйшым ад нашага мястэчка горадзе. З-за Гэлі я і вярнуўся ў мястэчка.

Я хадзіў да Машчынскіх, на зялёную вуліцу Камунараў, якая была за станцыяй, амаль штовечар, а калі варочаўся дамоў, то заўсёды даваў круку, завітваў на станцыю і піў сцюдзёную ваду з калонкі. Пасажыр-

скія цягнікі — маскоўскі і брэсцкі — к гэтаму часу разміналіся, прастойваючы роўна па тры хвіліны, ля перона пыхкаў толькі мясцовы з маршрутам на тарфяны завод і назад. Ён адпраўляўся, не вельмі прытрымліваючыся графіка: калі ў адзінаццаць, калі ў палове дванаццатай. На станцыі ў гэты час панавала цішыня. У напалавіну пустой, закуранай зале драмалі пасажыры, якім па начным часе не было куды падацца. З перона ў асветленым акне была відаць маладая тэлеграфістка, якая чытала ленту, раз-пораз папраўляючы прычоску. У пакоі дзяжурнага курылі аглядчыкі вагонаў і саставіцелі.

Я хадзіў да Машчынскіх, робячы выгляд, што сябрую з іхнім Аркадзем. Аркадзь вучыўся ў восьмым класе. Я насіў яму кнігі, памагаў рашаць задачы, праседжваючы па дзве-тры гадзіны штовечар. Аркадзь ні аб чым не здагадваўся. Маці Гэлі і бацька, вядома, разумелі. Маці была ласкавая: калі размаўляла са мной, то заўсёды з нейкай як бы вінаватай усмешкай на твары. З бацькам — галоўным аграномам райза — я бачыўся рэдка, ён вечна вандраваў па раёне. Застаючы мяне з Аркадзем, ён моцна, па-мужчынску, паціскаў мне руку і, ні аб чым не распытваючы, ішоў у свой пакой.

Аркадзь мне падабаўся тым, што быў Гэліным братам. І тварам, і характарам ён вельмі нагадваў сястру. Гэтак жа, як і яна, умеў захапляцца: мог гадзіну расказваць пра якую-небудзь марку, што трапіла ў яго калекцыю, тлумачыў мне сэнс магічных знакаў старажытнай Індыі, якія ён перамаляваў у сшытак са старой кнігі. Ні маркі, ні магічныя знакі мяне не цікавілі. Мне было васемнаццаць гадоў, і я ведаў, што люблю Гэлю. Толькі дзеля яе гэтыя два месяцы я прыходзіў у прасторны, са шкляной верандай і дзікім вінаградам на сцяне дом Машчынскіх. Я любіў іхні дом, ціхую зялёную вуліцу, на якой ён стаяў, любіў Аркадзевы вочы, такія ж вясёла задуменныя, як і ў сястры.

Пра адносіны Гэлі да мяне я нічога не ведаў. Калі мы яшчэ вучыліся ў школе, толькі адзін раз хадзілі разам у кіно. У дзень майго семнаццацігоддзя яна падаравала мне кнігу — «Сагу аб Фарсайтах». У школе яна ўсё ж ставілася да мяне па-сяброўску. Цяпер, прыязджаючы дамоў і застаючы ў кампаніі з Аркадзем,

хмурылася, ні разу на яе твары я не заўважыў радаснай усмешкі. Я чакаў, спадзеючыся на цуд.

У той суботні вечар я сядзеў з Аркадзем да адзінаццаці, тоячы надзею, што Гэля прыедзе. Наступалі дні кастрычніцкіх свят. За цёмным акном шастаў вецер, біў у шыбіну галінай грушы. Я лавіў кожны зык і шорах на двары, каб не прапусціць моманту, калі рыпнуць веснічкі. Добра памятаю: нейкі ўнутраны голас гаварыў мне, што ў гэты вечар павінна здарыцца штосьці незвычайнае, тое, чаго я даўно чакаю і прагну душой. Але Гэля не прыехала.

Я развітаўся і пайшоў на станцыю. Ліў дождж. Не зважаючы на яго, я хадзіў па скверы і слухаў, як шасціць пад нагамі мокрае апалае лісце. У разложыстых шатах таполяў шумеў вецер, мігатліва гойдалася ў вецці электрычная лямпачка. Яе святло падала на дол, і жоўтае, абмытае даждом лісце здавалася залатым.

Нарэшце я выйшаў са скверыка і ўбачыў Гэлю. Яна стаяла пад казырком бляшанага навеса над ганкам чакальнай залы і, відаць, сачыла за мной увесь той час, пакуль я блукаў па скверыку. Твар яе быў мокры, з-пад сіняй хусцінкі выбілася, апусціўшыся на лоб, пасмачка русявых валасоў. Я падышоў да Гэлі.

— Чаму ты не дома? — халадзеючы ад нядобрага прадчування, спытаў я.

— Я ведала, што ты будзеш чакаць, таму не пайшла.

— Гэля... Ты ведаеш, я прыехаў дзеля цябе...

— Зрабіў глупства.

— Я люблю цябе, Гэля. Можаш ты гэта зразумець?..

Гэтыя словы я вымавіў з адчаем, з болем, з просьбай пакінуць мне хоць кроплю надзеі.

Яе твар на імгненне пакутліва перасмыкнуўся, як бы дзяўчына раздумвала аб чымсьці цяжкім, балючым. Але на адно толькі імгненне, бо яна адразу ўзяла сябе ў рукі.

— Ведай,— сказала яна цвёрда.— Я люблю другога, не цябе... А з гэтым трэба канчаць... Мне проста сорамна!

Не ведаю, як у мяне хапіла сілы спакойна павярнуцца і пайсці. Але я павярнуўся і пайшоў. Яна стаяла на ганку і пазірала мне ўслед...

Вытрымкі мне хапіла ненадоўга. У душы было так

пуста і балюча, што дамоў я ісці не мог. Недзе на палавіне дарогі я спыніўся і амаль подбегам рушыў назад на станцыю. Мне раптам уявілася, што Гэля яшчэ там, што яна мяне проста выпрабоўвае. Але яе там не было — пайшла дамоў...

Я зайшоў у буфет. Там за сталамі сядзелі некалькі запозненых пасажыраў. Адзін з іх, стары, з худым маршчыністым тварам, у паношаным вайсковым шынялі, іграў на гармоніку.

Мелодыя была знаёмая. Стары наігрываў матыў песні, якой мы, перадваенная моладзь, усе ў той час захапляліся. Песня была пра любімы горад, які пакідае юнак, каб бараніць сваю Радзіму. Здаецца, у той вечар я прыняў канчатковае рашэнне. Любімы горад быў і ў мяне, не было толькі любімых вачэй, якія б свяцілі мне ў далёкіх вандроўках. Але гэта ніколькі не мяняла справы.

Пасля кастрычніцкіх свят я пайшоў да раённага ваенкома і папрасіў накіраваць мяне ў лётнае вучылішча.

Я моцна непакоіўся, што «не прайду па вачах» — іншы раз пасля доўгага чытання пабольвалі вочы. Але прайшоў. Калі шанцуе, то шанцуе. Вучыцца мяне паслалі ў далёкі горад.

Ад'язджаў маскоўскім цягнікам у цёмны, дажджлівы вечар. З бацькамі развітаўся дома: не хацелася, каб яны былі на станцыі. Завітаў у скверык. Дрэвы стаялі голыя, ледзь прыкметна гойдалі мокрым веццем. На апалае лісце, якое ўсё цяпер ляжала пад нагамі, з галін глуха і часта падалі буйныя кроплі. Нагнуўшыся над калонкай, напіўся вады, яшчэ раз абышоў скверык, пастаяў пад бляшаным казырком ля ўвахода ў чакальную залу, дзе месяц назад стаяў разам з Гэляй. Было такое адчуванне, што з роднымі мясцінамі і з усім, што выпала на мае васемнаццаць год, развітваюся назаўсёды.

Вясной, за месяц ці два да вайны, калі я пачаў лятаць пакуль яшчэ з інструктарам, прыйшоў ліст ад Гэлі. Я ні разу не пісаў ёй і не ведаю, дзе яна ўзяла адрас. Ліст быў асцярожны: застанёмся сябрамі, пра сябе — здала залікі, была цяжкая сесія.

Не такі ліст хацеў я атрымаць ад Гэлі і таму не ведаў, што адказаць. Столькі я чакаў гэты ліст. А потым пачалася вайна...

Пасля вайны ўжо некалькі разоў быў на радзіме. Гэлі не застаў: яе сям'я ў пачатку вайны эвакуіравалася ў тылавыя раёны і назад у мястэчка не вярнулася. Таполі ўцалелі, разрасліся: не сквер цяпер, а зялёны востраў. Не ведаю, ці прыязджала ў мястэчка Гэля, а калі прыязджала, то ці выклікалі ў яе які-небудзь успамін таполі ў прыстанцыйным скверыку...

1963

НОЧ У ЛІТОЎСКІМ ГАРАДКУ

Калі на свеце бура, калі лютуюць шалёныя ветравеі, мы марым аб цішыні і спакоі, і, наадварот, калі надоўга ўсталюецца звыклая, застойная цішыня, нам хочацца буры...

Стралковы полк выгрузілі на невялікай станцыі, назвы якой ніхто не ведаў. У цемені вызначалася некалькі прысадзістых будынін, атуленых голымі чорны-
калькі прысадзістых будынін, атуленых голымі чорны-
ды на нагах. Пасля Карэльскага перашыйку яго перакінулі ў эстонскія сасняхі, што растуць на сыпучых пясках і дзюнах, затым пад беларускі горад Ваўкавыск. Адтуль маршам — да крэпасці Астраленка. Але пад Астраленкай тым часам заціхла.

Людзі свядомыя сцвярджаюць, што дывізія апынулася ў рэзерве Галоўнага камандавання, і таму пасля Карэльскага перашыйку ёй проста шукаюць гарачага месца. Відаць, планы камандавання таксама мяняюцца, калі дывізію ганяюць, як футбольны мяч. Магчыма, мяняецца абстаноўка. Зрэшты, ніхто нічога дакладна не ведае. Можа, нават сам камдыў...

Але станцыя, на якой выгрузіліся цяпер, літоўская, а наперадзе Усходняя Прусія. Дывізіі, мабыць, месца знайшлі...

Адразу пасля выгрузкі — марш. Узвод пешай разведкі, як і заўсёды, у галаве калоны. Шоргаюць боты па вышчарбленым бруку шашы, ціха пазвякваюць у рэчавых мяшках запасныя аўтаматныя дыскі. Віктар Бурачок, які за год вайны здабыў сержанцкія лычкі, ідзе побач з памкамузвода Смірновым. За апошнія месяцы, праведзеныя ў суцэльных пераездах, маршах, яны здружыліся.

Ноч. Доўгая, асенняя. У твар час ад часу падзімае

прыемнай прахалодай. Узбоч шашы бясконцая чарада дрэў. Пад імі парудзелая, мяккая трава, на якую, пасля таго як аб'явяць дзесяціхвілінны прывал, усе пападаюць і імгненна заснуць. Бурачок мерна крочыць, маўчыць і думае аб тым, што такія вось доўгія маршы выпрацоўваюць у чалавека дзіўныя адносіны да жыцця. Ніякіх высокіх парыванняў, а толькі цяга да самага звычайнага. Пад'есці, паспаць. Добра абматаць нагу парцянкай, каб не муляла. Звярцець цыгарку і закурыць. Дом, мірнае жыццё засталіся за недасяжным парогам. Яны так далёка адышліся ад рэальнасці, што і не ўспамінаюцца.

У часе доўгіх пераходаў салдаты маўчаць. Нікому не хочацца гаварыць. Блісне аганёк цыгаркі, пачуецца адрывістае слова каманды. І зноў толькі меркае шорганне ног...

Ідуць ужо болей як дзве гадзіны, а прывалу няма. Можа, блізка тое месца, дзе яны нарэшце спыняцца, і начальства спецыяльна не дае каманды на адпачынак?

— Гадзіна ночы,— напаўголасу гаворыць Смірноў.— Тэпаць нам і тэпаць...

У Смірнова гадзіннік, на якім свеціцца цыферблат. Трафейны, нямецкі. Добра ўсё-такі мець гадзіннік. У любое імгненне можна паглядзець і ведаць, колькі часу. Праўда, гадзіннік нібыта не самай высокай якасці. Замест камняў у ім цыліндры. Але Віктар не ведае, чым цыліндры горшыя за камні, бо з выгляду гадзіннік прыгожы. Блішчасты, нікеляваны.

Каржакаваты, шыракатвары Смірноў спакойна крочыць побач. На вайне ён тры гады, перанёс ленінградскую блакаду. Два разы быў паранены. Апошні раз — на Карэльскім перашыйку. Бурачок ляжаў з ім у медсанбаце, але потым Смірнова вывезлі ў тылавы шпіталь. Віктар ужо думаў, што болей не пабачыцца з ім, але праз два месяцы памкамузвода пешай разведкі шчасліва вярнуўся ў полк. Абмінуў шматлікія рагаткі і перашкоды.

Наперадзе блікнулі і імгненна згаслі нейкія аганькі. Бурачок, як і ўсе астатнія, падумаў, што наперадзе паселішча, а магчыма, і канечны пункт іхняга маршу. Цвярдзей зашоргалі боты, чаравікі па каменні шашы. Але добры настрой гэтак жа хутка апаў, як і падняўся. Проста на шашы стаяла вайсковая машына і накры-

тым брызентам кузавам, у маторы якой корпаўся шафёр.

Абмінаючы машыну, калона прайшла ўзбочынай, некаторыя сігнулі нават у кювет. Цёмнае, без зорак і месяца, вісіць неба. Вецер трохі ўзмацніўся, ён прылятае збоку, з поля, прыносячы церпкія пахі прывялых траў, гнілога бульбяніку і мокрай асенняй зямлі. Вочы ўжо прызвычаіліся да цемені, і можна сёе-тое разабраць. Наперадзе ледзь-ледзь бялее палоска неба. Да слыху даняслося далёкае, ледзь чутнае кукарэканне пеўня. У другім месцы забрахалі сабакі. Узбоч размешчаны нейкія паселішчы. Але яны вельмі дробныя, і вёскамі іх не назавеш. Прамільгнуць адна-дзве цёмныя будыніны, вакол іх такія ж цёмныя прысады, і далей зноў голы, пусты прасцяг. Відаць, хутары, думае Бурачок. Недзе ён чуў, што ў Літве няма вёсак у звычайным сэнсе, а толькі такія вось хаты і адрыны, раскіданыя па палявым прасторы.

Хочацца есці. НЗ выдалі на двое сутак, але роўна два дні і ноч яны ехалі або падоўгу стаялі на станцыях. У дарозе было звычайна катлавое забеспячэнне — суп, каша, чай, але можна лічыць, што НЗ паляцеў. У Віктара засталося тры сухары і невялікі шкуматок шпігу. У Смірнова запас болей трывалы. Ён не такі падкі да яды, як Віктар.

— Па сухарыку,— гаворыць Бурачок.

— Можна,— згаджаецца Смірноў.

Віктар з найвялікшай асалодай угрызаецца маладымі зубамі ў крыху ўвільготнены, саланаваты з кіслінкай сухар. За год вайсковага жыцця ён не зведаў стравы болей смачнай, чым звычайны, аржаны, спецыяльна высушаны хлеб. На вайне не так многа радасцей, і найвялікшая з іх — пад'есці. Сухар, у адрозненне ад супу, кашы, дае магчымасць расцягнуць гэтую радасць як мага даўжэй, ён мае ў сабе ўсе смакавыя адценні. Ён пахне дымам, жытам, ільняным мяшком, у якім яго прывязлі. Маючы сухары і ваду, можна пражыць без усяго астатняга, што ўваходзіць у звычайны салдацкі рацыён.

Каля хутара зноў забрахалі сабакі і кукарэкнуў певень.

У Віктара слабасць да сухароў. Калі яны ёсць у рэчавым мяшку, то ён іх паціхеньку выцягвае і жуе, свядома заглушаючы ўсе дакоры сумлення. Па гэтай

прычыне яму ні разу не ўдалося захаваць на патрэбны тэрмін недатыкальны запас.

— Тры гадзіны,— паведамляе Смірноў.— Начальства штосьці задумала...

Амаль пяць гадзін яны ідуць без прывалу. Віктар ведае гэтае пачуццё — ногі паступова робяцца як бы не свае, мяккія, гумавыя. Балець яны будуць потым, а цяпер іх трэба, ні аб чым не думаючы, проста пераСтаўляць. У гэтым уся задача. Ісці і ісці. Трывалы той, хто ўмее забыцца, прыцярпецца і мераць доўгія вёрсты.

Віктар, калі вучыўся ў школе, не надта захапляўся фізкультурай. На турніку падцягваўся толькі шэсць разоў, ды і то прыбягаючы да маленькай хітрасці — браўся рукамі за жалезную трубу навыварат, ад сябе. Не вызначаўся ў кіданні гранаты і ў іншых практыкаваннях. Але доўгія пяхотныя маршы ён, можна сказаць, пераносіць лёгка. Лягчэй нават за некаторых з тых, хто на вайне па два і па тры гады. Ва ўсякім выпадку, ён ні разу не адстаў і не было такога, каб яго вязлі на фурманцы.

Можа, таму ён някепска ходзіць, думае Віктар, што з дзяцінства любіў грыбы. Набраць грыбоў у іхнім лесе, не надта багатым грыбовішчамі, азначала штодня прабегчы вёрст дваццаць ці нават болей. У лес ён пачаў шыбаваць гадоў з дзесяці. Вось табе і загартоўка...

— Закурым,— гаворыць Смірноў.

Махоркі ў Віктара няма — дні чатыры не выдавалі. Памкамузвода, не перапыняючы кроку, адрывае прамавугольнічак паперы, насыпае табакі, згортвае цыгарку, і Віктару застаецца толькі наслініць яе і прыпаліць. Сам Смірноў цыгарак не курыць — робіць казіныя ножкі. Казіная ножка — асаблівы шык і вызначае пераважна тых, хто служыць ва ўзводзе першай разведкі.

Першыя ж зацяжкі адразу ап'яняюць. Кружыцца галава, пруцянеюць ногі, але так толькі ў першую хвіліну. Яшчэ праз імгненне свет мяняецца, і жыць на ім намнога весялей. Невядома, як бы салдат ваяваў, як бы мераў непаслухмянымі нагамі доўгія вёрсты, каб не было махоркі.

Калона між тым даўно паламалася. Няма рытмічнага шоргання ног, мернага кроку, які напружвае і дысцыплінуе. Ідуць як хто можа. Віктар са Смірновым былі ў галаве, у трэцім радзе, а цяпер неяк непрыкмет-

на адсталі. Крочаць побач з невядомымі людзьмі, ззаду ляскоча ротная фурманка...

— Пяць гадзін, хутка світаць пачне,— паведамляе Смірноў.— Няўжо з ходу — на фронт?

Але фронтам як быццам не пахне. Каб быў фронт, наперадзе грымела б, свяцілі б водбліскі пажараў, дарога была б запруджана абозамі і калонамі. А так цішыня і амаль бязлюдная шаша. Хутчэй за ўсё — доўгі пераход. Як было пад Астраленкай ці пад Ржэвам, калі ішлі на фарміроўку. Начальства ведае, што ноччу салдат болей пройдзе, чым днём...

Страшэнна хочацца спаць. Наступае той стан напаўтрызнення, калі чалавек прысутнічае ў рэальнасці і адначасова адсутнічае. Можна, аказваецца, спаць і на хаду. Ногі перастаўляюцца самі, цела напружана, а вочы закрытыя. Колькі ідзе такім манерам, Віктар не ведае. Нарэшце як з-пад зямлі каманда:

— Пры-ва-ал!..

Пачынала світаць. На бліжнім шэрым хутары брахаў сабака. Смірнова побач не было. Непаслухмянымі нагамі Віктар перабраўся цераз кювет, упаў на мяккую, вільготную траву і, нават не выбіраючы позы, не акрыўшыся плашч-палаткай, імгненна заснуў...

Гадзіна сну праляцела зусім непрыкметна. Было такое адчуванне, што ён, Віктар, толькі што прылёг і вось зараз жа падхапіўся, узняты шматгалосай, зычнай камандай: «Пад'-ё-ом!» Быў асенні шэры дзень, цемнаватыя купкі хутароў разбегліся па ўсім бачным даляглядзе. Удалечыні, як бы ахутаныя дымам, сінелі палоскі лясоў, яркімі, зялёнымі лапінамі на шэрані зямлі выдзяляліся лугавіны.

Быў усё-такі дзень, і на душы стала весялей. Вайны і цяпер не чуваць было, ды і гадзіна сну не прапала марна: ногі ступалі пругчэй па шэрым, крыху вільготным камені шашы, хоць яшчэ і адчувалася ў іх моцная начная стома. Калона з першай хвіліны строю і кроку не захоўвала, і Віктар рушыў у галаву яе, каб далучыцца да ўзвода.

Смірноў ідзе ў адным радзе з Філімонавым і Маскоўскім, гэтыя абодва голасна размаўляюць, смяюцца, як бы і не было ноччу суцэльнага маршу. Маскоўскі, магчыма, трошкі пад'ехаў на фурманцы. Ён неафіцыйны ад'ютант пэўнша другога, афіцэра разведкі Канатнікава, і дбайна сочыць, каб не прапаў вялікі скураны

чамадан капітана і скрынка са стэрэатрубамі, біноклямі, якія належаць узводу пешай разведкі.

Разведчыкі ўвогуле вызначаюцца ў палку. Сержанты, яфрэйтары і радавыя маюць чубы. І хоць гэта па статуту не паложана, начальства маўкліва закрывае вочы. Ды і апрануты, абуты яны лепш: ва ўсіх добра падагнаныя шынялі, боты, плямістыя нямецкія плашч-палаткі. Становішча абавязвае — разведчыкі мусяць не стамляцца і крочыць першымі, у галаве калоны.

Да першага прывалу дайшлі бадзёра. Калі прыляглі на траву, чырванашчокі рухавы Філімонаў, гучна рагатнуўшы, дастаў з рэчавага мяшка ладны кавалак бараніны, спрытна арудуючы бліштачастай, з чорнай тронкай фінкай, стаў дзяліць мяса. Зрэшты, гэта было выдатна. Неўміручы дух прадпрымальніцтва не згасаў ва ўзводзе пешай разведкі. Барана патаемна рэквізавалі ў лясной вёсцы пад Астраленкай, быў сігнал начальству і было следства, але, не міргнуўшы вокам, Філімонаў і іншыя давялі, што рукі іхнія чыстыя. Віктар сам думаў, што барана дзе-небудзь кінулі.

Мяса пахла дымам і смалой — відаць, смажылі на кастры. Але можна было лічыць, што снеданне надзейнае.

Зноў шаша і зноў аднастайны, расхлябаны крок. Віктар любіць хлопцаў са свайго ўзвода. Усе яны трошкі хвалькі, пыл любяць пусціць у вочы і як бы загадзя надзелі на сябе маскі страшэнных зухаў, якім мора па калена. А на справе ўсё прасцей. Сама служба як бы прывучыла да авантурызму, бо без хітрасці не абыдзешся пры самай звычайнай вылазцы на перадавую. Таму, бывае, цяжка стрымацца і тады, калі ўжо ніякай перадавой няма. За цюк бязі, украдзены з чужога эшалона, калі ехалі з-пад Выбарга ў Тарту, двое разведчыкаў пайшлі пад трыбунал. Добра, калі далі ім штрафную...

І ў той жа час няма хлопцаў, чым гэтыя са ўзвода пешай разведкі, якія б лепш разумелі дружбу, таварыства, локаць суседа. Як і ўсе, хто цяпер на вайне, чакаюць лістоў з дому, ад матак і знаёмых дзяўчат. І хоць канца вайне не відаць, запрашаюць адзін другога ў госці. У сваю вёску ці горад...

Да паўдня калона расцягнулася, можа, на цэлую вярсту. Узводы, роты зноў змяшаліся, і нельга было нічога зрабіць, бо людзі стаміліся ўшчэнт.

Ужо надвячоркам, калі стаў церусіць дробны дождж, Віктар ледзь не трапіў у бяду. Ён зноў адстаў, крочыў недзе ў сярэдзіне доўгага людскога ланцуга. Шаша рабіла буйны выгіб, і галаву калоны Віктар бачыў напрасткі, праз лугавіну. Яму захацелася дагнаць узвод. Некалькі байцоў рушыла на гэтую лугавіну, і Віктар — за імі. На хвіліны дзве ці тры яны трапілі ў цэнтр усеагульнай увагі. Ланцуг на шашы замёр, з усіх канцоў даносіліся трывожныя галасы і воклічы. Байцы, як і Віктар, не заўважылі, што лугавіна амаль усюды абнесена дротам і на ёй стаяць папераджальныя тычкі. Яны трапілі на міннае поле. Асцярожна, ступаючы след у след, усе шчасліва вярнуліся на шашу.

Чамусьці ў тыя хвіліны, калі Віктар выбіраўся з міннага поля, яму ўспомніўся жаночы манастыр пад Ваўкавыскам. Ён сам не хадзіў туды і нават не бачыў манастыра, але другія хадзілі. Філімонаў пахваляўся, што вельмі горача абнімала яго там і цалавала маладая чарнявая манашка...

Пасля сваёй прыгоды Віктар напаткаў знаёмага малодшага лейтэнанта з аддзела шыфравальнай службы і пайшоў побач з ім. Лейтэнант, як і Віктар, скончыў дзесяцігодку, пасля — нейкія курсы. Наконт сваёй службы ён ніколі нават словам не абмовіўся, але аб прачытаных кнігах яны іншы раз размаўлялі.

Калі сцямнела, да слыху пачалі даносіцца далёкія, глухія выбухі. Наперадзе быў фронт, Усходняя Прусія. Віктар разам з малодшым лейтэнантам падбіліся да фурманкі, узяліся рукамі за вяроўку, якой былі абкручаны нейкія нагружаныя на яе цюкі. Віктар адразу заснуў. Ён так і ішоў: засынаў, на хвіліну трывожна прачынаўся і зноў апускаўся ў спакой забыцця...

Прачнуўся ён канчаткова, калі фурманка спынілася. Яны былі ў нейкім гарадку, з абодвух бакоў нешырокай вуліцы стаялі прысадзістыя дамкі з зацемненымі вокнамі. Выбухі наперадзе былі досыць выразныя, час ад часу край неба за гарадком паласавалі светлыя ўспышкі. Байцы гучна перамаўляліся, звінелі кацялкамі.

— Сто вёрст адмахалі,— чуўся нечы злосны голас.— Але, здаецца, прыйшлі да цешчы на бліны. Ужо блізка...

Віктар убачыў, што з-за адной, не вельмі шчыльна прычыненай аканіцы, выбіваецца палоска святла. Ён

падышоў да акна і прыклаўся вокам да шчыліны. У пакоі сядзелі тры распранутыя вайскоўцы, было чыста, утульна. Ля сцяны стаяла піяніна, і на ім, лёгка ўзмахваючы далонямі, іграла дзяўчына з зусім белымі валасамі. Віктар нават чуў гукі музыкі. Відовішча было як казка, бо нельга было паверыць, што магчыма вось такое жыццё, можна вось гэтак сядзець у цёплым пакоі, глядзець на белую дзяўчыну, слухаць музыку...

1969

СНЫ

Чацвёртая рота займала тры апошнія хаты. Не хаты, а дамы нават — вялікія, прасторныя — і мураваны скляпок — прыгрэбнік ці амшанік. Па ўсіх прыкметах, прыгарадная вёска некалі мела выгляд фарсісты: дамы з мезанінчыкамі, верандамі, на вільчыках — конікі, узорыстая разьба па аканіцах.

Усёй гэтай прыгажосці ўцалела няшмат: часцей за ўсё аканіцы, падаконнікі, нават рамы павыдзіраны; хлява, калодзежнай пабудовы, паркана не асталося на ўсю вёску ніводнага, абшарпаныя хаты тужліва стаялі на пясчаным касагоры, як сіроты. З жыхароў у вёсцы не было ні душы. Іх нібыта пагналі на захад немцы.

Зрэшты, другому батальёну выпаў рай: першы і трэці стаялі на ўскраіне Краснага Сяла, разбуранага, знішчанага дашчэнту. Там, у горадзе, які славіўся фантанамі, нават напіцца вады не было дзе.

Дывізія вылезла з-пад Нарвы, з гнілых балот, і стаяла на папаўненні. Роты штодня праводзілі заняткі. На пустых палях, на зялёных, усеяных кураслепам, лотаццю сенажацях, у празрыстых, як паркі, бярэзніках грымела гучнае «ўра», капаліся па-тылавому глыбокія, на поўны профіль, акопы.

На заняткі з чацвёртай ротай не хадзілі двое — ездавыя Казловы: Іван — цясляр з-пад Віцебска, які з сякераю за поясам пахадзіў па свеце, ставіў хаты па багатых сёлах і пад Масквою, і пад Вязьмаю,— і Ягор — закаранелы жыхар лясной марыйскай вёскі, які да вайны нават не ведаў ні горада, ні чыгункі. Абодва мелі гадоў па пяцьдзесят, былі нестраявыя і нават у тыя дні, калі не ездзілі на палкавы склад па амуніцыю, карысталіся прывілеямі, пра якія мог марыць кожны. Але абодва былі рупныя, склаўшы рукі

ў вольны час не сядзелі, і ніякіх нараканняў на іх ад камандзіра роты або старшыны не было. Іван з невядома дзе знойдзеных матэрыялаў збудаваў павець на трое ротных коней, накрыў яе старой бляхай і толем, зрабіў лавачку перад домам, дзе жыў камандзір роты, і нават пасыпаў вакол яе жоўтым пяском. Іван быў цясляр, гэта ведалі ўсе і не здзіўляліся з таго, што ён вечна што-небудзь будаваў. Ягор найбольш завіхаўся ля коней, мыў іх, скроб або карміў. Коні, якія знаходзіліся пад наглядам Казловых, заўсёды вылучаліся: яны былі гладкія, чыстыя, не падбіваліся ў самай далёкай дарозе.

Казловы жылі ў мураваным скляпку. Іван зрабіў там нары, змайстраваў столік, печачку, зашкліў невялікае акно, і прыгрэбнік ператварыўся ва ўтульнае, ціхае жытло. Нехта з байцоў выкінуў на двор самавар — пагнуты, пакарэжаны, прабіты ў двух месцах кулямі. Ягор адразу, як убачыў, падабраў яго і панёс да Івана. Удвух яны доўга раіліся, а назаўтра Іван, едучы на палкавы склад, захапіў з сабой і самавар, загарнуўшы яго ад чужога, завідлівага вока ў брызентавую папону. Праз два дні медны самавар, запаяны, палуджаны, стаяў на стале ў скляпку і зіхацеў незвычайным бляскам.

Глядзець на самавар хадзілі ўсе, не выключаючы самога камандзіра роты. Старшына — хітры ўкраінец Музычэнка — нават заседзеўся, чухаў патыліцу і ўздыхаў, у думках дакараючы сябе за нездагадлівасць. Ён, мабыць, меў патаемны намер пазычыць самавар для камандзіра, але ўголас не выказаў гэтага, бо ўсе ведалі, што за медны бляск дорага заплачана. Казловы, якія не курылі, завезлі туды, у аружэйную майстэрню, двухтыднёвы прыпас махоркі.

Ягора, пасля таго як у скляпку з'явіўся самавар, часта бачылі на лузе; сагнуўшыся, ён іграў нейкія зёлкі, калупаў дзёран лапаткай і выцягваў з зямлі карэнне.

Вечарам у Казловых было свята. На стале ледзь чутна звінеў самавар, дрыжаў язычок плошкі, а ездавыя ў споднiх, з расхрыстанымі грудзьмі сарочках сядзелі на нарах адзін насупраць аднаго і, гучна студзячы кіпяток, абліваючыся потам, чаявалі. Пайковага цукру ім хапала на дзве першыя кружкі, астатнія — аж да дзесятай — яны пілі так, шчодра разбаўляючы

кіпяток духмяным травяным настоем. І маўчалі. Цэлыя тыя дзве гадзіны, пакуль пілі чай.

Усё гэта стала вядома ў роце дзякуючы Грыбіну, у мінулым дзетдомаўцу, другому нумару пры кулямёце. Той не прапусціў выпадку пагасцяваць у ездавых, а потым іх жа пры ўсіх падняў на смех.

— Чутка ёсць,— убачыўшы Казловых, паведаміў ён.— Камандзір загад атрымаў: некаторых у калгас будуць запісваць.

— У які калгас?

— У той, дзе бульбу садзяць і рэпу. Колькі хочаш будзе рэпы. Еш, хоць распеража́ся. Бяжыце, бацькі, запісвацца.

Іван прамаўчаў, а Ягор, да якога насмешка дайшла не адразу, абурыўся.

— Пусты галава, доўгі язык,— сказаў ён на ламанай рускай мове.— Смаркаты сабакаў сын...

Ягора мабілізавалі ў сорак другім. Два яго сыны былі таксама ў арміі: старэйшы пайшоў па прызыву, яшчэ да вайны. Пад Смаленскам яго паранілі, і цяпер аб ім не было ніякіх вестак. Малодшы ваяваў недзе блізка, амаль побач, бо лісты ад яго прыходзілі за чатыры-пяць дзён. Дома асталіся жонка, дачка і зусім яшчэ малы, васьмігадовы сын. Рэдкія весткі пра сябе Ягор слаў на два адрасы: сям'і і сыну. Сам пісаць не ўмеў, нават па-руску гаварыў не надта добра: пісаў за яго Іван, які пра сваю сям'ю, што была яшчэ пад немцам, нічога не ведаў і пісем ніадкуль не атрымліваў.

Бадай-што ў кожным месяцы быў дзень, калі Ягор хадзіў самотны, безуважлівы, нібы на яго нападала нечаканая хвароба. Ён тады не еў, не піў, работа валілася ў яго з рук. У такі дзень ён стараўся схавацца куды-небудзь у зацішны куток і маўкліва сядзеў, ашчаперыўшы галаву рукамі, ціха пахістваючыся.

Іван ведаў, што гэта не хвароба. Ён стараўся знайсці свайго напарніка і вёў яго, як малога, у скляпок — туды, дзе яны жылі. У гэты дзень пісаліся лісты ад Ягора. Сам ён нічога не дыктаваў, а толькі з нейкім прытоеным страхам ці здзіўленнем сачыў, як паўзе па паперы Іванаў аловак, выводзячы пакручастыя значкі, падобныя на сляды па снезе. Паперы, газеты Ягор баяўся. Нават калі прыходзілі лісты ▪ дому ці ад сына, на яго твары застываў страх. Ад усяго, што напісана чалавечай рукой, ён чакаў толькі бяды.

Іван, не ведаючы пра сям'ю нічога з самага пачатку вайны, трымаўся бадзёра, галавы не апускаў, і, мабыць, без яго Ягор даўно прапаў бы.

— Такі ўжо ён чалавек,— тлумачыў Іван.— Баязлівы, ціхі. Яго б куды-небудзь на работы якія, а не на фронт. Але што ты зробіш — вайна...

Казловы жылі дружна, разам заўсёды; Іван быў нібы за старшага над маўклівым, панурым Ягорам. З роты выбыла многа людзей — забітых, параненых, а іх, хоць ездзілі пад кулямі, мінамі, снарадамі, за два гады ні разу не зачапіла.

— Мы святыя з Ягорам, нас нішто не возьме,— тлумачыў Іван.— Іван Хрысціцель не апошні ў бога чалавек. А пра Ягорыя Пабеданосца і казаць няма чаго...

Іван знаходзіў словы, каб гаварыць з усімі: байцамі, старшыною, камандзірам роты, нават вышэйшым начальствам, а Ягор мог даверліва і шчыра размаўляць толькі з адным Іванам. Адзін раз толькі, калі немцаў пагналі ад Порхава і Мгі, Ягор напаткаў інгерманландца — жыве пад Ленінградам невялікі такі народ — і пагутарыў з ім па-свойму, па-марыйску. Той збольшага разумеў Ягора, а Ягор — яго. Ездавога гэта здзівіла і ўзрадавала.

— Панімайш, Іван думал, ест удмурт, мары, мардва — малы народ, разный німнога язык, а панымайт чалавек можна. А тут жывут людзі, далеко как, дзве тысячы вёрст, і панымайт язык мары.

Упершыню Ягор і паспачуваў тады Івану:

— Эта чалавек, Іван, жыл пад немец. Смерт відэл, страх. Плоха твая сям'я, Іван. Немец,— сабак, звер, стрэляйт, вешайт. Плоха...

Гаваркі, рухавы Іван умеў сысціся з кожным, але былі тайны, у якія пасвячаўся адзін толькі Ягор. Кожнай раніцы, дзе б яны ні начавалі, Іван расказваў Ягору свае сны. Сны яго былі нейкія маляўнічыя, узнёслардасныя, і не зусім верылася, што не маладому ўжо чалавеку можа так прыгожа сніцца.

— Бачыў я, Ягорка, сон, ох і сон,— замотваючы абмотку, пачынаў Іван.— Ведаеш, у нас за вёскай поле, шырокае, аж да самага возера, а возера, брат, таксама шырокае, цэлае мора табе, а не возера. Дык вось іду я нібыта полем, мяжой; раса пад нагамі — як срэбра, блішчыць, пераліваецца, а жыта высокае-высокае, ну, увесь у ім схаваешся, каласы поўныя-поўныя, про-

ста аж хіляцца да зямлі і шасцяць, шасцяць. А неба сіняе-сіняе, ні хмарыначкі на ім, ні воблачка. А за возерам, брат, сонца ўзыходзіць. Любата, ды і толькі. А я, значыцца, іду, дыхаю, а паветра чыстае-чыстае, здаецца, пі і век не нап'ешся яго. І так лёгка мне, і так радасна, што здаецца, узяў бы ды і заспяваў. Вось у гэтым месцы я, брат, прачнуўся. Што б мог значыць такі сон, Ягорка?..

Ягор маўчаў і нешта доўга думаў.

— Можат, канец вайна скора, еслі такой шчаслівы сон. Ты гаворыш, проста песня.

Пераказаўшы з усімі падрабязнасцямі свой сон і ўсміхаючыся ад ціхага задавальнення, Іван пытаўся:

— А табе што снілася, Ягорка?

Ягору часцей за ўсё не снілася нічога. А калі і гаварыў ён пра які-небудзь свой сон, то вельмі коратка, з нейкім надрывам:

— Відэл меншы сын. Он гнал цялёнак і плакал...

У пачатку чэрвеня дывізія заняла пазіцыі ля Чорнай Рэчкі, на Карэльскім перашыйку.

Іх забіла абодвух разам адным пападаннем снарада, перад самым наступленнем. Быў цёплы дзень пачатку лета, пасля дажджоў пайшла шчодра расці трава, у маладой яркай зеляніне стаяў лес. Грыбін, які прыбег на пункт боезабеспячэння па патроны, спачатку падумаў, што ездавыя некуды сышлі. Фурманкі, цынкі з патронамі стаялі на месцы, ля гравійкі пасвіліся выпражаныя коні. Здзіўлены Грыбін азірнуўся і за некалькі крокаў ад павозак, у траве, убачыў невялікую, не больш чым на локаць, варонку і ўзбоч яе Казловых — у расшкуматаных, падпаленых шынялях, з раскінутымі чорнымі, як і вывернутая зямля, далонямі рук...

1961

ХЛОПЦЫ САМАЙ ВЯЛІКАЙ ВАЙНЫ...

I

Пасля Бранска стала ясна, куды кіруецца эшалон. Станцыя Фаянсава, горад Кіраў, палявая пошта 07121. Хлопцы, каго тыдні на два прызвалі раней, паспелі праслаць адтуль трохкутнікі.

Станцыя Бранск I, як і Бранск II,— у развалінах. Сякія-такія задымленыя каробкі прыстасаваны пад памяшканні ваеннага каменданта, перасыльнага пункта, санпрапускніка, прадпункта. Пуці адрамантаваны. На іх безліч вайсковых эшалонаў. Бранск I, як і Бранск II,— станцыі ўсё-такі вялікія.

Віктару Пасашку, можна сказаць, шанцуе. Па-першае, трапіў у добрую цяплушку. Двух'ярусныя з неачэсаных дошчак палкі на месцы, на падлозе ніхто не спіць. Ёсць жалезная пячурка з выведзенай у столь, а не ў акно трубой. Трэба толькі ўвесь час падкладваць дровы, бо калі хоць на гадзіну пячурка астывае, то на сценах вагона, асабліва ля дзвярэй і па кутках, адразу выступае белая намаразь. Але вагон дружны, дровы хлопцы дастаюць. У ход ідуць снегаахоўныя шчыты, уцалелыя парканы і нават дошкі з чужых вагонаў.

Пасашка задаволен і тым, што едзе са знаёмымі і блізкімі людзьмі. У вагоне Саша Чарняўка, Васіль Міхальчук — хлопцы, з якімі Віктар вучыўся ў адным класе. Адам Пасашка, стрыечны брат, сусед, жылі на адной вуліцы...

Але ёсць у вагоне людзі, знаёмствам з якімі Пасашка асабліва ганарыцца. Гэта партызаны. Іх, бадай, палавіна. З местачковых хлопцаў, якія едуць у вагоне, толькі адзін Віктар быў у партызанах, і па гэтай прычыне ён як бы звязвае маладых местачкоўцаў з тубыльцамі навакольных сёл, вёсак, якія паспелі панюхаць пораху. Зрэшты, і раней так было. Саша Чарняў-

ка, Васіль Міхальчук, якія партызанскіх даведак не маюць, тым не меней у небяспечных справах удзельнічалі. Сярод іх быў і Пасашка, з той толькі розніцай, што ён і тады трымаў сувязь з партызанамі...

II

У Бранску II удала дасталі вядро кіпятку. Быў ужо надвячорак. Эшалон стаяў. Хлопцы сталі развязваць торбы і сідары, каб падсілкавацца.

Пасашка ўжо месяц, як зноў савецкі. Ім валодае дзіўны, узбуджаны і прыўзняты настрой, хоць сякія-такія рэчы, якія ён назіраў у мястэчку за гэты месяц, яму не зусім падабаюцца. Ён заўважыў: партызаны і наогул усе тыя, каму прыйшлося хадзіць не прамымі, а звілістымі, пакручастымі сцежкамі вайны, не надта раскрываюцца перад байцамі, камандзірамі, што мералі да прыдняпроўскага мястэчка крывавыя кіламетры ад самай Волгі. Вайскоўцы іх проста не разумеюць. Яны гордыя пройдзеным шляхам, перамогамі і як бы забываюць, што акрамя сорак трэцяга года быў сорак першы, калі гэтая самая дарога пятляла адступленнямі, акружэннямі, калі па ёй панура пляліся доўгія калоны ваеннапалонных.

У сваю чаргу партызаны не надта прызнаюць тых, хто, чым мог, шкодзіў немцам, не адрываючыся ад сям'і і роднага паселішча...

Зрэшты, вагон прымірыў супярэчнасці. Наперадзе вайна. Немцы вунь зноў захапілі Жытомір, ірвуцца да Кіева...

Вячэраюць, разбіўшыся на купкі. Так здарылася, што Віктар раскрывае брызентавы сідар не ў кампаніі стрыечнага брата Адама ці аднакласніка Сашы Чарняўкі, а ў кружку, які як бы ўзначальвае шыракатвары, павольны ў рухах партызан Сяргей Рагазуб. Можа, таму, што разам з гэтым Сяргеем яму аднойчы прыйшлося ляжаць у засадзе, а ў час асенняй блакады ён суткі прастаяў побач з ім па шыю ў балотнай твані... Дый пуставатыя сідары ў партызан. Местачкоўцам сяго-таго паклалі ў торбы маткі. А ў партызан толькі тое, што далі на паёк у ваенкамаце. Са сваіх хат яны нічога не маглі ўзяць, бо хаты іх і вёскі спалены...

Павячэралі някепска. Сухары, ваенкаматаўскі шпіг,

у якім на скурцы стаяць сінія казённыя пячаці, дамашнюю цыбулю запілі падсалоджаным кіпятком. Эшалон усё яшчэ стаіць. Відаць, у першую чаргу прапускаюць тыя эшалоны, якія кіруюцца на фронт. А іх маршрут — у тыл, можна і не спяшацца. У праём дзвярэй, калі хто-небудзь адчыняе іх, каб вышмыгнуць па патрэбе на двор, глядзіць цёмная снежаньская ноч. У вагоне ж пячурка да чырвані распалена. Нехта зайграў на нямецкім губным гармоніку. А ўвогуле трэба спаць. Можа, іх апошняя ноч у эшалоне.

Віктар заснуў імгненна. Прачнуўся, бадай, пазней за ўсіх — ад таго, што замерзлі калені. Усю дарогу, калі пячурка астывала, у яго мерзлі калені. Убачыў: дзверы расчынены, у вагоне бязладны рух. Значыць, прыехалі...

Тыя, хто прарочыў, што станцыі Фаянсава з ходу не праскочыць, не памыліліся. Гэта была іменна яна — некалькі прысадзістых, на скорую руку адноўленых каменных будынін, зацярушаныя снегам домікі пасёлка. А вакол лес — векавечныя сосны, хмурыя, урачыста стоеныя елкі. Туды, у лес, вяла шырока пратаптаная ў снезе дарога...

Калону пастроілі па чатыры ў рад, далі каманду рушыць. Убогі, непрывабны выгляд мела яна. Дзіравыя ватоўкі, шэрыя сялянскія світкі, латаныя-пералатаныя кажухі. У гэта быў апрануты пераважна люд цывільны. Закураныя шынялі розных армій — чырвонаармейскія, нямецкія, мадзьярскія, славацкія і яшчэ бог ведае якія неслі на сваіх плячах партызаны. Сярод абутку былі лапці, чуні, апоркі, розных відаў і фасонаў разбітыя чаравікі і, мабыць, на тры ці чатыры сотні людзей ніводнай пары прыстойных ботаў. Можа, за гэты ўбогі выгляд на ўсіх тых, хто крочыў у калоне, з нечуванай лютасцю накінуліся бабы, што гандлявалі тут жа, на станцыі, піражкамі з мерзлай бульбы, махоркай і малаком.

— Сволачы праклятыя!.. Нашы даўно галовы палажылі, а яны толькі ідуць!..

— Ваякі няшчасныя! Спалі з жонкамі на печы...

— Глядзі, ражку наеў, патрыёт...

— Будуць хваліцца потым, што ваявалі...

— Вочы б мае не глядзелі на вас, ірадаў...

— Дэзерціры...

— Кулачугі...

— Пад спадніцамі ў жонак хаваліся...

Віктар, калі вучыўся перад вайной у дзевятым класе, не раз спрабаваў сабе ўявіць, як пойдзе ў армію. Тых, хто паспеў пайсці ў авеяныя ружовым мроівам мірныя гады, праводзілі з аркестрамі, гармонікамі, прамовамі. А табе, браце, вось які аркестр!..

Дні тры мабілізаваных трымалі ў санітарным ізалятары. Ізалятар гэты — як схованка ляснога пустэльніка. Некалькі вялікіх халодных зямлянак, з зямлянымі, засланымі яловымі лапкамі нарамі. Харч — тым жа сухім пайком...

Нарэшце каманда:

— У лазню!

Старэйшыя, тыя, хто ў свой час паспеў прайсці прызыў, ведалі, што гэта значыць. На хаду зрывалі з сябе шынялі, кажухі, пінжакі, нават сарочкі, таптапі, хавалі ў снег. Некаторыя ляцелі ў лазню ў адных парудзелых споднiках. На Віктару была ніштаватая паддзёўка, якую ён раздабыў, калі грамілі ўласаўскі абоз. Куртачка-талстовачка мела бліскучы замок-маланку. Свае скарбы Віктар таксама старанна затаптаў у снег.

З лазні выходзілі прыгажунамі — хоць у каноплі стаўляй. Шынялі — БВУ, ватнікі, гімнасцёркі — БВУ... Асабіста для Віктара гэта значыла, што атрымаў стары, доўгі, з прапаленым крыссём кавалерыйскі шынель, вышмаргаваныя да глянцу, няпэўнага колеру ватнікі і адносна прыстойную гімнасцёрку. Ватнік, праўда, быў караткаваты, а гімнасцёрка шылася як бы на волата. Чаравік увогуле не ўзяў...

Дык вось ён, запасны полк, палявая пошта 07121. Новыя, у струнку пастаўленыя баракі, пасыпаныя жоўтым пясочкам дарожкі, шырокі пляц, на якім пад гукі аркестра разыходзяцца раніцай роты на баявую вучобу. І ўсё пад навіссю векавых, меднастволых хвой, так што зверху, мабыць, ніякая авіяцыя не прыкмеціць.

Барак, у які трапіў Віктар, змяшчае на сваіх трох'ярусных нарах васемсот чалавек. Віктару дасталося месца на трэцім паверсе, пад самым дахам. Ён дзівіўся: праз ладную шчыліну ў вільчыку падміргваюць зоркі, рукой можна дастаць да зімы, аднак гэтак цёпла ў бараку, што можна спаць не акрываючыся. На другі ці трэці дзень смяшлівы чарнамазы тубылец барака, запыніўшы Віктара, торкнуў пальцам яму ў жывот, запытаў:

— Ты патрыёт?

Віктар не ведаў, што адказаць.

— Патрыёт, патрыёт, запяе твой жывот,— загугнявіў чарнамазы і рушыў сваёй дарогай.

Жывот не запеў, а нават затрубіў вельмі хутка. Не прадбачачы нічога благога, Віктар не хаваў сідара, у якім заставаўся яшчэ ладны прыпас сухароў. Прыпас растаў на вачах. Кармілі ж па трэцяй катэгорыі: шэсцьсот пяцьдзесят грамаў хлеба на дзень, дзесяць грамаў цукру, а на прыварак — што бог пашле. Тытунёвае забеспячэнне трэцяя катэгорыя ўвогуле не прадугледжвала.

Хлебная пайка лёгка ўмяшчалася на далоні, так што пакуль Віктар стаяў у чарзе за супам ці баршчом (стравы гэтыя адрозніваліся пераважна назвай), то паціхеньку адшчыкваючы ад хлеба, з'ядаў яго ўвесь. Заставалася толькі запіць цвёрды харч супам ці баршчом.

А баявая падрыхтоўка ішла як мае быць. Акрамя яе вялося будаўніцтва новых памяшканняў. Раніцай замест зарадкі трэба было прынесці з ляснoй дзялянкі бервяно. У абед і перад вячэрай — яшчэ па адным. Бярвенні ніштаватыя: трошкі даўжэй за тэлеграфны слуп і, відаць, трошкі таўшчэй. Адлегласць — два кіламетры ў адзін канец. Бервяно няслі ўтрох, а Віктар — высокі ростам. На першым часе ён думаў, што не вытрывае... Але зрэшты гэта былі дробязі. Галоўнае было не ў гэтым, а ў тым, што ён, Віктар, прылучан да вялікай, святой справы, за якой сочыць увесь свет, якая вырашае лёс будучых пакаленняў. Хіба лёгка было ўявіць у сорак першым, што немцаў з іх армадамі танкаў, самалётаў пагоняць назад, будуць наладжваць ім «катлы», акружэнні, не горшыя, чым некалі наладжвалі яны самі. Дзеля гэтага напнулася, як сталёвая струна, уся агромністая краіна...

Асаблівыя хвіліны натхнення, узлёты духу перажываў Віктар, калі раніцай на палкавым пляцы пачынаўся развод вучэбных рот. Бліскучыя трубы выдыхалі са сваіх медных горлаў маршы і мелодыі баявых ваенных песень, гулка бухаў вялізны турэцкі барабан, мерна чаканілі крок тысячы людзей, трымаючы раўненне на застылага, з узнятай пад казырок рукой пасівелага палкоўніка, і, захоплены магутнай плынню музыкі, адчуваннем еднасці, блізкасці з усімі

гэтымі людзьмі, урачыстай велічнасцю моманту, Віктар забываў пра галодны жывот, пра тое, што на ім целяпаецца няўклюдны шынель, а ад правага чаравіка зусім адстала падэшва. Тое самае, здаецца, адчувалі ўсе...

Маршыруй, пакаленне!.. Самой гісторыяй наканавана табе суровая дарога. На ёй ліецца кроў, губяцца маладыя жыцці, але твае бясцэнныя ахвяры не прападуць. Грыміце, трубы, і чаканьце крок, салдаты самай вялікай вайны!...

Малады васемнаццацігадовы жывот, аднак, нельга было замаліць ніякімі, няхай сабе ўзвышанымі і святымі лозунгамі. Ён патрабаваў харчу, і пры гэтым не толькі ў калорыях, а і ў пэўным аб'ёме. Пасля разводу на пляцы Віктар адразу пачынаў марыць пра абед, пра духмяную пайку, да якой было яшчэ далёка. Іншы раз ён маляваў ва ўяўленні, колькі б мог з'есці хлеба. Адной буханкі здавалася мала, ён тады дабаўляў другую, нарэшце, трэцюю. Ён бы мяў і камячыў гэтыя буханкі, адламваў хлеб вялізнымі кавалкамі і еў бы адразу з дзвюх рук...

На нарах пасля адбою таксама шапталіся пра харч. Ішло паспяховае наступленне на Украіне: немцаў заціснулі пад Корсунь-Шаўчэнкаўскім — і хлопцы марылі трапіць туды, на паўднёвыя франты. Усё-такі там хлебны край: пшаніца, кукуруза, а якія там з белай мукі паляніцы пякуць!..

Ірваўся ў маршавую роту, на фронт, і малады партызан суседняга з Віктаравым раёна Вася Гайчук. Дзіўны, няўрымслівы ён чалавек!.. Ад недаядання шырокі, добразычлівы Васеў твар азыз і пасінеў, стары, мабыць, яшчэ часоў грамадзянскай вайны, шынель вісіць на ім як на калку, але ў Васі тым не меней не ўбавілася ні гумору, ні рухавасці. Увесь свой час, нават той, які адпушчан на асабістыя патрэбы, ён праводзіць ля кулямётаў. Ручны кулямёт Дзегцярова ён можа сабраць і разабраць за лічаныя імгненні і прагне гэтак жа лёгка валодаць станковым.

Насядзеўшыся ля кулямётаў, Вася прыходзіць у курылку зацягнуцца «бычком».

— Вось сюды,— ён торкае пальцам у вялізную масляністую пляму над левай кішэнькай гімнасцёркі,— Міхаіл Іванавіч прывінціць мне залатую зорачку.

— Які Міхаіл Іванавіч?

— Вядома які. Калінін. Усесаюзны староста.

— За што?

— Як за што? Нашаткую гансікаў, як капусты. Сумняваецеся?..

Зрэшты тыя, што былі з Васем разам у партызанах, словы яго за жарт не прымалі. Яны ведалі, што ён удзельнічаў у падрыве дзевяці эшалонаў, два ці тры разы яго прадстаўлялі на ордэн, але ўзнагароды не дачакаўся — пайшоў на фронт.

Вынікам размоў і трызненняў пра харч сталася тое, што Віктар выцягнуў з-пад матраца паддзёўку і куртачку з бліскучым замком, якія ў свой час закапаў у снег, і, улучыўшы прыдатную часіну, рушыў са сваім скарбам да галасістых баб на станцыю Фаянсава. Купляць цывільную вопратку ў вайскоўцаў яны, відаць, прызвычаіліся: за дзве каштоўныя па ваенным часе рэчы Віктар ледзь-ледзь выкленчыў семсот рублёў. Затое на тавар уласнай вытворчасці бабы ўзвінцілі цэны як мае быць: невялікі праснак-скавароднік каштаваў сто рублёў, паўлітра малака — пяцьдзесят. Віктар за набыты капітал выпіў бутэльку малака, купіў пяць праснакоў і дзве шклянкі махоркі. Тры праснакі ён з'еў па дарозе і два прынёс — падзяліцца з хлопцамі...

Усё ж паход на станцыю Фаянсава прынёс немалую карысць. Віктар пайшоў у армію па чарговаму прызыву, і як годны да вайсковай службы, але не абвучаны і пры ўсім гэтым як чалавек з пэўнай адукацыяй, ён мусіў вучыцца ў палкавой школе шэсць месяцаў. Але ён нават не мог сабе ўявіць, што цэлыя паўгода пратарчыць тут. На фронт трэба!.. Там і кормяць лепш, і ўвогуле павага франтавіку...

Ёмістая жменя махоркі, перасыпаная ў кішэню ротнага пісара, зрабіла сваю справу. Хітраваты, увішны пісар вельмі спрытна перарабіў апошнюю пяцёрку на тройку ў чатырохзначнай лічбіне, якая азначала год нараджэння, і з гэтай хвіліны Віктар амаль механічна перайшоў у катэгорыю тых, хто з дня на дзень мог чакаць залічэння ў маршавую роту...

Перад адпраўкай на фронт Віктару пашанцавала: трапіў у нарад на кухню. Жалезнымі ламамі яны адкалвалі камлыгі ўшчэнт зледзянелай бульбы, адпарвалі ледзяшы ў катле з цёплай вадой, затым сяк-так бульбу абіралі. Да раніцы суп для многіх соцень салдацкіх жыватоў быў гатовы. Хлопцы пранюхалі, што

Віктар на кухні, і не прамінулі пакарыстацца выпадкам. Аж па тры разы прыбягалі праз заднія дзверы стрыечны брат Адам, Пятро Герасімаў, аднакласнік Саша Чарняўка...

У хлопцаў ад слабага харчу парос на тварах нейкі кволы пух. Віктару было шкада хлопцаў. Ён радаваўся, што яны хоць раз удосталь наядуцца...

Тады, калі Віктар апрануў новы шынель, гімнасцёрку, ватнік, яму стала шкада запаснога палка. Усё-такі былі тут свае святыя мясціны. Апрача пляца, дзе пасля ранішняй паверкі разводзілі роты, была яшчэ сушылка, цёмны, цёплы закутак барака, дзе стаяла печка, зробленая з жалезнай бочкі, і дзе, павячэраўшы, салдаты курылі, спявалі песні, варылі бульбу. Па некалькі бульбін у кішэнях заўсёды прыносілі тыя, каму пашэнціла трапіць на кухню. Тут харч па-брацку дзялілі. Прыходзіў на зборышчы і камандзір узвода, немалады, прысадзісты, трохі рыжаваты малодшы лейтэнант. Сядзеў на драўляным чурбачку перад грубкай і маўчаў. Яму таксама выдзялялі дзве-тры бульбіны і на працягу ўсяго вечара давалі закурыць.

Хораша спявалі. Пра каханне, пра дзяўчат. Віктар у душы радаваўся таму, што мае цяпер поўнае права спяваць «Зямлянку». Гэтая песня была складзена як бы пра яго таксама, хоць дзяўчыны, якая б думала аб ім, пакуль не было...

Калі на станцыі Фаянсава ішла пагрузка ў эшалон, бабы, што гандлявалі праснакамі, малаком і махоркай, былі на месцы. Але іх адносіны да салдат у новых шынялях былі зусім не такія, чым да абарванцаў, што месяц назад сюды прывандравалі.

— Сыночкі, канчайце хутчэй вайну. Ужо дыхаць болей нельга.

— Выганяйце немца — і дадому...

— Божа, божа, якія маладзенькія. Як дома тым маткам...

— Бач, шыя тоненькая. Які ён салдат — дзіця...

Некаторыя з баб выціралі ражкамі хустак слязіну...

І вось зноў цяплушка. Усе, хто ў вагоне, думаюць, што пасылаюць на Украіну. Сухі паёк выдалі на пяць сутак і на двое — НЗ.

У Віктара трымціць надзея, што паедуць праз мястэчковую станцыю. Месяц не быў дома, а як засумаваў. Для маці падрыхтаваў падарунак — спецыяльна

не скарыстаў дзве метровыя байкавыя прасціраддлы выдадзеныя на анучы.

Добрая выйдзе з іх для маці кофта...

Пасля Смаленска мары пра Украіну пачалі згасаць. У Сычоўцы Віктар вылез з вагона і за нікчэмныя бульбяныя піражкі прадаў байкавыя прасціраддлы. Было ясна — вязуць пад Ленінград. Блакада з яго канчаткова не знята...

Потым была вайна — залітыя ржавай балотнай вадой акопы пад Нарвай, нудная, двухмесячная перастрэлка з немцамі, якія, адкаціўшыся ад Ленінграда, зацята агрызаліся і не хацелі здаваць Прыбалтыку. Віктар пакрысе прывыкаў да салдацкага бытавання. Навучыўся спаць на снезе, засланым толькі яловымі лапкамі, кіпяціць у кацялку чай, маючы пад рукамі жменю ці дзве сухіх бадылькоў. Кармілі цяпер па першай катэгорыі, давалі болей хлеба, і прыварак быў някепскі, але пачуццё голаду, абуджанае месячным знаходжаннем у запасным палку, не праходзіла.

Між тым пачыналася вясна. На балацянках пад Нарвай стала яшчэ горш, чым было зімой. Дарогі зусім расквасіла, паўсюдна, заліваючы акопы і бліндажы, стаялі азярыны талай вады. Але менавіта ў гэты час дывізію, у якой служыў Віктар, правёзшы ў эшалоне праз напаўразбураны Ленінград, перакінулі на Карэльскі перашыек. Баямі на гэтым перашыйку пачалося гарачае, наступальнае лета сорак чацвёртага года...

На вайне такой жа вострай патрэбай, як харч, з'яўляюцца лісты. Без лістоў з дому ці з якога-небудзь іншага месца салдат ваяваць не можа. На Карэльскім перашыйку, пад Ленінградам, загінулі Сяргей Рагазуб і ўсе іншыя партызаны, якіх Віктар ведаў. Былі вельмі моцныя доты на Карэльскім перашыйку...

Віктар, паранены ў шыю і ў руку, ляжаў у шпіталі і чакаў лістоў ад хлопцаў, якія ўсё яшчэ праходзілі падрыхтоўку ў запасным палку. Знаёмых побач не было, ён застаўся адзін... Васю Гайчука ў першы ж дзень наступлення прадставілі да ўзнагароды медалём «За адвагу». Ён трохі неабдумана вырваўся са сваім станковым кулямётам за баявыя парадкі роты, і яго параніла ў галаву асколкам са снарада, пушчанага нашай жа самаходкай...

Пачалі наступленне тры беларускія франты. Хлопцы ўжо былі на вайне. Ад іх сталі прыходзіць лісты-

трохкутнічкі, але невясёлыя. Стрыечны брат Адам загінуў ля Дняпра, калі абыходзілі Оршу, Пеця Герасімаў дайшоў аж да Гродна. Ля Нёмана яго цяжка параніла, і некалькі дзён ён яшчэ жыў...

Васіль Міхальчук прапаў без вестак...

Ужо ва Усходняй Прусіі Віктар атрымаў ліст ад свайго аднакласніка Сашы Чарняўкі. Ліст ішоў усяго толькі тры дні, Саша быў побач. Віктар узрадаваўся, марыў аб тым, каб як-небудзь пабачыцца. Але хутка не стала вестак і ад Сашы...

Вайна яшчэ не скончылася, а хлопцаў нараджэння дваццаць пятага года, з якімі разам хадзіў у школу і якія пайшлі на фронт, Віктар жывога не памятаў ужо ніводнага...

1970

САЛДАТЫ ВЯРНУЛІСЯ

Гарбач прыехаў у горад, на сваю першую завочную сесію, хмурны і злосны. Тое, як абышлася з ім Клара, было падобна на здраду.

Ад вакзала да пачарнелых, са слядамі пажару і вялікага разбурэння каробак універсітэцкага гарадка — дзве сотні метраў. Дарога пралягае праз прыстанцыйны базар, такі ж шумны, гаманлівы, як і тады, зімой, калі Гарбач прыязджаў пастунаць ва універсітэт. Гандлююць чым хочаш. Міліцыя сочыць толькі за тым, каб не біліся.

Прыпадаючы на прастрэленую нагу, Гарбач валок цяжкі чамадан, які змяшчаў у сваім ёмістым чэраве ўсё, без чаго не можа абысціся завочнік у гэтыя сорак дзён экзаменацыйнай сесіі: кнігі, паперу, бялізну, не дужа зайздросны харчовы прыпас і нават маленькую — пад адно толькі вуха — падушачку, туга набітую пакуллем. «Брацішка» з пранырлівымі вочкамі ў шынялі ўнакідку падумаў іншае.

— Браток! — тузануў ён Гарбача за рукаў гімнасцёркі.— Дзе мы бачыліся? Ты выпадкова не быў на Першым Прыбалтыйскім? — Гарбач нахіліўся да самага валасатага вуха і шапнуў такое, ад чаго «брацішка» ашчэрыў вострыя, рэдкія зубкі.

— Свой у дошку. Хочаш без маскараду? Арэхавае масла, цыгарэты «Кэмел», па-нашаму, вярблюд. Касцюм ад Юнры, новы, няношаны. Сала часам не вязеш?

— Вязу.

— З барыгамі не вяжыся. Я ўсё-такі франтавы кораш. Гэтага не трэба? Рэдка дзе знойдзеш. Голенькія, ва ўсіх ажурах...

Ён хіхікнуў, тыцнуў пад нос, разгарнуўшы веерам, набор парнаграфічных картак. Гарбач што было сілы

пляснуў па нямытай бурай далоні, і «брацішка», з лютымі пагрозамі і лаянкай, укленчыўшы і азіраючыся па баках, пачаў таропка збіраць рассыпанае па бруку дэфіцытнае дабро.

Дзень пачаўся брыдка. Як бы там ні было, а біцца не варта. Зноў ён сарваўся. Першы раз — тыдні два назад, у вёсцы, калі на паркалёвай парванай сарочцы кавалёвага сына ўбачыў прышпіленыя бацькавы медалі. Аднаногі, азызлы ад недаядання каваль Цімох, франтавік з першага месяца, аддаў іх сыну на цацкі...

Быў летні вечар, разбураны каменны горад глядзеў цёмнымі правaламі пад'ездаў, рэдкае, са светлым вокам агню чалавечае жытло вынікала ў самых нечаканых мясцінах: гняздзілася наверсе чорнай каробкі, адзінокай кропкай блішчала на пустыры, але часцей за ўсё праглядвала пад самымі нагамі, з падвальных сутарэнняў. Лепш адчуваў сябе горад драўляны, што расплыўся вуліцамі і правулкамі ўзбоч галоўнай магістралі. Там жывы, амаль непарыўны ланцуг агнёў, афарбаваных колерамі даваенных абажураў, зараснікі бэзу за штыкетнікамі і шматгалосы тлум перанаселенасці. Горад жыў. Вячэрнія вуліцы людныя, чэргі ля дашчаных будак, дзе пампуюць піва і па камерцыйнай цане прадаюць папяросы. Звініць гулкі трамвай, і ўсе лаўкі ў скверах заняты парачкамі.

Павандраваўшы па горадзе, Гарбач вярнуўся ў інтэрнат. Тут быў некалі вучэбны корпус — шырокія гулкія калідоры, вялізныя, забітыя фанерай вокны. У змрочным, з адной электрычнай лямпачкай, вестыбюлі танцуюць пад акардэон студэнткі стацыянара з завочнікамі. Стацыянарніцы павінны былі раз'ехацца, але нешта затрымала іх у горадзе: ці яны адрабляюць абавязковы месяц на разборцы руін, ці запазніліся з экзаменамі. Гарбач танцаваць не мог і не ўмеў, ён стаў на лесвіцы і, прыхінуўшыся да парэнчаў, глядзеў уніз. Іграў дэмабілізаваны афіцэр з трыма ордэнамі на левым баку расшпіленага кіцеля. Па вышчарбленым паркеце шоргалі кірзавыя боты і даваенныя яшчэ туфлі-лодачкі, дзяўчаты клалі белыя рукі на плечы хлопцаў, абцягнутыя гімнасцёркамі, і ўваходзілі ў круг. Плыла сумнаватая музыка, і па шэрай сцяне скакалі цені.

Да першага экзамена было беганне на лекцыі ва ўцалелую школу, дзе рослыя завочнікі сядзелі на нізенькіх, рыпучых партах першакласнікаў і таропка

запісвалі тэзісы выкладчыкаў. Выкладчыкі, як і ўяўляў Гарбач, ледзь не ўсе былі дзівакамі. Заклаўшы рукі за спіну, яны расхаджвалі па аўдыторыі і з выглядам першаадкрывальнікаў кідалі ў залу бясспрэчныя ісціны сваіх навук. Асабліва запомніўся нізенькі, шчуплы Вігдароўскі, які чытаў літаратуру старажытнай Грэцыі. Малады яшчэ, ён адпусціў вусы, на нізкіх плячах насіў шырачэзны, замежнага паходжання пінжак, жоўтыя крагі з гетрамі і меў на дзіва зычны, артыстычна пастаўлены голас. «По древней Элладе бродили аэды...» Ён гаварыў так, што сумнявацца нельга было. Трэба было настроіцца на адзіную хвалю і верыць, што сказанае ім складае аснову жыцця.

Гарбач акуратна вёў канспекты. Яму падабалася, што ва ўсіх выкладчыкаў, якія чыталі ім, завочнікам, было цвёрдае перакананне ў тым, што ведаць іх прадмет абавязкова, што інačай нельга, бо без гэтага не пражывеш на свеце.

У вялізным круглым павільёне гарадской сталовай, які нечым нагадваў залу пасяджэнняў рэйхстага, на абед завочнікам давалі талерку чырвонага, як кроў, баршчу, запраўленага апенькамі, і дзве лыжкі кашы. За відэлец і лыжку трэба было пакінуць у залог дакумент. Выкладчыкі харчаваліся тут жа, і Гарбач бачыў, як паважаны, страшэнна крыклівы на лекцыях дацэнт Буран хаваў у кішэнь пасля абеду няз'едзеную пайку хлеба. Студэнты прапаноўвалі яму кавалак паперы, каб загарнуць хлеб, але ён, зрабіўшы велічны жэст рукой, нязменна адмаўляўся.

Вечарам студэнты бралі ў бібліятэцы па кнізе, Буран набіраў іх цэлы стос, ледзь панесці, але назаўтра прыходзіў па новую партыю. Ён вёў некалькі прадметаў адразу. Фацэтны Вігдароўскі жыў у інтэрнаце, у закуранай бляшанцы з-пад кансерваў варыў на вячэру аўсянку, старанна адмерваючы лыжкаю крупы. Ва ўсім гэтым было штосьці да болю ў сэрцы харошае...

Студэнткі стацыянара жылі побач, за фанернай перагародкай, якая надвае падзяліла колішнюю фізкультурную залу. Месца хапала і там, і тут — чалавек па пяцьдзесят на пакой. Пад поўнач, пасля лекцый, пасля настырнага сядзення ці ляжання з кнігай, быў «вадапой» — выпівалася вядры па тры кіпятку, а далей, у залежнасці ад настрою,— танцы ў вестыбюлі ці спевы.

Калі спявалі студэнткі, мужчынская палавіна слухала і маўчала. Было штосьці большае, чым звычайная песня, у зладжаным хоры чыстых дзявочых галасоў і ў той насцярожанай цішыні, якой адказваў на спевы раптам анямелы табар завочнікаў. Прыгожым, грудным контральта заўсёды пачынала адна і тая ж спявачка:

Давно ты не видел подружку,
Дорогу к родимым местам,
Налей же в железную кружку
Свои боевые сто грамм...

А яшчэ праз хвіліну шматгалосы звонкі харал да самай столі папаўняў вялізную фізкультурную залу:

Гитару возьми, струну подтяни,
Солдатскую песню запой,
О времени том, товарищ, споем —
Солдаты вернулись домой...

Завочнікі ўпокат ляжалі на паласатых матрацах, адклаўшы кнігі ўбок, і твары іх былі сур'ёзна-задуменныя...

Песня студэнтак амаль заўсёды прыводзіла ў пакой каменданта — вусатага рухавага ўкраінца, які ставіўся да завочнікаў з несхаванай павагай. Амаль усе, хто атрымліваў у яго капцёрцы матрац і коўдру, насілі на грудзях калодачкі ордэнаў і медалёў, і пажылы камендант, які сам на вайне не быў, лічыў завочнікаў ветэранамі.

— Сумуюць,— падкручваючы сівы вус, заяўляў камендант.— Дзяўчатам замуж трэба. А вы з гэтымі кніжкамі. Можа ж, яшчэ не ўсе жанатыя?..

Студэнткі-стацыянарніцы былі для Гарбача тым прывабным, незнаёмым племем, якое выклікала да сябе вострую цікавасць. Усе са старэйшых курсаў, яны былі ўжо студэнткамі і ў той ружовы, бясхмарны час, калі ён толькі хадзіў з кніжкамі ў дзесяцігодку, марыў пра інстытут. Вайна і ў іх адабрала чатыры ці пяць гадоў. Дзе былі яны гэты час? Што сталася з іх марамі і з хлопцамі, якіх яны кахалі?..

Прадметаў, па якіх трэба было здаваць экзамен, налічвалася аж восем, дня не хапала, і Гарбач да глыбокай ночы праседжваў у кубавой, дзе гарэла святло і ніхто не перашкаджаў. Туды, відаць, яшчэ раней за яго, аблюбаваўшы мясціну каля самага тытана, пры-

ходзіла і бялявая высокая студэнтка са стосікам кніг. Першы раз, лічачы яе гаспадыняй кубавой, Гарбач папрасіў дазволу пачытаць, а ўсе наступныя ночы толькі вітаўся. Яна была зацятая — тры-чатыры гадзіны, не адрываючы вачэй ад кнігі, чытала, як бы не заўважаючы яго прысутнасці. Акно кубавой расчынена ў сквер, там растуць высокія разложыстыя акацыі, пад нечымі ціхімі крокамі шуршыць жарства алей, на лавачках перамаўляюцца.

Нарэшце ён пазнаёміўся са студэнткай — яе звалі Галя, вучылася на трэцім курсе, але паступіла позна, ледзь не ў канцы навучальнага курса, і цяпер трэба даганяць. У Галі досыць прыгожы, змарнелы твар, разумныя шэрыя вочы і як бы выраз болю ў сціснутых губах. Паміж тым, што Гарбач пра дзяўчыну ведаў і што хацелася ведаць, была мяжа, і ён не адважыўся яе пераступіць. Перашкаджала тая, пра якую думаў яшчэ са школы, якой пасылаў франтавыя трохкутнічкі.

Клара прысутнічала ва ўсіх яго занятках і думках вострым, няўтольным пачуццём крыўды і абразы. У тым, як яна абышлася з ім, Гарбачом, было штосьці большае за асабістую зняважу — рушыўся погляд на свет, звыклыя ацэнкі добрага і благога, якія ён прывык лічыць непахіснымі. Там, на фронце, думалася проста: пасля перамогі, пасля вайны, пачнецца ўрачыстае свята шчасця і радасці — мірнае жыццё. Той, хто пабыў на вайне, ведае, якое гэта вялікае шчасце не капаць акопаў і шчылін, не прыслухоўвацца да посвісту мін, не ведаць пакутлівых хвілін чакання перад атакай. Звычайныя даброты зямнога існавання — магчымасць дыхаць паветрам, бачыць сонца і зорнае неба, зялёную траву і пясчаную палявую дарогу — здаваліся тады шчасцем.

За сорак летніх дзён Гарбач найбліжэй сышоўся з Мікалаем Архіпавым, маўклівым, кучаравым партызанам, які працаваў цяпер у абласным прафсаюзе настаўнікаў. Архіпаву гадоў пад трыццаць, ён задуменны, сур'ёзны, як бы ўвесь час рашае нейкую цяжкую задачу. Тое, што ён пра сябе расказаў,— навіна і дзіва для Гарбача. У Мікалая ёсць дзяўчына, ён сябраваў з ёю да вайны, калі яшчэ працаваў у вёсцы настаўнікам. У вайну яны не бачыліся, а цяпер перапісваюцца. Перапісваюцца ўжо хутка два гады, і ні разу за гэты час Мікалай не з'ездзіў да сваёй дзяўчыны.

— Не любіш болей? — рубам паставіў пытанне Гарбач.

— Не тое,— адмахнууся Архіпаў.— Ты глядзіш на ўсё залішне проста...

Іх матрацы ляжалі на падлозе фізкультурнай залы побач, яны з Мікалаем разам хадзілі здаваць экзамены, шукалі зацішку, каб «падзубрыць», разам сталаваліся, і, нарэшце, Архіпаў сказаў тыя словы, якіх Гарбач даўно ад яго чакаў:

— Ты пытаў, чаму не еду. Сам не ведаю. Не хочацца запляміць таго, што было. Ці такая яна, як раней?.. Дый гэта не галоўнае. Ці сам я такі?..

«Ці сам я такі?..» Гарбач раздумваў над словамі новазнойдзенага сябра, і чым далей, тым болей яны здаваліся яму важкімі і значнымі. Вайна скончылася, але ляжаў разбураны горад, студэнткі, якія мусілі ехаць на канікулы, жылі ў інтэрнаце і выбіралі на руінах уцалелыя цагліны, каб залатаць правалы мёртвых каробак-карпусоў. Ці не так людзі латаюць сваё былое шчасце? На фронце сапраўды думалася проста: «Скончыцца вайна, і ўсё стане на месца». Стане, але як?..

Сябе самога Гарбач бачыў ранейшым. Ён думаў пра людзей, пра свет гэтак жа, як і тады, да вайны, можа, нават яшчэ больш палымяна і ўзнёсла. «Была ж такая вайна, і мы яе выйгралі...» Ён і да свае дзяўчыны, якой пісаў з фронту і ад якой таксама атрымліваў лісты, аднёсся зусім не так, як Архіпаў. Ён злез на станцыі ў гарадку, дзе жыла яна і дзе сам ён разам з ёю вучыўся да вайны ў дзесяцігодцы. І перш чым дабірацца ў вёску, да маці, пайшоў да яе дома. Ён сустрэў яе, пасядзеў, ахмелены шчасцем, ноч на лавачцы і толькі назаўтра рушыў шукаць машыну ці фурманку. Ён верыў, што Клара будзе чакаць яго, бо пасля ўсяго, што ён пабачыў на вайне, яна проста не мела права растаптаць тое святое і незабыўнае, што між імі намецілася. Здавалася, ён не памыліўся ў тым, аб чым столькі думаў і марыў...

Незразумелае пачалося летам, перад самай яго паездкай на завочную сесію. Ён часцей, чым трэба было вясковаму настаўніку, завітваў у гарадок, аднавіў добрыя адносіны з гаспадыняй сваёй даваеннай кватэры, каб мець магчымасць пераначаваць у гарадку і лішні раз пабачыцца з Кларай. Потым Клара пачала па-

збягаць яго. Прыехаў на пабыўку незнаёмы Гарбачу капітан, і яна хадзіла з ім у кіно, на луг за рэчку, вандравала па аколіцах гарадка. Гарбачу сказалі, што Клара перапісвалася з капітанам увесь апошні год вайны, з таго часу, як ён лячыўся тут у шпіталі. Значыць, яна знаходзіла цёплыя словы для іх абодвух...

Сесію Гарбач з Архіпавым закончылі паспяхова, першыя старонкі іх заліковых кніжак былі запоўнены пакручастымі, зусім не падобнымі адзін на адзін почыркамі выкладчыкаў, якія прымалі экзамены. Жылі яны досыць эканомна, і таму ў іх хапіла грошай, каб купіць чыгуначныя білеты і як след адзначыць заканчэнне першай сесіі. Па чамаданы ў фізкультурную залу яны прыйшлі павесялелыя, з добрым шумам у лёгкіх ад клапот, цяпер па-сапраўднаму ўжо студэнцкіх галовах. Стацыянарніцы таксама раз'язджаліся — час іх адработкі па разборцы руін канчаўся. Можа, таму так прывабна на развітанне спявалі яны песню пра салдат, якія вярнуліся дамоў...

1964

СЯБРЫ-РАВЕСНІКІ

(Эцюд)

Мяне ўзнялі юнацтва дні —
майго адлёту крылы.

Аркадзь Куляшоў

У вялікім раённым сяле Бацькавічы, на тым месцы, дзе была некалі пыльная кірмашовая плошча, цягнуцца да сонца сваімі срабрыстымі кронамі разложыстыя таполі. Таполям толькі крыху болей як па дзесяць гадоў, але яны ўжо досыць высокія і разгалістыя, так што бацькавіцкім закаханым ёсць куды пайсці летнім вечарам, калі на небе высыплюць частыя зоркі, а хітраваты круглы месяц пачне ўсміхацца са сваёй вышыні.

Адны называюць плошчу, засаджаную таполямі, паркам, другія — скверам. Спрачацца з аматарамі вячэрніх зорак на гэты конт, бадай, не варта, бо ў Бацькавічах дзве гэтыя назвы добра і мірна ўжываюцца. Тым болей што ёсць і трэцяя, самая галоўная назва — Ляпіцаў Гай...

Сказаць пра Ляпіцаў Гай толькі тое, што вечарам тут іграе мандаліна і што на кожнай лавачцы чуваць прыцішаныя, вымаўленыя для аднаго або адной словы, будзе палавінай праўды. Калі ж гаварыць усю праўду, то нельга абмінуць і зялёнага доміка, які стаіць пад самай навіссю срабрыстых таполяў. Домік гэты не дужа прыкметны ў суседстве з двухпавярховай каменнай будынінай. Але не скажаш, што ў Бацькавічах ніхто не запыняе позірку на зялёным доміку, які двума сваімі вокнамі даволі бадзёра пазірае на белы свет.

Пад дахам гэтага прыветлівага на выгляд доміка збіраецца самы разнастайны люд. Заходзяць сюды шафёры, якія па той ці іншай патрэбе прыгналі свае паўтаратонкі ў Бацькавічы. Пасля нарады або справаздачы заглядваюць старшыні калгасаў, брыгадзіры, жывёлаводы. Адным словам, многія з тых, хто прыехаў у Бацькавічы па асабістых ці службовых патрэбах,

калі ў кішэні ляжыць скамечаная дзесятка, рэдка здолеюць мінуць парог зялёнага доміка.

Але не падумайце благога пра зялёны домік. Сюды заходзіць сумленны народ. Заходзяць з дарогі або перад дарогай, заходзяць двое або трое, калі яны стрэліся пасля доўгага расстання. Як жа дзеля такога выпадку не пасядзець за столікам, засланым цыратай з адбітымі на ёй даўганогімі журавамі? Як не пагаварыць пра жыццё-быццё, пра яго ўздымы і няходжаныя пакручастыя сцежкі?

Добра пасядзець тут летнім вячэрнім часам, калі паціху згасаюць размытыя фарбы дня, а разложыстыя таполі, што, нібы ганаровая варта, стаяць пры зялёным доміку роўнай чарадой, пачынаюць шаптаць сваім срабрыстым лісцем павабную і таемную казку ночы.

Хто калі перажываў расстанне з роднымі мясцінамі, той ведае, як радасна і дорага ўбачыць іх зноў, прайсці па скрыпучым тратуары і не аступіцца ў тым месцы, дзе адразу не хапае дзвюх дошак. Нават таму, што дзірка ў тратуары знаёмая, старая, сэрца напаўняецца прыемнай цеплынёй. Бо ці не па гэтым самым тратуары ішоў ты, блытаючы крок, і, можа, упершыню ў жыцці вёў пад руку тую, пра каторую трызніў у сне і наяву. Ты ішоў п'яны без віна і спалохаўся па-сапраўднаму, калі твая каханая ледзь не ўпала, трапіўшы нагой у тратуарную шчыліну. Ты абураўся тады ўсім сэрцам камунгасаўскім начальнікам, які пад носам у сябе не бачыць такіх беспарадкаў. А цяпер табе ніколечкі не крыўдна, што на дашчаным тратуары дзірак яшчэ больш і, мабыць, захавалася тая, памятная...

Ты прыехаў у свае Бацькавічы і бачыш, што сямтам павырасталі новыя камяніцы. І ты глядзіш на іх трошачкі недружалюбна. Іх жа тады не было, гэтых камяніц, і ты як бы раўнуеш, што выраслі яны без цябе...

Але ўсё ж болей такога, што пазнаеш ты да самых малюткіх дробязей. Той жа поўны жнівеньскі месяц узыходзіць над дахамі родных Бацькавічаў, так жа шчодра высыпаюць частыя зоркі. Ёсць у небе адна такая зорка, на якую ты загадаў даўно-даўно, яшчэ калі табе ў бібліятэцы для дарослых не вельмі ахвотна давалі кнігі. У жнівеньскую поўнач, як і тады, гэтая зорка свеціць над самай тваёй галавой. Стаіць на сваім

месцы па-ранейшаму зялёны домік, акружаны новым Ляпіцавым Гаем...

Няхай даруюць суровыя крытыкі, асабліва тыя, што нават памятныя сустрэчы адзначаюць квасам або ліманадам. Сёння варта зайсці ў зялёны домік у знак спаткання з роднымі мясцінамі і сябрамі. Сябры — бацькавіцкі ляснічы Цішка Дрозд і настаўнік Мікола Біцюг разам са мной. Не так даўно Цішка не быў ляснічым, Мікола — настаўнікам, і ўсе мы ўтрох тады ніколі не расставаліся. Дык чаму ж нам не зайсці ў зялёны домік?

Недзе ў скверыку іграе мандаліна, шэпчуць срабрыстым лісцем тополі. А мы будзем сядзець і размаўляць да таго часу, пакуль цётка Аміля, якая ўжо восем гадоў нязменна пампуе піва, не скажа, што пара зачыняць зялёны домік.

— Ну, дык як твой, Цішка, лес расце?

Цішка смяшлівы і спакойны, ён рэдка калі здзіўляецца, і хоць мы не бачыліся ўжо цэлых тры гады, ён расказвае з такім выглядам, нібы мы развіталіся ўчора.

— Берасклет такі расце на балоце, я ж табе казаў. Вучоныя ўсё спрачаюцца: будзе ён расці на балоце ці не, а ён расце. У два разы хутчэй, як на звычайным грунце.

Цішка любіць лес, яму, відаць, падабаецца быць гаспадаром, ляснічым. Ён насадзіў берасклетавыя плантацыі на асушаных тарфяніках і можа пра берасклет расказваць усю ноч. Ён нават становіцца крыху хвальком, гэты спакойны і смяшлівы Цішка.

Мікола Біцюг крыху падтрунівае з яго. Гэта, можа, таму, што яму, Міколу, няма чаго асабліва расказваць пра сябе. Вучыць ён сабе дзяцей, і ўсё. Дзеці канчаюць школу, робяцца дарослымі, працуюць. Што ж тут асаблівага раскажаш?..

Я адчуваю, што і Мікола і Цішка, канечне, хочуць трохі пахваліцца перада мной. Міколу зрабіць гэта цяжэй, у яго няма таго, што ёсць у Цішкі,— берасклету. І школа, дзе працуе Мікола, самая звычайная, у ёй адно крыху лепш, другое крыху горш, чым у іншых школах.

У юнацтве ж Мікола быў куды больш бунтарнай натурай, чым Цішка. У яго душы жыло шмат усялякіх захапленняў. Адзін час ён лічыў, што прысвеціць

сваё жыццё збіранню народнай творчасці. Мікола тады здолеў улагодзіць усіх знаёмых бабулек, і яны вечарамі спявалі яму песні, а ён запісваў. Запісаў набралася некалькі сшыткаў, але пасля аказалася, што ўсе Міколавы песні надрукаваны ўжо гадоў восемдзесят назад.

Пазней Мікола падбіў і мяне пісаць гісторыю нашых Бацькавіч. Па тым часе ў мяне была ўжо досыць грунтоўная адукацыя — цэлых восем класаў. Мы з запалам узяліся за работу. Была спісана вялікая бухгалтарская кніга, дзе з вышыні птушынага палёту мы аглядалі гісторыю роднага сяла. Мы не забылініводнай больш-менш прыкметнай падзеі, якая адбылася на нашых вачах або на вачах нашых бацькоў. Але чым далей мы заглядвалі ў глыб сівога веку, тым справа аказвалася цяжэйшай. Па-першае, ніякіх рукапісаў, ці манускрыптаў, у нашых Бацькавічах не знайшлося. А сельсавецкі сакратар Жыкун проста прагнаў нас, калі мы ў імкненні да аб'ектыўнасці папрасілі паказаць царкоўныя кнігі з метрычнымі запісамі.

Адзінай крыніцай для нас, як для гісторыкаў, заставаўся мой васьмідзесяцігадовы дзед Атрахім. Але і тут нас напаткала няўдача. Справа ў тым, што мой родны дзед быў цвёрда перакананы, што раней было ўсё добра, а цяпер усё перавярнулася і стала горшым. Ён не хацеў слухаць ні пра трактары, ні пра заводы, а даказваў сваё. Довадаў у дзеда было не асабліва багата.

— Зойдзеш, бывала, перад вялікім пастом да Румана ці Ёткі,— гаварыў дзед Атрахім,— дык колькі хочаш бяры і тараноў, і селядцоў, і алею. І напавер давалі. А цяпер знайдзі таго тарана хоць за грошы. Богу душой вінават, а прыходзіцца скароміцца...

У сваёй гісторыі мы збіраліся паказаць Ётку і Румана як бязлітасных эксплуатататараў, мясцовых багацеяў і буржуяў. А мой родны дзед узносіў іх да неба. На грунце такога ўзаемнага неразумення прыйшлося нам разысціся з дзедам Атрахімам. Ён не мог для нас, гісторыкаў, служыць надзейнай крыніцай. Але факт застаўся фактам — гісторыя Бацькавіч не была даведзена да канца.

Перад самай вайной Мікола раптам захапіўся вайсковай справай. Ён перачытаў усё, што магло знайсціся ў нашых Бацькавічах пра Суворава і Кутузава. Сваё жыццё Мікола наважыў аддаць артылерыі. Яшчэ

не закончыўшы дзесяцігодкі, ён паслаў запытанне ў вайсковае вучылішча. Але вучыцца на артылерыста майму сябру не прыйшлося. Пачалася вайна...

У процівагу Міколу, у юнацтве Цішка быў больш сузіральнай натурай, любіў паразважаць і пасмяяцца. Цішка рос без бацькі. Яго бацьку, які працаваў на чыгунцы, раптам паслалі на курсы. Там ён правучыўся цэлых два гады і вярнуўся апрануты ў форменны суконны касцюм. Яго прызначылі дзяжурным па станцыі. Дома бацька заявіў, што ён разбіраецца цяпер не толькі ў простых дробах, а і ў дзесятковых, і таму жыць з Цішкавай маці не будзе, бо яна так і засталася малапісьменнай.

Цішка, канечне, апранаў новыя сарочкі радзей, чым мы з Міколам. Не вельмі ж разгонішся на той сотні, якую вылічвалі з бацькавага заробку. Але ён быў на дзіва шчодрай душой. У яго можна было ўзяць любую кніжку, няхай гэта была б самая любімая Цішкава кніжка. Аднойчы я хацеў купіць падручнікі, а грошай не ставала. Цішка без хістанняў выцягнуў мне з кішэні пяцёрку. У яго таксама заставалася пяцёрка на два тыдні да чарговых бацькавых аліментаў. І ён сам забыў пра пазычаныя мне грошы. Дык хіба ж калі-небудзь забудзеш пра такую дарагую пяцёрку?

Вось таму мы і сядзім у зялёным доміку, які акружаны слаўным Ляпіцавым Гаем, разважаем пра жыццё-быццё, пра тое, што прайшло і што яшчэ абавязкова павінна быць. Вецер паціху гладзіць срабрыстыя галовы тапаляў, пахне мятай і даспелымі антонаўскімі яблыкамі. У скверыку смяюцца дзяўчаты і хлопцы, з якіх мы, мабыць, ужо нікога ў твар не ведаем.

А Цішка гаворыць, на яго проста няма сёння ўпынку. Калі ўдумацца ва ўсё, што ён нам паведаміў сёння, то выходзіць, нібы і ляснічы ён самы лепшы, і лясніцтва ў яго самае адменнае. Мабыць, трохі хвальком стаў наш Цішка. Раней такога з ім быццам не было. Але па-ранейшаму Цішка ўмее ўсміхацца па-дзіцячаму шчыра, даверліва, і, канечне, нічога благога з ім не здарылася і не здарыцца ніколі.

Мы ведаем утрох, хоць гэтага ўслых і не гаворым, што не проста так сабраліся пад дахам зялёнага доміка. Тое, што мы спаткаліся пасля доўгага расстання, гэта, вядома, прычына. Але ж, мабыць, ёсць і другая, яшчэ большая прычына. Нам цяпер па трыццаць,

а дружбе нашай, без усялякай хлусні, па дваццаць гадоў. Плялі мы некалі смелыя планы наконт будучага жыцця, нашага месца і ролі ў гэтым самым жыцці...

Наш Мікола, які цяпер усяго толькі выкладае гісторыю ў Бацькавіцкай школе, некалі ж думаў прабірацца ў Балгарыю і падымаць там народ на рэвалюцыю. І навошта праўду таіць, мы сур'ёзна і падрабязна абмяркоўвалі Міколаў план. Яшчэ тады, калі балгарскі народ стагнаў у няволі, Мікола выпісаў з самай Масквы балгарскі слоўнік.

З-за вялікай адлегласці ў часе цяжка ўспомніць, наколькі далёка пайшоў наш Мікола ў балгарскай мове. Але мы памятаем — рэвалюцыйныя лозунгі ён ведаў добра. Ён вымаўляў іх з уздымам, з натхненнем, і русявая пасмачка валасоў спадала пры гэтым на яго высокі лоб. Мы верылі, што за ім, безумоўна, пойдуць балгары на смяротны бой...

Нам па трыццаць ужо, такім чынам, і можна падвесці сякія-такія рахункі зробленаму.

Вядома, Міколу не прыйшлося падымаць рэвалюцыю ў Балгарыі. Паднялі яе там і без яго. Але ж важна другое — Мікола ўсё-такі адчуваў, што рэвалюцыя балгарам трэба і аб гэтым можна ўспамінаць нават і ў трыццаць год.

Мы ўспамінаем, смяёмся, а Мікола нікольki не крыўдзіцца. Хацелася б толькі спытаць у яго, ці не пляце такіх самых смелых планаў хто-небудзь з Міколавых сённяшніх выхаванцаў. Але паставіць рубам такое пытанне, здаецца, няёмка. Мы размаўляем пра другое, а ў Міколы вырываецца само:

— А вы ведаеце, што тысячу гадоў назад у нашых Бацькавічах спынялася кіеўская княгіня Ольга?

Гэтага мы не ведалі, вядома, але раз Мікола гаворыць, то ён нешта чуў. А наш сябар расказвае старую легенду пра Ёўжыныя студні, якія былі нібыта выкапаны непадалёк ад нашых Бацькавіч, каб вялікая княгіня, якая аб'язджала свае ўладанні, напілася чыстай вады. Гэтую легенду Мікола вычытаў у Адама Кіркора, які жыў за сто гадоў да яго і пісаў пра нашы мясціны. Але куды цікавей тое, што гэтае ж паданне, толькі ў новай адзежыне, Мікола пачуў ад самага славутага бацькавіцкага старажыла.

— Дык цяпер ты, летапісец Нестар, мабыць, шукаеш гэтых студняў?

— Я ўжо іх знайшоў,— спакойна гаворыць Мікола.— І студні, і гарадзішча. Бацькавічы раней не на гэтым месцы стаялі. На гэтым месцы яны з часу шведскай вайны. Шведы, мабыць, спалілі іх. А другі раз яны былі спалены, калі казак Нябаба тут ваяваў з панамі.

Мікола, відаць, пільна стаіць на варце слаўнага мінулага нашых Бацькавіч. Можа ён і дапіша тую гісторыю, якую не змаглі мы напісаць гадоў шаснаццаць назад...

— Ты нам заўтра раскажаш пра гарадзішча,— гаворыць Цішка.— Гэта цікава, калі ты не выдумаў.

— Заўтра не раскажу, бо пазвалі мяне на вяселле. Жэніцца мой выпускнік на маёй жа выпускніцы. А гарадзішча ты і сам ведаеш. Ты ж сам адвёў там месца для кароўяга стойбішча, неразумная лясная галава.

Мне здаецца ўсё ж, што Мікола дарэмна падкалвае Цішку. Мог, вядома, ляснічы і не ведаць, дзе калісьці было гарадзішча. Але ж гэта яшчэ не гаворыць, што ён абыякавы да гісторыі Бацькавіч. Ён, можа, і сам робіць гэтую гісторыю. Цішка хваліцца берасклетам, але маўчыць пра дубы. А ён жа насадзіў іх гектараў сто. Берасклет праз дзесяць год высякуць на гутаперчу, а дубы будуць расці і расці. Гадоў праз трыста паглядзяць на іх людзі і скажуць: «Недарма пражыў на свеце той чалавек, які пасадзіў гэтыя дубы».

У скверыку зноў іграе мандаліна. Чуюцца адтуль галасы — маладыя, незнаёмыя. Можа, тыя двое, у якіх заўтра будзе вяселле, таксама ходзяць па нашым скверыку, слухаюць мандаліну і ціхі шэпт срабрыстых таполяў. Яны думаюць, вядома, пра сваё шчасце. У чым толькі яны бачаць гэта сваё шчасце? Мікола, мабыць, пра гэта лепш ведае, бо ён жа ідзе на іх вяселле, ён жа вучыў іх.

Мы не адны ў зялёным доміку. За суседнім сталом, які засланы такой-жа, як і ў нас, цыратай з адбітымі на ёй даўганогімі жураўамі, сядзяць, як і мы, трое. У іх свая размова, да якой нам няма ніякай справы. Але вось адзін з гэтых незнаёмых нам людзей гаворыць словы, ад якіх мы ўсе ўтрох уздрыгнулі.

— За Івана Ляпіцу,— і падымае чарку.

— Няхай яму зямля пухам,— прамаўляе другі.

Гэта сказалі незнаёмыя людзі, якія і не жывуць у Бацькавічах. А мы ж лепш ведаем Івана Ляпіцу і аба-

вязаны яму болей, чым якому-небудзь другому чалавеку.

...Перад вайной не было ў Бацькавічах ні старога, ні малога, хто б не ведаў нізенькага, шчупленькага муляра і печніка Івана Казлюка, якога празвалі Ляпіцай.

Ідзём гаманлівай талакой у школу, а насустрач Ляпіца ў сваім адубелым ад гліны фартуху.

— Вы не бачылі маіх ваўкоў? Збеглі яны ад мяне...

— А якія вашы ваўкі, дзядзька?

— Белыя, чырвоныя, зялёныя — усялякія.

— Га-га-га! А хіба ж ёсць чырвоныя ваўкі?

— Дык чаго ж вы вушы развесілі, невукі? А яшчэ прыроду вывучаюць. Марш у школу, лайдакі вы, абібокі. Я ўжо раскажу вашай настаўніцы...

У школе ў той дзень толькі і гамонкі пра зялёных і чырвоных Ляпіцавых ваўкоў.

Ва ўсіх Бацькавічах не знайсці хаты, дзе б Іван Ляпіца не зрабіў печы або грубкі. Яны не дымілі і не чадзілі. Бывала, ідзе Ляпіца марозным днём і крычыць:

— Войска маё, стройся!

І з усіх комінаў падымаюцца ў неба слупы дыму...

Быў у Ляпіцы кум і найлепшы сябар Кузьма, таксама муляр. Яго, можа б, лічылі нямым, каб ён, выпіўшы, не гаварыў: «Усё, брат, ад зямлі — і хлеб, і гліна. А калі будзе хлеб і гліна — усё можна зрабіць, брат...»

Іншы раз любіў Іван Ляпіца са сваім маўклівым Кузьмой пасля таго, як яны злепяць новую печ, зайсці ў зялёны домік і перакуліць чарку.

— Яшчэ адна печ злеплена,— гаварыў пры гэтым Ляпіца.— Няхай грэюцца людзі, няхай вараць сабе страву, няхай жывуць на свеце...

А маўклівы Кузьма, спаражніўшы кілішкі тры, падтакваў: «Усё, брат, ад зямлі — і хлеб, і гліна...»

Калі мы падраслі, Ляпіца ўжо не займаў вялікага месца ў нашых думках. І амаль зусім мы забылі пра яго, як пачалася вайна. У родныя Бацькавічы прыйшлі немцы.

У той час мы складалі планы барацьбы з фашызмам. Калі б аб гэтых планах як-небудзь пранюхаў Гітлер, то ён бы не раз пакаяўся, што распачаў вайну.

Нам патрэбен быў толькі кіраўнік, чалавек з баявым вопытам, які б павёў нас на святую барацьбу. Такога чалавека мы бачылі ў асобе былога кіраўніка

раённага Асаавіяхіма Хвядоса Рэдзькі. Рэдзька ўласнаручна некалі выдаваў нам значкі юных варашылаўцаў, і мы справядліва лічылі, што ён павінен узначаліць нашу групу.

Але Рэдзька гуляў з намі ў хованкі. Ён адпусціў сабе бараду і ўвесь час нам тлумачыў, што слабы здароўем і што яму спярша трэба падлячыцца. А калі мы намякнулі, што некалі ў Асаавіяхіме была сапраўдная баявая вінтоўка і што мы хочам яе цяпер атрымаць, Рэдзька замахаў на нас рукамі і збялеў як палатно...

Пакуль ішоў гэты гандаль з Рэдзькам, у Бацькавічах адбылася гісторыя, пасля якой мы зусім забылі дарогу да былога раённага асаавіяхімаўца.

Стаяла першая ваенная халодная зіма. Бацькавічы, здавалася, застылі ў нейкім нямым чаканні. Аднойчы камендант прывёз аднекуль бочку спірту і вывесіў аб'яву, што за кожны здадзены насельніцтвам кілаграм медзі і свінцу можна атрымаць бутэльку гарэлкі. Мабыць, не толькі пра кулі і патроны з бацькавіцкай медзі думаў фашыст. Мабыць, думаў ён і пра душы, якія можна купіць за гарэлку. Медзь і свінец панеслі нават не ўсе паліцэйскія. Але сярод тых, хто атрымліваў кварты, быў і Ляпіца. Ён цягаў з лесу цэлыя яшчэ артылерыйскія снарады. Ляпіца прыходзіў кожны дзень, на вуліцы яго чакаў кум Кузьма. Яны разам ішлі піць нямецкую гарэлку... Мы паглядалі на Ляпіцу з нянавісцю. Яго ўперадзе чакала наша расплата. А праз тыдзень ноччу занялася агнём нямецкая камендатура. Бухалі Ляпіцавы снарады. Зыркія водбліскі пажару скакалі ў кожным акне. Назаўтра ранічай вялі босымі па снезе падпальшчыкаў — Ляпіцу і кума яго Кузьму. Кузьма маўчаў, а Ляпіца кланяўся людзям...

Так Іван Ляпіца дапамог нам і навучыў нас. Пасля гэтага на бацькавіцкіх парканах паліцэйскія зрывалі лістоўкі. Яны былі надрукаваны сапраўдным шрыфтам, толькі радкі былі няроўныя: скакалі ўверх і ўніз. Як друкары мы былі вельмі нявопытныя.

Летам ужо пад нямецкай дрызінай на чыгунцы ўзарвалася міна. Такіх мін, мабыць, не рабілі і не робяць на свеце. Пад рэйкі мы закапалі калашыну старых Цішкавых штаноў, напакаваную аманалам. У якасці запала ў стык была ўваткнута бутэлечка з сернай кіслатой, якую прыйшлося сцягнуць з непатрэбнай тады

школьнай лабараторыі. З хіміі мы ведалі: калі кіслата трапіць на сумесь берталетавай солі з цукрам, адбудзецца выбух...

Плошчу, на якой стаяла нямецкая камендатура, пасля вайны ўжо засадзілі таполямі. Адсюль і назва — Ляпіцаў Гай...

Ззяюць над роднымі Бацькавічамі жніўеньскія зоры, стаяць каля зялёнага доміка, нібы ганаровая варта, срабрыстыя таполі. Нехта ў скверыку іграе на мандаліне, і здаецца, што тут, каля самага парога, велічна і спакойна плешчуцца амурскія хвалі...

1956

РЭЙКІ

І. Д. Казеку

Васюкевіч не здолеў бы растлумачыць сабе самому, чаму, прыехаўшы ў горад, стаў шукаць не знаёмых па інстытуту, не кватэрную гаспадыню, а Валю Сасноўскую.

Ён дачакаўся яе на вуліцы, калі можна назваць вуліцай расчышчаную ад бітай цэглы і друзу ленту бруку,— па абодва бакі яе ўзвышаліся запарушаныя снегам горы развалін, задымленыя, пачарнелыя каробкі будынін.

Прыехаўшы ў горад, ён адразу з вакзала, найменш пашкоджанага сярод агульнага разбурэння, падаўся на ўскраіну, на драўляную вуліцу, дзе ў барачнага тыпу доме яна займала пакойчык. Яе адрас ён ведаў — год назад яна прыслала яму ліст на фронт. Суседка сказала, што Валя пайшла на работу ў інстытут — у той самы, які скончылі яны разам за два гады да вайны.

У інстытут ён не пайшоў — прахаджваўся паблізу знаёмага, напаўразбуранага будынка з наспех адрамантаваным фасадам і правым крылом.

Чакаў ён нядоўга, трошкі больш за гадзіну.

Валя ішла па вуліцы, і ён адразу пазнаў яе, хоць не бачыў шэсць гадоў, і невысокая, бялявая жанчына ў паношаным карычневым паліто была вельмі падобна на ранейшую, інстытуцкую Валю. Яна таксама пазнала яго, пачырванела, пабляднела, рука яе была халодная і вялая.

Выпадак дапамог ім справіцца з узаемнай разгубленасцю: тут жа, на яго вачах, у яе адламаўся абцас, і яна, смешна прыпадаючы на нагу, ступаючы на насок, давяла яго да «амерыканкі» — так называліся будачкі, у якіх інваліды без папярэдняга заказу ра-

мантавалі абутак. Пакуль яна, па-жураўлінаму падцяўшы нагу, стаяла ў будачцы, ён адышоўся, купіў у зялёным ларку на развілку вуліцы пачак папярос і бутэльку гарэлкі па дарагой, камерцыйнай цане.

Перакідваючыся нязначнымі словамі, яны рушылі да яе. Прыйшлі ў яе пакойчык — чысты, добра напалены, з вузкім жалезным ложкам ля грубкі і маленькім столікам ля сцяны, і яна перш-наперш выставіла яго за дзверы, у доўгі, нібы ў казарме, калідор, дзе ён прахаджваўся па рыпучых масніцах, пазіраючы праз акно на заснежаны двор, пакуль яна пераапраналася.

— Тры гады я нічога не ведала пра цябе,— сказала яна, упускаючы яго ў пакой.— Прохараў даў адрас, і я адразу напісала.

Ён здзівіўся пераўвасабленню, якое адбылося з ёй за лічаныя хвіліны. Перад ім стаяла Валя, якая не мела нічога агульнага з той кволай жанчынкай, якую ён сустрэў на вуліцы. Яна змізарнела, паблажэла, але была тая ж, ранейшая, гарэзлівая студэнтка.

— Ты маёр,— сказала яна.— Прохараў гаварыў, што капітан.

Яна ўзяла яго шынель, шапку, павесіла на цвік каля дзвярэй.

— У Сызрані я сустрэў Капуцкую,— сказаў Васюкевіч.— Яна расказвала, што на акопах вы трапілі пад бамбёжку і мала хто астаўся жывы...

— Нас бамбілі два ці тры разы. Але Капуцкай, здаецца, там не было...

Яна выняла з тумбачкі скавародку, два папяровыя пакуначкі і выйшла ў калідор — там, пад табурэткай, стаяў стары закопчаны прымус.

Васюкевіч сядзеў як бы ў здранцвенні: Валін пакойчык з адзіным акном на вуліцу, лазовая этажэрка, цесна застаўленая кнігамі ў парыжэлых вокладках, вузкі студэнцкі ложак — усё гэта здавалася нерэальным, як бы выплыўшым з далёкіх, канчаткова забытых дзён. Было такое адчуванне, што даўно-даўно, за парогам свядомай памяці, ён ужо бачыў, перажываў штосьці падобнае, сядзеў у такім самым пакойчыку, але гэтае даўняе, напаўрэальнае не датычыла Валі, а кагосьці другога, мала знаёмага, каго ён, каб і хацеў, не мог успомніць. У акне бліснуў прамень нізкага зімовага сонца, затрымаўся на шпалеры над дзвярамі —

сонечнае святло ў хмуры з раніцы дзень таксама здавалася нерэальным і як бы злавесным.

Валя ўвайшла, паставіла на стол скавародку, талерку з хлебам і з нарэзанай невялікімі кавалачкамі сушанай рыбай.

— Абедаць хаджу ў сталовую. Ведаеш сам — карткі...

Яна расчырванелася, пажвавела, вязаны белы світэр шчыльна аблягаў яе па-дзявочаму круглыя плечы, штосьці новае, незнаёмае свяцілася ў яе злёгку прыплюшчаных шэрых вачах. Так, час змяніў яе, але ўсё ж гэта была Валя, разумная, прыгожая свавольніца, яна як бы несла ў сабе былое — іх спрэчкі, прымірэнні, бяссонныя з-за яе ночы. Васюкевіч адчуваў, як сплывае здранцвенне, а яго ўсяго захліствае хваля лёгкай, пругкай бяздумнасці. Зусім не хацелася думаць аб тым, што яна была замужам, а толькі глядзець на яе, лавіць позірк неспакойных вачэй, якія яна раз-пораз адводзіла, як бы хаваючы ў сабе вялікую тайну. Тое даўняе, што было перад вайной, вярнулася зноў — зіхатлівае пачуццё бязважкасці, адасобленасці ад усяго на свеце. Ні з якой другой жанчынай за свае трыццаць гадоў Васюкевіч не адчуваў нічога падобнага.

Яна паставіла на стол дзве гранёныя шклянкі, села на табурэтку, і яе калені там, пад сталом, злёгку дакрануліся да яго каленяў. Васюкевіч наліў пароўну, па паўшклянкі, ёй і сабе.

— За цябе,— сказала яна.— За тое, што вярнуўся жывы...

— За нашу сустрэчу,— сказаў Васюкевіч.

Яму хацелася сказаць ёй штосьці важнае, шчырае, і, выпіўшы, пакаштаваўшы амлету з яечнага парашку, ён адразу наліў зноў.

— Я думаў пра цябе ўсе гады,— сказаў ён, падымаючы шклянку.

Яна не выпіла, але апярэдзіла яго ў тым, пра што ён пачаў гаварыць.

— Я выйшла замуж у вайну, зімой сорак другога. Табе цяжка зразумець, як мы тут жылі. Ранейшае тут нічога не значыла. Не крыўдуй, Пятро, але ў акупацыю я пра цябе не думала... Амаль не думала... Было другое — немцы, пагроза, якая навісла над намі ўсімі. Мой муж — з палонных, камандзір. Займаўся тым, чым і я,— шкодзіў немцам. У верасні, праз паўгода

пасля нашай жаніцьбы, яго арыштавалі. Ды і жаніцьбы не было — прывяла яго да мяне адна наша, галоднага, абмарожанага. Я тады на Завальнай жыла, каля элеватара...

Яна хвалявалася — шчокі яшчэ болей запунсавелі, павільгатнелі вочы, абмытыя нябачнай слязой.

— Ён быў харошы чалавек,— як бы праз сілу сказала яна.— Смелы і чэсны. Там, дзе яго катавалі, не выдаў нікога. Я не каюся, што так зрабіла. Не магу забыць хлопчыка майго,— прамовіла яна, пакутліва зморшчыўшы твар, і, кінуўшы галаву на стол, на рукі, наўзрыд, па-бабску, заплакала.

Ён устаў, гладзіў яе валасы, плечы, якія раз-пораз уздрыгвалі. Пра свайго малога сына яна пісала яму ў лісце — ён памёр, калі немцы арыштавалі яе самую.

Яна супакоілася, падышоўшы да люстэрка, якое стаяла на этажэрцы, прычасалася.

— Цяпер хачу выпіць я,— сказала яна.

Ён, злёгку ўстрывожаны, глядзеў на яе пасвятлелы твар, адчуваючы, што яна намерылася сказаць штосьці сур'ёзнае, важнае для яго.

— Скажы, чаму ты са мной не ажаніўся, як скончылі інстытут? — спытала яна, пільна пазіраючы яму ў вочы.— Мужняя жонка не дзеўка, чакала б цябе, гадавала б табе сына ці дачку. Можа б, зусім другі быў мой лёс...

Ён адвёў позірк — пытанне было нечаканае.

— Я хацеў ажаніцца, ты ведаеш. Думаў — год папрацую ў школе, тады. Хіба мог разлічваць, што ў дваццаць пяць гадоў забяруць у армію?.. Памятаеш, прыязджаў да цябе...

— Дурань ты,— сказала яна.— Можна было і пасля павесткі. Няўжо ты нічога не заўважыў тады, як прыязджаў?

— Заўважыў. Не хацеў звязваць табе рукі.

На яе твар набег цень пахмурнасці, задумаўшыся, яна маўчала некалькі хвілін.

— З хлопцаў нашага курса застаўся ты ды Іванцоў. Ён таксама ў арміі. Лашкевіч быў тут, у горадзе, загінуў у партызанах. Ты Гак-Свірыдоўскага памятаеш?

— Таго, што курс антычнай літаратуры чытаў?

— У немцаў быў бургамістрам. Яго нашы ўходалі.

За акном згушчаліся сіняватыя змрокі, стала цям-

нець у пакоі. Яна памкнулася ўстаць, уключыць святло, але Васюкевіч, зразумеўшы яе намер, спыніў яе, паклаўшы сваю руку ёй на плячо.

Яна стала расказваць пра сябе, пачаўшы не з вайны, а з памятнай восені трыццаць дзевятага, калі яго забралі ў армію, а яе, звычайную настаўніцу, якая не папрацавала ў школе і года, прызначылі дырэктарам — з іх школы мужчын таксама прызвалі, і яна аказалася адзіным чалавекам з вышэйшай адукацыяй.

Яна расказвала, ён слухаў, ловячы сябе на дзіўным адчуванні: тое, аб чым яна гаварыла, здавалася, ні яго, ні яе не датычыла, час, падзеі плылі побач, не закранаючы асноўнага, што было між імі. Іх блізкасць пачалася даўно, яшчэ ў інстытуце, і цяпер яму здавалася, што яна не перапынялася ніколі.

— Вось і ўсё,— сказала яна, скончыўшы сваё апавяданне.— Людзі, як трэскі на хвалях. Хоць і не зусім так. Я, здаецца, свядома кіравала сваім чаўном. А куды даплыла?..

— Ты магла загінуць,— сказаў ён.— Я нават не ўяўляю, як можна ваяваць у падполлі. Смерць вісіць над табой штохвілінна. Як такое вытрымаць?

— Пра гэта не думаеш. Ведаеш, я зрабіла адно назіранне. Тут, у акупацыі, я сабе самой не належала. Не, не таму, што мне нехта загадваў, стаяў нада мной. Ёсць штосьці большае, вышэйшае, і ты адчуваеш сябе толькі часцінкай яго. Маленькай часцінкай — і ад гэтага радасць. Поўнае зліццё асобы з агульным. Здаецца, так было ў старажытных грэкаў у эпоху гарадоўдзяржаў.

— У рэвалюцыю было,— сказаў ён.— І ў гэтую вайну. Не толькі на фронце, а і ў тыле. У сорак трэцім я ездзіў на Урал, танкі атрымліваць. Ведаеш, хто іх рабіў? Жанчыны, дзеці...

У акне — ноч, яны, седзячы ў цемнаце, яе не заўважалі.

Па калідоры — раз-пораз частыя крокі жыльцоў, рып масніц, прыглушаныя галасы. Нехта — праз пакой ці далей — завёў патэфон, і сюды даносіліся толькі невыразныя гукі бадзёрай даваеннай песні. Васюкевіч стаў расказваць пра сябе — блытана, паспешліва, кіруючыся не паслядоўнасцю падзей, а толькі тым, што яму хацелася выказаць, звязаць з той думкай, якую першай падала яна. Гаварыў ён доўга і скончыў неча-

кана, адчуваючы незадаволенасць сабой: што хацеў, не сказаў. Яна ўключыла святло.

— Ты калі ажаніўся? — спытала яна, і ён уздрыгнуў ад звычайнасці, будзённасці пытання, якое тут, між імі дваімі, прагучала жорстка, неміласэрна.

— Восенню сорак чацвёртага,— сказаў ён.— За месяц да твайго ліста.

У яе вачах прамільгнуў спалох, шчокі запунсавелі, але яна адразу ўзяла сябе ў рукі.

— Ты верыў, што я загінула?

— Верыў і не верыў. На вайне нельга верыць у смерць.

— Я табе напісала адразу, як даведалася пра адрас,— сказала яна.— Значыць, не лёс...

На яго зноў як бы напала здранцвенне. Хваля пругкай лёгкасці, адарванасці ад усяго на свеце некуды сплыла, пакінуўшы ў душы шчымлівую пустату. Ён зірнуў на гадзіннік, устаў — было палова дванаццатай.

— Начуй у мяне,— сказала яна і, падышоўшы да яго ўшчыльную, паклала яму рукі на плечы.

На імгненне ён прыхінуў яе да сябе — падатлівую, пакорлівую — і, адчуваючы, як нарастае ў горле, у грудзях горкі, балючы камяк, лёгенька адштурхнуў.

— Астанься! — спалохана выгукнула яна, прыклаўшы далоні да запунсавелых шчок.— Я ў суседкі пераначую. Куды ты проці ночы пойдзеш?..

Ён надзеў шынель, шапку, і тады, нібы спахапіўшыся, стала трапліва апранацца яна.

— Не трэба, Валя,— сказаў ён і, узяўшы яе мяккую, халодную руку, стаў гладзіць на сваёй далоні.— Я ў ваенным гарадку, у Залужжы, ведаеш?.. Цяпер у афіцэрскім рэзерве. Падаў рапарт аб звальненні... Мне трэба быць там, разумееш...

Яна маўкліва, павільгатнелымі вачамі глядзела на яго, і ён, не азірнуўшыся, пакінуўшы яе апранутай, выйшаў у калідор.

Бяздумна блукаў ён па цёмных вуліцах прадмесця, мінаючы прыземістыя драўляныя дамкі з зачыненымі аканіцамі, затым па руінах цэнтральных вуліц, дзе таксама было цёмна — свяціліся толькі рэдкія, адзіночныя вокны на чорных гмахах каробак. Калі выбіўся да вакзала, гадзіннік паказваў палову першай. Пра цягнік не магло быць гаворкі, яго апошні прыгарадны адышоў у восем вечара.

Ён прабіўся скрозь шчыльны натоўп у вакзал — у абедзвюх чакальных залах вавілонскае стоўпатварэнне, людзі ў шынялях стаялі, сядзелі, нават пад лаўкамі ляжалі — ішла вялікая дэмабілізацыя.

Ён выбраўся на перон і пакрочыў, размерваючы хаду, па шпалах — да ваеннага гарадка не так далёка, дванаццаць вёрст.

Ужо мінуўшы горад, выбіўшыся ў цёмнае зімняе поле, Васюкевіч адчуў, што замёрз, і разам з адчуваннем холаду прыйшла думка, што ён правільна зрабіў, не астаўшыся начаваць. Там, у вёсачцы, якая прылягае да ваеннага гарадка, у сялянскай хаце яго чакае жонка. Праз месяц у іх народзіцца дзіця, і трэба шкадаваць жонку і гэтае іх дзіця, а таго, што не збылося, не вернеш...

Каб сагрэцца, ён прыбавіў кроку. Рэйкі ляжалі прама, губляючыся ў цемені. Мераючы падкаванымі, яшчэ новымі ботамі шпалы, Васюкевіч раз-пораз азіраўся: мог ісці які-небудзь дальні цягнік, які не спыняецца на паўстанку ля ваеннага гарадка, і няма ніякай патрэбы трапляць яму пад колы.

1966

СІНІ СНЕГ

Быў надвячорак, церусіў снег. На цэнтральнай плошчы Віктар Пасашка злез з аўтобуса, якім прыехаў са станцыі. Дзіўнае пачуццё валодала ім. Ён не хваляваўся, не чакаў ад падарожжа свайго нічога незвычайнага, нават не надта спадзяваўся пабачыць знаёмых. Замнога вады сплыло за дваццаць гадоў.

Цэнтральная плошча, як і вуліца, па якой ехаў Пасашка, была незнаёмай. Замест прыземістых абшарпаных дамкоў з драўлянымі надворнымі лесвічкамі на другія паверхі стаялі новыя, сучасныя муры, вуліца зрабілася прамой і шырокай. Толькі з процілеглага боку плошчы як бы пагладвалі ранейшыя крамы-камянічкі з навіслымі над дзвярамі шыльдамі.

Узбоч набярэжнай стаялі падстрыжаныя нізкія дрэвы, за імі новая чарада будынкаў, якія зусім заслалі раку. Церусіў снег, але бралася на прымаразак.

Трохпавярховая гасцініца размяшчалася на месцы былога рынку. Тут таксама была суцэльная новая забудова. Горад запаліў агні і здаўся Пасашку чужым і халодным.

Вольнага месца ў гасцініцы не было. Пасашка вярнуўся на Цэнтральную плошчу, перасек яе і зайшоў у рэстаран. Тут было цемнавата, бруднавата, дзве тоўстыя афіцыянткі разносілі па сталах кухлі піва.

Ён знайшоў незаняты столік і адразу адчуў сябе вольным падарожнікам, якому зусім не страшна ад таго, што няма дзе начаваць і што гадзін у адзінаццаць рэстаран закрыецца. Выпадак мусіў выручыць. Пасашка любіў вось такія хвіліны поўнай бесклапотнасці, калі не трэба нічога рабіць, прадпрымаць, цалкам пакладаючыся на волю выпадку.

Афіцыянтка прынесла заказаныя сто грамаў гарэл-

кі, кухаль піва, і там, ля буфета, адразу зайграў акардэон. Музыкант сядзеў на невысокім памосце, быў немалады, апрануты ў паношаны шэры пінжак. Яго вочы закрывалі вялікія чорныя акуляры, і Пасашка падумаў, што музыкант сляпы.

За трыма суседнімі столікамі сядзелі мужчыны і хлопцы, вопратка якіх сведчыла, што яны з раёна, з вёскі. Вясковых людзей з першага погляду вылучала вопратка — купленыя ў крамах пінжакі, касцюмы былі цесныя або залішне вялікія, з адтапыранымі штрыфелямі, штаны запраўлены ў боты або ў пацягнутыя скурай валёнкі. Дваццаць гадоў назад, калі Пасашка яшчэ тут жыў, мода была іншая: хто насіў пацёртую гімнасцёрку, кіцель, а хто і новае шыў на вайсковы манер. Тады і гараджане любілі фарсіць у кіцелях і галіфэ.

Настрой, які валодаў Пасашкавымі суседзямі, быў падобны на яго ўласны настрой, хоць выказваўся не маўчаннем, [redacted] гучнымі размовамі і смехам. Гэта, без усякага сумнення, былі завочнікі, хутчэй за ўсё настаўнікі, якія скончылі сесію ў педагагічным інстытуце, здалі экзамены і залікі. Вечар быў вольны ад абавязкаў і належаў ім адным. Нават кніжкі, падручнікі ляжалі на сталах побач з кухлямі піва.

Музыкант пачаў мелодыю пра незнаёмы пасёлак, безыменную вышыню, і Пасашка здрыгануўся. Ён уявіў чалавека ў цёмных акулярах пехацінцам, камандзірам узвода, які падаў на пачарнелы снег за некалькі крокаў ад асляпляльна сіняга выбуху. Гэта магло быць надвячоркам, на снежнай раўніне. Наперадзе, на ўзгорку, чарнела вёсачка, тры крайнія хаты асветлены водбліскам пажару, і вакол сіні, з цёмным адлівам снег, чорнае неба...

Божа мой, ён жа дзеля гэтага прыехаў... Прадчуваў, што толькі тут, у горадзе, такім блізкім і такім нямілым, знойдзе тое, пра што думае даўно, усе апошнія гады...

Пасашка падняўся, паклікаў афіцыянтку і, разлічыўшыся, выбраўся на вуліцу. Па плошчы, парыпваючы снегам, ішлі парачкі. Ён рушыў да набярэжнай, знайшоў лесвіцу і па абледзянелых прыступках спусціўся ўніз, да ракі. Адсюль горад здаваўся шматпавярховым. На пясчаных пагорках па-ранейшаму стаялі прыземістыя дамкі, яны карабкаліся ад падножжа да

самай седлавіны, ствараючы ілюзію, што горад застаўлен небаскробамі.

Рака ляжала маўклівая, пакрытая лёдам і зацярушаная снегам, з левага боку навісалі над ёю цёмнай аркай фермы новага чыгуначнага моста, справа, за сіняватым прасцягам сенажацей, чарнелі сасоннікі. Горад быў той самы, знаёмы.

Выпадак вывозіў — Пасашка ішоў якраз туды, куды трэба было ісці. Ён хутка ўбачыў скаваны лёдам, зношаны параходзік. Вокны каютак свяціліся, і Пасашка здагадаўся, што параходзік прыстасаваны пад жыллё. Па дашчаным насціле ён падняўся на палубу, знайшоў дзверы і пастукаўся. Ніхто не адказаў, ён хацеў быў рушыць прэч, але пачуў за спіной асцярожныя крокі.

— Зачынена? — спытаў жаночы голас.

— Не ведаю. А што такое тут?

— Ноеў каўчэг для беспрытульных.

Жанчына без стуку адчыніла дзверы, услед за ёй Пасашка падняўся па слаба асветленай лесвіцы ў доўгі калідорчык. З абодвух бакоў яго размяшчаліся каюткі. З першай, тручы сонныя вочы, выйшла чарнявая дзяўчынка-вахцёрша.

— Месц няма,— сказала яна, як бы просячы прабачэння.— У агульным пакоі паставілі дзесяць раскладушак. Каб хоць на гадзіну раней...

Тая, што прывяла Пасашку, стаяла і глядзела на яго. Ён зноў, як там, у рэстаране, унутрана здрыгануўся. Яму здалося, што перад ім Валя, далёкая і забытая, з якой тут, у гэтым нямілым горадзе, у яго было столькі шчаслівых і горкіх хвілін.

Але гэта была не яна, нават не падобная да яе. Ён проста ўзрушыўся, і ўсё ад гэтага...

Развітаўшыся, Пасашка стаў спускацца па лесвіцы. Ён быў ужо ля дзвярэй, калі яго пазвалі наверх.

— Вы прыезджы? — спытала жанчына.— Калі няма дзе начаваць, то вольны ложак ёсць. У маім пакоі. Я геолаг, мужчын не баюся. Толькі дайце мне распрануцца.

Дзяўчына-вахцёрша, узяўшы ў Пасашкі пашпарт і рубель, зачыніла за сабой дзверы. Ён хвілін дзесяць прахаджваўся па калідорчыку, стараючыся не рыпаць маснічынамі, потым спыніўся перад каюткай і пастукаў.

Каютка была маленькая, цёплая, у ёй ледзь не ўпрытык стаялі два вузкія жалезныя ложкі. Пасашка зняў паліто, пінжак і лёг. Суседка павярнулася да яго тварам.

— Я, праўда, геолаг. Вы нічога не думайце. І я бачыла, як вы ішлі ля ракі. Мне здалося, што вы тут першы раз...

— Я тут жыў і працаваў,— сказаў Пасашка.— Тры гады. Адразу пасля партызан. Быў тады маладым хлопцам.

— І нікога знаёмых не засталося?

— Мабыць, ёсць. Не хацелася шукаць.

Ён прыўзняўся на руках, зірнуў у акно. Яно выходзіла на зарэчныя лугі. Пад чорным небам ляжала аснежаная сіняватая раўніна, чарнеў далёкі лес. Некалі з таго лесу па такім самым снезе ён прабіраўся ў горад на сувязь.

— Чаго вы прыехалі?

— Не ведаю. Хачу злавіць за хвост жар-птушку. Што-небудзь фантастычнае.

— Дабранач,— сказала яна і павярнулася тварам да сцяны.

Пасашка маўчаў. Яму стала непрыемна. Крыўдзіць суседку ён не хацеў.

— Я працаваў у газеце,— ціха сказаў ён.— Мастаком-рэтушорам. Ёсць і газетныя мастакі. Дзяўчына была... Наша сувязная. Потым яе абвінавацілі. Я паехаў адсюль. Вось і ўсё...

Ён не заўважыў, калі яна зноў павярнулася да яго тварам.

— Чаму вы так позна прыехалі?

— Я не да яе прыехаў.

— Да каго?

— У горад. Было не толькі благое. Пачынаю старэць і разумею, што лепшага часу, чым тады, у партызанах, у мяне не было.

— А што з ёй?

— Апраўдалі. Выйшла замуж. Жыве не тут. Нічога пра яе не ведаю.

Пасашка разумеў, што не засне. Зрэшты, ён мог і не заходзіць на параходзік, які адслужыў свой век іператварыўся ў гасцініцу. Тое, што хацеў адчуць, адчуў, і можна было дачакацца на плошчы аўтобуса, сесці і паехаць на станцыю.

— Вы не толькі ў горад прыехалі,— ціха сказала суседка.— У вас штосьці дрэнна... Можа ў сям'і, можа на душы. Я па сабе ведаю. Находзіць такое, і хочацца вырвацца з прывычнага, абрыдлага...

Ён устаў, прысеў на ўскраек яе ложка. За акном у месячным святле сінела аснежаная раўніна, на дзіва падобная на тую, даўнейшую, па якой ён хадзіў на сувязь у горад...

1968

ВОДГУЛЛЕ ДАЛЁКІХ ВЁСНАЎ

Майскімі святамі мне і дасюль свецяць далёкія трыццатыя гады...

Наша мястэчка лічылася сялом, у нас быў сельсавет, размешчаны ў доме папа, школа першай ступені, або, як пачыналі яе называць па-новаму, ШКМ, на пыльнай базарнай плошчы ўзвышалася абшарпаная дашчаная трыбуна. Да першамайскіх і кастрычніцкіх свят трыбуну фарбавалі ў чырвоны колер.

У першы клас у тыя гады пачыналі хадзіць не з восені, а з вясны. Два тыдні гаманлівая талака шыбавала ў школу, атрымлівала буквары, алоўкі, сшыткі, грыфельныя дошкі, прывыкала сядзець за партай, слухаць настаўнікаў, затым на ўсё лета распускалася на канікулы...

У школе па тым часе вучылі сур'ёзна. Класы называліся групамі, і нават у першай, самай пачатковай групе быў такі прадмет, як грамадазнаўства. На ўроках грамадазнаўства настаўніца расказвала пра рэвалюцыю, якая адбылася ў нас і хутка перакінецца на астатнія краіны свету, пра буржуяў, якія смокчуць кроў бедных людзей. Зрокава мы ўяўлялі рэвалюцыю як вялікую бойку: худыя, галодныя людзі душаць, топчуць пузатых, тоўстых, як бочкі, буржуяў за тое, што яны адабралі ў бедных хлеб, вопратку, хаты. Гэта ўяўлялася цалкам справядлівым: бедныя, абліваючыся потам, працуюць і не маюць нават кавалка хлеба, а буржуі нічога не робяць і аб'ядаюцца. Мы дапытваліся ў настаўніцы, калі пачнецца рэвалюцыя ў астатніх краінах, і здзіўляліся з таго, чаму там, за мяжой, рабочыя і сяляне марудзяць.

Першамайскае свята было жывым пацвярджэннем таго, што сусветная рэвалюцыя хутка ўспыхне. Задні

і бакавы працяг плошчы перад трыбунай напалавіну займала школа. Старшакласнікі неслі партрэты праваДыроў, лозунгі, напісаныя белымі літарамі на чырвоным кумачы,— іх трэба было несці ўдвух, трымаючы палкі над галавой і расцягваючы палотнішча, каб можна было прачытаць напісанае. Але асаблівай аздобай вучнёўскай калоны былі дошкі транспарантаў, на якіх школьныя мастакі наглядна паказвалі бойкі рэвалюцыі — чырвонаармеец у будзёнаўскім шлеме коле штыхом тоўстага генерала, худы, жылаваты рабочы змятае мятлой з зямнога шара буржуя, памешчыка і папа.

Правей, перад самай трыбунай, стаялі чыгуначнікі — у іх таксама былі сцягі, партрэты, лозунгі, але такіх транспарантаў, як у школы,— ніводнага. Калгаснікі прыходзілі толькі са сцягамі, але затое сярод іх трое з гармонямі. Далей размяшчаліся смалакуры, пільшчыкі, работнікі цагельнай арцелі, невялікая купка мужчын з мылаварні. Усе з чырвонымі бантамі на грудзях, у новых святочных вопратках.

На трыбуне па чалавеку ад кожнай калоны і старшыня сельсавета Стрык, худы, высокі, з чорным, нібы вымазаным дзёгцем, тварам. Стрык заўсёды насіцца па сяле на прыгожай кабыле Ластаўцы, чырвона-гнядой, з белымі падпалінамі на нагах і каля вачэй. Калі Стрык не ў сядле, то ўсё адно здаецца, што ён некуды імчыць, баючыся спазніцца,— гэтак шпарка, размашыста ён ходзіць.

Колькі я памятаю, усе тыя далёкія маі былі цёплыя, сонечныя, з сінім, без хмурынкі, небам, першым кволым лісцем на каструбаватым веццi серабрыстых таполяў. На галінах адной такой таполі, што расце якраз цераз вуліцу, перад крытым бляхай настаўніцкім домам, сядзяць, нібы вераб'і, хлапчукі. Хлапчукі пераважна з тых, што ў школу яшчэ не ходзяць, але ёсць і школьнікі, якія цішком шуснулі з калоны і ўскарабкаліся на дрэва, каб падзівіцца на цуд. Цуд паўтараецца кожнага мая і відзён найлепей з вышыні.

Творцы цуду — камсамольцы і іх завадатар Гешка Пінчук, камлюкаваты, шыракатвары хлопец, у якога зімой і летам праглядвае з-пад сарочкі паласатая матроская цяльняшка. Камсамольцы ў сяле ломяць і крышаць усё старое: скінулі крыжы з залатых царкоўных макавак, падпалілі на могілках капліцу, а цяпер

ездзяць па полі, якое ўжо абагулена, на трактары і заворваюць межы.

Камсамольцы выскакваюць на плошчу з-за настаўніцкага дома, выстройваюцца ў ланцуг, як па камандзе нагінаюцца, кладучы на пясчаны дол пляскатыя бляшанкі. Адно імгненне — і з-пад іх ног вырываюцца воблакі шызага дыму, ахутваючы шчыльнай заслонай ланцуг. І тады пачынаецца першы цуд — камсамольцаў не відаць, затое на тым месцы, дзе яны стаяць, высока над галовамі падымаюцца на дрэўках чырвоныя сцягі. Плошча тоне ў воплесках, у дружных выгуках захаплення.

Камсамольцы зніклі. Прамежак перад трыбунай пусты. Чуваць ляскат колаў, бразганне жалеза — з павароту вуліцы на поўным скаку імчыць пажарная каманда. Пажарнікі ў бліскучых медных касках — яны ззяюць на сонцы, як залатыя,— і ў поўнай экіпіроўцы — з сякерамі за брызентавымі паясамі, з доўгімі баграмі ў руках. Трымаючы коней за вуздэчкі, пажарнікі выстройваюцца перад трыбунай. Тады адкрываецца мітынг. Першым пачынае гаварыць Стрык.

Яго пранізліва-звонкі голас пакрывае не толькі плошчу, а і ўсё бліжняе наваколле. І тое, што выгуквае старшыня сельсавета, непасвечанаму можа здацца дзіўным, але словы Стрыка нельга разумець у літаральным сэнсе.

— Пажарнікі! — падымаючы ўгору сцятыя кулакі і як бы збіраючыся ўзляцець над трыбунай, гукае Стрык.— Не тушыце пажараў! Не трэба тушыць пажараў! Няхай шырэй разгараецца агонь рэвалюцыі!

Пажарнікі тоўстымі адтапыранымі пальцамі торкаюць коней пад сківіцы, і коні ўміг, як па камандзе, падымаюць морды, стрыгуць вушамі. Здаецца, яны слухаюць гэтак жа ўважліва, як і людзі.

Наступны лозунг да чыгуначнікаў — гэткі ж звонкі, гучны і, калі кіравацца простым сэнсам, недарэчны.

— Чыгуначнікі! Не спыняйце цягнікоў! Няхай імчацца лакаматывы ў сусветную рэвалюцыю!

Пасля кожнага выгуку прамоўцы — дружны, як адзіны ўздых, вокліч натоўпу. Стрык гарыць сам — вочы блішчаць, на чорных, запалых шчоках чырвань,— але ж і ўмее запальваць. Здаецца, каб падняў ён руку, паклікаў — уся грамада людзей, якія стоўпіліся ва-

кол трыбуны, хлынула б за ім, кінулася б у невядомыя прывабныя далі.

— Смалакуры! Не шкадуйце смалы! Зальём ёй горлы сусветнаму капіталу!

— Пільшчыкі! Хопіць рэзаць дошкі і брусы! Збівайце труну для праклятых буржуяў!

Нарэшце чарга даходзіць і да нас, школьнікаў. Мы горача падтрымліваем усе лозунгі — гучней, чым школа, не крычыць ніхто, але і свайго чакаем з нецярпеннем.

— Школьнікі! Хутчэй вырастайце! Давайце тэмпы росту! Станавіцеся ў армію байцоў рэвалюцыі!

Гоман, воплескі, бой школьных барабанаў...

Астатнія прамоўцы ў параўнанні са Стрыкам гавораць нецікава — што зрабілі, што трэба зрабіць...

Мітынг цягнецца гадзіны дзве, потым яшчэ столькі дэманстрацыя па пыльнай чатырохвярстовай вуліцы сяла. Паліць сонца, баляць разамлелыя ў зімовым абутку ногі. Але дзень незвычайны — б'юць барабаны, палошчуцца на сонцы сцягі, і не хочацца зважаць на стому. Шкада, што пасля абеду свята скончыцца, людзі разыдуцца і наступіць звычайны дзень. Няхай бы ён цягнуўся бясконца...

Цяпер, праз многія гады, мне здаецца, што наш няўрымслівы старшыня сельсавета быў паэтам у глыбіні душы, не любіў будзённасці і, як ніхто ў сяле, адчуваў вялікую, не параўнаную ні з чым радасць палёту, імкнення...

1965

ЖУЛЬ ВЕРН

I

Люблю фантазію і таямнічасць. Гэта з самых малых год. Усякаму падшыванцу, калі яму міне пяць вёснаў, хочацца, каб свет хадзіў дагары нагамі. А незвычайнае пачынае вабіць з калыскі. У праўдзівасці сказанага могуць лёгка пераканацца сённяшнія бацькі. Ляжыць, напрыклад, у люльцы сінявокі чалавек, які пражыў вясну, лета, восень і яшчэ зусім не ведае, што такое зіма. Падыдзі да яго звычайна, павітайся, назаві па імені — ніякага ўражання. А надзьмі шчокі, вырачы вочы, прыцмокні ў дадатак языком — і маеш захапленне сінявокай істоты...

Цяга да выключнага, дзіўнага, мабыць, у самой прыродзе чалавечай. Той жа чалавек, калі яму стукне тры гады, лічыць за найвялікшае шчасце, калі бацька пераменіць сумнае вертыкальнае становішча і ўпадобіцца ў сродках перамяшчэння сваім далёкім продкам. Сын тады папаўзе за ім хоць на край свету. Ён забудзе пра цукерку, якую да гэтага канючыў цэлую гадзіну, забудзе нават на зялёнага каня, які ржэ, стоячы на сваіх драўляных колах. Хіба ж гэта часта здараецца, каб знаёмы, звычайны бацька разам з ім падаўся на ўсіх чатырох даследаваць самыя таямнічыя закуткі хаты. Можна ўрэшце і абсядлаць бацьку, тады ён адразу стане канём і будзе імчаць з кута ў кут, варта толькі добра паддаць яму шпорамі...

А калі споўніцца сыну сем гадоў, то чым заменіш яму казку? Неабавязкова памятаць, як запісана яна ў Афанасьева ці ў неразлучных братоў Грым. Проста пляці кашэль з ваўкамі, бабай-ягой, праставатым Іванкам, якому шчасце само лезе ў рукі. Галоўнае, каб не хутка быў канец. Акругленыя сынавы вочкі не зміргнуць, і чым спрытней снуе язык незвычайныя прыго-

ды, тым часцей і глыбей уздыхае вераб'інымі грудзьмі зачараваная істота.

Таямнічае — вабіць. Нястрымна хочацца зазірнуць за паласу невядомасці, дабрацца да самага кораня рэчаў. Мабыць, па гэтай прычыне ў сына доўга не залежваюцца цацкі. Купіш навейшай маркі аўтамабіль, які заводзіцца ключом і можа калясіць па хаце, колькі ты захочаш, а праз дзень ён ужо ляжыць разабраны, і цікавасці да яго ў сына абсалютна ніякай. Цікавасць ужо здаволена. Сын хацеў паглядзець, што ўсярэдзіне, ён падазраваў прытоенага маленькага чалавечка, які круціць гэтыя вінцікі і калёсікі, а там аказалася звычайная пружынка. Гліняны сабачка, які можа свістаць, калі дзьмуць яму ў дзюрачку, што праароблена ззаду, жыве яшчэ менш за аўтамабіль. Сын, насвістаўшыся, пад вечар разбівае яго малатком і ледзь не плача ад крыўды: ён думаў убачыць нешта дзіўнае, а ўнутры ўсяго толькі пустата...

II

У дзяцінстве я быў хваравіты і вельмі баяўся холаду. Гэта давала поўную перавагу нада мной майму суседу, чырванашчокаму мацаку Кірылу, які лятаў зімой у расхрыстаным кажушку, а засопшыся, праганяў смагу кавалкам лёду. Ён грыз лёд, як цукар, а мяне прабіралі дрыжыкі. Мне здавалася, што Кірыла захварэе. Але ніякая хвароба яго не брала. Ён насіўся па замерзшай рачулцы на сваіх дзеравяшках з ранку да вечара і, здаецца, мог бы там і начаваць.

Але варочацца пад вечар дамоў Кірылу прымушалі некаторыя прычыны. Па-першае, трэба было пад'есці. Які б смачны ні быў сіняваты лёд са срабрыстымі вочкамі застыглых у ім бурбалак, але без падмацавання бульбай Кірылаў жывот ныў і бурчаў, а ногі пачыналі пруцянець. Акрамя таго, Кірыла яшчэ пабойваўся маці. Яна асабліва распякала за чаравікі. Пары чаравік на зіму Кірылу, вядома, не хапала, і таму на гэтым грунце ў хлопца штовечар былі непаразуменні з маткай.

Аднойчы маці схавала чаравікі, і тады Кірыла вылецеў на лёд босы. Ён коўзаўся на сваіх чырвоных, як у гусака, лапах, можа, цэлую гадзіну, а ўся вуліца, разявіўшы рот, дзівілася з гэтага яшчэ не бачанага відо-

вішча. Паміж іншым Кірыла і пасля свайго босага коўзання па лёдзе не захварэў.

На навуку Кірыла налягаў не вельмі і ўрокі вучыў збольшага. Таму ў яго заўсёды было многа вольнага часу, якім ён распараджаўся як хацеў.

Я шчыра зайздросціў Кірылу і асабліва яго здароўю. У вачах жа майго суседа я быў чалавекам непаўнацэнным, і ён без лішняй далікатнасці заўсёды мне аб гэтым напамінаў. Яго словы і насмешкі, вядома, крыўдзілі, але супраць сілы не пойдзеш.

— Такіх, як ты, мне трэба пяць на аднаго,— выхваляўся сусед.— Я магу цябе адной рукой вобземлю ляснуць.

Ён не хлусіў, чырванашчокі мацак Кірыла...

Іншы раз, калі мы каталіся на рэчцы, Кірыла выклікаў мяне на спаборніцтва. Ён даваў мне магчымасць адбегчыся ад яго метраў на пяцьсот, а потым нязменна даганяў. Кірыла імчаўся на сваіх дзеравяшках як віхор і, дагнаўшы мяне, рагатаў на ўсё горла. Я ж стараўся ў такія хвіліны куды-небудзь збочыць, каб ніхто не бачыў майго сораму...

III

Ганарлівая Кірылава пагарда да мяне прымусіла шукаць новых сяброў. І я знайшоў іх — кнігі. Першая, якая трапіла ў рукі, называлася «Казкі і праўда аб небе». Казкі пра неба не здзівілі. Іх у збытку расказваў дзед, сівы, сухенькі, вечна чым-небудзь заняты. Ён любіў разважаць пра бога, які жыве на небе, пра райскія кушчы, куды пасля смерці трапяць людзі святога жыцця, і пра пекла, прыгатаванае для грэшнікаў. Дзедавы казкі амаль нічым не адрозніваліся ад тых, якія я знайшоў у кнізе.

— Нараджаецца на свет чалавек,— гаварыў дзед,— у небе запальваецца зорачка, памірае — яна падае. Зорачка, як свечка. Колькі на небе зорак, столькі на свеце людзей. Хто пад якой планідай нарадзіўся, той так свой век і пражыве. Усё ў волі божай. Без бога нават ніводзін волас з галавы не выпадзе.

— А ты, дзед, сваю зорачку ведаеш?

— Ніхто, акрамя бога, гэтага не можа ведаць.

— То ты, дзед, як будзеш паміраць, скажы мне.

Я выскачу на двор і пагляджу, як будзе падаць твая зорка.

— Смерць жа, унучак, не гаворыць, калі прыйдзе.

К таму часу, калі мне ў рукі трапіла кніжка пра неба, дзеда ўжо не было. Памёр ён у лесе, восенню, паехаўшы па дровы. Спуджаны конь, вырваўшыся з аглобляў, прыбег у двор без гаспадара. Ноч была цёмная, воблакі зацягнулі ўсё неба, на ім не блішчала ніводнай зоркі...

Першае пачуццё, якое прыйшло пасля кніжкі пра неба — жаль да дзеда. Ён памёр, і няма да яго ніякай справы ні небу, ні зоркам. Нікуды не паляціць яго душа. Мёртвыя не лётаюць...

І яшчэ было захапленне, перамешанае са страхам. Якое вялікае неба! Хто і калі пералічыць зоркі, рассыпаныя ў Сусвеце? Хто, які чалавек ступіць першым на бераг далёкай планеты? Неба, бясконцае неба... Як у гэта паверыць і як з гэтым згадзіцца?..

IV

Ноч. Зіма. У хаце ўсе спяць. Я адваяваў сабе печ. Цяпер ужо не па той прычыне, што вечна мерзну. Проста на печы больш выгадная пазіцыя для маскіроўкі. Лямпа з прыкручаным кнотам стаіць у самай шыйцы, і таму на хату падае толькі вузкая палоска святла. Мерна цікаюць на сцяне ходзікі, але з печы не ўбачыш, колькі часу. Гэта і добра, што не ўбачыш. Няхай спыніцца час, няхай забудуць пра свае абавязкі пеўні, няхай не цэдзіцца праз замерзшыя шыбіны сіняе зімовае світанне! Я чытаю...

Зашмальцаваны томік Жуля Верна, дадатак да старой «Нівы», мне адпушчан толькі на адну ноч. Заўтра кніжку будзе чытаць другі. Не скончыш за ноч — вінаваты сам. Ахвотнікаў многа, а кніга рэдкая, у бібліятэцы яе не возьмеш.

У коміне вые і стогне вецер, і гэта найлепшы акампанемент для чытання. У кнізе таксама шалее акіян, раз'юшаныя хвалі вось-вось перакінуць звязаны на жывую нітку з паламаных мачтаў плыт, на якім бясстрашныя падарожнікі. Але людзі плывуць. Іх вядзе ў нябачаны свет нейкая нястрымная прага да новага, нязведанага, неапісанага. Вось ужо мрояцца ў сінім тумане няпэўныя абрысы далёкага берага. Што гэта?

Востраў, мацярык ці, можа, проста міраж знясіленых ад голаду і смагі людзей?

Страшна перагарнуць наступную старонку. А што, калі зноў расчараванне, калі новыя сотні міль па салёных, бязлітасных хвалях, без пітва, без яды?

— Ты яшчэ не спіш? Зараз жа тушы лямпу! Другія пеўні праспявалі, а ён усё не начытаецца. Высах, счарнеў з-за гэтых кніг...

Гэта маці. Яна кніг не чытае. Яна не ведае радасцей, якія яны прыносяць. Яе галоўны клопат, каб мы, дзеці, былі сытыя, адзетыя, здаровыя...

— Я зараз, мама. Засталося толькі дзве старонкі. Ты спі, я зараз...

Цікаюць на сцяне ходзікі, вые ў коміне вецер, на разлезлым валёнку разлёгся стары паласаты, як тыгр, кот і ледзь чутна пяе «рулі» сваім заўсёды халодным носам. Час ад часу ён уздрыгвае, дзярэ кіпцямі поўсць валёнка і варушыць вушамі. Кату, мабыць, сняцца мышы. Наогул жа да мышэй ён даўно абыякавы, ён недачувае і недабачвае, і яны, ведаючы гэтыя старэчыя слабасці ката, нікольні яго не баяцца. На жардзіне развешаны перавяслы цыбулі. У скупым святле, якое падае ад лямпы, яны здаюцца гронкамі нейкіх дзівосных заморскіх раслін.

За адну ноч можна пражыць некалькі жыццяў. І яны западуць у сэрца водгуллем сваіх радасцей і гора, сваіх узлётаў і падзенняў. Сіняваты зімовы ранак просіцца ў акно, і я развітваюся з героямі Жуля Верна. Я люблю іх, неспакойных бяссрэбранікаў, іх дапытлівы розум і добрае сэрца. Яны адкрылі новы востраў, і іх радасці мне хопіць на тое, каб, паспаўшы якую-небудзь гадзіну, ускочыць бадзёрым і вясёлым.

V

Дзякуючы Жулю Верну я рана пачаў вандраваць па свеце. Для гэтага не трэба было ні караблёў, ні цягнікоў, ні цягавітых мулаў. Хапала адной фантазіі. Пасля кожнай кнігі Жуля Верна я крочыў па тых самых сцежках, што і яго героі. Гэта было лёгка і ўдавалася ў любы час і ў любым месцы. Звычайная, тысячу разоў бачаная і зведаная вясковая вуліца магла стаць новай і незнаёмай, варта было толькі выключыцца з плыні паўсядзённага жыцця. Родныя бары і бярэзнікі ў за-

лежнасці ад патрэбы маглі ператварыцца ў трапічныя зараснікі ці ў сібірскую тайгу. Невялікая, паўзарослая асакой і аерам рачулка Змейка, якая пятляла па сенажаці за агародамі, рабілася то блакітным Нілам, то імклівaю горнаю ракой.

Гэта было цудоўна — вандраваць па свеце. Знікала ўсё дробязнае, будзённае, душа поўнілася радасцю адкрыцця, самаахвярнасцю подзвігу. У часы такіх вандровак забываліся ўсе крыўды і згрызоты, і я адчуваў сябе найвялікшым уладаром, які раздае людзям толькі радасць і шчасце.

Пазней паявіліся жывыя чараўнікі, якія правялі па свеце з компасам і картай і прымусілі пільна прыглядзецца да таго, што ляжыць пад нагамі.

Геаграфію ў пятым і шостым класах выкладаў Антон Антонавіч Струк, нізенькі, чорны чалавек з глюгматым, як у турка, носам. Яго незвычайнасць праявілася з першага ўрока.

Географ таропка ўвайшоў у клас, шпурнуў на стол туга напакаваны жоўты партфель і, узяўшы рукі ў бокі, арліным позіркам акінуў прыціхлыя рады пяцікласнікаў.

— Кагты,— загадаў ён страшэнна картавым голасам.— Геаггафія — навука дакгадная...

Дзяжурныя кінуліся за картамі.

І адразу пачалося нешта падобнае на магію. Антон Антонавіч не паварочваўся тварам да карты. Ён стаяў да яе спіной. Але яго ўказка, нібы разумная жывая істота, надзвычай дакладна апускалася на горныя хрыбты, плыла па рэчышчах ад вытокаў да вусця, адзначаючы ўсе звіліны, парогі і перакаты.

Пазней высветлілася, што Антон Антонавіч усюды быў і ўсё бачыў. Ён ніколі аб гэтым не казаў прама. Але гэта разумелася само сабой.

— Мы ідзём па Сахары,— гаварыў географ.— Вады трэба ўзяць не менш чым на пяць сутак, каб дайсці да бліжэйшага аазіса. На галаве ў нас пробкавыя шлемы, іначай мы не пройдзем і палавіны шляху — загінем ад сонечнага ўдару. Тэмпература — пяцьдзесят шэсць па Цэльсію. Пад нагамі гарачы, нібы прысак, пясок. Пакладзіце туды яйка, і яно праз паўгадзіны спячэцца, не трэба ні агню, ні кіпятку. На сотні кіламетраў вакол нас мёртвая шэрая пустыня. Пясок, пясок і пясок. Заўважце, у ім вельмі многа серы, але яе

тут не здабываюць. Раслiннасцi амаль няма, толькi зрэдку ля падножжа бархана ўбачыш калючыя кусцікі той жа пароды, што і наш каракумскі саксаул. Прабяжыць яшчарка, можна наткнуцца на маленькую змейку, падобную на мядзянку. Яе ўкус смяртэльны.

Мы шукаем у Сахары нафту,— вёў нас далей Антон Антонавіч.— Нафта тут павінна быць. Аб гэтым сведчаць выветраныя рэшткі дэвона, якія трапляюцца на шляху. Некалі тут быў квітнеючы край, былі гарады і людныя паселішчы. А яшчэ раней, мільёны год назад, Сахара была дном акіяна.

Мы ідзём па Сахары за Антонам Антонавічам месяц, два, тры. Скура ў нас стала чорная. Мы загартаваліся і лягчэй пераносім страшэнную спёку. Слабыя і хворыя, вядома, адсталі. Яны вярнуліся назад...

Я бачыў сябе сярод тых, што загартаваліся. Назад я не вярнуўся б нават перад пагрозай смерці. Тыя, што адправіліся ў падарожжа, што адкрываюць невядомае, не павінны думаць аб смерці.

Але былі сярод нас і слабыя...

— Кірыла Бомзель,— выклікаў назаўтра майго суседа Антон Антонавіч.— Пакажы Сахару і раскажы, што ты пра яе ведаеш.

Кірыла лянiва ўставаў з самай задняй парты, за якой ён сядзеў, і медзведзяватай паходкай ішоў праз увесь клас да карты. Карта была нямая, і Кірылава ўказка ў пошуках Сахары блукала недзе па прасторах Ледавітага акіяна. Па класу поўз прыдушаны смех. Нарэшце Кірыла спыняў пошукі, апускаў кудлатую галаву і калупаў указкай насок чаравіка.

— Не можаш знайсці Сахары,— стараючыся быць ветлівым, гаварыў географ.— Ну, тады раскажы, што ты пра яе ведаеш.

— У Сахары горача,— пачынаў Кірыла і, насупліваючыся, змаўкаў. Пра Сахару ён болей нічога не памятаў. Ён стаяў абыякавы, прыціхлы і пазіраў некуды ў акно. Але так лёгка адступіцца ад някемлівага вучня географ не жадаў. Ён хацеў разбудзіць яго інтарэс.

— Можа, ты ведаеш, што ёсць карыснага ў Сахары? — дапытваўся Антон Антонавіч.

— Там ёсць змеі. Яны вельмі кусучыя,— паведамляў Кірыла і цяпер ужо змаўкаў канчаткова.

Кірыла ў Сахару не збіраўся. Па свеце ён разам з намі не вандраваў. Гэта было ясна.

— Садзіся, вельмі дрэнна,— ужо злосна гаварыў географ.— Гэта твой пяты кол у чвэрці. Здаецца ж, нармальны чалавек: галава, рукі, ногі, як у людзей, а ведаў ніякіх. Завошта цябе бацька корміць хлебам? Што з цябе будзе?..

Кірылава няласка да навукі была дробяззю ў параўнанні з тым радасным, захапляючым, што прыносіў нам кожны ўрок. Свет быў вялікі, агромністы, разнастайны. Ён быў створаны для нас. З падземных глыбінь білі гаючыя ключы, яны маглі паставіць чалавека на ногі, калі ён знямогся ў дарозе. Зямля прыхавала для нас нафту, жалеза, вугаль, золата: гэта трэба толькі знайсці. Зямля шанавала тых, хто шукае, хто служыць ёй. Засмяглая Сахара бралася пракарміць усё чалавецтва, дай ёй толькі вады! Неспакойны вецер гатоў быў круціць усе млыны і рухавікі, толькі іх пабудуй! Упартыя рэкі маглі пацячы, куды хочаш — перасячы іх шлях плацінамі. Усё ў тваёй уладзе, чалавек!..

VI

Урокі геаграфіі былі святам. Але той, хто дае найвялікшую радасць, можа прынесці і самае вялікае гора. Я любіў Антона Антонавіча, для мяне ён быў незвычайным чалавекам. Я ставіў яго вышэй за ўсіх астатніх настаўнікаў, а да ўрокаў геаграфіі рыхтаваўся як да ўрачыстасці. Ні разу не запнуўся я пры адказе, і, калі б мяне разбудзілі нават ноччу, я пералічыў бы ўсе рэкі, горы, нізіны любога кантынента. І ўсё-такі не я быў першым вучнем па геаграфіі. Не мяне выдзеліў Антон Антонавіч, і не мяне хваліў ён перад усім класам.

Шчасліўцам быў Андрэй Камінскі, скарочана — Рэй або Комін, як звалі яго мы. Нічога асаблівага не знаходзіў я ні ў яго знешнасці, ні ў адказах, ні нават у ведах. Рэй, на першы погляд, выглядаў бесклапотным рагатуном, якому проста шанцавала. Здаралася, што ён збіваўся, калі адказваў, мог пераблытаць назву ракі або гары. Мог нават не вывучыць урока. Але Антон Антонавіч яго хваліў і ўзносіў да неба. За што?

Цяпер, на адлегласці, якая аддзяляе ад тых далёкіх дзён, цяжка ўспомніць усе падрабязнасці. Хутчэй за

ўсё географ выдзеліў нашага аднакласніка за яго нейкую нястрымную і ненасытную цікаўнасць. Комін не мог пражыць дня без якога-небудзь захаплення. Цяжка было ўгадаць, што яго зацікавіць заўтра. Ён мог захапіцца якой-небудзь драбязой і дакучаць ёй і нам, і настаўнікам хоць цэлы тыдзень.

Бацька Коміна працаваў цесляром і будаваў новыя дамы то ў нашым пасёлку, то ў суседнім саўгасе, то на торфзаводзе. Па гэтай прычыне і ў Рэя не было сталага жыхарства. Год ці паўтара ён жыў там, дзе працаваў бацька, але школы не мяняў. Адзін час, зімою, Рэй прыходзіў на заняткі з саўгаса за шэсць кіламетраў.

Можа, таму, што Комін болей за нас вандраваў па аколіцах, палях і лясах, у яго скапілася так многа цікаўнасці. Аднойчы ён запытаў у географа, за колькі часу можа нарасці на балоце метр торфу. Антон Антонавіч не здолеў адказаць. Такое з ім здарылася ўпершыню. Ён збянтэжыўся і паабяцаў расказаць пра торф у другі раз.

Антон Антонавіч споўніў абяцанне праз дзень. Тады Рэй устаў з-за парты і голасна заявіў, што балота, якое называлася Багінскі Мох, дзесяць тысяч гадоў. Торфам з Багінскага Моху, дзе яго капалі на паліва, карысталіся ўсе, але ніхто не ведаў, што ён такі старажытны.

А ў хуткім часе Рэй прынёс у клас пачарнелае, цвёрдае як камень сцябло нейкай расліны. Ён здабыў яго з чатырохметровай балотнай глыбіні і выхваляўся, што яго знаходцы пяць тысяч гадоў.

З Рэем звязана старонка жыцця, пачатак якой не хацелася б успамінаць. Чамусьці, нягледзячы на тое, што Антон Антонавіч хваліў яго болей за ўсіх, у класе хлопца любілі не вельмі. Можа, у гэтым таілася самая звычайная зайздрасць, якой здольны паддавацца адразу многія, а можа, была якая-небудзь іншая прычына. Ва ўсякім разе сам Рэй не крыўдзіў нікога. Ён любіў парагатаць, мог каго-небудзь злёгку падкалоць, але такія грахі меў за сабой кожны з нас.

Я не любіў Рэя таксама. Мяне ставілі ў прыклад многія настаўнікі, а той, перад кім я найбольш схіляўся і чыёй пахвалы гэтак прагнуў — Антон Антонавіч,— абраў сваім героем зусім другога. Хвілінамі мяне апаноўвала злосць на географа. Чаму ён не бачыць,

што ў гэтага Рэя сем пятніц на тыдні, што ён — ветрагон і баламут, які заўтра ж забудзе геаграфію, калі стрэне што-небудзь цікавейшае.

Больш, чым каго з настаўнікаў, я любіў Антона Антонавіча, і больш, чым хто, прымушаў ён мяне пакутаваць...

Рэй не ўваходзіў у нашу спулку, якая абменьвалася рэдкімі кнігамі, і, вядома, не праглынуў столькі томікаў Жуля Верна, колькі мы. Але аднойчы мы дачуліся, што менавіта ён з'яўляецца ўладаром аповесці таго ж Жуля Верна пад назвай «З гарматы на Месяц». Мы ведалі, што такая кніга ёсць, але ніхто з нас нават не трымаў яе ў руках. Ад гэтага яшчэ больш распалілася жаданне завалодаць кнігай. Яна ўяўлялася самай цікавай з тых, што мы прачыталі. З гарматы на Месяц! Хіба ж у такой аповесці магла ісці гутарка пра звычайныя рэчы?

Рэй рашуча адмовіўся даць кнігу. Ён не ішоў ні на якія ўступкі, не хацеў абмену, не верыў у самыя шчырыя клятвы. Комін ведаў, з кім мае справу. І ён не памыляўся. У тым, што датычыла кніг, спулка не прызнавала ніякіх правіл сумлення. Абы завалодаць кнігай, а там трава не расці!.. Самыя цікавыя кнігі былі ў нас, і мы іх з рук не выпускалі...

Верхаводзілі ў спулцы сямікласнікі. Тыя ж, хто вучыўся ў шостым класе, былі на правах бедных родзічаў. Ім кніга давалася на адну ноч, а здаралася, што іх зусім абыходзілі. Мы, шасцікласнікі, вылазілі са скуры, каб выслужыцца.

Выкрасці ў Рэя Жуля Верна даручылі мне...

Першы план праваліўся. Перахапіць кнігу ў каго-небудзь з тых, каму Рэй яе даваў чытаць, не ўдалося. Комін адчуў, што за яго Жулем Вернам палююць, і трымаў кнігу дома.

Тады прыйшлося прасіць дапамогі Кірылы. Яму было напляваць на Жуля Верна, але ён згадзіўся здружыцца з Рэем, каб здабыць кнігу. Але і з гэтага нічога не выйшла. Кірыла швэндаўся на торфзавод, дзе жыў Комін, стараўся да яго паддобрыцца, нават удзельнічаў у нейкіх раскопках, але Рэй яму не верыў.

Усё ж Кірыла саслужыў нам сваю службу. Ён выведаў, што малодшы Рэеў брат Іван вельмі цікавіцца агнястрэльнай зброяй. Ён вучыўся ў другім класе, але ў яго вучобе якраз быў часовы перапынак. Іван знай-

шоў дынамітны патрон, якім узрывалі пні, і паспрабаваў ім вывернуць дуб. Дуба ён не паваліў, але сваё правае вока страціў назаўсёды, бо не ўмеў як след карыстацца дынамітам. Па гэтай прычыне Іван і не хадзіў у школу, яго вока яшчэ не зажыло.

Было ясна, што з такім хлопцам, як Іван, кашу зварыць можна. Нягледзячы на сваю няўдачу з дынамітам, Іван не страціў ваяўнічасці і страшэнна любіў страляць. За порах ён мог зрабіць усё, што хочаш.

Нядзельным майскім ранкам мы з Кірылам падышлі да Рэевага двара. Самога Коміна дома не было: гэта мы ведалі дакладна. Аднавокі Іван сядзеў на верхняй пэракладзіне варот і боўтаў нагамі. Якой-небудзь разумнай прычыны сядзець у такі ранні час на варотах, вядома, не было, але ж не ўсё тое, што робіцца на свеце людзьмі, можна назваць разумным.

Мы прынеслі Івану васьмушку пораху, і, убачыўшы яго, ён аж задрыжаў ад узбуджэння. Без ніякіх ваганняў ён вынес нам кнігу Жуля Верна.

Рэю быў нанесен удар у самае сэрца...

VII

Але менавіта ўкрадзены Жуль Верн зблізіў мяне з Рэем.

Назаўтра я прыйшоў у клас з выглядам пераможцы. Мне вельмі хацелася паглядзець, як будзе трымаць сябе Рэй, будзе ён прасіцца, плакаць ці помсціць. Я гарэў нецярпеннем хутчэй сутыкнуцца са сваім праціўнікам і, вядома, убачыць яго прыніжаным і разбітым...

Рэй не даў поваду для радасці. Ён нікому не сказаў пра кнігу, і толькі па яго пахмурнаму твару можна было здагадацца, што ён усё ведае. Яго спецыяльна зачэплівалі, падкалвалі, але ён маўчаў, як быццам не было ні кнігі, ні палявання за ёй, ні гандлю з ахвочым да пораху яго братам Іванам. Пра такі канец ніхто з нас не думаў.

Так цягнулася тыдзень, другі, трэці. З усімі тымі, хто памагаў выкрадаць Жуля Верна, ён размаўляў, як і раней, і ў яго голасе не чулася ні пагрозы, ні злосці. Гэтая высакароднасць з боку Рэя неяк абяззбройвала.

Усё вырашылася пасля памятнага выпадку. Даведзеныя да шаленства маўчаннем Рэя, мы самі перай-

шлі ў адкрытае наступленне. Здаўшы апошні экзамен за шосты клас — геаграфію,— мы акружылі свайго праціўніка і на яго вачах пачалі лістаць украдзенага Жуля Верна. Рэй трымаўся мужна. Ён па-ранейшаму маўчаў. Толькі ледзь-ледзь задрыжала яго верхняя губа, і ён адвярнуўся, каб не паказаць сваіх слёз.

Гэтага не вытрымала спулка. Мы моўчкі аддалі Рэю Жуля Верна і, прыгнечаныя, пайшлі прэч...

А потым я цэлае лета хадзіў на торфзавод купацца. Там было безліч глыбокіх кар'ераў, запоўненых бурай, нібы ячменная кава, вадой. Пасля такога купання прыходзілася нанава абмывацца ў рачулцы Змейцы. Хадзіў я на торфзавод, вядома, не дзеля купання. Там жыў Рэй. З ім нарэшце мы сышліся.

Каб заваяваць давер Рэя, я першыя дні, пакуль яго не сустрэў, насіў пад пахай Жуля Верна. Гэта была ўжо мая кніжка, у ёй расказвалася пра падарожжа вакол зямлі за восемдзесят дзён, і я разлічваў, што Комін яе не чытаў. Спаткаўшы Рэя, я першы, без ніякіх умоў, даў яму кнігу...

І праляцела тое лета залатым карагодам незабыўных уражанняў. Рэй быў цудоўны хлопец з адкрытай і шчырай душой. Сваімі захапленнямі і радасцямі ён дзяліўся з кожным, хто ішоў да яго без каменя за пазухай. Нацэленыя Жулем Вернам вандраваць па ўсім свеце, адкрываць неадкрытае, мы пакуль што ажыццяўлялі адысею па блізкіх ваколіцах. Прырода не пакрыўдзіла родныя мясціны. Па лесе валяліся вялізныя валуны, аброслыя сівым мохам. Ляднік прынёс іх сюды, зрэзаўшы з гор Скандынавіі. Вёрст за восем ад мястэчка, ля невялікага чыгуначнага раз'езда, здабывалі вапну. А побач, у лагчынцы, атуленай вербалозам і ракітнікам, біла з зямлі крыніца. Вада яе была незвычайная, з рэзкім і непрыемным пахам. Ад яе выгарала трава навокал. Але па ваду прыязджалі з навакольных сёл і бралі яе бочкамі тыя, хто хварэў на раматус і на іншыя невядомыя нам хваробы.

На балоце ржавая вада сям-там зацягвалася вясёлкавымі кругамі. Аднекуль сюды прасочвалася нафта. Родная зямля таіла ў сваіх нетрах безліч скарбаў...

Але тым памятным летам нас найбольш узрушылі птушкі. Знаёмы даўганогі бусел, сіваграк, ластаўка былі не толькі нашымі, але і афрыканскімі. Баючыся холаду, яны на зіму ляцелі да берагоў Ніла.

Рэй выказаў здагадку, што ўсе гэтыя птушкі нашы. Бо калі б было інакш, то навошта б яны прылятали вясной? У Афрыцы ж цэлы год лета, і птушкам няма ніякай разумнай патрэбы марна траціць сілы на пералёт. Проста іх вабіць родная зямля, дзе некалі таксама круглы год было горача, як у Афрыцы.

Думку, якую выказаў чатырнаццацігадовы Рэй, я ні разу не сустрэў пасля ў кнігах. А яна і сёння здаецца мне справядлівай...

Незабыўны ўспамін тых далёкіх дзён — начлег у лесе. Па грыбы ў чужы незнаёмы бор мы адважыліся ісці ўтрох: Рэй, я і Кірыла. Дзень быў пахмурны, дажджлівы, сонца з самай раніцы схавалася за важкімі шэрымі воблакамі. Мы, вядома, маглі вярнуцца. Але заблудзіцца нам з Рэем, мабыць, проста хацелася. Бо навошта ж тады мы ўзялі з сабой запалкі, хлеба і сала на добрыя два дні? Мы прамоклі да ніткі і, вядома, заблудзіліся. І вось ноч у лесе, вялікі касцёр з яловых лапак і голля, завостраныя шпотыкі, на якіх мы пражым сала... Над намі кашлатая яловая навісь, а ў прагалах між вяршалін — знаёмыя зоркі — чарпак Вялікай Мядзведзіцы, Палярная, сузор'е Арыёна, бясконцы Млечны Шлях...

Ноччу распагодзілася. Арыентуючыся па зорках, мы маглі б знайсці патрэбны кірунак на поўнач і поўдзень, каб выйсці на шлях. Але не хацелася. Мабыць, упершыню ў жыцці мы ў збытку пілі перамешаную са страхам слодыч вялікага пачуцця самастойнасці. Вакол шумеў чужы, таямнічы лес, кігікала нейкая птушка, нешта ў кустах трашчала, а мы сядзелі вакол кастра і смажылі сала...

У поўнач Кірыла не вытрымаў і заплакаў. Ён быў удвая дужэйшы за кожнага з нас, але румзаў, не саромячыся сваіх слёз. Мы з Рэем яго суцяшалі...

Той год нашага сумеснага навучання ў сёмым класе быў апошні. Дзесяцігодкі ў мястэчку яшчэ не было, і наступным летам усе разляцеліся, хто куды...

VIII

Расказанае — кавалачак дзяцінства далёкіх трыццатых гадоў.

Сёння мне столькі, колькі было майму бацьку, калі я захапляўся Жулем Вернам. І ў мяне ёсць дзеці. Ста-

рэйшаму сыну дванаццаць, малодшаму — сем. Старэйшы ўступіў у тую паласу жыцця, калі патрэбны незвычайныя прыгоды, вандроўкі і, вядома, Жуль Верн. Малодшы глытае казкі. І яны, наіўныя, думаюць, што ім першым адкрываецца вялікая неразгаданасць свету.

Я закончыў той самы геаграфічны факультэт, на якім гадоў на дванаццаць раней вучыўся Антон Антонавіч. Ведаю цяпер дасканала, што занадта вандраваць яму не прыйшлося. Як і ўсе студэнты, з'ездзіў ён на Урал, Каўказ, і ўсё. Але Жуль Верн таксама многа не ездзіў. І быў вялікім падарожнікам...

Кірыла, дужы мой сусед, працуе настаўнікам, як і я. Шляхі нашы разышліся даўно, і, зрэшты, я мала аб ім ведаю.

У нашым мястэчку цяпер дзесяцігодка. Паблізу здабываюць вапну, і ёсць меркаванне, што ў хуткім часе ля серавадароднай крыніцы пабудуюць лячэбніцу. Але не вапнай і не лячэбніцай славута сёння мястэчка. Славу яму зарабляе Андрэй Камінскі. Ён адзін з тых, хто будаваў і запускаў спадарожнікі Зямлі. Пра гэта ўжо напісана ў газетах...

І нешта новае адбываецца ў нас, чаго, мабыць, не было за ўсю гісторыю. Саўгас, торфзавод і мястэчка спрачаюцца за Андрэя. Прадстаўнікі кожнага з паселішчаў даказваюць адзін аднаму, што Андрэй Камінскі нарадзіўся іменна ў іх. Спрэчкі часта ўзнікаюць і ў школе, куды ходзяць дзеці з усіх гэтых месц. Калі дзеці звяртаюцца да мяне, як да суддзі, я заўсёды кажу, што Андрэй — местачковец. У саўгасе і на торфзаводзе ён жыў часова. У вачах местачкоўцаў ззяе радасць, саўгасаўцы і торфазаводцы маркоцяцца. І ўсім ім разам хочацца сказаць:

— Ідзі, чалавек!

1959

ПА ГРЫБЫ

Грыбы... Лясная казка. Паэма сэрца...

Пасвяцў мяне ў грыбное таінства Коля Шпакоўскі, хлопец гадоў дваццаці, высокі, тонкі, як маладая таполя. Ён прыехаў з горада, жыў у дзеда Клімёнка, нашага суседа. У трыццатым годзе Колевага бацьку раскулачылі, але без высылкі, і ён з'ехаў. Працаваў на заводзе, на Урале ці за Уралам — дакладна ніхто не ведаў.

Коля паехаў падлеткам, а вярнуўся магам, чараўніком: іграў на гітары, высвістваў пакручастыя рулады, і хлапечая талака схілялася перад ім у нямым захапленні. Днём Коля, астаўшыся ў адных трусах, загараў на страсе дзедавага хлява, а ўвечары выходзіў на шпацыр.

Зайдешь в ресторанчик,
Чекулдыкнешь стаканчик...

Ён спяваў, падыгрываючы сабе на гітары, а местачковая басота ішла ўслед, баючыся прапусціць хоць адно слова. Знайшліся добрыя людзі і ўладкавалі Колю прадаўцом у саўгасную крамку. Ён пастаяў за прылаўкам адзін толькі тыдзень, захапіў выручку, і ніхто болей не бачыў яго ў мястэчку.

Я забег трохі наперад: Коля ўцёк восенню, а перыяд нашай найшчырэйшай дружбы прыпадае на лета. Коля любіў хадзіць у лес. У сасновы бор з хлапечага гурту ён браў аднаго толькі мяне. Не ведаю, чым вытлумачыць яго прыхільнасць. Можа тым, што я быў суседам яго дзеда, а дзед толькі адзін раз заспеў мяне на сваёй ігрушы. Другія ў Клімёнкаў сад лазілі часцей.

У лесе Коля мяняўся. Не спяваў сваіх песень, не

свістаў. Ён добра ведаў птушак, пазнаваў іх па голасу. Аднаго разу мы знайшлі гняздзечка берасцянікаў з жаўтадзюбымі птушанятамі. Мне вельмі карцела забраць птушанят дадому, але Коля не дазволіў. Выбраўшы зацішны, парослы барвенкам грудок, Коля клаўся на спіну і праз навісь сасновых лапін маўкліва пазіраў на неба. Ён мог ляжаць так гадзіну і болей. Я пакідаў яго — ляжаць мне не хацелася — і адзін гойсаў па лесе.

У тое лета рана пачаліся грыбы. Яшчэ толькі налівалася жыта, а ўжо Ганчарова Аляксандра, таксама суседка, хата якой насупраць, праз вуліцу, вывесіла дасушвацца на сонцы нізкі баравых грыбоў. Жоўтагаловыя каласавікі — грыбы нядоўгія. Пракінуцца на тры-чатыры дні — і няма. Упусціш пару, і абыдзі хоць увесь лес, нічога не знойдзеш. А бывае лета, калі каласавікі наогул не паказваюцца. Аляксандра — кабета стоеная. Шуснуўшы цішком разы са тры ў бор, грыбамі сваімі пахвалілася толькі тады, калі ўбачыла, што лес пусты. Але пагалоску пусціла.

І вось Коля ўзяў мяне ў грыбы. Пабудзіў на золку, загадаў абуцца ў лапці, узяць кошык і нож. Маці наказала далёка ад Колі не адыходзіць, каб не заблудзіцца. Па грыбы мяне яшчэ ні разу не бралі. Калі грыбы прыносілі бацька або маці, я любіў вынімаць іх з лубяной каробкі, сашкрэбваць з тугога карэння чорную лясную зямлю, абіраць ігліцу і жоўтыя бярозавыя лісткі з клейкіх шапачак. Чырвоныя, крохкія сыраежкі, гнуткія, як гума, лісічкі і я сам знаходзіў, калі з гладышыкам хадзіў па суніцы. А на баравіка — цара грыбоў — не натрапіў.

Мы з Колем шыбуем у бор чыгункай. Пачынае світаць, сіне-белы туман вісіць над лугавінай, над узлессем, на якім пачарнелыя дубовыя пні, малады бярэзнік. Дрэва шпалаў макраватае ад туману, кропелькі вады праступілі на гладка вылізанай паверхні рэек — як бы пакрапаў невялікі дождждык. Ззаду і спераду галасы: рушылі па грыбы местачкоўцы.

Коля збочвае з чыгункі не адразу — мінаем барвенкавы бор, куды рабілі сумесныя паходы, праходзім каменную, складзеную з гладкай чырвонай цэглы будку (адна такая ёсць і за вярсту ад мястэчка) і нарэшце трапляем у змешаны, нагрэты сонцам лес — старыя меднастволыя хвоі суседнічаюць тут з раскідзістымі

бярозамі. На доле — ягаднік-чарнічнік, рэдкія астраўкі маладога зялёнага верасу і звычайная шорсткая трава, аб якую можна парэзаць руку.

— Шукай тут,— гаворыць Коля.— Тут для грыбоў і сонца, і вільгаць.

У чалавека, відаць, штосьці прыроджанае на пошук. Я яшчэ не знайшоў ніводнага баравіка, а ўжо як бы прадчуваў, што знайду менавіта тут, у нізкіх, прыбітых да зямлі верасах.

— Грыб! — крычыць Коля.— Паглядзі, паглядзі, як цікава расце!..

Я бягу да яго. З чорна-жоўтым каптурыкам, на тоўстай ножцы сядзіць баравічок. На голым месцы, зусім адкрыта — я б таксама яго ўбачыў. І гэта ў чалавека прыроджанае: прага знайсці першым, крыўда, калі не знайшоў. Відаць, гэтае пачуццё ўласціва ў аднолькавай ступені і паляўнічым, і рыбаловам, і грыбнікам — старадаўні інстынкт, які мае шмат агульнага з сучаснымі відовішчамі: футболам, баскетболам, хакеем — гульнёй у перамогу.

Коля разумее мае пачуцці, нагінаецца, штосьці падразае, выкалупвае, але мяне не заве. Я цяпер болей гляджу на яго, чым сабе пад ногі. Мне вельмі крыўдна. Цяпер ужо здаецца, што я ніколі нічога не знайду, што я няўдачнік. Дух на паляванні — магутная сіла. Падупаў духам — удачы не будзе...

— Глядзі пад ногі сабе! — крычыць Коля.— Не гойсай па лесе! Тапчыся і тапчыся!

Я тапчуся. Ён раз-пораз нагінаецца, а мне хоць бы адзін заморак трапіўся. Як бы месца, на якім я хаджу, выклятае. Нарэшце — я не паверыў вачам — пад сасонкай, прыхінуўшыся да шурпатага камля, баравік!..

— Грыб! — крыкнуў я, укленчыўшы на зямлю, як бы баючыся, што баравік ад мяне ўцячэ.

— Не руш! — крыкнуў Коля на бягу.— Ты б яго з коранем вырваў... Не трэба так. Падрэж! А калі грыбніцы не зрушыш, тут яшчэ баравікі будуць...

Свой першы грыб я асцярожна падрэзаў нажом. З чорнай зямлі выглядаў белы як снег кружочак карэньчыка.

Паверыць у сябе — галоўнае. Наступны баравік сядзеў, стоены ў чарнічніку, і трэба было зыркае вока, каб яго адшукаць. Патупаўшы па гэтай мясціне, я знайшоў аднаго за адным трох яго таварышаў. Да

шостага ці сёмага баравіка я аб'яўляў аб сваіх знаходках, а потым, як і Коля, змоўк. Радасць таілася ў душы і была яшчэ большая ад таго, што я яе не выяўляю.

У нас — ладна грыбоў, і здавалася, што наперадзе ў асветленых ранішнім сонцам сасняках і бярэзніках чакае нас большая ўдача. Мы рушылі наперад. Пакружыліся па лесе, такім самым, як і той, дзе бралі баравікі. Хоць бы адзін!.. Нічога не расло ў прыгожых бярэзніках. Мы міналі дзялянку за дзялянкай, і нічога, акрамя некалькіх сыраежак, у нашых кошыках не прыбавілася.

І вось дзіва-дзіўнае! Вярнуўшыся на ранейшае месца, мы зноў пачалі знаходзіць баравікі. За два крокі ад сасны, пад якой я зрэзаў першы грыб, стаіўшыся ў траве, сядзеў баравік большы і яшчэ прыгажэйшы. Было нават сумнавата ад думкі, што я б яго не знайшоў, каб мы не вярнуліся на ранейшае месца.

Дамоў вярталіся пад поўдзень. Над рэйкамі пачынала трымцець смуга. Напаткалі некалькі чалавек мястэчкоўцаў — яны ішлі з пустымі лубянкамі.

— Няма грыбоў,— адказалі на наша запытанне.

— Чаму няма...— усміхнуўся Коля.— У Васі вунь трыццаць баравікоў!

Пра свае грыбы, хоць у яго іх было ўдвая больш, Коля не гаварыў.

Ён стараўся выставіць на першае месца мяне. Мястэчкоўцы зазіралі ў нашы кошыкі і дзівіліся.

Коля здаваўся мне вельмі добрым чалавекам.

Я доўга не мог паверыць, што ён уцёк, украўшы грошы, падвёўшы тых людзей, якія ўладкавалі яго на работу. Але праўда заставалася праўдай. У жыцці ўсё было і больш складана, і больш заблытана, чым аб гэтым хацелася думаць.

Падросшы, пашырыўшы абсягі грыбовішчаў, я захацеў прылучыць да грыбоў і двух дружбакоў сваіх — Івана Качана і Максіма Рылку. Мы вельмі добра сябравалі, разам вучыліся, давяралі адзін аднаму самыя патаемныя сакрэты.

Іван лічыўся адменным шахматыстам — ён выйграваў, аддаючы таму, з кім садзіўся гуляць, наперад каралеву. Дзіўна, але ў грыбах ён быў абыякавы. Па лесе хадзіў, задраўшы галаву, і яго ніколі не кранала, што я знаходжу баравікі, а ён — не.

Максім паставіўся да грыбоў з цвярозым разлікам.

— Чым гойсаць у лес так, як ты, кожны дзень, я схаджу раз на тыдзень, але з тым жа поспехам,— сказаў ён мне і ўзяў з сабой пяцярых малодшых братоў і сясцёр.

Максімава талака не адставала ад мяне ў лесе ні на крок, галёкала, вішчала, і варта было мне знайсці баравік, як мурзатыя грыбнікі, шукаючы яго тавары-ша, уздзіралі вакол таго месца мох, ірвалі верас — можна было падумаць, што тут прайшоў статак дзікоў.

Зрэшты, я зрабіў Максіму дрэнную паслугу. Яго браты і сёстры, жадаючы напоўніць кошыкі, нахапалі паганак, і хоць маці, сартуючы грыбы, дрэнныя павыкідала, але некалькі ўсё ж трапіла на скаварродку, і назаўтра ва ўсёй сям'і балелі жываты.

Мы ўтрох любілі шахматы, валейбол, не прапускалі ніводнага кінафільма (нават тады, калі не было грошай на білет), абменьваліся рэдкімі кнігамі, карацей, былі аднолькавымі ў імкненнях і жаданнях, а вось да грыбоў хлопцы не прылучыліся.

Як і быў, я астаўся адзін.

Вядома, грыбы не самі па сабе вабілі. Быў лес — імшыстыя, сухадольныя, барвенкавыя сасняківі, светлыя верасовыя бярэзнікі, зацяты, са стоеным грыбным духам грабняк, змешаны лес, дзе сярод соснаў, асін і бяроз узвышаўся дуб; былі неабсяжныя, з рэдкімі хвойкамі разлівы верасоў на пусташах і выгарах, і кожны дзень лес адкрываў позірку, слыху штосьці новае.

Першая яшчэ з сярэдзіны лета скідала ліст бяроза. Тое, што яна тут, паблізу, можна было заўважыць, нават не ўзнімаючы галавы, па залатой замеці лісцяў паміж верасу і травы. Па такой прыкмеце пазнаваўся і дуб — толькі па леташнім лісці, яно, нягледзячы на дажджы, слоту, доўга ляжала. Асіна лапатала нават у бязветраныя дні, пад восень яна рабілася прыгажэйшай ад усіх дрэў, раўняцца з ёй вогненнымі барвамі мог адзін толькі клён, не часты ў нашым лесе.

Кожная дзялянка несла свае пахі, свой настрой, розны кожнага новага дня — бо дзень на дзень не падзіць: сёння туман, назаўтра слабы ветрык і туману няма ў памінку, толькі з усходам сонца лёгкай, ледзь прыкметнай смугой спавіваюцца дальнія сасняківі і пясчаныя шэра-жоўтыя ўзгоркі. Цудоўны лес пры ціхім

дажджы: ён закалыхвае, люляе аднастайным, мяккалагодным шэптам.

Лес — жывая вопратка зямлі, яе музыка. Яго настрой мяняецца на працягу аднаго нават дня. Шмат пазней, у сталыя гады, мне прыйшлося бачыць мора — і паўночнае, і паўднёвае. Яно таксама на вачах мяняецца. Мора выклікае буйныя пачуцці — адвагу, прагу подзвігу, імкненне ў новыя далечы; лес — пачуцці інтымныя, глыбока схаваныя. Па багацці фарбаў, гукаў, пераходаў лес багацей за мора, толькі яго музыка, светавая гама — не такія кідкія.

Гаспадары асенняга лесу — дзяцел і наіўна-вясёлыя, бесклапотныя сініцы. Астатняе шэрае птаства, збіраючыся ў вырай, змаўкае. У ядлоўцавых зарасніках можна падняць соннага днём цецерука, і ён гучна залапоча крыллем, віруючы між соснаў, ніколі не падымаючыся над купамі дрэў. Цікаўная вавёрка грыбнікоў не баіцца: спусціцца на ніжні сук, падзівіцца вокам-шрацінкай і шугане рыжай маланкай між зялёнай навісі. Некалькі разоў бачыў я асенніх, вогненна-чырвоных лісаў, яны заўсёды перабягалі дарогу. Іх норы ў густых зарасніках, а ў наваколлі пер'е ўпаляванага птаства. Норы куніц, барсукоў — па пясчаных, атуленых саснякамі ўзгорках. Заяц лесу не любіць. Ён заўсёды дрэмле ў кустах, на ўзмежку з полем, і ўцякае заўсёды ў поле.

Аднаго разу сустрэча ў мяне была непрыемная. Я вяртаўся дамоў і на размоклай ад дажджу дарозе ўбачыў вялікага шэрага сабаку. Штосьці не зусім звычайнае было ў ім — надта ж вялікі, вушы старчаком, хвост падцяты — кінулася мне ў вочы. Але я не звярнуў на гэта ўвагі, чакаючы, што вось-вось з-за паваротні пакажацца паляўнічы. Сабака, не даходзячы да мяне, збочыў. Я прайшоў міма і, ахоплены смутнатрывожным пачуццём, азірнуўся. Гэта быў воўк, перахлябісты, галодны воўк, з сівавата-шэрай поўсцю, драпежнай мордай і дужымі нагамі. Я паддаў ходу, пабег у свой бок, а воўк у свой, трушком, не спяшаючыся...

На грыбы трэба цёплае, нават гарачае, але з частымі дажджамі лета. Тады яшчэ ў чэрвені — ліпені, у ягадную пару, шаўковымі прожылкамі белай цвілі ўкрываюцца чорныя лапікі лясной зямлі. Цвіль-грыбніца паказваецца і на сцежках і па езджанай дарозе — першая адмеціна грыбнога лета.

Урачыстасць, сапраўдную вагу грыбному сезону надае баравік, але і да яго, і пасля яго растуць у лесе грыбы. Ужо ходзячы па суніцы — а па чарніцы, то пэўна — жанкі прыносяць у прыполах па жмені-другой лісічак. Лісічка — восенню грыб не надта часты ў лесе, расце да самых марозаў. Праз усё лета і восень пракідваюцца сыраежкі. Іх болей дзесятка відаў. Бледна-чырвоных, тонкіх у нас не бяруць, яны горкія. Але сіне-зялёныя, жоўтыя, цёмна-барвовыя сыраежкі, моцныя, як капыты,— найлепшы на смак грыб. Рана паказваюцца падбярозавікі, або, як завуць іх у нас, ababкі,— добрыя, калі іх браць маладзенькімі, з цвёрдымі каптурыкамі.

Прадвеснік баравіка — чырвонагаловы падасінавік, грыб змешанага лесу, які сапраўды любіць, каб паблізу лапатала асіна, а калі няма яе, дык хоць бяроза ці якая-небудзь вярба. Падасінавік расце пераважна на нізкім, але вылазіць іншы раз, калі лета мокрае, і на пясчаных узгорках. Грыб гэты высакародны — рэдка яго корань бывае чарвівы, толькі адразу цямнее на зрэзе.

Баравік, падасінавік ды яшчэ рыжык — грыбы, якія часцей трапляюць у кошык спрактыкаваных грыбнікоў. Астатніх жа — сыраежак, ababкаў, маслюкоў, махавікоў, лісічак, таваранак — можа набраць кожны, хто заявіцца ў лес, няхай сабе нават першы раз.

У кожнай мясцовасці ёсць свае забабоны наконт таго, які грыб прыгодны, а які — не. У нас не бяруць ваўнушак, таўстух, сінюх — грыбоў вельмі смачных і карысных. Не бяруць і пахучага грыба-караняплода труфеля, які, не бачачы святла, вырастае ў лясных шэразёмах. К таму часу, калі мне пачалі трапляцца гэтыя дзіўныя грыбы-бульбіны, я прачытаў ужо «Трох мушкецёраў», «Віконта дэ Бражэлона» Аляксандра Дзюма і ведаў, што труфель — найдалікатнейшы, надзвычай смачны грыб, які падаваўся на стол французскім каралям. Некалькі разоў я прыносіў труфелі дамоў і як ні ўпрошваў маці падсмажыць мне, яна заўсёды іх выкідала. Яна і слухаць не хацела, называла труфелі «чортавай картопляй», гаворачы, што яе і свінні не ядуць. Свінні сапраўды труфеляў не елі, але яны адварочваліся і ад астатніх грыбоў. Прывыклі ду-

маць, што свіння жывёліна ўсяядная, але, як паказвае прыклад з грыбамі, гэта не так.

Вандруючы па лесе, я непрыкметна для сябе падрастаў, сталеў.

Хутка ў мяне з Аляксандрай Ганчаровай пачалося грыбное спаборніцтва, і вуліца з неаслабнай цікавасцю сачыла за яго вынікамі.

Аляксандру Ганчарову лічылі грыбовіцай-чарадзейкай. Яна ніколі не брала з сабой жанчын, якія набіваліся ў кампанію, а калі пасля вялікіх угавораў і згаджалася з кім-небудзь пайсці, то ў лесе ўцякала. Пра Аляксандру гаварылі, што яна ведае адметныя, стоеныя для астатніх баравіковыя мясціны, што ў яе асаблівае вока на грыбы, таму яна заўсёды прыходзіць з поўнай лубянкай. Спачатку я і сам так думаў.

Некалькі разоў я сустракаў у лесе Аляксандру і нават спрабаваў сачыць, ідучы назіркам, каб выведаць яе сакрэты. Але хутка пераканаўся, што гэта бескарысна. Камляватая, прысадзістая Аляксандра насілася па лесе як метэор. Заўважыш постаць, тупаеш на месцы, каб не выдаць сябе, а яна ўжо далёка. Толькі маленькую, нязначную тайну ўдалося мне раскрыць — Аляксандра хавала грыбное карэнне. Схопіць баравік, адрэжа корань і піхне яго ў ямку або пад верас. Але так рабілі і другія.

Мінуў год, другі, трэці, і зрэшты я пераканаўся, што ніякіх асаблівых сакрэтаў у яе няма. Яна добра ведала лес у абсягу дзесяці — дваццаці вёрст. І яшчэ ў яе было чуццё на грыбы. Вось і ўсё. Але і тое, і другое — дар, як кажуць, нажыўны. Гадоў пяць паблукаўшы па лесе, і я яго збольшага ведаў: па нязначным пеньчуку або крывой бярозе мог беспамылкова вызначыць, дзе я. Прыйшло і чуццё. Яно даецца вопытам, і болей нічым.

У сухое лета першы баравік пракідаецца ў бярэзніках з травяным долам, на мясцінах ніжэйшых, макрэйшых. Тут — баравікі-прыгажуны, пераважна чорнагаловікі, і растуць яны сем'ямі. Калі лета, наадварот, мокрае, баравіка шукай па сасняках, па пясчаных узгорках. У багатае і дажджом і сонцам лета грыбы ідуць усюды: па бары, па бярэзніку, па верасе, іх можна знайсці нават на ўскраі лясных балацянак. Аднойчы я знайшоў вялізны, з шапкай, як рэшата, баравік у мокрай канаве, сярод драсёну. Вельмі прыгожыя

чырвонагаловыя, з тоўстым, як кадобчык, коранем — баравікі ў імшыстым светлым бары.

Аляксандра, калі мне было гадоў чатырнаццаць, адчула ва мне саперніка і на людзях ставілася прыхільна. Я, вядома, кідаў цень на яе славу, але грыбавік грыбавіка паважае. Грыб дарма не даецца, яго трэба выхадзіць, і толькі неспакушаныя разлічваюць на лёгкую ўдачу. Аляксандра, калі толькі грыбы пачыналіся, прыносіла баравікоў намнога болей за мяне — па дзве і тры сотні. Я рэдка падымаўся вышэй сотні. Болей набірала яна і тады, калі грыб пачынаў расці ўсюды.

Не шкадуючы ног, аббягала ўсе мясціны, дзе калінебудзь яе напаткала ўдача, і вярталася дамоў, несучы поўную з верхам каробку-лубянку і, у дадатак, поўную навалачку.

Я ж ніяк не мог здрадзіць сваёй прывычцы тупаць на адным месцы, кружыць, калясіць па дзялянцы да таго часу, пакуль усю яе не абыду, не абгледжу ўсіх закуткаў. Такі спосаб надзвычайнага, як у Аляксандры, поспеху не даваў.

Але росквіт грыбнога сезона — палавіна жніўня і палавіна верасня. Потым баравік ідзе на спад. Ён расце ўвесь верасень, часта нават увесь кастрычнік. Толькі не часта, а пракідаецца там-сям. У гэты час ходзяць па апенькі, па зялёнкі, і нават адменныя грыбавікі рады дзесятку баравікоў. Аляксандра, калі адважвалася ў такі позні, неспрыяльны час выбрацца па грыбы, часцей за ўсё вярталася з лесу з пустой каробкай. У яе не хапала цярпення вытупваць, вышукваць рэдкі баравік.

Героем у гэты час рабіўся я. Я прыносіў па сорак, пяцьдзесят баравікоў, а калі шанцавала, то і болей. Мая тактыка вытупвання падыходзіла цяпер як найлепей.

Грыбы — калі імі па-сапраўднаму захапіцца — на ўсё жыццё. Вандрую я і цяпер — па другіх, але таксама прыгожых пералесках, успамінаю свае, яшчэ прыгажэйшыя. І грыбы збіраю, як і ў маладосці,— тупаючы на адным месцы. Зіхатлівых грыбных узлётаў не ведаю, але і вялікіх няўдач таксама не бывае.

1965

НОВАЯ ХАТА

Залатымі іскрамі ў памяці: сонечны дзень, расчыненыя ў двор вароты і цэлы абоз расточаных на дышлях доўгіх вазоў, нагружаных смалістымі бярвеннямі. Мы будзем ставіць новую хату! Маці мітусіцца, у яе расчырванелы твар і шчаслівыя вочы. Абед для вознікаў яна прыгатавала проста на дворы, яшчэ і цяпер курацца залітыя вадой чорныя галавешкі. Бярвенні са звонам ляцяць з вазоў на дол, і вось ужо вялікая іх куча высіцца сярод зялёнага, зарослага муравой, двара.

Возьнікі паселі кругам каля абруса, разасланага на зямлі. Яны п'юць гарэлку, сёрбаюць боршч і смяюцца. Бацька разам з імі. Маці стаіць узбоч, трымаючы ў руцэ вялікую лыжку. Есці яна не садзіцца. Яна вясёлая, прыветлівая, і я вельмі люблю яе такой. Я сяджу на стусе бярвенняў і ем дранік са скваркай. Так мы пачалі будаваць новую хату...

Мне і старая падабаецца. У ёй два маленькія акенцы, закураная столь і дзіравая, але чыстая падлога. Аднекуль з кутка часта вылазяць лупатыя жабы-рапухі і скачуць па падлозе. Жаб я палохаю малатком. Малаток у мяне заўсёды з сабой. Я нават не ўяўляю сабе, як гэта можна жыць без малатка.

Новую хату будавалі доўга, і ўсяго я не памятаю. Я падбіраў смалістыя трэскі, якія плылі з-пад сякер цесляроў, і насіў іх на дрывотню. Спрабаваў сам цясаць сякерай з доўгім, выцягнутым, як свіное рыла, лязом, якую называлі sклюдам, але ледзьве ўтрымаў яе ў руках.

Бацька часта злуецца і лаецца. Ён папікае маці то за абед, то за тое, што яна недзе забавілася, то за анучы, якіх яна не высушыла. Маці маўчыць. Яна ніколі

не абзавецца ніводным словам. Мне шкада маці, і ў такія хвіліны свайго бацьку я ненавіджу.

— Вырасту, дык я табе дам,— пагражаю я яму.

— Не трэба так гаварыць, сынок,— кажа мне маці.— Бацька стаміўся, таму і злосны. Мы ж ставім новую хату.

Потым мы паехалі ў лес па мох. Там было хораша і ціха. Птушкі ўжо не спявалі, бо наступіла восень. Моху надралі поўны воз. Маці натрапіла на журавіны і пачала збіраць іх у прыпол. Бацька ўжо запрог каня, я залез на воз, на мяккі мох, і мы чакалі маці. Бацька злаваўся, што яе доўга няма. Калі яна падышла, ён закрычаў, штурхануў яе ў грудзі, і маці ўпала. Усе журавіны рассыпаліся. Я саскочыў з воза і кінуўся на бацьку.

— Гад ты, чорт! Я цябе заб'ю! — закрычаў я на яго.

Бацька паехаў, а мы з маткай засталіся ў лесе. Маці плакала. Пасля яна супакоілася, і мы сабралі рассыпаныя журавіны.

— Грэх гаварыць так на бацьку,— павучала мяне маці.— Ты ж яго родная кроў. Ён пазлуецца дый перастане. Мы ж новую хату будуем. Недастаткі, зайздроснікаў і ворагаў колькі, ён і сярдзіты таму. Вось паставім хату...

Хату складвалі ўжо на другое лета. Мне вельмі спадабаўся пляскаты карандаш, які быў у кішэні аднаго цесляра. Зверху карандаш быў чырвоны, але пісаў чорным, тоўстаю паскаю. Я папрасіў карандаш сабе. Цясляр абяцаў аддаць яго мне, як толькі кончаць складаць хату. Але хату к зіме склалі, а карандаша ён так і не даў. Гэта было крыўдна. Бацька ўвесь час лаяўся, але маці маўчала. Я любіў сваю маці.

Крылі хату зімою. Мае чаравікі падраліся, і глядзець, як крыюць, я не хадзіў. Малаток ад мяне бацька адабраў, ён сам з ім сядзеў на даху новай хаты. Калі ён прыходзіў грэцца, у яго быў чырвоны твар, сіні нос і кавалачкі лёду на вусах. Спачатку цвікі бацька сек з калючага дроту на абусе старой сякеры, уваткнутай у драўляную калодку. Потым аднекуль прынёс у анучы многа новых, сапраўдных цвікоў. Я папрасіў цвікоў сабе, і ён даў мне два. Іх я адразу забіў камнем-кругляком у прыпек. Хацелася забіваць яшчэ, але цвікоў

не было. Назаўтра я падгледзеў, куды бацька іх хавае, і набраў сабе дзве жмені.

Я наўбіваў цвікоў у сцяну, каб было дзе вешаць матцы ручнікі, проста так у падлогу, адзін цвік забіў у стол, каб не спаўзаў абрус.

У абед прыйшоў бацька, зняў папругу і, нічога не пытаючы, пачаў мяне ёй хвастаць. Мяне з яго рук вырвала маці. Яна першы раз за ўвесь час, як мы ставілі новую хату, стала крычаць і сварыцца на бацьку. Ён не сеў абедаць, грукнуў дзвярамі і выскачыў на двор.

Вясною рэзалі дошкі на столь і падлогу. Піла была доўгая, з вялікімі зубамі і зусім не падобная на звычайную. Бацька стаяў наверсе, на сталюзе, а маці ўнізе. Яе твар быў увесь белы, нібы абсыпаны мукою. Я набраў поўную шапку чыстай, пахучай кірсы і занёс свайму суседу Алесю. У іх дошак не рэзалі і кірсы не было. Алесь за гэта даў мне мочаны яблык.

Потым я мясіў гліну ў карыце. Хлопцы пайшлі ў арэхі, але мне было некалі. У новай хаце ляпілі печ. Ляпіў яе чорны, вясёлы дзядзька, які ўмеў кукарэкаць, як певень, брахаць па-сабачы і мяўкаць, нібы сапраўдны кот. Дзядзька мне падабаўся, і я папрасіў яго зляпіць мне з гліны сабачку, які будзе свістаць, калі дзьмуць яму ў дзюрачку, прарobленую ззаду. Такіх сабачак прадавалі на кірмашы гаршчанікі. Але чорны дзядзька сказаў, што са свісцёлкамі мне займацца сорамна, а трэба ісці ў школу, бо я ўжо вялікі хлопец. У школу я хацеў і сам, але ведаў, што мяне запішуць толькі аж на тое лета.

Новая хата, калі ў ёй наслалі падлогу, зляпілі печ і ўставілі вокны, была шырокая і светлая. У ёй пахла смалою, журавінамі і мохам. Са старой хаты мы прынеслі ложак, стол, дзве табурэткі. Маці напавер купіла ў суседкі фікус, але ўсё адно ў хаце было вельмі прасторна. Я галёкаў і бегаў з кута ў кут і адзін раз з разбегу стукнуў малатком па жоўтых, пафарбаваных дзвярах, якія вялі ў другую, яшчэ не агледжаную палавіну хаты. Ад філёнкі адскочыла маленькая планачка. Але бацька не біў мяне, як тады, за цвікі. Ён прыладзіў планачку клеем, і мне толькі сказаў, што з малатком дурэць нельга.

І вось незабыўны малюнак: мы спраўляем улазіны. Двор пасыпаны жоўтым пяском, па гразі, за веснічамі, пакладзены кладкі. У нашай новай хаце поўна

людзей. Прыйшлі цесляры, якія рубілі хату, возвікі, што вазілі бярвенні, чорны дзядзька, які ляпіў печ. Прыйшлі нашы сваякі і суседзі. У хату назносілі лавак, сталоў, талерак, нажоў і відэльцаў. Сталы заслалі белымі абрусамі, заставілі гарэлкай і закускамі. Маці гатавала гэтыя закускі цэлы тыдзень.

Ні разу не было так шумна і весела ў старой хаце. Пілі гарэлку, спявалі, цалаваліся, танцавалі. Я ніколі не бачыў такой вясёлай і шчаслівай сваю маці, як у гэты дзень. Яна апранула белую кофтачку, сінюю спадніцу, абула свае, яшчэ дзявочыя, чаравікі з высокімі халяўкамі. Маці спявала і танцавала разам з усімі. Вечарам уся вуліца звінела песнямі. Госці варочаліся дамоў з нашай новай хаты.

У новай хаце было хораша. Я сядзеў ля акна і пазіраў на вуліцу. На дрэвах, парканах, дахах, на полі, якое цягнулася аж да далёкага сіняга лесу, ляжаў снег. Свяціла сонца, снег гарэў і пераліваўся залатымі бляскамі. Яны то патухалі, то ўспыхвалі зноў.

Бацька хадзіў нездаволены. Ён, як і раней, крычаў на маці, прыдзіраўся да яе без ніякай прычыны, лаяўся. Я ў такія хвіліны адыходзіў ад акна і залазіў на печ. Маці моўчкі плакала. Аднойчы, калі бацькі не было ў хаце, яна апранула мяне, апранулася сама, мы паставілі на санкі матчын куфэрак і пераехалі ў старую хату. Малаток я захапіў з сабой, каб палохаць рапух, калі яны зноў асмеляцца вылазіць з кута на падлогу.

У старой хаце было холадна і няўтульна. Маці запаліла печ, і к вечару хата нагрэлася. Яна нешта варыла, потым абаім нам паслала пасцель на куфэрку. Я сядзеў на падлозе з малатком і чакаў рапух. Але яны не паказваліся. Яны, мабыць, памерзлі, калі мы жылі ў новай хаце.

Позна вечарам прыйшоў бацька. Твар яго быў разгублены і вінаваты. Ён пашукаў вачамі, дзе сесці, але садзіцца не было на чым, і ён застаўся стаяць у парозе.

— Вось што, Ганна,— сказаў бацька нейкім дрыготкім голасам.— Даруй мне, калі што якое. Характар у мяне такі. Не саром мяне перад людзьмі. Даведаюцца суседзі, што яны скажуць. Пайшлі дадому...

— Не, Сцяпан, не пайду.— Маці трымалася рашуча.— Хай што хочуць гавораць людзі. Я табе маўчала

ўсе гэтыя гады. Думала, клопат, недастаткі, аціхнеш з часам, калі ўзаб'ёмся на хату. А тут і новая хата, а ты зноў за сваё. Ламі свой характар, а іначай не пайду.

— Усё бывае ў жыцці, Ганна...

Яны гаварылі доўга, і канца іх гаворкі я не чуў, бо заснуў на падлозе. Соннага, мяне перанеслі ў новую хату...

1959

РАМАН З ЭПІЛОГАМ

Апавяданне знаёмага настаўніка

I

З рабочага цягніка я злез ціхім вячэрнім часам на раз'ездзе, які ў праваднікоў і кандуктараў носіць назву «Дзвесце семдзесят трэцяга». Звычайна ж яго завуць Дзеўкамі, бо ён прылягае да вёскі з такой самай назвай.

— Хто к дзеўкам — скакай! — пачулася каманда, пададзеная нечым басам, і трое хлопцаў у вопратцы чыгуначнікаў ірванулі з вагона ў тамбур. Я падаўся за імі.

На раз'ездзе нічога не змянілася. Як і раней, стаіць на сваім месцы слуп з ліхтаром, а крыху воддаль прысадзістая будыніна з жалезным дахам, дзе жывуць брыгадзір пуцейцаў і абходчык. Ніякіх адмецін добраўпарадкавання не відаць: ні памяшкання для пасажыраў, ні білетнай касы, ні нават лавачкі, на якой можна было б прысесці. Я дагэтуль не ведаю, хто запальвае ліхтар, якім ноччу выяўляецца наяўнасць гэтага закінутага раз'езда. Можа абходчык, а можа брыгадзір пуцейцаў, хоць такая работа, здаецца, і не павінна ўваходзіць у кола іх прамых абавязкаў.

Трое хлопцаў, што першымі саскочылі з цягніка, ледзь не подбегам пашыбавалі ў вёску. Я не спяшаўся. Мне не хацелася спяшацца і не было куды.

Калі б у мяне спыталі, чаго я прыехаў у Дзеўкі, ахвяраваўшы рэштай двухмесячнага дырэктарскага адпачынку, я не адразу б здолеў адказаць. Тым болей што адпачынак гэты супадае з рамонтам школы, нарыхтоўкай дроў, наладжваннем вытворчай базы і іншымі не надта салодкімі рэчамі. У такіх выпадках звычайна гавораць, што прыехаў дзеля спаткання з маладосцю, і людзьмі і мясцінамі, якія яе сагравалі. Можа і так. У Дзеўках я пачынаў сваю настаўніцкую

Іван Навуменка ў маі 1945 года.

Аспірант Іван Навуменка. 1961 год.

кар'еру. У гэтай вёсцы мне прыйшлося пражыць два маладыя гады.

Ад раз'езда да вёскі вярста, якую можна прайсці мноствам сцежак, пратаптаных на пясчаным полі. Раней нават жартавалі, што ў кожнага тутэйшага гаспадара свая сцежка. Вунь той, справа, паўз хмызнякі, дыбаў, прыгнуўшыся, гарбаты Кокуль. Ён адзін вылоўліваў у рачулцы Вароне ўсіх шчупакоў, ментузоў і язёў, а калі іх не было, то ракаў, і трухаў са сваёй ношкай да поезда, на базар. Сцяжынай, якая трохі лявей, прабіралася, нібы ліса, удава Музыкаліха. Яна заўсёды енчыла, што едзе ў горад да доктара, але ніколі не забывалася прыхапіць з сабой кошык з грыбамі ці бітон з малаком. Музыкаліха жыла адна, але каровы трымала дзве. Астатні люд пёр напралом; паласуючы сцежкамі поле, спяшаўся штораніцы на заработкі.

Калі ісці з раз'езда ў вёску, то сцежак хоць і многа, але могілак не абыдзеш. Яны якраз насупраць: зялёны ўзгорак, на якім у маўклівай велічы стаяць некранутыя стогадовыя хвоі і маладыя дубкі. Стары славянскі звычай: перш за ўсё паказаць прыезджым людзям свае могілкі. Тут летапісы і манускрыпты вёскі, яе легенды і паданні.

Дзень дагараў. Сонца садзілася за сцяной бору, што цягнуўся на захад ад чыгункі. Прамені яшчэ залацілі вяршаліны соснаў на могілках, а ўнізе на полі папаўзлі ўжо сіняватыя цені сутоння. Я рушыў к шалашу, які стаяў пасярод поля, засаджанага капустай, рэдзькай і кармавымі буракамі. У ім ужо гадоў з трыццаць зарабляў свой вартаўніцкі хлеб судом мне дадзены цесць, кульгавы Міна.

У шалашы гаспадара не было, і ў чаканні яго я прылёг на капе аўсянай саломы, складзенай проста ў капусце. На гэтай капе мой родзіч, відаць, нёс сваю службу, адсюль аглядаў свае ўладанні, бо салома была ёмка ўтаптана.

Змяркалася. Недзе зарыпаў гармонік, з вёскі даносіліся прыглушаныя зыкі песень і смеху, а тут, на полі, панавалі цішыня і спакой. Было светла. Месяц, поўны і круглы, як гарадскі ліхтар, павіс збоку, над самым лесам. Лілі на зямлю сваё зыркае святло жнівеньскія зоры.

Я веру, што ў кожнага чалавека ёсць сваё адчуванне часу, яго непаўторнасці і красы, адчуванне, якое

цяжка выказаць словамі. Я заўсёды любіў вечары на схіле лета, з іх паэзіяй задуменнасці і цішыні, з іх бяздонным зорным небам, асабліва ўрачыстым у такую пару. У гэты час, здаецца, у прыродзе адбываецца нешта вялікае, агромністае, а ты толькі прысутнічаеш маўклівым зачараваным сведкай...

Мяне агарнулі ўспаміны. Поле, ціхі вечар, могілкі, гармонік і песні ў вёсцы — усё, здаецца, як і тады. Час нібы спыніўся. Але ты ўжо не той. Ты адчуваеш гэта сэрцам і ўсёй сваёй істотай. І пусці цябе па дарогах і сцежках, якія ты некалі прайшоў, ты б, здаецца, здолеў шчасліва абмінуць усе камянні і завалы...

II

Першы раз я прыехаў у Дзеўкі ў трыццаць дзевятым годзе. Малакасос у касцюмчыку, купленым яшчэ на матчыны грошы. Меў па тым часе дзевятнаццаць гадоў, восем класаў цвёрдай адукацыі і дыплом трохмесячных настаўніцкіх курсаў. Такія педагогі, як я, тады траплялiся нярэдка. Маладых настаўнікаў з інстытуцкай асветай забіралі на вайсковую службу, некаторых пасылалі ў заходнія вобласці Беларусі, толькі-толькі вызваленыя ад паноў.

Па шчырасці, дык я сам напрасіўся ў Дзеўкі. На сваю бяду. Адсюль паходзіла бабка, маці маёй маці, была сякая-такая радня, і думалася, што каля блізкіх людзей будзе лепш, чым на чужыне. Пра кожную вёску ходзіць свая слава, добрая ці благая. Калі ўспаміналіся Дзеўкі, то пра іх звычайна гаварылі ўсміхаючыся:

— Калі яны дзеўкі, дык любяць замуж выходзіць...

Гаварылі і горшае:

— У Дзеўках есці не дадуць, а пераначаваць, калі ласка...

Але я, малады, лічыў такія гаворкі драбязой, перажыткам мінулых дзён.

Вёска звычайная, саламяная. У яе агульным малюнку было нешта вясёлае, разухабістае. Дзве вуліцы крыж-накрыж, і амаль у самым цэнтры, на выгане, паравы млын. Хаты і наогул уся забудова не мела якога-небудзь пэўнага парадку: адна хата глядзела на вуліцу вокнамі, другая — глухой сцяной, у адзін двор

можна зайсці проста з вуліцы, у другі — вузкім адгароджаным правулкам, мінуўшы агарод, сад і хлявы.

Народ тут жыў неяк лайдакавата. Зямля не благая, і, каб урабіць яе як след, можна было б жыць з хлебам. Але аб ёй не дбалі. Галоўны клопат ляжаў у заработках. На пабочны промысел падаваліся ледзь не з кожнага двара. Па святах — іх у Дзеўках было вельмі многа — вёска гула песнямі. Выпіць і паспяваць тут любілі, кожнае свята цягнулася два-тры дні, і мне нават здавалася, што святы выдумвалі знарок.

Хлопцы фарсілі ў хромавых ботах з апушчанымі гармонікам халявамі і насунутымі на іх калошынамі штаноў, дзяўчаты — у пярэстых сукенках і лодачках. Абыходжанне хлопцаў з дзяўчатамі мне, таксама вяскоўцу, здалося залішне вольным, абразлівым, але ўсяму гэтаму тады я яшчэ не вельмі надаваў увагі. Пры дзяўчыне тут маглі і мацюкнуцца, і наогул не саромеліся непрыстойных учынкаў.

Калі толькі ехаў на працу ў Дзеўкі, думалася, што сур'ёзна займуся самаадукацыяй, паступлю вучыцца ў завочны тэхнікум. З першай палучкі купіў сабе гадзіннік і настольны каляндар, у якім распісаў заняткі над павышэннем уласнай адукацыі на кожны дзень. Ды нахлынулі справы больш неадкладныя. У дзевятнаццаць гадоў прыходзіць тое, што павінна прыйсці. Я закахаўся.

Тая першая восень маёй работы ў школе супала з пачаткам вялікай вайны. Германія напала на Польшчу, разгаралася полымя сусветнага пажару. Пра тое, што фашысты асмеляцца ваяваць з намі, у той час ніхто не думаў, але нейкая трывога ўсё ж вісела ў паветры. Да заходняй граніцы ішлі эшалоны з артылерыяй, танкамі, войскам.

Я ж марыў аб вучобе, ведаў таксама, што праз год-два мяне прызавуць у армію, а пакуль што добрасумленна складаў канспекты па арыфметыцы, батаніцы і геаграфіі (я адразу вёў тры прадметы ў пятым класе), а вечарам, калі здаралася вольная хвіліна, бег на раз'езд к вячэрняму цягніку. Цягнік для мяне быў тады пасланцом з вялікага і шырокага свету, у якім ішло цікавае, незвычайнае жыццё, зусім не падобнае на тое, якое я бачыў у Дзеўках.

На раз'ездзе я пазнаёміўся з Алесяй. Тоненькая, чарнявая дзяўчына кожнае суботы злазіла з рабочага

цягніка, трымаючы ў руках фанерны, пафарбаваны ў зялёны колер, чамаданчык. Аднойчы мне прыйшлося ісці поруч з ёй у вёску. Быў цёплы вечар, поле ахутаў змрок, у небе свяцілі чыстыя асеннія зоркі.

— Баюся могілак,— сказала Алеся.— Дрыжу, калі іду паўз іх адна. Ведаю, што нічога страшнага на свеце няма, ніякай нячыстай сілы, а ўсё адно баюся...

Яна вучылася ў педагагічным тэхнікуме, на другім курсе, хоць была маладзей за мяне на два гады. Мы вельмі хутка, за нейкія лічаныя дні, сышліся ў поглядах на жыццё, у сваіх сімпатыях і антыпатыях. Мы любілі адны і тыя ж кнігі, адных і тых жа пісьменнікаў. Тыдні праз два пасля першага знаёмства я ўжо ведаў, што не магу без Алесі жыць.

Была яна, як дзіця: непасрэдная, шчырая, даверлівая і зусім не ўмела таіць сваіх пачуццяў. І хоць па адукацыі яна ішла вышэй за мяне (у іх тэхнікуме прайшлі ўжо прагрэсіі, адносіны і лагарыфмы, а я толькі планаваў іх вывучэнне ў сваім календары), героем быў я. Я ж ужо настаўнік, а яна толькі вучаніца!..

Восень у той год была цёплая, бабіна лета зацягнулася ледзь не да самага лістапада. Горад блізка, за дваццаць кіламетраў, і Алеся прыязджала дамоў па два, а то і па тры разы на тыдзень. Я ведаў, што гэта дзеля мяне. Колькі было іх, незабыўных вечароў, калі мы марылі і цалаваліся!

Мары сягалі высока. Я развіваў перад дзяўчынай самыя смелыя планы, у ажыццяўленні якіх галоўнай дзеючай асобай рабіў самога сябе. То я экстэрнам канчаў тэхнікум і смела ступаў у вышэйшую навуку, рабіў пераварот у педагогіцы, то ішоў у армію, станавіўся камандзірам, здзяйсняў подзвіг, пра які пісалі ў газетах. Бясконцая чарга гераічных спраў была намечана ў тыя памятныя цёплыя вечары...

Алеся саграваламае летуценні. Са сваім каханнем яна звязала ўсё лепшае, да чаго сама імкнулася ў жыцці. Дзяўчына баялася толькі, што я паеду здзяйсняць запланаваныя подзвігі адзін, без яе, і мне будзе цяжка. Я стаў яе героем і рыцарам. У вянок сваіх мар яна ўпляла самыя прыгожыя кветкі і гэты вянок усклала на мае плечы...

Калі разбірацца глыбей, то мы былі дзеці свайго часу і ў нашых марах было шмат ад яго героікі: перад вачамі стаялі подзвігі папанінцаў, абаронцаў граніцы

ля возера Хасан і ракі Халхін-Гол, праслаўленых лётчыкаў.

На гэтай агульнай хвалі мы і плылі, не заўважаючы і нават адварочваючыся ад звычайнай будзённасці і друзу жыцця.

У тыя самыя вечары, калі, затуліўшыся ў засені школьнай бярозы, мы трызнілі ўслых аб будучым, па вуліцы раўлі і галёкалі п'яныя галасы, несліся дзікія выгукі і лаянка. Але мы гэтага не чулі, праўдзівей кажучы, не хацелі чуць. Мы лічылі гэта дробязямі, перажыткам мінуўшчыны, што хутка само сабой знікне. Мы былі ідэалістамі і рамантыкамі.

Вядома, хутка я стаў хадзіць у хату да Алесі, там мяне лічылі сваім. Маці нават звала зяцем. Апорай сям'і была яна, жанчына практычная, з цвярозым розумам і разлікам, а не бацька, мяккі, бязвольны і вялікі дзівак.

— Я, брат, чапаевец,— пахваліўся мне пры першым жа знаёмстве Максім Пацалуйка, Алесін бацька.— Толькі заціскаюць мае заслугі. Вось каб жывы быў Васіль Іванавіч, ён бы такога не дапусціў...

— Ма-а-ксім! — азвалася жонка.— Не хлусі ты хоць пры чалавеку. Які ты чапаевец, ты ж і страляць не ўмееш. Не верце вы яму: меле гэтая малатарня, сама не ведае што...

Потым высветлілася, што нейкае дачыненне да Чапаева Пацалуйка ўсё ж меў. Мабілізаваны ён быў ужо ў дваццатым годзе і жывога Чапаева, вядома, не бачыў, але служыў нібыта ў той часці, якой раней камандаваў герой грамадзянскай вайны. Максім лічыў сябе чапаеўцам на той падставе, што Чапаеў, калі б ён быў жывы, не абмінуў бы яго, зацікавіўся б ім і нават пасябраваў бы з ім асабіста.

Пацалуйка ў ліку нямногіх у вёсцы не належаў да адыходнікаў. З калгаса ён атрымліваў мізэрны заробак, лічаныя пуды збажыны і бульбы, але на працу ішоў дзень у дзень. Яго галава пастаянна была занята нейкімі планамі, праектамі, удасканаленнямі, хоць у бедных Дзеўках асабліва ўдасканальваць і не было чаго.

— Платон! — паклікаў мяне аднойчы Пацалуйка на вуліцы.

Я падышоў, думаючы, што ён скажа што-небудзь пра Алесю. Яна якраз здавала залікі і больш тыдня не

прыязджала. Але пра дачку Максім нават не ўспомніў.

— Ты геаметрыю ведаеш? — спытаўся ён з нейкім змоўніцкім выглядам.

З гэтай навукі я ведаў няшмат. Нешта пра трохвугольнікі, пра суму іх вуглоў, пра тое, што паралельныя ніколі не перасякуцца. Пытанне Пацалуйкі здзівіла мяне.

— Навошта вам, дзядзька, геаметрыя?

— Без яе, брат, як без рук. Задумаў я адну штуку, але ж трэба разлік. Спрабаваў сам чытаць, Алеся кніжку прывезла, але літары там нейкія не нашы...

Ён ад прыроды быў вынаходнік, меў залатую галаву і рукі. У гэтым прыйшлося пераканацца пазней. У тыя перадваенныя гады ў калгасах пачыналі сеяць кок-сагыз. Спецыяльнай тэхнікі не было ніякай. Сеялі гэтую паўдзікую расліну страшэнна прымітыўным спосабам: пальцамі ў глебе рабілі лункі, апускалі туды шчапоць дробных, нібы макавых, зерняў, потым рукамі заграбалі ямачку.

І вось Максім Пацалуйка сваім адумам сканструяваў кок-сагызную сеялку. Яе пусцілі ў ход і не маглі нахваліцца, машынай за дзень засеялі ўсю плошчу, вызначаную калгасу.

Сеялку паказвалі на раённай выстаўцы, яе чарцяжы пасылалі ў Наркамат. Адказу Пацалуйка не атрымаў, пачалася вайна.

Пасля вайны ўжо мне давялося бачыць заводскую сеялку, сканструяваную інжынерамі. Гэта была сапраўдная машына, а не драўляны кораб на жалезных колах, якой здавалася Пацалуйкава. Але сам прынцып дзеяння быў той самы.

Пацалуйкава сеялка, калгас, парадкі ў вёсцы, нават вайна, якая ўжо ішла на свеце,— усё гэта не займала вялікага месца ў маіх думках.

Восень, зіму, вясну — мой першы настаўніцкі год — уладна захапіла Алеся. Яна кожнае хвіліны прысутнічала ва ўсім, што я рабіў і аб чым думаў. У вушах звінелі радкі Купалавага верша пра дзяўчыну Алесю, якая легкакрылай птушкай узвілася ў неба. Мелодыю да гэтых радкоў прыдумаў я сам, і было ў ёй, памятаю, нешта сумнае і нешта ледзь улоўна трывожнае. Жыве, мабыць, у чалавеку тое, што звычайна называюць прадчуваннем...

Па прыездзе ў Дзеўкі я меціў кватараваць і стала-

вацца ў цёткі, стрыечнай матчынай сястры. Яна мела прасторную хату, агарод, сад і жыла, па расказах маці, няблага. У кватаранты да сябе яна мяне, аднак, не ўзяла. Прычына тут была, бадай, простая: цётка, як і многія іншыя, часта ездзіла на базар, ведала цану капейцы і справядліва разважыла, што каля настаўніка ды яшчэ родзіча не вельмі пагрэешся.

Кватараваць мне прыйшлося ў чужых. Мае гаспадары жылі неяк неўладкавана, неахайна, як цыганы. Сам гаспадар, кульгавы Міна, цяжкай работы рабіць не мог, жыў наводшыбе. Летам ён прападаў у шалашы, вартуючы калгасную капусту і буракі, а зімой — на ферме, начуючы і харчуючыся як прыйдзецца.

Гаспадыня, кабета гадоў за сорак, на мужа не зважала. Была яна бежанка з «мазуроў», любіла выпіць і павесяліцца. Хадзілі чуткі, што да яе заляцаецца брыгадзір пуцейцаў, цішком пасмейваліся нават, што Міна бацька сваім дочкам толькі па метрыках.

Старэйшая дачка, Феня, працавала на наступнай за нашым раз'ездам станцыі буфетчыцай. К майму прыезду яна пратаргавалася, і гэта каштавала сям'і нямала — каб вызваліць Феню з бяды, прыйшлося неадкладна прадаваць карову. З гандлем Феня развітвацца, аднак, не хацела. У нашай школе сельпо арганізавала невялікі буфецік, і яна — як быццам нічога не здарылася — заступіла за яго прылавак. Гэта была мажная дзяўчына, з вялікімі, нібы здзіўленымі, вачамі і густа падведзенымі бровамі. Яна любіла паказаць сябе выхаванай і далікатнай.

— На дэсерт сягоння кампот з сухафруктаў,— гаварыла Феня, уваходзячы вечарам у маю бакоўку і ставячы на стол кубак звычайнага ўзвару з грушдзічак.

Малодшая, Лёдзя, з твару падобная на бацьку, была за вучаніцу ў кравецкай арцелі ў горадзе і наязджала дадому рэдка. Трымалася яна незалежна, да старэйшай сястры і маці адносілася абыякава і часамі нават варожа.

Я жыў у сваіх гаспадароў, мала цікавячыся жыццём і парадкам, які панаваў у іх доме. А тут адбывалася нешта нездаровае, нешта часамі агіднае і брыдкае. У хату іншы раз прыходзілі незнаёмыя мне мужчыны. Яны паяўляліся заўсёды вечарам, прыносілі сваю гарэлку і закуску. Наладжваліся выпіўкі, і ў іх

прымалі ўдзел маці і старэйшая дачка. Мужчыны асталіся начаваць. Зачыніўшыся ў сваёй бакоўцы, я стараўся не звяртаць на гэта ўвагі або, калі прыязджала Алеся, ішоў на спатканне да яе.

Кіно ў Дзеўках бывала рэдка, не часцей аднаго разу ў месяц, і калі прыязджала кінаперасоўка, карціну паказвалі ў школе. Два ці тры разы мне прыйшлося варочацца дамоў з кіно разам з Феняй. Яна старалася гаварыць на гарадскі манер, у голасе яе чуліся гуллівыя ноткі, і, нібы незнарок аступіўшыся, яна туліласся да мяне. Адзін раз паўраспранутая Феня зайшла да мяне ў бакоўку. Было позна, але я яшчэ чытаў. Я прапанаваў Фені кнігу, і яна, не сказаўшы ні слова, бразнула дзверцамі...

Гром грымнуў летам, калі я паехаў у сваю вёску на першыя, ужо запрацаваныя канікулы. Алесі дома не было, яе паслалі важатай у піянерскі лагер, і аставацца ў Дзеўках без яе не хацелася.

Я ліхаманкава рыхтаваўся да паступлення ў завочны тэхнікум. Паступаць меціў на апошні курс, каб скончыць вучэнне разам з Алесяй. У канцы таго лета мне прыслалі позву ў народны суд. У ёй я значыўся... адказчыкам.

Пра гэта не хочацца ўспамінаць. Суд быў не адзін, іх было восем ці дзевяць. Ні ў які тэхнікум я не паступіў. Гарбаты Кокуль і хітрая Музыкаліха, сведкі, вельмі слушна давялі першаму суду, што я абяцаў Фені жаніцца, быў яе фактычным мужам і з'яўляюся бацькам яе дзіцяці. Суды ішлі з пераменным поспехам: то ў маю карысць, то ў карысць самазванай маёй жонкі. Справу павінна была разглядаць апошняя інстанцыя, Вярхоўны суд. Але пачалася вайна. У армію я пайшоў аліментшчыкам.

І ўсё ж самае горкае было не ў тым, што распушчаная, бессаромная Феня захацела мяне зацягнуць у сваю сетку. Ад мяне адвярнулася Алеся.

Увесь наступны год я патраціў на суды ды яшчэ на тое, што рабіў усялякія захады, каб вярнуць каханне Алесі. І не вярнуў. Яна трымалася горда і непрыступна. Абраза, якая легла ёй на плечы праз мае судовыя справы, аказалася мацнейшай за каханне. Былі ў мяне два моцныя саюзнікі — Алесіны бацька і маці,— але не дапамаглі і яны. Яны ні на кроплю не верылі ў якую-небудзь маю віну. Алеся верыла...

III

Я чакаю Міну. Над полем, лесам, вёскай — урачыстае зорнае неба. Яно заўсёды супакойвае. Перад тварам яго бязмежнай велічы з думак і пачуццяў знікае ўсё дробязнае, недарэчнае, усё тое, што можна забыць праз дзень або праз год. Нячутна ўпала, апісаўшы срэбную дугу, знічка. Высока, пад самымі зоркамі, праляцеў самалёт — рухомая чалавечая зорка. Паволі навісае туман, расцякаецца парнасць. Галасы і зыкі ў вёсцы сціхаюць. Я задрамаў.

Прачнуўся ад ціхіх крокаў і прыглушанага кашлю.

— Ці не ты гэта, Платоша?

— Я, дзядзька Міна.

— То чаму ж ты ў хату не зайшоў? Валяешся адзін на полі. Хіба ж мы табе чужыя, ці што? Хадзем хоць у курэнь, я агонь раскладу...

Агонь стары расклаў рупна і хутка. Знутры шалаш выглядае досыць утульна: дзве гладкія лаўкі, сухі, як камень, грунт пад нагамі, дым прамым круглым слупком выносіць у шырокую гарлавіну. Усюды на ўбітых у сценкі цвіках вісяць перавязаныя ніткамі пучкі зёлак.

— Лечыце, дзядзька Міна? Столькі траў...

— Ат, які з мяне лекар. Дактароў вунь поўная бальніца. Адна дакторка, праўда, сама ў мяне просіць: прынясі тое, прынясі другое. Прызнае травы.

Міна пастарэў. Апошні раз мне прыйшлося бачыцца з ім тры гады назад — непадалёк ад вёскі школа нарыхтоўвала дровы,— тады вартаўнік здаваўся дужэйшы і жвавейшы. Яго добры, задумлівы твар пераseклі глыбокія маршчыны, ён яшчэ больш сагнуўся і яшчэ глыбей прыпадае на левую нагу.

— Ну, як жа жыццё-быццё, дзядзька?

Агонь весела ліжа сухія бярозавыя сукі, водбліскі полымя скачуць па чорных, задымленых сценках, у шалашы светла. Недзе ў закутку пад лаўкай, сагрэўшыся, завёў сваю песню цвіркун.

— Жыць можна,— гаворыць Міна.— Здароўя толькі няма. Не тое здароўе.

Ён становіцца наўкаленцы і дастае з-пад лаўкі бутэльку, закаркаваную нейкімі сухімі зёлкамі.

— Ты ж з дарогі, нічога не еў. Перакусі хоць хле-

ба з салам. Памідоры ёсць. А гэтую на зуброўцы настаяў. Вып'ем, тады і пагаворым.

Мінава настойка — пахучая і моцная — адразу б'е ў галаву, лаўка, сценкі шалаша, старое ёлкае сала, якое вартаўнік парэзаў на ёмкія скрылікі, здаецца незвычайна смачным. Голас старога даносіцца аднекуль здалёк, хоць ён сядзіць насупраць мяне, на другой лаўцы.

— Лепш закусі, а то звянеш. Яна што спірт, я да зуброўкі яшчэ шалфею дабавіў, гаркату змяншае. Мабыць, выпіваеш не часта, служба ў цябе такая. А я выпіваю...

Побач з многімі сваімі благімі якасцямі гарэлка мае адну бясспрэчна добрую. Яна скарачае адлегласць паміж людзьмі, ломіць сцены маўчання, збліжае душы. Пачаць размову, дзеля якой я прыехаў, паўгадзіны назад было цяжка. Цяпер лёгка, і я пачынаю яе:

— Як Сашка, дзядзька Міна? Што ён думае пра мяне?

Стары маўчыць. Ён апусціў сваю сівую галаву на рукі і нешта ўзважвае. Гарэлка яго мала кранула, ён такі ж павольны ў рухах, гэтак жа глуха і сіпла гучыць яго голас, калі ён гаворыць.

За шалашом, у капусце раптам затрашчала. Было такое ўражанне, што нехта задыхаецца, некага душаць. Я падхапіўся і выскачыў з шалаша. За некалькі крокаў ад яго мільганулі два шэрыя камы.

— Сабакі,— сказаў Міна з шалаша.— Качаны, халеры, паваляць. Разгуляліся.

Плыве над полем светлая жнівеньская ноч. Зыркую яе цішыню вартуюць кусты і дрэвы на ўзбочыне дарогі, цёмны пагорак могілак і адзінокі агеньчык ліхтара на раз'ездзе. Ахутаныя полагам туману, навакольныя прадметы здаюцца незнаёмымі, няпэўнымі, хісткімі. Ноч ахінула ўсё шэрым крылом і пасеяла навокал цішыню. Яна загадала спаць людзям, птушкам, жывёле — усім, хто можа разгадаць яе спрадвечныя таямніцы. Але не ўсе спяць...

Я вярнуўся ў шалаш. Стары сядзіць усё ў той жа паставе і думае. Яму, відаць, цяжка пачынаць размову.

— Сашка мне ўнук, а табе ніхто,— нарэшце гаворыць ён.— І ты не крыўдуй на яго за той ліст. Малады ён, гарачы. У такія гады вы ўсе гарачыя. А бацька

яму трэба. Не можа ж нарадзіцца на свет чалавек без бацькі...

Пра гэта я пачаў думаць нядаўна, сур'ёзна, бадай, з таго дня, калі атрымаў злосны і крыўдны для мяне ліст ад Сашкі. У ім ён адмаўляўся ад мяне, як ад бацькі, ад маёй дапамогі, а я, прачытаўшы яго, думаў аб людской няўдзячнасці і яшчэ аб тым, што залішне многа згрызот спатыкае мяне ў жыцці.

Пачуўся далёкі, прыглушаны гул цягніка. Пазваньваючы нечым, нехта таропка патрухаў паўз шалаш.

— Музыкаліха спяшае,— адзначыў Міна.— Малако і грыбы вязе прадаваць. Каб малако не скісла, будзе начаваць на базары.

— Тая самая Музыкаліха? Яна ж старая ўжо.

— Старая, а пад сябе грабе. Магла ж раніцай паехаць, ды не хоча, каб бачылі...

У насцярожанай цішыні добра чуваць, як звіняць і падрыгваюць рэйкі, як, задыхаючыся, абдаючы сябе парай, набліжаецца да раз'езда стары спрацаваны рабочы цягнік. Шырока над полем разносіцца працяжнае рэха яго гудка. Тахканне колаў аб стыкі замаруджваецца, робіцца гучнейшым, натужна рыпяць тармазы, цягнік стаў. Праз некалькі хвілін зноў раскацісты, ужо блізкі гудок, тахканне колаў, якое ўсё ўзрастае, частае, перарывістае дыханне нястомнага старога рабацягі.

— Трэба было мне Сашку ў гэты, як іх называюць, прыют аддаць,— нібы сам з сабою разважае Міна.— Людзі раілі. Загінулі бацькі, і ўсё. Пашкадаваў. Дый цяжка аднаму аставацца...

— Не варта, дзядзька Міна, пра гэта. Што было, тое сплыло. Што Сашка робіць цяпер?

— На лесапілку ходзіць, а вечарам кніжкі чытае. Варанё ёсць варанё, надзьмулася і крача: «Праб'ю сабе дарогу без яго помачы. Не трэба мне такія бацькі...»

— Я прыехаў, дзядзька Міна, пагаварыць з Сашкам. Так болей нельга пакідаць.

— Добра, Платоша. Ты даруй за ўсё, але ж ён не вінаваты. Ён толькі як малы быў, дык пытаўся. «Дзе, кажа, мой тата, і чаму ён не едзе да нас». Я яму гавару, што маму тваю забілі немцы, ну, а тата з другой ажаніўся, ён на службе, і яму прыехаць нельга. Можа я дрэнна рабіў, што гаварыў так, але ж хацелася дзіця

ўцешыць. «А чаму, кажа, ён, тата, нам хоць ліста не напіша?» Што ты яму адкажаш? Бачыць у другіх бацьку, ну, і свайго мець хочацца. А падрос, перастаў пытацца. Можа, яму людзі што нагаварылі, языкі ж не завяжаш, можа, сам здагадаўся. Я табе і напісаў тады, каб перастаў слаць грошы. Ён жа лічыў, ды і людзі таксама, што раз грошы шлеш, значыць, бацька. А так, няма бацькі, ну і няма. Можа, сабакам сена косіць. А як прыйшлі твае гэтыя сёлетнія грошы, усё і загарэлася. «Не хачу, крычыць, ні яго грошай, ні яго самога...»

Агонь паволі згасае. Маленькім астраўком, у самай сярэдзіне тлее вуголле. Праз шчыліну дзвярэй у шалаш глядзіць ноч, зверху праз гарлавіну падміргваюць зоркі. Яны прыкметна бляднеюць. Хутка раніца.

— Пацалуйка Максім хворы ляжыць,— паведаміў стары.— З самай вясны як лёг, дык і не ўстае. Нутро застудзіў. Пераначаваў у кузні, а яшчэ холадна было. Папраўіцца, можа; кажуць, ужо лепш яму...

Пацалуйку я бачыў, здаецца, нядаўна. З газетнага ліста пазіраў сур'ёзны хударлявы чалавек, зусім не падобны на таго Максіма, якога я ведаў. І толькі подпіс пад партрэтам гаварыў, што гэта той самы Пацалуйка. Газета яго прадстаўляла як каваля, калгаснага вынаходніка. Няўжо яго хворага фатаграфавалі?

— Мулка табе будзе спаць, Платоша. Вазьмі мой кажух пад галаву, а плашчом сваім акрыешся. Блох няма, не бойся, я іх палыном выжываю.

Міна ўклаўся на голую лаўку і, мабыць, ужо спіць. Зрабіў ён гэта ціха і непрыкметна — без старэчых уздыхаў і крэкту. Не чуваць нават, як ён дыхае. Загартаваны на холадзе, на сонцы чалавек. Колькі яму год, і колькі правёў ён начэй у такіх вось шалашах, дзе дахам — неба і зоркі. Пра што думаў доўгімі начамі адзіноты. І якою мераю адпушчана гэтаму чалавеку шчасця і няшчасця?..

Нязваныя, няпрошаныя набягаюць успаміны. Іх цэлы рой, іх проста так не адгоніш і нікуды ад іх не ўцячэш. Яны ў табе самім і частка цябе самога...

З Мінам прыйшлося спаткацца ў цяжкім сорак шостым годзе, калі ў дадатак да спусташэння вайны вёска атрымала мірны неўраджай. Мяне дэмабілізавалі яшчэ ў вайну, пасля шпіталю, і ў сорак шостым я скончыў двухгадовы настаўніцкі інстытут. Ехаў на

працу. Міна з клункам пустых мяшкоў дабіраўся ў той хлебны край, нівы якога не выпаліла дашчэнту засуха. У цягніку спаткаліся.

На маёй судовай справе быў пастаўлены крыж. Аб гэтым паклапацілася сама старэйшая Мінава дачка. Яна захоўвала вернасць сваім прынцыпам і ў вайну. Любіла шумнае, разгульнае жыццё і загінула недарэчна... Памерла вясёлая Мінава жонка. Другая дачка выйшла замуж і некуды з'ехала. Пра гэта я ведаў.

Я забыў толькі пра маленькага сінявокага чалавека, які сваім паяўленнем на свет прынёс мне столькі згрызот. Гэтага чалавека звалі Сашкам, яму было ўжо шэсць гадоў, ён жыў з дзедам, прасіў есці, і дзеля яго кульгавы дзед ехаў з пустымі мяшкамі на край свету.

— Бог ім суддзя,— сказаў тады пра жонку і дачку Міна.— І ты не крыўдуй. Бывае ў жыцці ўсякае. А хлопчык харошы. Вось еду...

Я паабяцаў старому памагчы і час ад часу патроху пасылаў. І сёлета паслаў, ведаючы, што Сашка кончыў школу і, можа, збіраецца ў далёкую дарогу.

І раптам ліст, гнеўны, абураны. Без ніводнай граматычнай памылкі. Першы ліст ад таго, хто, носячы дзедава прозвішча, ненавідзячы і пакутуючы ў глыбіні душы, лічыў мяне бацькам. Такі ліст меў права напісаць толькі сын.

Пра цябе, Сашка, я не думаў ні з любоўю, ні з нянавісцю. Ты не сын мне. І зусім не хацеў я, пасылаючы сціплыя капейкі, прынесці табе столькі пакуты. Мне варта было падумаць аб другім: ты мог мець не такое дзяцінства, мог жыць у шумлівай дзетдомаўскай грамадзе. Я ж настаўнік, педагог, і гэта мой абавязак. Але выходзіць, што педагог я дрэнны. Якія ж словы сказаць табе заўтра, і дзе іх знайсці, гэтыя простыя, чалавечыя словы?..

IV

Чалавек з гадамі старэе. Дзеўкі памаладзелі. Я іду вуліцай вёскі і здзіўляюся. Здаецца, нейкі свежы вецер пранёсся пад вясковымі стрэхамі, развеяў іх ускудлачаную, трухлявую салому, паздзіраў з дахаў зялёны мох, параскідаў гнілыя парканы. Няма хат, якія пазіралі маленькімі акенцамі з-пад навіслай страхі, нібы

злы чалавек спадылба, няма пакручастых завулкаў-лабірынтаў, зарослых травой-муравою і густою крапівой... Тыя ж дзве вуліцы крыж-накрыж, але агульны лад будынкаў, якія падцягнуліся да іх, зусім іншы. Многа хат новых, на добрых каменных падмурках, з шыфернымі або гонтавымі дахамі, многа — проста перасыпаных, агледжаных, з новымі вокнамі, дзвярамі, дахамі. I амаль ля кожнага двара, які яшчэ захаваў свой памятны старасвецкі выгляд, кучы сасновых бярвенняў, пірамідкі цэглы — адзнакі хуткай перабудовы.

Садкі, палісаднічкі, фіранкі на вокнах. Па абодва бакі вуліцы канавы, масткі праз іх да двароў, сям-там маладыя дрэўцы ў пераплётах агароджы. Новы будынак школы, стары побач з ім выглядае мізэрным і занядбаным. Дзве шарэнгі слупоў, ёсць, значыць, электрычнасць і радыё. Цэлы гарадок грамадскіх будынін, новых, дагледжаных. Такога ў Дзеўках не было...

I толькі млын, стары знаёмы, знешне змяніўся мала. Высока ўзносіцца яго бляшаная труба з нацягнутымі ад яе ў чатыры бакі дратамі падпоры, расчынены вароты, мучным пылам абсыпаны сцены і парканы. Млын, роўна ўздыхаючы, меле. Людзі сеюць, росцяць хлеб, каб яго есці. На зялёным выгане завознікі: чатыры машыны і тры фурманкі. Ля млына прыбудоўка, там скрыгоча-звініць на ўсю аколіцу піла-цыркулярка. Людзі будуюць новыя хаты, каб весялей у іх жыць. Ім трэба дошкі, цёс, гонта. На цыркулярцы працуе Сашка, з якім у мяне сёння размова.

Размову я адклаў на вечар. А цяпер хаджу па вёсцы, гляджу на яе перамены, і мне трохі сумна. Трое з тых, каго я спаткаў на вуліцы, павіталіся са мной першыя. Можа, гэта пяцікласнікі, якіх я некалі вучыў. Нікога з іх я не пазнаў у твар, і ніхто не запыніўся, каб пагаварыць са мною. Не было, значыць, аб чым гаварыць.

Светлы жнівеньскі дзень. Высока ў блакітным бясхмарным небе плыве сонца. Паветра напоена той празрыстасцю і чысцінёй, якая толькі і бывае на схіле гарачага лета. У палісадніках дацвітаюць вяргіні. Іх час, белых і ружова-сініх вяргінь, ужо прайшоў, і цвет іх не яркі і не кідкі. Лётае ў паветры лёгкая павуціна — верная прыкмета блізкай восені. Восень яшчэ пагуляе з летам у хованкі, дасць тыдзень-два цёплым дзянькам,

усміхнецца здрадлівай лагоднасцю бабінага лета і запяе вятрамі, заімжыць дажджом.

— Платон! — голас мяккі, грудны, знаёмы. Ён прымушае здрыгануцца ўсёй істотай. Гэта Алеся. Пружыністай, нетаропкай паходкай яна ідзе да мяне.

— Добры дзень, Аляксандра Максімаўна. Вы тут?

На ёй лёгкія летнія туфлі, шэры касцюм, які шчыльна аблягае складную, з адзнакамі паўнаты, фігуру. Смуглявы твар, прыпухлыя вусны, вясёлыя шэрыя вочы з прыпудранымі, але ўсё ж прыкметнымі маршчынкамі каля павек. У выразе касцюма — белая блузка, адкрытая, ледзь кранутая загарам, шыя.

— Добры дзень, Платон Іванавіч. Якімі клопатамі абавязаны вашаму прыбыццю?..

— Ты ведаеш, Алеся.

На імгненне патуплены позірк вачэй, ледзь улоўная дрыготка ля вуснаў, і зноў адкрыты, чысты пагляд, поўны добразычлівасці і цікавасці. Жанчына ўзяла сябе ў рукі.

— Па-ранейшаму дырэктарам?

— А ты — завучам?

— Як жыццё?

— Ды ўсё так...

— Ну, то завуч дырэктара разумее,— гаворыць Алеся.— Дровы, рамонт, нарады ў раёна па пытаннях вытворчага навучання...

— Педсавет, бацькоўскія сходы, агіткалектыў,— дабаўляю я.

— А завучу лягчэй? — пытаецца яна.

— Строгі твар, касцюм, у якім горача летам, расклад заняткаў, канспекты, наведванне ўрокаў і галоўнае — выгляд, што ўсё табе на свеце вядома. Таксама нялёгка.

— О, з такім дырэктарам я не баялася б нічога!

— З прыемнасцю меў бы завуча, які разумее з паўслова.

Гэты жартаўлівы тон, даўно ўзяты намі на ўзбраенне, нагадвае сцяну, за якой можна схавацца ад чаго хочаш: ад сур'ёзнага, сумнага, ад таго, што цябе хвалюе і займае твае думкі.

Сустрэча з Алесяй не першая. Нельга не сустрэцца дырэктару і завучу, якія працуюць амаль што ў суседніх раёнах, у адной вобласці. Я ведаю пра Алесю ўсё, яна пра мяне таксама. Замуж яна выйшла трошкі ра-

ней, чым я ажаніўся, у яе двое дзяцей, муж дырэктар саўгаса, добры, разумны чалавек. Як педагог, яна вельмі аўтарытэтная.

— Бацька папраўляецца?

— Лепш яму, здаецца, стала. Я ж і прыехала з-за яго хваробы. Гэтак перахвалявалася. У нас канферэнцыя паслязаўтра, і ў мяне на секцыі даклад.

У Алесіным голасе нейкія новыя ноткі. Гэта, мабыць, таму, што хворы бацька і што тут, на вуліцы яе роднай вёскі, мы спаткаліся ўпершыню з таго памятнага далёкага часу...

Кавалер я не здагадлівы: мы цэлай паўгадзіны стаім пасярод вуліцы, на сонцы. Алеся абмахваецца хусцінкай, і да мяне нарэшце даходзіць. Мы ідзём пад школу: там старыя, знаёмыя бярозы, цянёк.

— А ўсё ж, чаго ты прыехаў, Платон?

— Сямейныя справы. Іх трэба неяк уладзіць.

На яе расчырванелым смуглявым твары грымаска раздражнення. Свайго настрою, як і некалі, яна зусім не тоіць.

— Слухай, Платон, я чула ад людзей. Гэта ж несусветнае глупства. Як твая жонка яшчэ церпіць? Грошы прысылаў, прыехаў цяпер, навошта табе гэта? Ці ведаеш ты, што людзі гавораць? Сумленне, кажуць, усё ж такі прачнулася ў ім,— гэта пра цябе так,— брыкаўся-брыкаўся, маўляў, дый прызнаў. Свая кроў, значыць. А я ж ведаю, што не сын ён табе. Няхай тады не разумела, у семнаццаць гадоў розуму не пытаюць. А цяпер ведаю...

— Што ты ведаеш, Алеся?

— Тое, што ты быў мяшок. Ідэаліст. Таму цябе і абкруцілі. Другога не абвялі б вакол пальца.

У голасе Алесі горыч. Яна не абыякавая да нашага з ёй мінулага, і хваля пяшчотнасці залівае мне грудзі. Мы сядзім на лавачцы пад старой знаёмай бярозай. Яе кучмастая шапка, нібы гара, навісае над будынкам ранейшай школы, якая цяперператворана ў нейкі склад. Дрэва такое самае, як і раней, за доўгія гады яно ніколькі не змянілася, а школа стала маленькай і непрыкметнай. Чаму гэта так? Можа, таму, што прыйшлося павандраваць па свеце, на многае паглядзець. А можа, проста з той прычыны, што непадалёк высіцца другі будынак, вялікі і прасторны.

Алеся неспакойная. Такая яна вельмі падобная на

тую далёкую студэнтачку, якая спаткалася на сцяжынцы юнацтва. Толькі яна яшчэ і нецярплівая, і катэгарычная ў сваіх думках, яна можа быць і злосная, гэта Алеся... Такой я яе не ведаў. Цалаваў гэты мілы прыпухлы рот, гэтыя шэрыя вочы, смуглую шыю, абнімаў вось гэтыя стройныя, падатлівыя плечы, а не ведаў. Дый ці трэба было ведаць? Залатым, іскрамётным агнём успыхнула яно, першае, святое пачуццё, і хіба ж трэба было яго тушыць?..

Алеся гаворыць, гаворыць, але я мала слухаю. Яе словы не даходзяць да свядомасці. Я толькі гляджу на знаёмы, дарагі твар, на прыгожыя, мяккія лініі рота, на каштанавы завіток ля вуха, у якім ледзь прыкметная срабрыстая павуцінка, і думаю. Чаму ж мы з табой, дзяўчына, размінуліся на той дарожцы, па якой спачатку так хораша пакрочылі? І ці здолелі б мы прайсці па ёй, каб не развёў нас выпадак? Ты ж любіла мяне, Алеся, я ведаю, ты даказваеш гэта яшчэ раз тым, што так горача гаворыш. Але ці не больш за мяне ты любіла сваю зорку, тую пуцяводную зорку, у якую паверыла. Твая мара была чыстая, як вада са сцюдзёнай крыніцы, як ранішняя раса. Побач з ёй не было месца ніякаму бруду, ніякай мане і фальшы. І ў семнаццаць гадоў розуму не пытаюць, гэта ты добра сказала. Але ж ёсць яшчэ сэрца, Алеся... Няўжо яно схлусіла таксама, тваё сэрца?..

Сонца схілілася са свайго гарачага паўдня, і пад бярозай, з таго боку, дзе мы сядзім, няма больш ценю. Нам трэба развітвацца. Ад таго, што на гадзіну мы спаткаліся пад памятным дрэўкам, нічога не зменіцца. Не прыбавіцца ні горычы, ні радасці. Усё ўжо было, і ўсё мінулася.

— Калі ж ты паедзеш, Алеся?

— Хачу сёння, тады яшчэ паспею на канферэнцыю. Я так рада, што бацька папраўляецца. Ты ж ведаеш, які ён у мяне.

— Шчаслівай дарогі...

— Бывай здароў, Платон. І не забудзь таго, што я табе сказала. Хопіць хадзіць у пакутніках. Твой цярновы вянок перасох і рассыпаўся, а рыцарства антыпедагагічна. Гэта я кажу як завуч, але твая жонка зразумее мяне таксама. Яна ў цябе яшчэ цярплівая, Платон. Шануй яе і не крыўдзі...

Яна пайшла лёгкай, упэўненай хадою, ні разу не

азірнуўшыся. Знаёмая і незнаёмая Алеся, загартаваная ў моры жыццёвых будняў і радасцей. Прывабная жанчына, якая ведае сабе цану і ведае, што яшчэ можа падабацца.

З нечым я ўнутрана не згадзіўся з Алесяй. Але ў чым? На гэта адразу не адкажаш нават самому сабе. І, можа, гэта зусім не нязгода, а нешта іншае, што трымаецца на адным толькі пачуцці супярэчнасці. Можа, яшчэ проста не памёр ва мне той зняважаны хлапчына, якому жыццё дало пстрычку па носе. Зняважанаму трэба шукаць вінаватых, хоць, можа, найбольш вінаваты ён сам. Чалавек заўсёды апраўдваецца першнаперш перад самім сабой. Сведак у такіх справах не бывае, і таму рэдка хто здолее сябе асудзіць. Вінаваціць жа другіх куды лягчэй...

Сонечны дзень плыве ў цёплай бясхмарнай празрыстасці. У апошнія дні лета заўсёды нараджаецца адчуванне запаволенасці часу. Усё навокал млявае, перасычанае радасцямі жыцця, ахопленае смуткам блізкага знікнення. Залатым лістападам асыплецца бяроза, скінуць свой багаты ўбор ліпы і клёны, што ў маўклівай задуменнасці стаяць узбоч дарогі, панікнуць, завянуць кветкі ў палісадніках. Носяцца стайкамі, прабуючы моц маладых крыл, шпакі. Іх песень даўно ўжо не чуваць, яны жыруюць, і харчу для іх цяпер многа ўсюды. Пройдзе які-небудзь месяц, шпакі адляцяць, каб па вясне вярнуцца зноў на гэтыя бярозы і клёны.

Я думаю пра Алесю, праўдзівей кажучы, успамінаю, кім яна была для мяне ўсе гэтыя доўгія гады. Мне хочацца знайсці той душэўны рубеж, пачынаючы з якога Алеся стала для мяне проста знаёмым чалавекам. Такі рубеж быў, ён толькі растварыўся ў часе. Ні памяць, ні сэрца яго дакладна не адзначылі. Спачатку ўспамін аб дзяўчыне паліў гарачым болем, потым боль паступова сцішыўся, саступіўшы месца лёгкаму, прыемнаму суму. Потым знік і сум, змяніўшыся спакоем. Любімы твар, ахінуты павалокай таямнічасці і неразгаданасці, твар, рысы якога доўга не ўдавалася цалкам узнавіць у памяці, раптам праступіў ясна і выразна. Я ўжо быў спакойны, не хваляваўся і таму мог разглядаць гэты твар, прыкмячаючы на ім кожную рыску, ацэньваючы яго ўсмешкі, сляды маркоты і задуменнасці, мог прыслухоўвацца да пераліваў некалі любімага голасу, знаходзячы ў ім новыя, нячутыя раней ноткі.

Я па-новаму ўбачыў кожны жэст і рух дзяўчыны, перабраў у памяці кожнае сказанае ёй слова. І недзе ў гэтым прыдзірлівым аналізе скончылася казка пра Алесю, складзеная юнацтвам, і дзяўчына паўстала ў думках звычайнай і зямной. Але скончылася і каханне. Гэта было яшчэ ў вайну...

V

Пад вечар — сустрэча з Сашкам.

Двор старога Міны неяк падабраўся, звузіўся, папрыгажэў. Некуды зніклі доўгія хлявы і адрыны з праваламі саламяных стрэх, і ад гэтага на двары стала весялей і святлей. Хата перасыпана, новы падмурак і дах. Малы хлевушок, навес, пад якім штабель напілаваных і наколатых дроў. Агарод, дзе па бульбе ганарыста пасталі сланечнікі. Некалькі дрэў у садку: вішні, слівы. І кветкі пад вокнамі хаты. Адкуль у Міны кветкі?

Разгадка наступіла ў хаце. З першага позірку было відаць, што лад і парадак тут наводзяць не дзед з унукам. Белыя фіранкі, вазоны, чыста вымытая падлога, рэчы, кожная з якіх ведае сваё месца, і, самае галоўнае, дамавіты прыемны пах — усё гэта сведчыла, што ў хаце ёсць дбайная гаспадыня.

Яна напомніла аб сабе адразу.

— Вы да мамы? — спыталася дзяўчына, выйшаўшы з-за перагародкі.— Яна ў бальніцы і прыйдзе не хутка.

Дзяўчыне гадоў васемнаццаць, у яе прыемны грудны голас, у якім чуваць ноткі бліскай жаноцкасці, і ў поўнай адпаведнасці з узростам горды і незалежны выгляд. У руках яна трымае кніжку.

— Не, я не да вашай мамы. Некалі я ў гэтай хаце жыў. Зайшоў паглядзець.

Стрэлкі чорных броваў ляцяць угору, на твары лёгкае замяшанне, якое дзяўчына зусім не ўмее хаваць.

— Саша, прыйшлі да цябе.

Я зусім не разлічваў на прысутнасць дзяўчыны, і таму ўся загадзя вызначаная стратэгія аказалася бескарыснай. Тых слоў, якія падрыхтаваны, не скажаш.

Саша выйшаў з-за той жа перагародкі. У яго руках таксама кніга. Незнаёмы танклявы хлапец з адкрытым тварам і даволі смелым паглядам шэрых вачэй.

— Добры дзень. Прабачце, што перашкодзіў. Міна Іванавіч прасіў зайсці. У вашай хаце я кватараваў. Яшчэ да вайны...

Я назваў сваё прозвішча. Сесці мне не прапанавалі. Трэба было як-небудзь ратаваць становішча, і зрабіць гэта прыйшлося мне як старэйшаму.

Я сеў без запрашэння. Потым пачаў аглядаць хату. Перагародка дзяліла яе на дзве палавіны — большую і меншую. У большай, пярэдняй частцы, дзе сядзеў я, відаць, жылі самі гаспадары. Ад бакоўкі, першага майго рабочага кабінета, не засталося і следу.

Двое маўчаць, нібы згаварыўшыся. Па ўсяму відаць, яны і не збіраюцца са мной размаўляць. Зусім магчыма, што яны ўжо загадзя дамовіліся паміж сабой. Няма нават і намёку хоць бы на звычайную чалавечую ветлівасць. Я чамусьці спакайнею. Зрэшты, на што-небудзь іншае разлічваць і не прыходзілася.

— Гады ідуць,— кажу я.— Столькі перамен у вас, што і не пазнаеш. Калі я тут працаваў, была толькі сямігодка. А цяпер дзесяцігодка. Вы, Саша, дзесяць класаў скончылі?..

Саша маўчыць. Ён апусціў сваю русую галаву і глядзіць у падлогу. Дзяўчына адышла ў кут, села і робіць выгляд, што чытае кнігу. Маўчанне наўмыснае, дэманстратыўнае, у гэтым няма ўжо ніякага сумнення. Мяне нарэшце апаноўвае злосць. Сто разоў мела рацыю Алеся. Чаго я сюды прыехаў? Што мог перамяніць? І зрэшты, якая мне справа да таго, што нехта некалі напаскудзіў. Мала я праз гэта нацярпеўся? Мала меў згрызоты? Хопіць філантропіі, яна мне вылезла бокам!

Я падняўся. Мой твар гарэў. У грудзях бушавала злосць, але я пастараўся развітацца спакойна...

...Полем іду да раз'езда. Крокаў за дваццаць ад сцежкі Мінаў шалаш, але заходзіць мне туды не хочацца. Няма нават жадання развітацца са старым. Таго, што здарылася, не паправіш. Не было ніякай патрэбы прыязджаць у Дзеўкі, варушыць лахманы гэтай старой, амаль забытай гісторыі...

На раз'ездзе пуста і ціха. Цягнік хвілін пятнаццаць як прайшоў. Наступны — у дзве гадзіны ночы. Настрой мой панылы і маркотны. І, мабыць, ад гэтага здаецца змрочным усё навакольнае. Будка, у якой жывуць брыгадзір пуцейцаў і абходчык, пафарбавана ў недарэчны жоўты колер. Чаму ў жоўты? Чаму будка

не карычневая, не зялёная, не каштанавая? І наогул, што такое колер? Сіняе сутонне вечара заўсёды навявае лёгкую маркоту. Як і цяпер. А сінеча летняга марыва вабіць, хочацца ісці, ісці. На Сашы была сіняя безрукаўка, дзяўчына стаяла ў белым. Ёсць цесная сувязь настрою, які валодае чалавекам, і колеру...

Вечар патушыў усе колеры, застаўся толькі адзін — шэры. І ў гэтым шэрым — бляск агню, срэбнае мігценне зорак, таямнічае, загадкавае святло месяца. Ці не напамінак гэта, што пасля ночы прыйдзе дзень?.. Зоркі льюць святло. Калі льюць, то павінен быць гук. Можа, хто-небудь у будучым перакладзе на музыку ззянне зорак, і тады чалавек пачуе дзівосныя сімфоніі.

Раптам я чую плач. Надрыўны, цягучы жаночы плач, з жудасным прычытаннем. Роспачнае галашэнне набліжаецца, яно ўжо на самым раз'ездзе. Па бліскучых у святле месяца рэйках ідзе жанчына, хапіўшыся абедзвюма рукамі за галаву, і яе літанні гучна разносяцца па цёмным полі:

— А мая ж ты до-о-о-нька, асціроцелі мы з табо-о-ю, а ён жа цябе так зва-аў, так ён цябе клі-і-каў, не пабачаць яго твае во-о-о-чкі...

Роспачны, балючы рэчытатыў плыве над полем, над рэйкамі, і страшная здагадка абпальвае ўсю істоту: гэта ж памёр Пацалуйка, а Алеся паехала...

І яшчэ адну ноч прыйшлося правесці ў Мінавым шалашы. Агню не раскладалі, і ў гарлавіну шалаша глядзелі яркія жнівеньскія зоркі. Мігцелі яны ўрачыста і патаемна ў сваім высокім вечным спакоі.

Назаўтра быў сонечны дзень, трымцела над полем сіняватая смуга, а ў блакітным бясхмар'і лятала белая лёгкая павуцінка. Поле, якое адшумела ячмянямі, жытамі і аўсамі, чакала новага засеву. Але сейбіты ў той дзень не прыйшлі. Труну на зялёны пагорак могілак прывезлі на машыне. Яна рухалася павольна і неяк урачыста, а за ёй у нямым маўчанні ішла вёска. Сівыя, чорныя, русыя непакрытыя галовы мужчын, белыя і чорныя жаночыя хусткі. Труна абабітая чырвонай тканінай, і замест крыжа — пафарбаваны ў чырвоны колер драўляны абеліск...

— Мы паставім табе гранітны помнік, Максім. Ты, як першы калгаснік, заслужыў... І зробім жалезную агароджу,— гаварыў над жоўтай пясчанай магілай высокі вузкатвары чалавек.

У маўклівым натоўпе, што згрудзіўся на могілках, я ўбачыў Сашку. Хлопец зірнуў на мяне, твар яго перасмыкнуўся. Грымнуў нястройны залп з драбавікоў. На чырвоную крышку труны паляцелі жмені жаўтапёсу.

Сцяжынкай з могілак я пайшоў на раз'езд. На паўдарозе мяне дагнаў Сашка. Ён быў узбуджаны, хваляваўся, і я бачыў па яго твары, што яму хочацца сказаць нешта надзвычай важнае. Я ўзяў яго пад руку.

— Харошы чалавек быў Максім,— сказаў я.

— Харошы,— адказаў хлопец ледзь чутна, адны-мі губамі, і паглядзеў мне ў вочы...

1960

РЭДАКТАРАВА ХАТА

Усё здарылася зусім не так, як гэта ўяўлялася мне спачатку. Ехаў я ў Бярэзнікі з усведамленнем важнасці і адказнасці сваёй камандзіроўкі, і душа мая проста спявала. Навакол быў май, расцвіталі сады, шчабяталі птушкі, свяціла сонца. Я ехаў у кузаве паўтаратонкі і складаў самыя смелыя планы наконт сваёй будучыні. Упершыню за чатыры месяцы работы ў рэдакцыі абласной газеты мне даручылі сапраўднае вялікае заданне. Блізілася гадавіна Перамогі, і рэдактар загадаў мне ў самы аператыўны тэрмін арганізаваць паласу з калгаса, які называўся «Дзень Перамогі». Учарашнія франтавікі павінны былі расказаць у газеце, чаго дамагліся яны за першы неваенны год...

Хто меў хоць якое-небудзь дачыненне да газеты, той лёгка зразумее маю радасць. Сапраўдны ж газетчык і пачынаецца з паласы. Пішы заметкі, карэспандэнцыі, надрукуй нават нарыс — ты прайшоў яшчэ не ўсё, стромкіх і цяжкіх вяршынь ты яшчэ не дасягнуў. Вяршыня ж газетнага Эльбруса — паласа, якая заканчваецца падвалам, падпісаным поўным тваім прозвішчам...

Тое, што мне даручылі арганізаваць паласу, азначала пэўнае прызнанне маіх магчымасцей. Нават загадчык сельгасаддзела, найпершы ў рэдакцыі спецыяліст па самых сур'ёзных заданнях, і той прамаўчаў, калі сам рэдактар даваў мне інструкцыі.

Няхай даруюць залішне сціплыя людзі той мой ні з чым не параўнаны гонар, які тады проста аж распіраў мне грудзі. Жыве ў душы газетчыка гэты гонар, і будзе ён жыць да таго часу, пакуль грымяць ратацыі, што тысячамі адлічваюць пахнучыя свежай фарбай газетныя лісты, пакуль збіраюцца гаманлівыя лятучкі,

на якіх рэдка хваляць, а болей прапясочваюць, пакуль стаіць у кабінеце адказнага сакратара ёмкая рэдакцыйная карзіна.

Ёсць вялікая радасць убачыць надрукаваным сваё слова і ведаць, што яго прачытае многа-многа людзей.

Ехаў я ў Бярэзнікі з самымі ўзвышанымі думкамі і з самымі светлымі надзеямі. Хіба ж не радасна спецкору абласной газеты зайсці ў рэдакцыю раённай газеты і на запытанне, чаго прыехаў, спакойна і ўпэўнена адказаць, што будзеш рабіць паласу. На цябе будуць глядзець з павагай, бо кожны ведае, што абы-каму паласы не даручаюць.

Карацей кажучы, радаваўся я сваёй перамозе і, вядома, не здагадваўся, што вельмі хутка напаткае мяне прыкрая непрыемнасць. У самых ужо Бярэзніках, дзе каля чайной спынілася спадарожная паўтаратонка, скочыў я з кузава на брук, і тут якраз здарылася гэтае самае няшчасце. Падэшва майго правага бота адвалілася зусім, хоць да гэтага трымалася, здаецца, яшчэ даволі моцна. Яна ляжала на бруку, стаптаная, непатрэбная, а я стаяў, абуты ў адзін бот.

Гэта была непрыемнасць, горш за якую не прыдумаеш. Многа пабачылі мае боты. Мясіў я імі гразь у трох еўрапейскіх дзяржавах, калі быў на вайне, і вось раптам яны не дацягнулі ўсяго некалькі дзён да поўнай гадавіны свайго мірнага служэння.

Падвялі мяне боты ў самы адказны момант пасляваеннага жыцця. Босымі ж карэспандэнты не арганізоўвалі палос нават у той першы неваенны год, калі ордэр на новы абутак выдаваўся пасля ўсебаковага абмеркавання на пасяджэнні мясцкома.

Час быў вячэрні, і не заставалася нічога, як узяць падэшву ў рукі і паклыпаць паціху ад людскіх вачэй у рэдакцыю раённай газеты. Марш гэты, вядома, не меў ніякай урачыстасці, бо мой гонар знік яшчэ там, на бруку ля чайной...

Добрая ўсё-такі рэч, гэтая самая раённая рэдакцыя! Няхай сабе перапоўнена гасцініца, але ты, прыезджы газетчык, не прападзеш, калі ёсць дах над рэдакцыяй. Стаіць праціснутая канапа, якая скрыгоча ўсімі сваімі рэбрамі, а калі няма яе, то на месцы рэдакцыйны стол, заўсёды знойдзецца падшыўка цэнтральнай га-

зеты, якую можна пакласці замест падушкі пад галаву і спаць сабе, як пан, на стале...

Праз непрыемнасць, якая здарылася са мной, я і пазнаёміўся з бярэзнікаўскім рэдактарам Яўсеем Панасюком. Калі я паціху пераступіў парог раённай рэдакцыі, яшчэ не ведаючы, якімі словамі растлумачу сваю бяду, Панасюк якраз пісаў перадавы артыкул. Ён сядзеў за сталом, але думка яго, відаць, блукала дзесьці далёка-далёка, бо рэдактар спачатку нават не заўважыў майго прыходу. Прыйшлося-такі грунтоўна кашлянуць, каб Панасюк нарэшце заўважыў маю асобу.

Ёсць яшчэ на свеце тое, што называецца салідарнасцю газетчыкаў. Газетчык газетчыка ў бядзе не пакіне. Яўсей Панасюк зразумеў мяне лепей роднага бацькі. Мы з ім былі знаёмы лічаныя хвіліны, а ён ужо, наморшчыўшы лоб, думаў, як і чым мне дапамагчы.

— Ты які нумар носіш?

— Сорак пяты.

— Не ногі ў цябе, браце, а лыжы. Хацеў табе свае сандалі даць. А цяпер прыйдзецца хіба лапці сплясці.

Да лапцей, вядома, не дайшло. У той жа вечар Панасюк, узяўшы пад пахі мае боты, падаўся да самага славутага ў Бярэзніках шаўца Зэліка Шустэрмана. На гэты раз ён наважыў націснуць сваім рэдактарскім аўтарытэтам. Не павінна ж была сарвацца святочная паласа ў абласной газеце! А я сеў дапісваць за Панасюка перадавы артыкул пра вывазку ўгнаенняў. Ніколі, здаецца, да гэтага я не пісаў з такім натхненнем. Артыкул пра ўгнаенні я пісаў, як паэму. Я шукаў пранікнёных, узнёслых слоў, і словы такія знаходзіліся, яны клаліся на паперу прачулымі, шчырымі радкамі.

Гэты артыкул атрымаўся крыху разнастыльным. Сур'ёзны і дзелавы пачатак, які накідаў Панасюк, раптам перайшоў у галоп лірычнай імпрэсіі. Але выбіраць не прыходзілася, і Панасюк, які вярнуўся ад шаўца з добрымі весткамі, благаславіў гэты сумесны твор у друк.

А назаўтра раніцай дзякуючы клопатам Панасюка я атрымаў боты з добра прыбітымі падэшвамі. Святочная паласа з калгаса «Дзень Перамогі» не сарвалася...

Можа, праз які месяц пасля гэтай паласы мяне прызначылі карэспандэнтам па кусту, у які ўваходзілі

і Бярэзнікі. Мне цяпер часта прыходзілася сустракацца з Панасюком. І не толькі сустракацца — я начаваў у яго кабінеце, званіў па яго тэлефоне, ездзіў з ім па раёне.

Валодала мной у той час юнацкае імкненне шукаць прыгожых, сапраўды ідэальных людзей. Меркамі для вымярэння якасцей выключных асоб карыстаўся я тады даволі жорсткімі. Так што няхай не здасца каму-небудзь дзіўным тое, што ніякіх ідэальных людзей я не сустракаў. Кожны, хто набліжаўся ў маім уяўленні да людзей гэтай катэгорыі, пазней абавязкова выяўляў у сваіх паводзінах, характары, поглядах, нават знешнасці нешта такое, што псавала яго абсалютную ідэальнасць. Але ж нельга жыць на свеце, калі не верыш у прыгожае, святое, калі не адчуваеш, што побач з табой жывуць сапраўды цудоўныя людзі.

І вось тут выпала мне спаткацца з чалавекам, знаёмства з якім неяк перавярнула мае ранейшыя погляды. Гэтым чалавекам і быў Панасюк. Прызнаюся, што на першым часе мяне прывабіла яго біяграфія. Яна была сапраўды цікавая.

Некалі, яшчэ ў пачатку трыццатых гадоў, закончыў Панасюк харчовы тэхнікум. Ён вучыўся там варыць піва. Чым у юнацкія гады прывабіла Панасюка гэтая спецыяльнасць, застаецца невядомым. Але варыць піва бярэзнікаўскаму рэдактару не прыйшлося. Яшчэ там, у тэхнікуме, праявіў ён сябе добрым асаавіяхімаўцам і здольным карэспандэнтам. Гэта і вырашыла яго жыццёвы лёс.

Пасля заканчэння вучобы Панасюк напрасіўся на працу ў газету, якую тады выдаваў усесаюзны Асаавіяхім. З мандатам карэспандэнта гэтай газеты ён аб'ездзіў Сібір, Украіну, быў на Каўказе і на Поўначы. Так ён праездзіў тры гады.

Пазней ён пайшоў у армію. І тут, бадай, пачынаецца самае цікавае ў жыцці Панасюка. Яму надзвычай пашанцавала на баявыя паходы. Пачаў ён іх каля возера Хасан і ракі Халхін-Гол. Самураяў нялёгка было супакоіць, але іх усё-такі ўтаймавалі. Там, каля далёкага мангольскага возера Буір-Нур, Панасюка скубанула асколкам сталі. Лячыўся ён ужо ў Беларусі. Толькі ажаніўся, стаў працаваць у заводскай шматыражцы, і зноў у дарогу. Пачаўся паход у Заходнюю Беларусь. Трэба было абараняць родных пінчукоў і

наднёманцаў. Не абышлося без Панасюка і тады, калі, набудаваўшы перад самым Ленінградам дотаў, заартачыўся белафінскі генерал Манергейм. Супакоілі і Манергейма...

Перад самым нападам Гітлера Панасюк працаваў ужо рэдактарам раённай газеты пад Брэстам. У сярэдзіне чэрвеня павёз ён групу сялян у адзін падмаскоўны калгас, каб вучыліся, як трэба ладзіць арцельную гаспадарку. Дэлегацыя, якую ўзначальваў Панасюк, павінна была яшчэ наведаць і Усесаюзную сельскагаспадарчую выстаўку ў Маскве. Але ні паездзіць па выстаўцы, ні вярнуцца назад пад Брэст Панасюку ўжо не давялося. Напаў Гітлер, і рэдактар чацвёрты раз пайшоў на вайну.

Паваяваў ён крыху болей за год, і знайшлася для яго новая работа. Гэтая новая работа яго нават узрадавала — трэба было ляцець у Беларусь, да партызан. Так апынуўся Панасюк у Бярэзніках. Прывёз ён у раён партатыўную друкарскую машыну і яшчэ в канца сорак другога года пачаў выпускаць гэтую самую раённую газету.

Вось такая была біяграфія Панасюка. Спачатку ў мяне ўзнікла думка, што гэты чалавек непаседлівы, што ён павінен прывыкнуць да перамены клімату, што яго, мабыць, цягне ў новыя, нязведаныя далі.

Але ніякія далі Панасюка, здаецца, не вабілі. Ён радаваўся, што нарэшце трапіў у ціхія Бярэзнікі і што працуе рэдактарам раённай газеты. Вучыцца болей ён не збіраўся, пра павышэнне па службе не думаў.

— Для мяне цыганскае сонца болей не свеціць,— не раз чуў я ад Панасюка.— Хопіць, наездзіўся, наглядзеўся. Пяць гадоў на адным месцы — гэта ўжо аседласць. Мяне цяпер нават усе сабакі ведаюць. Не брэшуць і не кусаюцца. Добра, брат, жыць на адным месцы...

Панасюк наважыў будаваць хату. Сваю, уласную. Мяне гэтая вестка спачатку неяк нават абразіла. Як гэта — рэдактар і раптам пабудуе хату, абжывецца гаспадаркай? Не, у рамкі майго ідэальнага героя такі чалавек не ўмяшчаўся. Далёка яму да сапраўднага, ідэальнага героя. Ён жа цягнецца да спакою, да нейкага абывацельскага, мяшчанскага жыцця.

Але Панасюк быў добрым чалавекам, і я праз некаторы час зрабіў яму невялікую скідку. Правёў я на

скрыпучай рэдакцыйнай канапе многа начэй і ні разу Панасюк не пакінуў мяне без падушкі. Такім дабрачынным ён быў не толькі ў адносінах да мяне. Карэспандэнты рэспубліканскіх газет, радыё, тэлеграфнага агенцтва, нашай газеты — усе разам мы ўсё глыбей працiскалі старую рэдакцыйную канапу.

Бярэзнікі якраз былі раёнам, што ляжаў на шляху да іншых цікавых раёнаў, і недахопу ў карэспандэнтах тут ніколі не адчувалася. Але ні разу не чуў я, каб Панасюк наракаў на тое, што яго рэдакцыя стала перавалачнай базай. У яго пазычалі грошы, званілі па рэдакцыйным тэлефоне, начавалі — усё гэта рэдактар лічыў звычайнай справай.

Сям'я ж Панасюка жыла не ў асаблівай раскошы. Яна займала невялікі пакойчык у самой рэдакцыі. У гэтым пакойчыку пахла друкарскай фарбай, сюды даносіўся той шматгалосы тлум, якім кожны дзень жыла рэдакцыя.

Старэйшы Панасюкоў сын Пятрок хадзіў ужо ў другі клас. Сядзець дома ён не любіў, бо трэба было няньчыць малодшых братоў Івана і Колю, таму ён увесь свой час праводзіў на вуліцы. Можа, па гэтай прычыне ён так рана абраў сабе прафесію, якой вырашыў прысвяціць жыццё. Пятрок цвёрда наважыў стаць футбалістам. Вучыўся ён не дужа добра, бо лічыў, што для футбаліста лішняя навука не патрэбна.

Па рэдакцыі свабодна расхаджваў і сярэдні Панасюкоў сын — пяцігадовы Іван. Гэта быў чалавек больш спакойны і ўраўнаважаны, які, тым не менш, выяўляў пэўны нахіл да газетнай работы. Калі ў рэдактарскім кабінеце не было бацькі і званіў тэлефон, Іван браў трубку і нязменна адказваў, што «тата ў ляйкоме».

Аднойчы ён, прабраўшыся ў друкарскі цэх, дацягнуўся да наборнай касы і прысвоіў поўную жменю літар. Іван праглынуў тады тры літары «І», у чым прызнаўся толькі на трэці дзень. Медыцынскае ўмяшанне не патрабавалася. Хлопец без ніякай шкоды для здароўя пераварыў шрыфт.

Самы малодшы, Коля, ніякіх талентаў пакуль што не выявіў. Ён ляжаў у плеценай лазовай калысцы і часцей за ўсё смяяўся бяззубым ротам. Навакольны свет яму, відаць, падабаўся...

Панасюк любіў сваіх сыноў і ганарыўся імі. Пазней ужо да мяне дайшло, што, мабыць, і пабудову ха-

ты ён задумаў дзеля іх. Проста варта было даць большую прастору гэтым тром малайцам, якія мелі вострую патрэбу паболей бегаць і крычаць...

— Брат, сам не заўважыў, што аднаўляю дом Раманавых,— любіў жартаваць Панасюк.— Пятро, Іван, Мікалай — гэта ж усё рускія самадзержцы. Не хапае толькі Екацярыны і Елізаветы...

— Без тваёй Кацярыны хоць вушы затыкай,— умешвалася ў размову Панасюкова жонка, маленькая і спакойная ў рухах жанчына.— Дык няхай не хваліцца — які ён бацька. Я ж усіх дзяцей без яго нарадзіла. Першым хадзіла — ён на фінляндскай вайне быў, Іван нарадзіўся ў лесе, у партызанах, яго тады ў брыгаду нечага выклікалі, толькі праз тры дні вярнуўся. Коля ўжо цяпер, пасля вайны, нарадзіўся, а яго таксама дома не было. На курсы паслалі. Тэлеграму мне прыслаў...

— Хлапцы маіх крывей, нічога,— адбіваў жончын націск Панасюк.— Гэта добра, што сваімі сіламі на свет прабіваюцца.

Панасюкі жылі згодна...

Хутка Панасюку, як удзельніку вайны, далі лесу на хату. Выдзелілі яму і ўчастак на ўскраіне Бярэзнікаў. Участак быў добры — адсюль адкрываўся від на шырокую лугавіну, якая цягнулася да самага бору. Неяк так здарылася, што ў той дзень, калі Панасюку перавозілі лес, у Бярэзніках сабралася аж трое нас, карэспандэнтаў. Быў тут карэспандэнт рэспубліканскай газеты, карэспандэнт тэлеграфнага агенцтва і я. Усе мы карысталіся рэдакцыйнай канапай, не раз сядзелі і за сталом у Панасюка, а таму палічылі кроўным сваім абавязкам дапамагчы рэдактару. Быў аб'яўлен суботнік, і мы ўтрох дружна рушылі на ўчастак, дзе згружаўся лес. Панасюк узрадаваўся, убачыўшы нас. У той дзень мы яму такі дапамаглі: разгрузчыкаў наймаць было не трэба.

— Для вас, браткі, цэлы пакой у сваёй пяцісценцы адвяду,— частуючы нас вечарам, зычыў Панасюк.— Нават стол пастаўлю. Сядзіце сабе і пішыце. Хопіць нашаму брату па гасцініцах ацірацца...

Панасюкова пяцісценка расла між тым не вельмі хутка. Прайшло, можа, паўгода, пакуль на будаўнічую пляцоўку заявіліся першыя цесляры. Затое на суседнім участку будоўля ішла куды спарней. Лес туды

прывезлі ў той жа час, што і рэдактару, але там ужо, нібы грыб-дажджавік, узняўся ладны дамок, у якім не хапала толькі акон і дзвярэй.

— Хто гэта ваш сусед? — спытаўся я аднойчы ў рэдактара.

— А ліха яго ведае.— Панасюк даваў спраўку з неахвотай.— Півам гандляваў, выгналі. Здаецца, нейкія скуры цяпер нарыхтоўвае...

Некалі было будаваць хату бярэзнікаўскаму рэдактару. Хапала ў яго клопатаў і без хаты. Але свайго звычайнага гумару ён не губляў. А калі чалавек умее смяяцца, то ніколі не падумаеш, што ён жыве дрэнна.

Прыйшлося Панасюку пабываць у розных пераплётах, але ўсё гэта, здаецца, не паклала ніякай адмеціны на яго аблічча і характар. Тры разы ён быў ранены і захаваў юнацкую рухавасць і весялосць натуры. У яго паставе, хадзе не было ніякай паважнасці, якая звычайна прыходзіць да людзей гадоў пад сорак. Хадзіў ён неяк падскокам, смяяўся звонка і залівіста, і каб не лысая галава, то можна было б думаць, што маеш справу з вясёлым маладым чалавекам.

Панасюк быў задаволены сваёй пасадай і сваёй работай. Грэх таіць, рэдактару раённай газеты прыходзілася дый прыходзіцца часамі нялёгка. Перад райкомам адказны ён на ўсе сто працэнтаў, а надышла якаянебудзь адказная кампанія, і рэдактара пасылаюць самым звычайным упаўнаважаным на раён. Паспрабуй агрызнуцца — «у цябе ёсць апарат, справіцца».

Панасюкоў «апарат» у тыя памятныя гады складаўся з яго самога і адказнага сакратара Мялешкі Валі. Валя была дзяўчынай на выданні. Калі я хоць кропельку разбіраюся ў людзях, то пра справы сардэчныя яна думала разоў у дзесяць больш, чым пра газету. Дзяўчына праводзіла доўгім прыязным вокам кожнага лейтэнанта і наогул віднага маладога чалавека, які праходзіў паўз рэдакцыю па дашчаным тратуары. Наведвальнікаў рэдакцыі мужчынскага полу яна таксама дзяліла на дзве катэгорыі — маладых і немаладых.

Калі да гэтага дадаць, што ўвесь месячны ганарар раённай газеты лёгка можна было спусціць за гадзіну з добрым знаёмым каля піўнога ларка, то стане зусім зразумела, што газета трымалася на Панасюку і на тых адданых ёй энтузіястах, якіх ён здолеў вакол яе

згуртаваць. Дзякуючы ім Панасюк рабіў газету досыць цікавай. Ён нейк заўсёды ўмеў быць у самым цэнтры падзей, ведаў, дзе што робіцца, хто чым дыша, каго трэба падтрымаць, а каго «стукнуць». У нядзельныя дні, калі рэдактар быў дома, ён нязменна ішоў на кірмаш. Яго вёў туды, вядома, не меркантыльны інтарэс. Кірмаш даваў рэдактару матэрыял самы разнастайны. Тут ён сустракаўся са знаёмымі калгаснікамі і брыгадзірамі, размаўляў з імі ў абстаноўцы, што выключае ўсялякую афіцыйнасць. Прыглядаўся Панасюк і да тых, у каго ўжо завялося пастаяннае месца на кірмашы. Пазней у газеце паяўляліся з'едлівыя фельетончыкі і заметкі.

Калі Панасюк сядзеў за сваім рэдактарскім сталом, рэдка так здаралася, каб у яго нікога не было. У рэдакцыю ведаў дарогу самы разнастайны люд. Аднойчы, калі я сядзеў у Панасюка, дзверы расчыніліся і на парозе нерашуча спыніўся высокі чарнявы юнак з прыгожымі рысамі твару. «Заходзь, Коля, заходзь»,— у голасе рэдактара загучалі нейкія новыя, незнаёмыя мне ноткі. Юнак сеў на стул і маўчаў. Ён хацеў, відаць, нешта сказаць, але не адважваўся пры староннім чалавеку.

— Вершы прынёс? — запытаў рэдактар.— Не саромейся, гэта свой, ён таксама ў рэдакцыі працуе.

Коля выцягнуў з-за пазухі цэлы стус вершаў, і мы пачалі іх чытаць. Вершы былі яшчэ слабенькія, але траплялася ў іх нешта жывое і свежае. Коля пісаў пра трактары, пра сяўбу ў калгасе, пра лес і салаўёў — пра тое, што ён бачыў і чуў. І ў гэтай непасрэднасці была свая шчырая паэзія. Адзін верш Панасюк паабяцаў надрукаваць, і Коля паляцеў з рэдакцыі як на крыллях.

— Харошы хлопец,— сказаў мне рэдактар, калі юнак выйшаў.— Можа, паэтам стане. Здаецца, ёсць здольнасці. Скончыць дзесяцігодку, забяру ў рэдакцыю. Валя, мабыць, к таму часу замуж выйдзе...

Ён стаў нечага задуменны і маўклівы. А прыцемкам, калі мы сядзелі на прыступках рэдакцыйнага ганка і слухалі разнаітыя галасы вячэрняга раённага гарадка і ціхае шаптанне таполяў, што абступалі рэдакцыю, Панасюк расказаў мне адну гісторыю.

— Ведаеш, выратаваў мне жыццё ў сорак другім годзе адзін хлопец, яшчэ падлетак. Смелы быў хлопец,

баявы. Нас прывезлі сюды ў раён на самалёце шасцярых. Вылецелі з-пад маскоўскага аэрадрома мы вечарам, а ў поўнач былі ўжо тут, на месцы. Лётчык усё кружыў над самым лесам, шукаў умоўленых сігналаў. Надвор'е сапсавалася, хмары, хоць выкалі вока, не відаць нічога. Лётчык крычыць: «Паляцім назад, не маю права высаджваць вас, сігналаў няма». Але хіба прыемна лінію фронту яшчэ два разы пералятаць ды разрывы зенітак лічыць. «Высаджвай! — патрабуем.— Мы сігналы на зямлі самі знойдзем». Высадзіў ён нас такі. Скочыў я [redacted] парашутам, вопыту вялікага ў мяне не было, толькі два разы і скакаў на трэніроўках. Раскрыў парашут высока над зямлёй, ну, і панесла мяне. Думаў ужо, што якраз у самыя лапы фашыстаў занясе. Зачапіўся за нейкае дрэва і, не разгледзеўшыся, давай хутчэй вызваляцца ад парашута. Рукі і твар абдзёр, пакуль прымасціўся на галіне. Памацаў рукой — сяджу на дубе, ля самай вяршаліны. Паспрабаваў злазіць, да самай ніжняй галіны дабраўся. Але скакаць небяспечна, дуб, адчуваю, высокі. Таварышаў маіх таксама не чуваць, паразносіла ветрам. Знойдуць, думаю, вызваляць з бяды...

А на світанні як глянуў уніз, дык і галава кругам пайшла.

Стаіць мой дуб на ўзлеску адзін адным, бы той рэкрут на часах, як у песні пяецца. Недалёка вёска відаць, крыху збоку — другая. А дуб мне трапіўся высачэзны, ствол у тры абхваты, ад ніжняй галіны да зямлі метраў дванаццаць. Скочыш — і касцей не збярэш.

Хоць бы смерць людская трапілася, думаю. А то саб'юць, як варону, і каркнуць не паспееш. Але нічога не папішаш, сяджу на гэтым самым дубе, замаскіраваўшыся. Назіраць мне адгэтуль добра — усё бачу, што ў адной і ў другой вёсцы робіцца. Нічога, здаецца, страшнага: бабы кароў выганяюць, са стрэльбамі нікога не відаць. І вось гляджу: гоніць хлапчук кароў пад гэты самы дуб. Прыгнаў, размясціўся пад дубам і цяпельца сабе раскладае — ужо на восень бралася. Прыгледзеўся, нікога не відаць паблізу, і крычу зверху: «Хлопчык, немцы ў вёсцы ёсць?» А ён як кінецца наўцёкі з-пад дуба. Ну, думаю, цяпер прапаў, пойдзе і раскажа ўсім. А ён адбегся крыху і разглядваецца: хто гэта і адкуль крычыць. Нічога ён не ўбачыў, але ісці пад дуб баіцца. Тут я галінай зашастаў, і ён уба-

У Васілевічах праз дваццаць год
пасля Вялікай Айчыннай вайны
сустрэліся былыя падпольшчыкі і партызаны
М. Р. Рэпіч, П. П. Алісейка, М. С. Белы,
Е. І. Новік, Ф. С. Манзіенка, І. Я. Навуменка,
І. І. Доўжык (крайні справа — сын Доўжыка Анатоль).
11 мая 1965 года.

Іван Навуменка з былым сваім камандзірам партызанскага разведвальна-дыверсійнага атрада Ф. С. Манзіенкам. 1970 год.

чыў мяне. Бачу, паспакайнеў, падыходзіць. «Як ты туды залез! — дзівіцца.— Я думаў, на такі дуб век не ўзлезеш». А я сваё: «Немцаў,— крычу,— няма ў вёсцы?» — «Няма,— адказвае,— і паліцэйскія паўцякалі, партызан баяцца». Тут я зусім супакоіўся.

Папрасіў яго знайсці астровіну, каб з дуба якнебудзь злезці. Але дзе ж ты такую жардзіну знойдзеш! Мой пастушок усё ж не разгубіўся. Пачухаў патыліцу і пабег. Бачу, цягне бярэмак сена. Палажыў і зноў пабег. Шчасце маё, што копы блізка стаялі. Цэлыя дзве капы перацёг ён пад гэты дуб. «Ну, цяпер скакай! — крычыць.— Толькі на сена, не разаб'ешся». Скочыў я і, як бачыш, не разбіўся...

Панасюк змоўк. У той вечар неяк асабліва шасцелі лісцямі тапoлі. З цэнтра гарадка даносіліся вясёлы смех і маладая гамонка. Бярэзнікі ў вячэрнія часы заўсёды прыгажэлі, і гарадок набываў нейкую задуменнасць і ціхую прывабнасць. Можна было да самай глыбокай ночы сядзець вось так на ганку і слухаць, як паволі заціхае жыццё. Першым змаўкаў рэпрадуктар на плошчы, вясёлай талакой праходзілі гледачы з апошняга кінасеанса, і толькі закаханыя шапталіся ў скверыку насупраць. Закаханых перасядзець было нельга: яны не развітваліся да світання.

— А дзе цяпер гэты пастушок?

Ён адказаў мне не адразу. Ён яшчэ доўга маўчаў і думаў.

— Таго пастушка няма больш на свеце. Павесілі немцы ў сорак трэцім годзе. Ведаеш, пасля таго дуба ён стаў нашым сувязным. Кожнага тыдня за дзесяць вёрст прыбягаў за газетай. Адзін раз нават свой верш напісаў: «Нам з фашыстам нельга жыць, нам фашыста трэба біць». Злавілі яго аднойчы з газетамі і павесілі... Мо́жа б, паэт з яго вырас...

Панасюк любіў газету. Вось чаму ён ніколі не скардзіўся на цяжкасці. Паедзе ўпаўнаважаным на раён і дыктуе па тэлефоне заметкі з сельсавета. Пісаў ён не вельмі выдатна і заўсёды зайздросціў тым, у каго «лёгкая рука». Але ў яго затое было надзвычай тонкае чуццё на факты. Добрага факта Панасюк не праміна́ў ніколі. Ён умеў яго павярнуць такім бокам, што прыходзілася дзіву давацца: як ты не падумаў пра гэта сам...

Ён быў яшчэ ў прыдачу і надзвычай шчодры чала-

век. Не ўсякі рэдактар выкладзе перад прыезджым карэспандэнтам усе найлепшыя козыры свайго раёна. Ён жа і сам можа напісаць і ў абласную, і ў рэспубліканскую газету. Панасюк жа шчодра раздаваў братам па пяру і тэмы, якія падказвала яму жыццё раёна, і факты, сабраныя ім самім. З гэтай багатай крыніцы чэрпаў не раз і я сам. Ездзіў у тыя калгасы, куды Панасюк мне раіў паехаць, гаварыў з людзьмі, прозвішчы якіх ён мне называў.

Аднойчы я рашыў аддзячыць Панасюку за гэтую яго шчодрасць і дапамогу. Напісаў нарыс, прачытаў яму, а пасля падпісаў пад ім не толькі сваё, але і яго прозвішча. З рэдакцыі прыслалі Панасюку ганарар. Але ён не спяшыў атрымліваць грошы па паштовым пераводзе. Гэты перавод валяўся ў яго на стале да таго часу, пакуль яго не выявілі мае ж сябры-карэспандэнты. Выявілі і, канечне, далі належны ход грошам, якія так недарэчна заляжаліся недзе на пошце. Добра пасядзелі вечарам.

Так мы працавалі. Прайшоў год, і другі, і трэці. За гэты час адбыліся, вядома, пэўныя змены і ў Бярэзніках, і ў самой рэдакцыі. Выйшла замуж і якраз за лейтэнанта адказны сакратар Мялешка Валя. Газету яна пакінула без ніякіх хістанняў. Сакратаром стаў той самы дзесяцікласнік, які некалі чытаў Панасюку і мне свае вершы. З ім рэдактару стала, вядома, лягчэй. Старэйшы Панасюкоў сын Пятрок паступова расчараваўся ў футболе. Ён пераключыўся на авіяцыю. Клеіў планеры, майстраваў мадэлі і быў цвёрда перакананы, што ўсе тыя, хто проста ходзіць па зямлі, а не лятае ў паветры, не варты яго ўвагі.

Сярэдні, Іван, той, што праглынуў тры літары «І», пайшоў у школу. Вучыўся ён добра, лепей за свайго старэйшага брата, але асаблівай зацікаўленасці да газетнай работы ўжо не праяўляў.

Яго замяніў самы меншы — Мікалай. Ён цяпер пастаянна сядзеў у рэдакцыі, пералістваў «Огоньки» і «Крокодилы», і калі хто ў адсутнасць бацькі званіў у рэдакцыю, нязменна тоненькім галаском адказваў: «Тата ў ляйкоме...»

За гэтыя тры гады прыкметна рушылася наперад і будаўніцтва Панасюковай хаты. Яна падабралася пад дах, і каб засяліць яе, трэба было толькі наслаць падлогу, зляпіць печ і ўставіць вокны. Пры сустрэчы Па-

насюк ніколі не забываў напомніць, што ў яго хутка наваселле...

Але на Панасюковым наваселлі мне пагуляць не прыйшлося. У той год, калі гаспадар разлічваў перабрацца ў сваю новую хату, яго выклікалі туды, куды заўсёды выклікаюць газетчыкаў, калі хочуць прапанаваць ім новую работу. Таварыш, які лістаў Панасюкову асабістую справу, нават узрадаваўся, калі прачытаў, што ён яшчэ да вайны працаваў у заходніх абласцях Беларусі.

— Вось туды і паедзеце, таварыш Панасюк,— сказаў ён.— Месца вам знаёмае, людзі таксама. Будзеце рэдагаваць палітаддзельскую газету МТС. Трэба калгасы там арганізоўваць, хопіць хадзіць аднаасобнікамі...

Панасюк, вядома, не пярэчыў. Не мог жа ён сказаць, што распачаў будаваць сабе хату, і таму паехаць на новую работу не можа.

— Гадоў тры папрацую ў Заходняй,— разважаў пры мне Панасюк.— Трэба ж і там вёску падняць. А тады вярнуся ў Бярэзнікі. Палюбіў, брат, я гэты раён і ні на які другі не памяняю. А хаце нічога не зробіцца: дах жа ёсць. Будзе стаяць хоць сто гадоў. Уласнасць.

З таго часу прайшло не тры, а цэлых сем гадоў. Палітаддзельскіх газет больш няма, бо калгасы ў заходніх абласцях Беларусі даўно арганізаваны і даўно сталі на ногі. За гэты час я толькі адзін раз бачыў Панасюка.

Сустрэліся мы на нарадзе, незадоўга перад тым, як палітаддзельскія газеты перасталі выходзіць. Панасюк хваліўся сваёй новай работай, але пра Бярэзнікі не забываў. Ён абяцаў туды вярнуцца.

Гэтай вясной мне прыйшлося наведацца ў Бярэзнікі. Пакінуў я іх у той жа год, што і Панасюк, бо мяне таксама перавялі ў другую газету. З камандзіроўкай гэтай газеты і прыехаў я ў раён, адкуль некалі рабіў сваю першую паласу. Вядома, я хваляваўся, як хвалюецца кожны, хто ўспамінае сцежкі свайго юнацтва. Як і ў той першы прыезд, трапіў я ў Бярэзнікі вечарам і адразу пакрочыў да Панасюковай хаты. Хацелася мне пабачыцца з бярэзнікаўскім рэдактарам, успомніць дарагое, незабыўнае, пераспаць у той бакоўцы, якую ён некалі дакляраваў нам, карэспандэнтам...

Я чамусьці лічыў, што абавязкова застану Панасюка дома.

Але дома бярэзнікаўскага рэдактара я не застаў. Дый наогул у дом гэты госцем зайсці яшчэ нельга было. Стаяў ён з забітымі крыж-накрыж вокнамі і ўсім сваім выглядам гаварыў, што яго гаспадар яшчэ не вярнуўся. А вакол суседняга доміка, што пачаў будавацца разам з Панасюковым, ужо шумеў малады сад, і веяла ад гэтага гнязда зажыткам і спакоем. Мне ж прыйшлося ісці начаваць у гасцініцу...

1957

ПРЫПЯЦКАЯ ЗОНА

На поўдні Палесся, у тым краі, дзе паўнаводная і спакойная Прыпяць спяшаецца ў абдымкі да прыгажуна Дняпра, ёсць адзін вельмі цікавы раён. Раён гэты слаўны перш за ўсё сваімі кантрастамі. Тут нібы спаткаліся стэпавая, пшанічная Украіна з лясной, бульбяной Беларуссю. Спаткаліся, каб не расставацца...

Развітаўшыся з невялічкай, атуленай смалістым борам чыгуначнай станцыяй, якая носіць назву раёна, і крочачы ў паўднёвым напрамку, вы болей не ўбачыце ні хваінкі, ні бярэзінкі, ні прывычнага для вока балотца з рудой стаячай вадою. Вакол, куды ні кінеш вокам,— збажына, зялёныя азяркі кукурузы, якую тут называюць кіяхамі, і зноў збажына. Сям-там сярод гэтага палявога прастору лянiва ўзмахне крыллем вятрак, што звычайна стаіць на ўскраіне схаванага ў зяляніне садоў сяла. Здалёк відаць пікі пірамідальных таполяў. У небе павольна апісвае плаўныя кругі коршак, якога вельмі лёгка зблытаць з арлом.

На стромкіх таполях няма дзе прыгняздзіцца ганарыстаму буслу, і буслы абмінаюць тутэйшыя сёлы. Яны ляцяць на поўнач, да Прыпяці. Там якраз у збытку ўсяго таго, што падабаецца даўганогім гаспадарам нізін. У надпрыпяцкіх зарасніках з вясны да восені не змаўкае шматгалосы хор жаб, і як ні стараюцца нястомныя працаўнікі буслы, ім не ўдаецца хоць бы на дзень разладзіць гэтую адвечную музыку балот.

Мне давялося пахадзіць і паездзіць па гэтым раёне, і я не пераставаў любавацца кантрастамі, якіх тут не заўважыць хіба толькі сляпы. У паўднёвай, стэпавай частцы раёна — адно, а ў паўночнай, якая называецца Прыпяцкай зонай,— другое. Пройдзеш якія-небудзь дваццаць кіламетраў, і перамена кідаецца ў вочы вы-

разна і рэзка. Розныя, неаднолькавыя краявіды, адметныя малюнкі вёсак, нават другая гаворка...

Сонца ўзыходзіць на стэпавай роўнядзі неяк нечакана. Ледзь-ледзь зардзее на ўсходзе вузенькая палоска, а праз якую-небудзь хвіліну ўжо ўсё наваколле заліта пераліўным, зіхатлівым бляскам. Гэта зусім не падобна на той мяккі, павольны ўсход, які можна наглядаць каля атуленай лясамі і хмызнякамі Прыпяці. Сонца паводзіць сябе тут зусім па-іншаму. Яно тут як ветлівы наведвальнік, які ніколі не зойдзе ў хату, папярэдне не пастукаўшы ў дзверы. Спачатку лёгкая чырвань зайграе ў вяршалінах далёкага бору, потым сонечныя зайчыкі, нібы прабуючы сваю моц, лягуць на спакойныя хвалі ракі, і толькі калі яна ўсміхнецца, ясна і прыветліва, сонца поўнай жменяй кіне свае праменні ў шыбіны вясковых хат...

А вазьміце вецер. Сярод палявога прастору ён свавольны і нахабны. Ён як хоча разгульвае па пыльнай дарозе, прыгінае да самай зямлі пшаніцу, прымушае кланяцца гордыя сланечнікі, уздзірае саламяныя стрэхі хат. Ля Прыпяці ж вецер куды асцеражнейшы. Ён тут калі і разыдзецца, то з ім ёсць каму паспрачацца. Насупіцца і загамоніць лес, трывожна зашэпчуцца прыбярэжныя лазнякі, а разгневаная Прыпяць высока ўздымае свае празрыстыя хвалі, кідаючы іх адну за другой на нізкія берагі...

Палявая, стэпавая раўніна багацей за Прыпяцкую зону. У гэтым вельмі лёгка пераканацца, калі хоць раз пабываць на кірмашы ў раённым цэнтры. Кірмаш наогул тут бывае адменны: такога кірмашу не ўбачыш ні ў Мазыры, ні ў Рэчыцы, ні ў іншых найбольш выдатных тутэйшых мясцінах. Вялізная плошча, на якой без перабольшання магла б размясціцца палова Усесаюзнай сельскагаспадарчай выстаўкі, у базарныя дні гудзе як пчаліны вулей. Яна ўся — наўсцяж і ўпоперак — застаўлена аўтамашынамі, фурманкамі, ларкамі і палаткамі. Чаго тут толькі не прадаюць! Здаецца, пажадай птушынага малака, і, калі ласка, вам прададуць яго, колькі захочаце.

Галоўную дудку на гэтым кірмашы іграюць, вядома, палявыя калгасы. Яны прывозяць не толькі пшаніцу, сала, масла, кормных япрукоў, індыкоў, курэй і гусей, розную садавіну і гародніну, яны і фанабэрыяй прадаюць тое, што адвеку не расло на забалоча-

ных і пясчаных землях Прыпяцкай зоны. У ларках гэтых калгасаў пад канец лета можна купіць вінаграду, па смаку мала чым саладзейшага за журавіны, якіх процьма на прыпяцкіх імшарах. Аднак жа вінаград ёсць вінаград, тым болей што яго сюды не прывозяць з-пад Адэсы. Мясцовыя бахчавікі гандлююць таксама кавунамі (жыхары Прыпяцкай зоны гавораць, што іх бульба смачней за такія кавуны), кабачкамі, баклажанамі і сякімі-такімі іншымі смачнымі рэчамі, якімі багаты сонечны поўдзень і якія, што граху таіць, даволі марудна прасоўваюцца да Палярнага круга.

Прыпяцкая зона прывозіць на продаж самае звычайнае, чым нікога не здзівіш. Яна гандлюе бульбай, грыбамі, сушанымі ягадамі, рыбай, бярозавымі венікамі і дрывамі. Растуць, вядома, і ў надпрыпяцкіх вёсках яблыкі і грушы. Але гэта звычайныя антонаўкі і бэра зімовыя, якім цяжка спаборнічаць, няхай сабе з недаспелым вінаградам і кавунамі, кожны з якіх па сваёй велічыні толькі крыху больш за кулак таго дзядзькі, што завіхаецца каля вагаў.

Жыхары палявых сёл прыязджаюць на кірмаш толькі на машынах. Яны важна расхаджваюць ад крамы да крамы, прыцэньваючыся галоўным чынам да шэрсці і шоўку. Палявік не пашкадуе спусціць каля піўнога ларка хоць цэлую паўсотню, бо ён жа багацей...

Тыя ж, што ядуць хлеб з надпрыпяцкіх пяскоў, не лічаць за ганьбу прыехаць на кірмаш на звычайнай буланцы, а то і даклыпаць проста пяшэчкам. Яны больш прыглядаюцца да паркаляў і корту, у сталовай аддаюць перавагу звычайнай гарбаце і, наогул, не вызначаюцца ніякай зухаватасцю. Характар іх пераважна ціхі і памяркоўны.

У адзін з цёплых дзён верасня я дабіраўся ў самую далёкую вёсачку Прыпяцкай зоны. Палавіну шляху я шчасліва праехаў на паўтаратонцы, якая вазіла нарыхтоўкі на раённы пункт «Заготзбожжа». У маю вёсачку машына не ішла, там, па дакладных звестках, якія я атрымаў ад шафёра, яшчэ не намалацілі. Ісці заставалася кіламетраў васемнаццаць.

Пачыналася восень. Яшчэ горача свяціла сонца, зусім па-летняму дрыжала сіняватая смуга над пыльнай дарогай, у кустах крушыны свісталі вясёлыя дразды. Буяла яшчэ на лугавінах зялёная атава, у палісаднічм-

ках, ля вясковых хат, наперагонкі хваліліся сваёй някідкай прыгажосцю жоўтыя вяргіні і астры. Але ўсеўладная восень неадступна цікавала за гэтымі апошнімі праявамі хмельнага летняга жыцця. Яна ўжо заслала суцэльным залацістым абрусам палі збажыны, злёгку пасерабрыла шаты разгалістых прыдарожных бяроз, а паветра напаіла той празрыстасцю і чысцінёй, якая бывае толькі цёплай, лагоднай восенню.

Мая справа была не такая ўжо тэрміновая, асабліва спяшацца не трэба было, і я з прыемнасцю расцягнуўся на траве пад засенню бярозы. Добра іншы раз вось так, без клопату і хвалявання, паваляцца ў цяньку, падыхаць чыстым паветрам, у збытку насычаным пахамі поля, лесу, лугавіны. Мабыць, няма лепшых лекаў ад гарадскога тлуму і мітусні, ад службовых згрызот і дробных недарэчнасцей, без якіх, мабыць, не абыдзешся ў жыцці. На адзіноце прыходзяць думкі, якія, здаецца, ніколі не наведаюць чалавека, запрэжанага ў цяжкі воз паўсядзённасці. Нездарма старажытныя філосафы аддавалі яўную перавагу спакою і сузіральнасці.

Высока ў сінім бязвоблачным небе плыве яркае сонца, шчодра лье на зямлю сваю цеплыню і святло, а ўлагоджаная і сагрэтая яго ласкай зямля адказвае хмельным буяннем жыцця.

Цёпламу, яснаму дню радуецца кожная жывая істота. Над маёй галавой, на бярозе, цінькаюць беспклапотныя сініцы, пробуюць моц сваіх крылляў, імкліва носячыся ў небе, прыгожыя ластаўкі. На маленькім лапіку зямлі, дзе я прылёг, ідуць свае клопаты і турботы. Некуды спяшаецца цягавітая мурашка, уверх па сцяблінцы паўзе спакойная божая кароўка, нястомна таўкуць мак дурнаватыя мошкі, якія зусім не думаюць пра тое, што вечарам, з першым павевам холаду, яны ўсе загінуць.

Над Прыпяццю сінее лес, адтуль нясе церпкім густым водарам, сатканым з пахаў хвоі, прэлай зямлі, грыбоў і багуна. Шырокая лугавіна прымешвае свайго да гэтай багатай і разнастайнай гамы: пахне аерам, мурагом, салодкай медуніцай...

Спакойна, нібы ў ціхім паўсне, набягаюць думкі; магчыма, гэта нават не думкі, а проста адчуванні, нешта такое, што ўзнікае на граніцы пачуцця і развагі. Маю істоту перапаўняе адчуванне непарыўнасці, една-

сці душы і цела з усім гэтым бясконцым і дзівосным харалам жыцця. Я думаю пра сонца, пра гэтага нястомнага і бескарыслівага сейбіта, якім пасеяна ўсё жывое на зямлі. Сонца дае цеплыню і святло, зямля свае жыватворныя сокі, але хто сее прыгажосць, радасць, несмяротнасць жыцця? Адкуль у прыродзе такое багацце і размаітасць форм? Хто той нябачны мастак і дэкаратар, які так прыгожа расквеціў і аздобіў зямлю, стварыў гэтую бясконцую сімфонію фарбаў, гукаў, ліній? Паводле якога закону з маленькага лятучага зярнятка вымахала вось гэтая беластволая бяроза з раскідзістай шапкай-кучмой? Дзе, у якім сейфе схаваны чарцёж, адпаведна якому яна расла, усё шырэй і шырэй раскідаючы зялёнае голле, цягнучыся сваёй вяршалінай да сонца, да святла?..

Некалі, яшчэ ў дашкольныя гады, я лічыў, што ў кожным зярнятку тоіцца маленькае нябачнае дрэўца або раслінка, з якіх яны пазней і вырастаюць. Школа абвергла гэтае наіўнае заблуджэнне. Пад мікраскопам мы разглядвалі і зерне жыта, і макавае зерне, і кавалачкі жолуда і ўсюды бачылі адно і тое ж: клеткі, пратаплазму, бялок. Але загадка дзіцячых год засталася неразгаданай. Чаму з макавага зерня, якое куды меншае за жытняе, вырастае большая і прыгажэйшая расліна? Чаму звычайная муха або камар, як іх добра ні кармі, ніколі не дасягнуць велічыні майскага жука? І наогул ад чаго залежыць уся гэтая непадобнасць жывога на зямлі?..

Я ляжу пад бярозай, успамінаю свае дзіцячыя заблуджэнні, і ў мяне хораша і ціха на душы. Каб сёння хто-небудзь задаў мне адно з гэтых пытанняў, я адказаў бы не лепш, чым некалі адказвалі мне. Прырода...

Я думаю яшчэ пра восень. Мабыць, памыляюцца тыя, хто бачыць у восені толькі адно заміранне жыцця. Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца. Яно проста стаіць перад пачаткам новага, яшчэ шырэйшага круга. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела летнім зялёным лісцем і паслала ў свет, можа, мільёны новых бярозак, схаваных у яе лятучым насенні.

Дайце гэтаму насенню пульхную глебу, трошкі святла і цеплыні, і народзіцца новы бярозавы гай...

Восень — гэта ростані на вечных дарогах старога

і новага жыцця. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без ніякай восені і зімы, без ніякага перапынку. Хіба ўвосень не расцвітае прыгажуня яблынька, зведзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета? Нездарма, відаць, нашы далёкія продкі кожны новы год пачыналі з восені...

Добра пад бярозай! Закрыеш вочы, і тады разгалістае зялёнае дрэва ўявіцца мачтай, лёгкі шум яго лісцяў — плёскатам хваль, і можна плыць і плыць пад гэту аднастайную музыку ў дальнія далі. Можна пабачыць заморскія краіны, наведаць казачную Атлантыду, асвяжыць засмяглыя губы цудадзейным малаком какосавай пальмы. Усё можна пад прыдарожнай бярозай...

Мяне разбудзілі нечыя размераныя цвёрдыя крокі па ўзбочыне дарогі. Я падхапіўся і ўбачыў хлопца ў вайсковым адзенні з рэчавым мяшком за плячамі.

— Пачакайце! — крычу я, устаючы з зямлі.

Хлопец спыніўся. Ён сярэдняга росту, шыракаплечы, яго энергічны, даволі прыгожы твар здаецца бронзавым ад вятроў, сонца і дарожнага пылу.

— Вы не ў Дронькі?

— Бліжэй,— адказвае ён, называючы вёску.

Я ведаю вёсачку, куды ён дабіраецца. Стаіць яна на пясчаным узгорку, маленькая, раскіданая, нічым не славутая. Няма ў ёй ні садоў, ні добрых агародаў, ні лесу паблізу — нічога такога, чым бы магло залюбавацца вока. Мабыць, для таго каб спыніць рух сыпучых пяскоў, нехта насадзіў толькі ракітніку і вербаў. Кусты растуць проста на вуліцы, калі можна назваць вуліцай сухі пясчаны прасёлак, які пятляе ад хаты да хаты. Сваёй формай вуліца вельмі нагадвае былое, пакінутае рэчышча.

Плятуць у вёсцы адменныя кашы і кошыкі, умеюць рабіць выдатныя свісцёлкі і дудкі. Гэта, здаецца, усё, што я ведаю пра мясціны, якія выгадавалі такога ладнага хлопца.

— Адслужылі? — гледзячы на чорныя пагоны з трыма залацістымі лычкамі, пытаюся я.

— Адслужыў,— адказвае хлопец.— Быў механікам. Шафёр, трактарыст, танкіст — усё разам. А цяпер практыкуюся ў пешай хадзьбе.

— Цяпер вам работы будзе. У калгасах свае трактары, машыны. Такія, як вы, цяпер нарасхват.

Сонца хіліцца ўжо к захаду. Ісці лёгка і прыемна. З Прыпяці вее свежы, лагодны вецер, ён нясе, здаецца, на сваіх крыллях вострыя пахі водарасцей, рыбы, чорнага маронага дуба, камель якога паднялі з дна ракі. Дарога ўецца то полем, на якім чакае сваёй чаргі рэдзенькі авёс і дрэмле пачарнелы бульбоўнік, то кустоўем і рэдкалессем. Прыкметы ўсеўладнай восені тут яшчэ болей выразныя. Трапечуць чырванаватым лісцем маладыя асінкі, наперагонкі хваляцца сваімі ярка-чырвонымі гронкамі стройныя рабіны, а чародкі маслякоў і падасінавікаў выбягаюць з кустоў на самую дарогу.

Мы ідзём і размаўляем пра салдацкую службу, пра тэхніку, без якой цяпер не ступіш і кроку. Потым гаворка заходзіць аб міжпланетных зносінах, пачатак якіх, здаецца, вельмі блізка. Добрая дарожная размова, якая непрыкметна скарачае доўгія пыльныя кіламетры.

Мой спадарожнік з тых людзей, якія ўмеюць слухаць, але самі не вельмі ахвочы гаварыць. Па характару ён ураўнаважаны і спакойны. За плячамі ў хлопца не менш дзесяцігодкі, гэта відаць з тых кароткіх заўваг, якія ён час ад часу робіць. Я мысленна прыкідваю, што ў школе мой спадарожнік, напэўна, найбольш любіў фізіку і матэматыку. У яго практычны склад мыслення, ён любіць усё дакладнае, прадметнае і даволі раўнадушны да адцягненай, напаўфантастычнай гаворкі. Ён любіць тэхніку, гэта, здаецца, яго сапраўднае жыццёвае прызванне.

— У Прыпяцкай зоне машын не вельмі многа,— з сумам у голасе гаворыць хлопец.— Дзве гадзіны ідзем, і хоць бы адна...

Я разумею яго заклапочанасць. Ён вяртаецца дадому і хоча рабіць тое, што найлепш умее. Мне робіцца прыкра ад думкі, што ў пясчанай вёсачцы, куды ён ідзе, можа не аказацца ні трактара, ні камбайна.

Сонца вісіць ужо над самым лесам. Яшчэ паўгадзіны, і яно зусім схаваецца за далёкім надпрыпяцкім борам. У святле заходзячага сонца пералескі, кусты, поле — усе навакольныя мясціны здаюцца мне зусім незнаёмымі, новымі. Вяршаліны бяроз, здаецца, abліты золатам, густым ярка-барвовым полымем гарэць макаўкі асін. Кусты, дрэвы, стагі сена пусцілі ад сябе

доўгія цені, здалёк яны нагадваюць абрысы нейкіх казачных караблёў. Уражанне такое, што ўсе гэтыя мясціны я бачу ўпершыню.

— У Карэліі ўжо цёмна зусім,— гаворыць мой спадарожнік.— Затое ў чэрвені там любата. Чытай цэлую ноч газету, ніякае асвятленне не трэба. Белыя ночы...

— Вы служылі ў Карэліі?

— Тры гады. Харошы край! Азёры, лясы, граніт...

Мне знаёма Карэлія з мінулай вайны. Мы, аказваецца, служылі ў адных і тых жа мясцінах, хадзілі па адных і тых жа дарогах. Успамін аб Карэліі нас прыкметна збліжае.

У вёсачку мы прыходзім прыцемкам. Мне трэба далей, да Прыпяці; узыдзе месяц, і па халадку я адолею свае тры кіламетры самае большае за гадзіну. Я развітваюся з хлопцам, і нейкае імгненне ён вагаецца. Потым рашуча бярэ мяне за рукаў.

— Нікуды ты не пойдзеш,— гаворыць ён.— Пераначуеш тут...

Я не ўпіраюся, хоць ведаю, што лішнія сведкі пры сустрэчы родных і блізкіх пасля доўгага расстання не вельмі патрэбны. Суцяшаю сябе тым, што адразу падамся спаць куды-небудзь на вышкі з сенам. Хлопец харошы, развітацца з ім проста так не хочацца.

— Рада будзе маці,— кажу я.— Тры гады усё-такі...

Хлопец маўчыць. Я бачу, што ён хвалюецца. Мы ідзём па вуліцы, боты правальваюцца ў пясок, але ён, здаецца, гэтага зусім не заўважае. Ён крочыць шпарка, нібы па асфальту, і я ледзь паспяваю за ім. Нарэшце мы спыняемся каля невялікай хаткі.

Ледзь не пад самымі вокнамі тыя ж вербы і ракіты, што і ўсюды па вёсцы. У хаце цёмна.

— Я не да маці,— нейкім дрыжачым голасам паведамляе нарэшце хлопец.— Так проста, у госці...

Веснічкі адчынены, некалькі крокаў па двары, і вось мы ў хаце. У твар патыхнула цеплынёй людскога жылля, сырадоем, мятай.

— Ёсць хто ў хаце? — пытаецца хлопец, і голас яго дрыжыць.

— Алёша!

Я чую таропкі тупат босых ног па падлозе, пацалункі, дзявочы смех і слёзы адначасова.

— Родны мой! Я ліст атрымала... Але ж не думала, што ты так хутка... Карову падаіла і лягла... Мы сёння бульбу пачалі... А ты дома быў?..

Я пачынаю здагадвацца, куды трапіў. Лепш за ўсё ў маім становішчы пацiху адчыніць дзверы і пайсці сваёй дарогай да Прыпяці. Тут я буду толькі перашкаджаць. Асцярожна намацваю клямку.

— Марыйка, запалі лямпу. Тут таварыш са мной. Ён таксама служыў у Карэліі. Пераначуе...

Працяглае маўчанне, роспачны ўздых, павольны тупат босых ног па падлозе. Я гатовы праваліцца скрозь зямлю. Праходзіць некалькі доўгіх хвілін. Я, здаецца, чую, як у Алёшы тахкае сэрца. Марыйка, відаць, пераапранаецца.

Нарэшце лямпа запалена. Перад маімі вачамі ўтульны белы пакойчык і яго мілая гаспадыня. Марыйка зграбная. Нечым няўлоўным яна падобна на Алёшу.

Алёша і Марыйка разгубленыя. Дзяўчына болей за хлопца; гэта, мабыць, таму, што, вітаючыся з ім, яна не ведала аб маёй прысутнасці. Я ж не зводжу з дзяўчыны вачэй і ўжо зусім не каюся, што прыйшоў у госці разам з Алёшам. На душы ў мяне радасна і ціха. Гэтыя двое нібы нарадзіліся адно для аднаго...

Мы сядзім за сталом, вячэраем. Над лямпаю носяцца пярэстыя матылі. Яны пакідаюць свае сонныя шчыліны і ляцяць на святло. За акном ноч. Там гойдаюць веццем разгалістыя вербы, шасцяць асеннім лісцем ракіты.

— Мама і сёння за Прыпяццю,— паведамляе Марыйка.— Там нашыя кашары...

Гэта Марыйка сказала ўслых. А яе позірк, накіраваны на аднаго толькі Алёшу, гаворыць другое.

«Дурань ты, Алёшка,— здаецца, гавораць прыгожыя Марыйчыны вочы,— навошта прывёў ты ў хату гэтага манцёра? Навошта адкладваць да заўтра тое, што нам належыць сёння?..»

Павячэраўшы, я прашуся на вышкі, на сена. Гэтым дваім трэба хутчэй даць нагаварыцца, а то яны маўчаць, нібы пасварыўшыся. На вышкі мяне ўсё ж не пускаюць — там няма ніякага сена. Марыйка сцеле мне на канапе ля акна. Яны з Алёшам збіраюцца прайсціся па вёсцы.

Прачынаюся ад сцішаных прыглушаных галасоў.

Алёша з Марыйкай, відаць, сядзяць на лавачцы пад акном. На стале прыкручана лямпа, у хаце ціхі паўзмрок. Колькі цягнуўся мой першы сон? На бліскучым цыферблаце наручнага гадзінніка палова чацвёртай. А лёг я ў адзінаццаць.

— Нядобра, Алёша, што ты не заехаў да сваіх. Што твая мама падумае? — чую Марыйчын голас.

— Нічога не падумае. Яна ведае пра цябе. Паслязаўтра паедзем разам у Вяляцічы.

— Не паеду я, Алёша. Я ж яшчэ не твая жонка.

— Сходзім у сельсавет, запішамся.

— Нельга так, Алёша. Трэба табе спачатку дазволу ў сваіх бацькоў запытаць. Можа яны яшчэ не згодзяцца, каб ты жыў у мяне...

— Згодзяцца...

Усё ясна і зразумела. Вяляцічы — багатая вёска, размешчаная сярод палявога пшанічнага прастору ў паўднёвай частцы раёна. Яна ўся тоне ў садах, яна гандлюе ў нядзельныя кірмашы вінаградам, кавунамі, тлустымі свінымі тушамі. Вяляцічы славяцца сваім гаражом, у якім, здаецца, дванаццаць аўтамашын. Там ёсць трактары, камбайны, электраматоры. Там знайшлася б работа па густу механіку Алёшу...

Засынаю зноў. Там, на лавачцы, пад зыркімі вераснёвымі зоркамі, цячэ бясконцая гарачая размова...

Прачынаюся на світанні. Алёша спіць на раскінутым на падлозе сенніку. Марыйка — на ложку. Якія ў абаіх прыгожыя, чыстыя твары, колькі сілы і маладосці ў гэтых вольна раскінутых, загарэлых руках!

Асцярожна, каб не пабудзіць дзяўчыну і хлопца, выходжу на двор. Перад вачамі ў ранішнім тумане знаёмая рассыпаная вёсачка, задумлівыя вербы, ракіты. Бачу і нешта новае, чаго яшчэ не было тут летась. На калгасным двары аўтамашына. Стаіць на прыколе, на драўляных калодках. Значыць, свая, знойдзецца занятак Алёшу.

Ногі тонуць у пяску. Пясок і пясок. Недзе вёрст за трыццаць адсюль багатая вёска Вяляцічы...

1958

НАД ЦІХАЙ ВІЦЦЮ

I

Юрка ехаў на рачулку Віць, на балотную гідраметстанцыю, куды яго накіравалі працаваць пасля заканчэння тэхнікума. Ён злез з пасажырскага поезда ў Бабінавічах і толькі паспеў паставіць куфэрак на платформу, як паравоз свіснуў, і вагоны паплылі далей. Дарогі да Віці Юрка не ведаў.

На лавачцы каля станцыйнага памяшкання сядзелі тры дзяўчыны. Яны лушчылі гарбузікі і, не хаваючы сваёй цікаўнасці, ва ўсе вочы разглядалі хлопца.

Юрка вагаўся — ісці да дзяўчат ён не адважваўся. Але паратунку не было, трэба было ў каго-небудзь спытаць пра дарогу.

Хлопец выцер хустачкай узмакрэлы твар і падышоў да дзяўчат. Бялявенькая, што сядзела з самага краю, хіхікнула і адвярнулася за спіну суседкі.

— Сціхні, Люська, не люблю.— Люсіна суседка злёгку штурхнула дзяўчыну. Яна, відаць, была старэйшая і сур'ёзна паглядала на Юрку.

— Ад вадакачкі трубы да Віці пракладзены,— тлумачыла яна.— Таму да самай рэчкі насып ідзе, ён ляжнёўкай называецца. Толькі цяпер ваду не пампуюць.

— Не пампуюць? — перапытаў хлопец.

— Вадакачка ж не працуе цяпер. Да вайны тут завод быў, цягнікоў многа станавілася. Вапну тут здабывалі.

— Гашаную,— уставіла Люська і засмяялася.

— Ды не крыўляйся ты. Не апатыты, а фасфарыты...

Юрка пайшоў. Ляжнёўка з двух бакоў была абсаджана дрэвамі, і хлопец ішоў па ёй, як па калідоры. Праз колькі часу зялёная сцяна скончылася, і насып быў пракладзены проста па лесе. Над прасекай разга-

лістымі шатамі навісалі грабы і бярозы. Патыхала настоеным водырам прэлага лісця і сырой лясной зямлі.

Юрка ўжо колькі разоў перакладаў куфэрак з правай рукі ў левую, а канца ляжнёўцы ўсё не было.

Нарэшце лес скончыўся, і ляжнёўка пайшла сенажаццю. Адсюль хлопец убачыў і метэаралагічную станцыю. Яна была амаль ля самай рэчкі. Домік станцыі быў драўляны і высокі, нібы двухпавярховы.

Хлопец неяк наперад не думаў, якой будзе гэтая станцыя. Яшчэ ў тэхнікуме, калі студэнты здавалі выпускныя экзамены, будучыня ўяўлялася крыху інакшай. Юрка, як і яго сябар Сымон Баравік, у тэхнікум прыйшоў з дзетдома. Ён не вельмі думаў пра работу — неяк жа ўсё ўладзіцца. Але сябры іншы раз размаўлялі пра будучыню. Тон у такіх гаворках заўсёды задаваў Сымон. Ён гаварыў, што іх, можа, пашлюць за Палярны круг, на льдзіну, да іх будуць прылятаць самалёты, будуць пісаць у газетах. І іншы раз Юрка, хоць гэтага ён ніколі і не гаварыў услых, уяўляў сябе ў ролі выратавальніка многіх людзей, якіх недзе ў моры насцігла бура, і толькі ён адзін заўважыў небяспеку. Да яго падыходзяць удзячныя людзі, кожны хоча сказаць яму нешта асаблівае. А ён? А што ён, ён толькі выканаў свой абавязак...

Атрымалася не так. За Палярны круг наогул не паслалі нікога. Праўда, Сымона накіравалі ў цікавае месца — ва Уладзівасток, мабыць, да маракоў. Такіх жа, як Юрка, было таксама шмат — каго паслалі на самыя звычайныя метэаралагічныя станцыі. Ва ўпраўленні хвалілі Пеўніка, загадчыка метстанцыі на рачулцы Віці.

— Юрый Іванавіч, галубок,— пачуў раптам Юрка прыемны і нібы здаўна знаёмы голас. Ён азірнуўся і ўбачыў нізенькага лысага чалавечка, які, пакінуўшы веснічкі адчыненымі, бег яму насустрач. «Мой загадчык Пеўнік»,— падумалася хлопцу.

Пеўнік, не пытаючыся, узяў з Юркавых рук куфэрак, паставіў яго на траву і ўсё падскокваў, мітусіўся і дакараў за тое, што ён не адбіў тэлеграмы, калі выязджаў з упраўлення.

Дворык станцыі быў вельмі прыгожы і спадабаўся Юрку з першага позірку. Пасыпаная белым рачным пяском дарожка вяла да веранды, спавітай зялянінай дзікага вінаграду. Пад яблынямі ў садку стаялі вы-

струганыя падпоркі, бо голле аж угіналася пад цяжкасцю пераспелых пепінак.

— Які ж вы нядобры,— прывітала Юрку ладная з выгляду гаспадыня.— Пеця аж тры разы на станцыю ездзіў, а вас усё няма. Будзем знаёмы — Вольга Апалонаўна...

Пеўнік у прысутнасці жонкі не мітусіўся, маўчаў і толькі неяк бездапаможна шморгаў носам. У пакойчыку ўсё было прыбрана вельмі чыста, і Юрка з непрывычкі не ведаў, куды сесці. Быў ужо надвячорак. Чырвоныя праменні вячэрняга сонца прыгожа аздаблялі ціхі паўзмрок кватэры, на сцяне павольна адбіваў секунды старамодны гадзіннік з драўлянай зязюляй наверсе. У гадзінніку раптам нешта зашыпела, зашоргала, і ён па-старэчаму, нібы кашляючы, пачаў адбіваць гадзіны. Юрка налічыў дзевяць удараў.

— Пеця, прыгані карову,— сказала гаспадыня.— Авечкі няхай паходзяць яшчэ...

Пеўнік надзеў кепку і хуценька памкнуўся на двор.

Вечарам пілі чай з малінавым варэннем, якое Вольга Апалонаўна прынесла аднекуль з кладоўкі. За чаем гаварыла адна гаспадыня. Яна расказвала пра работу станцыі, і з гэтай гаворкі вынікала, што без Вольгі Апалонаўны станцыя проста не змагла б існаваць. У той жа вечар, не саромеючыся, Вольга Апалонаўна расказала і пра тое, як спачатку яна не хацела ісці за Пеўніка, які быў удаўцом, ды яшчэ і старым, і як, перадумаўшы, яна ўсё ж зразумела яго і пайшла за яго замуж.

— А цяпер жывём як людзі і не крыўдзімся адно на аднаго.— Вольга Апалонаўна пагладзіла Пеўніка па голым, нібы калена, цемі.— Маем усё, што трэба,— піць, есці, і на людзі не сорамна паказацца. Праўда, Пеця?

Пеўнік прамармытаў у адказ нешта невыразнае і пабег у другі пакойчык перадаваць зводку.

Пеўнік дазволіў Юрку пакуль што знаёміцца з прыборамі і прыглядацца да работы. Хлопец за два дні агледзеў псіхраметрычную будку, глебавыя тэрмометры, гелографы і самапішучыя прыборы. Апараты былі ўсе новыя, і хлопец міжвольна ўспомніў свой тэхнікум — там былі такія самыя. Пеўнік работу паставіў умеючы, і Юрка дзень за днём пранікаўся ўсё большай па-

вагай да свайго начальніка. Зводак за дзень перадавалася багата — гідралагічных, мікракліматычных, сінаптычных. Пеўнік бегаў да тэлефона, бадай, кожныя дзве гадзіны. Вольга Апалонаўна на станцыі не рабіла нічога.

Праз тыдзень Юрка стаў на работу. Яна яму не здалася цяжкай — у тэхнікуме іх вучылі большаму. Праз колькі дзён вярнуўся з водпуску трэці работнік, Дзямідзюк, які жыў у Бабінавічах.

Калі выпадала вольная часіна, Юрка аглядаў навакольныя мясціны. Ён хадзіў уздоўж звілістага рэчышча Віці: рачулка спакойна несла сваю рудаватую ваду некуды аж у Дняпро. На яе хвалях гойдалася жоўтае лісце. Хлопец іншы раз завітваў і ў сасновы бор, які быў крыху далекавата, да яго трэба было ісці ў процілеглы ад ляжнёўкі бок вузенькаю, зарослай сцяжынкай. Верасы ўжо адцвіталі, і паветра было густа напоена п'янкім мядовым водарам. Зранку бор звінеў галасамі — сюды хадзілі па грыбы, а к вечару ў лесе ўсталёўвалася ўрачыстая цішыня. Толькі зрэдку разносілася мычанне заблудзіўшай каровы і працяглае рэха паравознага гудка з Бабінавіч. У такія хвіліны Юрку звычайна апаноўвалі спакойныя, як гэты ціхі лясны шум, думкі. Тэхнікум, Сымон Баравік, сябры — усё здавалася далёкім, што мінулася даўно-даўно.

Аднойчы, захапіўшы кошык, Юрка прыйшоў у бор зранку, але не пачуў звычайных пералівістых галасоў. Гэта яго здзівіла. Прасекай хлопец выйшаў да мясцінкі, якую даўно для сябе прыкмеціў. Тут раслі тонкія бярозкі, а ўвесь дол быў засланы хрупкім нізкарослым верасам. Хлопец адчуваў, што ў такой мясцінцы абавязкова павінны расці баравікі, але ён знаходзіў тут толькі рэдкія карэньчыкі.

Прайшоўшы колькі крокаў, Юрка раптам спыніўся як укапаны. Проста ў яго пад нагамі каля бярозкі цэлай сям'ёй сядзелі вялікія, як конскія капыты, баравікі, іх чарнаватыя шапкі былі пацягнуты ледзь прыкметнай сіняватай павалокай.

Юрка хуценька азірнуўся і крыху далей убачыў яшчэ большую сям'ю. У аднаго баравіка шапка нагадвала цэлае рэшата — такі ён быў вялікі.

Юрка, падскокваючы, вырываў грыбы і, не ачышчаючы карэння, складваў іх у кучу каля кошыка. Ён стараўся пабраць баравікі, што раслі воддаль ад ко-

шыка. На невялікай лапінцы вырасла, мабыць, болей за сотню грыбоў.

Сеўшы пад бярозку, хлопец стаў абразаць карэнне.

За спіной раптам пачуўся сухі трэск, і, павярнуўшыся, Юрка ўбачыў дзяўчыну, якая ішла проста на яго. Ён пазнаў яе, хоць дзяўчына была ў старым ватніку, падпяразаным брызентавым рамянём. Гэта была тая самая дзяўчына, што паказвала яму тады ў Бабінавічах дарогу на гідраметстанцыю. Хлопец прыўзняўся, атрасаючы з полаў карэнне.

— Колькі грыбоў! — У голасе дзяўчыны Юрка пачуў сапраўдную зайздрасць.— Ну і дурная ж я, што сюды адразу не прыбегла.

У кошыку дзяўчыны Юрка ўбачыў толькі лічаныя баравічкі, і таму яе словы неяк непрыемна яго кальнулі.

— Трэба было прыбегчы,— пакрыўджана сказаў ён.— Але ў лесе грыбы для ўсіх роўныя.

— Няхай сабе роўныя, толькі гэта мая мясцінка. Тут мне заўсёды шанцуе...

Дзяўчына адышлася за некалькі крокаў ад кошыка і, ухапіўшы жмак сухога верасу, падняла яго. На дне ямкі з-пад вываратня Юрка ўбачыў шмат пачарнелых грыбных карэнняў.

— Маскіроўка,— весела прамовіў хлопец.— Толькі ўсё роўна ў лесе грыбоў не схаваеш. Я таксама лічыў, што тут грыбы павінны расці...

— А вы шчаслівы,— сказала дзяўчына, калі ўжо яны ішлі па лесе.— Я яшчэ ні разу столькі грыбоў не знаходзіла...

Юрку хацелася зрабіць дзяўчыне што-небудзь прыемнае, але ён не ведаў што. Раптам ён моўчкі пакрочыў ад яе ўбок, а яна, здзіўленая, стаяла і пазірала яму ўслед, не разумеючы яго намеру. І толькі калі Юрка пачаў калясіць па верасе, яна звонка, на ўвесь лес, засмяялася.

Але бывае ж і так, што чаго вельмі хочаш, тое збываецца. Не прайшоў Юрка і сотні крокаў, як убачыў два ладныя чорнагаловыя баравікі, якія нібыта спецыяльна выраслі для гэтай хвіліны. Ён, зняўшы з пляча свой кошык, выламаў з зямлі баравікі і паднёс іх дзяўчыне.

— Гэта вам,— сказаў ён сур'ёзна.— Мне няма куды класці...

Дзяўчына моцна зачырванелася і ўзяла з Юркавых рук грыбы. Замяшаўся і Юрка, ён не ведаў, што гаварыць далей.

— Будзем знаёмы,— выпаліў ён нарэшце.— Юрый!..

— Ніна,— прамовіла дзяўчына ў замяшанні і падняла на Юрку вочы. У гэтых вачах не было ўжо ранейшай гарэзлівасці, яны пазіралі неяк разгублена, спалохана.

Яны зноў пайшлі па лесе, крыху воддаль адно ад другога. Цяпер баравікі Юрку не трапляліся, затое Ніна час ад часу ставіла свой кошык на дол і клала ў яго нейкія грыбы. Толькі перад самай сцежкай на ўскрайку лесу Юрка знайшоў яшчэ аднаго баравічка і ўжо моўчкі паклаў яго ў Нінін кошык. Кошык быў амаль што поўны, хоць баравікоў у ім было не вельмі многа.

— А чаму сёння ў лесе няма людзей? — запытаў Юрка, калі яны выйшлі на сцежку.

— Дык сёння ж першае верасня! — голасна ўсклікнула дзяўчына.— У школе ўсе, хіба вечарам прыбягуць. А дарослыя — на полі...

Першае верасня! Як жа Юрка мог забыць гэты дзень, які і для яго быў святам цэлых адзінаццаць год. Там, у тэхнікуме, сёння шумна, весела.

— А вы ў школу не ходзіце? — спытаў Юрка пасля невялікага роздуму.

— Я — студэнтка! — У голасе дзяўчыны звінела гордасць.— Хутка і я паеду...

Ніна расказала дарогай пра сябе. Яна зараз на трэцім курсе горнага тэхнікума, а яе спецыяльнасць— разведка і выкарыстанне карысных выкапняў. Летам яна была на практыцы, таму заняткі іх пачнуцца крыху пазней — у другой палавіне верасня. Вучыцца Ніне яшчэ два гады, а там...

Юрка цяпер шчыра зайздросціў ёй — паедзе вучыцца, у яе такая цікавая спецыяльнасць. Эх ты, сіноптык, куды табе раўняцца з гэтаю птушкай! Перад ёю раскрываюцца нетры зямлі, Урал і Каўказ, а ты сядзі са сваім Пеўнікам, вымярай ападкі і тэмпературу і чакай з мора пагоды...

Хлапца апанаваў такі глыбокі сум, што ён з хвіліну не мог прамовіць слова.

— А ваша работа вам спадабаецца? — Ніна як уга-

дала яго думкі і паглядзела на Юрку дапытлівымі вачамі.

— Яна мае значэнне для ўсёй народнай гаспадаркі,— цераз сілу, нібы па падручніку, адказаў Юрка.— Для авіяцыі, напрыклад, для сельскай гаспадаркі...

Развіталіся яны перад самай ляжнёўкай.

— А які ж вы малайчына, столькі грыбоў Пеця ніколі не прыносіў,— запела Вольга Апалонаўна, як толькі Юрка зайшоў у двор.— І адны баравікі. Пеця, ідзі павучыся, як трэба грыбы збіраць! — крыкнула яна Пеўніку, які кошкаўся ў хлеўчуку.

Пеўнік прыбег, паглядзеў на грыбы, і на яго твары адбілася шчырая радасць.

— Я, брат, таксама грыбавік, а табе проста шчасце падваліла. Былі і ў мяне некалі ўдачы. Эх, разам нам не выпадае па верасе пахадзіць,— паскроб патыліцу Пеўнік.

— Зімой на рынку за нізку грыбоў па дваццаць рублёў даюць,— нараспеў сказала гаспадыня і доўгім позіркам акінула ўслон, на якім Пеўнік раскладаў грыбы.— Вы, Юрый, мусіць, на цэлую сотню сёння назбіралі. Гэта добры заработак. Белыя грыбы можна і ў сельпо ў Бабінавічы здаваць...

— Сціхні ты, бухгалтэрыя,— не вытрымаў Пеўнік, і ў яго аж пабялеў твар.

Такім Пеўніка хлопец бачыў першы раз. Радасць ад удачы, ад сустрэчы з Нінай неяк патухла, і Юрка ціха падаўся да калодзежа мыцца.

Работа на станцыі ішла сваім парадкам. Юрка працаваў, мабыць, спраўна, бо ні Пеўнік, ні Дземідзюк яго ні разу не папракнулі. Хлопец хутка асвоіўся са шматлікімі формамі справаздачнасці — аб узроўні балотных вод, аб мікрасаставе глебы, аб зменах рэльефу. Зводак пісаць трэба было багата. Куды больш хлопцу падабалася хадзіць каля апаратаў. Яны лавілі, занатоўвалі не бачныя нікому змены. У тоненькіх загагулінках, якія пакідалі на разграфлёнай паперы самапішучыя прыборы, хлопец хутка навучыўся разгадваць хістанні атмасфернага ціску, скачкі тэмпературы, насычанасць паветра вільгаццю. Барограф, тэрмограф здаваліся хлопцу разумнымі, жывымі істотамі.

Усе гэтыя дні Юрка думаў пра Ніну. Ён успамінаў сустрэчу з ёй у грыбах, і жывы вобраз дзяўчыны паўставаў у яго вачах. Хлопец моцна дакараў сябе за тое,

што не сказаў тады Ніне ніводнага разумнага слова. Яна, мабыць, дрэнна аб ім думае...

Юрка папрасіўся аднойчы ў Пеўніка падзяжурыць дзве змены ўзапар, а назаўтра на цэлы дзень выбраўся ў бор. Ён спадзяваўся сустрэць там Ніну, бо, па яго разліках, яна яшчэ не магла паехаць. Хвалюючыся, нібы перад экзаменам, ішоў хлопец знаёмай прасекай да мясцінкі, дзе яму так пашанцавала тады на грыбы. Ён чамусьці думаў, што Ніна абавязкова павінна быць там. Яшчэ здалёк Юрка заўважыў постаць, якая мільгнула паміж знаёмых бярэзінак. Хлопец на хвіліну спыніўся, а пасля рашучым крокам накіраваўся ў бярэзнік. Ён хацеў з'явіцца перад дзяўчынай нечакана і на хаду прыдумваў словы, якія ён скажа Ніне пры сустрэчы.

Не дайшоўшы колькі крокаў да бярэзніку, Юрка раптоўна спыніўся. Па верасе тупала нейкая сагнутая старая і раз-пораз кідала нядобразычлівыя позіркі ў Юркаў бок. Хлопец, не павітаўшыся, павярнуўся і пайшоў па лесе. Ніны ён не сустрэў...

Назаўтра, аддзяжурыўшы сваю змену, Юрка пашыбаваў у Бабінавічы на станцыю. Ён хадзіў па дашчаных памостках, якія замянялі перон, дачакаўся вячэрняга цягніка ў надзеі, што вось-вось паявіцца на станцыі Ніна. Але яе не было. Юрка сабраўся ўжо ісці на Віць, як раптам, нібы з-пад зямлі, перад ім вырасла Люська, тая, што сядзела ў час Юркавага прыезду на лавачцы разам з Нінай.

— Пеўнікаў пляменнік, добры дзень! — сказала яна і чамусьці захіхікала.— Дык як жа вы там, багата грыбоў насушылі?..

Чырвань кінулася Юрку ў твар, і яму захацелася сказаць гэтай языкатай дзяўчыне што-небудзь колкае, абразлівае. Мільганула нядобрая думка пра Ніну, якая не знайшла нічога лепшага, як толькі дзяліцца сваімі сакрэтамі з гэтай балбатухай.

— Грыбы трэба ўмець збіраць,— з націскам сказаў Юрка.— Гэта не гарбузікі лушчыць...

— Ды вы збіраць умееце, аж кошыка не хапае. Ніна цэлых два дні злавалася.

— А дзе яна цяпер? — стараючыся гаварыць спакойна, спытаў Юрка, злосць у якога пачала паступова праходзіць.

— Паехала пазаўчора,— бесклапотна адказала Люська.— Раней паехала, каб не спазніцца атрымаць у інтэрнаце месца...

II

На Віці наступіла восень. Дні стаялі ціхія, пагодлівыя, але павольнае заміранне жыцця адчувалася ва ўсім. У паветры лятала срабрыстае павуцінне, маўкліва, задуменна стаялі вольхі, а клёны сваімі шатамі нагадвалі вялізныя вогнішчы. Не спяшаючыся, цякла Віць, а ў высокім сінім небе журботна курлыкалі жураўы.

На Пеўніка нахлынулі розныя справы па гаспадарцы, і ён усё часцей прасіў Юрку падзяжурыць за яго. Прасіў ён такім голасам, нібы прасіў прабачэння, і ад гэтага хлопцу заўсёды станавілася прыкра. Вольга Апалонаўна ўсё завіхалася з рознымі прыпасамі на зіму. Яна перастаўляла ў кладоўцы цэлыя батарэі банак з марынаванымі грыбамі, варэннем, перакладвала мяшэчкі з сушанымі ягадамі, нізкі грыбоў, нейкія засушаныя зёлкі, прасушвала шынкі і кілбасы.

«Арцель яна збіраецца карміць, ці што?» — не раз думаў Юрка, і ў яго душы расло нездавальненне ўсім гэтым парадкам жыцця ў доме Пеўніка. Ён успамінаў свой інтэрнат і свой пакой, дзе сем хлопцаў жылі на гарбаце і рублёвых булках, здаецца, весялей, чым тут жывуць на шынках і варэнні. Ад такіх успамінаў станавілася страшэнна сумна, і хлопец стараўся хутчэй заняцца якой-небудзь работай, каб разагнаць думкі.

У гэтыя дні Юрку выклікалі ў райком камсамола. Сакратар назваў хлопца «каралём надвор'я» і, паморшчыўшы лоб, доўга думаў, куды яго паставіць на ўчот. Нарэшце вырашыў — у бабінавіцкую школьную арганізацыю. Ад Віці туды хадзіць бліжэй.

Нізенькая дзяўчынка, сакратар камсамольскай арганізацыі, доўга не магла прыдумаць для Юркі даручэння.

— Можа, вы даклад прачыталі б? — нясмела прапанавала яна.— Ну, пра гром, маланку — на антырэлігійную тэму...

— Няхай толькі на сходы прыходзіць,— пачуў Юрка за сваёй спіной голас. Адвярнуўшыся, хлопец убачыў Люську, якая, мабыць, мела нейкае дачыненне

да камсамольскага камітэта.— А то ён і не вылазіць са свайго хутара,— гаварыла Люська, і вочы яе праменіліся смехам.

Нарэшце наступіла сапраўдная восень. Неба, нібы рэшата, бясконца сеяла аднастайны нудны дождж і халодную імжу. Сіратліва стаялі голыя вольхі і бярозы, а далёкі бор шумеў сумна, прыглушана.

Жыццё на Віці ішло нудна і аднастайна.

Зімой стала крыху весялей. Віць прытаілася сярод хмызнякоў, зрабілася вузенькай і непрыкметнай. Затое лес папрыгажэў. Ён стаяў суровы і сур'ёзны ў сваёй зімовай зацятасці. Ноччу ён шумеў глуха і насцярожана. Юрку з непрывычкі было нават страшнавата.

Над Віццю ўзыходзіў такі светлы і круглы месяц, якога Юрка, здаецца, яшчэ ні разу не бачыў. Уся даліна Віці ў гэты час ззяла нейкім дзівосным хараством.

Аднойчы вечарам Юрка выйшаў на Віць паглядзесць венцяры, якія Пеўнік паставіў нанач. Ціха шумела прыбярэжнае трысцё, па срабрыстым лёдзе вецер гнаў лёгкі сняжок. Чыстае, зорнае неба, белая аднастайная даліна Віці, суровая сцяна зімовага лесу — усё гэта выклікала ў душы нейкую ўрачыстасць і спакой.

«Прыехала б сюды Ніна,— міжволі нарадзілася думка.— Тут так прасторна...»

У адзін з зімовых дзён Юрку прапанавалі зрабіць даклад у бабінавіцкім клубе. Хлопец гаварыў з запалам, і слухалі яго ўважліва. Даклад, мабыць, спадабаўся, бо Юрку задавалі нават зашмат пытанняў. Ён аж узмакрэў, пакуль адказаў на ўсе гэтыя пытанні, якія больш за ўсё датычыліся розных нечаканасцей у надвор'і. Пасля даклада да Юркі падышла Люська.

— Прыходзьце ў клуб,— сказала яна.— На канікулы і Ніна прыедзе, яна ж у нашай школе вучылася. Прыходзьце, а то са сваім Пеўнікам хутка адзічэеце на тым хутары.

Хлопец пакінуў бабінавіцкі клуб у добрым, прыўзнятым настроі. Гэты настрой не пакідаў Юрку ўсе дні, якія заставаліся да пачатку студэнцкіх канікул, хоць на станцыі былі і свае непрыемнасці. Занядужаў Пеўнік, і яго паклалі ў бакоўку, якую дагэтуль займаў Юрка. Вольга Апалонаўна як апантаная бегала па пакоі з нейкімі бутэлечкамі і зёлкамі. Цяпер уся станцыя

лягла на Юрку і Дземідзюка. Але хлопец носа не вешаў. Яму прыбавілася рухавасці, у адной сарочцы выбягаў ён на заснежаную пляцоўку і з небывалым раней спрытам узлазіў па лесвіцах да прыбораў.

— Занядужаеце, Юрый,— з непаддзельным спалохам гаварыла Вольга Апалонаўна.— Станцыю ж закрыць нельга...

Па Юркавых разліках, Ніна павінна была прыехаць ужо, але Пеўнік не ўставаў, і хлопец не мог адлучыцца ў Бабінавічы цэлы тыдзень. Станцыя згубіла для Юркі ранейшы інтарэс, і ён хадзіў вялы, безуважлівы. Пеўнік, мабыць, разгадаў Юркаў настрой. Аднойчы пад вечар, крэкчучы, ён выйшаў з бакоўкі і падсеў да хлопца.

— Чаго ты сумны, Юра? — спытаў ён ціха, не гледзячы ў вочы свайму памочніку.

Юрка не ведаў, што адказаць.

— Мне ў Бабінавічы трэба, Пётр Іванавіч. Я пасля дзяжурыць хоць цэлы месяц магу.

— То ідзі, Юра. Мне лепш стала, ідзі і нічога не думай. Усё добра будзе...

— Заўтра вы цэлы дзень адпачываць будзеце, Пётр Іванавіч,— узрадавана сказаў хлопец і стаў борздзенька апранацца.

Бабінавіцкі клуб гудзеў, як вулей, іграў акардэон, лёгка насіліся па зале пары. Юрка праціснуўся наперад і пачаў шукаць вачамі Ніну. Яе не было ў клубе, але ў хлопца было такое адчуванне, што яна абавязкова прыйдзе. Хутка Ніна прыйшла сапраўды, і яе паяўленне Юрка ўлавіў не вачамі, а адразу ўсёй істотай. Яна паявілася ў дзвярах з расчырванелымі ад марозу шчокамі, з заінелай пасмачкай валасоў, якія выбіліся з-пад вязанай шэрай хусткі. Ніна здалася Юрку на дзіва прыгожай, і ён з хвіліну не мог адарваць ад яе свайго позірку. Дзяўчына нарэшце заўважыла яго і кіўнула, усміхнуўшыся. Юрка лёгка прабраўся да яе і павітаўся.

— Чаго ж вас не відаць? Можа, вы холаду баіцеся? — сказала Ніна.

— Ды не,— збянтэжыўся Юрка.— На станцыі ў нас... А вы надоўга прыехалі?

— Я ўжо чатыры дні тут, праз дзень паеду. Гэта ўжо маці ўпрасіла застацца, а то я паехала б ужо. Нас усяго на тыдзень пускалі.

Юрка імгненна спахмурнеў і не ведаў, што гаварыць далей. Падбегла Люська і, як сарока, пачала трашчаць нешта сваё, незразумелае. Пасля зайгралі вальс, і Ніну запрасіў танцаваць высокі хлопец у армейскім кіцелі. Юрка танцаваць не ўмеў і з зайздрасцю пазіраў, як кружылася Ніна з высокім, прыгожым хлопцам. Ён яе не адпускаў, і яны танцавалі ўзапар усе вальсы і полькі.

Люська расказала, што высокі хлопец — студэнт, вучыцца ён у самай Маскве і што наогул сёння студэнты спраўляюць свой развітальны вечар. Яна дакарала Юрку за тое, што ён не паказваўся ў Бабінавічах усе гэтыя дні. Студэнты між тым сабраліся ў купку і пачалі спяваць пад акардэон. Спявалі яны хораша, суладна, і Юрку на душы стала да болю маркотна.

З клуба студэнты таксама выходзілі разам. Яны ішлі ўпоперак усёй вуліцы талакой і пелі знаёмую студэнцкую песню. Ніна ішла поруч з высокім хлопцам. Юрка прайшоў услед за студэнтамі да ляжнёўкі і павярнуў на Віць. Стала цяплей, з дрэў царушыўся лёгкі іней.

Назаўтра Юрка хадзіў каля прыбораў і стараўся ні пра што не думаць. Ніна стала ў думках далёкай, чужой, незразумелай. Прывезлі пошту. Быў загад па ўпраўленню, у якім падводзіліся вынікі работы гідраметстанцый за апошні квартал мінулага года. Станцыю на Віці ставілі ў прыклад, а яе супрацоўнікам аб'яўлялася падзяка.

З гэтай поштай Юрка атрымаў і першае пісьмо ад Сымона Баравіка, хоць напісаў яму ўжо некалькі пісем. На канверце стаяў штамп далёкага горада Уладзівастока. Пісьмо было радасным і смелым, як і сам Юркаў таварыш. Сымон пісаў пра Вялікі акіян, пасаты і тайфуны, марскія штормы і свае асабістыя прыгоды і заслугі ў шмат якіх цікавых справах.

Ад пісьма на душы ў Юркі стала яшчэ маркотней.

Быў ужо вечар, і хлопец міжволі падумаў, што, напэўна, зараз садзіцца на поезд Ніна. Яны ідуць з чамаданамі ў вагоны, і поруч з Нінай ідзе той высокі маскоўскі студэнт. Яны абое прыгожыя, вясёлыя, смяюцца...

Дні пацягнуліся аднастайныя, страшэнна падобныя адзін на другі. Пачаліся завірухі, і снегу намяло столь-

кі, што праз яго цяжка было прабіцца на пляцоўку станцыі. Без лыж да Бабінавіч цяпер трэба было дабірацца гадзіны тры.

Вечарамі, як і заўсёды, пілі чай з малінавым варэннем. Гаспадыня ў такія гадзіны ўспамінала дні сваёй маладосці. Пеўнік моўчкі шморгаў носам, а Юрка адчуваў, што ўся яго істота ўсё больш напаўняецца пратэстам супраць усяго гэтага ўкладу жыцця. Не, так ён жыць не прывык, не будзе так жыць!..

— Цяпер зіма, Юрый,— сказала ў адзін з такіх дзён Вольга Апалонаўна.— Прадукты цяпер даражэйшыя. Так што я з вас за сталаванне на паўсотні больш вылічваць буду. Гэта да лета толькі,— з сур'ёзным выглядам дадала гаспадыня.

Юрка моўчкі кіўнуў у знак згоды.

Хлопец, як і раней, бегаў да прыбораў, складаў зводкі, але ўсю гэтую работу ён рабіў напаўмеханічна, у нейкім здранцвенні думак і пачуццяў. Аднойчы ўвечары, калі на двары ва ўсю моц гуляла завіруха, а на канапе з вязаннем у руках гучна храпла Вольга Апалонаўна, Юрка напісаў заяву ва ўпраўленне. Ён тлумачыў, што думае яшчэ вучыцца, а таму просіць яго перавесці на другую станцыю, бліжэй да горада. Назаўтра пісьмо з заявай Юрка сам занёс у Бабінавічы і кінуў у паштовы вагон.

III

Вясна прыйшла імклівая, хуткая. За які тыдзень снег сагнала нават у лесе. Віць памаладзела, пажвавела, яе хвалі весела перакатваліся пад навіслымі алешынамі.

Прыйшоў ліст з упраўлення, яго прынёс сам Пеўнік. У ім пісалі, што пры магчымасці Юрку перавядуць на другую станцыю, але калі ён адпрацуе на Віці не менш двух гадоў. Пеўнік быў пахмурны, пра ліст ён, мабыць, ведаў.

Вясной Юрка прыкметна акрыяў. Ён часцей хадзіў у Бабінавічы і, калі выдавалася вольная часіна, любіў вечарамі стаяць на станцыі. Праносіліся цягнікі, запыняючыся ў Бабінавічах іншы раз на якую хвіліну. Юрка не раз лавіў сябе на думцы, што, мабыць, і ён праз год паедзе з Бабінавіч і тады ўжо ніколі не вернецца на Віць.

Вясной Пеўнік зацята ўкінуўся ў гаспадарку. Ён завіхаўся на градах, садзіў радыс, агуркі і нават аднекуль прынёс табачнай расады, хоць сам і не курыў. Юрка цэлымі днямі сядзеў каля прыбораў, а вечарамі хадзіў на станцыю або вандраваў па ваколіцах.

Ідучы аднойчы ўздоўж звілістага рэчышча Віці, хлопец спыніўся, здзіўлены. На беразе рачулкі была навалена вялікая куча бярвенняў, гарэў агонь, а некалькі цесляроў бязладна цюкалі сякерамі. Юрка падышоў бліжэй і ўбачыў невысокага дзядзечку, які, відаць, камандаваў усёй гэтай работай.

Дзён праз колькі невысокі чалавечак, у якога было смешнае прозвішча — Глыба, сам завітаў на метстанцыю.

— Дык, кажаш, пагода будзе? — зірнуўшы на барометр, спытаў ён у Юркі.— Ды толькі ці надоўга?

— Ціск нармальны,— адказаў Юрка.— Пагода, магчыма, утрымаецца.

— Я да Пеўніка прыйшоў, але, можа, і вы мне паможаце,— пачаў нарэшце Глыба.— Падводзіць нас сельэлектра: абяцалі прысланц гідратэхніка і не прысылаюць.

— Якога гідратэхніка? — Юрка падняў ад папер галаву і здзіўлена пазіраў на Глыбу.

— Электрастанцыю ж мы ладзімся будаваць. На Віці, можа, бачылі, бярвенняў навазілі. То хаця б да сенакосу абводны канал пракапаць. Замер дык яшчэ летась зрабілі і чарцяжы прыслалі ўжо. Але ж я адзін магу і не так зрабіць, магу памыліцца. Я ж працую толькі прарабам...

Юрка паглядзеў на прараба вясёлымі і зацікаўленымі вачамі.

— Можа памагчы і Пеўнік, магу і я, калі хочаце,— смела сказаў Юрка.— Гідратэхніку мы два гады вывучалі, па ёй быў самы цяжкі экзамен.

— Канечне,— ахвотна згадзіўся дзядзечка.— Гэта ж не абы-што. Толькі калі ж у вас будзе час? Я б прыйшоў к вам, гэта ж недалёка...

— Заўтра,— сказаў Юрка.— Я скажу Пеўніку, ён пусціць.

Думка аб тым, што на Віці пабудуюць электрастанцыю, вельмі спадабалася Юрку. Глыбава просьба павысіла яго настрой, і ён адразу расказаў аб

ёй Пеўніку, калі той з'явіўся дадому з вялікім бярэмем арэхавых кійкоў. Пеўнік выслухаў навіну спакойна.

— Пра гэтую станцыю размову пачыналі яшчэ пазалетась, здаецца. А пабудаваць можна, чаму ж не. Паглядзім...

Юрку ён пусціў да прараба без слоў. Назаўтра хлопец памчаў на Віць з самага ранку, адмовіўшыся ад снедання, якое толькі ладзілася гатаваць Вольга Апалонаўна. На беразе рачулкі ўжо крочыў прараб. У сельэлектраўскіх чарцяжах хлопец разабраўся лёгка, ды і Глыба, здаецца, разумеў іх не горш за яго. Абводны канал меркавалася пачаць ад алешніку, дзе, выскачыўшы на прастор, Віць рабіла ладны крук, свавольна пятляючы па сенажаці. Турбінная камера, трансфарматарная будка — усё гэта, згодна з чарцяжамі, павінна было размясціцца зусім блізка ад метстанцыі.

Юрка прападаў цяпер каля Віці ўвесь свой вольны час. Удвух з Глыбам яны абазначылі калкамі шлях абводнага канала, які павінен быў скараціць цячэнне ціхай рачулкі. Праз тыдзень на беразе Віці, як грыбдажджавік, вырас дамок з абчэсаных сасновых бярвенняў. Ён весела пазіраў двума вокнамі на прыбярэжныя лазнякі.

У нядзелю раніцай, толькі выйшаўшы за веснічкі, Юрка пачуў безліч галасоў. Азірнуўшыся, хлопец убачыў, як, збочыўшы з ляжнёўкі, у кірунку Віці ішло, можа, з сотню хлапцоў і дзяўчат. Наперадзе падскоквалі, апіраючыся на рыдлёўкі, стрыжаныя хлапчукі. Пеўнік выйшаў на ганак і таксама пазіраў на гэтую працэсію, прыклаўшы рукі да лба.

— Школа на суботнік прыйшла,— сказаў праз паркан яму Юрка.— Канал капаць будуць.

Юрка зайшоў у двор і, захапіўшы пад павеццю рыдлёўку, таропка пакрочыў да Віці.

На сенажаці, уздоўж роўнай лініі калкоў, ужо ўзляталі ў паветры камякі чорнай зляжалай зямлі. Гоман стаяў, як на кірмашы. Хлопец выбраў сабе дзялянку. Ён толькі паспеў зрабіць некалькі ўзмахаў рыдлёўкай, як пачуў за сваёй спіной знаёмы голас.

— Дажджу не будзе, Архімед? — хіхікала, стоячы ля хлопца, Люська.— А то я свой дажджавік забыла дома.

Юрка ўсміхнуўся, але не адказаў нічога. Толькі цяпер ён заўважыў, што забыў пераманіць туфлі. Ён

іх купіў на лета, і яны былі амаль яшчэ новыя. Люська прыстроілася побач і, відаць, не хацела адставаць ад Юркі. Але ў яе ладзілася горш.

— Хутка Ніна прыедзе,— абыякавым голасам раптам паведаміла Люська.— На практыку,— дадала яна.

Юрка зачырванеўся і таму апусціў галаву, каб не заўважыла Люська. Ён сам думаў пра Ніну, але не хацеў, каб ведала гэтая лапатуха.

Юрка капаў спорна, так што Люська нашмат адстала ад яго. Нарэшце ёй, відаць, абрыдла капаць поруч з ім, бо хлопец маўчаў як рыба, і Люська перабралася ў другое месца. Адтуль нёсся яе залівісты смех.

Юрка папрацаваў да знямогі. За дзень гуртам пракапалі добры кавалак. Ідучы дамоў, хлопец падумаў пра Ніну і не мог зразумець, аб якой практыцы гаварыла Люська.

Дні стаялі спякотныя, сонечныя. Наступіла нарэшце касавіца.

У адзін з тых дзён вечарам Юрка прыйшоў на станцыю ў Бабінавічы і сеў на лавачку. На перон выйшаў дзяжурны ў чырвонай шапцы. З-за павароту быў ужо чуцён блізкі гул поезда. Праз хвіліну цягнік спыніўся з усяго разбегу, нібы ўкапаны, цяжка задыхваючыся парай, і Юрка ўбачыў, як з другога вагона выйшла Ніна. Яна была не адна. Услед за ёй ішоў нейкі лысаваты чалавек з доўгімі чахламі ў руках. Юрка ўстаў з лавачкі і таропка пайшоў, не хочучы, каб Ніна ўбачыла яго цяпер. Адышоўшыся ўжо да сцежкі, хлопец раптам пачуў ззаду знаёмы пералівісты голас:

— Куды ж вы так спяшаецеся? — Ніна набліжалася да Юркі імклівай, лёгкай хадою.— Раскажыце хоць, што тут у вас новага?

— Нічога,— збянтэжана прамовіў Юрка.— Горача вельмі сёння. Магчыма, будзе дождж...

Дзяўчына звонка засмяялася і паглядзела на Юрку сваімі гарэзлівымі вачамі.

— А я на практыку прыехала. Ледзь адпрасілася сюды. Не хацелі браць...

— Дык вы яшчэ на Каўказ паедзеце? — спытаў Юрка ціха.

— Чаму на Каўказ? — Ніна зноў бліснула на Юрку вясёлымі вачамі.— Гэты таварыш, што са мной, з міністэрства. Вапну будзем разведваць.

— Дык хіба ж з горнага тэхнікума сюды прысылаюць? — Юркаў твар адбіваў, мабыць, поўнае замяшанне і неразуменне.

— Вапна, гліна — гэта ж таксама спецыяльнасць геолагаў.

Дамоў Юрка ляцеў як на крыллях. Ён не заўважыў, як насунулася хмара, і не затуліўся пад засень дрэў, калі, нібы з вядра, лінуў дождж. Апамятаўся хлопец толькі тады, калі падышоў да канца ляжнёўкі. Дождж суняўся, а на беразе Віці паблісквáў агеньчык. Юрка подбегам накіраваўся туды. Побач з домікам быў пабудаваны ўжо і шалаш, а ў ім гарэў агонь. Ля агню сядзелі Глыба і яшчэ трое і курылі.

— Што ж ты, брат, пра надвор'е гадаеш, а сам мокры ходзіш,— сустрэў Глыба Юрку.

— Ды так, прамок...

У шалашы ішла свая размова, і Юрка не хацеў яе перабіваць.

— Да восені, можа, і закончыцца наша работа,— гаварыў дзядзька, што сядзеў у самым кутку шалаша.— Сілы шмат трэба, а карысці вялікай, можа, і не будзе. Ну, электрыку правядзём, пілараму, можа, паставім. Трыццаць нашых кілават — гэта ж табе не Днепрагэс, свет імі не пераверне́ш.

Юрка прыйшоў дадому і, не распранаючыся, прысеў ля стала. Яму хацелася нешта зрабіць. Усе ўражанні дня спляліся, пераблыталіся ў адзін клубок і не давалі хлопцу спакою. Нарэшце Юрка ціхенька высунуў шуфляду стала і дастаў сшытак. Ён вырваў чысты лісток і пачаў таропка пісаць. Пісаў ён ва ўпраўленне. Юрка прасіў нікуды яго з Віці не пераводзіць, а яго ранейшую заяву прыслаць яму назад.

«У Вольгі Апалонаўны жыць больш не буду»,— мільганула думка, і хлопец узрадаваўся ёй.

У суседнім пакоі шуршэў паперамі Пеўнік, ён складаў зводку за дзесяць дзён. Юрка выйшаў на ганак і падставіў разгарачаны твар свежаму начному ветру. Ціха булькала пад навіслымі алешынамі Віць, а адтуль, з шалаша, бліскаў вясёлы агеньчык...

1955

ПАД ПОШУМ ДУБОЎ

I

Шчуплаваты, з сівой казлінай бародкай Антон Бондар — здаля не дзед, а хлапчук — трусіў узбоч воза з альховымі жэрдкамі, калі яго аклікнуў брыгадзір Атрошчанка.

— Перадыхні, дзядзька. Хадзі да нас.

Мужчыны сядзелі на бервяне ля канюшні, курылі. Бондар, па-вулічнаму Драбок, махнуў рукой. Асенні дзень дагараў у празрыстай яснасці. Над блізкім хвойнікам, за канюшняй, кучараваліся белыя, у залатых водблісках воблакі. Драбок каня спыніў бы, да мужчын падышоў бы, каб не Пілiп Цясляк, з якім у Драбка даўнія, глухія нелады.

— Не любіць ён цябе,— сказаў рыжавусаму Піліпу, апранутаму ў цёплую ватоўку, Атрошчанка.

— А за што мяне любіць? Хіба я маладзіца?

— Па суседству бывае,— падтакнуў Валынец Павел.— Мы з Халімонам, як на хутарах жылі, гадоў дзесяць не здароўкаліся. Праўда, Халімон?

— Няма за што сварыцца,— адказаў камлюкаваты Халімон, стрэлачнік-пенсіянер.— Два тыдні я калгасу пакасіў, дзякаваць, што мне травы далі. Цяпер дайце каня копы перавезці...

— А як не дам, сварыцца будзеш? — спытаў Атрошчанка.— На каня дагавору не было. Памог калгасу, травы табе далі.

— За два тыдні — чатыры капы. Невысокая плата.

— А ты болей хацеў? Табе на чыгунцы колькі плацілі? — спытаў Атрошчанка.

— Усяк было. Пад канец, на старыя грошы, пяцьсот шэсцьдзесят у месяц. Пенсіі на новыя — сорак два рублі.

— Можна жыць,— сказаў Атрошчанка.— Бульба ў цябе свая, карова ёсць. Што вам удваіх з бабай?

— Раз пад саўгас адыходзіце, і вы палучыце пенсію.

Патроху змяркалася. Празрыстая шэрань лажылася на дальняе поле, на дарогу. Па дарозе з ляда — жаночыя галасы, ляскат калёс. Некалькі вазоў з лазовымі мажамі наверсе завярнула ў двор, на канюшню. Атрошчанка ўстаў, скручваючы на хаду цыгарку, рушыў насустрач вазам. Яго голас даносіўся цяпер з тлумнай жаночай гаманы.

На двары канюшні рыпаў ворат, звінела аб цэментную трубу калодзежа вядро, плёскалася вада, якую налівалі ў доўгі драўляны жолаб. Хлапчукі-вазакі, распрэгшы, паілі коней.

Валынец сказаў:

— У саўгасе парадкі лепшыя, як у нас. Калгас — арцель, а саўгас — гасударственнае дзела. Мы самі бачым — Мормаль за тры вярсты. Хіба там калі бульба ці лубін, як у нас, зазімавалі?

— Я з табой сагласен,— паспешліва падтакнуў Цясляк.— Сазнацельнасць у саўгасе лепшая.

З цемені вынырнула постаць Атрошчанкі, і тут жа праляскаталі калёсы.

— Бондар прыгнаў каня,— сказаў брыгадзір.— Дома напаіў, накарміў — вот вам сазнацельнасць. Заўтра ў поўдзень возьмеш, Халімон, каня. Пакуль я начальства — дазваляю. Добра, што прыйшоў, бо заўтра я яшчэ брыгадзір, а паслязаўтра сам не ведаю, кім буду. Брыгадзіраў у саўгасе няма.

— Начальнікі ўчасткаў у саўгасе,— сказаў Цясляк.

— Дык начальнікаў жа прызначаюць, а не выбіраюць. Тут, браце мой, бабы, як у нас на праўленні, не закрычаць, што хочам за брыгадзіра Кузьму. Паставяць маладзенькага, граматнага...

Падышоў Драбок, маўкліва стаяў і слухаў, аб чым гавораць мужчыны.

— Дык вось, дзядзька Антон, пераходзім у рабочы клас,— сказаў Атрошчанка.— Цяпер тут кругом, як у Мормалі, пойдзе механізацыя. Кароў будуць электрыкай даіць, а куранят машынай выводзіць. А нам з табой, вось як Халімону, пенсію дадуць. Палезем на печ, накрыемся кажухамі...

— На пенсію сама мала трэба год і ў саўгасе парабіць,— сказаў Цясляк.

— Табе і так дадуць,— перабіў Цесляка Драбок.— У цябе васпаленне гландаў, то як жа з васпаленнем ты будзеш работаць?..

— Э-э, дзядзька, хваціць нам з табой сварыцца. Чаго не падзялілі? Цяпер усё роўна, што маё, што тваё... Былі маладзейшыя, дурнейшыя — сварыліся... Можа, я трохі быў вінаваты, можа і ты. Цяпер забудзем старое...

— А я з табой не сваруся. Я кажу, што пенсію ты зразу палучыш. Бо ты ж хворы. Доктар пячатку паставіць...

— Хваціць, мужчыны,— умяшаўся Атрошчанка.— Можа, яшчэ ніякага саўгаса не будзе. Не захочуць заўтра нашыя пад саўгас адыходзіць, не прагаласуюць — вот і крышка.

— Прагаласуюць,— сказаў Валынец.— Рукамі і нагамі. Хто гэта ад жывой капейкі адкажацца? Як ні кажыце, мужчыны, а саўгас лепей. Там месяц прайшоў, і чалавеку заплаці. Вымакла, выгарала, але калі ты рабіў, то грошы палучыш. Прафсаюз, нічога не скажаш...

— Марынічы і Бабоўкі тры гады як пад саўгасам,— задумліва прагаварыў Атрошчанка.— Асобеных жалаб не чутно. У Бабоўках Мікіта Банэдыка, кульгавага сын, начальнікам участка ці ўчотчыкам, халера яго ведае. Матацыкл купіў, залатыя часы. Я за трыццаць гадоў на часы не ўзбіўся, усё болей па сонцы...

— Гэта той картавы? Што хваліцца: «Мяне на х'ёнце паяніла».

— Ды не быў ён ні на якім фронце. Гранату ў лесе знайшоў ці шчэ якую трасцу. Пальцы на правай руцэ адарвала...

— Картавы, картавы, а вот жа ўлез...

З ляда, грукочучы, свецячы ў цемені адзінай фарай, прыбліжаўся трактар — гусеніцы гэтак ляскалі, што перабівалі гул матора. У небе між рэдкіх, па-летняму ясных зорак праляцеў не чутны з-за трактара самалёт — пад яго правым крылом раз-пораз успыхваў зялёны агеньчык. Падышоў з запаленай цыгаркай Адам Шчасны, конюх, загаварыў з брыгадзірам:

— Коней заўтра на бульбу?

— На бульбу. Зранку свайго гнядога Антон возьме, а з абеду Халімон копы перавязе. Во ён тут сядзіць. Другі раз просіць, трэба ўважыць...

— Бульба заўтра да абеду,— сказаў Шчасны.— Паляцяць на сход...

— Няхай ідзе, як ідзе, Адаме. Восень цёплая, выберацца бульба. Мы малыя начальнікі... Хоць да новага года з нас, мабыць, чыноў не паздымаюць. За еты год будуць разлічвацца па-калгаснаму...

— Дык я пайду,— сказаў Халімон.— Праседзеў тут з вамі. Дзякаваць, што ўважылі...

II

У празрыстым паветры, у блакітнай высі лётае белая павуцінка. Сады, задуменныя, з пабурэлым, прыпарушаным дарожным пылам лісцем, агалошваюцца нястомным ціньканнем сініц.

Вуліца Акцябрская як бы за межамі мястэчка і выглядам сваім найменш местачковая: двары ў высокай загарадзі частакола, што ні двор, то гаспадарка — хлеў, хлевушок, пунька, паветка, а часам і амшанік для пчол. Пачынаецца вуліца ад чыгуначнага пераезда і цягнецца ў поле. Не так даўно па ёй без упынку пылілі машыны: у мястэчка — цэнтр раёна — дабіраўся вясковы актыў, бо не праходзіла дня, каб у раёне не прызначалася якая-небудзь нарада. Два гады назад раён скасавалі, і цяпер па вуліцы толькі зрэдку прагукаціць трохтонка: бліжэйшыя вёскі па-ранейшаму здаюць нарыхтоўку ў мястэчку.

Гадоў трыццаць назад вуліцы не было: адразу з чыгуначнага пераезда вачам адкрываўся шырокі — аж да ахутанага сінечай лесу — разліў жытоў, ячмянёў, аўсоў — лепшыя местачковыя землі ляжалі па гэты бок чыгункі. Узбоч пыльнага шляху, выстраіўшыся ў роўны ланцуг, беглі ўдалеч тэлеграфныя слупы, і на ўсім палявым абсягу толькі сядзіба Антона Драбка запыняла на сабе позірк. Зрэшты, па полі было раскідана некалькі сядзіб-хутароў, але двор Драбка — хату, якая стаяла асобна, вокнамі на чыгунку, два хлевушкі і гуменца пад адным саламяным плехам атулялі тры высокія старадаўнія дубы з шырокімі, разлапістымі шатамі, і здаляка гэты двор нагадваў зялёны востраў.

Вуліца вырасла за адзін год, са сселеных хута-

роў,— дальніх, лясных, і блізкіх, палявых,— але сядзіба Драбка засталася некранутай — яна размяшчалася побач са шляхам, і калі да яе дайшла лава хат, яе ўжо нельга было лічыць хутарам.

Жыхары новай вуліцы цвёрда трымаліся за калгас. Большасць карэнных местачкоўцаў, асабліва мужчын, яшчэ ў калектывізацыю падаліся на чыгунку — у стрэлачнікі, грузчыкі,— даслужылі да пенсіі, а з былых хутаранцаў за доўгія гады ў заработкі мала хто пайшоў: іх як бы не пускала зямля, што ляжала адразу за хатамі і агародамі. Маладыя, праўда, на бацькоў не зважалі: канчалі школу, выязджалі ў гарады, на будоўлі ці пaступалі вучыцца далей.

Драбок Антон прачнуўся прыцемкам, спаласнуў твар і, стараючыся не рабіць ботамі груку, каб не разбудзіць старую, выйшаў на двор. З поля нясло вільготнай парнасцю, з саду — саладкаватым пахам падапрэлых яблык-паданак.

Пачынала світаць, на полі ляжала мякка-празрыстая шэрань, а на станцыі, якая адсюль, з Бондаравага двара, відаць як на далоні, усцяж на слупах гарэлі электрычныя лямпачкі.

Драбок адчыніў вароты хлява, выпусціў з двара карову — перад цяленнем яе запусцілі — таму і ўставаць старой рана няма патрэбы, няхай падрэмле ў пасцелі.

Драбок узяў з-пад паветкі сякеру, выняў з сена, са сховішча, два яблыкі і вулічкай-загарадкай рушыў да канюшні. Дол у вулачцы ўвесь засеян жолудам — якраз цяпер ён сыплецца з дубоў як град.

Размовы пра саўгас выбілі Драбка з прывычнай каляіны, і цяпер, у недажджлівую, цёплую восень, калі трэба звозіць з поля салому або цягаць гной, ён рупіцца дамашнімі справамі, за якія звычайна бярэцца ў слату або ў першыя дні зазімку, калі яшчэ ляжыць груд, няма саннай дарогі і ў калгасе мала работы.

Мінуўшы канюшню, Драбок ідзе на пашу — рассыпаўшыся між пачарнелых, выпаленых пастухамі пнёў, там фыркаюць няспутаныя, вольныя коні. Ужо вывіднела, у блізкім алешніку трашчаць сарокі, на прыбітай, па-летняму зялёнай траве — кропелькі расы. Гняды, зачуўшы гаспадара, ад травы не адарваўся — стрыжэ вушамі ды спрытней памахвае хвастом. Драбок узяў каня за грыву і павёў да канюшні.

Рыпіць ворат студні — Адам Шчасны налівае ў жолаб ваду. Гняды доўга, прагна п'е, потым пачынае дурэць — набірае вады і, смешна выцягнуўшы губы, ашчэрыўшыся, пырскае. Такое практыкаванне ён можа прарабіць некалькі разоў, але доўга дурэць каню Драбок не дае, вядзе да калёс, запрагае, і ўжо калі выязджае з двара, Адам азываецца першым пасля звычайнага «дабрыдзень» словам:

— Дак як, Аляксандравіч, паступаем у рабочы клас?

— Неяк будзе,— адказвае Драбок.— Жывуць людзі і ў саўгасе. Рабіць усюды трэба...

Па хмурным, татарскага выгляду абліччы Адама цяжка здагадацца, задаволены ён ці не. Зрэшты, ён заўсёды такі, і Драбок ведае пэўна, што Шчасны не можа радавацца таму, што стане саўгасаўцам, бо хлеб з рубля ён ужо еў, усю вайну прарабіў на Урале, на заводзе, нават нейкім дзесятнікам быў, аднак вярнуўся ў калгас.

Драбок торгае лейцамі каня, выязджае на дарогу. Гняды, ведаючы нораў гаспадара, бяжыць трушком. Калёсы гучна ляскочуць, падскакваюць на старым, выбітым карэнні.

Дарога па лесе, куды едзе Драбок, ляжыць праз ляда. На яго памяці тут, на гэтым месцы, гадоў сорак назад стаяла дуброва — дзесяцін пяцьсот, калі не болей. Дубы валілі здуру — каму трэба і не трэба,— і цяпер усцяж, аж да суседняй вёскі Качэргі, стаіць збуцвелае пнёўе.

Ляда пад пашай — усё, за пашу, як і за ворыўнае ўгоддзе, трэба плаціць хлебам і мясам. Колькі разоў усчыналася гаворка пра тое, каб раскарчаваць, узараць пнёўе, засеяць зямлю, але дзела на тым і цяпер. З зачараванага круга не выберашся: мястэчка не мае лепшай, чым тут, пашы, і хочаш не хочаш, а пускай на калгасную зямлю не толькі калгасных кароў, а і ўсіх мястачковых, бо чыгуначнікі, настаўнікі, усялякі службовы люд жыве не толькі з рубля, а яшчэ і з таго, што дае невялічкая падсобная гаспадарка. Колькі разоў спрабавалі не пускаць на пашу кароў чыгуначнікаў і ўсіх тых, хто да калгаса не належыць, спрабавалі браць плату грашамі ці адработкамі, але з гэтага нічога не атрымалася. Ён, Бондар, у душы быў супраць такіх захадаў, і выйшла па-ягонаму, бо проста не-

разумна пазбаўляць сельскіх людзей, няхай сабе і некалгаснікаў, каровы ці свінні.

Драбку добра сядзець на возе, злёгку патузваць лейцамі каня, слухаць ляскат колаў, адчуваць, як прыемны халадок абвявае твар, лезе за расхрыстаны каўнер сарочкі. Ён прывык хадзіць ці ездзіць па знаёмых, зведаных змалку мясцінах, бачыць іх зноў і зноў, хоць па некалькі разоў на дзень, уставаць і брацца за якое-небудзь дзела на світанні. Калі папрацуе да снедання, то і есца добра, усмак, і ўвесь дзень да вечара ў целе пругкая бадзёрасць.

Дарога бралася на ўзгорак, і гняды сцішыў хаду. Яшчэ нядаўна паміж бліжнім і дальнім лядам, якое пачынаецца за ўзгоркамі, стаяла града алешніку, а цяпер і добрага алешніку блізка няма, так, адно кустоўе, і, каб насекчы жэрдак, трэба ехаць на край свету. Бондар думае пра тое, што лес паблізу паселішч нішчыцца, і гэта нядобра, што ён нішчыцца — агаляецца зямля, менш становіцца дажджоў, а гэта ў рэшце рэшт уплывае на дабрабыт і дастатак жыхароў. Праўда, калі падумаць глыбей, то і выйсця другога няма: людзей нараджаецца больш, чым памірае, ім трэба дзерава на хаты, на апал, а дзе ж возьмеш, як не ў лесе. На Украіне хаты лепяць з гліны, у гарадах — з цэглы, па чутках, у замежных краінах нават вёскі цагляныя, а ў нас пакуль яшчэ галоўны націск на дзерава.

Цагляны дом прастаіць вечна, думае Бондар, ад дзеда ён можа перайсці да ўнука і праўнука, а дзеравянай хаты век кароткі. Хату, у якой ён цяпер жыве, ён паставіў не так даўно, перад першай германскай вайной, і ўжо перасыпаў яе, паклаў новыя падваліны і штандары, два разы мяняў гонту на даху. Лес быў смалісты, сасновы, але на сонцы смала з дзерава выступае, яно робіцца крохкім, і яго лёгка тады точыць шашаль. Сонечныя сцены ў хаце ўсе з'едзены шашалем.

З узгорка гняды зноў рушыў лёгкай рысцой, разпораз храпучы, раздзімаючы ноздры. Адсюль мястэчка не відаць, з правага боку — чэзлы, раскіданы па імшыстым балоце сасоннік, з левага — поле з адзінокімі купкамі ігруш-дзічак на месцы колішніх сядзіб хутаранцаў. У кутку паміж сасоннікам і прасцягам балота, якое даўно асушана, стаяць яшчэ дзічкі і нават абымшэлы вішаннік.

Мінуўшы ліпы, Драбок заварочвае ў лес. Лясны грунт балоцісты, пругкі, усыпаны апалым лісцем. Цішыня, спакой між стромкіх, выцягнутых, як струны, алешын і бярэзін, але гняды насцярожана стрыжэ вушамі, раздзімае ноздры. Градой балотнага лесу падзяляюцца местачковыя і саўгасныя землі, перамычка ўсё вузее, бо саўгасаўцы сякуць са свайго боку, а мястэчкоўцы — са свайго. З паўднёвай стараны, дзе сутыкаецца асушанае саўгаснае і калгаснае балота, перамычкі даўно няма, і саўгасныя будынкі добра відаць з мястэчка.

На паляне, парослай маладой зялёнай атавай, Драбок распрагае каня, пускае на папаску, а сам з сякерай кіруе ў лес.

III

Драбок, апякаючыся, студзячы вялікую дзеравяную лыжку, сёрбаў агурэчны расольнік, калі ў хату зайшоў Халімон.

— Дабрыдзень.

— Дабрыдзень. Сядай да стала. Баба, налі чалавеку стравы.

— Дзякаваць. Толькі што пад'еў.

— Ну то прабачай. Садзіся. Я прыехаў з лесу, прывёз жардзя.

— А дзе конь?

— На паплавок пусціў, пад дубы. Няхай паходзіць.

Халімон сеў на ўслончык і глядзеў збоку, як Драбок снедае. Есць ён па-старамоднаму: кусае хлеба, жуе, чэрпае лыжкай поліўку, але да рота лыжку адразу не падносіць, а кладзе на лусту хлеба і зацята студзіць. Міска гліняная, ёмістая, улезе ў яе цэлы гаршчок. «Пажыве яшчэ дзед,— падумаў Халімон,— есць добра...» Міжволі ён усміхнуўся, успомніўшы, што наконт Драбкоў, іхняй непераборлівасці ў ядзе, ходзіць цэлая пагалоска. Пагалоска датычыла бацькі Драбка, які, прыйшоўшы з касавіцы, не застаўшы дома жонкі, выняў з печы чыгун і выменціў яго да дна. Шкоду выявіла жонка — стары Драбок апаражніў вядзёрны чыгун цялячага пойла, а чыгунка з баршчом не прыкмеціў.

— Як жа вы, Халімонка, жывяце? — Голас у бабкі, невысокай, спакойнай у рухах, спагадліва-добры.

Жонка ў Драбка другая, першая памерла яшчэ перад вайной.

— Жывём, цётка. Дзякуй богу, дзяцей пагадавалі.

— А сынок з вамі?

— Аддзяліўся. Двое сваіх дзяцей мае. На чыгунцы робіць.

— А хату паставіў?

— Паставіў. Поруч з маёй.

— Меншая ваша замуж пайшла, я ведаю. А пра старэйшую нічога не чутно?

— Не чутно. Прапала...

Халімон насупіўся. Яго старэйшую дачку пры немцах пагналі ў Германію, з таго часу пра яе няма ніякіх вестак.

— Каб хоць вайны не было,— сказала бабка.— Настрадаліся людзі.

Драбок выскраб міску, устаў, перахрысціўся ў кут.

— Пойдзем запрагаць. І ў мяне стажок на Калістратавай лужы. З'ездку пагляджу.

Дзень плыве ў млявай яснасці, дальнія, кранутыя асенняй пазалотай бярэзнікі ў сіняватай, хісткай смузе. Па ржышчы рассыпаліся каровы — калгасныя і местачковыя разам. Пастух — малады хлопец — ляжыць уверх жыватом на разасланым плашчыку, чытае кнігу.

Драбок таргануў лейцамі гнядога, зварочваючы з палявой дарогі на сыпаны шлях.

— Маладыя не хочуць жыць, як мы,— сказаў ён.— Каровы пасе, а пра другое думае.

Моўчкі яны праехалі некалькі гоняў. Пясчаны шлях ляжыць поруч з чыгункай, якая схавана ад позірку кляновымі пасадкамі. Прамчаўся таварны састаў паражняку — паравоз ужо быў, бадай, ля пераезда, а вагоны ўсё яшчэ ляскаталі тут, сярод поля. За цаглянай будкай абходчыка шлях бярэ ўлева, аддаляючыся ад чыгункі, губляючыся ў прыдарожных беразняках.

— Затое балота добра родзіць,— сказаў Халімон.— Хто мог падумаць, што на Трасянцы жыта будуць сеяць. І жыта добрае расце.

— Вучоныя людзі ведалі даўно. Яшчэ за царом мне адзін чалавек сказаў пра балота. Наняў прылады насіць. Балота і тады сушылі, толькі не пад поле, а пад сенакос і каб лес рос лепей. Я малады быў, толькі

ажаніўся, капейку хацелася зарабіць. Дык гэты аграном, да якога я наняўся, і гаворыць мне: «Дурань ты, кажа, бо не верыш, што балота можа карысць даць. Яшчэ людзі будуць хлеб есці з балота...»

— А-я-яй,— дзівіцца Халімон.— А мне думалася, што балота нашыя адкрылі. А яно вунь як... Глядзі ты... І чыгунку пры вас насыпалі?

— Не. Яшчэ да маёй памяці.

— Але глядзі ты, як яно там, пад зямлёй, звязана. Трасянку асушылі, а аколіца сама высахла. Цяпер хаты ставяць. Зімой жа там, бывала, дзеці на коньках коўзаліся, а ўвесну разводдзе. Хоць рыбу лаві...

— Асушаць балота тожа з галавой трэба,— азываецца Драбок.— Не дзела — ваду выпусціць, яе трэба і задзяржаць. Можа, я стары стаў, не помню, але, здаецца, раней дажджоў болей было. Цяпер жа і на балоце сохне. Недарма ж па канавах сталі запруды рабіць.

— Грунтавая вада ўглыб падалася. Па калодзежах відна.

З бярэзніку на шлях высыпала купка дзяўчатак, тры ці чатыры хлапчукі-падлеткі, у аднаго на плячах рыдлёўка. Між дзецьмі ідзе стомленая, немаладая настаўніца з павязанай на шыі хусткай. Калі воз параўняўся са школьнікамі, Драбок зняў шапку, а дзеці дружна адказалі на прывітанне.

— Школа бульбу памагае капаць,— сказаў Халімон.— Але ж гэтыя без вёдзер.

— Магілы дагляда͏юць. Можа, дзераўцы садзілі.

— А-а, праўда. Немцы ж тут расстрэльвалі. Яўрэяў з восені ў лес завезлі, а астатніх тут. Бензіну шкадавалі — навошта далёка вазіць...

— Дзеці пра немцаў нічога не ведаюць. Можа, і не вераць.

Драбка з Халімонам абганяе машына-трохтонка, а затым трактар на высокіх гумавых колах, які так імчыць, што машыну можа апярэдзіць.

— Ты, дзядзька, наконт саўгаса не сумнявайся.— рашуча гаворыць Халімон.— Лепей вам будзе ў саўгасе, далібог, лепей. Рабочы чалавек зрабіў — сваё палучы. Кроў з носу, а яму аддай. У вас што вырасла, тое на працадні. Неўраджай — засуха ці вымакла — пуста і ў вас. А тут незалежна ад прыроды, па рабоце. Калі чалавек рабіў — то заплаці. Ды і пенсія...

— Яно-то так,— згаджаецца Драбок.— Па маіх гадах даўно трэба на пенсію. Я ж з тваім бацькам чуць не равеснік...

Пясчаны шлях вядзе прама, а на Калістратаву лужу трэба збочваць направа, на выбітую машынамі лясную дарогу. Драбок торгае лейцамі каня, зварочвае ў лес.

IV

Бліщчастага рэпрадуктара, што вісіць на высокім слупе ля двухпавярховага будынка райвыканкома (цяпер тут школа-інтэрнат), днём не чуваць, затое вечарам ён раве на поўную сілу. Апошнія паведамленні ці музыку можна слухаць за вярсту, нават за дзве ад райвыканкомаўскай плошчы, і чым далей, тым лепей, бо зблізку фартэпіянныя клавікорды нагадваюць удары кавальскага молата.

Вечарам, калі няма кіно, у маладым таполевым парку на зацэментаванай, агароджанай жалезнай сеткай пляцоўцы танцы пад радыёлу. Моладзь вылятае з мястэчка, як асенні вырай, але яе ўсё ж дастаткова, каб не пуставалі схаваныя ў засені дрэў лаўкі з жалезнымі ножкамі і танцпляцоўка, забітая шчыльнай талакой.

Брыгадзір Атрошчанка з Паўлам Валынцом, мінуўшы райвыканкомаўскую плошчу, танцпляцоўку, перайшлі вуліцу і пастукалі ў зацемненае знутры акенца піўнога ларка. Па вячэрнім часе ларок зачыняецца, але гэта не азначае, што ў ім пуста. Буфетчыца працуе ад выручкі, таму з часам не лічыцца — вечарам наведвальнікаў яшчэ больш, чым днём.

Упусціўшы мужчын, мажная, раздабрэлая буфетчыца зашчапіла за імі дзверы, адышлася за стойку.

— Налі па сто пяцьдзесят, Надзя,— папрасіў Атрошчанка.

У ларку цесна, накурана — два засланыя цыратай столікі заняты. У правым кутку пустыя піўныя бочкі. Да бочак і рушылі Атрошчанка з Валынцом, намерваючыся там знайсці сабе прытулак, але іх аклікнуў Рогаль, велічэзны, з квадратнымі плячамі мужчына, былы загадчык «Заготзбожжа». Рогаль за столікам удвух з Іванам Прышчэпам, падатковым агентам.

Вольны стул у іх адзін, але Прышчэпа выцягнуў з-за занавескі скрынку, сеў на яе.

— Паздраўляю,— сказаў Рогаль, падымаючы кухаль з півам,— цяпер вы рабочы клас, з вас і спрос будзе па-рабочаму...

Чокнуліся і выпілі. Закусвалі моўчкі. За суседнім столікам, відаць, шаферы — размова пра гумавыя скаты, пра начот, які зрабіў загадчык гаража.

— Хто ты такі, скажы, што будзеш спросам займацца? — п'янеючы, спытаў Атрошчанка.— Можа, хочаш партфель палучыць?

— Хачу.

— То трэба было спярша ў калгасе папацець. Сёння дамовіліся цвёрда — у саўгас залічаць тых, хто ў калгасе рабіў. Не менш пяці гадоў.

— А я рабіў. Хіба ты не ведаеш?

— Два тыдні касіў. У інтарэсах уласнай каровы. Такіх актывістаў ведаеш колькі?..

Рогаль зарагатаў.

— Ды не бойся ты. Тваёй пасады не займу. Я тэхнік, будаўнічае дзела ведаю. Мяне дзе хочаш возьмуць.

— Нешта доўга не бяруць. Як раён скасавалі, то і сеў макам.

Наступіла няёмкая цішыня. Хітраваты Валынец, апусціўшы вочы, дзёўб відкаю памідор — не ўхваляў нявытрымкі брыгадзіра. Прышчэпа ўстаў, зашаптаўся з буфетчыцай. Вярнуўся да стала, несучы ў сашчэпленых далонях чатыры налітыя да палавіны шклянкі.

— Вып'ем, мужчыны. Усё ясна, нашто сварыцца?

— Пухцін прасіўся ў саўгас,— паведаміў Атрошчанка.— Дык ведаеце, які вэрхал узняўся на сходзе. На вочы не захацелі бачыць. Асабліва бабы. Як пашалелі...

— Пухцін? — здзівіўся Прышчэпа.— Дык ён жа ў Азярыцкім раёне. Старшынёй калгаса. Як Лобана туды перавялі, дык і ён пад яго крыльцы.

— Выгналі. Два гады пабыў, і бывай здароў.

Рогаль абшчаперыў галаву рукамі.

— Дарма не ўзялі Пухціна. Пры ім хлеб елі. Я з ім дзела меў, ведаю. Ураджай, неўраджай, а голага працадня не было. Вялікі чалавек Пухцін...

— Вялікі ачкаўцірацель Пухцін,— сказаў Атрошчанка.— Яго пазыкі ледзь да торбы не давялі.

— Крэдыты спісалі. Галоўнае — вы не сядзелі без хлеба.

— Хопіць, хлопцы, пра Пухціна,— прымірэнча сказаў Валынец.— Давайце вып'ем.

Шафёраў за суседнім сталом няма — за спрэчкай ніхто не заўважыў, калі яны выйшлі. Буфетчыца перамывае шклянкі, гучна ляскаючы аб дно бляшанага тазіка,— дае зразумець, што час позні, заседжвацца не варта.

— Надзя, налі нам піва, і крышка,— просіць Атрошчанка.— Рабочы клас — сазнацельны, лішняга не п'е...

Буфетчыца маўкліва прыносіць кухлі з півам, забірае талеркі з рэшткамі закускі. Рогаль — чалавек адыходлівы, п'е піва, ляпае па плячы брыгадзіра. Спрэчкі як бы і не было.

V

У госці да Драбка прыехала нявестка — настаўніца з дарослым сынам. Валянціна Андрэеўна — так завуць настаўніцу — некалі працавала ў мястэчку, была завучам у дзесяцігодцы, але пасля смерці мужа заставацца тут не захацела. Гады бяруць сваё — пастарэла, паблажэла Валянціна Андрэеўна, некалі чорныя як смоль валасы ледзь не суцэльна сівыя. Свёкра павагажае — наязджае ледзь не штогод і, калі ёсць магчымасць, жыве па месяцу, па два. Нядаўна Валянціне Андрэеўне прысвоілі званне заслужанай настаўніцы, і Драбок ведаў пра гэта — сказалі суседзі.

Унук, бялявы, шыракаплечы мужчына, яшчэ нежанаты, выліты бацька, сын Драбка, пахаджвае па садзе, разаслаўшы дзяружку, ляжыць пад дубамі.

— За мяжу Сяргея пасылаюць,— паведаміла Валянціна Андрэеўна за сталом.— У Гвінею... Ёсць такая краіна ў Афрыцы. Мы таму да вас і прыехалі. Хацела — каб пабачылі...

— А чаму іменна яго? Ён хто такі — інжынер? То ці мала такіх?

— Ён французскую мову вывучыў. Ну, і па рабоце зарэкамендаваў сябе.

Драбок насупіўся, маўклівы, задуменны ўвесь дзень кошкаўся пад паветкай. Выраслі ўнукі, а сыноў

няма, усіх чатырох перажыў ён, стары бацька. Ды і ці толькі сыноў... У вайну, восенню сорак трэцяга года, калі з мястэчка прагналі немцаў, заявіўся ў хату Шура, унук ад старэйшага, Ільі. Ваенны, як некалі бацька. Парагатаў, папужаў, страляючы з нагана, суседскіх сабак — і як у ваду прапаў. Ні слуху ні духу...

Бондар прайшоў пад дубы, сеў поруч з унукам.

— Табе не страшна ехаць у гэтую Афрыку? Туды ж, як не захочаш, не пашлюць.

— Я яшчэ малады, дзедушка. Трэба свету пабачыць.

— Вы маладыя дурныя. Таго не ведаеш, што ў маткі сэрца збаліцца. Ты толькі аб сабе думаеш.

— Смешны вы, дзедушка. Я ж не на вайну еду. І ненадоўга — на адзін год.

— А год, думаеш, мала? За год што хочаш можа зрабіцца...

Надвячоркам выбраліся ў госці да другога ўнука — тут, у мястэчку, ён за ляснічага, мае двух дзяцей, і старэйшы хлопчык у гонар прадзеда названы Антонам. Унук Валодзя — па дачэрняй лініі, з немалой Бондаравай сям'і жывой засталася толькі дачка.

Калі выйшлі на рог вуліцы, звярнуўшы да новага, з добрых сасновых бярвенняў дома ляснічага, трапіўся насустрач Пухцін, маленькі, ссівелы, які і цяпер, не маючы ў мястэчку ніякіх абавязкаў, спяшаў некуды подбегам.

— Прывет, Аляксандравіч! — гучна прывітаўся ён.— Куды сабраліся?

Ён пазнаў Валянціну Андрэеўну, сцішыўшы голас, спытаў пра здароўе, пра тое, дзе працуе, і адразу паскардзіўся:

— Вам, настаўнікам, чым вы старэй, болей пачоту. А я толькі малады трэба быў. Пазаўчора на сход не пазвалі. Лічаць — чым старэй, тым дурней...

Унук Валодзя, маладжавы, белабрысы, гасцей чакаў у пакоі — зальчыку, застаўленым вялікімі, пад самую столь, фікусамі. Накрыты стол, збоку, у крэсле, сядзеў і чытаў газету яшчэ адзін госць, немалады, з акулярамі на носе дырэктар лясгаса. Селі за стол, і першы тост Валодзя абвясціў за дзеда.

Дзеду Валодзя налівае няшмат — у самае донца, ведаючы яго звычку — п'е, колькі нальюць. Да гарэлкі ён досыць абыякавы, у будзень чаркі не возьме, але ў

святы, у кампаніі, напіваецца да знямогі. Баба вядзе яго тады дамоў пад рукі, штохвіліны ўшчувае, а ён — ці дзень, ці ноч — гарланіць песню да самай хаты.

— Вам будзе лепей у саўгасе,— гаворыць дырэктар, каб зрабіць дзеду прыемнае.— Ды і на пенсію пара, бацька. Хай другія патрудзяцца, колькі вы.

Дзед хоць і змалога, але падпіў, шчокі запунсавелі.

— Я вам вот скажу, таварыш. Я вучоным людзям верыў заўсягды. З малых гадоў. Але не трэба з бухты-барахты. На тое вы і вучоныя.

— Пра што вы, бацька? — дапытваецца злёгку закрануты за жывое дырэктар.

— Пра тое самае. Калгаснік мала палучаў, але, думаеце, людзі не разумеюць? Усё разумеюць. Трэба было гарады будаваць, машыны — адкуль жа ўзяць, як не з зямлі. Але і пра зямлю думаць трэба...

— У саўгасе цвёрдая аплата. Будзе большая матэрыяльная зацікаўленасць...

— Ета вы правільна, таварыш. А скажыце вот бушто. Той чалавек, што будзе за рубель работаць, ці будзе ён любіць зямлю? Зямлю трэба любіць увесь год, ад снегу да снегу. Тут не так, як на заводзе,— восем часоў адстаяў, а там можна і ў шашкі гуляць. Тут зацемна ўстань і ў поўнач ляж, па часах не вымераеш...

— Ну што вы, бацька!.. Саўгасы ж — не першы год... Мормаль пад бокам, усе мы бачым. Калі трэба, то і ў саўгасе з часам не лічацца...

— Мормаль адзін, ну яшчэ Бабоўкі, Марынічы, а калгасаў у раёне дваццаць ці трыццаць. Яшчэ трэба падумаць, хто хлебам корміць...

Валодзя падпіў, прысунуў сваё крэсла ўшчыльную да дырэктара, пахваляецца:

— Вы ведаеце, Іван Сяргеевіч, які гэта дзед! Ён у семнаццатым годзе старшынёй палкавога камітэта быў. Спажывецкі кааператыў у мястэчку арганізаваў...

— Арганізаваў,— пацвярджае Драбок.

Сядзяць і гамоняць доўга, да поўначы...

Вылазяць з-за стала, выходзяць на вуліцу. Дзед падпіў не вельмі, песню запяваць нават не памкнуўся — можа, таму, што з правага боку ідзе нявестка — настаўніца, з левага — унук, якога Драбок бачыць не часта. Валодзя з дырэктарам трошкі адсталі. Унук, прыцішыўшы голас, расказвае пра дзеда.

— З сынамі яму не пашанцавала. Было чатыры, а няма ніводнага. Самы старэйшы брыгадай камандаваў,— фактычна генерал, загінуў у пачатку вайны. Двое — настаўнікамі былі — склалі галовы ў партызанах. Самы малодшы, студэнт, прапаў без вестак. Усіх дзед павучыў...

— Вялікі, брат, у цябе дзед,— задумліва гаворыць дырэктар.

VI

У Бабоўках пакровы — прастольнае свята. Драбок з жонкай паехалі ў Бабоўкі да дзедавага пляменніка Івана, які сам даўно дзед, бо ўсіх дачок пааддаваў замуж.

Парадкам не быў Драбок у Івана і наважыўся адведаць не без задняй думкі — у сяле саўгас тры гады, хацелася пабачыць на свае вочы, як яно ідзе, ладзіцца. Па-даўняму Іван — хлебасол вялікі, любіў прыняць людзей з форсам, з размахам, каб пілі, елі, гулялі, колькі душа пажадае.

Разам з Драбком з абшарпаных вагонаў прыгараднага цягніка вылезла некалькі местачкоўцаў — прыехала радня да радні. Прамежак паміж паўстанкам і сялом забудован да рэшты, не пазнаць.

Драбок з жонкай не спяшаюцца, ідуць спакваля, аглядаючы новы бабоўскі пасёлак.

Іванава хата — у старой частцы сяла і на выгляд змянілася не вельмі: той жа чатырохскатны дах, парослы па струхлелай гонце зялёным мохам, вароты ў двор з фацэтным каптурыкам-покрыўкай. Іван, сівы, няголены, у зашмальцаванай гімнасцёрцы, сустракае ля брамы.

— А-а, дзядзька Антон, цётка Хрысціна!.. Вот добра, што прыехалі. Я забыў ужо, калі вы ў мяне былі...

На панадворку гасцей поўна, стаяць пераважна мужчыны, і Драбок прыкметна весялее. Удваіх з жонкай яны вітаюцца з мужчынамі, многіх з каторых зусім не ведаюць — відаць, панаехала новай радні. У хаце жаночае ўладанне — завіхаюцца ля сталоў, пастаўленых узбоч — як і ў даўнія гады.

— Будзем хутка сядаць,— гаворыць Іван.— Вот толькі дачка з Гарынавіч прыедзе.

— Дык як вы тут? — пытаецца Драбок.

— Жывом, дзядзька. Супроць калгаснага не горай.

Іванава «хутка» не надта расплываецца — не паспела пераступіць парог старэйшая дачка з мужамшоферам (у яе самой дочкі дарослыя), як гасцей садзяць за стол. Драбок прычыну разумее — госці падвальваюць, цягнуцца з вакольных вёсак і сёл, і той, хто не паспее за першае застолле, пасядзіць на прызбе, пачакае. Два кругі. Усё, як і даўней.

Гарэлкі на сталах надзвычай багата — яна ў бутэльках, графінах і нават у вялікім медным самавары. І гэта разумее Драбок — на такое свята, як сёння, госці прыходзяць нязваныя, і трэба пачаставаць чалавека, хто б ён ні быў і калі б ні зайшоў.

Пасля другой, трэцяй чаркі застолле пачынае шумець, валахатыя вясковыя дзядзькі гукаюць, як у лесе, жанкі з пачырванелымі тварамі наперагонкі шчабечуць сарокамі і вось-вось гатовы запець. З правага боку ў Драбка — Дзяніс з Калядзіч, стары, зарослы сівой шчэццю да самых вачэй,— самая яму кампанія.

— Як жывеш? — пытаецца Драбок, стукаючыся з Дзянісам шклянкамі.

— Жыву сабе. Граблі раблю калгасу — трохі плацяць. Сядзіба е, карова... А ты як?

— У нас саўгас зрабілі. Паглядзім...

— Ты, ета, якога году, Антон?

— Восемдзесят другога.

— А я восемдзесят шостага. То не дзяржы, давай вып'ем. Мала такіх дзядоў, як мы, асталося...

Дзяніс закусвае варанай каўбасой, а Драбок — халадцом з цяляціны. На стале ўсяго хапае — і варанага, і смажанага. Сягоння ж — свята...

Жанкі зацягнулі песню, і мужчыны падпяваюць. Песень тры ці чатыры — за кожным сталом свая, а хата ў Івана прасторная, як гумно.

Драбку хораша сядзяць за сталом, ведаць, што ён яшчэ не хутка з-за стала вылезе, вып'е, закусіць, пагаманіць з мужчынамі. Чалавек на тое і жыве, каб рабіць, гадаваць дзяцей, а сабраўшыся з другімі людзьмі, аддаць ім павагу, расказаць, што ў каго ёсць...

Восень доўга стаяла цёплая, без дажджоў і слаты. Ударыў прымаразак, выпаў сняжок, і Бондар па саннай дарозе вазіў на ферму салому — цяпер ужо саў-

гасную. Зарплату паспелі выдаць два разы, і было дзіўна, нязвычна лічыць новыя, хрусткія рублі і распісвацца ў ведамасці, якую той самы калгасны бухгалтар высоўваў з маленькага акенца, зробленага ў перагародцы.

Лісце з дубоў апала, ляжыць прыпарушанае снегам у вулачцы-загарадцы і на лужку. З-за дубоў трэць сядзібы Драбок не засявае, пускае пад лужок — цень ад дрэваў вялікі, і, калі сеяць, не надта вырасце. Але ж не адной бульбай ці капустай жыве чалавек. Дубы старыя, пракаветныя — шумяць пры ім, Драбку, як шумелі пры бацьку, пры дзеду... Няхай растуць дубы — яны акраса хлебнай, зялёнай зямлі...

1964

«КУКУРУЗЬКА»

Вёска называлася Лес, [redacted] калгас — «Чырвоны Лес»... Нічога чырвонага ў навакольных бярэзніках, нізкарослых балотных сасняках [redacted] багуном і камарыным раем, вядома, не было. Назву далі ў той памятны год, калі ўсе навакольныя вёскі нібы нараджаліся нанава, атрымліваючы гучныя, урачыстыя імёны.

У той жа год у Анікея Моркаўкі нарадзіўся першы сын, і ён назваў яго Трактар. Суседзі нямала тады пазагаталі, павыскалялі зубы, гадаючы, як Анікей назаве наступных дзяцей. Ледзь не ў адзін голас парашылі, што калі народзіцца дачка, то будзе звацца няйначай як Камуна.

Анікея ў вёсцы ўсур'ёз не прымаў ніхто. Быў ён вераб'інага росту, трапяткі, непаседлівы. На вузкім тварыку глыбока сядзелі мітуслівыя вочкі-проразкі, носік чырванеў пры самым невялікім холадзе і разпораз, нібы сам сабой, шморгаў. І толькі голасам — выпісклявым, прарэзлівым і незвычайна зычным — вылучаўся Анікей. Ад гэтага голасу, асабліва калі Анікей крычаў на сходах, бліжэйшыя суседзі на лаўках затыкалі пальцамі вушы.

Да вайны «Чырвоны Лес» ішоў ніштавата: пяскі і падзол, раскіданыя астраўкамі па лясных прагалах, урабілялі як трэба, на гной не скупіліся, і хлеб елі. Наогул вёску заснаваў народ жвавы, напорысты: парабкі, што селі на зямлю толькі ў дваццатым годзе, сяляне з навакольных старых сёл, чые надзелы да таго звузіліся, што суседу з суседам стала цяжка размінацца плугамі.

Анікей з першага ж года быў на нажах з калгасным кіраўніцтвам. Козыры ў яго меліся заўсёды. Ён такі сёе-тое ведаў: цэнтральную газету выпісваў адзін

з усяе вёскі яшчэ задоўга да таго, як арганізаваўся калгас, і прачытваў яе ўсю, якая б пільная работа ні чакала яго ў гаспадарцы. Пошту ў тыя гады прывозіў дзікаваты, чорны як грак балагол Беня, дзеля гэтага ён даваў круку, зварочваючы з пясчанага гасцінца, які вёў ад станцыі да мястэчка, і грукаючы на сваёй рэсорнай таратайцы па пнях і карэнні да вёскі.

Зімой і ў непагодлівыя асеннія дні Беня не паяўляўся па тыдню, і тады Анікей, накінуўшы на плечы шэрую, прапаленую на правым крысе світку, подбегам трухаў у мястэчка, за дванаццаць вёрст, каб атрымаць свае газеты.

Была газа — ён вечарамі чытаў пры лямпе, становячыся нагамі на спецыяльна выразаны для такой патрэбы бярозавы чурбак, каб дацягнуцца да бляклага святла вісячага васьмерыка. Жонка даўно спала, а ён чытаў. Хлопцы, якія апоўначы вярталіся з пагулянкі, запрыкмеціўшы ў акне шчуплую Анікееву постаць, што нібы вісела пад самай столлю ў паветры, заходзіліся дзікім рогатам, свісталі, галёкалі. Але ён не звярачаў на гэта ніякай увагі, і яны з цягам часу аціхалі.

Газы найчасцей не было, і Анікей — да дамашняй работы не вельмі кідкі і рупны — з самага ранку гахаў на дрывотні, секучы сасновыя смалякі і карчы. У яго двары магло не быць дроў, але лучыны заўсёды хапала. Камінок да поўначы так і палаў: Анікей чытаў газету.

Першым старшынёй у «Чырвоным Лесе» ледзь не да самай вайны быў Гаўрыла Корбут, гаспадар па сутнасці някепскі ў межах таго абсягу, які належаў калгасу з сарака двароў. Але ніводны сход не абыходзіўся без таго, каб Анікей не выступіў супраць Корбута і з самай бязлітаснай крытыкай.

— Ты куды гэта нас, Гаўрыла, вядзес, я ў цябе пытаюсса? — крычаў Анікей, размахваючы рукамі і падступаючы да самага стала, за якім сядзеў старшыня, вялізны, плячысты — волат супраць Моркаўкі.— Разві правіцельства і парція так прызывае, як робіцца ў нас тутака? Хто на працыстую тры дні гуляў, я пытаюсса? Увесь калгас гуляў старараЗымны, рэлігійны празнік, а ты дзе быў, прадсядацель? Заместа канкрэтнага руководства ты к брату ў Лемяхі ездзіў. Авёс мысы тоцаць, два кані вікі аб'еліся, не падохлі цуць, а ты к бра-

ту паехаў піць самагонку. Разві ета правільна, я пытаюсса?.. Разві такоя рукаводства моза прывесці нас да культурнай і зазытацнай зызні?..

Моркаўка ведаў усе пастановы, усе законы, і крыць супраць яго было нечым. Корбут проста прапускаў яго словы міма вушэй, пазіраючы ў час Анікеевай прамовы некуды ў столь, думаючы сваё, і толькі калі на сходзе прысутнічаў хто-небудзь з раёна, асабліва калі свежы чалавек, старшыня неспакойна ёрзаў, хмурыўся, і яго шырокі круглы твар наліваўся яшчэ большай барвовасцю.

З Анікеем зладу не было. Ён не прапускаў ніводнага промаху, нядбайства ў гаспадарцы, каб не абрушыцца на вінаватых, не прыпомніць ім усе іх мінулыя, даўно забытыя грахі.

Ён не баяўся выступіць хоць супраць усяе вёскі, і калі ў час прамовы на яго ззаду гыркалі, падколвалі кепікамі, ён паварочваўся тварам да сходу і шарсціў усіх па парадку.

— Вот ты, Змітро, брыгадзір называесса,— крычаў Анікей.— А сказы, хто Бураковай Ганні трудадні паставіў за юнь месяц? Бацыў яе хто на полі ці не, я ў цябе пытаюсса? Зонкі табе мала, да ўдавы бегаес і калхозным дабром за ета рассцытваесса... А ты не барані яго, Мікіта, лепс успомні, як ты скінуў сабе ў двор мясок калхознага зыта...

Брыгадзір Зміцер Палуян роў, як павярэджаны бык, і тут жа, на сходзе, лез да Анікея з кулакамі, крычаў, аж захліпаўся Мікіта, так, што прыходзілася ўмешвацца мужчынам, каб развесці крыкуноў. Але Моркаўку гэта не бянтэжыла. Ён гнуў сваё.

Мог Анікей ні з таго ні з сяго проста пасярод вуліцы спыніць каго ён хацеў і выказаць яму ў вочы ўсё, што аб ім думае. Мужчыны — тыя проста адмахваліся і, мацюкнуўшыся, ішлі прэч. Але ён не мінаў і жанок, хоць з імі было б лепш не звязвацца.

— Абцэственнай сазнацельнасці ў цябе мала, Тацияна,— выгаворваў Анікей дзябёлай жанчыне, сваёй суседцы, якая адразу з чатырма вёдрамі крочыла паўз яго двор па ваду.— Адных вутак сорак стук імеес, а на гасударственны заём ты на сколькі падпісаласса? На дзесяць рублей падпісаласса. Магла падпісацца, як мінімум, на сто. Ты разві не ведаес, якое ў насай стране ідзе страіцельства? Днепрагрэс, ведаес, сколькі стоіць?..

— Чаго ён, людцы, да мяне чэ-э-піцца, чаго ён вя-а-жацца? — лямантавала на ўсю вуліцу Таццяна.— Чаго ён усё віж-у-уе, чаго ён со-о-чыць?..

Але літанняў Тацццяне хапала ненадоўга, праз хвіліну яе апаноўваў гнеў, той безразважны жаночы гнеў, калі аб прыстойнасці гаварыць не прыходзіцца.

— Што ты поп, што мяне спавядаеш? — Тацццяна ставіла на зямлю вёдры, брала рукі ў бокі і, як хмара, насоўвалася на Анікея.— Смурод няшчасны! Ты лепей за сваёй жонкай прасачы, папытайся, каму яна яешню скварыць і хто яе водзіць у каноплі!..

Жонкай вясковыя жанкі ўпікалі Анікея часта, але ўсё, што яму гаварылі, ён таптаў пад ногі. А гаварылі благое: нібыта і брыгадзір Зміцер гасцяваў у яе, калі Анікей ездзіў на лесанарыхтоўкі, і нейкі міліцыянер з мястэчка быццам не мінае двара, калі наязджае ў вёску. На сямейным жыцці Анікея гэтыя гаворкі не адбіваліся ніяк. Жонка яго — увішная, старэйшая за Анікея гадоў на пяць кабета — пастаяць за сябе ўмела. Дома да мужа яна адносілася ласкава, як да малога дзіцяці, сварак між імі ніколі не было. Анікей не піў, не курыў, не гуляў у карты, а на чытанне газет жонка глядзела як на забаву.

Моркаўку ні разу не вылучылі кладаўшчыком, рахункаводам ці нават у рэвізійную камісію, хоць ён жыў сумленна, рукі ў калгаснае не запускаў, а ў сэнсе адданасці грамадскай справе стаяў вышэй і за брыгадзіра, і за старшыню. Проста Анікея лічылі дзіваком, злосць на яго калі хто і меў, то толькі пад гарачую руку, і ўспаміналі аб ім, калі хацелася парагатаць, расказаць што-небудзь смешнае. Зрэшты, сам ён быў чалавекам бяскрыўдным, пасад не дамагаўся, а калі крычаў на сходзе, на вуліцы, то на гэтым усё і канчалася.

Ніхто не цікавіўся Анікеем, таму і не здагадваўся, што гэты слабы, хваравіты і, зрэшты, не надта пісьменны чалавек мерае жыццё і людзей вельмі высокімі меркамі, судзіць іх, не даруючы ніякіх дробязей, слабасцей, з вышыні той новай, блізкай яго душы праўды, у якую ён паверыў, адмовіцца ад якой не мог.

Моркаўка быў адзінокі. У кампаніі, калі, патаемна ад жонак, дзе-небудзь на загуменні сходзіліся мужчыны, таропка выцягвалі з-пад палы запацелыя паўлітроўкі і закусвалі чым прыйдзецца, ён не хадзіў, на

бяседы ў святы, на нярэдкія ў вёсцы хрэсьбіны, вяселлі яго не запрашалі. Жонка — тая хадзіла сама, звалі яе ці не звалі. А ён, нават у тыя гадзіны, калі ўся вёска заходзілася ад песень, музыкі, скокаў, ад нястрымнай, п'янай весялосці, мог сядзець адзін у хаце, ціха варушачы тонкімі сінімі губамі, чытаць газету або думаць штосьці сваё, незразумелае гэтым вясёлым, бесклапотным людзям.

Зрэшты, з адным чалавекам ён усё-такі неяк сышоўся, зблізіўся — з самім старшынёй калгаса Корбутам, праўда, у той час ужо, калі Гаўрылу са старшынства знялі. Гэта здарылася ледзь не перад самай вайной. Летняй ноччу аўчарнік, які стаяў наводдаль ад вёскі ў хмызняку, запаліла маланкай, і пакуль хапіліся — згарэў і будынак, і авечкі. Корбуту пагражаў суд, следчы, які прыехаў з раённай пракуратуры, завёў на яго цэлую папку — усё хадзіў, выпытваў, запісваў. Канчаткова Корбутаву справу павінен быў вырашыць агульны сход. Следчы і прадстаўнік з раёна, які прыехаў здымаць Корбута, самыя вялікія надзеі на гэтым сходзе ўскладалі на Моркаўку — яго слава нястомнага крытыкана была вядома.

Бліжэйшае старшынёва акружэнне — брыгадзір, рахункавод, кладаўшчык — пашыліся ў куткі і сядзелі там як рудыя мышы, нават слова не пасмелі прамовіць у абарону свайго старшыні. Яны ўжо загадзя парашылі, што Гаўрыле — капцы. Пералом у настроі сходу зрабіў Анікей.

— Хочаце сказаць, сто вінават адзін Корбут,— закрычаў Анікей.— Паліціцаская блізарукасць, і больс ніцога не выйдзе з етага. Калгас есць дабравольнае абцесцвенае хазяйства, і за абцесцвенае дабро далзны ўсе атвяцаць, а не адзін Гаўрыла. А сто грамаадводаў нет — райвон вінават, які не прыслусваецца да ўказанняў парціі і правіцельства. Нігдзе па калгасах нет громаадводаў, хоць наса навука даўно дайсла да етага. Мозат ясцэ дваццаць аўцарнікаў згарэць. Мозат сам пракурор згарэць, бо і ў райвоне нет громаадводаў...

Анікеева прамова на гэты раз была выслухана з вялікай увагай і адабрэннем. Пасля яго загаварылі другія. Зняць Корбута з пасады знялі, але хоць і згарэла сто дваццаць авечак, пад суд не аддалі.

Корбут, які цяпер, як і ўсе, стаў хадзіць з касой і

граблямі, часцяком загаварваў з Анікеем, а іншы раз нават заглядваў да яго ў хату.

— Дзіўны ты нейкі чалавек, незразумелы,— гаварыў ён Анікею.— Па шчырасці табе скажу: ні ў грош я цябе не ставіў, як быў старшынёй. Думаў — балаболка недавучаная, пляткар. А ты ўсё ж чалавек. Толькі ўсё адно нейкі ты такі... Ну, як бы з неба зваліўся. Хочаш, каб па закону ўсё было, па інструкцыі. А курыца і тая ж па закону не жыве. Сёння тут яйка кіне, заўтра — там...

— Курыца моза, а цалавек не моза. Долзан за цалавек імецць цэль,— гарачыўся Анікей.— Парція і правіцельства прызываюць нас к правільнай зызні. Ты з газеты цытаес...

— Ды зразумей жа ты, галава садовая. Хіба ж я супраць чаго-небудзь такога? Мы цяпер лепей жывём, як даўней жылі, гэта правільна. І яшчэ лепей жыць хочам, хоча кожны. Але ж людзей так проста адным хапам не зраўняеш. Адзін — туды, другі — сюды, гэта ж людзі табе, а не што. Ты коней запражы ў воз — адзін цягне, другі падвільвае, бессලавесная скаціна і тая, бачыш, хітруе. А ты ад чалавека хацеў. Кожны стараецца, каб яму першаму лепей было. Праз гэта і закон абходзім маўчком, цішком, адзін гэтым бокам, другі — тым...

— Знацыць, несазнацельна зывём. Не далзно так быць,— стаяў на сваім Анікей.

Пераканаць яго было нельга...

На вайне ён прабыў усе чатыры гады, не на фронце, праўда, а ў дарожна-будаўнічым батальёне і ў пантоннай часці. Прынёс чатыры медалі, у выцвілым рэчавым мяшку — банку кансерваў і буханку хлеба, дарожны свой паёк. Старэйшага сына ледзь пазнаў, перад ім стаяў дужы шыракаплечы хлапец, вышэйшы за бацьку. Зваўся ён цяпер ужо не Трактар, а Тарас: маці перахрысціла, з папом нават, у першы год акупацыі.

Справы ў «Чырвоным Лесе» пайшлі — горш не прыдумаеш. Ледзь не палавіна мужчын не вярнулася з вайны, а многія з тых, што вярнуліся, кінуліся ў адыход, на жывую капейку — хто ў леспрамгас, хто на чыгунку.

Анікей астаўся ў калгасе: араў, касіў, два ці тры гады быў конюхам. Усе заўважылі: вайна яго неяк перамяніла, перайначыла. Не тое каб ён стаў цішэйшы,

не, спакойна гаварыць ён не ўмеў і цяпер, лямантаваў па-ранейшаму, але ва ўсім тым, што ён даводзіў сходу ці каму-небудзь паасобку, паявілася больш развагі, нейкі роздум, пошукі.

Недзе яшчэ ў тыя далёкія цяжкія гады на кожным сходзе Анікей пачаў крычаць пра кукурузу.

— Ета з цорт ведае сто палуцаецца. Зацараваны круг палуцаецца. Уразай добры не палуцыс без гною, а зыватнаводства не падымес без уразаю. Сто насы каровы ядзяць? Асаку ядзяць. Так зыватнаводства не падымес, а без зыватнаводства ўразаю не падымес. Я прайсоў тры страны — Украіну, Румынію і Балгарыю. Усюды кукурузу сеюць, і каровы ад етага там сытыя, мясныя і малоцныя. Ета з настаясцая багацтва — кукурузя. Разві яна ў нас не расце? А цаму мы не сеем?

Кукуруза ў «Чырвоным Лесе» расла. Яе тут называлі кіяхамі і садзілі яшчэ Анікеевы дзяды і прадзеды. Садзілі ў агародзе каліў сто ці трохі болей для нейкай патрэбы — на кашу. Ніхто, вядома, не думаў аб тым, што кукурузай трэба карміць кароў і свіней.

Да Анікея цяпер прыслухоўваліся болей, чым раней, але, мабыць, і аграному не прыйшло б у галаву падымаць такім шляхам гаспадарку.

Пра кукурузу Анікей крычаў упарта — год, два, тры... Але яго трыумф менш за ўсё быў звязан з ім самім. Пачалося з узвышэння яго сына — Трактара-Тараса. Бацькі нібы ў ваду глядзелі, даючы яму такое імя. Тарас, калі вучыўся яшчэ ў сямігодцы, сядзеў на плугах за прычэпшчыка. У армію пайшоў трактарыстам, вярнуўся механікам. Працаваў у МТС, скончыў курсы, завочна паступіў у тэхнікум. Калі МТС ліквідавалі, яго запрасілі механікам у вялікі, узбуйнены калгас, у які цяпер на правах звычайнай брыгады ўваходзіла вёска Лес.

Сын не падобен быў на бацьку ні знешнасцю, ні характарам: рослы, дужы, стрыманы ў словах і пачуццях. Тэхніку ведаў, і яго запрашалі на працу ў другія, багацейшыя калгасы. Але ён пайшоў у свой.

Пры сыне — начальніку над усёй калгаснай тэхнікай — першую ў жыцці кіруючую пасаду заняў і Анікей. Яго прызначылі звеннявым па кукурузе.

Моркаўка, праўда, выхваляўся, даказваючы, што заўсёды ён стаяў за кукурузу, але ў той час, калі яе

пачалі сеяць, ніхто пра гэта асабліва не ўспамінаў. Тым болей што ў Анікея на першым годзе яго кіраванне звяном выйшаў поўны правал.

Звеннявых склікалі ў раён, тры дні чыталі ім аграномы лекцыі, як сеяць, даглядаць кукурузу, і дамоў вярнуўся Анікей з сшыткам, спісаным вялікімі, крывымі літарамі. Са свайго боку ён не пашкадаваў старання, каб прылучыць да навукі, зведанай ім самім, бабуль і жанок, запісаных у яго кукурузнае звяно. Ён пабываў у кожнай хаце, крычаў там, даказваў, бо жанчыны не вельмі яго слухалі. Як садзіць кіяхі і калі, яны ведалі, таму Анікееву навуку лічылі непатрэбнай.

Пры сяўбе вынікнуў канфлікт. Тэрмін сяўбы Анікею прызначыла праўленне, праўленню — раён. Жанчыны ж — усё звяно — у адзін голас заявілі, што кукуруза не ўзыдзе, бо зямля халодная. Самі яны для агародаў яшчэ толькі прарошчвалі насенне ў цёплых пячурках. Але Анікей паставіў на сваім.

Кукуруза не ўзышла. Усе чатыры гектары. Сям-там прабіліся кволыя раслінкі і адразу пачалі жаўцець. На поле немаведама адкуль зляцелася процьма гракоў, якія бязлітасна выдзёўбвалі гэтыя безнадзейныя ўсходы.

Анікей той вясной цяжка занядужаў і праляжаў два месяцы.

Усё ж ён ад свайго не адступіў. Не мог ён пагадзіцца, што звычайныя, даўно знаёмыя яму бабулі, якія ніякай навукі не ведалі, разумнейшыя за вучоных аграномаў. З пасады Анікея не знялі, у астатніх калгасах з кукурузай было мала чым лепей, і на другую вясну ён зрабіў па-другому.

За год ён наведаў раённую сельгасінспекцыю не меней чым сорак разоў. Так паспеў абрыдзець усім яе работнікам, што яны ад яго ўцякалі, але затое вясной дамогся, што ў калгас, у дадатак да мясцовага агранома — маладой ружовашчокай дзяўчыны — прыехаў сам галоўны агранам раёна. З Анікея, яго няўрымслівасці, гэты хваравіты, апрануты ў зімовае паліто чалавек пасмейваўся, але за нешта ён і паважаў Анікея, бо праседзеў у брыгадзе, зрэдку адлучаючыся, тры тыдні — увесь час, калі рыхтавалі насенне, глебу і сеялі кукурузу.

Кукуруза ўзышла і вырасла...

Трэба было бачыць Моркаўку: ён штодня шастаў высокім бадыллем, хаваючыся ў ім, як малады заяц у трысці, выскакваючы то на адным, то на процілеглым беразе зялёнага вострава.

— Во, кукурузька! — крычаў ён кожнаму, хто ішоў ці ехаў паўз поле.

Можа, упершыню дзікаваты чалавек гэты дзяліўся з другімі сваёй радасцю і згодай...

1961

РЫЖЫЯ КОНІ

Ілья Клімец, запаліўшы ліхтар, рушыў далей па рэйках. За лесам схаваліся апошнія светла-пунсовыя водбліскі захаду. Усё навокал шарэла, на попельна-сівым небе выбліснула некалькі зорак. Шпалы і насып дыхалі яшчэ назапашаным за дзень цяплом, а з сенажаці, што пачыналася адразу за кустамі, цягнула халадком і прыемным пахам мурожнага сена.

Ілья дайшоў да мастка, за якім канчаўся яго абход, і павярнуў назад. У левым чаравіку муляла — Ілья прысеў на край насыпу, расшнураваў чаравік. Рэйкі пачалі ледзь чутна дрыжаць і пазвоньваць: ішоў сто чацвёрты. Яшчэ тыдзень назад Ілья праводзіў яго, калі было зусім светла. Лета ішло на спад, дні прыкметна меншалі. Пасажырскі прымчаў хвілін праз пяць, абдаўшы абходчыка пругкай хваляй цёплага, перамяшанага з пылам паветра. Перад семафорам цягнік даў доўгі прыглушаны гудок, а потым са станцыі данесліся два раскацістыя ўдары званка. Ілья цяпер ішоў да станцыі: яго абход пачынаўся ад першага раз'езда.

На лугавіне, паміж палатном чыгункі і прасёлкавай дарогай, па якой звозілі сена, нехта распальваў агонь: відаць была сагнутая над кволым цяпельцам постаць, а воддаль на атаве пасвіліся коні. Калі Ілья вяртаўся ад пераезда, агонь шугаў ужо на ўсю моц, чалавека каля яго не было, а ў паласе святла стаяў, злёгку пакахваючы галавой, вялікі прыгожы конь. Ілья спыніўся, уражаны дзіўным малюнкам: у водблісках агню гладкая поўсць каня адлівала чырвонай, пад колер крыві, меддзю і сам ён здаваўся высечаным з вялікага, суцэльнага кавалка мармуру. Кіруючыся да мастка, Ілья раз-пораз азіраўся: коні, нагнуўшы шыі, скублі траву.

Ля мастка Ілья з паўгадзіны вёў пустую, мізэрную размову з Плісецкім, абходчыкам наступнага ўчастка, будка якога стаяла ў лесе. Ілья недалюбліваў гэтага чалавека, лайдакаватага і не вельмі разумнага, і ўзрадаваўся, калі той адстаў з роспытамі.

Праляцелі, адзін насустрач другому, два таварных цягнікі, абодва цяжкія, гружаныя: на платформах таго, што нёсся на захад, чарнелі сілуэты аўтамашын, невялікіх, з гумавымі коламі трактараў, гучна ляскалі на стыках жалезныя, напоўненыя бензінам цыстэрны.

Уступала ў свае правы ноч. Агні ў пасёлку пакрысе гаслі, у некаторых вокнах па летнім часе іх наогул не запальвалі. Залацістым ланцугом зыркалі станцыйныя агні — яны свецяць праз усю ноч.

Начная варта прыпадала Ілью праз двое сутак. За доўгія гады службы ён прывык хадзіць поначы, не адчуваючы ніякай патрэбы сну. Пасля другіх пеўняў толькі прыкметна цяжэлі ногі, як бы наліваючыся свінцом, але ў галаве да самага світання панавала поўная яснасць.

Параўняўшыся з месцам, дзе гарэў агонь, Ілья хвіліну пастаяў, назіраючы, як скачуць светлыя водбліскі, адганяючы цемру, потым рашуча сігануў з палатна пад насып. Ля вогнішча стаялі ўжо два кані, гэткія ж барвова-медныя і нерухомыя, як статуі. Ілья кіраваўся да агню нацянькі: з-пад ног, з сухой травы, выпырхнула, слаба піскнуўшы, птушачка, ды перад вогнішчам, нічога перад сабой не бачачы, ён стукнуўся чаравікам аб корч. Ля агню, на разасланым пінжачку, ляжаў белабрысы хлопец і нешта жаваў. Зачуўшы крокі, ён спалохана ўстрапянуўся, агледзеў Ілью з галавы да ног, потым зноў унурыўся ў агонь. Коні, зачуўшы чужога чалавека, устрывожана застрыглі вушамі і адышліся ад вогнішча. Яны нават не былі спутаны.

— Пасеш? — спытаў Ілья, каб як-небудзь зачаць гаворку.

Хлопец зноў зірнуў на яго, нічога не адказаўшы.

— Ты што, з саўгаса? Нешта я цябе не ведаю.

— З Гноевіц я,— адказаў хлопец, цэкаючы.

— Ці блізкі свет! Дык чаго ты тут з коньмі?..

— Лісям прыгнаў...

У першую хвіліну Ілья нічога не зразумеў. Хлопец здаваўся дурнаватым: адвіслая мокрая губа, доўгая, як у бусла, шыя, несамавітая, з сюсюканнем, гаворка.

Коні, відаць, асвоіліся з прысутнасцю чужога і зноў падышлі да вогнішча. Цяпер толькі Ілья разгледзеў іх як след: цёмна-гнядой масці, укормленыя, з гладкай бліскучай поўсцю, яны здаваліся вогненна-рыжымі. Коні былі буйныя, маладыя, самае большае — трохлеткі.

— Ты што, на лісіную ферму іх гоніш? — спытаў Ілья, адчуваючы, як халодны, нудны боль сціскае грудзі.

— Лісям,— пацвердзіў хлопец.

— Ды што яны, падбіліся? Выбракаваныя?..

— Чаму падбіліся? Не... Так толькі ў спраўцы напісалі. Каб здаць на мяса. Дванаццаць стук. Сена мала, а ім за давай...

— Дурань твой старшыня! — ускіпеў Ілья.— Дзе гэта бачана, каб конь сябе не пракарміў?

— Я ніцога не знаю. Маё дзела — старана... Мне старсыня загадаў.

Размаўляць далей з белабрысым Ілья не мог, грудзі поўніліся пякучым жалем, крыўдай, і ён амаль подбегам рушыў да вогнішча. Ужо на насыпе Ілья яшчэ раз зірнуў на агонь: коні, аблітыя трапяткімі, залацістымі водсветамі агню, стаялі, нібы намаляваныя на карціне.

Ілья доўга не мог супакоіцца, узрушанасць і боль не сыходзілі з душы. Хацелася з кім-небудзь пагаварыць, параіцца, выліць у словах горыч і крыўду. Ён доўга стаяў на мастку, чакаючы, калі на насыпе паявіцца постаць Плісецкага. Той недзе бавіўся, не ішоў. Было парадкам за поўнач, у пасёлку, перабіваючы адзін аднаго, дружна загарланілі другія ці трэція пеўні, на ўсходзе ледзь-ледзь пачало святлець. Вялікая чырванаватая зорка вісела над пасёлкам, як ліхтар. Стоячы на мастку, Ілья прапусціў сто пяты — у вокнах доўгіх спальных вагонаў панаваў сіняваты, мяккі паўзмрок, пасажыры спалі. Прагрукатаў дадатковы паражняк, састаўлены з адных платформаў — пад лес.

Страціўшы цярпенне, Ілья сам пайшоў па абходзе Плісецкага. Ён зрабіў, бадай, болей за кіламетр, уперадзе ўжо шарэла сцяна лесу, а абходчыка не было. Нарэшце Ілья ўбачыў на краі насыпу чорную сагнутую постаць — Плісецкі, седзячы, спаў. Ілья наўмысна бразнуў ключом, і той пружыніста, як воўк, падхапіўся, выскачыў на палатно.

— Чаго ты тут? — пазнаўшы Ілью і не могучы стаіць дрыжыкаў у голасе, спытаў Плісецкі.

— Запалі ліхтар.

— А-а-а, усё адно. Днее ўжо. Можна і так.

Ілья змоўк і рушыў да свайго абходу.

— Сына ўчора праводзіў,— дыбаючы поруч, пацепваючы вузкімі плячамі, апраўдваўся Плісецкі.— Сын рамеснае скончыў. Паслалі ў Запарожжа, на завод. Хапануў шклянку, але ж тое яшчэ ўдзень. І ўсё ж размарыла-такі, гадасць. Ты, Ілья, пра гэта нікому. Прашу як суседа...

— Вунь коней гоняць лісам на харч,— сказаў Ілья, трацячы інтарэс да гаворкі з Плісецкім.

— Якіх коней?

— З Гноевіч, калгасных. Дванаццаць штук.

— А чорт іх бяры. На ліха цяпер тыя коні. Машын колькі вунь.

— А-а-а, чалавек ты!..

Махнуўшы рукой, пакідаючы ззаду разгубленага Плісецкага, Ілья злосна пакрочыў да мастка. Цела працінала млявасць. За гэтую ноч ён стаміўся болей звычайнага. Думка білася, шукаючы выйсця. Праходзячы паўз мясціну, дзе пасвіліся коні, хацеў не глядзець у той бок, але не вытрываў, зірнуў. У перадсвітальнай шэрані курэлі, чадзячы шызым дымам, галавешкі, віднелася чорная, распластаная на зямлі постаць хлопца, які, відаць, спаў. Па зялёнай, без расы, атаве рассыпаліся гнядыя рослыя коні...

1962

У МАКАЎ, НА МЛЫН

З даўнейшага

У той старане, дзе ўсходзіць сонца, выбілася палоска зары, а зоркі сталі зусім непрыкметныя. Над кустамі пялёнка туману, такая густая, што не ўбачыш другога боку вуліцы. Вуліца ў гэтым месцы крута адступае, беручы на захад і ўтвараючы зарослы зялёнай муравой прамежак-выган. На выгане, пазвоньваючы прывязаным да шыі званком, фыркае чыйсці конь. Прачнулася і стракоча на паркане сарока. А так яшчэ спіць сяло Вялікія Кавалі. Нават сабакі не брэшуць.

На вуліцы заляскаталі калёсы, але перад дваром Цімоха Валовікаляскат заціхнуў. З воза саскочыў каржакаваты, у суконнай белай світцы і белых портках чалавек, тпрукнуў на коней, прывязаў вожкі да білаў.

На возе, на мяшках з жытам, сядзяць абматаныя канаплянкамі дзве тоўстыя, як копы, бабы. Вокны нізкай Валовікавай хаты цёмныя.

— Павыдыхалі яны тут ці яшчэ якая трасца...

Чалавек намацаў засаўку, адчыніў веснічкі, зайшоў у двор. Пасярод двара, насупраць студні, над якой у перадранішняй шэрані чарнее высокі журавель, стаяць калёсы. Хамут вісіць на калку перад дзвярамі ў хату. Прыхіленая да пярэдняга кола стаіць дуга. Чалавек падышоў да цёмнага акна і сагнутымі пальцамі пастукаў у шыбу.

Цімох Валовік, не зважаючы на амаль летні час, ляжаў на печы, а жонка яго, Насця, на збітым з дошак палку. Незамужняя дачка Маня, палажыўшы ў галаву згорнуты кажух, спала на лаве. Пахла саладкаватай прэллю — якраз пасярод хаты ляжала выграбеная з падполля бульба з доўгімі белымі расткамі.

Пачуўшы стук у акно, Цімох падхапіўся, спусціў з печы ногі.

— Праспалі, халера на яго...

Насця ўстала, улезла ў андарак і, тэпаючы босымі нагамі па падлозе, пайшла ў сенцы адчыняць. У хату вайшоў Пятро, родны Насцін брат.

— Усё не выспіцеся,— сказаў ён.— Стой тут цераз вас. Гаспадары, ліха вашай матары...

У хаце патроху шарэла. Газоўку-васьмярык, якая вісела на абсыпаным дохлымі мухамі дроце пад столлю, можна было і не запальваць.

Цімох сядзеў на прыпечку. Выцягнуў з пячуркі скарчанелыя анучы, мяў іх і расціраў.

— Кажуць, Ёткаў млын на тым тыдні пусцяць,— сказала Насця, каб як-небудзь апраўдацца.— Мо і ехаць не трэба...

Пятро нецярпліва зняў з галавы мікалаеўскую, са зламаным казыркам шапку, прыгладзіў рукой рэдкія зляжалыя валасы.

— Раймонт у Ёткі. Сам надоечы пытаў.

— Раймонт, раймонт,— азваўся Цімох.— Чутно — калгасаўцы і млын заграбастаюць. На сабранні гаварылася. Ёткава дачка з чамайданамі ў горад паехала...

Здаецца, невялікая справа сабрацца ў млын. Але так толькі здаецца. Цімох падрыхтоўку да выезду пачаў загадзя. У цёмных сенцах стаяць мех з жытам, мех субару і па паўмяха ячменю і грэчкі. Калёсы агледжаны, падмазаны варволем. Кабыле Цімох падкінуў звечара ахапак паточанага мышамі апошняга мурагу, а ў поўнач занёс у хлеў цэбар паранкі. Але ж нельга ехаць у далёкую дарогу не снедаўшы. Між тым Насця, схадзіўшы на дрывотню, вярнулася з пустымі рукамі.

— Прасіла ж цябе прывезці смалякоў. У людзей дрывотні завалены карчамі, а ў нас ні трэскі. Намучышся з тым снеданнем.

— Хіба табе навозішся?.. Цягаеш, цягаеш, і ўсё як у прорву...

— Згары ты са сваімі дрывамі. У людзей паленца возьмеш, то суxенькае, як порах. А я век гнілякамі душуся...

— Паеду, чорт вас бяры! — Пятро рашуча падняўся з лавы.— Вы тут да паўдня правалэндаецеся. Кукса, мабыць, за пераездам жджэ. Зоймем вочарадзь...

— Не выдумляй, Пятро. Мабыць, гарачага не каўтануў. Паспееш у той Макаў...

Пятро, які матлянууся быў да дзвярэй, зноў прысеў на лаву. У хаце стала зусім светла. Былі відаць рудаватыя падцёкі на даўно не беленых сценах і на столі. Чорным жаралом зеўрала печ. З палка гопнуў стары паласаты кот і пачаў ляніва церціся ў нагах гаспадыні. На дрывотні Цімох гахаў сякерай. Яшчэ праз хвіліну ён увайшоў у хату і скінуў ля падпечча бярэма смалякоў.

Насця поркалася качаргой у печы — шукала вугольчыка.

— Адскоч, донька, да Маланні, папрасі жару. На вазьмі чыгунок...

— Не трэба жару,— перабіў Цімох.— Схадзі да Клімянка, пазыч запалак. Паўкарабка. Скажы — у нядзелю купім і аддамо. Нельга ехаць у дарогу без запалак...

— Нельга,— пацвердзіў Пятро.— Ці блізкі свет, дванаццаць вёрст... Я быў забыў. Думаў — завідна вернемся. Дзе тут вернешся?.. Ды яшчэ, можа, і ў таго макаўскага Нохіма раймонт?

У хату між тым зайшлі бабы, што сядзелі на возе. Абедзве абутыя ў новыя лазовыя лапці, апранутыя ў доўгія шэрыя світы, абедзве завуцца Сынклетамі. Нарадзіліся блізнятамі, у адзін дзень, і поп так нарачыў. Сынклета, абматаная навейшай канаплянкай,— Пятрова жонка, а тая, у якой хустка старая, з дзіркамі і ў якой завязан у торбе жбан з сыраквашай,— яе глухая сястра. Дзяцей у Пятра няма, і жончына сястра жыве з імі.

— Калі паедам? — на ўсю хату гукнула глухая.— Стаім і стаім, а вунь ужэ тавар гоняць...

Сапраўды, на вуліцы пачууся пераліўчаты гук берасцянай трубы, а перад самым дваром Валовіка пастух ляснуў — як стрэліў — пугай-дратаванкай.

— Выганяй!

Каровы былі нядоены. Схапіўшы драўляную даёнку, Насця матлянулася ў сенцы, але якраз вярнулася з запалкамі Маня.

— Падаі хуценька, донька, і даганяй пастуха.

Першыя промні сонца лізнулі закопчаныя шкельцы шыб, загулялі зайчыкамі па сцяне. У пасках святла, якія коса — з акна ў вугал — перасякалі хату, варушыліся драбнюткія парушынкі. Справы ў Валовікавай хаце пайшлі спрытней, і нават хмуры Пятро павеся-

леў. Бадзёра трашчалі ў печы смалякі, Насця кідала на засланы ручніком стол блін за блінам, пасляваючы адначасова перамаўляцца з залвіцамі, якія гаварылі абедзве адразу.

Цімох успомніў яшчэ адну рэч. Мінулай восенню, калі, змалаціўшы першыя шэсць коп, ён павёз малоць, то той самы Ётка запатрабаваў квіткі аб здачы праднапогу. І малоць, паршывец, не стаў. Мусіў Валовік зерне, што прывёз на мліва, аддаць на праднапог, а сам новага хлеба чакаў яшчэ тыдні два. Такі быў загад сельсавета. У Макаве, здаецца, другі сельсавет, але хто можа паручыцца, што і Нохім не запатрабуе тыя самыя квіткі?..

З палка, прыбітага пад столлю, Цімох дастае раменную шабету, туга напакаваную ўсялякімі паперкамі. Тут абавязацельствы па праднапогу, абкладныя лісты, страхоўкі, а таксама безліч розных квіткоў. Чытаць Цімох не ўмее, паперкі адрознівае больш па колеры і форме. Таму, калі ўзнікае патрэба, дзед заклікае на помач унука Пиліпчыка, які ўжо другі год бегае ў школу. Толькі ў хату да сына, што жыве побач, праз агародчык, Цімох не ходзіць. Жорстка пасварыліся, калі сын аддзяляўся.

Няласка да сына не датычыць унука. Піліпчык да дзеда часта прыбягае. На той выпадак, калі ўнука нельга ўбачыць на двары, дзед ведае спосаб, як яго да сябе паклікаць.

Цімох выходзіць на двор, шыбуе ў агародчык і бабкай, якой клеплюць касу, стукае па сцяне ў тым месцы, дзе палок. Піліпчык заўсёды спіць на палку.

Сапраўды, не праходзіць і хвіліны, як заспаны Піліпчык з'яўляецца. У яго зусім белая галава — дзед таксама бялявы — і чорныя парэпаныя ногі. Скупы Пятро і дзве Сынклеты тым часам ужо снедаюць. Насця, каб загладзіць віну, паставіла на стол макітру твара га са смятанай і скварак трохі падсмажыла. Дзед дае спачатку Піліпчыку блінец са скваркай, а потым падсоўвае шабету. Па пісаным і Піліпчык не надта разумее, але ўдвух з дзедам з бяды сяк-так выраб ляюцца.

— Шукай, унучак, зялёнага квітка. На восем пудоў.

— Тут трыста напісана, кг...

— На кілаграмы мераюць. Ета пазалеташні квіток

на картоплю. Шукай другога. Зялёны такі, бытта трава...

— А вось яшчэ адзін... Тут напісана 8 руб. 40 коп.

— Ета штрахоўка, унучак. Шукай, дзе кілаграмы.

— На етым сто трыццаць кг...

— Мабыць, еты. І ражок, бачыш, адарваны. Еты, унучак, еты.

Пілінчыка разбірае самая ахвота пакорпацца ў шабеце, але дзеду некалі. Паспешліва кладзе сумку на ранейшае месца, ідзе запрагаць каня...

Нарэшце выехалі. Насця дае апошнія наказы задыханай Мані, якая з дзвюма каровамі і цёлкай даганяла чараду:

— Рудому тоўчанка ў карыце, а белага выпусціш. Хай пабегае. Курэй глядзі, а то зноў паграбуць агуркі. Квактусе сыпнеш проса. Пашукай у крапіве ля хлява — рабая, мабыць, зноў там знясласяя...

Сонечная ўбіраецца ў сілу раніца. Вясёлыя водбліскі скачуць на люстраной раўніне копанкі. Там ужо жыруюць, ловячы вадзяных жукоў, нечыя качкі. Нырне птаха з галавой у ваду, і хвіліну-другую толькі хвост, як венік-дзяркач, тырчыць на паверхні. За чыгуначным пераездам аж да самага лесу — пярэстая намітка поля з параскіданымі на ім астраўкамі атуленых вішаннікамі хутароў. Там, на лядах, бліжэй да лесу, сядзібы ціснуцца адна да адной, а па полі параскіданы як папала. Поле няроўнае: на адным загоне лава жыта зямлю рве, на суседнім — жыта рэдзенькае, кволае, напалам са званцом і валошкамі.

Кукса Васіль чакае ля павароту на макаўскі шлях. Пятровы коні гладкія, аж поўсць на іх ільсніцца, круглая, як булка, і сівая Цімохава кабылка, а на Куксавага каня, хоць гаспадар жыве на хутары, сорамна глядзець. Рэбры ды скура — шкілет шкілетам.

— І каня ж ты давёў, чалавек! — не вытрымлівае Пятро.— Глядзі, што ўпадзе па дарозе. Травы табе не стае, ці што?.. Пусціў бы нанач на поплаў, хай грызе. Устаць ды паглядзець лянуешся...

Кукса безбароды, рухавы, з голым, як у жанчыны, тварам.

На непрыемныя для сябе словы не крыўдзіцца, бо таксама Пятроў сваяк.

— Ён жылаваты, падправіцца,— гаворыць ён пра каня.— Стажок на Зарэччы ў мяне ўкрадзены. Весну

худобу на саломе ды на гучках дзяржаў. Увесь бярэзнік выцерабіў.

— Пазычыў бы сена ў мяне.

— Дзе ты ўсяго напазычышся. Дзякуй, што Цімох мяшок жыта пазычыў...

Узбіліся на пясчаны макаўскі шлях. Запрэжаны парай гнядых, Пятроў воз наперадзе, за ім — Цімохаў, і апошні — Куксаў. Бабы ўсе паселі на першы воз, мужчыны ідуць. Рыпяць калёсы, мерна памахваюць галовамі коні. Над полем, у чыстым блакіце неба, заліваецца позні жаваранак. На ўсе галасы перагукваюцца дробныя пташкі ў кустоўі, якім шлях аддзяляецца ад чыгункі. Ціхі, благаслаўлёны час, калі сяўба мінула, а касавіца яшчэ не пачалася. Можа, толькі тойсёй дасявае на пясчаных наўдобіцах грэчку. Ёсць яшчэ такія, што дзяруць у лесе палянкі пад проса. Проса, як і грэчку, можна сеяць позна.

Па рэйках, набліжаючыся жалезным гулам, імчыць цягнік. Коні стрыгуць вушамі, неспакойна дрыжаць, а Куксаў, хоць і худы, ірвануўся ў аглоблях, захроп. Хутаранскія коні, што жывуць на прыволлі, машын баяцца. Увесь той час, пакуль ляскаталі па рэйках вагоны, Васіль свайго вёў, узяўшы за аброць.

Ад сяла да лесу, што суцэльнай сцяной сінее наперадзе, вярсты тры. На полі сям-там ярка-зялёныя, з маладым далікатным лісцем дубовыя гайкі.

— Калгасаўцы, чутно, тарахтар палучаюць,— парушыў маўчанне Кукса.— Такі самы, як некалі каму-на. На карасіне работае і пяць плугоў цягне.

Круглы Пятроў твар насуплены. Маўчыць і Цімох. Калгас у сяле арганізаваўся зімой яшчэ. Туды ўпісалася гаспадароў сорак. Кукса таксама збіраецца запісацца ў калгас, але сказаць пра гэта сваякам баіцца. Не туды яны глядзяць.

— Жыць не даюць спакойна,— гаворыць Пятро.

— Людзі множацца, тым часам, а зямля адна,— асцярожна пярэчыць Кукса.— Усе жыць хочуць. Несазнацельнасць...

Пятро скоса зіркае на Куксу, моргае чырвонымі ад недасыпання вейкамі.

— Калі ты такі сазнацельны, то скажы, як мне рабіць разам з гультаём?.. Я пованачы ўстану, да снедання нараблюся, што аж паясніцу ломіць, а ён толькі апаўдня ўзграбецца. А мець хоча тое, што і я. Дык

што — мне дзяліцца з ім? Пуд мне, пуд, дарагі, табе, няхай твае дзеці сытыя будуць. Спі, пазяхай, доля ў нас роўная...

Сонца пачынае прыграваць. Над коньмі надаедліва зумкаюць авадні. Зноў ідзе цягнік, але цяпер пусты, з процілеглага боку, і Кукса, выварочваючы пяткі лапцей у пяску, подбегам даганяе свайго каня.

Пятро выламвае дубец адганяць аваднёў.

Жалезныя колы ляскочуць па рэйках весела і часта — пад звычайнымі вагонамі, глуха, цяжка — пад пульманаўскімі. Нязвыклая, аж у вушах баліць, стаіць пасля цягніка цішыня.

— Чалавек жа, аднак, прыдумае,— весела гаворыць, вярнуўшыся да мужчын, Кукса.— Хоць бы еты паравоз. Парай рухаецца. Як ета паверыць, што парай? Пара тая лёгкая, як дым. У жменю не схваціш. Аднак жа сіла! Бачыш, як ляціць!..

Пятро злосна сапе:

— З машыны хлеба есці не будзеш.

— Чорт яго ведае, можа, і так. Толькі на той чыгунцы розныя робяць. І лянівыя, і дбайныя. Як ты гаворыш, гаспадары. Здаецца, і сварацца не вельмі. Адзін сто рублёў бярэ, другі — пяцьдзесят. Робяць хто што ўмее.

— Гультаі туды пабеглі,— стаіць на сваім Пятро.— Хто лёгкага хлеба хоча. Дзень робіць, дзень спіць. На зямлі не паспіш. Калі хочаш жыць, то кожнага дня ўстань на досвітку.

— То і Цімохаў сын гультай? Ён жа на станцыі робіць. Дрывакладам ці кім яшчэ? Скажы, Цімох.

— Гультаіна.— Валовік сярдзіта сплёўвае.— Біч. Калі са мной жыў, не аддзяліўшыся шчэ, то век тавару сена даць не ўстаў. Ждаў, пакуль бацька ўстане. Свет цяпер такі настаў. Рабіць людзі не хочуць...

— А мо так і трэба. Вот ты, Пятро, дзень і ноч ірвеш, баб сваіх пазаганяў, а як жывеш? Свеціш голым задам, як і я. Тыя самыя пасталы носіш. Што ты добрае бачыш?

— Бо я гаспадар. Маю хлеб і да хлеба... Пасталы не сорам...

Ужо лес блізка. Дарога пайшла цвярдзейшая. Коні весялей рушылі. На возе ў баб свая гаворка.

— Палячылася б ты! — гукае глухой Сынклеце ў

самае вуха Насця.— У Залужжы, кажуць, знахар жыве. Усё лечыць. Святы чалавек. Бярэ нядорага.

— Які чалавек? — гукае ў адказ Сынклета.

— Святы, кажу. Лечыць травамі і вадой. Нядорага бярэ.

— Ніхто яе не вылечыць.— Пятрова Сынклета сядзіць, падагнуўшы пад сябе ногі, на самым перадку, трымае ў руках вожкі.— Такая яна ўрадзілася. Год ад году горшае. Раней толькі трохі недачувала, а цяпер саўсім не чуе. Пазалетась была і ў дохтара. Як у Мазыр ездзілі. Сказаў — не паправіцца.

З лесу насустрач сяльчанам выязджае цэлы абоз цыганоў з палатнянымі будамі на калёсах. Чорныя, закураныя цыганы — старыя і маладыя — у клёшных штанах, запыленых хромавых ботах, паважна крочаць узбоч вазоў, панукаюць гладкіх коней. Распатланыя цыганкі ідуць босыя, гуртам, і гэтак крычаць, што можна падумаць пра вялікае няшчасце, якое між імі надарылася. Але з будаў выглядваюць замурзаныя цікаўныя цыганяты — пра няшчасце як быццам нішто не гаворыць. За апошняй цыганскай фурай валюхае на жалезным ланцугу злінялы, з бурай поўсцю мядзведзь.

Пятровы коні раптам захраплі, ломячы аглоблі, ірванулі са шляху па пнёўі. Воз вось-вось перакуліцца. Нема загаласіла глухая. Нарэшце калёсы зачапіліся за пень, перадок сарваўся, воз уткнуўся носам у зямлю. Шалёныя, лёгкія коні панесліся да кустоў. Пятро кінуўся ім наперарэз... Цыганы між тым нават брывом не павялі — паехалі далей...

Пакуль выпроствалі абухам сякеры на камені-валуне сагнуты шворан, пакуль прыладзілі сарваную атосу, прайшло не меней за гадзіну. Сонца ўжо вісіць над самай галавой. Бабы сядзяць пад высокімі разлапістымі дубамі, якімі пачынаецца лес, увесь час клянуць цыганоў. Гучна божкае глухая: гарлач хоць і завязан анучкай, але палавіна сыраквашы вылілася ў торбу. У лесе рознагалосы птушыны шчэбет, прахалода. У каляінах дзе-нідзе яшчэ стаіць вясновая вада. Пятро шоргае лапцямі па зямлі панылы, яшчэ болей змрочны. Шлях у лесе разыходзіцца з чыгункай. Але не болей як на паўвярсты. Калі па рэйках бяжыць цягнік, то між соснаў і бяроз разносіцца густы, шматгалосы пошчак. Лес змякчае сталёвы грук колаў, і здаецца, што сам ён глуха ўздыхае, гамоніць, што самі дрэвы

скачуць і прытупваюць. Цягнікі ідуць часта: то з Макава, то на Макаў. Але цяпер не зразумееш, якія гружаныя, а якія парожнія. Сярод суцэльнага маладога хвойніку дарога зноў пайшла благая. Напінаюцца коні, рыпяць, уязджаючы ў пясок па самыя ступіцы, колы. Разамлелая, настоеная на церпкім смольным паху, прытаілася ў хвоях цішыня. Душна, млосна. Хоць бы подых ветрыку.

Пятро зняў шапку, нясе ў руках. Зляжалыя валасы мокрыя. Коні трасуць галовамі. Іх спіны макрэюць, хоць паклажа не такая і вялікая. Гэтак горача, што нават аваднёў стала менш. Мужчыны ідуць моўчкі, ды і бабы прыціхлі. Такой благой дарогі яшчэ вёрст пяць... Гадзіны праз дзве фурманкі выязджаюць на гала. Хвойнік расступаецца, відно макаўскае поле. За чыгункай, сама вёска бачна. Маленькія купкі хат, як статак авечак, разбегліся па пясчанай раўніне.

Макаўцы — народ адмысловы, нетутэйшы. Яшчэ ў першую рэвалюцыю, праз год пасля таго як згарэў маёнтак залужскага пана, прыехалі яны аднекуль аж з-пад Кіева. Купілі ў казны пясчанай няўдобіцы і пасяліліся. Ва ўсіх навакольных вёсках і сёлах яшчэ і цяпер смяюцца з іх нязвыклай гаворкі.

Але сам Макаў — яшчэ не млын. Млын на станцыі, якая носіць тую самую назву, што і вёска. Адсюль, з гала, гэта вярсты тры. Усё ж мужчыны павесялелі. Калі не завозна, то да вечара можна змалоць.

— Дык, кажаш, Ётка збіраецца даваць лататы? — успомніўшы ранейшую гаворку, перапытвае Пятро.

Хоць горача, млосна, але шэрай суконнай світкі Цімох не скідае. Толькі гузікі расшпіліў і крыссе расхінуў.

— Дачка з чамайданамі паехала. Аж тры чамайданы...

— А што таму Ётку. Зямлі нямашака.

— Млын калгасаўцы, чутно, заграбастаюць. І забяруць ваўначоску і крупадзёрку...— Пятро, аблізаўшы засмяглыя губы, сярдзіта сплёўвае.

Сонца па-ранейшаму паліць нясцерпна. Рэдка ў пачатку лета бываюць такія гарачыя дні. Паветра густое, нібы расплаўленае. Чыгунка зноў ідзе поруч са шляхам, і проста відно, як над рэйкамі трымціць гэтае гарачае паветра. З Макаўскай станцыі, чухкаючы чорным дымам, выязджае цягнік. Кукса кідаецца да

свайго каня. Цягнік трохі незвычайны. На пярэдніх адкрытых платформах нябачаныя дагэтуль машыны: пярэдняе колца малое, а задняе — вялізнае, з жалезным зуб'ем. Яшчэ і жалезная труба над тулавам тырчыць.

— Тарахтары! — крычыць Кукса.— Яй-богу, тарахтары. Такі ў камуне быў. Як загрукоча, то бытта гром...

Платформаў тры, і на кожнай з іх па два «тарахтары». Нават нейкія чарнамазыя людзі на іх сядзяць. Адзін проста спіць, уладкаваўшыся пад коламі. Маўклівымі позіркамі праводзяць цягнік Пятро з Цімохам.

— А я быў ашукаў раз Ётку! — з незразумелым узрушэннем паведамляе раптам Кукса.— Завёўся ў мяне чырвонец, і давай, думаю, куплю пшанічнай мукі...

— Маўчы ўжо лепей, заткала! — асякае сваяка Пятро.— Ты ашукаеш...

— Яй-богу, мужчыны, праўда. Узяў мяшок, пайшоў на сяло, а на дварэ нейкая аблілаха. Ні снег ні дождж. То я мяшком акрыўся. Пакуль дайшоў да магазіна, то мяшок увесь мокры. Ётка і пытае: «У еты самы сыпаць?» — «Сып, кажу, дома разбяромся». А калі ён паўмеха насыпаў і на вагі ставіць хацеў, то я падумаў, што мука папраўдзе сапсуецца. «Не хачу, кажу, твае мукі, яна грубага памолу...» То ён як закрычыць на мяне...

— Трэ было, каб той Ётка па карку табе даў,— разважліва сказаў Пятро.

— За што ён будзе біць? Я ж не ўкраў... Вольная таргоўля — захацеў, купіў, захацеў, не... Дома баба мяшок высушыла, муку высыпала, то хапіла на цэлыя блінцы...

Пад'ехалі да пераезда. Тут паселішча не падобна на макаўскую вёску. Агледжаныя, з пафарбаванымі аканіцамі дамкі стаяць пад самымі хвоямі. І агародаў няма ў гэтых жыльцоў. Пасее сабе пад вокнамі градку гуркоў і рад. Дзіўна нават: як і з чаго жывуць гэтыя людзі?

— Так падкузьміў я Ётку...— зноў прамовіў Кукса і сам сабе дробненька засмяяўся.

Макаўскі млын, як і хаты, у хвойніку таксама. З-за стромкіх дрэў выглядае высокая труба з адцягнутымі ад яе ў чатыры канцы дратамі. Дзіўна толькі, што з гэтай трубы зусім не відно дыму. Убачыўшы такое,

мужчыны занепакоіліся, нават хаду замарудзілі. Толькі Кукса як быццам нічога не заўважаў. Ішоў адзін наперадзе мужчын, ніяк не мог збавіцца ад неадчэпнага смеху, што душыў яго, нібыікаўка.

Усё стала ясна, калі ўз'ехалі на шырокі, абгароджаны высокім дашчаным парканам двор млына. Пуста на ім — ні фурманкі, ні чалавека. На дзвярах мураванай будыніны, дзе працуе паравая машына, вісіць вялікі замок. Зачынена і запыленая мучным пылам драўляная прыбудоўка. Бабы злезлі з воза. Глухая, трымаючы ў руках торбу са збанам сыракваршы, недаўменна пазірае на замкі.

— Хай на цябе халера! — Пятро выцер рукой узмакрэлую лысіну.— Дзень толькі дарма змарнавалі. І ў Нохіма раймонт...

— Цемната і несазнацельнасць,— сказаў, як бы нечым узбадзёраны, Кукса.— Едзеце ў белы свет з завязанымі вачамі...

Кукса плюнуў сабе пад ногі, на гарачы пясок.

1971

НЕГРЫ Ў МІНСКУ

Дом, у якім я жыву — пачарнелы ад копаці, са шкляным прасветам на даху,— стаіць насупраць самай вялікай гасцініцы ў горадзе. Дом па-свойму адметны: ён выстаяў пад бомбамі — адна ці дзве трапілі ў яго, але ён не рухнуў, і толькі звілістая трэшчына, нібы маршчына на твар, лягла на яго фасад. Тады ж, у вайну, ён гарэў, але не згарэў, а толькі пацямнеў, закурэў. Такіх дамоў, асабліва ў цэнтры горада, які напавал ляжаў у руінах, знойдзеш няшмат. Яны — нібы тыя салдаты-ветэраны, што асталіся жывыя пасля самых страшэнных боек.

Мірныя вятры прашумелі над горадам, і ён, шматпакутны, але жывы, падняўся да сонца светлымі аграмадамі карпусоў, лёг шырокімі праспектамі, плошчамі. Горад старажытны, старэйшы за летапіс, у якім упершыню ўспамінаецца яго імя, нараджаўся зноў.

Па суседству з маім домам сталі новыя, сучасныя ў сэнсе архітэктуры. Яны падперлі яго сваімі плячамі і, як гавораць спецыялісты, уключылі ў адзіны ансамбль. У астатнім дому пашанцавала не дужа. На яго сценах не віселі маляры ў сваіх люльках, а на старым даху толькі ў мясцінах найбольш буйных прабоін нацягнулі лісты новай бляхі. Вадасцёкавыя трубы пражавелі, яны абрываліся недзе на вышыні трэцяга паверха, і ў вялікі дождж вада ляцела на асфальт, як горны паток...

Вядома, сталася так не таму, што дом бераглі, як рэліквію. Проста не дайшлі рукі. Але тое, што дом стаіць якраз насупраць гасцініцы, мае свае вынікі.

З ранку да позняй ночы шуміць гасцініца галасамі. Прыязджаюць у горад не толькі з Масквы, Ленінграда, Баку, далёкага Уладзівастока, але і з замежных

краін. У летнія месяцы паток зарубежных турыстаў такі напорысты, што яны амаль цалкам захопліваюць гасцініцу. На гасцінічным двары машынам цесна, яны выстройваюцца ўсцяж вуліцы, дзве ці тры заўсёды стаяць пад вокнамі старога дома. Машыны самых разнастайных фірмаў, марак, колераў: ёмістыя, як пасажырскія вагоны, аўтобусы з таблічкай «Лондан — Масква», вёрткія гоначныя легкавікі, сямейныя лімузіны з рашоткамі наверсе пад паклажу, чырвоныя, сінія, зялёныя, жоўтыя...

Гасцініца, ва ўсякім выпадку яе парадны ўваход, мае свой трывалы, замацаваны гадамі побыт. Ля ўвахода гадзін з васьмі раніцы дзяжураць хлапчукі. У іх кішэнях — разменная манета, а ў запацелых кулаках — набор адштэмпеляваных марак. Хлапчукі вядуць сумленны абмен, яны дарма не хочуць чужога. За чужаземны пенс ці су яны шчыра прапануюць родны медны пятак, за сваю саракакапеечную ці рублёвую марку — замежную марку, нягледзячы на тое, колькі яна каштуе.

Канвенцый, заключаных паміж краінамі, наконт парадку абмену дробнай манеты і марак, відаць, не існуе, але парадак даўно ўсталяваўся, набыў трывалыя формы сам сабою. Я не раз бачыў, як паважныя, высокія англічане, рухавыя італьянцы з чорнымі вясёлымі вачамі, маўклівыя, задуменныя грэкі-гарнякі, металісты ці шафёры з самым сур'ёзным выглядам схіляліся над хлапчукамі, агрубелымі пальцамі перабіралі на іх далонях манеты і маркі, прапаноўваючы ўзамен свае, і абодва бакі з дапамогай двух-трох знаёмых слоў цудоўна дамаўляліся і разыходзіліся задаволеныя.

Замежныя машыны, асабліва калі яны чым-небудзь вызначаюцца, заўсёды акружаны гуртам цікаўных. На першым часе мне такі малюнак не падабаўся, гэта, мабыць, нейк абражала гонар: хіба мы самі такія бедныя, што дзівімся на чужое дабро? Пазней зразумеў памылку: на машыны найбольш глядзелі, як глядзяць на іх на звычайнай выстаўцы,— добрым захапляюцца, а з такога, чым не здзівіш, злёгку, бяскрыўдна пакепліваюць.

Турысты — іх абсалютная большасць — глядзяць на горад здзіўлена. Іх знаёмства з Мінскам пачынаецца з балкона ці з гасцінічнага ганка. Горад адкры-

ваецца мяккімі лініямі вуліц і плошчаў, якія лашчаць вока, лёгкімі анфіладамі дамоў, дзе ўсё ажурна, празрыста, натхнёна. Горад, у якім я жыву, ветлівы — я гэта ведаю, ветлівы не толькі тварамі, вачамі людзей, але і ўсім, што ў ім ёсць, сваім агульным настроем, сваёй мелодыяй. Такі горад пабудаваны для жыцця. Яго шырокія вуліцы, утульная па-дамашняму зеляніна дрэў, кветкі пасярод асфальту, спакойная, стрыманая ўзнёсласць кварталаў, якія не гнятуць душы сваёй каменнай масіўнасцю, прастор пераходаў і плошчаў, скверы, паркі — усё гэта, каб лягчэй дыхалася чалавеку, каб поўніліся яго грудзі добрымі, светлымі пачуццямі. Горад — помнік эпохі, яе песня, яе парыванне.

Я ведаю, што горад павінен выклікаць радасць, як выклікае яе прыгожы, адухоўлены твар дзяўчыны або поўная любві да жыцця мелодыя. І я раўніва гляджу на турыстаў: няўжо яны могуць быць хмурнымі, змрочнымі ў такім горадзе? Не, здаецца, я не памыляюся...

А наогул іншы раз здараецца. Кожны, хто выходзіць з гасцініцы, перш-наперш упіраецца позіркам у стары дом, у яго закураныя, перабінтаваныя цэментавымі замазкамі сцены. Некаторыя адразу хапаюцца за фотаапараты. Дом за апошнія гады падрамантавалі, навесілі ацынкаваныя вадасцёкавыя трубы, новыя, бліскучыя, перакрылі дах, а яны ўсё адно хапаюцца...

Негры прыехалі ноччу, а выйшлі на балкон раніцай, калі горад толькі-толькі прачынаўся. Быў пачатак чэрвеня, у настоенай ранішняй цішыні востра пахла маладой зялянінай. Негры стаялі на балконе і глядзелі на горад. Іх было шасцёра, рослых, дужых чорных людзей, апранутых ва ўсё белае. Толькі на нейкае імгненне яны акінулі позіркам стары дом і, не знайшоўшы ў ім нічога цікавага, прывабнага воку, разглядалі вуліцы і плошчы. Негры стаялі доўга, пакуль зусім не прачнуўся і не зашумеў горад. Потым яны зніклі ў дзвярах і выйшлі з гасцініцы: каля яе ганка тоўпіліся, як звычайна, хлапчукі.

Хлапчукі наперабой прапаноўвалі абмен маркамі і манетамі. Негры стаялі нерухома і моўчкі ўсміхаліся.

— Афрыка, Трансвааль,— гартанным голасам прамовіў адзін з неграў і дадаў: — Калонія. Чужыя грошы, чужыя маркі. Няма абмен...

І хлапчукі, мабыць, зразумелі. Нібы згаварыўшыся,

яны кінуліся да чарнаскурых людзей з вялікімі сумнымі вачамі і, не просячы нічога ўзамен, шчодра надзялялі іх сваім багаццем — манеткамі, маркамі, значкамі. Мне здалося, што самі негры сталі даверлівыя, шчырыя, як гэтыя дзеці.

— Пасіба, таварыш, пасіба, таварыш...

Потым негры пайшлі па вуліцы; ім насустрач рухаўся паток людзей, якія спяшаліся на работу. На неграў глядзелі прыязна, цікаўна, некаторыя ўсміхаліся ім, спыняліся, каб пацісНуць руку. З хлебнага фургона, рэзка затармазіўшы машыну, выскачыў шафёр і кінуўся цераз вуліцу наперарэз гасцям з Афрыкі, хочучы сказаць ім нешта важнае...

Негры ішлі па Мінску разгубленыя, даверлівыя...

Афрыка, краіна далёкіх дзіцячых сноў... Я лічыў цябе дзівоснай і недасяжнай, як казка. Трохі пазней, ужо ў тым узросце, калі душа прагнула незвычайных подзвігаў, а школа пасеяла першыя зерні палітграматы, джунглі, кракадзілы, ільвы бясшкодна зніклі недзе ў ружовым тумане, саступіўшы месца нечаму новаму. Невядома адкуль выплыла і зазвінела ў вушах мелодыя, сумная і хвалюючая. Я ніколі не чуў, як спяваюць гэтую песню, не ведаў мелодыі, але ад гэтага яна яшчэ больш хвалявала.

У той дзень, светлы, сонечны, калі па горадзе ішлі пасланцы з Афрыкі, мелодыя ўзнікла зноў:

Трансвааль, Трансвааль, страна моя,
Ты вся горишь в огне...

Нешта сумнае і адначасна радаснае агарнула душу далёкім, нібы забытым, успамінам. Песню гэтую спявалі даўно, спявалі, мабыць, тыя, хто жыў у маім старым доме, калі ён быў яшчэ новы і калі вузкімі вулачкамі горбіўся горад. Што ж прымусіла іх успомніць пра Трансвааль — далёкі афрыканскі край? Шырыня душы, сумленнае, шчырае сэрца, якое глыбей, чым сваю, разумела чужую бяду? Ці, можа, прадчуванне вялікіх перамен? Песня ж, як і горад, помнік эпохі...

1961

ДА ЗВЁЗДАЎ

Спрэчка пачыналася к ночы, гадзін у адзінаццаць, калі вяртаўся з бібліятэкі Раман-малодшы, чорны, хударлявы аспірант з прыкметнымі пралысінамі. Раман-старэйшы прыходзіў раней. Дзе ён вандраваў з ранку да вечара, чым займаўся ўсе гэтыя дні, заставалася загадкай. Было вядома тое, што ён перажывае крызіс і дэпрэсію. Напісаны раздзел дысертацыі разбілі жорстка і бязлітасна, у інстытуце не пакінулі. Фізік пачаў выпіваць.

Раман-старэйшы не меў цяпер ніякага права на гэты інтэрнацкі пакой, дзе стаялі тры жалезныя ложкі, засланыя шэрымі каменданцкімі коўдрамі, і столькі ж пафарбаваных у зялёны колер тумбачак. Але з інтэрната яго не выселілі.

Сёння спрэчка пачалася раней звычайнага. Раман-малодшы ў бібліятэку не хадзіў: у яго балела галава. Ён сядзеў на ложку, чытаў Эйнштэйна і дацінаў свайго калегу скептычнымі пытаннямі. Спецыяльнасць Рамана-малодшага з Эйнштэйнам нічога агульнага не мела, ён вывучаў логіку і псіхалогію і збіраўся пісаць пра ўмоўныя рэфлексы. Але яго вабіла тэорыя адноснасці, адкрытая славутым фізікам, з якою ён не згаджаўся ў многіх пунктах.

Раман-малодшы сцвярджаў, што эфір усё-такі існуе. Гэтым ён тлумачыў здольнасць святла імгненна заліваць наваколле. Такая пазіцыя карэнным чынам супярэчыла тэорыі Эйнштэйна, але апошняга Раман-малодшы падазраваў у няўменні лагічна і паслядоўна мысліць.

— Людзям уласціва памыляцца,— гаварыў ён, маючы на ўвазе Эйнштэйна.

Сапраўды, як можа паверыць нармальны чалавек

хоць бы ў тое, што найдрабнейшыя матэрыяльныя часцінкі, з якіх складаецца святло, з'яўляюцца адначасова і хвалямі, гэта значыць, проста энергіяй, невядома да чаго прыкладзенай? Дзе ж тут логіка?

— Слухай, кэптэн, вопыт Майкельсона яўна памылковы,— сказаў Раман-малодшы, адарваўшы на хвіліну вочы ад кнігі.— І на такім хісткім збудаванні трымаецца тэорыя адносная. Бедная тэорыя...

Апанент, якому адрасаваліся гэтыя словы, ляжаў з ускінутымі на спінку ложка нагамі і пазіраў у столь. Ён быў маўклівы і змрочны.

Сваім знешнім выглядам і характарам Раман-старэйшы прыкметна адрозніваўся ад свайго калегі і цёзкі. Ён быў абсалютна рыжы. Як і ўсе рыжыя людзі, ён вызначаўся душэўнай раўнавагай і не любіў многа гаварыць. Рэзкі і фанатычны Раман-малодшы ў хвіліны раздражнення крычаў, што ў жылах яго суседа па ложку цячэ не кроў, а слізкая флегма.

Раман-малодшы, дацяўшы свайго цёзку пытаннем, зноў уткнуўся ў кнігу і перагарнуў, можа, дзесяць старонак, пакуль пачуў яго адказ.

— Гвадалквівір,— нарэшце прамовіў Раман-старэйшы.

На двары стаяў лістапад, а ў халоднае надвор'е фізік заўсёды трубіў носам. Па гэтай прычыне вымаўленае ім слова прагучала не вельмі выразна.

— У цябе зноў французскае вымаўленне,— сказаў Раман-малодшы.— Паўтары, што сказаў.

— Гвадалквівір,— паўтарыў фізік.

— Пры чым тут Гвадалквівір?

— Рака ў Іспаніі,— паясніў Раман-старэйшы.

— Ты загаварваешся,— сказаў Раман-малодшы.— Але і пры белай гарачцы ты кусацца не будзеш. З тваім тэмпераментам небяспека для грамадства невялікая.

Ночной зефир
Струит эфир.
Шумит,
Бежит
Гвадалквивир,—

пасля хвіліннага роздуму прачытаў фізік (яго вымаўленне сапраўды нечым нагадвала французскае).

Пачуўшы пра эфір, Раман-малодшы насцярожыў-

ся. Тэорыю адноснасці ён крытыкаваў ужо два гады і размовы на гэтую тэму вёў сур'ёзна.

— А вершы пры чым тут? — спытаў ён.

— З верша відаць, што Пушкін верыў у эфір. Але яму можна дараваць, тады яшчэ не было Эйнштэйна...

— Вывады Майкельсона не лагічныя,— загарэўся Раман-малодшы.— Як ты мне дакажаш, што светавыя сігналы з дзвюх кропак, якія ляцяць на адлегласці па прамой да трэцяй кропкі, трапляюць на яе адначасова? Тут жа ігнаруюцца і адлегласць паміж кропкамі, і хуткасць іх руху!..

— Ігнаруюцца,— праз хвіліну пацвердзіў фізік.

— А гэта лагічна? — кіпеў логік.

— А Гвадалквівір лагічны? — трубнуўшы разоў са тры носам, перапытаў Раман-старэйшы.

— Не паяснічай, пры чым тут твой дурны Гвадалквівір? Прычапіўся к слову...

— Пры тым, што слова цяжка вымаўляць. Хіба людзі не маглі прыдумаць лягчэйшага?

— У Іспаніі другая артыкуляцыя. Ім няцяжка.

— Ёсць у іспанцаў лёгкія словы,— пасля хвіліннага роздуму прамовіў Раман-старэйшы.— Эбро, Гвадарама, Тахо... Парлата эспаньёла...

Раман-малодшы ўскіпеў. Ён не ўмеў спрачацца. Ён закрычаў так, што, бадай, было чуваць не толькі ў суседніх пакоях і калідоры, а і на вуліцы.

Логік бегаў па вузкім праходзе між ложкаў, цярабіў свае рэдкія валасы і лямантаваў. Можна было падумаць, што ў яго нешта ўкралі.

— Гэта ж махлярскі прыём, ім карыстаюцца толькі жулікі і шарлатаны! — крычаў ён.— Ты мне хочаш даказаць, што чорнае — гэта белае. Калі так, то ідыёцтва і геніяльнасць сапраўды адно і тое ж...

У суседнім пакоі справа загрукалі ў сценку. Праз хвіліну загрукалі і злева. Гэта азначала, што суседзі не жадаюць больш слухаць працягу навуковай спрэчкі.

Раман-малодшы змоўк. Ён заўсёды сціхаў пасля бурных выбухаў. У такія хвіліны ў яго з'яўлялася патрэба што-небудзь рабіць. Логік схапіў чайнік і пабег у кубавую за кіпятком.

Калі ён вярнуўся ў пакой, Раман-старэйшы ўжо корпаўся ў кішэнях свайго бобрыкавага паліто, якое вісела на цвіку ва ўмураваным у сцяну ля самых

дзвярэй гардэробе. У яго не было курыва, і ён вышкрабаў з кішэняў тытунёвую пацяруху на самакрутку.

Раман-малодшы, насуплены і злосны, пачаў вячэраць. Ён выцягнуў з тумбачкі батон, селядзец, пакуначак цукру і літровую шкляную банку з-пад агуркоў. З такіх банак, адкінуўшы прэч умоўнасці, абодва Раманы пілі чай. Гэта давала эканомію ў часе: не трэба некалькі разоў разліваць кіпяток па шклянках. Харчовы рацыён, які склаў для сябе Раман-малодшы, грунтаваўся на прадуманай аснове. У селядцы многа фосфару, а ён асабліва патрэбен для работы мозга і наогул усёй нервовай сістэмы. Агульны тонус жыццядзейнасці арганізму былі заклікаңы падтрымліваць вугляводы, якіх колькі хочаш у цукры.

Рыжы фізік хадзіў па вузкім прамежку між трох ложкаў і курыў. Над яго ўласным ложкам вісела ім жа напісаная таблічка: «Курыць можна». Курэнне не магло нанесці якой-небудзь шкоды здароўю насельнікаў пакоя, бо ў мэтах вентыляцыі фортачка не зачынялася круглы год.

Віселі яшчэ дзве таблічкі, сэнс надпісаў на якіх быў зразумелы толькі тым, хто жыў у пакоі. Над ложкам Рамана-малодшага красаваўся старанна вымаляваны чырвоным алоўкам на лісце паперы надпіс: «Per aspera ad astra». У перакладзе з латыні гэта азначала: «Праз перашкоды да зорак». Лозунг напісаў і павесіў фізік, але ён падабаўся Раману-малодшаму і той яго не здымаў.

Быў яшчэ трэці лозунг, напісаны ўжо Раманам-малодшым, які, аднак, вісеў не пастаянна. Рыжы фізік мірыўся з ім толькі тады, калі ў пакоі не было нікога з пабочных. «Няхай жыве незалежная Гана!» — стаяла на глянцавым, аздобленым кветкамі і ружовашчокімі амурчыкамі лісце паперы. На першы погляд лозунг прывітаў нараджэнне першай самастойнай дзяржавы ў сэрцы Афрыкі. Але, апрача прамога сэнсу, у ім таіўся яшчэ і езуіцкі намёк.

У вёсцы, адкуль паходзіў і Раман-старэйшы, жыла дзяўчына Ганна Мялешка, якая пісала яму лісты. Фізік, нягледзячы на свае трыццаць пяць год, саромеўся дзяўчат, чырванеў і бянтэжыўся ў іх прысутнасці, але з Ганнай перапісваўся. На гэта і намякаў лозунг. Расшыфраваць яго можна было ў тым сэнсе, што адзінота

далёкай Ганны, якая, відаць, чакала Рамана, кончыцца не хутка.

Нарэшце сеў вячэраць і фізік. Са сваёй тумбачкі ён выцягнуў толькі банку такой жа ёмістасці, як і ў Рамана-малодшага. Спрэчкі, якія адбываліся штовечар, не ўплывалі на характар іншых адносін паміж калегамі. Раман-старэйшы апошні месяц знаходзіўся на поўным патранаце цёзкі, спажываючы той жа фосфар і вугляводы.

Вячэра працягвалася пры панылым маўчанні і задуменнасці абодвух Раманаў. І раптам яе перарваў жаночы голас у калідоры і таропкі, настойлівы стук у дзверы. Літровыя банкі, недаедзены селядзец, батон — усё гэта імгненна паляцела назад у тумбачкі. У апошнюю секунду фізік сарваў са сцяны лозунг наконт незалежнасці Ганы.

— Можна? — яшчэ раз паўтарыла высокая жанчына ў вуальцы, ужо зайшоўшы ў пакой.

Абодва Раманы стаялі ля сваіх ложкаў, як салдаты па камандзе «смірна».

— Георгій не прыходзіў? — уладна спытала жанчына і падняла вуальку.

Яе твар з густа наведзенымі бровамі і нафарбаванымі губамі гарэў нецярпеннем і злосцю.

— Паехаў на раён,— адказаў фізік, пазіраючы сабе пад ногі.

— Надоўга?

— Казаў, на два тыдні...

— Перадайце яму, што ён падлюга...

Жанчына накінула на твар вуальку, павярнулася і рушыла з пакоя. З хвіліну панавала цішыня, потым фізік і логік усміхнуліся. Мір, парушаны Эйнштэйнам, быў адноўлен.

— Калі адзін называе подлым другога,— сказаў Раман-старэйшы,— то ўжо гэтым самым ён лічыць сябе лепшым. А чым гэтая дама лепшая за Георгія. У яе ёсць муж, у яго жонка.

— Мы таксама подлыя,— заявіў псіхолаг.— Схлусілі гэтай. Сказаць бы ёй у вочы...

— Дык ён жа сам прасіў. Мінус на мінус дае плюс. Мы схлусілі і сатварылі дабро. Дама перастане нас турбаваць.

— Філасофія ўсяяднасці,— выцягнуўшы з тумбачкі банку з недапітым чаем, заўважыў Раман-малод-

шы.— Ты апраўдваеш подласць. Па-твойму, няма на свеце абсалютна ідэальнага кахання, усё адносна?

— Усё,— пацвердзіў Раман-старэйшы.

— А цуды мастацтва, навеяныя вялікім каханнем? А смерць у імя яго?

— Дуэлі забаронены, справа рашаецца ў судзе. Вялікія ж творы пісалі і не закаханыя.

— Глупства! — пачаў гарачыцца Раман-малодшы.— Ідэальнае ёсць ідэальнае, яго не пахіснеш. Яно было і будзе ва ўсе вякі. Нават твой Эйнштэйн не абышоўся без яго. Без абсалютнага не будзе адноснага. Ідэал — гэта тая зорка, што свеціць ярчэй за ўсё.

— Прыгожыя і недакладныя словы. Астраномія не ведае такой зоркі. І наогул зоркі яшчэ не пералічаны.

— Ты хлусіш самому сабе! — зноў закрычаў Раман-малодшы.— Ты ж не бегаеш, як гэты кныр. Што цябе стрымлівае? Ну, скажы, што?..

У самы разгар новай спрэчкі адчыніліся дзверы, і ў пакой зайшоў трэці жылец, Георгій. Ён прынёс цэлую гару пакункаў і кінуў іх на ложак.

— Дэбаты наконт сэнсу жыцця? — спытаў Георгій.— Ну, і на чым спыніліся?

— Прыходзіла твая,— паведаміў фізік.

— А што вы ёй сказалі?

— Як ты прасіў.

— Цудоўна. А яна што?

— Сказала, што ты падлюга...

— Некультурна, але перанясём. Галоўнае — у час паставіць кропку. У гэтым сэнс жыцця, сябры...

Раман-малодшы, надзьмуты і маўклівы, пачаў раскладваць пасцель. Фізік класціся не збіраўся. Ён нечага чакаў. Георгій тасаваў свае пакункі ў тумбачцы.

— Кэптэн,— прамовіў ён да фізіка.— Дзяжурны яшчэ адкрыты, схадзі купі.

Раман-старэйшы ўсхапіўся і, борздзенька накінуўшы паліто, узяў у Георгія грошы.

— На рэшту бычкоў і грыбной салянкі? — спытаў ён.— Якраз хопіць.

— Не трэба, ёсць лепшае. Купі сабе папярос.

Раман-старэйшы вярнуўся хвілін праз дваццаць. Георгій за гэты час пагаліўся. Ён заўсёды галіўся на ноч. Псіхолаг, накрыўшыся коўдрай з галавой, спаў ці рабіў выгляд, што спіць.

Георгій піць не хацеў. Ён наліў сабе толькі на дно шклянкі.

— Выпі ты,— сказаў ён Раману-старэйшаму.— Я сёння добры, таму частую. І дай цёзку, можа, не будзе такі злосны.

У дзверы зноў пастукалі, на гэты раз няўпэўнена і ціха.

— Шанцуе нам на візіты,— нездаволена прабурчаў фізік.— Дыхнуць не даюць...

— Заходзьце! — крыкнуў Георгій, папраўляючы гальштук.

Фізік, таропка закаркаваўшы пляшку, паставіў яе пад ложак.

Дзверы асцярожна прыадчыніліся, і ў праёме паказалася галава Сашы, стрыечнага брата Рамана-старэйшага. Саша вызначаўся ўсімі прыкметамі «цырыка», або аўстрыйца, як жартам называлі першакурснікаў. Ён меў тоненькую шыю, вёў канспекты па ўсіх прадметах і вітаўся з выкладчыкамі хоць да сямі раз на дзень, абы толькі сустрэўся.

Рыжым «цырык» усё ж не быў, хоць насіў тое ж прозвішча, што і Раман-старэйшы.

Зайшоўшы ў пакой. Саша нерашуча пераміназўся з нагі на нагу. Ён хацеў нешта сказаць. Гэта было відаць па яго разгубленым твары.

— Гавары, калі прыйшоў,— дазволіў фізік.

— Я атрымаў стыпендыю на курс, і ў мяне засталіся грошы,— прамовіў «цырык» хвалюючыся.— Восемсот рублёў... Мабыць, касір аблічыўся...

— Гэта не бяда,— сказаў Раман-старэйшы.— Занясеш заўтра ў касу і аддасі. Я калі быў старастам, то касір мне аднойчы недадаў. Два месяцы хадзіў без стыпендыі. Ёсць правіла: лічы грошы, не адыходзячы ад касы.

— Ды і я баюся: можа яшчэ хто не атрымаў...

— Ну, то правер, спісак жа ў цябе ёсць.

— Заняткаў заўтра няма, самападрыхтоўка. Калі я ўсіх пабачу.

— Не заўтра, дык паслязаўтра. Правер усё, тады аддасі. Што табе гэтыя грошы, кішэню прапякуць? Будзе і касіру навука, няхай не памыляецца.

Георгій, седзячы на ложку, нешта перакладваў з кішэні ў кішэню. Ён маўчаў. Потым устаў і пачаў апранацца.

— Кэптэн,— сказаў Георгій.— Я начую ў Няхрышчанкі. Мы з ім артыкул пішам. Калі прыйдзе тая самая, я на раёне.

— Ясна,— адказаў Раман-старэйшы.— А калі жонка прыедзе?..

— Не прыедзе...

Георгій, наставіўшы каўнер паліто, пайшоў.

Раман-малодшы спаў. Праз колькі хвілін падаўся на свой пяты паверх і «цырык». Яго настрой прыкметна павысіўся.

Раман-старэйшы яшчэ з паўгадзіны не тушыў святла і, крочачы з кута ў кут, усміхаўся сам сабе. Пра каго ён думаў? Можа, пра стрыечнага брата, «цырыка», які глядзеў на свет такімі яснымі і чыстымі вачамі...

Раман-старэйшы расклаў пасцель, патушыў святло і лёг. Жалезны ложак быў для яго яўна кароткі, і спаць на ім прыходзілася, сагнуўшыся ў крук. На такіх ложках студэнт, а пасля аспірант Раман Булыка праспаў восем год. Той, хто вырабляў ложкі, проста не разлічыў, што на іх давядзецца спаць такім волатам, як Раман-старэйшы. Метр дзевяноста сантыметраў — сапраўдны грэнадзёрскі рост.

З-за свайго росту Раман-старэйшы яшчэ ў студэнцкія гады атрымаў і клічку «кэптэн». Справа ў тым, што сённяшні фізік у вайну быў лейтэнантам і нават два месяцы камандаваў ротай. Таму аднакурснікі з-за павагі да баявых заслуг сябра ліквідавалі неадпаведнасць, якая існавала паміж званнем Рамана і апошняй займаемай ім пасадай, і павысілі яго чын да капітанскага. Што ж датычыць англійскага гучання слова, то пэўную ролю тут адыграў колер Раманавых валасоў і рост. Рамана няцяжка было зблытаць з сынам Альбіёна.

У акно пакоя лілося мяккае месячнае святло. Ад гэтага ён здаваўся цяплейшым і ўтульнейшым. З неба падміргвалі тры зоркі — самыя крайнія з сузор'я Рыбы. Іх таямнічыя прамені дабіраліся да маленькага аспіранцкага пакоя некалькі светавых год...

Назаўтра першым прачнуўся Раман-старэйшы і рашуча рвануў коўдру з цёзкі.

— Уставай, будзем лячыцца! — загадаў ён.— Ёсць ганарар за ўчарашнюю хлусню.

Булыка выцягнуў з-пад ложка бутэльку і паставіў на тумбачку.

— Паддай адзін, а я не хачу,— сказаў Раман-малодшы.— Мне было брыдка слухаць, як ты ўчора кленчыў...

— Я не кленчыў, ён паставіў сам.

— Ну, дык пі, калі паставіў...

Раман-малодшы не хацеў спрачацца. Такое здаралася не часта. Булыка зноў схаваў бутэльку пад ложак. Ён закурыў і пачаў крочыць між ложкаў.

Без стуку ў пакой уляцеў «цырык», Саша. Ён стаяў ля дзвярэй і плакаў, па-мужчынску закрываючы твар рукамі. Яго вузкія плечы ўздрыгвалі.

Потым ён усё расказаў. Да Сашы толькі што прыбягаў касір. Ён меў інфармацыю, што стараста першакурснікаў утаіў перададзеныя грошы і збіраецца іх прапіць са сваім стрыечным братам. Саша, не паспеўшы праверыць па спіску, аддаў яму ўсе восемсот.

— Касір думае, што я хацеў іх украсці,— захліпаўся ад плачу Саша.— Ён нават не падзякаваў. А я ж раскрыў толькі вам...

— Ясна, хто пастараўся,— бялеючы з твару, ціха загаварыў Булыка.— Падлюга абсалютны! Падлюга, які лічыць, што свет населены такімі самымі, як ён. Дысертацыя спісваецца з чужых брашур, горла тых, што бачаць, можна заліць гарэлкай, да касіра выгадна паддобрыцца...

— Людзям уласціва памыляцца,— усміхнуўся Раман-малодшы.

Булыка дастаў з-пад ложка паўлітру.

— Пойдзем умывацца,— сказаў ён, засоўваючы бутэльку ў кішэню.— Пальеш мне на рукі, спірт найлепш адмывае бруд і забівае мікробаў. Чыстай рукі яму болей не падам...

— Праз перашкоды да зорак,— усміхаючыся прамовіў Раман-малодшы.

— Падлюгі з намі не паляцяць,— адказаў Булыка.

Ён таксама ўсміхаўся. Раман-старэйшы проста не ўмеў доўга злаваць...

1959

ВЫПАДАК З ГЛАДЫШКАЮ

Восень была яснай, цёплай — рэдка выдаецца такая восень. Стаяў лістапад, а ў паветры лятала лёгкае павуцінне — сей жыта, салі агуркі... Хлопцы проста рваліся з лагера, які цяпер быў размешчаны на сумных Пажыхарскіх балотах. У атрадзе ўжо цэлы тыдзень не бачылі ні каліва толу, і таму многія знаходзілі прычыну, каб папрасіцца на заданне. Маладзейшыя дык ледзь не білі сябе кулакамі ў грудзі — пусці толькі, прывязем не менш воза фугасаў. Амаль кожны другі з роты, якой камандаваў высокі і хмуры Амяллян Ткач, хваліўся, што ведае безліч мясцін, дзе не ўзарваліся нямецкія бомбы. Калі б хто падлічыў, колькі можна выплавіць толу з гэтых хвалёных бомбаў, то ўбачыў бы, што яго, мабыць, хапіла б, каб узарваць усю германскую імперыю.

— Ведаю я ваш тол,— гаварыў хмуры Ткач.— Да дзевак закарцела. Фугасы!..

Але хлопцы са свайго боку ведалі, што Амяллян Ткач добры, а строгасць напускае толькі для прыліку. Яны прыставалі, і Амяллян Ткач здаваўся. Ужо, можа, дзесяць каманд пайшло на вышукі гэтых самых бомбаў, якія недзе там не ўзарваліся.

Цішку Дразду ўвесь гэты тыдзень не шанцавала. У яго, як на тое ліха, ускочыла на шыі скула, шыя адубянела — галавы не павернеш. Ужо цэлых тры дні, заматаўшы шыю ручніком, Цішка ныў у шалашы і з лютай нянавісцю слухаў, як весела рагочуць тыя, каму пашэнціла ісці адкопваць нямецкія фугасы. За гэты тыдзень Цішку так абрыдзеў несалёны лагерны суп з кароўім лоем, што ён, здаецца, на край свету пайшоў бы, каб толькі болей не тырчаць, як дурню, у гэтых буданах.

Цішку вызваліў з бяды сам Ткач. Ён паклаў на шыю печаную цыбуліну, і скулу прарвала. А пад вечар камандзір роты высыпаў на сваю шурпатую далонь порах з патрона, змяшаў яго з чорнай балотнай зямлёй, паплявау і усе гэтыя лекі прыклаў да раны.

— Праз два дні пойдзеш на заданне,— сказаў Ткач.— А цяпер дыхай паветрам. Яно, кажуць, свежае...

Цішка даўно любіў Ткача. Было ў ім штосьці такое, за што спадабаеш чалавека адразу, з першага позірку. З ім заўсёды было лёгка і спакойна.

На заданне Цішку Дразду выпала ісці з двума Петрусямі,— Сакалоўскім і Прыбытковічам,— і гэта яго засмуціла. Яму не падабаліся гэтыя фанабэрыстыя і старэйшыя за яго хлопцы. Абодва яны хадзілі ў скураных тужурках, наглянцаваных хромавых ботах, а на іх галовах ліха сядзелі заломленыя кучомкі з шырачэзнымі чырвонымі паскамі. Цішка ж насіў звычайную світку з даматканага сукна, а на нагах у яго былі вялізныя нямецкія чаравікі з задранымі ўгору насамі. Але Цішкава няласка да абодвух Петрусёў, мабыць, ішла не ад іх тужурак і наглянцаваных ботаў. Тут трэба было капаць глыбей.

Справа ў тым, што два Петрусі не вельмі лічылі Цішку за партызана. Праўда, вядома, што самі яны бадай на цэлы год прыйшлі ў атрад раней за Цішку. Па гэтай прычыне Сакалоўскі і Прыбытковіч звысака паглядалі на Цішку і пры ўсякім зручным выпадку паказвалі сваю ўласную перавагу. Яны быццам і не хацелі ведаць, што да атрада Цішка быў падпольшчыкам і сувязным і яшчэ ў сорак другім годзе сядзеў у нямецкай турме. Ды, нарэшце, куля не пытае ў партызана, у якім ён годзе прыйшоў у атрад. Вось два тыдні назад не вярнуўся з чыгункі Цішкаў сябра Кузьма, з якім яны разам уцякалі ад немцаў з мястэчка. Цішку часамі было крыўдна...

Праўда, Прыбытковіч крыху лепшы за свайго дружка. Калі застацца з ім сам-насам, то ён чалавек як чалавек. Пагаворыць, пажартуе, як з роўным. Але варта прыляцець гэтаму Сакалоўскаму, і на Прыбытковіча нібы ўздзелі другую скуру. Качаргой носа не дастанеш!.. Мабыць, цягнуўся ён за сваім фанабэрыстым сябрам. Вядома, пра ўсю гэтую фанабэрыю не ведаў Ткач. Паказаў бы ён ім заслугі! Цішка адчуваў, што і

сам камандзір роты недалюблівае абодвух Петрусёў.

Заданне было не дужа важнае. Усё тыя ж фугасы. З Зазыбаў, вёскі кіламетраў за васемнаццаць ад атрада, свой чалавек паведаміў, што выкапаў і схаваў дзве нямецкія авіябомбы. Гэтыя бомбы трэба было забраць і прывезці ў атрад.

Запрэглі ў вазок каня, і Сакалоўскі з Прыбытковічам селі спераду, наваліўшы пад самыя драбіны сена. Цішка прымасціўся ззаду. У яго яшчэ крыху балела шыя, і ён адчуваў сябе не надта добра. Ён бачыў, што Петрусям яго кампанія не падабаецца.

Прыехалі да Зазыбаў апаўдня. Было цёпла, сонечна, і ў гайку цінькалі вясёлыя сініцы. Дзве сярэднія фугаскі з пакрамсанымі стабілізатарамі ляжалі ва ўмоўленым месцы — пад стогам сена. Да вечара можна было яшчэ вярнуцца ў атрад.

Але Петрусі ў атрад варочацца не хацелі. Яны перамігнуліся, і Сакалоўскі сказаў, не пазіраючы на Цішку:

— Пабудзеш з канём. Падкінь яму сена. Мы да вечара вернемся. Ёсць справы важныя...

— Я тады паеду адзін,— цвёрда адрэзаў Цішка.— Заданне было прывезці бомбы.

— Я табе паеду,— ускіпеў Сакалоўскі.— Вельмі разумны стаў.

Пакінуць Цішку аднаго Петрусі ўсё ж не адважыліся. Яны пераміналіся з нагі на нагу ў сваіх хромавых ботах і, відаць, не ведалі, што рабіць.

— Няхай ідзе з намі,— шукаючы прымірэння, сказаў Прыбытковіч.— Каня адгонім у лес і прывяжам. Сена ж добрага захапілі...

Цішка ведаў, што ніякай важнай справы ў Сакалоўскага з Прыбытковічам няма. Але калі іх пасылалі ўтраіх, то яны павінны быць разам. Па дарозе да вёскі Петрусі балбаталі пра нейкую Нюрку, якая жыве тут, у Зазыбах. На вуліцы ўжо яны спусцілі халявы гармонікамі і пачысцілі боты. Цішка клацнуў затворам і паставіў вінтоўку на баявы ўзвод.

Зазыбы былі сваёй, партызанскай вёскай, і ніхто не звярнуў увагі на двух фанабэрыстых Петрусёў і Цішку ў вялізных нямецкіх чаравіках. Жанчыны выбіралі на агародах брукву і ссякалі капусту. Хлапчукі на поплаве насіліся з паветраным змеем.

Сакалоўскі з Прыбытковічам зайшлі ў хату пад

грушай. Цішка ў хату не пайшоў. Ён сеў на лавачцы і паставіў вінтоўку паміж кален. Петрусі хутка выйшлі з хаты, лузгаючы гарбузікі, мабыць, той Нюркі не было дома.

— Вось што, Цішка-Мішка, ты не дуйся, як мыш на крупы,— сказаў Сакалоўскі.— Будзь сваім хлопцам. Сёння тут вечарынка ладзіцца, пагуляем. Жывем жа адзін раз на свеце. А цяпер сходзім у адно месца. Каяцца не будзеш, да вечара вернемся. Пальчыкі абліжаш,— і ён засмяяўся.

Цішка пайшоў. Яму было няёмка адмовіцца, хоць у душы і расла нейкая трывога. Ён думаў аб тым, што не трэба было згаджацца з самага пачатку.

Хлопцы выйшлі на другі канец Зазыбаў і ўглыбіліся ў бярэзнік. Яны ішлі нацянькі вузкай сцяжынкай. «У Выселкі ідуць»,— падумаў Цішка, і яму стала яшчэ больш трывожна. Выселкі ўжо не ўваходзілі ў партызанскую зону, там не было ні сваіх дазораў, ні пастоў. Ісці туды без патрэбы — глупства. Але тут, на паўдарозе, Цішка ўжо не мог спыніцца. Гэтыя кавалеры яшчэ падумаюць, што ён баіцца...

— Я яшчэ, калі на шашу хадзілі, прыкмеціў гэты хутарок,— гаварыў Сакалоўскі.— Дамок такі ладненькі, дубы, а на дубах, брат, вуллі. Штук восем. Жыве, мабыць, нейкі недабіты куркулёк. П'е сабе чаёк з мёдам і не шманае, што людзі на жыватах да шашы поўзаюць, жыццё сваё на карту ставяць...

Яны ўтраіх выйшлі на прагаліну і ўбачылі Выселкі. Вясковыя прысады ззялі асенняй пазалотай. На процілеглым ускраі вёскі, крыху наводшыбе, пад навіссю высокіх дубоў стаяў, мабыць, той самы домік, пра які гаварыў дарогай Сакалоўскі. Домік і будынiны каля яго былі сапраўды адзінокімі, як хутар.

— Чаго мы пойдзем у вёску? — сказаў Цішка і спыніўся.

— Мы прыйшлі ўжо, не бунтуй, хлопец,— засмяяўся Сакалоўскі.— Немцаў няма, не бойся...

Цішка лаяў сябе, але ішоў. Хмызнякамі яны падабраліся да самага двара і перамахнулі праз паркан. Быў адвячорак, у вёсцы было ціха. У двары Сакалоўскі прынік тварам да акна, потым рашуча накіраваўся ў хату. Прыбыткові з Цішкам увайшлі за ім.

— Дзень добры вам,— сказаў Сакалоўскі і, узяўшы вінтоўку за ствол, грукнуў прыкладам аб падлогу.

Гаспадар, жылісты невысокі дзядок з бародкай клінам, адказаў не надта ветліва. Гаспадыня, не хаваючы страху, пазірала на ўвайшоўшых. Сярод хаты стаяла калыска, у ёй спала дзіцё.

— Ты, бацька, гасцей, відаць, не чакаў,— наступаў Сакалоўскі.— Ці, можа, прыйшлі не тыя госці, што трэба?

— Для маіх гасцей яшчэ свята не настала,— хмура адказаў дзядок і ўзяўся падшываць валёнак.

— Ну, рад не рад, а ў хату прыйшлі, значыць, госці. Можа, мядком пачастуеш...

— Багата ласых на мёд, усім не хапае.

— Прадаваць панясеш?

— То, можа, вы за мяне падатак заплоціце?

Цішка бачыў, як наліваецца густой чырванню твар у Сакалоўскага, і чакаў бяды. Ён хацеў што-небудзь сказаць, зрабіць, але не знаходзіў сіл і, цяжка пераводзячы дыханне, паглядаў на Сакалоўскага.

— Наце, галубчыкі, хоць малачка выпіце,— падбегла бабка да Сакалоўскага.— Яно свежанькае, салодкае...

— Не ўсякае малако салодкае,— нібы скрозь зубы выцадзіў Сакалоўскі і, узяўшы гладышку з бабчыных рук, грымнуў яе аб падлогу.

Цішка з белым, як малако, тварам паглядзеў на свае чаравікі — яны ўсе былі ў малочных пырсках...

— Мы жыцця не беражэм, а ён мёдам гандлюе, контра праклятая! — грымеў Сакалоўскі.— Паліцэйскім не шкадуеш мядку, гад! Выходзь на двор, я з табой пагавару, кулачуга!

Стары раптам пабялеў і, кінуўшы валёнак, падскочыў да Сакалоўскага.

— Выйдзе з цябе дух! — крыкнуў ён.— Паскуднік!

— Немцы! — залямантавала раптам бабка.— Божа ж мой, немцы!

Цішка кінуўся да акна — у вулачку на доўгіх фурах уязджалі немцы. Яны, мабыць, звярнулі з шашы. Немцаў было многа — чалавек сорак. Трое ўжо стаялі перад самай хатай...

Сакалоўскі з Прыбытковічам ірвануліся да дзвярэй. Цішка наставіў вінтоўку ў акно.

— Назад, дурні! — гаспадар з нечаканым спрытам ірвануўся наперарэз уцекачам.— Паб'юць, як курапатак. Яны не бачылі вас, а то першымі стралялі б...

Астатняе адбылося, як у сне. Цішка толькі памятае, як бабка выскачыла на двор забаўляць немцаў, як гаспадар адчыніў пограб і яны ўтраіх паляцелі на бульбу разам са сваімі вінтоўкамі. Гаспадар раскатурхаў дзіця, яно плакала, а калыска скрыпела над самай Цішкавай галавой.

Пасля дзіця сціхла. У хаце пачулася нямецкая гаворка. А сярод незразумелых чужых слоў Цішка раптам выразна пачуў на сваёй роднай мове:

— Адказвай, стары, твой сын хутка прыйдзе з лесу, ад партызан?

І голас гаспадара:

— Мой сын у войску, гэта ўсе ведаюць.

Незнаёмы голас:

— Мы ведаем пэўна,— ён у лесе, у партызанах. Яго бачылі нашы людзі. А нявестка дзе?

— Яна ў суседзяў капусту шаткуе. А сын мой у войску, вам няпраўду сказалі, начальнік.

— Ты хлусіш, стары. Мы добра ведаем, твой сын — партызан.

Кудахталі куры, іх, мабыць, лавілі. Пішчала свінчо. Фура, нарэшце, ад'ехала ад двара.

Можа, праз гадзіну гаспадар адкрыў пограб.

— Паехалі ўжо, вылазьце,— сказаў ён хмура.— Забралі ўсё, хай іх за жывот возьме. А вас я адразу не распазнаў. Думаў, паліцэйскія, можа, халявы ж такія бліскучыя. А смерць мая позніцца, побач хадзіла, а ў хату не зайшла. Значыць, яшчэ пажыву... Сына майго, Змітрака Якіменку, не ведаеце? Ён жа ў вас там недзе...

Сакалоўскі з Прыбытковічам не глядзелі ў вочы гаспадару. А ён, нібы нічога не здарылася, зноў узяўся за свой валёнак.

— Мабыць, у другім атрадзе ваш сын,— сказаў за ўсіх Цішка.

Бабка паднесла новую гладышку малака.

— Выпіце, дзеткі, хай на яе немач, на гэтую вайну. Напакутуюцца людзі.

Ад малака ўсе трое адмовіліся...

— Дык, можа, мядку, у мяне пад лежаком схавана...

— Мы ў другі раз зойдзем. Пазней,— сказаў Цішка.— Дзякуй вам...

Ужо ў Зазыбах Сакалоўскі папрасіў:

— Слухай, брат Цішка, не гавары Ткачу. Ну, усякае бывае ў жыцці, сам ведаеш. Не скажаш, а?

Цішка маўчаў. Тое, аб чым прасіў Сакалоўскі, здавалася яму маленькім, дробязным у параўнанні з нечым вялікім, агромністым, што адбылося нядаўна. Дый Петрусі ў сваіх блішчастых тужурках таксама здаваліся цяпер Цішку маленькімі, нейкімі мізэрнымі. Яму стала іх шкада, бо ён адчуваў сябе мацнейшым за іх.

— Паедзем у атрад,— сказаў Цішка.— Я ж з вамі быў таксама, як жа я скажу...

1956

НАСТАЎНІК ЧАРЧЭННЯ

Да вайны яшчэ ў той школе, дзе вучыўся Косця Кветка, маляванне і чарчэнне выкладаў старамодны настаўнік Апалінарый Феактыставіч, па празванню Цыркуль. Гэтую мянушку Косця прыклаў свайму настаўніку, як толькі перайшоў у шосты клас, і яна прыжылася.

Высокі, тонкі, у чорным, яшчэ царскіх часоў, сурдуце, Апалінарый Феактыставіч знешне на самай справе апраўдваў дадзенае яму празванне. Але менш за ўсё гэтага абцягнутага чорным сукном чалавека можна было назваць сухім і чэрствым. Ён быў старамодным, крыху напышлівым, але толькі не сухім.

Прадмет свой Апалінарый Феактыставіч ведаў добра, але быў надзвычай мяккім чалавекам, і гэтай мяккасцю яго карысталіся не на карысць вучобе. Вучні ведалі, што да рэвалюцыі іх настаўнік выкладаў у гімназіі латынь. І хоць цікавасці да латыні шасцікласнікі, вядома, не праяўлялі абсалютна ніякай, тым не меней на ўроках Апалінарыя Феактыставіча часта гучала гэтая мёртвая, але прыгожая мова.

Аматарам лацінскай мовы часцей за ўсё прыкідваўся Косця. Можа, яму падабалася ўзрушанасць старога настаўніка, які, хвалюючыся, вымаўляў незразумелыя звонкія словы, магчыма, ім кіравала самае звычайнае самалюбства, але Косця часцей за другіх ішоў на свядомую правакацыю. Калі хто-небудзь не зрабіў чарцяжа і прадчуваў немінучую пагібель, яго нязменным выратавальнікам быў Косця.

Пры ўваходзе Апалінарыя Феактыставіча ў клас Косця, які сядзеў на першай парце, напускаў на свой твар цень задумлівасці і летуценнасці. Настаўнік раскрываў класны журнал, але ў гэты час Косця ўжо сядзеў з паднятаю рукой.

— Я слухаю цябе, Кветка,— дазваляў настаўнік выказацца.

— Апалінарый Феактыставіч, як будзе па-лацінску кніга?

Стары настаўнік адрываў свой позірк ад класнага журнала, і на твары яго паяўлялася ўсмешка. Ён, вядома, здагадваўся, што не прагай ведаць новае лацінскае слова гарыць яго яшчэ не сталы апанент. Але пераадолець спакусу і не адказаць на пытанне Апалінарый Феактыставіч не мог. Той, над кім павіс дамоклаў меч быць выкліканым і ісці са сваімі чарцяжамі да стала, на нейкі час быў выратаваны.

— Словы свабода, кніга і дзеці на лацінскай мове маюць блізкае гучанне,— натхняўся стары настаўнік,— лібэрас, лібэра, лібры... Гэта ж так лёгка запомніць...

Інтарэс шасцікласнікаў да мовы Авідзія і Гарацыя ўзрастаў па меры таго, як набліжалася доўгачаканая хвіліна збавення — званок на перапынак. Нарэшце, вартаўніца дрэнькала ў стары вышчарблены званок, і стрыжаныя шасцікласнікі гаманлівай талакой зрываліся з месца. Апалінарый Феактыставіч з разгубленай усмешкай закрываў класны журнал, у які ён за ўвесь урок не паставіў ніводнай адзнакі...

Вучні падрасталі, станавіліся старшакласнікамі, заводзілі прычоскі. У дзесятым класе здольны і няўрымслівы Косця ўжо не дазваляў сабе карыстацца слабасцю старога настаўніка. У адносінах класа да Апалінарыя Феактыставіча паявілася нешта новае. Гэтае новае, бадай, можна было назваць прытоенай, схаванай недзе ў глыбіні юнацкіх душ павагай да свайго настаўніка. Маладосць, нарэшце, ацаніла вялікую, нязменную любоў і адданасць Апалінарыя Феактыставіча латыні — прадмета, які даўно можна было забыць...

Гэтую павагу класа адчуваў і сам настаўнік, хоць знешне, здавалася, яна не праяўлялася ні ў чым. Пасля ўдалага чарцяжа, зробленага кім-небудзь з дзесяцікласнікаў, Апалінарый Феактыставіч ставіў умельцу пяцёрку, закрываў журнал і строгі, сур'ёзны падымаўся над класам.

— Вам трэба думаць не толькі пра гэтыя чарцяжы,— заяўляў ён.— Пара ўжо кожнаму з вас зрабіць

для сябе чарцёж усяго будучага жыцця. Але ў гэтым вам лепш за мяне дапаможа Авідзій...

Апалінарый Феактыставіч пачынаў чытаць Авідзія. Голас у яго быў слабы, прыглушаны, ён дрыжаў і зрываўся, але старога настаўніка слухалі з затоеным дыханнем. Ніхто не разумеў слоў лацінскага верша, які перажыў многія стагоддзі, але ўсе, здаецца, адчувалі магутнае, узнёслае пачуццё, схаванае ў далёкіх, урачыстых метрах.

— Авідзій любіў сваю зямлю, як можа яе любіць вялікі сын сваёй Айчыны,— натхняўся стары настаўнік.— Таму яго слова будзе жыць да таго часу, пакуль будзе ўладарыць чалавек на зямлі. Тыраны прымусілі паэта пакінуць родны край. Ён жыў ля берагоў нашага Чорнага мора, якое называлася тады Понтам Эўксінскім...

Апалінарый Феактыставіч заўсёды тлумачыў Авідзія напышліва, у прыўзнятым, урачыстым стылі. Але цяпер гэта дзесятаму класу падабалася.

Косця тайна ад сваіх сяброў хадзіў у раённую бібліятэку і прасіў Авідзія. Авідзія ў бібліятэцы не было. Бібліятэкарша дзівілася:

— Навошта ён здаўся вам, гэты Авідзій? Чалавек дзесяць яго прасілі ўжо. Па праграме ж яго не праходзяць?..

Зрэдку класу ўдавалася ўцягнуць Апалінарыя Феактыставіча ў размову, далёкую ад яго любімай латыні. Ён быў не вялікі майстар адказваць на пытанні юнакоў і дзяўчат, якія праз некалькі месяцаў збіраліся пайсці ў новы, невядомы і цікавы для іх свет.

— Мы з вамі, маладыя сябры, людзі розных эпох,— звычайна заяўляў стары настаўнік.— Мае жыццёвыя прынцыпы не падыдуць для вас. У вас ёсць нешта новае, чаго не ведала маё пакаленне. Мне ўжо цяжка дагнаць вас і нават цяжка вас добра разумець. Але ў нас з вамі ёсць адна такая рэч, якую нельга адабраць ні ад вас, ні ад мяне. Гэта наша Радзіма. Беражыце яе чэсць, нясіце яе славу наперад. А я ўжо стары і слабы чалавек...

У сярэдзіне навучальнага года Косця Кветка паступіў у лётнае вучылішча. Яму трэба было ехаць у далёкі горад, аж за Волгу. Косця прыйшоў развітацца з сябрамі. Затаіўшы дыханне, глядзеў дзесяты клас на Косцю, які першым, не дачакаўшыся атэстата, пакідаў

школу і родны гарадок. Заняткі ў той дзень адмянілі з трэцяга ўрока.

Дзесяцікласнікі, употай згаварыўшыся, склаліся па рублю і купілі Косцю ў якасці развітальнага падарунка табакерку са срэбраным вечкам. Усе ведалі, што Косця курыць яшчэ з восьмага класа, і цяпер гэта нават перад вачыма настаўнікаў не было парушэннем правіл, бо Косця забраў ужо свае школьныя дакументы. Трэба было напісаць нейкія словы на вечку табакеркі, каб Косця не забываў свайго класа і свайго гарадка. Гэтыя словы якраз і прыдумваў дзесяты клас, калі ў пакой увайшоў Апалінарый Феактыставіч. Ён яшчэ не ведаў, што яго ўрок адмянілі, і яму хутка ўсё растлумачылі. Расказалі настаўніку і пра падарунак для Косці — табакерку, і пра тое, што трэба нешта выграціраваць на срэбраным вечку...

Вось тады і напісаў Апалінарый Феактыставіч на дошцы словы, якія ўсім спадабаліся і вастрыём цыркуля з лепшай класнай гатавальні былі перанесены на вечка Косцінай табакеркі: «Patriam nostram amare et defendere debemus...»

Гэтыя словы як найлепей падыходзілі для ўрачыстасці моманту, і сутнасць іх таксама поўнасцю адпавядала намерам дзесяцікласнікаў.

«Радзіму нашу любім і абараняць яе павінны»,— значылі ўрачыстыя лацінскія словы.

Косця ж станавіўся вайскоўцам, яму трэба было ведаць гэтыя словы. Але ў той дзень гэты лацінскі сказ, які быў напісаны на дошцы, мабыць, запомніў не адзін толькі Косця.

Косця паехаў у далёкі горад і прыслаў адтуль толькі два лісты. Але ў іх абодвух ён прасіў перадаць гарачае лётнае прывітанне Апалінарыю Феактыставічу. Дзесяты клас закончыў школу без ніводнага другагодніка, і па гэтай прычыне ладзіўся ўрачысты выпускны вечар. Але вечара ў той год не было — пачалася вайна. Атэстаты выпускнікам аддалі без ніякіх цырымоній, і ніхто з іх не паступіў у інстытут. Хлопцаў на трэці дзень вайны мабілізавалі ў войска.

У гарадок прыйшлі фашысты. У школе размяшчаўся цяпер нейкі вайсковы штаб. У першыя ж дні нямецкага ўладарання былі арыштаваны мясцовы натарыус, старшыня абутковай арцелі і ляснічы. Яны лічыліся актывістамі і, на думку фашыстаў, уяўлялі

сур'ёзную небяспеку для германскай імперыі. Апалінарыя Феактыставіча арыштавалі ў той жа дзень за зняваrу нямецкай зброі. Адбылося гэта вось як. У гаспадыні, дзе кватараваў стары настаўнік, нямецкія салдаты рэквізавалі парасё. Свінчо не давалася ў рукі, і салдаты застрэлілі яго з аўтамата тут жа, на двары. Апалінарый Феактыставіч, які прысутнічаў пры гэтай баталіі, назваў салдат грабежнікамі. Яго, як злоснага бальшавіцкага агітатара, адвялі ў штаб на допыт к афіцэру. Але і там Апалінарый Феактыставіч не адступіўся ад сваіх слоў.

— Ёсць добрая лацінская пагаворка, якая ўзнікла да таго, як варвары разбурылі Рым,— ахвотна растлумачыў ён афіцэру: — «Aqvila non captat muscas...» — «Арлы не ловяць мух». У вашых салдат на шапках арлы, але яны падобныя да злых гіен.

Гэта былі апошнія словы, якія сказаў стары настаўнік. Яго расстралялі разам з натарыусам, старшынёй абутковай арцелі і ляснічым у бярозавым гаі за гарадком. Насельніцтву было аб'яўлена, што гэтыя людзі з'яўляюцца камуністамі і партызанамі...

А на трэцім годзе вайны, калі фронт яшчэ стаяў пад Арлом і Белгарадам, вясновай зорнай ноччу над занятым фашыстамі палескім гарадком доўга кружыў самалёт. Лётчык спусціў дзве асвятляльныя ракеты і, карыстаючыся поўнай адсутнасцю ў тутэйшага гарнізона зенітнай артылерыі, зацята абстрэльваў з кулямёта чыгуначную станцыю. Ён пачаставаў фашыстаў і дзвюма бомбамі, якімі знёс вадакачку. Тады было забіта чатыры фашысты і яшчэ некалькі паранена. Праз тыдні два пастушкі прынеслі ў гарадок цікавую знаходку — звычайны кашалёк, у якім ляжаў кавалачак шоўкавай парашутнай матэрыі. На матэрыі быў зроблен надпіс на чужой мове і стаяў подпіс «Косця».

Дзяўчаты, якія закончылі дзесяцігодку, прачыталі незразумелы надпіс. На шоўкавай матэрыі былі напісаны словы, якія некалі дзесяты клас выгравіраваў на вечку срэбранай табакеркі: «Patriam nostram amare et defendere debemus»... Да самага таго дня, пакуль з гарадка не прагналі немцаў, пад страшным сакрэтам з вуснаў у вусны перадавалася навіна, што немцаў вясной бамбіў Косця Кветка...

У сорак пятым годзе, калі ўжо ішлі баі за Берлін,

Косця Кветка вярнуўся ў родны гарадок. У яго было тры ордэны на гімнасцёрцы і пусты правы рукаў. Косця пацвердзіў, што гэта сапраўды ён бамбіў тады гарадок і скінуў свае вымпелы. За гэтую бамбёжку Косця атрымаў ад свайго начальства вымову — ён адхіліўся ад маршруту... Косця прывёз з сабой і табакерку, якую некалі ўскладчыну падараваў яму дзесяты клас.

Спачатку Косця працаваў фізруком у той жа школе, дзе выкладаў чарчэнне і маляванне Апалінарый Феактыставіч. Цяпер ён ужо завочна скончыў інстытут і выкладае фізіку. Расказваюць, што настаўнік з Косці атрымаўся добры, і вучні яго любяць. І калі тлумачыць Косця закон Архімеда, ён гаворыць не толькі пра выцесненую целам вадкасць, а і пра жыццё самога Архімеда з Сіракузаў, які храбра абараняў свой горад ад ворагаў.

1956

ПІЛІПКА

Сонца к восені робіцца меншым, таму і не смаліць гэтак нясцерпна. Піліпка для сябе гэтую справу даўно ўжо і канчаткова вырашыў. Тут тое самае, што і са звычайным агнём, бо сонца ж таксама агонь. Падсунешся да самага вогнішча, дык можна і штаны спаліць, а воддаля сядзіш сабе, як пан, і нічога. Вось толькі не зусім ясна, як паводзіць сябе сонца зімой. Яно, мабыць, уцякае ад зямлі, а зямля яго даганяе. Але ж зямля яшчэ і круціцца вакол сваёй восі. Піліпка гэта добра ведае, Галіна Рыгораўна гаварыла ж у школе. Інакш не было б дня і ночы.

Зімой, мабыць, зямля гэтак жа даганяе сонца, як Піліпка карову Коўбу, калі яна ўнадзіцца ў канюшыну. Калі проста пабяжыш за Коўбай, не дагоніш век, яна толькі ўсю траву збэрсае. Трэба бегчы напярэймы, даўшы добрага крука...

Піліпка больш за ўсё на свеце не любіць двух жывых стварэнняў — карову Коўбу і свайго вотчыма. З Коўбай набярэшся гора на пашы, а з гэтым дурным вотчымам — дома.

Колькі Піліпка папрапорваў адзежы і папракалваў ног, бегаючы за крываротай ненажэрнай Коўбай. Усе каровы як каровы, а Коўбе заўсёды мала. Гоніш тавар паўз агароды, глядзіш, Коўба ўжо ў бураках, хаўпе на поўны рот бурачнік. Воз сена вязуць, то хоць жмак, а схопіць. Аднойчы Коўба адбілася ад чарады, і Піліпка цэлую ноч шукаў яе, аблазіў усё поле, бегаў у лесе па ламаччы. «Каб цябе ваўкі з'елі,— з нянавісцю думаў Піліпка пра Коўбу.— Можа б спала тады ліха з маёй галавы!»

Але як жа, так і з'ядуць Коўбу ваўкі. Хутчэй яна іх паесць. Пад раніцу ўжо знайшоў Піліпка ненавісную

карову. Коўба ўскочыла ў сіласную яму і цэлую ноч жэрла кукурузныя кіяхі. Прыйшлося яе адтуль выцягваць на вяроўках. З Піліпкі за гэта цэлых пяць працадзён спісаў брыгадзір.

Коўба — жывёліна, розуму не мае, што з яе возьмеш. А вотчым жа Піліпкаў усё-такі чалавек. Але горш за звера. Кіпіць і кіпіць, век яму не ўгодзіш. І навошта толькі маці ўзяла яго да іх у хату? Ведама, жанчына...

Піліпка ўжо не малы, адзінаццаць год яму. Летась запрацаваў сто працадзён, а сёлета ўжо ёсць сто дванаццаць. Да школы яшчэ восем працадзён набяжыць, будзе сто дваццаць. А можна трохі і прыпазніцца ў школу. Летась жа прыйшоў у школу Піліпка, калі складанне простых дробаў канчалі ўжо, і нічога, дагнаў. Галіна Рыгораўна нават кніжку пра Гулівера і ліліпутаў падарыла яму гэтай вясной за добрую вучобу. На кніжцы і пячатка школьная.

Праўда, летась малавата далі на Піліпкавы працадні. Шэсць пудоў, паўтара мяшка прывёз Піліпка дадому. А сёлета будзе болей. Летась жа ўсяго дзве вялікіх сцірты збожжа на полі было, а сёлета цэлых чатыры. Толькі адну сцірту змалацілі, а колькі папавазілі хлеба...

Піліпка думае пра тое, што яны б вельмі добра жылі, каб не было гэтага вотчыма. Зосі ўжо восем гадоў, глядзела б Ніну. Маці ж працуе ого як, у яе нават грамата з раёна вісіць пад шклом. А што ён прынёс ім у хату, гэты вотчым? Толькі свае бліскучыя хромавыя боты ды сіні пінжак з меднымі гузікамі. І каб хоць чалавек быў, а то нейкі дарожны рамонтнік. Як жа, рамантуе ён тыя дарогі. Пойдзе дождж, дык машыне не праехаць. Стаіць сабе цэлы дзень каля лаўкі, а то спіць, абкасіўшы дарогу, на траве. Адзін раз Піліпка ледзь не растаптаў яго сваёй чарадой сонага. Растаптаў бы, і нічога яму не зрабілі б. Не спі пад нагамі...

Піліпка шкадуе сваю маці. Ведама, жанчына, хоць і грамату ёй далі ў раёне. Навошта гэтага вотчыма было браць? Каб яна спыталася ў Піліпкі, то ён бы ёй ніколі не дазволіў. А цяпер позна ўжо — на стары крук павесілі зноў калыску. Дзіця такое ж крыклівае, як і вотчым. Толькі тое і рабі, што вісі над калыскай,

Піліпка, канешне, пракорміць і маці, і Зосю з Нінай. Сто дваццаць працадзён у яго будзе, сама меней. Няхай сабе па два кілаграмы дадуць — то колькі ж будзе хлеба! А гэты гад печаны, хіба ж прынясе ён у хату калі-небудзь капейку? Ён тое жалаванне даўно ўжо наперад прапіў. Ён толькі ад іх цягне, каб яму кішкі выцягла. Іхняе есць ды яшчэ крычыць на Піліпку, нібы ён у хаце гаспадар.

І чаго толькі маўчыць маці? Плача, а маўчыць. Слова яму баіцца сказаць насуперак. Усё ўлагоджвае яго, усё лесціць. Улагодзіш такога ірада, а як жа. Ён ужо калі табе ўссеў на шыю, то і не злезе. Каб маці хоць слова прамовіла, то і Піліпка са свайго боку не маўчаў бы. Ён бы яму даказаў, ён бы ўсё ўспомніў.

Піліпка не забыў таго дня, калі ў плоце завісла іхняя рабая свінка. Ён жа сам парасяткам прынёс яе ад цёткі, з самых Выселак нёс у мяшку. І свінка ж была такая добрая, ядучая. Колькі Піліпка папанасіў ёй травы і ўсялякіх прысмакаў! Як бабоўнік ірваў у алешніку, то яго ледзь гадзюка не ўкусіла за нагу...

Тут, канешне, ніхто не вінаваты, што свінка задавілася. Дык мей жа ты сумленне... Прывёў кульгавага Амельку і яшчэ нейкага тарбахвата, набралі гарэлкі і з'елі самі ўсю свінку да вечара. Толькі і паспытаў Піліпка халадцу, што наварыла маці з галавізны...

Хлопец успамінае ўсе крыўды, якія зрабіў яму вотчым. З першага дня, як прыйшоў ён да іх у хату, Піліпку стала ліха. Хоць ты на вочы яму не паказвайся. То чаго ты масніцаю скрыпіш, то не ляскай гэтак клямкаю, то чаго твае ногі смярдзяць. Адзін раз такога даў штурхаля, што Піліпка ледзь аддыхаўся. Ён цэлую ноч праплакаў тады. Маці таксама часта плача, стала нейкая кволая, слабая, як асенняя муха. Жыў бы на свеце бацька, то было б не так...

Піліпка добра памятае свайго бацьку і ганарыцца ім. У бацькі быў ордэн і цэлых тры медалі. Ён быў у партызанах, а пасля аж два гады на вайне, і два разы яго там параніла. А як прыйшоў з вайны, працаваў брыгадзірам. Ён памёр якраз у той год, як нарадзілася Нінка. Бацька ніколі не біў Піліпку. У яго было розуму, можа, у сто разоў больш, чым у гэтага... Гэты ж, канешне, не быў ні на вайне, ні ў партызанах, а таму і здаровы, бы конь. Нап'ецца гарэлкі і спіць сабе...

Сёння Піліпку ўвесь дзень папсаваў гэты дурны

вотчым. Можа, ён і Алеся праз яго дарэмна пакрыўдзіў. Але нічога, Алесь хлопец харошы, тым болей што яны памірыліся ўжо. Алесь прынясе гнілак, і ён можа яшчэ раз сказаць яму, што ножык у яго добры, не горшы за Піліпкаў. Сёння на світанні Піліпка зайшоў у хату, каб паснедаць і ўзяць торбачку з полуднем. У хаце ён цяпер не спіць, хай яго сарочка не чапае, гэтага дурня. Ён змайстраваў сабе пасцель на вышках, у хляве, і яму яшчэ лепш, як у хаце. Толькі пачаў Піліпка снедаць, а гэты дурніла як падскочыць:

— Чаго ты плямкаеш ротам, як тая свіння? Есці хоць навучыся акуратна...

Піліпка кінуў тую яду, згарыць няхай ён з ёю. Ён сабе і бульбы напячэ і наесца без гэтага акуратнага. Маці не вытрымала, выскачыла ўслед за Піліпкам, тулілася да яго, плача:

— Не крыўдуй на яго, Піліпка. Ён такі нервены стаў...

Ведама, жанчына. Нервены... Гэтага нервенага даўбнёй не заб'еш...

Можа б, Піліпка і забыў пра сённяшнюю сварку, каб не Алесь. Алесь прынёс ножык — новенькі складанчык, такія Піліпка нядаўна бачыў у іхняй лаўцы.

— Во,— кажа,— ножык, не раўня твайму шчарбатаму. За яго я сем рублёў і дваццаць капеек заплаціў.

Ножык у Піліпкі зусім не шчарбаты, толькі дзюбка трохі адломлена. Яна адламалася, калі Піліпка рабіў сабе ражок з рога пярэстай Крывулі, якую зарэзалі ў касавіцу на мяса. У Крывулі былі такія рогі, што сякеру аб іх зломіш, не тое што ножык. А ножык у Піліпкі добры, лязо, як брытва, з сапраўднай загартаванай сталі. Гэты ножык у Піліпкавага бацькі, можа, яшчэ ў партызанах быў. Таму Піліпка і не сцярпеў Алесю.

— Ерунда твой ножык,— сказаў ён.— Ім жабы не зарэжаш...

Алесь ускіпеў.

— У цябе ўсё лепшае, і сам ты самы лепшы,— уз'еўся ён.— А ты нават рудога Сальвасевага сабакі спалохаўся, закрычаў, што воўк. Заяц ты, баязлівец...

— А помніш, як цябе крывашыі Лявон палкаю перыў за яблыкі? — не вытрымаў Піліпка.— Каб я не свіснуў ззаду, то ён бы палку паламаў на табе...

Яны такі пагрызліся сёння з Алесем за гэты ножык.

Але цэлы ж дзень сварыцца не будзеш, тым болей што Алесь хлопец добры, толькі трохі языкаты. Піліпка, канешне, ведае, што пасля дзядзькі Хвёдара, які за пастуха ў іх брыгадзе, ён галоўны падпасак, а не Алесь. Яму і чаравікі выдалі, і брызентавы плашч, а Алеся нават у спісах не было, як вычытвалі жывёлаводаў. Але ўсё роўна сварыцца з ім не трэба, бо на заўтрашні дзень у Піліпкі была справа, у якой без Алеся не абыдзешся.

Заўтра Піліпка збіраўся падскочыць на іхнюю канаўку Ведрыцу і павудзіць трохі плотак. Ён ужо і чарвякоў падгадаваў сабе. Папрасіў кароўяй пячонкі на складзе, і цяпер такія сытыя чарвякі ў бляшанцы з-пад кансерваў шамацяць. Піліпка, вядома, папросіцца ў дзядзькі Хвёдара, але ж дзядзька не будзе бегаць за Коўбай. Ён будзе касіць сваю пожню. Прыйдзецца пабегаць Алесю. Затое ж і рыбкі яны наварацы!

Піліпка першым пайшоў на прымірэнне з Алесем.

— Твой ножык харошы,— падышоў ён да насупленага Алеся.— Гэта я так сказаў...

— А ці ж праўда, што крывашыі Лявон на мне палку паламаў? — у Алесевым голасе чуваць была яшчэ крыўда.— Я нават не чуў, ці стукнуў ён мне.

— Ён, можа, толькі і дастаў цябе самым кончыкам па сарочцы,— ахвотна пайшоў насустрач сябру Піліпка.— Ты ж бегаеш хутка, уцёк бы...

— А той раз, можа, і воўк быў,— падвесяліў Піліпку ў сваю чаргу Алесь.— Я не кажу, канешне, што Сальвасеў сабака...

...Свеціць негарачае ўжо сонца. Піліпка ляжыць, заклаўшы рукі пад галаву, і думае. Думаць ён можа цэлы дзень, і яму нават галава не баліць ад гэтага. Мабыць, прывык. Дзядзька Хвёдар вечна маўчыць — вяроўкі ўе або струже лыжкі. Сёння ён косіць пожню. Яны і кароў сюды прыгналі, бо дзядзькава дзялянка каля гэтай самай вялікай сціртьі. Колькі хлеба будзе з такога стога? Мабыць, пудоў тысячу.

Піліпка падымаецца з зямлі і шукае мясцінку, дзе б можна было раскласці агонь. На поплаве, дзе пасяцца каровы, агонь раскладаць няма разліку. Пакуль зробіцца на дзёране прысак, пройдзе многа часу. А бульбы трэба напячы, пакуль прыйдзе Алесь. Ён пайшоў па ігрушы на былыя сядзібы хутаранцаў. Людзі там ужо даўно не жывуць, а ігруш багата.

Пiлiпка раздзьмухвае агонь на жытнiшчы, на ўзмежку з самым поплавам. Зямля тут мяккая, сухая, за гадзiну нагарыць прысак. Па полi да самай сцiрты iдуць дзядзькавы пракосы. Навошта ён пакасiў каля ўзмежку? Травы тут нiякай, адна салома. Хiба на подсцiл... Пiлiпка кладзецца воддаль ад агню i зноў думае. Ён любiць думаць...

Алесь чамусьцi познiцца. Пiлiпка ўжо разы два падымаўся, выглядаў сябра. Яго ўсё не было. Хлопец падняўся яшчэ раз i ўбачыў Коўбу. Матляючы хвастом, яна шыбавала ад статку, мабыць, зноў на канюшыну. Вось жа гадзюка!

Пiлiпка пабег. Ён не бачыў, як пстрыкнуў вугольчык, як занялася агнём саломiнка, як па ёй полымя перадалося другой саломiне, пакуль не дайшло да пракоса дзядзькi Хвёдара. Сухая скошаная пожня ўспыхнула, як порах...

Пiлiпка ўбачыў сцiрту ў агнi, i яму ў першае iмгненне здалося, што гэта сонца. Сонца было агромнiстае, нiбы вялiзны залаты шар. Пiлiпка закрычаў дзiка, з нечалавечым адчаем, i ўпаў на зямлю. Думка прыйшла пазней. «Там жа тысяча пудоў хлеба... Колькi ж трэба рабiць, каб выплацiць за такую сцiрту?»

Хлопец узняўся з зямлi i кiнуўся да сцiрты. Да яе ўжо нельга было падступiцца: нясцерпная гарачыня апякала твар, вочы, рукi. Пiлiпка зразумеў, што нiякага паратунку няма. Яму захацелася сцiснуцца ў камячок, зрабiцца маленькiм i нябачным. Узнiкла вострае i неадольнае жаданне пабегчы да мацi, прытулiцца да яе грудзей i ўсё дачыста ёй расказаць. Мацi добрая, яна не будзе злавацца на Пiлiпку, не закрычыць на яго. Яна будзе толькi плакаць разам з iм.

Але ў тую ж хвiлiну Пiлiпка ўспомнiў пра вотчыма, i сэрца яго сцiснулася ад цяжкага халоднага суму. Гэты вотчым цяпер iх заесць, ён ужо не дасць жыцця нi Пiлiпку, нi мацi. I прыйшла, нарэшце, другая думка — ясная i прывабная, як жаданне сну пасля цяжкага дня. Яна напоўнiла Пiлiпкаву душу лёгкасцю i спакоем...

Пiлiпка пакрочыў ад статку. Каровы, устрывожаныя вiдовiшчам агню, збiлiся ў гурт i наперабой рыкалi. Адна толькi Коўба не зважала на пажар. Матляючы хвастом, як маятнiкам, яна зноў шыбавала на канюшынiшча. Пiлiпка болей не пабег яе адварочваць.

Хлопчык ішоў нацянькі і не звяртаў увагі ні на сціртў, з якой шугала чырвонае полымя, ні на людзей, якія з крыкам беглі на поле.

«А можа, падумаюць на Алеся ці дзядзьку Хвёдара»,— стрэліла раптам у галаве думка, і Пілiпка, спыніўшыся, ледзь не павярнуў да сцірты.

«Не, не падумаюць,— адразу ж прыйшло заспакаенне.— Агню ж яны не раскладалі — ні Алеся, ні дзядзькі Хвёдара каля кароў не было...»

Пілiпка, не заходзячы ў вёску, пайшоў. Не азіраючыся, ён мінуў калгасны двор — там нехта біў у чыгунную рэйку, падвешаную каля кузні. На вуліцы нейкая жанчына лямантавала.

Ужо за вёскай Пілiпка думаў аб тым, што маці аддадуць хлеб на яго працадні. Хлеба цяпер будзе меней, але ж два мяшкі будзе. А кніжку пра Гулівера возьме сабе Зося. Ёй жа ў школу трэба ісці.

Падышоўшы да насыпу чыгункі, Пілiпка расшнураваў чаравікі, зняў і акуратна паставіў у траву. Людзі знойдуць, маўляў, і аддадуць маці...

Калі з-за павароту паказаўся цягнік, Пілiпка напружыніўся, чакаючы, калі колы заляскочуць бліжэй. Яшчэ праз хвіліну, калі цягнік зусім наблізіўся, ён кінуўся на рэйкі...

1957

ПЕЦЯ

З'ехаліся дадому ўсе. Вядома, папярэдне спісаліся. За пасляваенны час гэта ўпершыню. Прыязджалі і раней, але па адным. Васіль заскочыць на два ці тры дні, калі вяртаецца з Сочы ў Ленінград. Адпачынак у яго звычайна ў чэрвені, і ён штогод ездзіць на цёплыя воды лячыць свой радыкуліт.

Ігнат прыязджаў толькі два разы. Жыве ён далёка, аж у Чэлябінску. Адтуль не вельмі наездзішся, бо адна дарога займае палову водпуска.

Павел жыве, як кажуць, пад бокам, у суседнім раёне, і заскаквае часцяком. Але болей дня ён ні разу не прабыў. Ён — дырэктар школы, і ў яго заўсёды па горла розных неадкладных спраў. Павел хваліцца, што ў Глінічах, дзе ён жыве, куды прыгажэйшая і цікавейшая прырода, чым у нас, у раённым пасёлку. Там рэчка, заліўныя сенажаці, лес, чыстае паветра.

Я не прыязджаю ніадкуль, бо жыву разам з бацькамі. Праўда, здараецца і мне па месяцу і больш не начаваць у сваёй хаце, але гэта дробязі. У асноўным я мясцовы жыхар.

Старэйшыя браты прыехалі з жонкамі і дзецьмі, і ў нашым двары цяпер сапраўдны дзіцячы сад. Мне адразу прыйшлося знаёміцца з трыма пляменнікамі і дзвюма пляменніцамі. Пра Паўлавых дзяцей, Валерку і Таню, я ўжо не гавару, для іх я дзядзька яшчэ з таго часу, калі яны адольвалі першую трохметроўку ад шафы да стала. Да Паўла я езджу ў госці, і з Валеркам і Таняй у мяне сталая дружба.

Адным словам, у нас цяпер і шумна і весела. Стол накрываецца безупынна: то для дзяцей, то для дарослых. Клопат аб чатырох пляменніках і трох пляменніцах, у той час, калі яны не ядуць і не спяць,

у асноўным падае на мяне. Старэйшыя браты на правах гасцей разважаюць з бацькам аб палітыцы і міжнародным становішчы. Іх жонкі загараюць у садку, пераважна ведучы гаворку пра моды і цэны. Маці завіхаецца па гаспадарцы, каб накарміць і дагадзіць сям'і, якая цяпер амаль у тры разы большая, чым была некалі ў яе. Я ўвесь час з дзецьмі.

— Няхай забаўляе нашых, раз няма сваіх,— пакепліваюць з мяне браты.— Прывыкне, дык, можа, хутчэй ажэніцца...

Васіль старэй за мяне на дзесяць гадоў, Ігнат — на пяць, Павел — на тры. У Васіля трое дзяцей, у Ігната і Паўла — па двое. Я пакуль не жанаты, хоць мне без аднаго году трыццаць. На гэта ёсць свая прычына. Але з дзецьмі я, здаецца, ладжу не горш сваіх сямейных братоў. Мой аўтарытэт у вачах пляменнікаў нават большы, чым аўтарытэт іхніх уласных бацькоў. У гэтым мне, мабыць, моцна памагае мая прафесія. Васіль падпалкоўнік, Ігнат тэхнік, Павел настаўнік, а я кінамеханік.

Пеця, шасцігадовы Васілёў сын, сталы жыхар Ленінграда, пазнаёміўшыся са мной, дзівіцца:

— Дык ты можаш глядзець усе карціны бясплатна?

— Магу.

— І па два разы?

— Нават па дваццаць.

У яго вачах сапраўднае захапленне. Ён лічыць мяне самым шчаслівым чалавекам на зямлі. Прыкладна так адносяцца да мяне і астатнія пляменнікі. Усе яны пасля знаёмства са мной цвёрда наважылі стаць кінамеханікамі. Пагэтаму кожнае маё слова для іх закон. Яны нават стараюцца паддобрыцца да мяне, бо лічаць, што толькі я магу іх вывесці на сапраўдную дарогу. Нават самы меншы з пляменнікаў, Паўлаў Валерка, якому мінула толькі чатыры гады, і той стаіць гарой за прафесію кінамеханіка.

Нягледзячы на тое, што ў жылах маіх малодшых родзічаў цячэ аднолькавая кроў, яны народ даволі рознахарактарны. У тым, што не датычыць кіно, яны вельмі часта не прыходзяць да агульнай думкі, а іншы раз нават бяруцца за чубкі. Найбольш няўрымслівы ленінградскі Пеця. Наконт яго я памыліў-

ся, бо на першым часе палічыў залішне непрыстасаваным да жыцця. Шасцігадовы мой родзіч толькі ў двары дзеда ўпершыню ўбачыў карову. А ўбачыўшы, закалаціўся, як асінавы ліст.

— Я баюся, ён укусіць...

— Гэта карова, Пеця, яна не кусаецца.

Хлопец адразу пераключыўся на правільны тон.

— Тады я ведаю,— сказаў ён упэўнена і бадзёра.— Карова дае малако.

Сякія-такія сумненні адносна каровы ў Пеці ўсё ж засталіся. Падыходзіць да яе блізка ён не адважваўся і са страхам паглядаў на рогі. Пасля нядоўгага роздуму аднойчы ён запытаў:

— А чаму карова сама не п'е малака, а аддае людзям?

— Яна любіць траву.

— Дык малако ж смачнейшае за траву. Трава проста горкая.

Прыйшлося даводзіць гарадскому родзічу, чаму карова есць горкую траву і не п'е салодкага малака.

Гэта было ў першы дзень прыезду Пеці. Назаўтра ён ужо ведаў усіх хатніх жывёл і нават без ніякага страху спрабаваў пакатацца на свінні. Сярод астатніх пляменнікаў ён вылучыўся на самае віднае месца. У гэтым яму, бадай, найбольш дапамог прэстыж горада Ленінграда. Паміж Пецем і чэлябінскім Толем адбылася гарачая спрэчка. Стрыечныя браты ледзь не пабіліся, пакуль выявілася, чый жа горад на самай справе лепшы.

— Ленінград такі ж вялікі, як і Масква,— даказваў Пеця.

— І Чэлябінск вялікі,— стаяў на сваім Толік.

— У нас тралейбусы і метро.

— І ў нас тралейбусы, і яшчэ электрычка.

— У нас рака Нява і мора,— гарачыўся Пеця.

— І ў нас ёсць рака,— не здаваўся Толік.— І ў нас яшчэ Азія...

— У нас была рэвалюцыя і скінулі цара. У нас жыў Ленін, а ў вас не...

Толя здаўся. Ён насупіўся і гатовы быў вось-вось заплакаць. Але хітры Пеця якраз у гэты момант праявіў поўнае велікадушша.

— Ваш горад харошы, я ведаю,— зусім сур'ёзна сказаў ён.— Хочаш, я да цябе прыеду?

— Прыязджай,— ахвотна дазволіў Толя.— Я табе дам прыгожых каменьчыкаў. У мяне іх шмат.

Дзякуючы гэтаму ўсталявалася згода. Пляменнікі гуртам кінуліся за калітку. Там вельмі многа цікавага, такога, чаго не ўбачыш у горадзе. На выгане пасвяцца гусі, спераду важна дыбае сярдзіты гусак, які сіпіць на кожнага, хто пасмее наблізіцца да чарады. Уздоўж пыльнага шляху бягуць тэлеграфныя слупы, на дроце сядзяць і шчабечуць ластаўкі. У копанцы, сярод выгана, колькі хочаш вадзяных жукоў, маленькіх жаб і іншых цікавых стварэнняў. Я магу крыху адпачыць ад пляменнікаў і іх бясконцых пытанняў.

Маці за гэтыя дні проста памаладзела. Ёй прыбавілася і сілы, і рухавасці. Яна то бяжыць да суседзяў па свежыя курыныя яйкі, то рве на градах гуркі і радыску, то завіхаецца ля печы. Нявесткі спрабуюць ёй дапамагчы, але яна іх праганяе. Яна хоча ўсё зрабіць сама.

На матчыным твары нейкая ціхая яснасць. Здаецца, яна з усімі аднолькава ласкавая, ветлівая. Яна ні ў кога ні аб чым не пытае, а толькі ўпотай пераводзіць свой позірк з сыноў на нявестак і любуецца ўнукамі. Але я нешта заўважыў. Мне здаецца, што маці з усёй шумлівай чарады ўнукаў і ўнучак выдзеліла Пецю, Васілёвага першанькага. Я бачыў, як пранікліва ўзіралася яна ў яго чысты, прыгожы тварык, як гладзіла па русявай галаве. Я некалькі разоў лавіў гэтыя дапытлівыя матчыны позіркі, якія часцей за ўсё яна спыняла на Пецю. І яшчэ я бачыў, як цалавала маці ўнука. Яна паклікала яго ў агарод аднаго і цалавала там доўга, са слязамі на вачах. І я, здаецца, усё разумею...

У нашай сям'і таксама быў Пеця, самы старэйшы брат. Ён пажыў на свеце толькі тры гады. Маці заўсёды гаварыла, што ён быў самы прыгожы і разумны з усіх дзяцей. І мы, чацвёра, ніколі гэтага не аспрэчвалі. Пеця памёр у той год, калі нарадзіўся Васіль і калі бацька пайшоў ваяваць з панамі. Мацярынскі смутак па сваім першанькім прайшоў праз усё наша дзяцінства.

— Пеця не знасіў ні новых штонікаў, ні сарочкі,— сумна гаварыла маці, прымяраючы каму-небудзь абноўку.— Ні разу не абуў чаравічак. І пахавала яго ў лапціках...

Наша дзяцінства таксама не бачыла лішняй раскошы. Але мы не хадзілі ні голымі, ні босымі, ні тым болей галоднымі.

— Пеця не пакаштаваў ні булкі, ні абаранка,— чулі мы ад маці.— І цукру не папрабаваў. Дзе ж было ўзяць таго цукру? Быў сіненькі, тоненькі, як свечка...

Пецевай картачкі не было, яго ніхто не фатаграфаваў, і мы малявалі сабе вобраз брата ў думках. Мы ўяўлялі яго беленькім, ціхенькім, у доўгай зрэбнай кашульцы. Я памятаю, што імем Пеці маці часта асуджала выбрыкі старэйшых братоў. Сённяшні дырэктар Павел аднойчы павіс на суку грушы, зачапіўшыся за яго новай кашуляй. Яго адтуль прыйшлося здымаць. Кашулю, вядома, Павел парваў. Маці яго не карала, бо вельмі спалохалася за Паўла.

— Расцеш ты на лес гледзячы,— сказала яна з дакорам.— Пеця б так ніколі не зрабіў. Ён бы не падзёрся на гэтую грушу, ён слухаўся маці...

Калі мне было гадоў дзесяць, я ненарокам разбіў фарфоравую вазу, якая стаяла на стале ў чыстай палавіне хаты. Я чакаў кары, бо ведаў, што гэта каштоўная рэч, якую маці вельмі шанавала. Але маці не кранула мяне нават пальцам.

— На табе шкура гарыць, вісус ты безгаловы,— прамовіла яна без злосці.— Каб не Пецевы імяніны, то пахадзіў бы па табе дзяркач.

Пеця выратаваў мяне ад кары, хоць ён і не жыў на свеце. Праз усё наша дзяцінства прайшоў нязменны матчын дакор: «Пеця б так ніколі не зрабіў...» І, здаецца, усе мы паверылі ў Пецю. Ніхто ніколі не сказаў пра яго благога слова. Ён быў чысты, светлы, наш самы старэйшы брат Пеця...

Тую вазу, якую я раскалоў, удалося, паміж іншым, адрамантаваць. Яе неяк склеілі, перавязалі тонкім медным дроцікам і переставілі са стала на шафу. Усю вайну маці хавала ў ёй картачкі бацькі, які пагнаў калгасны статак у тыл, Васіля і Ігната, якія былі на фронце, і Паўла, які вясной сорак трэцяга года пайшоў у партызаны. З маткай быў адзін толькі я. І я ведаю, як беражна здымала яна гэтую вазу з шафы, як раскладвала на каленях картачкі, як глядзела на іх цэлымі гадзінамі. Так было да самага канца вайны.

Сёння вечарам наша старая сямейная ваза канчаткова перастала існаваць. Даканаў яе ленінградскі

Пеця. Можа, у гэтым трошкі вінаваты і я, што не дагледзеў. Пляменнікі распачалі гульню «ў нашых і фашыстаў», і Пеця аблюбаваў сабе шафу, на якой стаяла ваза, у якасці назіральнага пункта. Ад старой склеенай і перавязанай дротам вазы засталіся толькі дробныя шкелкі. Маці пачала іх хуценька збіраць.

— Нічога, Пецечка, нічога,— прамовіла яна мякка і ласкава.— Калі што-небудзь б'ецца, то гэта, кажуць, на добрае. Вось збяру чарапкі, а то яшчэ ногі парэжаш...

Маці не заўважыла, што Пеця быў абуты і не мог парэзаць ног. Яна не сказала ні слова пра таго далёкага Пецю. Але я ведаў, што яна пра яго думае...

1958

СПРАВА АБ КАНОПЛЯХ

На выбоіне «газік» падкінула, матор заглух, і машына, прабегшы некалькі метраў, спынілася.

— Спецыяліст з цябе,— сказаў сакратар райкома Мікалай Іванавіч Казачонак, адчыняючы дзверцы і вылазячы.— Кожнай калдобіне кланяешся.

— Спецыяліст,— бяскрыўдна пацвердзіў шафёр Іван Лямех, плячысты рабаваты хлопец з насмешлівымі шэрымі вачамі.— Гэты дрындулет даўно пара ў музей здаць, а я вас катаю.

Дзень быў летні, пахмурны, нізка над зямлёй плылі цяжкія рваныя воблакі. Апошні тыдзень безупынна ліў дождж, і дарогу расквасіла. Іван, падняўшы капот і нешта насвістваючы, корпаўся ў маторы, а Мікалай Іванавіч нецярпліва паходжваў па ўзбочыне. Краявід не радаваў вока. Па абодва бакі дарогі ляжала скошаная сенажаць; трава, што заставалася ў радах, парудзела ад дажджу. Па пракосах з незалежным выглядам дыбалі два буслы, тыркаючы час ад часу сваімі чырвонымі дзюбамі ў дол. Дзесьці ў бярэзніку, што шчыльна падступаў да сенажаці, рыкала карова. Было холадна і няўтульна, нібы на зямлю ступіла позняя восень.

— Селі ў лужыну,— сказаў Мікалай Іванавіч, заняты нейкімі сваімі думкамі.

— Паехалі,— весела крыкнуў Іван.— Маліцеся богу, каб не селі каля моста.

«Газік», апусціўшыся па самы радыятар у ваду, павольна пераадольваў лужыну. Нарэшце машына выбралася на добрую каляіну.

— Мне медаль трэба даць за работу,— сказаў Іван, адварочваючыся да сакратара і падміргваючы невядома каму.— Сорак тысяч на гэтай балалайцы наез-

дзіць — не жартачкі. Яе ж спісваць хацелі, а я зямны шарык на ёй абкруціў, калі мераць па экватару. Пры адным капітальным рамонце і без ніводнай вымовы...

Сакратар усміхнуўся. Ад гэтага яго стомлены, немалады твар з дзвюма выразнымі маршчынамі, што пачыналіся ля куточкаў губ, папрыгажэў і падабрэў.

— Вымову, дапусцім, ты яшчэ можаш заслужыць,— сказаў ён.— Зробіш яшчэ адну пасадку сярод лужыны — вось табе і вымова.

— Не-е-э! — запратэставаў Іван.— Хочаце маім пальцам ды ў маё ж вока. Чыжэўскаму выносьце вымову, а не мне. Гэтай дарогі не рамантавалі з таго часу, як стаіць белы свет. Па ёй танк не пройдзе, не тое што няшчасны «казёл». Чыжэўскі начальства не любіць, таму і дарогі не хоча рамантаваць. Каб меней да яго ездзілі...

— Ну, ты скажаш...

Наперадзе паказаўся перакінуты цераз рачулку драўляны мост, а перад ім вялікая, цераз усю дарогу, лужына. Іван адразу анямеў. Твар яго стаў злосным, а рукі нібы прыкіпелі да баранкі. «Газік», гонячы перад сабой хвалю мутнай, гразкай вады, асцярожна праходзіў небяспечнае месца. Ужо на сярэдзіне лужыны шафёр раптам уключыў газ, і машына імгненна выскачыла на драўляны насціл моста.

— Так Суворaў браў крэпасці,— з незахаваным гонарам заявіў Іван, правай рукой выціраючы ўспацелы лоб, а левай трымаючыся за руль.— Галоўнае — нечаканасць і націск...

— Стратэг,— сказаў сакратар.— Ты сапраўды калі-небудзь атрымаеш медаль...

Дарога пайшла лесам. Шаты разложыстых вольхаў і бяроз навісалі над самым шляхам, густы белы туман, выпаўзаючы з лясных нізін, засцілаў усё наваколле. Востра пахла церпкай прэллю і грыбамі. Буйныя кроплі вады, спадаючы з лісцяў, барабанілі па брызенту, якім была абцягнута кабіна газіка.

— Я кажу праўду: Чыжэўскі не любіць начальства,— гаварыў Іван.— Ведаеце, як называюць цяпер «Чырвоны ўсход»? Палыкавіцкая аўтаномная рэспубліка. Летась Чыжэўскі такі адкалоў нумар. Гэты мост праламаўся ад трактара, дык ён яго не рамантаваў да таго часу, пакуль не скончыў сяўбу. З раёна ў Палыкавічы за ўсю вясну прабраўся толькі Цімох Пятро-

віч. Давёз я яго да гэтага моста, ён тут разуўся, скінуў штаны і, дай бог здароўя, босы цераз ваду. Ужо з другога берага крыкнуў мне, каб прыехаў па яго праз два дні. Тады ж і гэтая гісторыя з канаплямі выплыла наверх. У газеце пазней ужо пісалі, калі мост адрамантавалі, карэспандэнт спецыяльна прыязджаў правяраць факты...

Сакратар райкома Мікалай Іванавіч быў у раёне новым чалавекам, і таму Іван кожную паездку частаваў яго сваімі расказамі і назіраннямі. Іван круціў баранку райкомаўскага «газіка» чатыры гады і многа ведаў. Мікалай Іванавіч ведаў менш, калі мець на ўвазе той бок жыцця, пра які мала гавораць на бюро і рэдка пішуць у газетах. Абралі Мікалая Іванавіча першым сакратаром паўгода назад, пасля таго, як яго папярэднік, Цімох Пятровіч Назараў, пайшоў працаваць старшынёй калгаса. Сказаць, што новы сакратар зусім не ведаў раёна, якім ён прыехаў кіраваць, нельга было. Некалі, амаль трыццаць гадоў назад, у гэтым раёне Мікалай Іванавіч толькі-толькі пачынаў працаваць. Скончыўшы палітасветныя курсы, займаў ён у тыя далёкія гады першую сваю пасаду загадчыка хаты-чытальні ў гэтых самых Палыкавічах...

Уз'ехалі на ўзгорак, з вышыні якога адкрылася вёска. Размешчаная ў лагчыне, яна мела чатыры вуліцы, якія здалёк нагадвалі грані правільнага чатырохвугольніка. Хаты, хлеўчукі, парканы, калгасныя фермы, увесь знешні выгляд вёскі яшчэ не страціў адмецін пастаяннай перабудовы і даробак. Побач з нізенькімі, пастаўленымі на скорую руку хаткамі стаялі новыя зрубы, узводзіліся новыя грамадскія будыніны. У адным двары перасыпалі хлеў, у другім — капалі калодзеж. Сям-там падняліся ўжо маладыя сады, але зеляніны, дрэў вёсцы яшчэ не ставала. Палыкавічы ў час акупацыі былі спалены фашыстамі, аб гэтым мог здагадацца кожны, хто быў знаёмы з вясковым жыццём.

— Вячэраць будзем тут ці дома? — спытаў Іван, спыняючы машыну насупраць праўлення калгаса, вялікага новага будынка, у якім размяшчаліся таксама клуб і радыёвузел.

— Заначуем,— коратка адказаў сакратар.— Можа яшчэ і заўтра не выедзем.

— Ясна,— сказаў шафёр, напусціўшы на твар выраз абыякавасці. Ён падагнаў машыну пад самы пар-

кан, выключыў матор і выцягнуў з-пад сядзення тоўстую кнігу без вокладкі.

Мікалай Іванавіч зайшоў у праўленне. У першым вялікім пакоі стаялі тры сталы. За сярэднім сядзеў бухгалтар, малады яшчэ хлопец у вайсковай гімнасцёрцы, за двума бакавымі — дзве дзяўчыны. Драўляная перагародка аддзяляла бухгалтэрыю ад кабінета старшыні.

— А Чыжэўскага няма,— адказаўшы на прывітанне, паведаміў бухгалтар,— паехаў у дзіцячы дом заключаць дагавор наконт пастаўкі дроў. К вечару павінен вярнуцца,— дадаў ён з нейкай паспешлівасцю.

— Добра,— сказаў сакратар.— Я нікуды не спяшаюся. Дамоўлюся з Галоўкам, і правядзем партыйны сход.

— Ён дома. Надзя, скоч па Галоўку,— загадаў бухгалтар, відаць, адчуваючы сябе няёмка з той прычыны, што ў канцылярыі не аказалася нікога з калгасных кіраўнікоў.

— Не трэба, я сам знайду Галоўку,— сказаў сакратар.— Вы ў гэтым месяцы ўжо авансавалі?

— Не поўнасцю,— сумеўся хлопец.— Жывёлаводам выдалі, а на палявыя працадні яшчэ не.

— Грошы давалі толькі за зімні квартал,— удакладніла дзяўчына, якая сядзела за правым сталом.

Бухгалтар кінуў на яе хуткі, нібы спалоханы, позірк і паспяшыў растлумачыць:

— Авансаванне ў нас галоўным чынам паквартальнае. Так нават лепш: болей грошай выдаём адразу. Авансуем жа па два рублі на працадзень. Але ў перыяд адказных работ праводзім разлік штомесяц...

— А касавіца хіба не адказная работа? — сказаў сакратар.

Бухгалтар пачырванеў і змоўк. Дзяўчаты, сагнуўшыся над паперамі, зацята шчоўкалі лічыльнікамі. Было відаць, што размова закранула балючае месца, таму Мікалай Іванавіч яе спыніў. Ён прайшоў з кута ў кут прасторнай канцылярыі, спыніўшыся на хвіліну ля насценнай газеты. Яна называлася «За высокі ўраджай» і прысвячалася майскім святам. Дзве калонкі займаў перадавы артыкул, перапісаны, мабыць, з газеты, была надрукавана адна заметка пад назвай «Выканаем абавязацельствы». Апошняе акенца газеты займала намаляваная сінім алоўкам паштовая скрын-

ка з заклікам пад ёй: «Падавайце заметкі ў наступны нумар нашай газеты». Мяркуючы па тым, што наступны нумар спазніўся ледзь не на два месяцы, заметак у рэдакцыйную скрынку паступала, відаць, не дужа многа.

Побач з насценнай газетай вісеў устаўлены ў рамку вялікі аркуш паперы, дзе былі акуратна перапісаны абавязацельствы калгаса на бягучы год. Папера крыху парудзела, і, прыгледзеўшыся, Мікалай Іванавіч адразу заўважыў падман: усюды па тэксту мінулы год быў падпраўлены тушшу на сёлетні. Ахвота знаёміцца з такімі абавязацельствамі прапала, і сакратар выйшаў на вуліцу. Іван адчыніў дзверку кабіны і, пераканаўшыся, што сакратар нікуды не збіраецца ехаць, закрыў яе і зноў углыбіўся ў кнігу.

Надвор'е праяснялася. Воблакі паўзлі ўжо не такою густою чарадой, сям-там паміж імі ўтвараліся прасветы, і тады на нейкі момант выблісквала сонца. Зямля хутка падсыхала. У твар дзьмуў лагодны паўднёвы вецер; радуючыся перамене надвор'я, заядла ціўкалі кашлатыя ад непагадзі вераб'і. На вуліцы білiся два пеўні — чырвоны і белы. Яны абодва стаялі ў ваяўнічых позах, пільна сочачы адзін за адным. У адзін момант пеўні ўзляталі, стараючыся дзеўбануць адзін аднаго ў грэбень. Куры, з-за якіх, відаць, пачалася гэтая бойка, не звярталі на яе ніякай увагі. Яны з абыякавым выглядам нешта дзёўбалі ў мураве.

Бойка пеўняў развесяліла Мікалая Іванавіча. Ён нават спыніўся, наглядаючы, з якой зацятасцю праціўнікі не згаджаліся ўступаць адзін аднаму першынства. Нарэшце белы злаўчыўся і некалькі разоў запар дзеўбануў чырвонага ў грэбень. Ён яўна браў верх. Мікалай Іванавіч гучна ляснуў у далоні, і перапалоханыя пеўні разбегліся ў розныя бакі.

Мікалай Іванавіч пакрочыў вуліцай. Яму з часу выбрання сакратаром райкома два ці тры разы прыйшлося праязджаць праз вёску, дзе ён некалі прабаваў свае першыя сілы. Але гэта былі звычайныя паездкі па раёну, і ён нават не здолеў як след разгледзець усё новае, што паявілася ў Палыкавічах за трыццаць гадоў яго адсутнасці. А новым было ўсё: вуліцы, хаты, доўгія грамадскія будынiны, магазін, яслі, школа, нават лес, які далей адступіў ад вёскі, і неба, што стала, здаецца, вышэйшым. Мікалай Іванавіч не пазнаваў

нічога. Ён памятаў Палыкавічы вялікай раскіданай вёскай. Была, праўда, адна вуліца, дзе хаты ціснуліся адна да адной — як авечкі ў летні жар, як пісаў Якуб Колас. На іх стрэхах рос буйны зялёны мох, і хаты з-пад гэтых стрэх глядзелі на белы свет сваімі падслепаватымі акенцамі нібы спадылба. Амаль у кожным двары раслі разгалістыя грушы-дзічкі...

Гэта быў цэнтр, забудаваны, мабыць, яшчэ ў часы прыгону. Астатняя вёска, падхопленая ветрам сталыпіншчыны, рассыпалася на хутары і хутаркі, якія злучаліся паміж сабой толькі вузкімі сцежкамі. З узгоркаў, якімі ў тыя далёкія часы пачыналіся Палыкавічы, здавалася, што вёска пайшла скакаць упрысядкі.

Была ў вёсцы царква, а насупраць яе вялікі папоўскі дом, з шасці пакояў. У другой палове гэтага дома, рэквізаванай у папа, размяшчалася хата-чытальня. Усё знікла — і царква, і папоўская харомiна. Мікалай Іванавіч шукаў вачамі месца, дзе некалі была хата-чытальня, і доўга не мог знайсці. Усе старыя арыенціры прапалі. Нарэшце сакратар убачыў сваю памылку: пошукі трэба было пачынаць ад узгорка пры ўездзе ў вёску. Планіроўка вуліц стала зусім другой, і месца, дзе некалі стаяў багаты дом папа Ярашэвіча, мабыць, адышло пад агароды.

Крочачы вясковай вуліцай і ўспамінаючы даўняе, Мікалай Іванавіч раптам злавіў сябе на адчуванні, што за ім нехта ідзе. Ён крута павярнуўся і сутыкнуўся амаль твар у твар и рослым танклявым юнаком, апранутым у паношаны шэры пінжачок. Хлопец ішоў за два крокі ад сакратара і, відаць, не адважваўся з ім параўняцца.

— Добры дзень, Мікалай Іванавіч,— збянтэжана прамовіў юнак,— я хацеў з вамі па справе...

— Слухаю вас, па якой справе? — Мікалай Іванавіч прыцішыў крок, углядаючыся ў твар свайго субяседніка. Хлопцу было не болей васемнаццаці гадоў; чорныя, нібы ластаўчыныя крылы, бровы, пухлыя прыгожыя губы, мяккія рысы — усё гэта рабіла яго твар падобным на дзявочы і нейкім знаёмым. Юнак хваляваўся.

— Я працую загадчыкам радыёвузла, манцёрам і сакратаром камсамольскай арганізацыі,— пачаў ён.

— Пасад многа,— Мікалай Іванавіч усміхнуўся.— Слухаю вас...

Ад гэтай усмешкі юнак пасмялеў. Яго шчокі паружавелі, ён пачаў гаварыць гучна і шпарка:

— Мы хочам купіць духавыя інструменты і просім вашай дапамогі. А то што ж атрымліваецца: клуб ёсць, а моладзі сумна ўсё роўна. Толькі гармонікі ды патэфоны, культурную работу наладзіць цяжка. Летась мы пастанавілі стварыць духавы аркестр. Дамовіліся з Чыжэўскім: пяць дзён камсамольцы адпрацуюць на будаўніцтве кароўніка бясплатна, калгас жа наймае людзей з мястэчка. Ну, як суботнік які-небудзь. А калгас за гэта купіць інструменты... Працавалі ўсе, сам Чыжэўскі хваліў. Казаў — добрая ініцыятыва. А грошай на інструменты не даў...

— Не даў? — перапытаў сакратар.— А чаму ж ён не даў?

— Кажа: камсамольцы — памочнікі праўлення. Яны як належыць памаглі калгасу. А духавы аркестр не галоўны ўчастак. За тыя грошы праўленне нібыта купіла шыферу і бляхі...

Мікалай Іванавіч прысеў на лавачку. Юнак стаяў, калупаючы наском чаравіка вільготны пясок. Праехаў грузавік, у яго кузаве гучна ляскалі пустыя малочныя бітоны. Трое хлапчукоў, якія вынеслі з двара папяровага змея з доўгім ільняным хвастом, застылі ў нерашучасці. Яны, відаць, не адважваліся рабіць першую пробу пры чужым чалавеку.

— Сядайце, калі ласка,— прапанаваў сакратар.— Як ваша прозвішча?

— Бабошка,— адказаў юнак, прымошчваючыся на самым канцы лавачкі.

— Сцяпан Бабошка вам не родзіч? — устрапянуўшыся, спытаў Мікалай Іванавіч. Ён глядзеў на юнака з напружанай, незахаванай цікавасцю, знаходзячы на яго твары да болю знаёмыя рысы.

— Гэта бацька мой. Ён быў да вайны старшынёй калгаса і загінуў у партызанах у сорак трэцім годзе. Адкуль вы ведаеце майго бацьку?

— Ведаю,— коратка адказаў Мікалай Іванавіч.

Так, ён ведаў Сцяпана Бабошку, першага палыкавіцкага камсамольца, вясёлага і жартаўлівага хлопца. Іх было тады толькі пяць камсамольцаў на ўсе Вялікія Палыкавічы: сакратар ячэйкі Валодзя Цюх, які быў і сакратаром у воласці, Арцём Чыжэўскі, люты бязбожнік і зацяты вораг кулакоў, Сцёпка Бабошка,

найлепшы спецыяліст на розныя выдумкі, Мальва Веснавая, дачка дзяка, якая, насуперак бацькавай волі, першай [redacted] вясковых дзяўчат уступіла ў ячэйку, і ён сам, загадчык хаты-чытальні. Далёкія, незабыўныя гады... Няўрымслівую пяцёрку пракліналі ў царкве поп Ярашэвіч і дзяк, бацька камсамолкі. Клялі ў сваіх закутках і на людзях усе кулакі і падкулачнікі. І не толькі клялі...

Тады здавалася, што на іх, камсамольцах, трымаецца ўвесь белы свет. Яны ўсё ведалі і ўсё ўмелі: высмейвалі самагоншчыкаў, раскрывалі людзям вочы на тое, якімі лекамі карыстаецца шаптуха Халява, дабіваліся перамеру зямлі ў заможнікаў.

І тады, у тыя прамяністыя гады, ён, Мікалай Казачонак, упершыню пакахаў. Пакахаў чарнабровую Мальву, дзякоўскую дачку і першую камсамолку. Была Мальва задуменная і ціхая, але характарам цвёрдая як крэмень. Жыла ў бацькоўскім доме ў асобнай каморцы, бегала ў мястэчка, у сямігодку, і выпісвала часопіс «Бязбожнік». Ніхто не ведаў, колькі вечароў прастаяў пад запаветным акном дзякоўскай хаты Мікалай Казачонак, накіраваны ў Палыкавічы змагацца з рэлігіяй — опіумам народа — самім камітэтам камсамола акругі...

На першым часе здавалася, што Мальва Веснавая аднолькавая з усімі. Яна была ласкавая, шчырая, і болей нічога. Але гэта толькі здавалася. Калі двое з палыкавіцкай ячэйкі — Сцёпка Бабошка і ён, Мікалай Казачонак,— пайшлі на прызыў, стала ясна, што Мальва зрабіла свой выбар: вясёлага і прыгожага Сцёпку, які на памяць ведаў усяго Дзям'яна Беднага і байкі Кандрата Крапівы, выбрала яна. Яму, вясёламу Сцяпану, заліваючыся чырванню, падарыла Мальва вышытую насоўку са сваімі ініцыяламі ў самым куточку...

Потым была вайсковая служба, школа палітсастава, у якой Мікалаю Казачонку давялося вучыцца разам са Сцяпанам Бабошкам. З далёкіх Палыкавіч у адрас Сцяпана прыходзілі лісты, напісаныя знаёмым почыркам. Былі ў тых лістах Сцяпану пацалункі, а яму, Казачонку, камсамольскія прывітанні. Гэта было даўно-даўно, трыццаць гадоў назад...

— Колькі ў калгасе камсамольцаў? — спытаў Мікалай Іванавіч, разглядваючы прыгожы твар свайго су-

бяседніка. Было на гэтым маладым твары, бадай, болей ад маці, чым ад бацькі, вясёлага Бабошкі.

— Сорак два,— сціпла адказаў Бабошка.— Ды яшчэ ў школе трыццаць...

Недзе ўдарылі ў рэйку. Па вуліцы, пакульгваючы, шыбаваў нізенькі шчуплы чалавек, у якім Мікалай Іванавіч пазнаў Галоўку, ветфельчара і сакратара калгаснай партыйнай арганізацыі. Ён, відаць, дачуўся аб прыездзе сакратара райкома і спяшаўся яму насустрач.

— Ну, а радыёвузел у вас добры?

— Добры, летась пабудавалі,— прамовіў Бабошка.— Цяпер ужо і брыгады радыёфікаваны на сто працэнтаў. Перадаём Маскву і Мінск, а вечарам старшыня выступае...

— Як выступае?

— Дае нарады брыгадзірам, асвятляе ход работы і загады...

— Кожны дзень?

— Кожны дзень...

Задыхаўшыся, падышоў Галоўка. На яго дробненькім успацелым твары застыў выраз трывогі і заклапочанасці. На нагах у фельчара, нягледзячы на летнюю пару, былі буркі з галошамі...

— Я па машыне пазнаў, што вы прыехалі,— прамовіў ён вітаючыся.— Чакалі вас на тым тыдні, але ж дажджы, па нашай дарозе не праедзеш...

— Трэба рамантаваць дарогу,— сказаў Мікалай Іванавіч устаючы.— А то пра яе ўжо казкі складаюць...

— Трэба,— згадзіўся ветфельчар.— Даўно трэба. Але ж...

Бабошка падняўся таксама і стаяў разгублены, не ведаючы, заставацца яму ці пайсці прэч. Ён, відаць, хацеў яшчэ нешта сказаць і не адважваўся.

— Камсамольцы ў вашым калгасе малайцы,— заўважыўшы разгубленасць хлопца, сказаў Мікалай Іванавіч.— Іх варта падтрымаць. Заўтра будзе партыйны сход, і вы ўсе прыходзьце. Там пагаворым пра ўсё.

— Дык жа партыйны сход,— не зразумеў юнак.

— Твой бацька быў смялейшы,— Мікалай Іванавіч, мабыць, не заўважаючы гэтага сам, перайшоў на «ты».— Мы, брат, некалі ўмелі дамагацца, чаго хацелі. З сакратаром райкома наконт сусветнай рэвалюцыі спрачаліся, а духавыя інструменты, каб прыйшлося,

вырвалі б у самога бога. Так што пагаворы з камсамольцамі, і заўтра выкладвайце на стол усе свае крыўды. Будзе адкрыты партыйны сход, прыходзьце...

Юнак кінуў удзячны позірк на сакратара райкома і развітаўся. Ён павесялеў, знікла скаванасць рухаў і жэстаў.

— Маці ў школе працуе? — спытаў Мікалай Іванавіч.

— У школе,— адказаў юнак, ускінуўшы прыгожыя стрэлкі брывей. Ён глядзеў на сакратара райкома з незахаванай цікаўнасцю. Але гэтай цікаўнасці Мікалай Іванавіч ужо не заўважаў. Ён пачаў з Галоўкам размову аб справе, дзеля якой і прыехаў у Палыкавічы.

Са сваім колішнім сябрам Арцёмам Чыжэўскім Мікалай Іванавіч сустрэўся ў першы ж дзень свайго прыезду ў раён. Спаткаліся яны каля райкома, дзе ў гэты дзень мелася адбыцца раённая партыйная канферэнцыя. Каменны будынак райкома, высокія дрэвы вакол яго, цэлая вуліца такіх жа каменных, на гарадскі манер узведзеных будынкаў,— усё гэта было новым, незнаёмым для Мікалая Іванавіча. Ён памятаў мястэчка іншым: з пыльнай кірмашовай плошчай, з прысадзістымі драўлянымі скляпкамі, якія называліся «магазінамі», са скрыпучым дашчаным тратуарам. Будучы сакратар райкома з цікавасцю аглядаў гэтыя яўныя адмеціны прагрэсу былой глушы, і яго ахоплівала нейкае супярэчлівае пачуццё. Едучы ў раён, ён, мабыць, падсвядома спадзяваўся ўбачыць яго ранейшым, перажыць радасныя хвіліны спаткання са знаёмымі мясцінамі. Нечага ён не ўлічыў. Мястэчка папрыгажэла, яно называлася цяпер гарадскім пасёлкам, а сам ён, безумоўна, пастарэў. Жыццё ідзе наперад...

У гэтыя хвіліны роздуму Казачонка акліннуў па імені Арцём Чыжэўскі. Яго таксама не пазнаў бы Мікалай Іванавіч, каб той не падышоў першы.

— Кажаш, круг замкнуўся,— сказаў палыкавіцкі старшыня.— Быў рэдактарам, быў сакратаром абкома, быў дырэктарам інстытута, а цяпер зноў у той самы раён, дзе некалі складаў частушкі пра папа? Сам ці паслалі?

Арцём Чыжэўскі нічым не нагадваў таго калючага няўрымслівага камсамольца, якім яго памятаў Мікалай Іванавіч. Было ў яго паставе, твары, голасе нешта

цвёрдае, моцнае, тое, што сведчыць аб пераконанасці чалавека ў сваёй праваце, аб тым, што чалавек гэты пазнаў ужо ўсю мудрасць і складанасць жыцця.

— Збіраўся паміраць, ды ўрачы ўратавалі,— жартам адказаў на запытанне Мікалай Іванавіч.— Сказалі, што самае лепшае для мяне цяпер — свежае паветра. Цэлых два гады лячылі. За гэты час начытаўся ў газетах добрых навін і папрасіўся сюды...

— Былі і мы рысакамі, хоць тваіх маштабаў і не прыйшлося пакаштаваць,— з нейкім жалем прамовіў Чыжэўскі.— Дырэктар МТС, дырэктар кансервавага завода, дырэктар мясакамбіната — гэта таксама пасады. А цяпер я на месцы — старшыня калгаса. З зямлі вырас і на зямлю сеў. Ніжэйшых пасад ужо няма. Я на канферэнцыі выступлю за цябе. Як-ніяк, разам пачыналі, разам будзем і канчаць...

— З нашых палыкавіцкіх болей у раёне нікога няма? — пацікавіўся Мікалай Іванавіч.

— Няма. У мяне ў калгасе сядзіць гэты самы Цюх, калі памятаеш. Настаўнічае,— і неахвотай адказаў Чыжэўскі.

— Валодзя Цюх? Дык гэта ж ён, здаецца, цябе ў камсамол прымаў. Помніш, як прымушаў ён чытаць Емяльяна Яраслаўскага: «Пытанне стаўлю рубам, забудзь бацьку і маці, а кнігу гэтую перавары нутром. Толькі азбука ленінізма паможа перагрызці старую пупавіну...» Як ён цяпер, Валодзя Цюх? Сабрацца б нам як-небудзь разам...

Далёкае, незабыўнае раптам нахлынула на Мікалая Іванавіча і, не даўшы апамятацца, закруціла яго пачуцці і думкі ў сваім імклівым віры. На нейкі момант ён уявіў сабе ранейшага Арцёма Чыжэўскага, напорыстага і грубаватага вясковага хлопца, у якога заўсёды свярбелі рукі па вялікіх справах. Гэта ён, Арцём, прагнуў адным заходам расправіцца з вясковымі багацеямі, з папом, і дзякам, з усімі тымі, хто біў паклоны перад старым жыццём. Ён быў самы няўрымслівы ў тыя далёкія гады. Яму, здавалася, было цесна ў Палыкавічах, дзе яшчэ знімалі шапкі перад папом, перад заможнікамі, перад каморнікам, які прыехаў з раёна. І ў процівагу Арцёму — Валодзя Цюх, сакратар камсамольскай ячэйкі. Ён быў іх розумам, іх сумленнем. «Перадушыш кулакоў, а далей што? — наступаў ён на Арцёма.— Што будзеш рабіць з зямлёй, з вёскай?

Не ведаеш? «Азбуку ленінізма» да палавіны не вывучыў, а хочаш свет перавярнуць... Адсталы ты яшчэ і цёмны, Арцём... А што сілы і злосці ў цябе многа, гэта добра...»

Захоплены ўспамінамі, Мікалай Іванавіч нібы перанёсся ў тыя далёкія гады. Зрэшты, усе яны былі добрымі хлопцамі — неспакойнымі, смелымі і, вядома, гарачымі. Мэта ім здавалася блізкай, шлях да яе ясным, як светлы сонечны дзень. Яны былі шчырымі ў сваёй нянавісці да ўсяго старога і, можа, таму іншы раз перагіналі палку. Валодзя Цюх, самы памяркоўны і разважлівы ў іх ячэйцы, быў супраць усялякіх заскокаў, але чамусьці яго, а не каго-небудзь іншага, больш за ўсё ненавідзелі кулакі ў Вялікіх і Малых Палыкавічах. Можа, таму, што Валодзя пісаў у «Беларускую вёску», разносячы нядобрую славу пра палыкавіцкіх кулакоў на ўвесь белы свет, можа, была і якаянебудзь іншая прычына. Ва ўсякім выпадку, яго першым напаткала нянавісць тых, хто адчуваў свой хуткі канец. Знайшлі Валодзю вясновай ноччу збітага да смерці і зацягнутага, нібы дзеля насмешкі, пад першамайскую арку, якую ён сам і паставіў. Мала хто спадзяваўся тады, што ён будзе жыць. Але Валодзя ўсё ж неяк выжыў...

— Не бачыў я, брат, нашага Валодзю з таго самага дня, як паехаў з Палыкавіч,— з адценнем лёгкага суму прамовіў Казачонак.— З табой, калі памятаеш, у Кіеве сустракаліся перад вайной, а яго не бачыў. Харошы чалавечына. Як ён там цяпер?

— Пабачыш,— неазначальна прамовіў Чыжэўскі.— Беспартыйны актывіст...

Сяброўскай гаворкі паміж імі ў той дзень не адбылося. Арцём Чыжэўскі адгарадзіўся нейкім нябачным парканам напаўжартаўлівых, напаўсур'ёзных слоў, за якімі хавалася прытоеная насцярожанасць. «Што ты за чалавек і чаго ад цябе можна чакаць?» — гаварыў, здаецца, калючы, праніклівы позірк Чыжэўскага. У падтрымку Казачонка на канферэнцыі ён усё ж выступіў.

Пра сапраўдныя адносіны паміж Чыжэўскім і завучам Палыкавіцкай школы Уладзімірам Іванавічам Цюхам першы сакратар райкома дазнаўся толькі вясной. Ужо з месяц у яго пад пальцамі на стале ляжала заява былога таварыша і сябра. Яна была напісана строга

афіцыйнай мовай, і ў ёй самае прыдзірлівае вока не знайшло б нават намёку на тое, што настаўнік піша свайму даўняму знаёмаму. Гэтую заяву завуч прынёс сам, але ў той дзень першага сакратара ў райкоме не было. Ён прыходзіў у другі раз. Але ішло пасяджэнне бюро, і настаўнік зноў не пабачыў першага сакратара.

Перад сваім прыездам у Палыкавічы Мікалай Іванавіч паспрабаваў загаварыць пра Цюха і Чыжэўскім.

— Крытыкан,— сказаў старшыня.— Не жадаю і ворагу такога старога друга. Летась жа фельетончык наконт канопляў у абласной газеце яго клопатам явіўся. Параўнай, чыя праўда: ён на мне нейкую там сотню ў газеце зарабіў, а я канаплямі калгасу паўмільёна адваліў... Цяпер хвост падтуліў, не пікне. Дый без мяне яму рогі збілі...

Пра справу з канаплямі Мікалай Іванавіч крыху ведаў. Таму, сустрэўшыся з Галоўкам, ён перш захацеў паглядзець поле, дзе летась выраслі гэтыя славутыя каноплі. Малады Бабошка рушыў у напрамку праўлення, а сакратар райкома з ветэрынарам пакрочылі ў процілеглы бок, за вёску. Надвор'е праяснілася. Сонца хоць і хілілася к захаду, але грэла яшчэ моцна. Зямля, багата напоеная дажджамі, дыхала лёгкай парнасцю.

Палыкавіцкіх аколіц Мікалай Іванавіч не пазнаваў. Але ён ішоў наперадзе Галоўкі: нейкае няўлоўнае адчуванне блізкасці і роднасці гэтых мясцін дапамагала яму выбіраць правільны кірунак. Мікалай Іванавіч, зважаючы на Галоўкаў раматус, ішоў няшпарка. Яны мінулі кукурузныя палі, прайшлі міма лавы жыта. Сям-там на полі ўзвышаліся разгалістыя грушы-дзічкі.

— Тут былі некалі сядзібы хутаранцаў,— сказаў Мікалай Іванавіч.

— Можа быць,— згадзіўся ветэрынар.— Я сам з-за Прыпяці, а тут працую пасля вайны.

Яны мінулі яшчэ рэдкі беразнячок, прайшлі пнёўем, і тады позірку адкрылася шырокая балацянка. Яна была заліта вадой і нагадвала цэлае возера, з якога сям-там вытыркаліся чорныя астраўкі грунту.

— Тут летась сеялі каноплі? — спытаў Мікалай Іванавіч.

— Тут.

— Затое сёлета можаце рыбу разводзіць.

— А навошта леташні снег успамінаць? — запярэ-

чыў Галоўка.— Выраслі каноплі, вось што галоўнае. У гаспадарцы ж нельга без рызыкі. Паўмільёна ўзялі з гэтага балота...

— А каб быў мокры год?

— Каб быў мокры, то загінула б насенне...

— Слабы ты сакратар, Галоўка,— нязлосна сказаў Мікалай Іванавіч.— Чыжэўскаму пры табе раздолле. Чытаў я пратаколы вашых партыйных сходаў. Правялі за год сем сходаў, і ўсе закрытыя. Па першаму пытанню выступіў таварыш Чыжэўскі, ён адзначыў... Па другому пытанню выступіў таварыш Чыжэўскі, ён нацэліў... Самі сябе агітуеце. Таму і каноплі на неасушаным балоце сееце. Гэта ж авантура, як ты не разумееш? Так, брат, гаспадаркі не ўздымеш, хоць вам летась і пашанцавала...

— Калгас жа за гэтыя тры гады пры Чыжэўскім усё-такі падняўся,— спрабаваў пярэчыць Галоўка.— Працадзень узрос, будаўніцтва...

— Ведаю, як падняўся. У першы год прадалі дубовы лес на корані за бясцэнак. Дуб жа расце чатырыста гадоў. Вашым унукам яго прадаваць ужо не прыйдзецца. Летась вас гэтыя каноплі выручылі. А сёлета, здаецца, спадзяецеся атрымаць страхоўку і за тыя пасевы, што вымаклі, і за тыя, што проста не ўзышлі. Так што поспехі, як бачыш, ніжэй сярэдніх...

— Я згодзен, але...

Вярталіся ў вёску, калі зямлю ахінала сіняватае сутонне летняга вечара. На фермах рыкалі каровы і ляскалі жалезныя бітоны. Нехта кляпаў касу, і позвычак аддаваўся звонкім рэхам у росных вячэрніх палях. Дзесь ля праўлення граў гармонік і звінелі маладыя галасы.

— А з Цюхам вы брыдка зрабілі,— сказаў Мікалай Іванавіч.— Ён жа меў рацыю, калі пісаў той фельетон пра каноплі. У старога настаўніка адрэзаць агарод,— горш не прыдумаеш...

— Брыдка,— згадзіўся Галоўка.— Я быў супраць, але Чыжэўскага не пераспорыш. Даказваў, што лепшую зямлю трэба пад кукурузу...

Вёска жыла сваімі начнымі гукамі і рухамі. У палосах святла, якія клаліся на вуліцу ад вокнаў хат, бясшумна праносіліся чорнымі ценямі кажаны, ціха рыпелі веснічкі, на лавачках прыглушана размаўлялі і смяяліся.

— Вы ж не абедалі, мабыць,— прамовіў Галоўка.— Зойдзем да мяне...

— Дзякуй, браток, я не галодны. Ты мне лепш пакажы, дзе жыве Цюх. Да яго трэба ў першую чаргу. Гэта ж мой стары таварыш...

— Дом насупраць школы, цераз вуліцу. У першай палавіне кватэра Мальвіны Рыгораўны, а ў другой — Уладзіміра Іванавіча. Самыя паважаныя педагогі...

— Добра, знайду. Збірай к заўтраму людзей. Накажы ў брыгады. Пачнём, думаю, гадзін у восем вечара. Не позна?

Развітаўшыся з Галоўкам, Мікалай Іванавіч пайшоў у напрамку да праўлення. Трэба было паклапаціцца аб шаферу. Але на сваю машыну сакратар райкома наткнуўся яшчэ на дарозе. Яна стаяла на развілку вуліц, пад разгалістым дрэвам. Іван сядзеў у машыне не адзін: з кабіны даносіўся прыцішаны дзявочы смех. Мікалай Іванавіч, пастаяўшы ў нерашучасці, махнуў рукой і павярнуў да школы. Ён спыніўся на хвіліну перад вокнамі кватэры Мальвіны Рыгораўны Бабошкі, а затым, узбегшы на ганак настаўніка Цюха, рашуча пастукаў у дзверы.

1958

КАКАВА ДЛЯ ПАПРАЎКІ ЗДАРОЎЯ

Свабода — гэта калі можаш рабіць, што хочаш, і тое, што робіш, не шкодзіць другім. Васіль па начах чытае. Другая палавіна іхняй хаты, чыстая і большая, здадзена пад кантору «Плодагароднiна». Днём тут лязгаюць на лічыльніках бухгалтары, рахункаводы, вісіць густы тытунёвы дым, а вечарам Васілёва царства. Пабраўшы пад пахі папкі, бухгалтары ў палавіне шостай знікаюць, маці мые падлогу, дым вылятае праз фортачку, якую спецыяльна дзеля гэтага прарэзалі ў раме акна, і кантору займае Васіль. Тут ён нікому не замінае. Тром малодшым братам і сястры, якая пакуль што ляжыць у калысцы, кантора не патрэбна. Спаць на сталах не будзеш, і сям'я туліцца ў пярэднім пакойчыку.

Колькі сябе Васіль памятае, у іхняй хаце заўсёды жылі кватаранты, адчыняліся, зачыняліся дзверы, і жыццё сям'і было навідавоку. Ужо гады два, з таго часу як мястэчка стала цэнтрам раёна, у іхняй хаце кантора. Так, можа, нават лепш. Кліенты валам валяць у «Плодагародніну» толькі ў канцы лета і восенню, калі калгасы здаюць нарыхтоўку,— гуркі, памідоры, капусту, бульбу. Сезон канчаецца, і настае цішыня. Бухгалтары падбіваюць балансы, і толькі зрэдку які-небудзь рахункавод з калгаса завітае ў кантору, каб атрымаць квіток.

Кантора і грыбы нарыхтоўвае. Дзеля гэтага ў лясных вёсках у канцы лета пачынаюць дыміць грыбаварныя пункты. Наконт грыбоў кантора не надта мудрагеліць: увішным дзядзькам, якія згаджаюцца закупляць і варыць грыбы, выдаецца пад распіску пачак грошай, жалезны кацёл, па мяшку лаўровага лісту, чорнага, у гарошынках, перцу, вялікая бутля воцату і

воз дубовых бочак. Восенню дзядзькі разлічваюцца з канторай гатовай прадукцыяй, прывозяць бочкі з грыбамі.

Але ад грыбоў неспакой. Бочачку ці дзве марынаваных, крамяных баравічкоў начальнікі «Плодагародніны» ў вагон не грузяць, пакідаюць сабе на закусь, і пасля рабочага дня ў канторы наладжваюцца застоллі. Тады Васілю сюды ходу няма. Але пачастункі бываюць не так часта, і з гэтым, зрэшты, можна змірыцца.

Добра вечарам у канторы. Сям'я ўгаманілася, браты, наеўшыся бульбы, паляглі спаць, і толькі зрэдку падае голас з лазовай калыскі маленькая сястра. У канторы чатыры сталы, на кожным з іх добра запраўленая газай лямпа, і адну з гэтых лямп Васіль запальвае. За акном ноч, шастае цёмнымі галінамі яблыня ў палісадніку, па кутках паміж шафамі, у якіх стаяць састаўленыя ў рад канцылярскія папкі, згушчаюцца цені.

Васіль напачатку чытае газеты. Кантора іх выпісвае шмат. Восенню пачался вялікая вайна: Германія напала на Польшчу, Англія і Францыя аб'явілі вайну Германіі, але тым часам на еўрапейскіх франтах заціша. Затое ў нас неспакой. Ужо месяц, як на Карэльскім перашыйку ідуць баявыя дзеянні, але відавочнага поспеху не відаць.

Васіль вучыцца ў сёмым класе, ён прачытаў многа кніг і цяпер начамі глытае адну за другою. У мястэчку тры бібліятэкі, у кожнай з іх Васіль запісаны, і яшчэ ёсць кнігі, якія ходзяць па руках — такія ён таксама стараецца перахапіць.

Кнігі — цуд. Каб у Васіля спыталі, што з'яўляецца найбольшай радасцю ў жыцці, то, нават не задумваючыся, ён адказаў бы — кнігі. Увесь свой вольны час ён разрахоўвае так, каб хутчэй застацца сам-насам са старым, патрэпаным томікам ці кнігай, якая пахне яшчэ друкарскай фарбай. Няма большага шчасця, як неўпрыкмет перагортваць старонкі, поўніцца слодыччу ці горам бясконцых чалавечых гісторый, пра якія на іх апавядаецца. За свае пятнаццаць гадоў Васіль адзін раз быў у Маскве — бацька працуе стрэлачнікам, і яму даюць бясплатны чыгуначны білет, і яшчэ раз у Мінску — туды, як выдатніка, пасылала на экскурсію школа. Але каб прыйшлося, ён расказаў бы пра многія гарады, краіны і не толькі пра іх клімат, горы, рэкі,

а яшчэ і пра многае іншае. Васілю часам здаецца, што ён нават быў у Парыжы: столькі пра гэты горад напісана, што ён нібы ўвачавідкі бачыць, як гараць ліхтары на зацемненых вулачках, як стукаюць па бруку колы фіакраў і як на хаду, высунуўшы з-за фіранкі руку, таямнічая незнаёмка адважна кідае запіску свайму кавалеру.

Пакуль што яго Парыж пад грубкай. Перакінуўшы газеты, Васіль сцеле на падлозе бацькаву фуфайку — яна прыемна пахне газай, мазутам,— кладзе падушку, ставіць на маснічыну лямпу. Падлога трохі няроўная, у адным месцы гарбом уздыбілася дошка, яе рог муляе бок, але на такую дробязь Васіль не зважае. Ад таго, што лямпа стаіць на падлозе, у пакоі дзіўнае асвятленне: светла ўнізе, вялікі светлы кружок на столі і паўзмрок на астатнім прасцягу.

Прыхінуўшыся спіной да цёплай грубкі, Васіль чытае. Гадзінніка ў канторы няма, і ён звычайна прыпыняе свой занятак пасля таго, як прапяюць пеўні. Калі захопіцца, нават іх не чуе. Пяці-шасці гадзін, якія застаюцца для сну, яму дастаткова.

Час ад часу Васіль адкладвае кнігу ўбок, задумваецца. Думае пра рознае, у залежнасці ад таго, пра што расказваецца ў кнізе. Там часта гаворыцца пра каханне, таму і гэтай тэмы ён у развагах сваіх не мінае.

Васілю толькі пятнаццаць гадоў, у канцы зімы пойдзе шаснаццаты, але ён ужо два разы быў нават закаханы. Ён ведае, якое гэта магутнае пачуццё, як цалкам, без астатку захоплівае яно, можна нават сказаць, паглынае чалавечую істоту. Цяпер Васіль вольны ад заляцанняў, усе дзяўчаты ў класе для яго аднолькавыя, а раней было не так.

Першы раз ён закахаўся ў пятым класе. Яго абранніцай стала Маня Сокал, вясёлая, гнуткая, як рабіна, з ледзь прыкметнымі вяснушкамі на прадаўгаватым твары. Цэлае лета Васіль трызніў ёй. Маня жыла ў другім канцы мястэчка, ён ні разу за час канікул яе не сустрэў, але не было дня, можа, нават гадзіны не было, каб ён пра яе не ўспомніў. Але ў пачатку новага навучальнага года Васіль убачыў, як адзін з аднакласнікаў падхапіў Маню на рукі, пасадзіў сабе на плечы і насіў па класе, а яна ў гэты час звонка, залівіста смяялася і нават нагамі ў паветры дрыгала. Зачараванасць як рукой зняло, Васіль наважыў, што

з такой легкадумнай асобай звязвацца не варта, і з таго часу ніводнага прыязнага позірку ў Манін бок не кінуў.

У шостым класе ён захапіўся Аняй Ракіцкай. Ён сядзеў за самай пярэдняй партай, яна за наступнай, была ціхмяная, маўклівая і, можа, нават яшчэ прыгажэйшая за Маню — круглы тварык, шчокі з ямачкамі, зграбная, трохі паўнаватая пастава. Ён раз-пораз паварочваўся, кідаў якое-небудзь слова, і Аня чырванела. Вельмі прыгожа прабівалася чырвань на яе шчоках з ямачкамі. Ён яшчэ і як бы супернічаў з Аняй, бо яна таксама добра вучылася. Але аднойчы закрыла рукой чарнільніцу, у якую ён хацеў памачыць пяро, і пачуццё пачало мізарнець. Які дурань стане захапляцца скнарай!..

Васіль цяпер пра дзяўчат не думае, пра сваё каханне ён ні Мані, ні Ані, вядома, не гаварыў, таму трохі звысоку глядзіць на любоўныя гісторыі, пра якія расказваецца ў кнігах. І ўсё-такі нечым яны хвалююць. Ён як бы прадчувае, што хутка сам уступіць у складаны, супярэчлівы, трывожны свет, які называецца жыццём.

На дварэ тым часам патрэсквае. Бярэцца на мароз. Грубка цёплая, Васіль шчыльней прыхінаецца да яе боку, яшчэ гадзіны дзве чытае, але пасля першых пеўняў адкладае кнігу, тушыць і адсоўвае трохі ўбок лямпу, каб у сне ненарокам не зачапіць.

Назаўтра ўсё было, як дагэтуль. Толькі ўсчаўся вялікі мароз. Сухі, бязветраны, ён усё адно зацінае дыханне, і каб Васіль, бегучы ў школу, не паціраў час ад часу нос і шчокі, дык напэўна б іх адмарозіў. Васіль вучыцца лёгка, добра і нават любіць хадзіць у школу. Пачынаючы з першага класа, яго нязменна выбіраюць старастам, а з таго часу, як усе пасталі піянерамі, яшчэ і старшынёй савета атрада. Ні на адной з гэтых пасад Васіль нічога асаблівага не робіць, не выкрывае гультаёў, лайдакоў, наадварот, калі яго просяць, ахвотна дае перапісаць са свайго сшытка гатовае рашэнне. Было два ці тры выпадкі, калі ўвесь клас не рашыў задачы. Прыйшоўшы ў школу, Васіль не стаў зацінацца, а яшчэ да пачатку ўрокаў вывеў рашэнне на дошцы. Можа, яго таму і старастам выбіраюць.

Выпрабаванні пачынаюцца пасля школы. У сям'і Васіль старэйшы, на яго плечы кладзецца больш клопат. З братоў яшчэ Міхась ходзіць у школу, у чацвёр-

ты клас, астатнія — седуны, але ўсе разам ядуць дай божа. Іншы раз трох буханак на дзень не хапае.

Як помніць сябе Васіль, ён пасля ўрокаў носіць з крамы хлеб і цішком цягае з дрывянога складу, са станцыі, плашкі. Гэта яго асноўныя абавязкі. Без хлеба і без дроў не пражывеш.

Прыйшоўшы з урокаў Васіль сёрбае капусту, бярэ ў маці тры рублі і кіруе купляць хлеб. Раней ён нават любіў гэтыя вандроўкі. Колькі ўсяго перадумаеш, пакуль абыдзеш крамы, завітаеш па дарозе ў якую-небудзь з бібліятэк, каб абмяняць кнігу! Але пачалася вайна, спачатку вызваленне заходніх беларусаў і ўкраінцаў, затым фінская, і з хлебам стала тугавата. У кожнай краме натрапіш на чаргу.

Чэргаў Васіль не баіцца, яны прайшлі праз усё яго дзяцінства, усё, што ён на сабе носіць — паліто, чаравікі, штаны,— даставалася ў чарзе. Але на хлеб, цукар, селядцы чэргаў не было даўно, бадай, з таго далёкага часу, калі ён толькі падаўся ў школу. Цяпер за ўсім трэба выстаяць.

У цэнтральнай краме, вялізнай, як стадола, чарга не стаяла, але і хлеб, нават белы, па рубель семдзесят кілаграм, даўно прадалі. Васіль пашыбаваў у леспрамгасаўскі магазін. А мароз тым часам падціскае. Пранізліва рыпіць пад нагамі прамёрзлы, прыбіты, утоптаны снег. У левым чаравіку падэшва трохі адстала, і швы разышліся. Васіль, як умеў, прымацаваў падэшву дротам, швы сцягнуў суровымі ніткамі, а каб не было прыкметна, ніткі пафарбаваў чарнілам. Але нага ўсё адно мерзне. Ды і палітончык, перашыты з чорнага чыгуначнага шыняля, не надта грэе.

Можна было прыйсці ў адчай — у леспрамгасаўскім магазіне хлеб таксама прадалі. Не вельмі чакалі Васіля, пакуль ён адсядзіць шэсць урокаў. Вось жа гора. Лягчэй за ўсё вярнуцца з пустымі рукамі, сказаўшы, што хлеба няма. А што есці будуць? Маці, вядома, можа наварыць бульбы, як-небудзь павячэраюць. А як заўтра? З чым ён і Міхась пойдуць у школу?

Між тым хлеба няма і ў чыгуначнай краме, і ў сельпоўскім буданчыку, у якім стаіць за прылаўкам раскормленая, дзябёлая Ліда Чайкоўская. Буданчык гэты так і называюць — «Лідзін»,— так доўга Чайкоўская ў ім гандлюе.

Усюды, куды Васіль ні паткнуўся, прадаўцы ў

адзін голас балабоняць: хлеба не будзе. На сённяшні дзень, маўляў, ліміт з'елі.

Ён не ведаў, што рабіць. Другіх крам у мястэчку няма, ісці болей некуды. Жанчыны лаюцца [redacted] прадаўцамі, але толк з гэтага невялікі.

Раптам Васілю цюкнула, што ёсць яшчэ станцыйны буфет і сталоўка. Хлеб там не прадаюць, але, можа, як-небудзь ён выклянчыць. Не проста ж будзе прасіць — за грошы.

У станцыйным буфеце густа вісіць махорачны дым. Стаіць чарга, тым, хто бярэ віно, гарэлку, буфетчыца дае па кавалачку дарагой каўбасы і не болей чым па дзвесце грамаў хлеба. Васілю ж трэба тры кілаграмы, спадзявацца, што злосная, нахмураная буфетчыца адпусціць яму паўтары буханкі, не прыходзіцца.

Васіль ідзе ў сталоўку. Нават ногі перасталі мерзнуць. Усе сілы душы цяпер скіраваны на тое, каб якнебудзь дастаць хлеба. Разлік у Васіля просты: сталоўка размешчана на ўскраіне, ціснe мароз і наўрад хто [redacted] местачкоўцаў пойдзе туды сёрбаць боршч. А хлеб тым часам застанецца.

Разлік не падвёў. Наведвальнікаў у сталоўцы няма, ёсць хлеб, бяры хоць тры буханкі, але не вельмі возьмеш, бо каштуе па два восемдзесят за кілаграм. Ён белы, пульхны, мяккі, як вата, і толькі аднойчы на Першага мая бацька прынёс булку такога хлеба.

Васіль вагаўся з паўгадзіны. Замест трох ён за свае грошы прынясе толькі кілаграм, дома яго праглынуць як муху і ніхто не наесца. Але падыходзілі ўзгарачаныя жанкі, якія ўведалі, што ў сталоўцы ёсць хлеб, бралі па буханцы, па дзве, і Васіль нарэшце наважыўся.

Пакуль Васіль дабег дамоў, хлеб зашэрх, змёрзся як лядзяшык. Маці не дакарала Васіля, але ён сам адчуваў сябе вінаватым.

Калі дзень пачнецца няўдала, то няўдала і скончыцца. На дрывяным складзе ёсць вартаўнікі, але Васіль пра іх не вельмі думае. Прыцемкам ён падыходзіць да штабеля дроў, выбірае сярэднюю плашку, каб льга было панесці, і, не надта асцерагаючыся, шыбуе ўзбоч чыгункі дадому. Ідзе чалавек, нясе на плячы палку дроў. Ну і што? Увесь канец іхняй вуліцы вось такім манерам паліць у печах. Коней ні ў кога няма, машыну неноймеш — дарагая, а казна тым часам не

збяднее. Можа, дваццаць ці трыццаць грузавікоў тралююць дровы з лесу, штодня некалькі вагонаў адпраўляюць у гарады, то неяк жа павінна жыць і мястэчка.

Пабойваецца Васіль аднаго Бозі. Гэты худы выпетраны стары пільнуе склады, склепы, забуртаваную бульбу «Плодагародніны», кантора якой размяшчаецца ў Васілёвай хаце. Але, відаць, леспрамгас яму таксама нешта прыплачвае, бо Бозя пільна сочыць за тымі, хто надвячоркам валачэ на плячы плашку. Дарослым яшчэ спускае, а падлеткам праходу няма.

У гэты надвячорак Васіль якраз і нарваўся на Бозю. Стары вынырнуў аднекуль з цемры і стаў перад Васілём як укопаны.

— Я табе вушы паабрываю, калі яшчэ раз злаўлю,— паабяцаў ён прарэзлівым, пісклівым голасам, усклаўшы Васілёву плашку на свой худы плячук.— Развялося паганцаў, бозя, мой бозя. Прадыху няма...

Бозя павалок плашку ў курэнь. Зімой і летам жыве ён у гэтым абкладзеным дзёрнам курані, у якім пастаянна гарыць агонь і віецца з вузкай гарлавіны дым. Бозя варыць сабе страву ў закураным кацялку, ходзіць у даматканых штанах, кашулі, толькі накідваючы на плечы кажушок. Вартаўнік ён адменны.

Дрэнна страціць веру ў сябе. У наступныя дні мароз не спадаў, нават яшчэ больш узмацніўся, але колькі ні шастаў Васіль каля станцыйных штабялёў, мёрзнучы ў сваім паліточчыку, яму не ўдалося прынесці ніводнай плашкі. Усюды мроіўся Бозя. Між тым тры метры дроў, выпісаныя канторай для апалу грубкі, зніклі на вачах. Дзіва няма: гэтымі дрывамі маці паліла і ва ўласнай печы.

З хлебам наладзілася: бачачы, што яго не хапае, чыгуначнікі свайго дамагліся. У іх уласная пякарня, і хлеб ім цяпер завозяць у кандуктарскую, дзе і прадаюць. Пастаяўшы якую гадзіну ў чарзе, Васіль штодня шыбуе дадому з дзвюма буханкамі пад пахай.

З дрывамі ж — катастрофа. Усё драўлянае, без чаго можна абысціся — дошкі, якімі адгароджваўся закутак для цяляці, падпоркі з-пад яблынь, нават арэхавыя кійкі, наношаныя ім летам пад фасолю,— Васіль папілаваў, пакалоў, пасек, і цяпер, каб ён нават захацеў, няма за што зачапіць рукі. Не будзеш жа расцягваць на дровы хлеў ці хату?..

Адзін з тых марозных дзён выдаўся асабліва брыд-

кі. Зябнучы, дрыжучы, Васіль гадзіны тры дрыгляваў каля штабялёў, але Бозя пільна стаяў на варце. Плашку сцягнуць не ўдалося.

Васіль быў проста ў адчаі. Наступае вечар, барвавее заходні край неба — прыкмета, што ноччу мароз затрашчыць яшчэ большы,— а паліць у печы няма чым.

Васіль нарэшце ўспомніў: на ўзмежку суседняга агарода ляжыць вываранець — таполю паваліла ветрам, яе парэзалі на кавалкі, а корань застаўся. Узяўшы пілу, паклікаўшы Міхася, Васіль рушыў на агарод. Яны адпілавалі рагі ад вываратня, і атрымалася печыва дроў. Але што гэта былі за дровы! Успыхнулі як салома, не даўшы ніякага цяпла, і ледзь-ледзь удалося зварыць на вячэру бульбы.

Добра, што добра канчаецца. Бозя, відаць, збрыдзеў не аднаму Васілю. Вуліца, населеная чыгуначнікамі, адчула, што праз Бозю зацікаецца яе інтарэс, і на ўвішнага вартаўніка нехта напісаў заяву. Прыбыла камісія, факты пацвердзіліся. Бозя сапраўды паліў казённыя дровы, не шкадуючы. Пад бульбоўнікам, за куранём, у яго знайшлі аж два метры плашак. Мабыць, і Васілёва ляжала ў той незаконнай паляніцы.

Вартаўніка звольнілі, усё стала на месца. Васіль цягаў плашкі, пілаваў, сек, а начамі, прыхінуўшыся да цёплай грубкі, чытаў. Хутка і дрывяны клопат паменшаў, бо кантора, зважаючы на вялікія марозы, выпісала яшчэ тры метры дроў.

Мінула вайна з белафінамі, надыходзіла вясна. З харчам па-ранейшаму тугавата, і Васіль за зіму парадкам падупаў. Можа, таму, што занадта пераборлівы ў ядзе. Зусім не есць паранай бульбы, кіслых буракоў, ячменнага крупніку. Калі такія стравы маці ставіць на стол, абыходзіцца шклянкай малака і кавалкам хлеба. Затое меншыя браты сякуць без разбору. Міхась нават печаную бульбу кладзе ў сумку, калі збіраецца ў школу.

Скончылася трэцяя, самая доўгая, надакучлівая чвэрць. Васіль прынёс у дзённіку адны пяцёркі, а ў Міхася «добра» толькі па трох прадметах: па фізкультуры, спевах і маляванню. Па астатніх — «дрэнна». Дзіўны Міхась: давучыўся да чацвёртага класа, а не ведае, што ёсць расклад заняткаў. Калі збіраецца ў школу, кладзе ў сумку ўсе падручнікі.

Бацьку і маці выклікалі на бацькоўскі сход. Яны ніколі на такія сходы не хадзілі, а цяпер раптам загарэліся. Можа, таму, што Васіль канчае сёмы клас. а гэта значыць, будзе мець няпоўную сярэднюю адукацыю.

Усё з-за сходу і пачалося. На ім вельмі ўжо ўзносіў Васіля сам дырэктар школы. Называў лепшым вучнем, гордасцю школы. Пахвала на ўсё мястэчка. Бацьку дырэктар прысароміў: маеш, маўляў, такога сына, а худы ён у цябе, змарнелы, кепска апрануты.

Справіць Васілю абновы бацькі не маглі, гэта было адкладзена на восень. А папраўляць здароўе ўзяліся адразу. Назаўтра бацька спецыяльна схадзіў у краму і прынёс бляшанку какавы з наклееным на яе бліскучым ярлыком. Бляшанка была наканавана аднаму Васілю. У меншых шчокі і ад бульбы трашчаць. Калі Васіль раніцай збіраўся ў школу, маці зварыла і падала яму поўны кубак цудадзейнага напітку, які мусіў адразу ўзняць яго здароўе. Але з якой зайздрасцю глядзелі на гэты кубак меншыя браты! Васілю аж няёмка было піць пад іх прагнымі позіркамі.

Але ў той жа дзень папраўка Васілёвага здароўя і скончылася. Міхась прыходзіў са школы раней Васіля. Выкарыстаўшы хвіліну, калі маці выйшла з хаты, ён дастаў бляшанку з бліскучым ярлыком з верхняй палічкі, падгаварыў меншых братоў і ўтраіх лыжкамі выбралі бляшанку амаль да дна. Нават вадой не запівалі — з'елі какаву сухую.

Зрэшты, прыгрэла сонца, надышла сапраўдная вясна, маці пачала варыць шчаўе. Можна было папраўляцца і без какавы.

Калі пачалі зацвітаць яблыні, стала відаць, што палавіна іх памерзла. Так і стаялі яны голыя, чорныя сярод суцэльнай зеляніны, пакуль іх не ссеклі, знішчыўшы памятку аб халоднай суровай зіме.

1975

ПРАЗ ДЗЕНЬ ПАСЛЯ САЛЮТА...

I

Гэта быў адзін са старых панскіх, насаджаных у англійскім стылі паркаў — іх даволі шмат засталося на заходніх абсягах Украіны і Беларусі. Нават праз стагоддзе, з парадзелымі дрэвамі, з абымшэлымі пеньчукамі вось гэты парк, у якім цяпер размясціўся полк сувязі, мала чым адрозніваўся ад звычайнага лесу: дуб рос побач з грабам, клёнам, бяроза ў суседстве з берастам і рабінай.

Парк падняўся на шырокім, разлеглым пагорку з амаль што стромымі схіламі. Веснавая і дажджавая вада вымыла на скатах глыбокія яры, густа зарослыя нідзядоўнікам, крапівой і дзікім вішняком. Злева, у нізіне, стаяў напаўразбураны панскі дом, праўдзівей, ад дома засталіся белыя калоны і тры пярэднія сцяны; задняй сцяны, як і даху, не было — усё гэта ляжала кучамі бітай цэглы і парослага быльнягом друзу. З правага боку ля падножжа паркавай гары бялее дамкамі невялікі гарадок.

Тут Валынь, Украіна, і гэта адчуваецца ў малюнках навакольных палявых краявідаў, у гаворцы жыхароў, у тым, як узыходзіць і заходзіць сонца. Стаіць верасень, над полем, дзе пакатыя ўзгоркі мяжуюць з глыбокімі ярамі, лятае белая павуцінка, чэзлыя на выгляд яблынькі гнуцца ад тугіх жаўтабокіх антонавак, з вішняку, якога тут — як лазы, пераспелыя, толькі збольшага паклёваныя птушкамі ягады асыпаюцца на дол.

Армейскі полк сувязі са сваімі радыёстанцыямі, апаратамі Бадо, СТ, з усёй разнастайнай тэхнікай атабарыўся ў парку больш за месяц назад. У засені дрэў стаяць грузавікі з прыробленымі да кузаваў драўлянымі будамі. Будаў бадай хапае для жылля, бо бры-

зентавыя палаткі нацягнулі для сябе толькі лінейныя тэлефаністы.

Штаб размяшчаецца ў гарадку, там жа стаяць на пастоі старшыя афіцэры, якія прыходзяць у парк толькі па службе.

Служба вядомая. Полк сваім ходам перадыслацыраваўся з Германіі. Калі наспела вайна з Японіяй, была каманда грузіцца ў вагоны, але калону вярнулі назад са станцыі. Там, на Далёкім Усходзе, вайна і без палка сувязі ішла паспяхова. Роты і ўзводы цяпер займаюцца вывучэннем баявой тэхнікі, статутаў, праводзяць страявыя заняткі. Але ўсё гэта хутчэй для блізіру, бо наперадзе няпэўнасць. Ходзяць чуткі пра расфарміраванне, дэмабілізацыю. Не сакрэт, што полк сувязі болей чым напалавіну складаецца з дзяўчат. Хто іх у мірны час будзе трымаць у арміі?

Пад вечар спыняецца нават бачнасць заняткаў. Стаяць на вызначаных месцах пасты, каравулы, кухня пачынае раздачу вячэры.

У гэты час да буды, у якой жыве старшына групы бліжняй разведкі Хомчык, прыходзіць лейтэнант Траяноўскі — ён служыць начальнікам палкавога ПЗД [1]. Кішэнь брыджаў у лейтэнанта злёгку адтапырана. Хомчык таксама сёе-тое падрыхтаваў. Пераканаўшыся, што ніхто за імі не віжуе, парушальнікі вайсковага статута прыхопліваюць шклянку, загорнуты ў паперу пакунак з закускай і па крутому схілу пагорка спускаюцца да разбуранага панскага палаца. Там, у зараслях дзядоўніку, ёсць зацішнае месца, дзе сябры вячэрняю часінаю вядуць працяглыя размовы.

Добра, ціха ў дзядоўніку. Заходзіць сонца, яго праменні, прабіўшыся праз купы дрэў, карункавымі ўзорамі кладуцца на закураныя сцены палаца. Востра пахне палыном, выпетранай, перасохлай травой, і Хомчыку лёгка ўявіць, што тут улонне прыроды, дзікі, закінуты кут.

Хомчык выцягвае з рыльца бутэлькі зробленую з пакулля затычку. Самагонка вельмі моцная, бураковавая, і гэтай бутэлькі хлопцам хопіць на ўвесь вечар. Любяць яны не столькі выпіўку, колькі магчымасць адкрыта, даверліва пагаварыць, паспавядацца. І не адны яны. Шмат за вайну накапілася ў салдацкіх ду-

[1] ПЗД — пункт збору данясенняў.

шах такога, што патрабуе выйсця, абгаварэння. А гарэлкі дастаць няцяжка — вайна скончылася.

Хлопцы выпіваюць па паўшклянкі, закусваюць.

— Канцавога не бачыў? — пытаецца Хомчык.

— Мабыць, пайшоў да сваёй беленькай. Яму не да нас.

Радыётэхнік лейтэнант Канцавы быў трэцім, хто яшчэ нядаўна прылучаўся да збораў у дзядоўніку. Але, пазнаёміўшыся ў горадзе з бялявенькай настаўніцай, на сяброўства махнуў рукой.

Хомчык нарадзіўся і вырас у драўляным палескім мястэчку, Траяноўскі — у Маскве, але тое, мабыць, што хлопцы жылі, вучыліся ў адзін час, чыталі тыя самыя кнігі, аднолькава думалі, зрабіла іх на дзіва блізкімі адзін аднаму. Нягледзячы на розніцу ў званні, яны зблізіліся, а цяпер, прадчуваючы расстанне, асабліва даражаць вячэрнімі спатканнямі.

— Дзе ты ў Маскве жыў? — пытае Хомчык.

— Ля Рыжскага вакзала. Вуліца наша ціхая, зялёная.

— Беларускі вакзал блізка ад Рыжскага?

— Блізка. Хвілін пятнаццаць язды на трамваі.

Хомчык двойчы быў у Маскве. Першы раз прыязджаў з бацькам яшчэ да вайны, другі — ужо мабілізаваным, разам з капітанам з ваенкамата, які, маючы службовую камандзіроўку, заехаў да знаёмай дзяўчыны, але абодва разы ён трапляў у Маскву праз Кіеўскі вакзал. Таму ён не ведае, дзе размяшчаецца Беларускі, дзе Рыжскі вакзал і як выглядае ў тых месцах горад.

— Зялёныя вуліцы ў Маскве? — перапытвае Хомчык.— І мураўка па дварах ёсць?

— Дзеля гэтага трэба ехаць у Замаскварэчча. Там поўна такіх двароў. Вечарам бабулі пад вязамі п'юць чай з самавара. Ідылія...

Хомчыку за вайну прыйшлося пабачыць гарадоў. У некаторых з іх ён нават быў падоўгу, як, напрыклад, у Выбаргу ці ў гэтым нямецкім горадзе ля падножжа Судэтаў, з якога яны нядаўна выехалі. Але ўсё адно ў яго вострая цікавасць да людзей, якія выраслі ў горадзе.

— Што ты рабіў летам, пасля школы?

— Чытаў, купаўся, хадзіў у кіно.

— А ў лесе быў? Ягады, грыбы збіраў?

Не, такімі справамі Траяноўскі не займаўся. Ездзячы зрэдку да бацькі на дачу (бацька пакінуў сям'ю, калі сыну было восем гадоў), бачыў, зразумела, дзе і як растуць ягады, грыбы, але імі чамусьці не зацікавіўся.

— Ты многае страціў,— гаворыць Хомчык.

— Што я страціў?

— Як табе сказаць. Нешта такое, што цяжка выказаць словамі. Радасць адчування жыцця. Калі я толькі заходжу ў лес, мне радасна.

— А на полі не радасна? — падкалвае Траяноўскі.— Не рабі са сваёй прывычкі закона. Хто ў якім месцы вырас, той да яго прывязваецца.

— Нешта ўсё-такі ёсць.

— Нічога няма. Проста табой валодаюць захапленні, вядомыя яшчэ з часоў Русо. Шчаслівае жыццё, несапсутыя норавы магчымы толькі на ўлонні прыроды.

Хомчык не пярэчыць. Яго таварыш скончыў педінстытут, праўда, па паскоранай, уведзенай у ваенны час праграме, а Хомчык толькі дзесяць класаў. Вось так яны ляжаць, размаўляюць, іншы раз нават крыху спрачаюцца. Аб чым? Аб усім.

Дружбакамі валодае асаблівы настрой. Скончылася вайна, у якой яны маглі загінуць. Ды не ў адной вайне справа. Яны абодва трохі пабачылі свету — з мінулагодняй восені былі ва Усходняй Прусіі, затым на пачатку зімы полк перакінулі на Першы Украінскі фронт, і яго шлях пралягаў праз Польшчу, Германію, нават частку Чэхаславакіі прыйшлося вызваляць. А цяпер наперадзе няпэўнасць. Калі полк расфарміруюць, то Траяноўскага і Хомчыка хутчэй за ўсё парассоўваюць па розных часцях або нават дэмабілізуюць. Вайсковай спецыяльнасці ў іх фактычна няма.

— Успамінаеш Эльзу? — пытае Траяноўскі.

Хомчык маўчыць. Болей як тры месяцы полк стаяў у ціхім шахцёрскім гарадку ля падножжа Судэтаў. Там Хомчык з Траяноўскім нават да нямецкіх дзяўчат хадзілі: Хомчык да чарнявай, падобнай на армянку Эльзы, Аляксей — так завуць Траяноўскага — да яе сяброўкі Інгі.

— Мы брыдка зрабілі, што не папярэдзілі дзяўчат пра ад'езд. Хоць бы па-людску развіталіся. Што яны пра нас падумаюць?

— На вайне як на вайне. Бачыў жа, што было...

Так, было дзіўна, і доўга яшчэ пра гэта будуць думаць і разважаць дружбакі. Вайна падзяліла свет, і салдатам, пакуль не дайшлі да Германіі, мабыць, здавалася, что немцы — суцэльныя пачвары, што там, на іх радзіме, усе ходзяць калонамі, аддаюць адзін аднаму чэсць і выгукваюць фашысцкія лозунгі. Можа, немцы іх і выгуквалі, але [redacted] таго часу, як полк размясціўся ў шахцёрскім гарадку, малюнак змяніўся. У абвітых плюшчом і дзікім вінаградам катэджыках, у двух- і трохпавярховых, закапцелых ад вугальнага пылу будынінах жыло шмат маладога веку фраў; цыбатых дзяўчат, якія, відаць, мала думалі пра гітлеравы лозунгі, а найболей пра тое, як і дзе дастаць паўбоханчык цвёрдага, як гліна, хлеба, лыжку тлушчу або, на горшы выпадак, павідла.

Першыя два-тры дні, пасля таго як полк заняў пад стойбішча падобны на казарму старадаўні цагляны будынак школы з агароджаным жалезнымі прутамі пляцам, фраў і цыбатыя немачкі хаваліся, носа з кватэр не вытыркалі. Яны, мабыць, таксама лічылі, што рускія, савецкія, падобныя да лютых, [redacted] раскосымі вачамі скіфаў, якія зараз жа пачнуць трушчыць і нішчыць усё нямецкае. Такімі іх маляваў Гебельс на сваіх плакатах, шкуматы якіх яшчэ і цяпер віселі на сценах гэтак жа, як бясконцыя ліcткі лозунгаў з трох толькі слоў: «Berlin bleibt deutsch»[1]. Але па Берліне ўжо болей як тыдзень расхаджвалі савецкія салдаты. Вар'яцкага выгляду фюрэр атруціўся крысіным ядам. А тут, у запыленым вугалем гарадку, рускія не праяўлялі ніякіх барбарынскіх намераў: яны нават не цікавіліся, належыць хто-небудзь з тубыльцаў да нацысцкай партыі ці не належыць.

Між тым май зелянеў на вуліцы каштанамі, букамі, клёнамі, рускія былі зусім не такімі, як маляваў іх Гебельс, з выгляду — людзі, а не звяры. Больш таго — гарадок вельмі хутка высветліў, што ў іх, пераможцаў, добрыя сэрцы. Дзецям, жанкам, якія адважыліся першымі да іх падысці, яны давалі хлеб, цукар, суп са сваіх салдацкіх кухань.

У гарадку, між тым, мужчын было мала: нават пятнаццацігадовых падлеткаў і пасівелых дзядоў фюрэр пхнуў у фолькcштурм. Расы, народы змешвалі

---

[1] Берлін застанецца нямецкім *(ням.)*.

сваю кроў на працягу ўсёй гісторыі, і калі глядзець на падзеі менавіта з такой высокай вышкі, то асабліва прыкметнымі ў сэнсе сказанага былі два тыдні пасля дня Перамогі, бо начальства ў гэты час пазірала скрозь пальцы на збліжэнне салдат, сержантаў і нават асобных афіцэраў з мясцовымі жанчынамі і дзяўчатамі.

Хомчык з Траяноўскім якраз тады і пазнаёміліся з Эльзай і Інгай. Ім было гэта зрабіць нават лягчэй, чым астатнім: да арміі, да фронту, Хомчык быў у партызанах, ды і на фронце па характару службы так ці інакш сутыкаўся з немцамі і нямецкую мову ведаў ніштавата. Аляксей таксама яе трохі ведаў, хоць ад яго можна было чакаць большага: як-ніяк скончыў педінстытут.

Полк выязджаў з гарадка трыма калонамі, праз кожныя два-тры дні. Выезд першай жа калоны паказаў, наколькі цесным, блізкім было яднанне некаторай часткі асабовага складу з мясцовымі жанчынамі. Яны стаялі на вуліцы густым, шчыльным натоўпам і, не саромеючыся, выціралі слёзы.

Пасля гэтага быў строгі загад: ніякай інфармацыі насельніцтву аб часе перадыслакацыі. Хомчык з Траяноўскім загад выканалі: знаёмым дзяўчатам пра свой ад'езд не сказалі.

Шахцёрскі гарадок, Эльза, Інга — цяпер гэта толькі ўспамін. Мінуў пераможны май, нібы ў сне праляцела першае мірнае лета, і вэлюм святочнасці, урачыстасці пакрысе спадае, саступаючы месца будзённым, іншы раз неспакойным клопатам і турботам. У Траяноўскага — настаўніцкі дыплом, а ў Хомчыка ніякай прафесіі. Перад ім, хоць і смутна, а ўжо вынікае пытанне: што будзе рабіць, калі дэмабілізуецца з арміі?

Пра адно не гавораць і нават стараюцца не думаць дружбакі — пра вайну. З лістоў, якія таму і другому прыходзяць ад матак, яны ведаюць, што большасць іхніх таварышаў, знаёмых ніколі дадому не вернецца. Іх праглынула вайна. На вайне адчуванні асаблівыя, смерць там — звычайнасць, і, можа, па гэтай прычыне тыя, хто бачыў смерць, не любяць пра яе ўспамінаць.

II

На Украіне, на бязлесым прасторы, ноч наступае нечакана. Часіна сутоння, калі дзённае святло нібы змагаецца з цеменню, вельмі кароткая. Яшчэ некалькі хвілін назад было светла, і раптам — змрок.

З наступленнем цемені на дубах, пад якімі абсталявана танцавальная пляцоўка, запальваюцца электрычныя лямпачкі. Хлопцы-сувязісты так іх развесілі, што дрэвы здаюцца нейкімі незямнымі, казачнымі. На вышмарганым ботамі пятачку іграе радыёла, пачынаюцца танцы. Вальсы і танга будуць звінець гадзіны дзве, да самага адбою.

Танцуюць пераважна дзяўчаты з дзяўчатамі, хлопцы — яфрэйтары, сержанты — тоўпяцца збоку, назіраюць. З радыёлы вырываюцца цягучыя, млявыя гукі, шоргаюць па ўтаптанай пляцоўцы кірзавыя боты, надзетыя на стройныя дзявочыя ногі.

Можна стаяць, глядзець на парачкі, а можна блукаць па парку. Наводдаль ад пляцоўкі, праз навісь галін праглядвае высока ўкраінскае неба, засеянае шчодрымі зоркамі. Над гарадком вісіць паўбоханчык месяца, лье на белыя дамкі сваё таямнічае святло. Над старым паркам як бы лунае дзіўны, загадкавы настрой: кончылася самая вялікая вайна, якая калі-небудзь была на свеце, і што падорыць гэтым уцалелым у яе агні дзяўчатам і хлопцам мірнае жыццё, абсягі якога яшчэ за хісткай, няпэўнай заслонай?

У гурце дзяўчат ёсць адна, з якой Хомчык з той пары, як полк атабарыўся ў былым панскім парку, у час танцаў раз-пораз пераглядваецца. Завуць яе Таня Верашчагіна. У яе круглы, мілавідны твар, трохі паўнаватая постаць. Дзяўчына, як і Хомчык, старшына. Яны хутка год служаць разам, але дасюль не знаёмыя. Справа ў тым, што ў вайну група бліжняй разведкі ў размяшчэнні палка сувязі амаль не знаходзілася, сядзела на перадавой, у пяхотных палках, ды і пасля вайны Хомчык жыў не ў казарме, а ў асобным штабным доме.

Каб Хомчык умеў танцаваць, то пазваў бы Верашчагіну ў круг, знайшоў бы нейкія словы. А так ён толькі стаіць і глядзіць. Колькі вечароў кончылася тым, што, павітаўшыся з Таняй кіўком галавы, кінуўшы ў яе бок некалькі позіркаў, Хомчык затым адыхо-

дзіў і ўвесь вечар вандраваў з Траяноўскім па парку. З дзяўчатамі ён сарамлівы, нясмелы і нічога з сабой не можа зрабіць.

Так і ў гэты вечар.

— Дзіўны ты,— гаворыць Траяноўскі,— калі не можаш так проста падысці, напішы запіску. Запрасі ў кіно. Яна ж табе падабаецца.

— Падабаецца.

Запісак Хомчык пісаць не хоча. Ёсць у гэтым нешта дзіцячае, школьнае. А ён ужо даўно не школьнік. Ды і ў яго адносінах з Верашчагінай шмат няяснага, цьмянага. Было некалькі выпадкаў, калі ён сустракаў Верашчагіну з сяброўкамі, перасільваючы сябе, рабіў спробу прыпыніцца, завязаць гаворку, але яна трымалася з ім, як з незнаёмым. А потым праз другіх дзяўчат перадавала Хомчыку прывітанні...

— У Верашчагінай нікога не было? — пытае Хомчык.

— Не ведаю. Такія справы напаказ не выстаўляюць. Ды, зрэшты, што табе? Ты ж з ёю ў загс не збіраешся?

Траяноўскі гаворыць праўду. Хоць і без яго Хомчык гэта ведае. Чалавек цягнецца да чалавека не толькі дзеля таго, каб выйсці замуж ці ажаніцца. Полк сувязі, які больш чым напалавіну складаецца з жанчын, засведчыў гэта сваім прыкладам. У вайну шмат хто з дзяўчат, якія ў ім служаць, не надта глядзелі, жанатыя іх кавалеры ці нежанатыя. Кавалерамі найчасцей былі афіцэры з карпусных і армейскіх штабоў, у іх была магчымасць наладзіць на Новы год ці ў якое іншае свята пагулянку, і некаторыя дзяўчаты ахвотна на гэтыя пагулянкі ездзілі. Хлопцы ў такіх выпадках па двое і па трое сутак без змены дзяжурылі ля апаратаў Бадо, СТ і, вядома, праклінала напарніц. А калі скончылася вайна, нават помсцілі ім, абмінаючы сваёй увагай, знаёмячыся з чужымі. Вядома, не ўсе дзяўчаты былі такія, можа, меншая палавіна, можа, трэць ці чвэрць — дакладнай статыстыкі няма.

— На вайне жылі сённяшнім днём,— працягвае Траяноўскі.— Заўтрашняга магло не быць. Вось у чым соль.

Ён зноў гаворыць правільна. Яго словы можна дапасаваць нават да цяперашняга часу: дзяўчаты і хлопцы — маладыя, маладосць у жыцці бывае адзін раз.

Стаіць цёплы вераснёвы вечар, і проста грэх у такі вечар не абнімацца, не цалавацца...

— Чаму сам так не жывеш? — пытае Хомчык.

Траяноўскі зацінаецца. Пра жонку ён ніколі нічога не расказвае. У дваццаць гадоў, калі яшчэ вучыўся ў інстытуце, ажаніўся, аднак лісты ад жонкі атрымлівае рэдка, і сам ёй не піша. Хомчык даўно здагадваецца, што жаніцьба яго таварыша не радуе. Хто тая невядомая жанчына?

— Я думаю, вайна нічога не спісвае,— разважае Хомчык.— Мы панясём і добрае і благое з вайны.

У гэтую хвіліну ён думае пра выпадак, калі яшчэ там, у Германіі, з палка дэмабілізавалі некалькі дзяўчат, якія зацяжарылі.

III

Назаўтра мусіла быць тое самае — млявыя заняткі, вывучэнне статутаў, вечарам танцы пад дубамі — каб раптам не вынікла нечаканая навіна: скончылася вайна з Японіяй.

Прывід гэтай вайны ўсё ж вісеў над палком, бо некаторыя сувязісты, не могучы ўтаймаваць радасць, яшчэ днём, у службовы час, пакаштавалі самагонкі. Гэта было ЧП. І начальства неадкладна прыняло меры: чалавек восем было пасаджана на гаўптвахту, танцы адменены.

ЧП тым не меней працягвалася. Гаўптвахту абсталявалі ў напаўразбураным панскім доме, прайсці туды, нягледзячы на вартавых, было не вельмі цяжка, і спагадлівыя таварышы арыштаваных здолелі-такі перадаць ім некалькі бутэлек. Падвяселеная градусамі «губа» ноччу заспявала пра трох танкістаў...

Загадам па палку выпіўка была прыроўнена да найцяжэйшага злачынства. Жанчын з кошыкамі, якія вандравалі вакол парку, нібы ветрам здзьмула.

Старшына Хомчык жыве ў будзе разам з маладшымі лейтэнантамі Лімарам і Зускіным. Лімар — малады, шыракаплечы, з даволі прыгожым, засеяным вяснушкамі тварам, на якім асабліва выдзяляюцца падпухлыя губы і зеленавата-жоўтыя, круглаватыя, як у ката, вочы.

У полк Лімар трапіў у самым канцы вайны, і цяпер

18 Зак. 937

вельмі задаволены, што яго прызначылі камандзірам страявога ўзвода. Свой будучы лёс ён звязвае з арміяй.

Як ні дзіўна, але прыкладна такія ж сяганні ў Зускіна, хоць яму пад сорак, а на пагонах адна толькі зорачка.

У адзін з тых дзён Лімар просіць Хомчыка:

— Ты пасля абеду не прыходзь. Салон мне самому патрэбен.

Хомчык ведае прычыну. За Лімарам, нібы цень, блукае доўгая, непрыгожая, знешне падобная на бутэльку сувязістка.

Выпадак на гаўптвахце пакрысе забываецца, і танцы пад дубамі адноўлены зноў. Начальства проста вымушана дазволіць гэтыя танцы, бо чуткі пра дэмабілізацыю дзяўчат робяцца рэальнасцю. Ужо вядома, што рыхтуецца загад, у штабе афармляюцца дакументы.

Лёс нарэшце робіцца літасцівым і да Хомчыка. Развітаўшыся з Траяноўскім, ён на сцяжынцы, наводдаль ад палатак і буданоў спатыкае Таню. Яна адна. Яшчэ звініць радыёла, чуюцца галасы, а яна, самотная, вандруе ў адзіноце.

О, гэты Хомчык даволі змыслы чалавек! Ён даўно марыў пра такую сустрэчу, нават прадбачыў яе. Таму загадзя абдумаў сякія-такія варункі і захады. На схіле пагорка, у густым вішняку, ёсць вельмі прыдатны, зарослы травой гурбочак, на якім можна пасядзець, як на лавачцы. Хомчык вядзе туды Таню, і яна ахвотна ідзе.

Яны сядзяць, размаўляюць, як бы навыперадкі расказваючы кожны пра сябе. Таня з Поўначы, з Яраслаўскай вобласці, і Хомчыку прыемна чуць яе трохі нязвыклую, напеўную гаворку, працяглае «о» нават у тых словах, дзе масквіч Траяноўскі прамаўляе «а».

Не меней прыемна Хомчыку адчуваць побач з сабой ладнае, зграбнае Таніна цела, нават у шэрані ночы выдзяляць рысы яе мілага круглаватага твару, высокія грудзі пад салдацкай гімнасцёркай, на якой прышыты чорныя (як ва ўсіх тэхнічных войсках) пагоны са срабрыстым старшынскім малатком.

Хомчык — ён нібы даказвае гэта самому сабе — яшчэ і даволі смелы чалавек. Ён раз-пораз цалуе Таню, і яна не ўхіляецца ад пацалункаў. А хіба ён не мае на гэта права? З Таняй яны знаёмы даўно, і проста

так здарылася, што не мелі магчымасці спаткацца, застацца адзін на адзін.

У Хомчыка хмельна кружыцца галава. Даўно перастала іграць радыёла, наступіў час адбою. Полк спіць. Але навошта ім з Таняй сон? Свеціць месяц, і, здаецца, там, унізе, ля руін палаца, плюскоча хвалямі рэчка, а над яе берагамі трымціць туман. Нібы вясна, нібы спяваюць у зарасніку салаўі — такое адчуванне.

Яны выходзяць са сховішча толькі пад раніцу, калі зоркі на небе пачынаюць бляднець. Кепска адно: Хомчык не можа выканаць свой кавалерскі абавязак і правесці Таню да буданчыка. Калі пойдуць удваіх, іх паставыя «засякуць». Па адным жа як-небудзь можна прашмыгнуць.

Заўтра на гэтым месцы яны зноў сустрэнуцца...

Яны сыходзяцца ў зарасніку яшчэ два разы. Збліжэнне настолькі нечаканае, імклівае, што Хомчык губляе раўнавагу. Ён, як раней, праводзіць з байцамі заняткі па дысцыплінарнаму статуту, але не ў прыклад папярэднім дням ніяк не можа знайсці патрэбны тон. Можа, па той прычыне, што яго распірае радасць, ён дарує цяпер недакладныя адказы, блытаецца сам, збіваючыся нават на тых параграфах, якія ведае назубок.

Няўважлівы ён і да Траяноўскага. Вечарам яны сустракаюцца, стаяць ля танцавальнай пляцоўкі, але Хомчык увесь час думае пра Таню, з нецярпеннем пазіраючы на свой наручны гадзіннік. Што ж, ён не лепшы за Канцавога.

Дзіўныя стаяць вечары і ночы. Ахутаныя месячным мроівам дрэвы, кусты, зорнае неба, нерухомае цёплае паветра, музыка, якая ліецца з радыёлы, вальсы і танга пад аздобленымі электрычнымі лямпачкамі дубамі — уся гэтая прыгажосць нібы апошні дарунак дзецям вайны, якія ў хуткім часе раз'едуцца, каб ніколі болей не сустрэцца.

У памяці Хомчыка ўсплываюць вычытаныя яшчэ ў школьныя гады радкі і звіняць у вушах несупынна:

> Спит как во сне зачарованный сад,
> Ночь в бирюзе утопает,
> В воздухе носится рой серенад,
> Кто-то безумно рыдает...

Нейкай трывогай вее ад гэтых радкоў. У чым яна, дзе? Хомчык не ведае,

Вярнуўшыся з выраю, птушкі пачынаюць віць гнёзды — так думае Хомчык пра тых, хто робіць няхай сабе яшчэ нясмелыя, першыя захады, каб неяк асталявацца ў мірным жыцці. Да такіх ён адносіць сябе і лейтэнанта Канцавога, які хутка месяц прападае ў беленькай настаўніцы.

Таню дэмабілізуюць, а ён, Хомчык, магчыма, застанецца служыць, але пачнецца зусім іншая служба, бо ён будзе ведаць, што яго чакае дзяўчына. Ні аб чым сур'ёзным ён пакуль не думае, яму трэба вучыцца, але ўсё адно яго жыццё стане другім, зусім другім...

У палку ёсць людзі, якія і аб сур'ёзным падумалі. Прыклад — старшы лейтэнант Пятакоў, камандзір групы бліжняй разведкі, непасрэдны Хомчыкаў начальнік. Як толькі скончылася вайна, ён афіцыйна сышоўся з радысткай Зінай Варанцовай, такой жа, як і сам, чарнявай, маўклівай, гаспадарлівай. У іх цяпер усё агульнае — будка на калёсах, куды Зіна носіць кацялкі са сняданкамі і абедамі. Ёсць падобныя прыклады сярод сержанцкага і нават радавога саставу, хоць тым парачкам асобных будак, вядома, не выдзелілі.

Недзе тут пачынаецца Хомчыкава трывога. Таня да яго блізкая, прыхільная толькі пры патаемных спатканнях, а днём, на людзях, яна па-ранейшаму трымаецца як незнаёмая.

Падзеі між тым нарастаюць. З раніцы ў палку паявіўся апрануты ў сіні цывільны касцюм чалавек, і ўсе пазналі ў ім былога камандзіра радыёроты капітана Белага. З капітанам здарылася няшчасце менавіта ў той дзень, калі скончылася вайна. Радысты аб гэтым першыя даведаліся, наладзілі банкет, на якім тры чалавекі атруціліся кансервамі, якія недзе раздабыў увішны камандзір. Капітана судзілі. Але добра тое, што добра канчаецца. Амністыя з нагоды перамогі над Германіяй скасавала капітану большую палавіну вызначанага судом тэрміну турэмнага зняволення, нядаўняя — пасля перамогі над Японіяй — астатнюю.

У той жа дзень, апоўдні, урачыста адпраўлялі дамоў першую групу дэмабілізаваных дзяўчат. Грымеў аркестр, начальнік штаба, парторг, іншыя вядомыя людзі палка гаварылі прамовы, уручалі дзяўчатам баявыя граматы. Яны стаялі ў страі ў сваіх мытых-перамытых гімнасцёрках, наваксаваных кірзавых ботах,

з ордэнамі, медалямі, але з выгляду прыціхлыя, разгубленыя...

Таню з першай групай не адправілі, але Хомчык з ёй усё адно не спаткаўся. Вечарам танцаў не было, полк раставаў на вачах, настрой быў такі, што не да танцаў, а назаўтра Хомчыка паслалі на хлебанарыхтоўкі. У затуленай між асенніх пажаўцелых пагоркаў вёсачцы Хомчык разам з байцамі і камандзірамі пражыў цэлы тыдзень: звозілі збожжа на такі, малацілі, грузілі на машыны.

Калі Хомчык ад'язджаў, да яго падышоў нізенькі, рабаваты, апрануты ў пакамечаную парусінавую гімнасцёрку лейтэнант — камандзір аднаго з лінейных узводаў — і сунуў яму ў рукі надпісаны чарнільным алоўкам трохкутнічак. Ліст адрасаваўся Тані Верашчагінай.

Хомчык напачатку нічога кепскага не падумаў. Але, калі ён вярнуўся ў полк, Тані ўжо не было, наогул нікога з дзяўчат не было — іх усіх паспелі адправіць дамоў.

Хомчыка чакала запіска — у ёй Таня паведамляла адрас, перадавала прывітанні, прасіла пісаць.

Хомчык мог бы проста адправіць лейтэнантаў трохкутнічак па адрасе, але на яго раптам нахлынула падазрэнне, рэўнасць, ён некалькі дзён вагаўся і, нарэшце, не вытрымаўшы, праклінаючы самога сябе, разгарнуў трохкутнічак.

Гэта быў канец. Лейтэнант у сваім пасланні нарабіў мноства памылак, але пра характар яго адносін з Таняй сумнявацца не выпадала...

Далёкія, палітыя крывёй дарогі віхурнай маладосці. Хто адважыцца кінуць камень у тых, хто па іх прайшоў?..

1974

ЛІСТОЎКІ СОРАК ПЕРШАГА ГОДА

Расцягнутым ланцужком разведчыкі сталі выходзіць на ўскраек сасонніку, маўкліва спыняючыся і аглядаючы раўніну, якая рассцілалася перад позіркам. Раніца ўбіралася ў сілу, наперабой шчабяталі птушкі, і было чуваць яшчэ, як пазвякваюць у рэчавых мяшках хлопцаў, што ідуць ззаду, запасныя аўтаматныя дыскі. Наперадзе ляжала вёска, справа, ахутанае туманам, віднелася люстэрка азярка, з левага боку, крыху наўзбоч, узвышаўся парослы сасоннікам пагорак. На пагорку, на самай седлавіне, стаяў аздоблены надбудоўкамі палац ці замак — такіх многа траплялася і ва Усходняй Прусіі і тут, у Памераніі.

— Драпанулі фрыцы,— сказаў малодшы лейтэнант Сінічкін, камандзір узвода пешай разведкі, разглядваючы карту.— Гэта хутчэй за ўсё Грунвальд. Пройдзем вёску і ўзбяромся на курган. Адтуль добры кругагляд.

Грунвальд нічым асаблівым не вызначаўся: крытыя чырвонай чарапіцай дамкі, замкнутыя на манер падковы двары з муравапымі хлявамі і стадоламі. Паўсюдна ў вёсках жыхароў амаль не заставалася: спецыяльныя воінскія каманды гналі перад сабой старых і малых.

На ўсялякі выпадак разведчыкі завіталі ў некалькі двароў. Малюнак знаёмы: рэзрух, расчыненыя насцеж дзверы жылых памяшканняў, вароты хлявоў, напакаваныя рознымі бэбахамі скрынкі, што не ўмясціліся на фуры. Ёсць многа іншага дабра, якое бежанцы не здолелі прыхапіць: у кладоўках і склепах шкляныя банкі са смажанай свінінай, курыным мясам, з рознымі ягадамі і нават цурубуллем лопуху, які нем-

цы марынуюць; у ацэментаваных сховішчах-падвалах засталася бульба, а ў дамах, на верхніх паверхах насыпанае проста на падлогу ляжыць збожжа. Разведчыкам, што пастаянна адрываюцца ад кухні, асабліва клапаціцца пра харч у гэтым краі не выпадае. Усе ходзяць сытыя.

Разведчыкі прайшлі вёску наўсцяж, вярнуліся назад і сталі ўзбірацца на пагорак. Сям-там сярод соснаў стаяць бярэзнікі — покаўкі на іх пачынаюць праклёўвацца першай зелянінай. З таго боку, дзе азярко, даносіцца водгулле глухіх выбухаў.

З пагорка сапраўды выдатны кругагляд. Парослая лесам раўніна перарываецца прагаламі палёў, вёсачкамі, невялічкімі азёрамі, удалечыні відаць буйнейшае паселішча са стромкімі вежамі кірхі.

Да ўзвода прымацаваны сувязіст. Прысеўшы на кукішкі ля каробкі рацыі, ён пачынае звычайную малітву:

— «Рамашка», «Рамашка», я — «Фіялка». Як чуеш? Прыём...

Сінічкін тым часам падзывае да сябе памкамузвода Смірнова і старшага сержанта Ульянку.

— Аглядзіце дом. Дый снедаць пара. Тут, мабыць, жыў нейкі памешчык.

Прозвішча Сінічкіна як нельга лепш пасуе да яго асобы. Ён нізкарослы, шчуплы і вельмі рухавы. Па характару абыходлівы, з разведчыкамі, у якіх часта мяняюцца камандзіры, сышоўся хутка, але ўсё адно надта любіць камандаваць. Нават там, дзе ясна ўсё без ніякага загаду.

Смірноў паблажліва ўсміхнуўся. Ён, як старажыл узвода, носіць на гімнасцёрцы дзве чырвоныя і жоўтую нашыўкі — за лёгкія і цяжкае раненні — у перапынках, калі раніла ці забівала камандзіра, сам камандаваў узводам, але заўсёды яму на змену прысылаюць малодшых лейтэнантаў і часцей за ўсё, як вось гэтага Сінічкіна, адразу з вучылішча.

Ульянка ва ўзводзе выконвае ролю перакладчыка. Ён ніштавата ведае нямецкую мову і з мінулай восені, калі ступілі на нямецкую зямлю, увогуле незаменны чалавек.

— Тут не памешчык жыў,— гаворыць Ульянка, як толькі разведчыкі наблізіліся да пафарбаванага ў жоўты колер будынка з рознымі мезанінчыкамі,

што здаля нагадваў палац.— Вунь шыльда — гэта лясніцтва...

Лясніцтва, між тым, мае шырокі забрукаваны двор, стайню, гараж, іншыя гаспадарчыя службы. Дзверы ўсіх іх, як і ў вёсцы, расчынены насцеж. У гаражы, відаць, стаяла легкавая машына: на макраватым пяску між каменнямі бруку выразна праглядвае след гумавых шын.

— Ляснічы паехаў дакладваць Гітлеру абстаноўку,— жартуе Смірноў.— А мы паглядзім, як ён жыў. Можа, часам галадаў, небарака?

У ніжнім пакоі размяшчалася кантора лясніцтва. Тут стаяць тры сталы, на падлозе ў беспарадку валяюцца паперы, на сцяне пад партрэтам Герынга вісіць старамодны тэлефон з нікеляванымі званочкамі.

— Чаму ў ляснічага Герынг? — пытае Смірноў.

Ульянка ведае чаму: у лясах Усходняй Прусіі яны аднойчы наткнуліся на агароджаны запаведнік, які асабіста належаў Герынгу.

— Герынг у фашыстаў не толькі камандуе авіяцыяй. Ён яшчэ і галоўны ляснічы...

Смірноў прысвіснуў.

Па вузкай вінтавой лесвічцы разведчыкі падняліся на другі паверх. Тут асабістыя пакоі ляснічага: сталовая, гасціная, спальня. Усё некранутае, зіхаціць адмысловай чысцінёй. Мэбля дарагая, мабыць, з арэхавага дрэва і моранага дуба.

Раптам Смірноў усклікнуў:

— Ты паглядзі, якая птушка! Няйначай гітлераўскі ас!..

У гасцінай уся сцяна завешана павялічанымі фотаздымкамі, пастаўленымі пад шкло ў чорныя асадкі: высокі з вітымі пагонамі ваенны чын прышпільвае танкляваму, з вузкім тварам маёру жалезны крыж, гэты ж маёр у рамянях, шлёме стаіць перад самалётам, сядзіць у кабіне, назіраючы за прыборамі; ён разам з такімі, як сам, зняты на ўзлеску, перад замаскаванымі самалётамі. Нарэшце апошні здымак: маёр з жалезным крыжам між пятліцамі, з некалькімі іншымі крыжамі, рэгаліямі на мундзіры стаіць з пустым падцягнутым рукавом фрэнча.

— Бамбіў нашы гарады, сволач! — вылаяўся Смірноў, пагардліва азіраючы астатняе ўбранне пакоя.— Але дайграўся, руку адкусілі...

— Мабыць, гэта сам гаспадар,— выказаў здагадку Ульянка.— Без рукі не наваюеш, і Герынг даў яму месца ляснічага.

— Зараз праверым,— Смірноў падышоў да шафы, ірвануў дзверцы.

Здагадка адразу пацвердзілася. У шафе побач з касцюмам, паліто вісіць мундзір, той самы, што і на здымку,— з падшытым правым рукавом. І ўвогуле ні жаночай, ні дзіцячай вопраткі няма, акрамя цывільнага касцюма, паліто, скроеных, мабыць, на адну мерку. Яшчэ капялюш з жураўліным пяром ляжыць — такія носяць ляснічыя. Маёр, відаць, халасцяк ці, можа, сям'я жыве ў якім-небудзь іншым месцы.

Смірноў адразу страціў цікавасць да пакояў ляснічага.

— Пашуруй тут, можа, дакументы знойдзеш,— сказаў ён.— Я спушчуся ніжэй. Не можа быць, каб у аса не было далікатных трункаў.

Ульянка перайшоў у гасцінную, высунуў шуфлядку стала. На вочы яму трапілася кардонная скрыначка, ён адчыніў яе і ўбачыў кучку сярэбраных манет — савецкіх рублёў і паўрублёвікаў чаканкі тысяча дзевяцьсот дваццаць чацвёртага года. Адзін толькі раз бацька падараваў Ульянку паўрублёвік, і ён панасіў яго ў кішэні дзень ці два, а далей трымаць не хапіла цярпення — купіў за грошы на кірмашы тры яблыкі. А рубля ніколі нават не бачыў — яны былі выпушчаны ў той год, калі ён толькі нарадзіўся, і да таго часу, як падрос, разышліся. Фашыст, аднак, недзе на іх напароўся. Збіраў, відаць, серабро, каштоўныя рэчы, разбагацець разлічваў.

Ульянка стаў уважліва разглядаць рубель. На пярэднім баку герб, надпіс «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». На другім баку малюнак: стаяць, абняўшыся, селянін і рабочы, удалечыні вымалёўваюцца абрысы нейкага завода з высокімі трубамі, а над усім гэтым узыходзіць сонца. Па каёмцы яшчэ выгравіраваны словы і лічбы: «Чистого серебра 12 грамм».

Пагаліўся фашыст на серабро. Нават не спалохаўся надпісу — закліку да пралетарыяў аб'яднацца.

Спусціўшыся ўніз, выбраўшыся з памяшкання на двор, Смірнова Ульянка не знайшоў — той, відаць, рушыў да разведчыкаў. З лесу даносіліся галасы і смех —

сябры снедалі. Есці Ульянка не хацеў, адышоўшыся ад двара лясніцтва, прылёг між соснамі на верас.

І адразу перад вачамі ўзнікла на дзіва выразнае відовішча: ён ляжыць не ў нямецкім лесе, а ў сваім — беларускім, палескім — там такія ж, як тут, гонкія сосны, гэтак жа цвіце верас, застаючыся зялёным, некранутым, з крапінкамі леташняга цвету, да самай вясны.

Восенню сорак першага года, калі фашысты асталяваліся ў яго гарадку, Ульянка ад суму сыходзіў у лес і аднойчы на верасе ўбачыў чырвоныя лісткі. Іх савецкі лётчык кінуў для нямецкіх салдат. Ульянка і тады трохі ведаў нямецкую мову, з дапамогай слоўніка пераклаў тэкст.

У лістоўцы гаварылася, што нямецкія рабочыя і сяляне галадаюць, а ў самой Германіі нястача бензіну, вугалю, дні яе злічаны.

Ульянка нават усміхнуўся, успомніўшы пра тую даўнюю лістоўку. Чатыры гады спатрэбілася, рэкі крыві праліліся — перш чым савецкае войска дайшло да Германіі і ўбачыла, як тут усё ёсць. Не, з голаду фашысты, відаць, не памерлі б, склепы іхніх будынкаў і цяпер не такія пустыя.

Тады, калі савецкі лётчык кідаў лістоўкі, немцы стаялі пад Масквой, цяпер нашы акружаюць Берлін. Вайна, па ўсім відаць, хутка скончыцца, і калі ён, Ульянка, застанецца жывы, болей за ўсё на свеце ён жадае пахадзіць па родным лесе, паслухаць пошум соснаў, спевы птушак.

1975

ІВАН ДЫ МАР'Я

I

Першымі ў сяле прачынаюцца не пеўні, якія гарланяць з другой палавіны ночы, не сабакі, што, бывае, брэшуць без дай прычыны ўсю ноч, а птушкі. Яшчэ не ўзышло сонца, яшчэ белая, мяккая празрыстасць выганяе апошнія паўзмрокі, што хаваюцца па кутах панадворку, а на вішні, што пры самай хаце, перад вокнамі на вуліцу, усчынаюць гамонку вераб'і. Вішня старая, разгалістая, абымшэлая, ягад на ёй даўно няма, так што няма вераб'ям пажытку, і яны, мабыць, проста радуюцца дню і святлу. Потым прылятае варона, садзіцца на вільчык хаты і доўга, аднастайна каркае. Падзёршы, прачысціўшы горла, варона знікае, а на змену ёй прыбываюць сарокі. Яны прымошчваюцца на штыкетніку, скачуць з калка на калок, трашчаць, мітусяцца і, нарэшце, пералятаюць на суседні двор.

Мар'я ўсоўвае ногі ў старыя, разлезлыя ступакі, бярэ серп, ускідвае на плячо вялікі крапіўны мех, на якім чорнай фарбай прастаўлены нейкія казённыя лічбіны, і, прымкнуўшы дзверы, агародам шыбуе на саўгаснае бульбянішча. Рана яшчэ, на слупе перад белым двухпавярховым будынкам школы маўчыць рэпрадуктар. Ён загаворыць тады, калі Мар'я з поўным мехам зелля паспее вярнуцца дадому.

Мурава на сцежцы ў буйнай серабрыстай расе. Учора Мар'я хадзіла па траву ў пасадкі да чыгункі, на мокры абутак наліпла пылу, пяску, і цяпер ёй прыемна, што раса змывае бруд, бо нават старыя, з патрэсканай шэрай скурай ступакі маюць выгляд прывабны, калі чыстыя.

Мар'я прысадзістая, дзябёлая, з выразнымі, нават суровымі рысамі твару. Ёй даўно мінула семдзесят,

але яна яшчэ шпарка ходзіць і рэдка хварэе. Дзяцей у яе няма, з родных — брат Максім, яго хата цераз агарод, а пры хаце хлеў, у якім стаіць Мар'іна карова. Дзеля каровы Мар'я і носіць мяхамі траву, сушыць яе, запасячы скаціне корм на зіму.

Вясной мачыла, але ўвесь апошні месяц сушыць. Таму нават зелле не хоча расці. Мар'я абжынае межы, ірве малачай і свірэпу на разорах, а калі трава забівае пасеў — ячмень ці авёс,— яна ўсадзіць серп і туды. Гэтую справу можна разглядаць як крымінальную, бо пасеў усё-такі саўгасны, значыць, саўгасная і трава, але Бандзючыха — такое Мар'іна прозвішча па мужыку — даўно нічога і нікога не баіцца.

Травы найбольш па кустоўі, па лясных узмежках, просеках. Але туды Бандзючысе не прабіцца, там дзейнічаюць мужчыны. У сяле нямала людзей, якія ў саўгасе не робяць, але кароў дзержаць. Навыперадкі, дзе толькі можна, як брытвай, выгольваюць яны ўзлобкі, узболаткі, лагчынкі. З балот, сенажацяў калгас з саўгасам парабілі палі, там дзе некалі малыя зімой коўзаліся па лёдзе, цяпер сеюць жыта, буракі, так што накасіць аднаасобнай карове сена на зіму — нялёгкае дзела.

Некаторыя сена так і не накошваюць — прыходзіцца купляць,— а Мар'я нажынае. Асаблівай мудрасці тут няма: увесь цёплы час, пакуль свеціць сонца і расце трава, трэба прывалакчы мех зелля зранку і яшчэ мех вечарам. Мар'я нават думае, што яе штодзённыя паходы за травой прыбаўляюць здароўя і працягваюць гады. Маладыя развіваюць сілу, бегаючы і скачучы, ганяючы па школьным двары мяч, а яна, старая,— носячы мяхамі траву.

Выжынаючы на росным бульбянішчы зелле, Мар'я бадай што напакавала мех, калі да яе падышоў Харытон, які цяпер за палявога вартаўніка. Ён такі ж прысадзісты, як і яна, па гадах — гады на два маладзей, але з выгляду нават старэйшы. З зараслага пасівелым шчаціннем Харытонавага твару выглядае чырвона-сіні, круглы, як бульбіна, нос.

— Ты сёння тут жнеш,— гаворыць Харытон.— Пайшла б лепей пад маяк, там болей бярозкі.

— Бярозка свінням добра. А я карове сушу.

— Карове пойдзе ўсякая палявая трава. Тая, што расце на гнаі. Не пустая асака ўсё-такі...

— Якi тут у вас гной,— пярэчыць Мар'я.— Пасыплеце парашком, ды i на тым.

— А бульба ж расце добрая. На агародах такой няма.

Тое, што гаворыць Харытон, праўда. Саўгасная бульба адменная. Клубнi вялiкiя: па гусiнаму яйку. Пры варцы рассыпаецца, прыемная на смак. Мар'я сама не раз пра гэта думала, але так i не даўмелася прычыны. Даглядаюць жа бульбу не надта: машынай пасадзяць, плугам абгоняць. Расце ў траве. Але цяпер, каб запярэчыць Харытону, яна сказала:

— Што ты раўняеш з агародам? На iм з году ў год толькi бульба i бульба. Як шчэ i так расце?..

— Правiльна,— згадзiўся Харытон.— Аграгэхнiкi на агародах няма. Няма перамены клiмату.

«Сам ты клiмат,— падумала Мар'я.— Стаiць як слуп i старой бабе глузды забiвае. Знайшоўся аграном. Цi даўно ў пажарнай бакi адлежваў? Прагналi на пенсiю, дык убiўся ў вартаўнiкi. Не хочаш, каб твая сухарэбрая мяшкi з травой, як я, цягала...»

Услых Мар'я сказала:

— Цi ў твае гады, Харытон, валачыцца ў такую рань па полi? Дзяцей пагадаваў, капейка на хлеб ёсць. Паспаў бы лепей. Поля нiхто не пацягне.

— Пад старасць не спiцца, Мар'я. Учора звечара пачаў узмежкi абкошваць, ды якраз дырэктар наехаў. То я i касу схаваў. Няёмка пры iм касiць.

Цяпер Мар'я пашкадавала Харытона. За ўвесь доўгi век, што яна яго ведае, быў ён перад ёй праўдзiвы, шчыры, намераў не хаваў, не сказаў грубага слова. У маладыя гады нават трохi заляцаўся да яе.

Пазней, калi яна асталася без мужыка, а ў яго выраслi i разляцелiся па свеце тры сыны, ён, падпiўшы, не раз прызнаваўся, што вельмi хацеў узяць яе замуж, але яна на гэта толькi махала рукой. I цяпер нiколечкi не шкадуе. Чаму ў жыццi так?

— То iдзi пакасi па расе, Харытонка,— сказала Мар'я, падняла на плечы мех i пайшла. Па дарозе яна зноў думала пра Харытона. Ён пакорлiвы, рахманы, як цяля, а ёй такiя мужчыны нiколi не падабалiся. Затое жонка трапiлася — нiбы наперакор яго характару. Сапраўдная ведзьма. Крыклiвая, языкатая; калi была маладзейшая, перагрызлася з усiмi суседкамi. Праўда, пад старасць ацiхла.

Мар'я, прынёсшы траву, разаслала яе на братавым двары, а ўчарашнюю, прывялую, але яшчэ не зусім сухую ўскінула на драбінкі пры хляве. Падаіла і выгнала на пашу карову.

Дома, працадзіўшы малако, наліла аж пяць збанкоў. Па маленькім — сабе і брату Максіму, а тры большыя, пузаценькія — на продаж. Малако ў яе бяруць бухгалтарка са школы і дзве настаўніцы, у якіх сем'і, дзеці, а кароў няма.

II

Мар'я разнясла малако і рушыла на агарод. Сонца пачынае прыпякаць, дзень, відаць, будзе зноў гарачы. Клопату Мар'і хапае: акрамя каровы, якая на поўным яе ўтрыманні, ёсць яшчэ парсючок, якога яна гадуе на пару з братам. Па вузкім дворыку расхаджваюць тры курыцы і цыглясты вогненна-чырвоны певень, надзвычай галасісты.

Дзеля голасу яна, бадай, і трымае яго, бо карміць гэтага абібока з-за трох квактух — залішняя раскоша. Кавалераў хапае ў суседніх дварах. Ноччу, калі Мар'я не спіць, ёй прыемна чуць звонкі, нейкі надрыўна-ўрачысты голас свайго певуна, які першы агалошвае наваколле.

Мар'я поле грады, акопвае на агародзе бульбу, выбіраючы лебяду і іншае зелле, сячэ яго ў драўляным карытцы, палівае трохі ўчарашнім кіслым малаком і нясе парсючку. Усё жывое любіць догляд і ласку. Парсючок беленькі, чысценькі, ён яшчэ здалёк пазнае крокі гаспадыні і вішчыць так, нібы цэлы век не еў. Да яды надзвычай падкі: хапае — аж вушы трасуцца.

За жыццё, акрамя як на ўласным двары, Бандзючыха не працавала нідзе, да вайны жыла за сваім Іванам як у бога за пазухай, пасля вайны не было ўжо сілы, хоць сяды-тады, асабліва ў касавіцу ці жніўную пару, пасабляла калгасу, які пазней зрабіўся саўгасам. Аднаму чалавеку трэба няшмат: пакуль Мар'я мела трохі здароўя, яна нават думкі не дапускала, што не здолее пражыць на свеце. Але ногі знасіліся, спіна не гнецца, і пасля ношак з травою ў яе ўсю ноч баляць рукі. Карову гэтую зіму яшчэ пратрымае, але адчувае, што на далейшае не хопіць змогі. Абыдзецца яна тымі трыццаццю рублямі пенсіі, што палучае.

У самую гарачыню, калі разамлелае паветра, здаецца, застыла ў сваёй нерухомасці, Мар'я кідае поліва, ідзе ў хату. Баліць галава, і ў вачах пачынаюць скакаць чырвоныя пісягі. З ёй у апошнія гады часта так робіцца. У скронях цісне, стукае, нібы хтосьці б'е па іх жалезнымі малаткамі, і нейкія лічаныя імгненні аддзяляюць у такі час Мар'ю ад поўнага беспамяцця. Перш чым пераступіць парог, яна, аднак, знаходзіць у сабе сілу зачыніць аканіцы. У халадку яна адляжыцца, і боль пройдзе.

Мар'я зняла ступакі, прылягла на ложак. Праз шчыліну ў аканіцы прабіваецца косы сонечны праменьчык, звініць у паўзмроку патрывожаная муха. Нечакана для сябе Мар'я засынае, бачыць сябе ў сне разам з чубатым Хведзькам, з якім некуды едзе ў вагоне. Яна ведае, што білета Хведзька не купіў, па гэтай прычыне непакоіцца, нервуецца, а ён, падкручваючы бялявы вус, сядзіць насупраць яе і бесклапотна ўхмыляецца.

Ад унутранага неспакою Мар'я прачынаецца. Расплюшчыўшы вочы, ляжыць і думае пра свой сон. Дзіўная рэч — цяпер, калі яна дацягнула да глыбокай старасці, у яе сны прыходзіць не Іван, з якім пражыла дваццаць гадоў, а Хведзька, што мільгнуў у маладосці на нейкія тры месяцы і прынёс толькі згрызоты і пакуты...

Мар'я паднялася, выйшла на двор. Спёка апала, хоць досыць яшчэ душна і млосна. Відаць, збіраецца на дождж. Дождж вельмі патрэбен: высокі бульбоўнік, ледзь паспеўшы адцвісці, пачынае жаўцець, дый колас сама што наліваецца.

На вуліцы, падымаючы густы пыл, праносяцца грузавікі. На школьным двары загарэлыя да чарнаты хлопцы ў адных трусах ганяюць мяч. У мяч гэты, галёкаючы, дзеручы куплены бацькамі абутак, яны бухаюць з дня ў дзень, і мітуслівая, аднастайная забава ім ніколькі не надакучае. Мар'я з нездавальненнем думае пра тое, што свет настаў другі і чалавек цяпер смалку стараецца як бы пабольш пагуляць і павесяліцца. Па былым часе такія вот байбусы пасвілі б кароў, памагалі бацькам, а гэтыя нават курэй з град выгнаць лянуюцца.

Зайшоўшы ў хату, Мар'я выпівае кубак кіслага малака і зноў бярэ серп і мех. Дзверы прымыкае на за-

мок, а ключ кладзе пад ганак — на той выпадак, калі вернецца з вёскі Валя. Валя — кватарантка, пусціла дзяўчыну да сябе Мар'я год назад, калі памёр дзед Трахімовіч і калі неяк па-асабліваму адчувала яна адзіноту і пустэчу ў хаце.

Цяпер яна пойдзе ў пасадкі. У хуткім часе па вайне каля чыгункі насадзілі маладых клёнікаў, бярозак, таполяў і неяк зусім неўпрыкмет разрасліся яны, як лес. Імклівa бяжыць час — не паспееш азірнуцца, а ўжо жыццё пражыта. У пасадках па вечарах гуляе моладзь, трава змята, збэрсана, але сяк-так мех можна назбіраць.

Хоць між дрэў ляжыць цень, але задуха тут не меншая, чым на гале. Можа таму, што палоска лесу вузенькая, крокаў на дваццаць, яна ўся наскрозь прагравецца сонцам. Згінаючыся, падразаючы сярпом жмені кволай, звялай травы, Мар'я зноў адчувае, што страчвае над сабой уладу. Баліць ужо не толькі галава — па ўсім целе разліваецца цяжкая, алавяная знямога. «Будзе дождж,— думае Мар'я,— таму так парыць. Траву, тую, што нажала з раніцы, трэба раскідаць на вышках у Максіма. Іначай з яе атрымаецца гной...»

Не нажаўшы нават паўмеха, Мар'я знямажана кладзецца на дол. Здранцвелай рукой паспявае падцягнуць пад галаву мех і адразу як бы правальваецца ў цёмную бездань. Колькі ляжыць на зямлі, не памятае. Як скрозь цяжкі сон чуе грукат на рэйках, гудок цягніка, але праз гадзіну ці дзве, калі між дрэў пачынае патыхаць вячэрняй прахаладай, сілы пакрысе вяртаюцца. Мар'я ўстае, папраўляе валасы, атрасае спадніцу і кофту ад леташняга лісця. З напалавіну пустым мехам ісці дадому сорамна, і яна, пакуль у ляску не сцямнела, стараецца нагнаць упушчанае. Цяпер, пад вечар, ёй проста шанцуе: наткнулася на некрануты лапік густой, сакавітай травы. Тут і назаўтра яшчэ хопіць. Мар'я жне, напакоўвае мех да самага верху...

III

У хаце Мар'я застае кватарантку, якая вярнулася з вёскі. Дзверкі шафы расчынены насцеж, а ўсё, што ў ёй было, раскідана як папала па пакоі. На ложку, на спінках крэслаў, нават на швейнай машыне ляжаць і вісяць сукенкі, блузкі, на стале разаслана коўдрачка:

дзеўчанё, відаць, нядаўна прасавала некаторыя са сваіх убораў. Завесіўшы вокны, уключыўшы, хоць яшчэ рана, святло, кватарантка завіхаецца перад люстэркам.

Мар'я толькі павіталася і рушыла зноў з хаты — ладкаваць траву, даіць карову. Ад яе вока не схавалася ўзрушанасць кватаранткі. За свой доўгі век яна наглядзелася ўсякага і ведае, што ў маладую пару трывожыць такіх, як гэтая яе Валя. Дзяўчыне дзевятнаццаць гадоў, і сама думаць пра любошчы. Як пра кватарантку Мар'я пра яе нічога кепскага сказаць не можа. Акуратная, нелянівая — з мыццём падлогі і ўсім астатнім, што стварае ў хаце ўтульнасць, гаспадыня клопату не мае. Год назад дзеўчанё скончыла школу, спрабавала прабіцца ў інстытут, але нешта там паламалася, дык яна дадому, у вёску, вяртацца не захацела, зачапілася на службу тут, у мястэчку. Цяпер многія так робяць.

За жалаванне, якое палучае ў сваёй канторы, кватарантка купляе туфлі, шые сукенкі, а харчам забяспечвае бацька. Кожнае суботы яна ездзіць аўтобусам у вёску, прывозячы адтуль у моцнай капронавай сетачцы глячкі з маслам, кавалкі старога ёлкага сала і іншыя прыпасы.

На двары братава жонка Аксіння мые збанок.

— Дождж, мабыць, будзе,— гаворыць яна.— Ты хіба не ведала, што памерла Сёмчыха? Яшчэ ўчора памерла, а сёння хавалі. Народу, праўда, мала было. Самая спякота...

«Без цябе не абыдуцца,— непрыхільна думае Мар'я пра Аксінню.— Ні хаўтуры, ні вяселле. Усюды патрапіш. Абы дзе запахла чаркай. Лахта...»

— Усе памром,— сказала яна ўслых.— А Сёмчыха сваё аджыла. Бог і так позна прыбраў...

Расчыніўшы хлеў, Мар'я бярэ вілы, ускідвае прасохлую траву на вышкі. Свежую вывальвае з мяшка пад паветкай і патроху растрасае на доле. Затым, зняўшы з калка бляшанае вядро, доіць карову. Рагуля, як заўсёды, стаіць спакойна, чакае, нібы ведаючы, што, аддаўшы гаспадыні належнае, яна на кароткую летнюю ноч атрымае спакой, будзе пераждоўваць жвачку, уздыхаць і сніць сваё рабенькае, на кволых ножках цялё, якое яшчэ нядаўна аблізвала сваім шурпатым языком. Парсючок таксама голасу не падае — Аксіння, відаць, яго накарміла.

Пра курэй клопату няма — за дзень назбіраюцца і ўжо даўно на седале са сваім цыглястым пеўнем.

Аксіння, між тым, у хату не ідзе, стаіць са збанком у руках, чакае. У Мар'і ўзнікае падазрэнне. Братавай верыць не вельмі выпадае, і зусім можа быць, што збанок з малаком зараз жа патарабаніць да каго-небудзь з суседзяў.

— Малако ў хату прынясу,— кідае Мар'я Аксінні.— Не бойся, вадой не разбаўлю і чужым не аддам...

Максімаву і Мар'іну дамоўкі раздзяляе толькі засеяны бульбай агарод, і з таго часу, як Іван, узяўшы Мар'ю замуж, паставіў ёй хату, зімой і летам ляжыць на гэтым агародзе сцежка. Іван быў майстар на ўсе рукі — і швец, і жнец, і на дудцы грэц,— але, бегаючы па заработках, нават сенечак да хаты не прыбудаваў. Усё жыццё карыстаецца Мар'я братавым хлевам, калодзежам, паветкай, па некалькі разоў на дзень ходзячы да яго ў двор. А брат — калека. Яшчэ з першай германскай вайны прыйшоў з драўлянай нагою, да старасці бедаваў бабылём, а потым не вытрымаў, пусціў у хату Аксінню.

А кватарантка яшчэ ў хаце. Выбрала сабе чорную сукенку, якая ёй да твару. Дзеўчанё малое, як мыш, але досыць зграбнае. Толькі характар кватаранткі Мар'я не можа да канца разгадаць. На першы погляд, ціхмяная, пакорлівая, слова насуперак не скажа, але сваім жаночым вокам Мар'я, здаецца, бачыць глыбей. Свавольная, упартая, мабыць, гэта Валя. Употай любуецца сабой, лічыць сябе бог ведае якой красуняй. Мае сталага кавалера, ладнага хлопца, які там, на вёсцы, настаўнікам. Адводу яму не дае, але некалькі разоў за гэты год дадому нават начаваць не прыходзіла. Маўляў, на імянінах была, на дзяжурстве. Можа і так...

Працэджваючы малако, разліваючы яго па збанках, Мар'я адчувае, што кватарантка хоча ёй нешта сказаць. Нарэшце чуе яе голас:

— Цёця Мар'я, я ад вас, мабыць, выберуся. Замуж пайду...

Мар'я зірнула на Валю і нават пашкадавала яе. Стаіць ціхая, задуменная, ні на твары, ні ў голасе ніякай радасці.

— З богам, дзевачка. За каго — можа, скажаш?

— Вы яго ведаеце. Ен скончыў інстытут, і яго дырэктарам ставяць.

Мар'я нават здрыганулася. Настаўніка яна сапраўды ведае, як ведае і тое, што дзяўчына яго не любіць,— ёй, старой бабе, бачна гэта па многіх, вельмі красамоўных прыкметах.

— Ты ж яшчэ маладая. Хіба хто гоніць?

— Чаго тут дачакаюся? А ён хоча, каб цяпер.

Мар'я змоўкла. Старая, як свет стаіць, песня. Але раней дзеўка ішла за нямілага, бо другога ратунку не бачыла. Само гора гнала. Не будзеш век сядзець на бацькавай шыі. А цяпер нават такое птушаня, як гэтая Валя, можа на хлеб зарабіць. Хоць і ў яе бацькі, здаецца, яшчэ трое седуноў...

Кватарантка пайшла. Услед за ёй рушыла Мар'я. Занясла збанок з малаком Максіму, а затым, вярнуўшыся, зрабіла яшчэ ходку — да настаўніц. Ные спіна, паясніца, сон усё адно не возьме. Мар'я прысела на лавачцы каля хаты. Збіраецца на навальніцу. Зямля дыхае назапашаным за дзень цяплом, душна, млосна, наваколле як бы анямела. Дрэвы нават лістом не варухнуць. На дварэ цямней звычайнага, неба наўсцяж абложана хмарамі: па краях іх паласуюць сухія, без грымот, маланкі.

Навальніцы Мар'я баіцца. Гэта пачалося яшчэ з малых год, і яна нічога не можа з сабой зрабіць. Цяпер, пад старасць, непагадзь палохае яшчэ болей. На агародзе, недалёка ад хаты, паставілі два слупы, між імі на перакладзіне прымацавана жалезная скрынка — ёю нібыта рэгулююць электрыку, і Мар'і здаецца, што пярун абавязкова ўдарыць у слупы, а затым па дратах ускочыць у хату. Пайшла б да Максіма, ды няёмка. Цяпер яна шкадуе, што няласкава абышлася з Аксіннян: калі прынесла малако, тая сядзела надзьмутая і нават словам не азвалася.

Стала зусім цёмна, і Мар'я пайшла ў хату. Зачыніла юшку, жарало печы заставіла засланкай. Лягла на ложак і глядзела, як скачуць у акне зыркія водбліскі маланак. Думала пра Сёмчыху, якую сёння пахавалі. Пражыла баба дзевяноста гадоў. Нагадавала шасцёра сыноў і дачок, а памірала адна. Ледзь не ўсе дзеці, апярэдзіўшы матку, пайшлі на той свет за яе раней.

Яна пачала патрошку драмаць, калі да яшчэ чуткага яе слыху даняслісі прыглушаныя галасы. Дзяво-

чы, Валін, яна пазнала адразу, а другі, басавіты, мужчынскі, разгадаць не магла. Яна падумала спярша, што кватарантка спаткала жаніха, які, можа, спыніўся дзе-небудзь у знаёмых або ў гасцініцы, але зараз жа адкінула гэту недарэчную думку. Той, Адам, у хату завітваў некалькі разоў — калі ехаў у горад на вучобу і калі вяртаўся назад. Пакідаў чамадан, аднойчы, калі кватаранткі не было дома, паўдня прасядзеў у хаце, ведучы з ёй, гаспадыняй, нетаропкую размову.

Нечакана Мар'ю абпаліла здагадка, што хлопца, да якога хінецца, кватарантка мае тут, у мястэчку. Толькі, мабыць, непярэліўкі. Не хоча ці не можа ён яе браць, калі ідзе за другога.

Прыйшло раптам зняважлівае пачуццё да таго вясковага цюхцяя. Сляпы ён, нічога не бачыць? Свет клінам сышоўся на гэтай Валі? Думае, проста ўсё, узяў навуку, то возьме шчасце. Не, мой галубок. Не з цяперашнімі дзеўкамі...

У акне па-ранейшаму мігаюць частыя бліскаўкі. Размова там, на лавачцы, узбуджаная, і гаворыць найбольш кватарантка — сыпле як гарохам. Толькі раптам Мар'і здалося, што голас у дзяўчыны нейкі надрыўны, як бы з плачам. Так і ёсць. Яна нешта скрозь слёзы даводзіць, скардзіцца, а ён маўчыць. Добры, мабыць, цюцька: нашкодзіў — і ў кусты. Толькі нашто яна з ім валаводзіцца? Плюнула б у вочы і думаць забыла.

Мар'і робіцца шкада кватаранткі. Яна, старая, таксама вінавата. Не навучыла, не перасцерагла. Дзяўчо маладое, зялёнае, што яно ў тым сяле бачыла? А тут надышла пара, усадзіла вочы ў нейкага ветрагона, а цяпер пакутуе.

Перад Мар'яй, як днём у сне, выплыў раптам зноў бялявы, з сінімі, як васількі, вачамі твар Хведзькі. Не, відаць, ад таго, што схавана ў сабе самой, не ўцячэш, нікуды не дзенешся. Хіба не ведала яна, тады яшчэ дзеўка, што любоў з салдатам, ды яшчэ ў вайну, нічога добрага не прынясе, скончыцца пакутай? Ведала, але гнала прэч усялякія думкі. І цяпер, пражыўшы жыццё, сябе за былое не дакарае.

Як сон прамільгнулі тыя тры месяцы. Столькі прастаялі казакі ў мястэчку. Нарыхтоўвалі сена, цюкавалі і грузілі яго ў вагоны, а з першымі асеннімі дажджамі выехалі. Ноч у ноч лятала яна да Хведзькі. Казакі

размяшчаліся ў цагляным доме за станцыяй — ён і цяпер яшчэ стаіць, гэты дом,— і паблізу, у таполевых зарасніках, яны спатыкаліся. Маці хавала чаравікі, сукенку, сароміла, нават біла, суседкі пляткарылі адкрыта, але яна не глядзела ні на што. Хведзька быў даражэй за жыццё...

Ён быў сумленны і шчыры. Каб не склаў галавы ў праклятай Прусіі, прыехаў бы па яе. Тады, калі памерла ўжо яе дзяўчынка, атрымала Мар'я ліст з далёкай кубанскай станіцы. Пісала Хведзькава маці, звала жыць да сябе. Але хіба паедзеш?..

Усчаўся раптам вецер, такі моцны, нечаканы, што гучна ляснула, зачыніўшыся, аканіца ў пярэднім пакоі.

Вецер ірве, вые, скавыча — штосьці затрашчала на даху, дзынкнула разбітае шкло, але ўсе гэтыя гукі патанаюць у напорным, няўрымслівым шаленстве стыхіі. Без маланак і грымот лінуў дождж — нібы там, на небе, утварылася дзірка і з яе хлынула на зямлю цэлая рака.

Дождж палошча сцены хаты, вецер не аціхае, але Мар'і лягчэй: няма, дзякуй богу, грому, ды і пачувае сябе яна цяпер лепей. Днём парыла, душыла, і ў яе старых жылах, мабыць, проста супынялася кроў. Дождж трэба, зямля засмягла ад гарачыні, у некаторых месцах нават патрэскалася, але такі, як цяпер, ён наробіць шкоды. Колас сама наліваецца, сцябліна крохкая, і жыта такі буран з ліўнем паваліць, пасцеле на доле. Прыб'е бульбу, але бульба адыдзе, а жыта не падымецца.

Мар'я ўстала, падышла да акна. На дварэ цёмна, хоць вока выкалі, і па-ранейшаму скавыча і хлюпоча. Такое ўражанне, нібы на дварэ суцэльнае мора. Яно, мабыць, сапраўды так, бо да слыху даносіцца толькі дзікі свіст ветру і плёскат вады.

Мар'я зноў лягла і пачала ўжо засынаць, калі раптам уздрыгнула ад таго, што ў пярэднім пакоі, які займае кватарантка, нешта выразна і гучна грукнула. Дзверы ў пакой зачынены, і Мар'я адчула, што кватарантка ўжо ў хаце, і не адна, а з гэтым сваім кавалерам. Толькі калі яны ўвайшлі? Мабыць, тады, калі бура толькі пачыналася, і з-за свісту, трэску нічога не было чуваць. Мокнуць не захацелі, а схавацца недзе.

Са столі між тым пачынае капаць. Некалькі кро-

пель трапляе на шыю, і ад гэтага асабліва непрыемна. Мар'я адсоўвае ложак падалей ад сцяны. Дах у двух ці трох месцах прагніў, трэба перакрываць ці хоць залатаць дзіркі, а мужчынскай рукі няма. Максім на печ не ўзлезе, не тое, што на дах...

Прападзе дзеўка, думае Мар'я пра кватарантку. Усё жыццё будзе зайздросціць і заляцацца да чужых мужыкоў. А свой дазнаецца і кіне, калі ёсць характар...

Вецер то на хвіліну аціхае, то рве з новай сілай. Дождж як бы стаў трохі драбнейшы.

Яна хоча заснуць, але сон не ідзе. Другім разам, каб не кватарантка са сваім замужжам, яна гэтакай непагоддзю ў ахвоту выспалася б.

«Ты сама была такая,— прыходзіць думка.— Хто табе быў Хведзька, дзеля якога ты не пашкадавала дзявоцтва, не паглядзела, як будзеш жыць далей? Любіла яго, а любоў — як шаленства, як напасць. Хіба можна, калі яна прыходзіць, што-небудзь зрабіць?»

Але гэтае самаабвінавачанне Мар'я тут жа адкідае. Хведзьку яна палюбіла, калі ёй было семнаццаць гадоў, а замуж за Івана пайшла, калі бура ў сэрцы ўціхла, гадоў праз пяць — Іван тады якраз вярнуўся з германскага палону, а Хведзькі не было жывога. Не, яна б так не змагла — любіць аднаго, а замуж ісці за другога.

Мар'я слухае шум дажджу і думае. Яна і Івана палюбіла, бо нечым падобен быў да Хведзькі. Не тварам, не паставай, а характарам. Хведзька — рослы, тонкі ў стане і ладны ў плячах, як маладая таполя, а Іван — верабей. Але абое былі як агонь, хваты-мужчыны. У Івана ў руках было сем рамёстваў: хочаш печ — злепіць, хочаш — рамы выштукуе. Але сваёй хаты як след так і не агледзеў. Усе дваццаць гадоў, якія з ім пражыла Мар'я, не мог ёй дараваць Хведзьку.

Напачатку многа піў, а яна чакала яго з пагулянак і плакала, але потым — як прасвятленне на яе найшло, стала хадзіць разам з ім і піла чарка ў чарку. Ён спяваў, і яна спявала. Іван нават паважаць яе за гэта стаў, і частыя выпіўкі спыніліся. Бралі па шклянцы толькі па святах. Іван кроку без яе ступіць не мог, але ў сельсавет, каб запісацца, прызнаць законнай жонкай, так і не звадзіў. Атрымлівала б цяпер пенсію за яго, а не за гэтага дзеда...

Эх, Іван, Іван!.. Самага галоўнага ты так і не разгадаў. Любіла цябе шчыра, а за Хведзьку крыўдаваць было не варта. Хіба ў бабскай душы адна толькі песня? Хіба не расказала табе, як на споведзі, што і як было, не глядзела цябе, не чакала з работы, не старалася дагадзіць у самых малюткіх дробязях?..

Не, усё адно Івана яна не забудзе і ганьбы не дасць. Пражылі як людзі. Вялікі быў, слаўны чалавек, хоць хілы, слабы здароўем. За ўсё жыццё ні разу не папракнуў капейкай, бярог яе, Мар'ю, лічыў за гаспадыню. А што гордасці сваёй адолець не мог, другая справа. Такі ў чалавека характар...

Даўно, калі была яшчэ маладая, яна згадвала, што пахаваюць яе разам з Іванам. Зробяць жалезную агароджу, надпісы: Іван ды Мар'я... Толькі ён быў законным яе мужам. А сталася так, што яна нават магілы яго не ведае...

Вецер бадай што сціх, а дождж сячэ. З-за дашчанай перагародкі, якой надвая падзелена хата, выразна даносяцца прыглушаныя галасы. Кавалер стараецца гаварыць ціха, але ўсё роўна, як у бубен б'е. Што ён той дурніцы даказвае? Плюнула б у вочы, развязалася з паганцам. Дзеўка замуж ідзе, а ён каля яе вісне. Хоць і дзеўка добрая. Другая б ад сораму згарэла, а гэтая ў хату прывяла. Ні сумлення, ні чэсці...

Ты сама пакрывіла сумленнем, дакарае Мар'ю нейкі ўнутраны голас. Дзеда Трахімовіча ў хату ўзяла, пайшла з ім у загс, бо ведала, што ён чуць чаўрае, а пасля яго смерці пенсію палучыш. Хіба гэта чэсна? Нават на яго прозвішча перапісалася...

І зноў уся Мар'іна істота пратэстуе супроць такога наракання. Дзеда яна прыняла, глядзела, абмывала і абшывала, і толькі дзякуючы ёй ён пражыў яшчэ тры гады. Але хіба яна вінавата, што першая вайна ўзяла ў яе Хведзьку, а другая — Івана? Хіба Іван, якога мабілізавалі не ў войска нават, а ў трудармію, думаў, што загіне? Дрэнна бабам, якія пад старасць асталіся без мужыкоў і без дзяцей. Кідае іх, адзінокіх, як трэскі на хвалях...

Непрыкметна для сябе Мар'я заснула, а калі прачнулася, то нават здзівілася незвычайнай цішыні. Кватаранткі няма — знікла разам з кавалерам і чамаданамі. На стале ляжыць новенькая дзесятка. Мар'я

ўсміхнулася: за кватэру дзеўчанё плаціла тыдні два назад... Што ж, жыві, мілая, як хочаш...

На дварэ як новы свет. Узыходзіць сонца, і аж пераліваюцца залатымі бляскамі вадзяныя кропелькі на лісці старой вішні. Бульба, трава трохі прыбіты, але зеляніна проста буяе. На вуліцы — лужыны, у канаве, у разорах між градаў — поўна вады. На сцежцы каля хаты Мар'я ўбачыла тры распластаныя, прыбітыя дажджом да зямлі цельцы вераб'ёў.

— Мілыя вы мае,— сказала яна ўголас.— Жаўтадзюбыя подлеткі.

Яна падумала аб тым, што такія вось, з шалёным ветрам і дажджом, ночы таму, відаць, і называюцца вераб'інымі, што ў гэты час гінуць слабыя, безабаронныя пташкі...

1972

АСФАЛЬТ

Таполі па-летняму задуменныя, ціхія, сям-там на асфальце перона шасціць пад нагамі жаўтлявае скручанае лісце. Да восені далёка яшчэ, лісце падае ад гарачыні. Выпетраныя палыны, якія густа падняліся між жужалевых куч, на ўзбочыне пуцей, забіваюць гаркотай астатнія станцыйныя пахі.

Спякотна, млосна, хоць час надвячоркавы. У буфеце мужчыны п'юць піва. Жызнеўскі, як толькі з'явіўся на станцыі, па даўняй трывалай звычцы, таксама памкнуўся туды, але, дайшоўшы да дзвярэй чакальнай залы, рашуча спыніўся. Ён злавіў сябе на адчуванні, што яму зусім не хочацца ў буфет. Гэта нечаканае адчуванне было як адкрыццё самога сябе, як выяўленне нейкіх патайных, глыбока схаваных сіл душы, якія, падсвядома збіраючыся, прыводзяць да зусім свядомых вынікаў.

Жызнеўскі, абагнуўшы рог вакзала, зайшоў у скверык, пад цень тапаляў, прысеў на лаўцы. Ва ўсім, што ён толькі што адчуў, трэба было разабрацца. Але яму не ўдалося пабыць на адзіноце, бо аднекуль выплыў інжынер з «Сельгастэхнікі» Місінскі, похапкам абцёр насоўкай узмакрэлы азызлы твар, плюхнуўся побач, кінуўшы на лаўку туга напакаваны партфель.

— Едзеш куды? — нудна спытаў, як заўсёды гугнявячы.

— Група ад'язджае.

— Тыя, што шашу выбіраюць?

— Тыя самыя.

— Ну і як? Будзе што-небудзь?

— Будзе асфальт. Гладкі, як яйка. Прывязалі да мясцовасці.

Твар у Місінскага круглы, ацесліві, нос загнуты кручком, але ўсё адно ёсць у выразе гэтага твару штосьці такое, што робіць яго падобным да трусінай мордачкі.

— Я не пра праекты пытаю,— цягне Місінскі.— Праектаў хапае. Грошы хто дае і фонды?

— Нафтахімбуд. Пятая частка — з абласнога бюджэту.

— З абласнога? — інжынер загугнявіў больш звычайнага.— Сто гадоў будзеце пракладваць шашу на абласным бюджэце.

Жызнеўскі пачынаў злавацца.

— Заяц хваліцца не любіць! — з выклікам прамовіў ён.— Праз год паедзеш ва ўпраўленне па асфальце. Гэта абсалютна точна.

Місінскі з недаверам зірнуў на субяседніка.

— Скажы ты! Драўляных мастоў адрамантаваць не можаце, а тут — асфальт. Хоць пры чым тут вы? Бензінам запахла, таму даюць шашу.

У адпрасаванай беласнежнай сарочцы, пагойдваючы шырокімі круглымі плячамі, падышоў Зянчук, і Жызнеўскі ўпершыню зусім спакойна на яго зірнуў. Не было да начальніка пагрузачнай канторы ніякіх пачуццяў — ні добрых, ні дрэнных.

— Карасцялёва з Бабінавіч чакаю,— як бы скардзіцца Місінскі.— Дамовіліся сустрэцца на станцыі. І ў іх трактар стаў. Ні к чорту новы харкаўскі трактар. Восем узялі, і ўсе стаяць. У адным масла, у другім — шмасла. Сем нянек, а дзіця без носа...

— Чаму сем? — стоячы перад мужчынамі, падрыгваючы нагой, ляніва перапытвае Зянчук.

— Таму што матор робіць адзін завод, трактар збірае — другі. Няма на каго скардзіцца.

Зянчук раз-пораз кідае непрыкметныя позіркі на Жызнеўскага.

— Трэба каню ў зубы глядзець, як купляеш,— гаворыць ён.— Але ж вы не купцы-перакупшчыкі. Вам абы прадаць...

— Гаворыш глупства. Вот вязу партфель рэкламацый. Хто іх возьме?

Дзіўна, што знайшла Зіна ў Зянчуку, разглядваючы ў сваю чаргу начальніка пагрузачнай канторы, без ніякай узрушанасці думае Жызнеўскі. Нават як мужчына ён не надта. Чым яна магла ў ім захапіцца? Вядома,

дастане, што захоча. Жонка павінна быць задаволена. Але што Зіне да гэтага?

— Пойдзем вып'ем піва, хлопцы,— раптам запрашае Зянчук.— Карасцялёў цябе, Місінскі, знойдзе і ў буфеце. Дый нікуды ён не паедзе. Хіба такі дурны, каб спадзявацца на вашу кантору? Сам адрамантуе трактар.

Мужчыны ідуць у буфет.

Яшчэ ніколі не было, каб Жызнеўскі, напаткаўшы Зянчука, адчуваў сябе так спакойна. На чалавека, які прынёс столькі згрызненняў, пакут, ён глядзіць зусім абыякава. Ні злосці на яго, ні якіх-небудзь іншых пачуццяў.

Калі яны ўтрох падыходзяць да буфетнай стойкі, Зіна чырванее. Заўсёды ў прысутнасці Зянчука яна чырванее. Жызнеўскі нават наперад можа сказаць, як будзе яна трымацца. Ёй нібы прыбавіцца рухавасці, звяртаючыся да каго-небудзь з наведвальнікаў, яна пачне жартаваць, сыпаць вострымі слоўцамі. І ніводнага позірку не кіне на Зянчука.

Нарэшце вызваліўся столік, і мужчыны селі за яго.

— У Бабінавічах трактар толькі месяц працаваў нармальна,— зноў цягне Місінскі.— Потым упаў ціск масла ў рухавіку. Знялі паддон картэра, думалі бог ведае што, а там у масляным насосе клапаны выкруціліся. Вось так збіраюць новую тэхніку. Цяп-ляп...

Жызнеўскі не слухае размовы. У Зіны з Зянчуком пачалося тры гады назад. Перамену ў паводзінах жонкі ён прыкмеціў адразу. Прыходзіла то ўзбуджаная, то разгубленая і прыціхлая, без ніякай прычыны магла ўсчаць лаянку, кінуцца ў слёзы. Дома была пераважна панылай. Затое на людзях, калі яму з ёй выпадала трапіць у кампанію, мянялася на вачах. Рабілася вогненна-ўзбуджанай, імкнулася прамаўляць тосты, звярачаць на сябе ўвагу. Да яго, мужа, таксама пачала ставіцца іначай. Як бы шкадавала яго. Зрэшты, сям'я трымаецца на Зіне. Цягае сумкі з прадуктамі, мые, шые, варыць. Ён толькі прыносіць зарплату...

— Кінь пра трактары,— перабівае Місінскага Зянчук.— Не веру, што ты пра іх толькі і думаеш. Проста ў камандзіроўку не хочаш. Я б сам не паехаў. Гарачыня, спякота, а там цягайся па кабінетах.

— Жніво зрываецца. Па галоўцы не пагладзяць.

— Будзе жыць ваша кантора. Калгасы самі выкручваюцца.

— Скажаш, і ўгнаенні ляжаць па нашай віне?

— Па вашай. Тэхнікі на прыколе ў вас болей, чым у калгасах. Ведаю, як сялу памагаеце. Абы грошы садраць...

Зіна нечым устрывожана. Раз-пораз кідае насцярожаныя позіркі на іх столік. Відаць, не можа зразумець, чаму ён сядзіць з Зянчуком. Можа, скандалу баіцца. Але скандалу не будзе. Яшчэ год назад ён сапраўды ледзь не вар'яцеў, уяўляючы, як Зянчук абдымае Зіну. Але тое сплыло. Ён цяпер нібы глядзіць на іх адносіны праз павелічальнае шкло пачуцця, якое нарэшце прыйшло і да яго. Ён сам палюбіў другую жанчыну, і свет перамяніўся. Тое, што здарылася, ён называў раней здрадай, пакутаваў, не спаў начамі, цяпер ведае другое слова — каханне. Зіна пакахала Зянчука. Інакшай іх сувязь не цягнулася б так доўга. Выпадковыя сувязі доўга не трываюць...

— Ты праўду кажаш,— раптам падхопліваецца Місінскі.— Карасцялёў не прыйдзе, і навошта мне ехаць? Пайду здам білет.

Партфель Місінскі пакідае і, увішна ныраючы між столікаў, выбіраецца з буфета. Яны толькі ўдвух засталіся — ён і Зянчук. Гаварыць няма пра што, Зянчук і не збіраецца гаварыць. Ён барабаніць пальцамі па шкле бакала, аб чымсьці думае, і, гледзячы цяпер на яго твар зблізку, Жызнеўскі раптам бачыць на ім тое, чаго ніколі не бачыў раней. Па-свойму ён нават прыгожы, Зянчук. Фігурай не надта кідкі — тоўсты, прысадзісты,— але на твары як бы выраз дзіцячай наіўнасці, чысціні, летуценнасці. Штосьці іменна такое. І гэтая горкая складка каля губ.

Жызнеўскаму нават робіцца прыемна. У Зіны не такі дрэнны густ. Чалавек, якога яна палюбіла, багацейшы зместам, чым здаваўся на першы пагляд. Душа ў ім ёсць...

З'яўляецца Місінскі, садзіцца за столік, і аж трашчыць пад ім кволы — пластмасавая накрыўка, жалезныя ножкі — табурэцік.

— Здаў,— паведамляе, аддыхваючыся.— За той самы кошт. Давайце піць піва.

Жызнеўскі глядзіць на гадзіннік. Праз пятнаццаць хвілін прыбудзе цягнік, і тады ён выйдзе на перон. Каб

лішне не пашкодзіць жанчыне, якая вылечыла ад пакут і хвароб. Яна не адна, яго жанчына, з ёй выязджаюць астатнія інжынеры, якія праектавалі шашу, і стаяць з імі на пероне, перакідвацца нікчэмнымі словамі ён не хоча. Ён падыдзе да кампаніі ў апошні момант і сядзе разам у вагон...

Завітвае ў буфет жонка Зянчука: чарнявая, маўклівая, і, нібы не заўважыўшы мужа, адразу выходзіць. На адно імгненне ў Жызнеўскага мільгае думка, што Зіна, магчыма, пацягнулася да Зянчука з пачуцця саперніцтва. Жонка начальніка пагрузачнай канторы відавочна прыгажэйшая за Зіну, а жанчыны любяць перамагаць. Але нечаканая гэтая думка адразу сплывае, не выклікаўшы ніякага ўзрушэння. Зіна, яе каханак, яго жонка — нібы староннія для Жызнеўскага людзі, у справы якіх ён зусім не хоча ўмешвацца.

У горадзе, у філіяле інстытута, працуе яго жанчына, і яе з ім ужо звязвала нябачная, існуючая толькі ў праектах шаша, бо апошні год ён толькі ёй і займаўся, мала бываў дома, праводзячы дні і месяцы на трасе будучай дарогі. На сотай вярсце гэтай трасы ён сустрэў сваю жанчыну, і, што б там ні было далей, ён ёй удзячны, бо яна абудзіла ў ім прыспаныя сілы і жаданне жыць...

Зрэшты, не так многа трэба ў жыцці. Трэба, каб аб адным чалавеку клапаціўся другі і каб сэрцы гэтых двух біліся суладна. І каб было чэсна. Гэта самае галоўнае.

Прыбыў цягнік, і Жызнеўскі выскачыў на перон. Ён адразу заўважыў сінюю касынку, белы плашчык — жанчына трымала яго на левай руцэ, у правай — невялікі чамаданчык. Вагон, у які яна мусіла сесці, супыніўся якраз насупраць буфета.

1975

ЗМЕСТ

Навуменка I.
Н 15 Збор твораў. У 6-ці т. Т. І. Аповесці і апавяданні.— Мн.: Маст. літ., 1981.— 559 с., 4 л. іл., 1 л. партр.
У пер.: 2 р. 10 к.

У першы том Збору твораў вядомага беларускага празаіка Івана Навуменкі ўвайшлі найбольш вядомыя аповесці і апавяданні. Яны прынеслі пісьменніку прызнанне майстра лірычнай прозы, які ўсхвалявана, паэтычна расказаў пра пакаленне моладзі, «семнаццатая вясна» якой супала з суровымі падзеямі Вялікай Айчыннай вайны, раскрыў яго духоўны воблік.

ББК 84 Бел 7
Бел 2

Н $\frac{70303-102}{М\ 302(05)-81}$ падпіснос

ИВАН ЯКОВЛЕВИЧ НАУМЕНКО

Собрание сочинений
в шести томах

ТОМ 1

Повести и рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар П. З. Шаўцоў. Мастак Г. Ф. Клікушын. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал. Карэктары Я. Ф. Харко, Л. Т. Калюжная.

ІБ № 942

Здадзена ў набор 21.08.80. Падп. да друку 30.06.81. АТ 06191. Фармат 84×108 1/32. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 29,40+0,53 укл. Ул.-выд. арк. 29,14. Тыраж 37 000 экз. Зак. 937. Цана 2 р. 10 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Паліграфкамбінат імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.